doğuştan günümüze

BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

EK
*

Çağ yayınları

بسم الله الرحمن الرحيم

ÇAĞ YAYINLARI UMUMÎ NEŞRİYAT No: 1
Temel Eserler Serisi: 1/ Ek

Yayınlayanlar:
Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör)
Ahmet Rüştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktiatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)
Ahmet TAŞGETİREN (Gazeteci - Yazar)

Yayın Sorumlusu:
Mehmet ÖZDEMİR

Her hakkı ÇAĞ YAYINLARI A.Ş.'ye aittir.

Cilt
ÇAĞ CİLT SAN
Matbaacılar Sitesi Kat: 3 No: 102
Tel: 576 22 73
Maltepe - Topkapı

Baskı:
FEZA GAZETECİLİK A.Ş.
Tel: 551 14 77 - İSTANBUL

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A. Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel: 516 06 90 - 91

İSTANBUL - 1993

doğuştan günümüze
BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

İLMİ MÜŞAVİR ve REDAKTÖR
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

EK CİLT

Prof. Dr. Nadir DEVLET

Çağ yayınları

BEŞLER GELİYOR

Tarihe yazılsın ilk beşler geliyor
Sağdıçları akyazgılı eşler geliyor
Bayram gibi ilan edelim dünyaya
Ayyıldıza boy boy kardeşler geliyor.

Kenan SEYİTHANOĞLU

TAKDİM

Sovyet İmparatorluğu'nun dağılma sürecine girişi, Türk kamuoyu için, komünizmin çöküyor olmasından daha başka anlamlar da taşıyordu. Çünkü bu süreç, hafızamızın " unutulanlar " köşesine itmekle bir tür rahatlama hissettiğimiz koca bir dünyayı yeniden gündemimize getirmiş olmaktaydı. Hem de esaretten kurtulma ümidleriyle birlikte... Dile kolay... Adriyatik'ten Çin Seddi'ne uzanan bir coğrafyada, yüz milyonu aşkın bir insan topluluğu, Türkiye ile çok yakın bağlar sahibi bir topluluk, dünya sahnesine girmiş olmaktaydı.

Olayı önce biz mi farkettik, yoksa Batı mı? Aleksandr Benningsen'in bölge ile ilgili çalışmaları oldukça eski olmalı. Nitekim, Sovyet hakimiyeti altındaki Türk dünyasında İslâm'ın, bütün baskılara rağmen tarikatlarla yaşayıp geldiğini, Türk kamuoyu, Benningsen'in "*Sufi ve Komiser*" adlı kitabından öğrendi. Arkasından sağnak halinde,Batılı yayın organlarında, Müslüman-Türk dünyasının dünyaya doğuşuna ilişkin haberler aktı. Süper güç odakları, açığa çıkan Müslüman-Türk dünyasının, dünya dengesine getireceği boyutu tartışmaktaydı. O arada Türkiye de, çekingen bir yaklaşımla konu ile ilgilenmeye başladı. Çekingenliği, akıbeti henüz tam olarak ortaya çıkmamış bulunan kuzey komşusunu ürkütme endişesindendi. Bir de dünyaya, "Pan-Türkist", "Pan-İslamist" görüntü vermek, öteden beri ateşle oynamak gibi telkin edilmişti, Türkiye yönetim kadrolarında... Türkiye'nin önünde, "Acaba Rusya'nın tavrı ne olur?", "Amerika'nın tavrı ne olur", "Avrupa'nın tavrı ne olur?" gibi sorular vardı... Sonra bir formül buldu Türkiye. Daha doğrusu bu formül, Sovyetler'den sonra dünyanın "tek hakimliği" rolüne soyunan Washington merkezli güçlerle telkin edildi: "Eğer Türkiye,bu dünyaya fundamantal İslâm yerine laikliği,hiç olmazsa laiklikle bağdaşmaş bir İslâm çizgisini ihraç edebilirse, onun için yollar açıktı." Türkiye, bu işarete heyecanla sarıldı: "Bu dünyada Batılı değerlerin taşıyıcısı olacaktı." Şu anda, böyle bir yaklaşım, Türkiye ile bu dünyanın ve uluslararası güç odaklarının buluşma noktası halinde...Ankara, bir yandan, "Sadece viskinizi değil, değerlerinizi de bu dünyaya taşımak istiyoruz" diyerek Batı'yı,bir yandan "Türk dünyası ile ilgimiz sizin için bir tehdit değildir" diyerek Rusya'yı, bir yandan da İslâm' dan yola çıkan köklü düzen değişikliği hedeflerimiz yok, müsterih olun" diyerek,bu dünyadaki Sovyet bakıyesi yönetimleri memnun ediyor. Ana politika bu.

Ancak, acaba Türkiye'nin, böyle bir politika için bile bilgileri yeterli mi? Türkiye, bu dünyayı ne kadar tanıyor? Bu dünyadaki gelişmelerden ne kadar ha-

berdar? Toplumu, yöneticileri, bu ülkelerin kültürel yapısını, ekonomik imkân veya sıkıntılarını ne kadar biliyor?

Bu konuda çok tatmin edici bilgilere sahip olduğunu söylemek zor. Çünkü Türkiye, uzun süreler, bu dünya ile ilgilenmekten "Pan Türkizmin" suçlamasından endişe ettiği kadar çekinmişti. Onun için Sovyetler'le ilişkide, bir "Türk boyutu" geliştirmeyi düşünememişti. Düşünse de, icra edecek medeni cesareti yoktu. Onun için hazırlıksız yakalanması normaldi. Şu andaki ilişkilerin de bilgi yerine el yordamına dayandığını söylemek bir gerçeğin ifadesi olur. Meselâ, Rand Corporation adına bölgeyi inceleyen Graham Fuller'ın CIA'ya taşıdığı bilgiler yanında Türk Dışişleri'ndeki bilgiler acaba kıyas edilebilir mi? Biraz zor. Acaba Adriyatik'ten Çin Seddi'ne uzanan coğrafyadaki Müslüman ve çoğu Türk akraba toplulukların sağlıklı bir envanteri çıkarıldı mı? Kavim, kabile, boy, dil, kültür, nüfus, ekonomi, yönetim kadroları, yönetim yapıları... Sonra geleceğe ilişkin tahminler yapıldı, politikalar oluşturuldu mu? Bu dünyanın gerçek bir bağımsızlık seviyesini yakalamaları yönünde Türkiye'nin katkıları tasarlandı mı? Özetle Türkiye, özgün bir politika geliştirdi mi bu dünyaya ilişkin?

Tahminlerimiz bizi çok ümitvar kılmasa da, gene de yargılamayı bırakıyor bu alana Müslüman-Türk aydınları olarak daha çok ilgi gösterilmesinin, devletin perspektifini hem daha sağlıklı hem de daha zengin hale getireceğini vurgulamak istiyoruz. Prof. Dr. Nadir Devlet, konunun içinde yoğrulmuş bir ilim adamımızdır. Türkiye kamuoyu, senelerdir onun ciddî değerlendirmelerini takip eder. Prof. Dr. Nadir Devlet, Müslüman-Türk dünyasının derdini Türkiye'ye taşıyan bir kaç lider yanında, özellikle fikir planında konuyu canlı tutan ender isimlerdendir.

Bu eser de, Prof. Dr. Nadir Devlet'in, bu alanda daha önce yaptığı çalışmaların, en yeni bilgilerle beslenmiş bir hasılasıdır. Yayınevimiz bu eseri, "doğuştan günümüze BÜYÜK İSLÂM TARİHİ"ne ek cilt olarak yayınlamakla, kültür hayatımıza büyük bir hizmet verdiği inancındadır. Eminiz ki eser, hem devlet politikaları için, hem de aydınlarımız için ufuk açıcı bilgiler, değerlendirmeler getirmektedir. "21. yüzyıl Türk yüzyılı olacaktır" gibi bir ufuk da ancak sağlam bir bilgi üzerine inşa edilecek politika ile hayat bulabilir.

Bu arada, kültür hayatımıza çok değerli eserler kazandıran, ilim adamımız, 14 ciltlik "doğuştan günümüze BÜYÜK İSLÂM TARİHİ" nin İlmî Müşaviri ve Redaktörü, Marmara Üniversitesi eski Rektörü Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ hocanın teşvikiyle de konu yayınevimizin programına alındı. 23 Ekim 1992 de vefat eden hocamız, bu eserin takdimini de kendisi yapacaktı. Ancak ömrü vefa etmedi. Kendisine Yüce Allah'tan rahmet diliyoruz.

ÇAĞ YAYINLARI

ÖNSÖZ

Her ne kadar araştırmacı-sovyetolog (msl. Prof. Dr.A. Bennigsen) Sovyetler Birliği'nin dağılacağını tahmin ediyorsa da, bu kadar kısa sürede gerçekleşeceğini beklemiyordu. İşte bu gelişme, değişim neticesinde 5 Türkî cumhuriyetin de bağımsızlığa kavuşarak BMT'na da üye olmaları Türkiye'de de soydaşlarımıza olan ilginin aniden artmasına neden oldu. Fakat bu gelişmeye paralel olarak, ülkemizde bu konuda ciddî literatür sıkıntısının mecut olduğu anlaşıldı. Nihayet son zamanlarda bazı çalışmaların ortaya çıkmaya başladığını görüyoruz, fakat bunlar da bilgi eksikliğimizi ancak sınırlı bir şekilde kapamaktadır. 1989 yılında M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları arasında çıkan *Çağdaş Türk Dünyası* adlı araştırmamın tanıtımı yapılmadığı için çok dar bir çevre tarafından bilinmesine rağmen, bilimsel eserler için kısa bir süre diyebileceğimiz iki-iki buçuk yılda tükenmesi bu sahaya ilginin göstergesi idi ve yeni çalışmalar yapılması gerekliliğini vurguluyordu.

Her ne kadar yukarıda belirttiğim kitabım 1989'da yayınlanmışsa da iki-üç yıl önceden baskıya hazırdı. Yani basıldığı tarihte bile hayli eski malzemeleri ihtiva ediyordu. Son beş yılda ise olağanüstü tarihî değişimler oldu. Bizler için kapalı olan bir çok husus aydınlığa kavuştu. Rejimin arzulamadığı bir araştırmacı olduğum için önceden eski SSCB'nin hiç bir bölgesine gidememiştim. Ancak son iki-üç yılda rejimin yumuşaması ile BDT'nda Türklerin yoğun yaşadığı hemen her bölgeyi (Azerbaycan hariç) ziyaret etme ve insanları ile görüşme imkânını elde ettim.

Sırasıyla 19 Mayıs-4 Haziran 1990'da Kazan Üniversitesi İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün davetlisi olarak Tataristan'ı (Kazan, Alabuga, Tüben, Kama, Yar Çallı, Zelinodolsk, Bulgar vs.) ziyaret ettim. 17-23 Mart 1991'de ise Kırım yönetimi ile Simferopol Üniversitesi'nin davetlisi olarak "Uluslararası İsmail Gaspıralı" konferansına katıldım. Bu vesile ile (Akmescid, Bahçesaray, Gözleve, Yalta v.b.) Kırım'ı görme ve burada vatanlarına yerleşme gayreti içinde olan Kırım Tatarları'nın ağır durumlarını bizzat müşahede ettim. En son olarak ise belki de çok az kimsenin eline geçecek fırsattan yararlanarak Orta Asya'daki bütün cumhuriyetleri görme imkânını elde ettim.Bu fırsat UNESCO'nun ipek yollarını öğrenme çerçevesinde gerçekleştirdiği "Bozkır Yolu-Diyalog Yolu" adlı ekspedisyonuna katılmamla ortaya çıktı. Burada, ekspedisyona katılmamı sağlayan sayın büyükelçi Metin Göker'in şahsında Dışişleri Bakanlığına şükranlarımı arzederim. 17 Nisan ile 20 Haziran 1991 tarihleri arasındaki yolculuğumuz esnasında Orta Asya cumhuriyetlerini otobüslerle karış karış dolaşarak tarihî, kültürel, sınai ve yerleşim merkezlerini gördüm.

İki aylık ekspedisyonumuz esnasında Türkmenistan'ın Aşhabad, Tecen, Mari (Merv), Çarcoy, Kerki, Taşauz, Köne-Ürgenç; Karakalpakıstan'ın *Nukus*, Muynak, Ürgenç, Hive; Özbekistan'ın Buhara, Karşi, Şehr-i Sebz, Termez, Denau, Semerkand, Kokand, Andican, Namangan *Taşkent;* Tacikistan'ın Kurgan, Tübe, Kulyap, Ura-Tübe,*Düşenbe*, Hocent, Pencikent; Kırgızıstan'ın Oş, Narın, *Bişkek*, Tokmak, Çolpan Ata, Tup,Prejevalsk ve Kazakistan'ın Panfilov (Carkent), Horguz, *Alma-Ata*, Merke, Cambul, Çimkent, Türkistan (Yesi), Kentau gibi 40'ın üzerinde şehrini tek tek görme ve buralarda inceleme yapma fırsatını buldum.

Ayrıca Tatarıstan İlimler Akademisinin davetlisi olarak 9-14 Haziran 1992 tarihleri arasında düzenlenen "Uluslararası Tükoloji Konferansı"na ve bundan sonra Tatarıstan hükümetinin davetlisi olarak ta 19-21 Haziran 1992'de "Bütün Dünya Tatarları Kongresine" katıldım.

Bu arada gerek Türk basınında, gerekse eski SSCB ile Batı basınında bir hayli gözlemler, yeni araştırma makaleleri yayınlanıyordu.Bu malzeme birikimi ve inceleme yapma fırsatını elde ettiğim bilimsel geziler,bende yukarıda belirttiğim araştırmamı yeniden düzenleyerek kaleme almam gerektiği fikrini doğurdu.

Son beş yılda kafamda müphem kalan bazı hususları şimdi daha iyi açıklayabileceğim kanaatına varmış ve tereddüt ettiğim bazı kavramların izahı da kafamda daha iyi şekillenmişti. İşte bunların sonucu olarak elinizdeki bu yeni araştırma meydana gelmiş oldu. Her ne kadar ilk kitabın konu şablonları ve değiştirilmesi gerekli olmayan bilgiler muhafaza edilmişse de, elinizdeki bu çalışma aktuel bilgileri, ilave edilen konuları, görüş ve yorumları yönünden çok hususlarda ayrılmaktadır. Çalışmama "Türk Dünyası" gibi iddialı bir çağrışım yapması muhtemel bir ad yerine daha gerçekçi olarak kabul ettiğim *Çağdaş Türkler* adını vermeyi uygun buldum. Tabii bu kitap yeni bir eser değil, ancak ikinci bir baskı diye de yorumlanabilir. Ne şekilde yorumlanırsa yorumlansın *Çağdaş Türkler* adlı çalışmama bir hayli orijinal yorum, görüş ve bilgiler kattığım inancındayım. Bu çalışmanın orijinalliği hacim yönünden ilkinden (327 s.) neredeyse iki misli olmasından da anlaşılıyor diye düşünmekteyim. Bu konunun, ihtisasım nedeniyle, daha ziyade sosyal ve kültürel yönlerini inceleyebildim. AslındaTürklerin yoğun bulunduğu bölgeleri incelemek için sosyal konuların bile çok değişik sahalarında ihtisaslaşılması gerekmektedir. Zannımızca Türkiye'de konumuzun siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel vb. yönlerine merak henüz başladığından bu konuların değişik boyutlarını inceleyenlerin sayısı çok azdır. Her ne kadar bir çok kimse bu konularda yazmaya, konuşmaya başlamışsa da bunlar oldukça sathi kalmaktadır. Ekseriyeti şahsi gözlemlerden ileri gidememektedir. Çünkü bir kimsenin belli bir konuda uzmanlaşması için o konuda eğitimden geçmesi, gerekli maddî-manevî araç-gereçlerle donanması ve yıllarını vermesi gerekmektedir. Msl. ABD Üniversitelerinde yıllardan beri Özbekçe, Kazakça v.b. dilleri öğretmek için kurslar düzenlenirken, bizde henüz böyle bir uygulamaya geçilmemiştir. Bu sosyal bilimlerin dil-edebiyat branşları için geçerli olduğu kadar her branş için de geçerlidir. Eski SSCB bugünkü BDT'nun coğrafyasının, ekonomisini, sosyal ve iktisadî yapısını bilenler yetersizdir. Güçlü komşumuz Rusya'nın tarihi hiçbir üniversitemizde okutulmamaktadır. Eski SSCB'de ise Türkiye'yi en azından

4-5 ilmî merkez öğrenmektedir. Türkî halkların yayınlarını, eserlerini takip edememekteyiz veya edenlerin sayısı çok sınırlıdır. Kısacası gerek eski SSCB (şimdiki BDT) gerekse dünyanın diğer bölgelerindeki soydaşlarımızı iyi bir şekilde tanıdığımızı iddia edemeyiz.

Çağdaş Türkiler adlı yeni çalışmam 24 bölümden oluşmaktadır ve dünyada Türklerin en yoğun bulunduğu bölge olan eski SSCB ağırlıklıdır. "Giriş" bölümünde Türkî toplulukların birbirlerini yakın hissetmelerinin nedenleri ile birlikte farklılıklarını izah etmeyi gerekli buldum. Çünkü Türkiyemizde kamuoyunda ve hatta aynı zamanda soydaşlarımızla ilgilenenlerde dahi yanlış kavramlar teşekkül etmiş bulunmaktadır. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Türklere "soydaş" adı takılırken Orta Asya'daki Türkîler "Türkler", "kardeşler", "kuzenler" gibi kavramlar ile ifade edilmektedir. Bu toplulukların "ağabeyi" olduğumuzu iddia edenlere dahi rastlanmaktadır. Kısaca değişik Türkî topluluklar ile ortaklıklarımız, ayrılan hususlarımız yeterince bilinmediği ve incelenmediği için ilişkilerimizi de sıhhatli bir şekilde düzenlemede zorluklarla karşılaşmaktayız. Bu hususlara dikkat etmediğimiz takdirde her iki tarafın da arzu etmeyeceği kötü sonuçlarla karşılaşmamız muhtemeldir.

Birinci bölümde Türkîlerin en yoğun bulunduğu BDT'nun siyasî, idarî ve demografik yapısı, ikinci bölümde ise eski (Sovyet) sistemi, siyasî, sosyal, kültürel,ekonomik yapıları incelenmektedir. Böylece bu ülkede yaşamış olan soydaşlarımızın sosyal davranışlarını kısacası düşünce yapılarını daha iyi bir şekilde kavramamız mümkün olacaktır. Bu tarihi özellikleri bilmediğimiz ve sırf kendi ölçülerimizle onları değerlendirdiğimiz takdirde,kırıcı davranışlarda buluna bilir ve yanlış yorumlar yapabiliriz. Aynı bölümde okuma-yazma problemini çözmüş olan eski Sovyet eğitim sisteminin kurumlarını genişçe izah etmeye çalıştım. Bunun dışında bir zamanlar hür dünyaya korku salan ve hâlâ oldukça tehdid oluşturmaya devam eden BDT silahlı kuvvetlerinin sayısal yapısı silah gücü ve esas konumuzu teşkil eden Türkîlerin (eski Sovyet) bu ordudaki durumlarını inceledim.

Üçüncü bölümde ise BDT'unda değişik millî toplulukların egemenlik/bağımsızlık ilânlarını kronolojik bir sıraya koydum. Ayrıca nüfus, teknoloji vb. sahalardaki bilgi, tecrübe üstünlüklerini hâlâ muhafaza eden Ruslar'ın arzu etmedikleri bu gelişme karşısında tutumlarının ne olabileceği hususunda tahminler yürüttüm. Yani Ruslar'ın tarihlerinin her döneminde yabancılar aleyhine yayılma alışkanlıklarını, kendi dışındaki topluluklara her türlü baskı uygulayarak hakimiyetlerini pekiştirme geleneklerini, bugünkü zor günlerde dahi ileriye dönük planlar yaparak ilk fırsatta yayılmacı Rus misyonunu sürdürecekleri gerçeğini vurguladım.Bugünkü ekonomik ve siyasi sıkıntılarına rağmen Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin'in federasyon içinde millî toplulukların (mesl. Tatarlarla Çeçenler) bağımsızlıklarını tanımayı arzulamaması, Tacikistan'a askerî müdahalesi bu Rus emellerinin göstergesi durumundadır. Rus milletvekillerinin çoğunlukta bulunduğu Kırım Muhtar Cumhuriyetinin Parlamentosunun Kırım Tatar Milli Meclisi'ni kanun dışı ilân etmesi Kırım Tatarlarının binbir zorlukta inşaaya başladıkları evlerini yıktırmaları ve Rus emellerinin başka bir göstergesi durumdadır. Bu gerçekleri yeterince kavramamış olduğu-

muz. Rusya Federasyonu ile resmi münasebetlerimizde de kendi ifadesini bulmaktadır. Kültür Bakanlığımızın bu yıl Rusya Federasyonu ile imzaladığı kültürel işbirliği antlaşmasında "Rus halkı ile Türk halkı arasında kültürel işbirliği" öngörülmektedir. Antlaşmanın, bu çok masum gibi gözüken giriş maddesinin Rusya Federasyonundaki değişik Türkî ve müslüman topluluklar ile kültürel işbirliği yapmamıza engel teşkil edebileceği hususu Bakanlığımızın maalesef gözünden kaçmışa benzemektedir. Başka bir ifade ile Moskova, Rusya Federasyonunda bize yakın toplulukların mevcudiyetini bilmeyen bakanlık mensuplarımızın bu zaafından istifade etmiştir. Moskova bu kültürel antlaşmaya dayanarak, iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerden ancak Ruslar yararlandırılabilecektir. Çünkü antlaşmada açıkça Rusya Federasyonu vatandaşları değil de doğrudan-doğru "Rus halkı" tabirine yer verilmiştir. Bu örnek de Rus yönetiminin geleceğe dönük maksatlarının bir göstergesi değil midir? Kısacası komşu ülkeleri ve oralarda yaşayan soydaşlarımızı iyi tanımadığımız takdirde ileride tamiri mümkün olmayan siyasî hataları yapabileceğimiz ve bize ümitle bakan bu toplulukları küstüreceğimiz gerçeğini vurgulanmak maksadıyla bu bölümü kaleme aldım.

Dördüncü bölümde, şimdiye kadar kafalarda oldukça müphem kalan BDT'ndaki toplulukların etnik yapılarını mensup oldukları dil âilelerini şema ve tablolarla izah ettim. Bu nevî bir çalışma tahminen Türkiye'de ilk defa yapılmaktadır. Ayrıca BDT'nda mühim bir demografik faktör olan Rusların dağılımını, izah ederek ilerde bu nüfusun siyasî ve etnik problemlerin çıkmasına neden olabileceğine işaret ettim. Türkiler, müslümanlar ve Slav ırkının 2000 yılında ulaşacağı nüfus yıl yıl tahmin edilerek ilerideki nüfus dengelerine dikkati çektim. Bu topluluklardan Rusların yaşlanmaya başlayan bir millet olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da diğer toplulukların bağımsızlıklarını pekiştirmelerine yardımcı olacaktır. Nüfus üstünlüğünün bağımsızlığı korumak için yeterli olmadığını gösteren çeşitli örnekler de vardır. Eğitimle belli bir düzeye getirilemeyen nüfus kalabalığı bir hayli bölgede görüldüğü üzere faydadan ziyade o ülkeye zararlar da getirmektedir. Nüfus faktörü bilhassa azınlık durumunda olan topluluklar için mühim bir dayanak olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Bu noktadan bakıldığında bir hayli Türkî ve müslüman toplulukların nüfuslarının gelişmiş topluluklara nazaran hızlı artması birtakım siyasî görüşleri de kendisi ile birlikte getirmektedir. Dolayısıyla da demografik faktör araştırmacıların önem verdiği mühim bir gerçek olarak kalmaya devam edecektir.

Beşinci bölümde BDT'nda yaşayan Türklerin coğrafî dağılımına dikkat çekerek ve bir genel harita (ayrıca bundan sonraki her coğrafî bölge için ayrı haritalar) hazırlatıp bu Türklerin dağılımına, yerleşim alanlarını izah ettim. Çünkü maalesef Türkiyemizde Brezilya ormanlarına kadar dünya coğrafyası okutulduğu halde Türkî lerin yaşadığı bölgelerin gereğince öğretilmediğini düşünüyorum. Dolayısıyla bazı politikacılar dahi coğrafî şartları iyi bilmedikleri için ilginç teoriler üretmektedirler.

Altıncı bölümde (ve bundan sonra diğer bölümlerde hemen her Türkî topluluk için aynı plan çerçevesinde) Rusya Federasyonunun Avrupa kısmında (Uralların batısında) kalan Tatar, Başkurt, Çuvaş gibi Türkî topluluklarını boy yapılarını gösteren şemalar verdim. Böylece hemen hemen her Türkî boyu da bu yapının mevcut

olduğuna işaret etmeye çalıştım. Bundan sonra gerekli buldukça o topluluğun (mst. Tatar, Kazak gibi) adını izah ederek, bazı yanlış yorumların ortadan kalkmasına çalıştım. Sonra ise ilgili boyun kısaca tarihçesini vererek adı geçen topluluğun daha iyi tanıtılmasına gayret ettim. Bunu o topluluğun işgâl ettiği coğrafyası, demografik durumu, siyasî yapısı, son yıllardaki siyasî mücadeleleri, ekonomisi, kültürel yapısı (eğitim, basın-yayın v.b.) ve dinî yapısını izah eden bölümler takip etmektedir. Böylece her topluluk hakkında sistemli bir bilgi vermeye gayret ettim.

Yedinci bölümü teşkil eden Kafkasya bölümünde başta Azeriler olmak üzere diğer Türkîleri yukarıda belirtilen şemaya uygun olarak izah ettim. Bu bölümde ayrıca çok karmaşık bir etnik yapıya sahip olan değişik Kafkas halklarını bir şema ile izah ettim. Türkiye'de genel olarak Kafkasya'daki bütün ufak topluluklara kısaca "Türk" demek alışkanlığı vardır. Tabii ki bu iddia bilimsel olmaktan çok uzaktır. Çünkü Kafkasya'da etnik toplulukların bir haylisi, birbirinden bağımsız diller konuşurlar, değişik inançlara bağlıdırlar, ayrı ayrı etnik köklerden gelmektedirler. Rus işgâli ve zulmü neticesinde özellikle müslüman kökenliler Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmışlardır. Çerkez, Çeçen, Abaza, Ossetin, Laz v.b.ler zaman içinde Türk toplumuna entegre olmuşlar ve dolayısıyla da Türk asıllı olduklarına dair genel bir kanaat hasıl olmuştur. Şüphesiz adı geçen bu topluluklar Türkilerle aynı kaderi ve aynı inancı paylaştıkları için birbirlerine çok yakın olduklarını hissetmektedirler. Ancak bu onların Türk soyundan oldu ğunu ispatlamaz. Kuzey Kafkasya'daki Dağıstan bölgesinde yaşayanlara Dağıstan Türkleri demek, Ruslarla 30 yıl mücadele eden meşhur Şeyh Şamil'in Türk olduğunu iddia etmek aynı şekilde tarihi bir hatadır. Kitabımıza eklediğimiz Kafkas halklarının etnik (boy) yapısını gösteren bu şema ile işte bu nevi hatalara işaret etmek istedim. Tabii ki milliyet bir kültür ve inanç meselesidir ve insan kökü ne olursa olsun, kendini ne hissediyorsa aslında o millettendir. Zaten yeryüzünde yüzde yüz ırk veya saf bir milletin mevcut olduğuna inanmak hayalperestlik olurdu.

Kitabımın sekizinci bölümü Orta Asya'da bulunan Türkî cumhuriyetlere ayrılmış bulunuyor.Bazı araştırmacılar bu bölgeye "Türkistan" veya "Batı Türkistan" adı vermektedirler. Ancak bu görüş daha ziyade muhaciriyette bulunan ve kökleri bu yörelerden olanlar tarafından benimsetilmeye çalışılsa da, halkın esas çoğunluğunun yaşadığı bu bölgelerde "Türkistan" adı o kadar aktüel olmadığından hem Orta Asya hem de Batı Türkistan tabirlerini kullandım.Genelde Türkiye'de ve yurt dışında bulunan "Türkistan" adını taşıyan derneklerin yönetici ve üyelerinin çoğunluğunu Özbek asıllılar teşkil eder. Dolayısıyla da Uygurlar "Doğu Türkistan",Kazaklar ise "Kazak" adlı dernekler kunuşlardır. Kısacası "Türkistan" kavramı birlik ifadesi olarak kullanılmak isteniyorsa da bu görüşe rağbet Özbeklerin dışındaki Orta Asya Türkileri arasında oldukça zayıf kalmaktadır. "Türkistan" kavramı içine bazen Tacikler de dahil edilmeye çalışılmaktadır. Ancak Tacikistan'da Şiilik (İranî) oldukça güçlü olduğundan Tacikler arasında "Türkistan" düşüncesi pek taraftar bulmamaktadır. Kitabımızda mühim bir topluluk olan ve aynı inancı paylaştığımız Tacikleri, Türki olmamalarına rağmen, izahı gerekli bularak bu bölüme aldım. Zaten Türk kültürünü incelerken İran kültürünün etkilerini inkâr

etmek mümkün değildir. Fars kültürünün İranlılarla komşu yaşayan Azerbaycanlılar, Türkmenler ve Özbekler üzerindeki etkisi bariz olarak göze çarpar.

Bu bölümde ayrıca eski SSCB'de yürütülen ekonomik politikalar neticesinde meydana gelen bir çok çevre felaketlerine, belki de en çarpıcı bir örnek teşkil eden, Aral Gölünün bugünkü durumunu izaha çalıştım. Sovyet döneminde daha fazla pamuk mahsülü almak, toprağı had safhada sömürmek gayesi ile uygulanan ekonomik politikalar Aral Gölünün büyük kısmının kurumasına neden olmuştur. Bu ise çevredeki 100 binlerce insanın sağlığını kaybetmesine ve ölmesine yol açmıştır. Dünyada bu derecede büyük çevre felaketine pek az yerde rastlanmaktadır. Bu felaket insanlığa mühim bir uyarıdır. İnsan marifeti ile tabiat şartlarının değiştirilmesinin ne gibi felaketler doğuracağı,önümüzdeki kötü örnekler de göz önünde tutularak, iyi bir şekilde anlaşılmalıdır. Temennimiz Güneydoğu Anadolu Projemizin de bu nevi çevre felaketlerinden ders alınarak hazırlanmış olmasıdır.

Dokuzuncu bölümü ise Rusya Federasyonunun Sibirya bölgesindeki değişik küçük Türki topluluklara ayırmış bulunmaktayım. Bu topluluklar sayıca az ve bizden hayli uzakta oldukları için varlıklarından bile haberimiz olmamıştır. Türkiye'de onlarla ilgli bir kaç bilimsel makalenin dışında hiç bir müstakil eser yoktur. Ancak eski Türk kültürünü incelerken bu topluluklardan öğreneceğimiz çok şeyler bulunmaktadır. Onlar Türk kültürünün zenginliğini simgeleyen mühim örneklerdir.

Bundan sonraki iki bölümü acı bir kadere uğrayan Meshet ve Ahıska Türkleri ile Çin'den SSCB'ye sığınan Uygur topluluğuna ayrılmıştır. Meshet Türkleri aslında öz-be-öz Anadolu Türkleridir; ancak yaşadıkları bölgenin Gürcistan'da (Acar Muhtar Cumhuriyetinde) kalması nedeniyle Stalin'in gadrine uğrayıp eski SSCB'nin değişik bölgelerine saçılmış, burada vatan diye kabul edebilecekleri hiç bir yer kalmamıştır. Uygurların bir kısmı ise aynı şekilde Çin zulmünden kaçarak Kazakıstan'a sığınmışlardır.

Onikinci bölümde ise BDT'deki Türklerin genel bir analizine, eski rejimin hakimiyetini pekiştirmek için "Ruslaştırma" diye adlandırdığımız tedbirlerine ve bunun Türkiler için hâsıl ettiği kötü neticelerine ayırdım.

Bundan sonraki bölümleri ise Çin ile Afganistan'daki Türklere ve komşularımızdaki (İran, Irak, Suriye) Türklere ayırdım. Kıbrıs Türkleri ile KKTC bölümü ise çalışmanın başında öngörülmüşse de, bu bölümün daha önce Çağ yayınlarının Büyük İslam Tarihi serisinin XIII. cildinde yayınlanmış olduğundan, bir tekrara yer vermemek için bu konuya almamayı uygun buldum. (Bu konuyla ilgilenen okuyucularımız, yukarıda belirtilen XIII. cilde müracaat edebilirler.)

Diğer bölümleri Balkanlardaki değişik Türk topluluklarına ve genelde iş bulmak ve daha iyi hayat şartları elde etmek için Türkiye'den (aynı şekilde başka ülkelerden) göç ederek değişik ülkelerde yerleşen Türklere ayırdım. Tabii ki bunlar arasında en mühim yeri Federal Almanya'ya (ve diğer Batı Avrupa ülkelerine) yerleşmiş olan, nüfusları birbuçuk-iki milyonun üzerindeki Türkler almaktadır. Bu Türklerin büyük çoğunluğu vatanla olan bağlarını koparmamış olmaları ve yolladıkları dövizlerle (işçi dövizleri) Türkiye'nin bütçesine ehemmiyetli katkıda bulunmaları dolayısıyla Türkiye için yurt dışındaki en mühim Türk topluluğunu teşkil

etmektedirler. Tek bir 1992'de işçi dövizi girdisi 3 milyar dolara ulaşmıştır. Bu rakkam bugün pek fazla ehemmiyetli değil gibi gözükmekle birlikte, bir zamanlar Türkiye'nin büyük ekonomik sıkıntılar içindeyken işçi dövizlerine cankurtaran simidi gibi sarıldığıda unutulmamalıdır.

Kitabımızın yirmidördüncü bölümünü belli başlı Türkî toplulukların edebiyatlarından seçtiğim örneklere ayırdım. Böylece bu ülkelere seyahat edeceklere bir fikir vermeyi, bu dil ve lehçeleri öğrenme merakı uyandırmayı amaçladım. Bilindiği üzere insanların en mühim anlaşma aracını dil teşkil eder. Değişik Türki dil ve lehçelerini öğrenmemiz, herhangi bir yabancı dili öğrenmekten çok kolay ve kısa zamanda mümkündür. Çünkü bu dil, lehçe ve şivelerle ortak bir grameri ve bir hayli ortak kelimeyi paylaşmaktayız. Zaten bir kısmı ile bugün de asgari seviyede anlaşabilmekteyiz.

Kitabımın bibliyografya bölümünde, bizzat inceleyip şu veya bu şekilde kullanmadığın bir eseri burada belirtmeyi uygun bulmadım. Bu bölüm incelendiği takdirde yabancı dillerdeki yayınların Türkçe yayınlardan en az iki misli fazla olduğu anlaşılacaktır. Bu gerçek dahi geçmiş yıllarda Türkî topluluklara ilginin ne kadar az olduğunu izaha yetebilir. Aslında Türkiye'nin, kardeş toplulukların en iyi incelendiği bir merkez olması gerekirdi. Maalesef bu konudaki önceliği başka ülkelere kaptırmış bulunuyoruz. Ümidimiz bu durumun kısa zamanda Türkiye lehine değişmesidir.

Sou olarak da bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçenlere şükranlarımı belirtmek istiyorum. Bu kitabın baskısında eklediğimiz haritaları büyük bir sabır ve profesyonel özveri ile hazırlayan M.Ü. Eğitim Fakültesi *Yrd. Doç. Dr. Nurten Günal*'a hazırlamış olduğum soy, boy ve dil şemalarını bilgisayarda düzenleyen sayın Sefer Demir'e, müsvettelerin temize çekilmesinde büyük emeği geçen Araştırma Görevlisi *Mehmet Taşdemir*'e, nüfus tahminlerini hesaplayan oğlum *Giray Devlet*'e, ancak bin nüsha basılan ve bulunması gayet zor olan Aral gölünde seviye değişmelerini gösteren haritayı temin ederek bana yollamak inceliğini gösteren Rusya İlimler Akademisi Coğrafya Enstitüsü araştırmacılarından *Larisa Mamayeva*'ya ve adını burada sayamadığım şu veya bu şekilde yardımcı olanlara teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca bu kitabı hazırlamam için beni teşvik edenlerin başında gelen T.C. Marmara Üniversitesi Rektörü 23 Ekim 1992'de kaybettiğimiz merhum *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız*'a da şükranlarımı arz eder kendisine, Tanrı'dan rahmet dilerim. En son olarak da çalışmamı mükemmel şekilde basan Çağ Yayınları Yönetim kurulu Başkanı *Kenan Seyithanoğlu* Bey'e, baskı işlerini bizzat takip eden ve düzenleyen *Mehmet Özdemir* Bey'e ve baskıda emeği geçen Çağ Yayınlarının bütün mensuplarına en içten teşekkürlerimi sunarım

İstanbul, Ekim 1992
Prof. Dr. Nadir DEVLET

Bu araştırmamı ezilmiş halkının hakları için olağanüstü azimle mücadele eden eşsiz yüce insan kardeşim ***Mustafa Cemil (ev)'e*** *armağan ediyorum.*

İÇİNDEKİLER

	TAKDİM	5
	ÖNSÖZ	7
	GİRİŞ	17
	Türkleri Birleştiren Faktörler	20
	Türkleri Ayıran Faktörler	23
BİRİNCİ BÖLÜM	**BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU**	35
	BDT'NA MENSUP CUMHURİYETLER	35
	İDARİ TAKSİMAT	36
İKİNCİ BÖLÜM	**ESKİ SOVYET SİSTEMİ**	45
	ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ KOMÜNİST PARTİSİNİN TEŞKİLATLARI	47
	ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE DEVLET TEŞKİLATI	57
	ESKİ SOVYET YÖNETİMİ	62
	SBKP'NİN ARZUSUNUN DEVLET ÇAPINDA GERÇEKLEŞTİRİLMESİ	67
	KOMÜNİST HAKİMİYETİ GARANTİ ALTINA ALMA	72
	ESKİ SSCB'NDE ORDUNUN ÖZELLİĞİ	75
	ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUM	76
	BDT'NDA GENEL EKONOMİK DURUM	79
	TÜRK YÖRELERİNİN EKONOMİK DURUMU	84
	İDİL-BRYATSK, İDİL BOYU VE URAL BÖLGELERİ	84
	ORTA ASYA BÖLGESİ	86
	BATI SİBİRYA, DOĞU SİBİRYA VE UZAK DOĞU BÖLGESİ	89
	EĞİTİM	91
	BDT (ESKİ SSCB) SİLAHLI KUVVETLERİ	105
	RUS VE SOVYET SİLAHLI KUVVETLERİNDEKİ TÜRKLERİN ROLÜ	114
	DÜNYA KOMÜNİZMİ	130
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	**ESKİ SSCB'DE EGEMENLİK / BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ (1988-1991)**	133
	AĞUSTOS DARBESİ VE SSCB'NİN DAĞILMASI	138
	RUSYA'NIN YABANCI ÜLKELER ALEYHİNE YAYILMASI	139
	SOVYET YÖNETİMİNİN İNSAN HAKLARI İHLÂLLERİ	141
	GAYRİ RUSLARA KARŞI GENEL UYGULAMALAR	143
	RUSLARIN İLERİYE DÖNÜK PLANLARI	144
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	**BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU'NDA ETNİK VE DEMOGRAFİK YAPI**	147
	DİL ŞEMALARI	156
	RUSLARIN DEMOGRAFİK DAĞILIMI	160
	TÜRKİLERDE DEMOGRAFİK GELİŞME	163
	BDT'NDA MÜSLÜMAN NÜFUS	173
	2000 YILINDA BDT'NDAKİ SLAV, TÜRKİ VE MÜSLÜMAN NÜFUS	175
BEŞİNCİ BÖLÜM	**TÜRKİLERİN YAŞADIKLARI COĞRAFİ BÖLGELER**	219
ALTINCI BÖLÜM	**İDİL-URAL**	225
	TATARISTAN CUMHURİYETİ	226
	BAŞKURDISTAN CUMHURİYETİ	246

	ÇUVAŞİSTAN CUMHURİYETİ	255
	İDİL-URAL GENEL	257
	BDT'NUN AVRUPA BÖLÜMÜNDEKİ DİĞER İKİ TÜRK BOYU	258
	KIRIM TATARLARI	261
	KIRIM MUHTAR SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ	261
YEDİNCİ BÖLÜM	KAFKASYA	271
	AZERBAYCAN CUMHURİYETİ	272
	KAFKASYA TÜRKİLERİ	284
	KUMUKLAR	285
	KARAÇAYLAR	285
	BALKARLAR	286
	NOGAYLAR	287
	KUNDUR VE KAFKASYA TÜRKMENİ	288
SEKİZİNCİ BÖLÜM	ORTA ASYA (BATI TÜRKİSTAN)	295
	KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ	306
	ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ	323
	KARAKALPAK MUHTAR CUMHURİYETİ	345
	ARAL ÇEVRE FELAKETİ	350
	TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ	354
	KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ	361
	TACİKİSTAN CUMHURİYETİ	369
DOKUZUNCU BÖLÜM	SİBİRYA TÜRKİLERİ	375
	YAKUTLAR	376
	TUVALAR	379
	BATI TİBİRYA TATARLARI	381
	HAKASLAR	382
	ALTAYLAR	383
	ŞORLAR	384
	DOLGANLAR	384
ONUNCU BÖLÜM	MESHET (AHISKA) TÜRKLERİ	387
ONBİRİNCİ BÖLÜM	BDT'NDAKİ UYGURLAR	393
ONİKİNCİ BÖLÜM	BDT'NDAKİ TÜRKİLERE TOPLU BAKIŞ	397
ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM	ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDEKİ TÜRKİLER (DOĞU TÜRKİSTAN)	417
ONDÖRDÜCÜ BÖLÜM	AFGANİSTAN TÜRKİLERİ	431
ONBEŞİNCİ BÖLÜM	İRAN TÜRKİLERİ	437
ONALTINCI BÖLÜM	IRAK TÜRKİLERİ	443
ONYEDİNCİ BÖLÜM	SURİYE TÜRKİLERİ	445
ONSEKİZİNCİ BÖLÜM	DAĞILAN YUGOSLAVYA'DA TÜRKLER	447
ONDOKUZUNCU BÖLÜM	YUNANİSTAN TÜRKLERİ	451
YİRMİNCİ BÖLÜM	ROMANYA TÜRKLERİ	453
YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM	BULGARİSTAN TÜRKLERİ	457
YİRMİİKİNCİ BÖLÜM	DÜNYADAKİ DİĞER TÜRKLER	463
YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM	SONUÇ	471
YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM	TÜRKİ LEHÇELERDEN ÖRNEKLER	475
	BİBLİYOGRAFYA	535
	İNDEKS	561

GİRİŞ

Bu araştırmamda «Türk» adını soy (ırk) adı olarak kullanacağım. Konuya «Türk» kelimesinden ne anladığımızı izahla başlamak istiyorum. Türk kelimesi hakkındaki görüşler daha doğrusu bu kelimeye verilen mânâ meselesinde Türkiye ile bunun dışındaki ülkelerde değişik mülâhazalar mevcuttur. Türkiye'deki ilmî görüşe göre, «Türk» veya eski söyleniş şekliyle «Türük» kelimesi dar ve geniş mânâlara sahiptir. Bu kelimeyi dar mânâsıyla aldığımızda Türk, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan, T.C. vatandaşı olan topluluk için kullanılmaktadır ve genelde bu topluluk devletin resmî dili de olan Türkçeyi kullanmaktadır. Bu kelime daha geniş mânâda kullanıldığında ise dünyadaki bütün Türk soylulara teşmil edilmektedir. Yani başka bir ifade ile bu soydan gelen bir Türk, dünyanın hangi ülkesinde -isterse Çin'de isterse Amerika'da- yaşarsa yaşasın, Türkiye'de Türk diye kabul edilmekte ve adlandırılmaktadır. Türk kelimesinin bu şekilde kullanılışı soy birliğini belirtmeye yaramaktadır. Bu şekliyle Türk kelimesi hem milliyeti hem de ırkiyeti, yani soy mensubiyetini belirtmektedir. Kelimenin bu şekilde yorumlanması ise bütün Türkleri ancak soy yönünden de birleştirici bir faktör olarak kabulüne yol açmaktadır. Bu yüzden de Türkiye'de Türkler ve diğer Slav veya Germenler'de olduğu gibi aynı soy fakat apayrı milliyete mensup topluluklar olarak değerlendirilmektedirler. Anglo-Sakson, Alman ve Rus literatüründe genelde Türkiye'deki Türklerle Türkiye'nin dışındaki Türkler arasında ayırım yapılmaktadır. Anglo-Sakson literatüründe, aslında Rus literatüründen esinlenerek veya onun tesiri altında kalınarak, «Turk» ve «Turkic» tabirleri kullanılmaktadır. Ruslar ise Türkiye Türkleri için «Turok» , diğerleri için «Tyurski» kelimelerini kullanırlar. Rus literatüründe ise daha ileri gidilerek «Türk dilinde konuşan halklar» tabiri kullanılarak, Türkler arasındaki ortaklığın ancak ortak bir dili kullanmalarından ileri gitmediği belirtilmeye

çalışılmaktadır. Alman literatüründe bu tefrik o kadar güçlü değildir. Onlar Türkiye Türklerine «Türke(n)» ve diğerlerin ise «Türkvölker» (Türk halkları) olarak ifade ederler. Tabii ki, Türkler arasında daha değişik tarihî, kültürel faktörlerin de mevcut olduğu inkâr edilemez. İngilizce'de kullanılan «Turkic» tabirinin Türkiye dışındaki Türkler için kullanılması birtakım sorular doğurmaktadır. Genelde bu tabir eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkler için kullanılmakta olup, Türkiye Cumhuriyeti dışında olan diğer Türk boyları için bu tabiri kullanmada gerek ilim adamları, gerek yazarlar ve gazeteciler arasında ortak bir görüş mevcut değildir. Zaten Anglo-Sakson görüşüne göre milliyet (nationality) kelimesi daha çok o şahsın tabiyetini ifade etmektedir. Bu da belki eski Sovyetler Birliği'ndeki Türkler, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmadıklarından daha değişik bir şekilde ifade edilmek arzusu ile «Turkic» yani Türk'e ait veya Türkî mânâsına gelen bir kelime ile belirtilmelerine yol açmıştır. Fakat nasıl olursa olsun Türkiye'deki Türkler ile Türkiye dışındaki Türkler arasında bir ayırım yapılma yoluna gidilmiştir. Bu eğilim eski Sovyetler Birliği'nde de mevcuttu, daha doğrusu bugünkü ilim dünyasına mâledilmeye çalışılan bu görüşün mücidi Sovyet âlimleri olmuştur.

Bugün Türkiye'nin dışında yaşayan Türkler bulundukları coğrafî bölge, yaşadıkları siyasî sistem bazılarının Türkiye ile asırlardan beri olan kopuklukları ve bu şartlar içinde geliştirdikleri yazılı edebiyat ve hatta zamanın akışı içinde gelişen ve değişen adet-örfler sebebiyle kendilerine has özellikler gösterirler. İşte bu çeşitli faktörler genelde Türkiye dışındakilerin kendilerini «Türk» diye adlandırmayarak, kendi boylarının adını millet adı olarak almalarına sebep olmuştur. Onlar «Türk» adını Türkiye'de yaşayan Türklere has olarak kabul etmişler veya etmek zorunda bırakılmışlardır.

Bir Özbek, Kazak, Tatar veya Azeri «Ben Türk değilim» dediği zaman Türkiye Türkü olmadığını belirterek millet-soy ayırımını yapmak ister. Yani milleti olarak kendi boyunu görür. Türk olarak ise Anadolu'daki ırkdaşını kabul eder. Fakat aynı Özbek, Kazak, Tatar veya Azerî'ye bu boylar (milletler veya halklar) arasındaki akrabalık meselesi sorulduğunda, Türkiye Türkü ile kendi arasındaki akrabalığı, soydaşlığı kabul edecektir. Kısacası «Türk» adı Türkiye'de hem millet hem soy adı olarak kullanılırken, Türkiye'nin dışında bu ad ancak Türkiye'dekilere has bir millet adı olarak kabul edilir. Soydaşlık ise «Türkî» halklar kelimesi ile ifade edilir.

Bu Türk boylarındaki ortaklığı, ateist bir devlette, tabii ki dinî mensubiyeti bildiren bir kelime ile ifade etmek imkânı kalmamıştı. Kısacası ihtilâlden sonra Özbek, Kazak, Tatar, Türkmen, Kırgız, Azerî gibi boy adları yaygın bir şekilde

kullanılmaya başlamış ve bugün de kullanılmaktadır. Bu boyların soy birliği ise, yani Türklükleri Moskova'nın politikası icabı dile alınmaz olmuştu. Bunun neticesinde artık 70 yıla yakın bir zamandır ayrı Özbek, Kazak, Tatar, Azeri gibi halklardan bahsedildi. Bu boylara mensup olanlarda da şuur gelişti. Dolayısıyla da Türkçe'de soy adım da belirten Türk kelimesi ancak Türkiye'deki Türkleri ifade için kullanılmakta olduğu kabul edilmiştir. Türkiye'de yukarıda da bahsettiğimiz gibi durum daha değişiktir. Aslında Türkiye ile Türkiye'nin dışındaki Türklerde soy ortaklığını gösteren kelimenin benzer fakat aynı olmaması bu hususta bir takım anlaşma problemleri hasıl etmektedir. Bütün bunlara rağmen Türklerin soy birliğinin dünyadaki diğer ırklara nazaran daha güçlü olduğu bir gerçektir. İşte bu gerçek de dünya Türklüğünü ortak bir şekilde mütâlaaya daha fazla imkân vermektedir.

Bugün dünya Türklüğünü, çok basit bir hesapla en az 140 milyon ve en çok 160 milyon diye tahmin etmekteyiz. Dünya Türkleri arasında hem politik, hem demografik konumu yönünden birinci sırayı Türkiye Türkleri almaktadır. Türkiye'den sonra en fazla demografik, ekonomik ve belki de politik potansiyele sahip olan Türkî topluluklar eski SSCB'nde yaşamaktadırlar. BDT'ndaki Türklerden sonra en kalabalık Türkî topluluğu ise ÇHC'nde veya Doğu Türkistan'da yaşayan Türkîler teşkil eder. Bunları İran, Balkan ülkeleri Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'da; Orta Doğu ülkeleri Irak, Suriye, Afganistan, Kıbrıs ve değişik Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler takip eder.

Bütün bu Türkîler genelde aldığımızda "Orta Asya stratejik bölgesinde" yaşamaktadırlar. Bu bölge başka bir ifade ile Balkanlardan başlayarak Çin'e kadar uzanan tarih, din hatta dil gibi ortak değerleri paylaşan milletlerin, başlıca Türk soylularının yaşadığı bir bölgedir. Geniş olarak aldığımızda Orta Asya bölgesi aşağıdaki coğrafî bölgelerden ibarettir:

1. **Balkanlar**
2. **Türkiye**
3. **İran**
4. **Kafkasya**
5. **İdil-Ural**
6. **Eski Sovyet Orta Asyası (Batı Türkistan)**
7. **Ç.H.C.'nin Sincang (Doğu Türkistan) bölgesi**

İlk Türk göçlerini gerçekleştiren Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler ve Kıpçaklar'dan sonra bu sahalarda kurulan Altın Ordu, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu bu geniş sahada tesirlerini bıraktılar. Daha sonradan değişik Türk hanlıklarının hükümran olduğu bu geniş sahada ancak bir tek Türkiye Cumhuriyeti bağımsızlığa sahip durumdaydı. Bunun dışında yaşayan Türkler değişik ülkelerin vatandaşı durumundalardı. Bugün bu değişik Türk boylarını kuzey-batı (Kıpçak), kuzey-doğu, güney-batı (Oğuz) ve güney-doğu (Kaşgar) gibi dört gurupta incelememiz mümkündür.

Yukarıda incelediğimiz Türk boylarının bugün yaşadıkları siyasî kuruluşlar, yani devletlere göre tasnif ettiğimizde de şu aşağıdaki tablo ile karşılaşırız:

Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türkî Topluluklar (Nüfus kesafetine göre): Özbek, Kazak, Tatar, Azerî, Türkmen, Kırgız, Çuvaş, Başkurt, Yakut, Karakalpak, Uygur, Kumuk, Gagauz, Tuva, Karaçay, Meshet, Hakas, Balkar, Altay, Kırım Tatarı, Nogay, Şor, Karaim, Kundur, Kafkasya Türkmeni ve Dolgan.

İran'daki Türkiler: Azeri, Kaşkay, Afşar, Şahseven, Kaçar, Karapapah, Hamse, Kengürlü, Türkmen vb. boylarına ayrılırlar.

Afganistan'daki Türkiler: Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Uygur.

Çin Halk Cumhuriyetin'deki Türkî Topluluklar: Uygur, Kazak, Kırgız, Salar (Salur), Şibe (Şive), Özbek ve Tatar.

Bunların dışında ise Irak, Suriye, Bulgaristan, Yunanistan gibi yabancı devletlerde bulunan ve ezici çoğunluğunu Türkiye Türklerinin teşkil ettiği Türk toplulukları bulunmaktadır. İkinci bağımsız Türk Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Almanya, Fransa, Avusturya, Hollanda, Belçika, İsviçre, İsveç gibi Avrupa ülkelerinde de aslen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkler bulunmaktadır. Dünyanın diğer taraflarında ABD., Kanada, Japonya, Avusturya, Finlandiya'da aslen Rusya Türkleri olan ufak Türk toplulukları mevcuttur. Tabii ki, Avrupa ülkelerinin dışında Suudi Arabistan ve Libya gibi Arap ülkelerinde de çalışmak maksadıyla bulunan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları mevcuttur (Suudi Arabistan'da bir miktar aslen Doğu Türkistanlı Türk de mevcuttur).

Türkileri Birleştiren Faktörler

İşte bu yukarıda saydığımız değişik siyasî kuruluşlarda yaşayan çeşitli isimdeki Türk boylarını birleştiren ortak noktalar bir haylidir. Bu faktörleri coğrafî birlik, tarihî birlik, kültür birliği, dil birliği ve din birliği şeklinde sıralayabiliriz.

Coğrafî Birlik: Genel olarak aldığımızda değişik Türk boylan birbirinin devamı veya uzantısı olan Balkanlar, Türkiye, İran, Kafkasya, İdil-Ural, Batı Türkistan (eski Sovyet Orta Asyası ve Kazakıstan), Afganistan'ın kuzeyi, Çin'in Doğu Türkistan bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bu bölgelerdeki ülkeler arasında politik düzen ve ideolojik yapı bakımından mühim farklar olduğu (meselâ Türkiye'de demokrasi, İran'da teokrasi, eski SSCB'de hâlâ tek partinin hakimiyetine dayanan bir rejim) inkâr edilemez. Fakat tarihî akış içinde bu farklılıkların pek de ehemmiyetli olduğu söylenemez.

Tarihi Birlik: XI. yy.'dan itibaren bu bölgeler Gazneliler, Selçuklular, Çağatay ve Altın Ordu, Timurlular, Delhi Türk İmparatorluğu, Harezmşahlar ve Şeybanîlerin hakimiyeti altına girmişler ve genelde de bu bölgeler politik olarak birleştirilmişti. Meselâ, Timur'un imparatorluğunun sınırları Ankara'dan Delhi'ye oradan da Kaşgar'a kadar uzanıyordu. Selçuklular Batı Anadolu'dan Sır Derya'ya, Türk-Moğol İmparatorluğu Polonya'dan Suriye'ye ve hatta Pasifik'e kadar uzanıyordu. Bu devirlerde mal, fikir ve kültür mübadelesi gayet sıkı idi. Milliyet ve dil problemi mühim bir rol oynamıyordu. Meselâ, Semerkantlı olan Babur, Hindistan'la Afganistan'a hükmediyordu. Sibiryalı Türkleşmiş bir Moğol olan Muhammed Şeybanî, Orta Asya'da hükmetti. Safevî hanedanını kuran Şah İsmail Türkçe konuşurdu ve Farsça yazmasını bilmezdi. Onun çağdaşı olan Osmanlı Padişahı I. Selim ise Farsça şiirler yazardı. İşte bu geniş bölgede yaşayan en azından 100 milyonluk bir Türk topluluğu mevcut olup, İstanbul'daki bir Türk Kaşgar'daki bir Uygur'la günlük ihtiyaçlarını temin edecek kadar konuşup anlaşabilir.

Kültür Birliği: Yukarıda saydığımız geniş bölgede Fars unsuru ırk olarak güçlü olmamakla beraber kültür etkisi oldukça mevcuttu. Türk kültürü bilhassa İran çevresindeki Türkleri birbirine bağlamakta idi. Bunun dışında tâ İslâm öncesi ve daha sonra İslâmiyet döneminde gelişen ortak kültür değerleri nesillerden nesile aktarda gelmiş ve Türkler arasındaki kültür birliğinin bir parçası olarak çıkmışlardır. Bugün gerek Türkiye'de ve gerekse, BDT'ndaki değişik Türk boylarının tarihçi ve yazarları tarafından meydana getirilen ilmî ve edebî eserlerde bu ortak kültür değerlerin işlenmesi de bu kültür birliğinin varlığını ispatlamaktadır.

Dil Birliği: Türkler arasındaki birlik meselesinde dil faktörü çok etkin rol oynamaktadır. Türkiye ilmî dairelerinde ayn Türk dilleri yerine Türk şiveleri tabiri kullanılmakta ve bugün Özbekçe, Kazakça, Tatarca, Azerice diye adlandırılan dillerin hepsinin bir kökten, yani ana Türkçe'den çıkarak geliştiği kabul edilmekte ve dolayısıyla da bunlara müstakil birer dil denilmeden

Türkçe'nin ayrı şiveleri olarak telakki edilmektedirler. Batı'da ve eski Sovyetler Birliği'nde ise Türk şiveleri birbirinden tamamen müstakil ayrı diller olarak kabul edilmektedirler. Aslında her iki görüşün de eksik taraflan mevcuttur. Hiç şüphesiz bugün bilhassa eski Sovyetler Birliği'nde XIX. yy. ortaları ile XX. yy. başlarından itibaren, her Türk boyunda aynı derecede olmamakla beraber, ayrı edebiyatlar ve buna bağlı olarak edebî diller teşekkül etmiştir. Fakat bütün buna rağmen Türk dilleri arasındaki kopukluk meselâ, Slav veya Germen dillerindeki kopukluk kadar değildir. Çünkü bu Türk şivelerinin hiç biri gelişmelerinin son aşamasına varıp bütün problemlerini halledememişlerdir. Bu yüzden de nasıl adlandırırsak adlandıralım, ister dil ister şive diyelim Türk boylarının mahallî özellikleri esasına göre edebî dil seviyesine yükseltilmiş değişik Türkî dilleri arasındaki yakınlık ve ortaklık çoktur. Bu sebeple de değişik boylardaki Türkler dilecikleri ve icap ettiği takdirde birbirleriyle hiçbir başka soyun anlaşamayacağı kadar kolayca anlaşabilir. Bu gerçek de bize dil birliğinden bahsetmemize imkân sağlamaktadır.

Din Birliği: Genelde Türklerin büyük çoğunluğu X. ve XI. yy.'dan itibaren İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Yeni din yeni âdetlerin gelişmesine ve inancın yanında ortak bir kültürün de gelişmesine imkân sağlamıştır. İslâm, Türklerin yabancılara (Ruslar, Çinliler vb.) karşı koymalarında da mühim rol oynamıştır. İslâmiyet, Türklerin birliğini sağlayan en önemli faktördür.

İşte yukarıda saydığımız değişik faktörler Türkîleri birbirine yakınlaştıran unsurlar olmaktadırlar ve bu yüzden de bazen şuurlu da olmamakla birlikte yabancılardan ziyade birbirlerine yakın olduklarını hissetmektedirler. Türk soyuna ait olmak bilhassa zor durumlarda kalındığında akla daha fazla gelmektedir. Meselâ, hangi bölgede olursa olsun Türk soyundan olan bir şahıs çeşitli sebeplerden (politik, ekonomik, dinî vb.) yaşadığı ülkeyi terk etmek zorunda kaldığında genelde Türkiye'ye göç etmenin yollarını aramaktadır. Böylece son çağın ilk göçleri, ilticaları Rus baskısından bîzâr olan Kırım Tatarlarının Türkiye'ye hicretleri ile başladı. Onun dışında bir hayli Rusyalı Türk aydını çarlık rejiminden kaçarak, Türkiye'ye sığındı. İkinci Dünya Harbi'nden sonra da Türkiye ufak çapta olmakla birlikte bu nevî ilticalara sahne oldu. Uzak Doğu'dan komünist rejimlerden kaçan bir hayli Tatar, Kazak, Uygur vb. 1950'lerde Türkiye'ye gelip yerleştiler. Resmî antlaşmalarla Yunanistan ve Bulgaristan'dan da bir hayli Türk Türkiye'ye göç ettirilip yerleştirildi. Rum baskısından kaçan bir hayli Kıbrıslı Türk de Türkiye'de yeni hayat kurdu. En son olarak ise Rusların Afganistan'ı işgâli sırasında Rus zulmünden kaçarak Pakistan'a sığınan bir miktar Özbek, Kırgız ve Türkmen ülkemize getirtilerek

Türkiye'ye yerleştirildi. Kısaca Türkiye, Türk soyluların ikinci vatanları rolünü oynamış ve oynamaktadır. Türkiye'nin de Türk soylulara bu imkânı tanıması bir yerde soy dayanışmasından kaynaklanmaktadır.

Türkîleri Ayıran Faktörler

Her ne kadar değişik Türk boylarını birleştiren faktörler mevcutsa da, değişik ülke ve rejimlerin vatandaşı olan bu Türkîlerle, Türkiye Türkleri arasında belli başlı farklılıkların olduğu da inkâr edilemez. Bu farklılıkları ise şöylece özetleyebiliriz:

Rejim/Ülke Farklılıkları: Değişik Türkî toplulukları batıdan-doğuya doğru incelediğimizde onların değişik rejimli ülkelerde yaşadıklarını görürüz. Her ne kadar son bir-iki yılda demokratik bir sisteme geçmeye başlamış olmalarına rağmen (eski) Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya'da 1945'den 1990'lara kadar komünist parti hakimiyetine dayanan sosyalist rejimler mevcuttu. Aynı şekilde (eski SSCB) bu günkü BDT'nda da henüz çok partili demokrasi yerleşmemiş olup, 1920'lerden beri son 70 yıl tek parti hakimiyetine dayanan sosyalist bir rejim mevcuttu. ÇHC'nde ise hâlâ katı rejimli sosyalist sistem hüküm sürmektedir. İran'da teokratik, Suriye ve Irak'ta ise tek parti tek yönetici sistemine dayanan bir nevi sosyalist sistem hüküm sürmektedir. Türkiye dışındaki Türklerin ekserisi uzun yıllar katı rejimli ülkelerin vatandaşı olmuşlardır. Başka bir ifadeyle Türk topluluklarının büyük çoğunluğu katı rejimli, sosyalist ülkelerin vatandaşı durumundalardı. Dolayısıyla da, onların fikir, düşünce yapıları, yaşayış tarzları, dünya görüşleri bizimkinden oldukça ayrılmaktadır. Her ne kadar Türkiye dışındaki Türklerin büyük çoğunluğunun yaşadığı eski SSCB ile Balkan ülkelerinde bir liberalleşme süreci başlatılmışsa da, neredeyse 70 yıl (veya 45) bu sosyalist ülkelerde doğan, büyüyen, eğitilen toplulukların hür demokratik sisteme geçebilmeleri için herhangi bir bilgileri ve tecrübeleri yoktur. Bunun dışında her türlü ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılandığı bir ülkede yaşamanın neticesinde şahsî insiyatif gösterme alışkanlığını elde edememişler ve Batı anlamında çalışma disiplinini de bilmemektedirler.

Alfabe/Dil/Edebiyat Farklılıkları: Türkiye ilmî çevrelerinde bugün ayrı Türk dilleri yerine Türk şiveleri tabiri kullanılmakta olup, Özbekçe, Kazakça, Tatarca gibi edebiyatı mevcut olan dillerin hepsinin aynı kökten çıktığı kabul edilmektedir. Ancak Batı'da ve BDT'nda bunlar ayrı ayrı diller olarak mütalaa edilmektedir. Ancak Türkiye Türkçesi'nin ve diğer Türk dillerinin gelişmelerini tamamladıklarını düşünürsek her iki görüşte de gerçek payı olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla dünyanın çeşitli yörelerindeki Türk toplulukları diğer soylularla

mukayese edilemeyecek derecede asgari müştereklerde anlaşabilirler.

İnsanlık tarihinde Türkler kadar değişik alfabeler kullanan topluluklar yok denecek kadar azdır. Bunun çeşitli sebepleri üzerinde durmamız mümkün olmayacaktır. Biz burada, bilgilerimizi tazelemek gayesiyle, geçmişte ve bugün Türklerin kullandıkları değişik alfabeleri sıralamakla yetineceğiz.

Batılı ilim adamları arasındaki genel kanaate göre, Türkler M.S. VI-VII. yy.'larda yazıya kavuşmuşlardır. Thomsen'in Orhun Alfabesini deşifre etmesine kadar ise Türkler, yazısız-alfabesiz kavimler olarak yorumlanıyorlardı. 1970 yılında Kazakistan'da Issık Kurgan'da yapılan arkeolojik kazı neticesinde gün ışığına çıkan "Altın Elbiseli Adam"ın yanındaki çanakta bulunan iki satırlık kitabe Türklerin Orhun Alfabesini M.Ö. V-VI. yy.larda dahi kullandıklarını göstermektedir. Ancak yine de bazı Sovyet Türkologlarının bu yazıyı Sogdçaya bağlamak eğiliminde olduklarını da belirtmemiz gerekir. Ayrıca bu alfabenin Türkler tarafından icat edilmediği hakkında görüşler de mevcuttur. Biz burada bunun münakaşasını yapmak arzusunda değiliz. Aslında "Runik" de denilen bu alfabenin kimler tarafından icat edildiği konusu da o kadar büyük önem taşımaz. Mühim olan Türklerin tâ M.Ö. V-VI. veya daha önceki yüzyıllarda alfabesi-yazısı olan bir kültür topluluğu olmaları ve bu alfabeyi geniş bir coğrafyaya yaymalarıdır. On asırdan fazla süren Orhun Alfabesini kullanan Türkler, değişik nedenlerle ve bilhassa İslâmiyet'in geniş Türk toplulukları tarafından kabul edilmesinden sonra X. yy.'dan itibaren Arap harflerine geçmişlerdir. Bu arada Uygur, Ermeni, Grek alfabeleriyle kaleme alınan Türkçe metinlere de rastlanmaktadır. Fakat bunlar genelde mühim bir yekûn tutmamaktadır. İslâmiyeti kabul eden Türk toplulukları XX. yy.'ın ilk çeyreğine kadar, bazıları ise hâlâ bugün Arap harflerini kullanmaktadırlar. Doğu Türkistan'daki Uygur ve Kazaklar, İran ve Irak gibi ülkelerdeki değişik Türk toplulukları buna örnek teşkil ederler. Ancak Doğu Türkistan'da kullanılan imlâ ile, diğer yerlerdeki imlâ arasında farklılıklar mevcuttur.

XX.yüzyıl Türkîlerin hızlı bir alfabe değişimine girdiği asır olmuştur. Türklerin İslâmiyeti kabulü ile kullanmaya başladıkları Arap harfleri, XX. yy.'ın başına kadar her hangi bir reform yapılmadan kullanıla gelmiştir. Asrımızın başında Rusya'daki "Cedidçilik" hareketinin bir etkisi olarak yazıda "ünlü" harfleri de okunmak üzere ekler yapılarak imlâda reform hareketine girişildi. Osmanlı Türkleri ise bu nevî bir reform yapma gereğini duymadılar ve neticede iki ülke arasında Arap harflerini kullanan Türkîlerle yazıda ilk farklılık baş gösterdi. Rusya'da çarlık rejimini deviren Bolşevikler hakimiyetlerini sağlamlaştırdıktan sonra Ermeni ve Gürcü toplulukların dışındaki azınlıkların

alfabelerini değiştirme fikrini ortaya attılar. Rejimin bu arzusu doğrultusunda 1926 yılında Baku'de toplanan Türkoloji kurultayı uzun tartışmalar, bilhassa Tatar üyelerinin itirazlarına rağmen Türkî halklar için Latin esasına dayanan yeni alfabeyi kabul etti. 1928 yılında ise Türkiye de aynı doğrultuda bir reform yapmış ve Latin esasına dayanan yeni alfabeyi kabul etmişti. Ancak Sovyetler Birliği ile Türkiye'de kabul edilen Latin harfleri arasında yedi harfte (c,ç,ı,j,ö,ü,y) farklılık mevcut olup, üç harf de Türkçe alfabede bulunmuyordu. Yani SSCB'de kullanılan Latin harfleri ile Türkiye'de kullanılan alfabe arasında bariz farklılıklar bulunuyordu. Başka bir ifade ile SSCB'deki değişik Türkî topluluklar Arap harflerinde olduğu gibi bu yeni Latin alfabesinde yazıda anlaşma imkânına sahiplerken, Türkiye'de basılan eserleri okumak hayli zor geliyordu. Benzer zorluklar Türkiye'dekiler için de geçerli idi. 1926 yılında Baku'da alınan kararlar her Türk ilinde birkaç yılda tatbikata konuldu. Ancak başta bu harfleri kullanmada bazı teknik zorluklar çıktı. Meselâ, kapalı "e" bazen kullanılıyor, bazen ise kullanılmıyordu. İlk doğum sancıları atlatılarak Latin harfleri ile eğitim gören bir nesil yetişmiştir ki, bu sefer rejim "Türkî halklar yönetim dili Rusça'yı iyi öğrenmiyorlar, dolayısı ile onların alfabelerini Kril esasına göre düzenlemesi" gerektiği fikrini ortaya attı. Neticede Latin harflerinden vazgeçilerek Kril yani Rus alfabesi esas alınarak, bu sefer her Türk boyu için ayrı ayrı alfabeler türetildi. Bu yapılırken her Türk dili, lehçesi veya şivesinin "özelliklerine" göre, ayrı ayrı alfabeler meydana getirmenin yanında, gereği olmadığı halde "yu", "ya" gibi sırf Rus diline has harflere fonksiyon verildi. Buna ilaveten yeni orfografik kurallar ihdas edildi. Kısacası Türk dillerine has yazım kuralları alt-üst edildi. Bütün bu değişiklikler lehçe veya şiveleri en yakın olan Türkî toplulukların dahi birbirlerinin yazısını okuyamayacak duruma getirdi. İşte şimdi değişik Türk boyları 1940'tan beri, yani yarım asırdan beri bu alfabeleri kullanmaktadırlar.

1985 yılından itibaren ise SSCB'de meydana gelen siyasi değişiklikler aydınların diğer konularda olduğu gibi alfabe meselesine de eğilmelerine neden oldu. Bunun neticesi olarak değişik Türk boylarının yazarları, dilcileri Kril esasına dayanan bu alfabelerin sebep olduğu problemleri dile getirmeye başladılar ve bu konuda değişik fikirler ileri sürdüler. Bu konuda yalnız uzmanları değil, değişik sosyal branşlardaki ilim adamlarının, din adamlarının ve hatta halkın değişik kesimine mensup olanların fikir üretmeye başlamaları, alfabe konusunun ne kadar büyük ehemmiyete haiz bir kültür sorunu olduğunu ortaya çıkardı.

İnceleyebildiğimiz kadar eski Sovyetler Birliği'ndeki değişik Türkî toplulluk-

larda bazı nüanslan bir tarafa bırakırsak alfabe konusunda üç ana eğilim olduğunu söyleyebiliriz. Bir kısmı 50 yıldan beri kullanıla gelmekte olan Kril esasına göre düzenlenen hali hazırdaki alfabelerini muhafaza etmeyi, diğer bir kısım ise Arap harflerine geçilmesini ve başka bir gurup ise Latin harflerine dönülmesini desteklemektedirler. Kril alfabesinin kullanılmasına devam edilmesi tarafında olanlar, değişik bir alfabe kabul edildiği taktirde, son elli yılda verilmiş olan eserlerin yeni nesile aktarılamayacağı ve kültürel bir kayba uğranılacağı iddiasındadırlar. Arap harflerinin kabul edilmesini arzu edenler, ihtilâlden önce bin yıl süreyle verilen eserleri yeniden okumak imkânına kavuşulacağını ve buna ilaveten *Kur'an-ı Kerim* ile diğer dinî kitapların takip edilme şansına erişileceği görüşünü ileri sürmekteler. Latin alfabesinin kabulünü isteyenler ise, bu alfabenin Türkî dillerin fonetiğine en uygun olduğunu ve Batı ile daha kolay bütünleşileceği hususlarını vurgulamaktadırlar. Şüphesiz her üç eğilimin de iddialarında gerçek payı bulunmaktadır.

Bu eğilimlerde Türkî toplulukların bağlı bulundukları bölgelere göre de farklılıklar gösterdiğini belirtmekte yarar vardır. Bilebildiğimiz kadar Arap alfabesinin propagandası, daha doğrusu bunu öğretme çabası ilk olarak Kazan'da başlamış, değişik edebî ve sosyal dergilerde Arap harflerini öğreten sayfalar ayrılmış ve hatta müstakil eserler de yayımlanmıştır. Kazan'la aynı zamanda veya biraz sonra başta Özbekistan olmak üzere diğer Türk illerinde de, benzer faaliyetler başlamıştır. Bugün ise Arap harflerine en fazla ilginin Özbekistan'da olduğu söylenebilir. Tataristan'da ise Arap harflerine olan ilgi azalmaya başlamış ve onun yerine Azerbaycan'daki gibi Latin harflerine ilgi artmıştır.

Burada Latin harfleri-alfabesi konusunda da, tam bir fikir birliğinin mevcut olmadığını kaydetmek gerekir. Öncelikle her Türk boyu kendi, lehçe ve şive özelliklerini, fonetiğine en uygun olduğunu düşündüğü Latin harflerini uygulamaya koymak istemektedir. Bir gurup yukarıda bahsini ettiğimiz 1928-1940 yılları arasında kullanılan Latin alfabesini savunurken, diğer bir gurup Türkiye'dekine yakın fakat yine de bazı harflerde değişiklik ihtiva eden değişik bir alfabe teklifinde bulunmaktadırlar. Bir başka gurup ise, birkaç harf ilavesiyle Türkiye'de kullanılan alfabeyi esas almaktadır.

Ancak gerek Azeriler ve gerekse Türk boylarının temsilcileri Türkiye Türkçesi'nin alfabesinde mevcut olmayan açık "e"; Türkiye Türkçesi'nde kaybolmuş olan iyelik bildiren, genizden gelen "ng" sesi veren sağır kef, Arap alfabesinde kafla belirtilen "q" ile yine Arap alfabesinde ayın'la belirtilen, gırtlaktan gelen "g" harfinin eklenmesi gerektiği fikrini ileri sürmektedirler. Aynı şekilde sert ve yumuşak "ha", "he" ayırımı da yapılmaktadır.

Türkiyemizde kardeş toplulukların problemleri ancak son yıllarda gündeme gelmeye başlamış olup, bu konulardaki bilimsel çalışmalarımızın yeterli olduğunu iddia edecek durumda değiliz. Maalesef yabancılar değişik Türk dil, lehçe veya şivelerini öğrenme işini daha ciddi ele almışlardır. Biz Türk lehçe ve şivelerini zaten biliriz gibi bir yaklaşımla bu konularda oldukça geri kalmışız.

BDT'ndaki değişik Türkî toplulukların son 50-60 yıldan beri birbirinden kopuk yaşadığını ve bir hayli konuda menfaat çatışmalarına girdikleri gerçeğini göz ardı edemeyiz. Bu kopukluk o raddeye ulaşmıştır ki, provakasyon ve başka nedenlerle kendi aralarında kanlı çatışmalar da girişmişlerdir. Değişik boylara mensup Türkî aydınlar anlaşma dili olarak Rusça'yı kullanmak zorunda kalmışlardır. Şimdi ise belli başlı Türkî topluluklarda alfabe değiştirme meselesi gündeme gelmiş bulunuyor. Ancak bir-kaç teşebbüsün dışında bütün Türk boylarının ortak bir alfabesini meydana getirme konusu henüz aktüel değildir. Kanımızca gerçekleştirilecek ortak bir alfabe değişik Türkî halkların anlaşmasında ilk adım olacaktır. Tabii ki, bu da kâfi gelmeyecek, bundan sonra ortak kavramlar-terimler meydana gelecektir. Böylece birbirini daha iyi tanıma fırsatını elde edecek topluluklar arasında verimli işbirliğini gerçekleştirme şansı da artmış ve insanlığın özlediği topluluklar arasındaki barışı hayata geçirme mümkün olacaktır. Ümit ederiz ki, alfabe-imlâ konunusu daha etkili bir şekilde gündeme gelir ve Sovyetler Birliği'ndeki Türkî topluluklar ortak bir fikre ulaşırlar.

Yaklaşık bir asırdan beri ortak alfabemiz olmadığı için birbirimizin neşriyatını takip edemez olduk. XX. yy.'ın başında İstanbul'da basılan gazete, dergi ve kitapları Rusya'da veya tersine orada çıkanları Türkiye'de okumak mümkündü. Şimdi tekrar anlaşmak, yazışmak, dialog kurmak için ilk engellerden biri olarak "ortak alfabemizin" olmamasını görüyoruz. Şayet Türk dünyasında Latin esasına dayanan bir alfabe birliği sağlanırsa, bu kültürel bağlarımızın yeniden canlanmasına, işbirliğimizin artmasına yol açacaktır.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde İstanbul'da BDT'ndaki değişik Türkî ülkelerden ve Türkiye'den 30 kadar ilim adamının katılması ile gerçekleştirilen "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu" ortak bir alfabe oluşturulması teklifini yapmıştır. Ancak bugüne kadar bir tek Azerbaycan parlamentosu (daha önce Azeri ilim adamlarının bu konudaki çalışmaları ile de) bu alfabeyi kabul etmiştir. Kısacası Türkî halkların ortak alfabesini oluşturmak daha çok zaman alacak bir meseledir. Haziran 1992'de Kazan'da toplanan "Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde bu alfabe konusu gündeme gelmişti.

SEMPOZYUMA KATILANLAR

I. Gurup Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ahmet Temir (Türkiye), Dilci, emekli

- Mustafa Arifov (Kırım)
- Doç. Dr. Ali Çeçenov (Karaçay-Balkar), Dilci
- Doç. Dr. Nikolay Egorov (Çuvaşistan), Dilci
- Prof. Dr. Talmas Garipov (Başkurdistan), Dilci
- Rafael Muhammetdinov (Tataristan), Dilci
- Doç. Dr. Almas Şayhulov (Başkurdistan), Dilci
- Razil Veliev (Tataristan), Yazar, Milletvekili
- Prof. Dr. Mirfatih Zekiev (Tataristan), Dilci

II. Gurup Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hasan Eren (Türkiye), TDK Başkanı

- Prof. Dr. Alovset Abdullaev (Azerbaycan), Dilci, emekli
- Doç. Dr. Alaeddin Aliev (Azerbaycan), Dilci
- Doç. Dr. Vagif Aslanov (Azerbaycan), Dilci
- Prof. Dr. Feridun Celilov (Azerbaycan), Dilci, Parlemento Üyesi
- Prof. Dr. Beşim Çariyarov (Türkmenistan), Dilci
- Doç. Dr. Cebbar Göklenov (Türkmenistan), Dilci
- Prof. Dr. Sapar Kurenov (Türkmenistan), Dilci
- Doç. Dr. Stephan Kuroglu (Gagauz), Edebiyatçı
- Doç. Dr. Yavuz Akpınar (Türkiye), Edebiyatçı / 9 Eylül Üniversitesi

III. Gurup Oturum Başkanı: Doç. Dr. O. Fikri Sertkaya (Türkiye), Dilci / İ.Ü. Edebiyat Fakültesi

- Doç. Dr. Velinur Mahpirov (Kazakıstan), Dilci
- Dr. Holcigit Sanagulov (Özbekistan), Tarihçi
- Doç. Dr. Berdiyar Yusupov (Özbekistan), Dilci
- Dr. Muhammet Muhammethanov (Dağıstan), Edebiyatçı

IV. Gurup Oturum Başkanı: Prof. Dr. A. Bican Ercilasun (Türkiye), Dilci, Gazi Üniversitesi

- Dr. Çetin Cumagulov (Kırgızistan), Dilci

- Doç. Dr. Erden Kacibekov (Kazakıstan), Dilci
- Doç. Dr. Kadıralı Konkobaev (Kırgızıstan), Dilci
- Doç. Dr. Taşbolat Sadıkov (Kırgızıstan), Dilci
- Doç. Dr. Amantay Torgaev (Kazakıstan), Dilci
- Prof. Dr. Kenesbay Musaev (Kazakıstan), Dilci
- Prof. Dr. Köbey Husainov (Kazakıstan), Dilci

ÇAĞDAŞ TÜRK ALFABELERİ SEMPOZYUMU SONUÇ BİLDİRİSİ (18-20 KASIM 1991)

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 18-20 Kasım 1991 tarihleri arasında İstanbul'da toplanan "Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu" adlı ilmî toplantı çalışmalarını fevkalade yüksek bir seviyede tamamlamıştır.

Yapılan görüşmeler sonucunda şu hususlar tesbit edilmiştir:

1) Sempozyumda muhtelif Türk bölgelerinden gelen bilim adamlarının hemen bütün Türk boylarında Latin harflerine dönme düşüncesinin ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Sempozyumumuzun iştirakçileri bu düşünceleri oy birliği ile tasvip ve kabul etmiştir.

2) Sempozyum Azerbaycan Parlamentosunda görüşülen Latin asıllı Azerbaycan Türk alfabesinin biran önce Azerbaycan Parlamentosundan çıkmasını temenni etmişlerdir.

3) Sempozyuma katılan bilim adamları Latin alfabesindeki aynı harflerin aynı sesleri gösterme prensibinde anlaşmaya varmışlardır.

4) Sempozyumda diğer Türk boyları arasında Latin asıllı alfabenin kabulünün Türk boylarının birbirini anlamasında ve kültür birliğinin pekiştirilmesinde en önemli unsur olduğu görüşüne oybirliği ile varmışlardır.

5) Sempozyum Türk boyları için Latin asıllı aşağıda gösterilen alfabenin esas alınmasını tavsiye etmektedir.

a b c ç d e ä
f g ğ h x ı i
j k q l m n ñ
o ö p r s ş t
u ü v w y z

6) Bu sempozyumda alınan ilmî kararların yetkili organlara duyurulması tavsiye edilmiştir.

Kültürel Farklılıklar. Son 70-75 yıldır BDT'nda yaşayan Türkî halklarla Türkiye Türkleri arasında kültürel hiç bir münasebet olmamıştır. BDT'ndaki değişik Türkî toplulukların kültürleri her boyun kendi içinde kapanık bir şekilde olmak kaydıyla gelişmiştir. Bu gelişme esnasında ise tek bir Rus kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Dolayısıyla Batı'dan gelen opera, bale gibi sanatlarda çok iyi elemanlara sahiptirler ve bazıları dünya çapında üne kavuşmuştur. Folklor gibi gösteri sanatlarında fazlasıyla profesyonelleşmişlerdir. Şair, yazar ve ilim adamlarının toplum içinde değeri çok yüksektir. Tanınmış şair ve yazarların eserleri Türkiye'de akla gelmeyecek yüksek trajlarda basılır ve halk Batı Avrupa topluluklarındaki gibi çok okumaktadır. Resmi ve özel ziyafetlerde Rus adetleri oldukça girmiştir. Genelde "Tamada" adı verilen biri sırayla herkese söz verir, herkes birbirini metheder ve kadehler kalkar, ifrat derecede bir alkol tüketimi vardır. Orta Asya cumhuriyetlerinde bilhassa Kazakistan ile Kırgızistan'da ve İdil boyunda Tatarıstan ile Başkurdıstan'da Türkiye'dekinin tersine at eti makbul sayılır, ayrıca Kımız sevilen meşrubatlar arasındadır. Yemek konusunda da bölgesel farklılıklar vardır.

Siyasî Konum Açısından Farklılıklar: Son yıllarda bağımsız Türkî cumhuriyetlerin sayısının artması ile Türkiye'nin ülke dışındaki Türk toplulukları ile münasebetlerine uluslarası hukukî ilişkiler yönünden bakıldığında dört ayrı kategori tesbit etmek mümkündür.

İlk kategoriyi halen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olup ta, değişik Batı Avrupa, Arap ve Avustralya gibi ülkelerde bulunanlar teşkil eder. Türklere karşı, bulundukları ülkelerde yapılan haksızlıkları ve insan hakları ihlallerini takip etmek Türkiye Cumhuriyeti'nin esas görevleri içindedir. Başta Almanya olmak üzere Avrupa'nın demokratik ülkelerinde veya mutlakiyetçi Arap ülkelerinde yaşayan bu vatandaşlarımız dil, inanç ve gelenek farklılıkları sebebiyle çeşitli önyargılarla ve bunun getirdiği problemlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Batı'nın en demokratik ülkeleri dahi Türk vatandaşlarına koydukları vize uygulaması sebebiyle insan haklarının temel prensiplerinden olan parçalanmış aileleri birleştirme uygulamasına da ters düşen kararlar almaktadır. Bu yabancı ülkelerde yaşayan T.C. vatandaşlarının çalışma, eğitim ve kültürel hayatlarında da bir hayli problemleri bulunmaktadır. Bu ülkelerin yöneticilerinin diğer yabancılarla Türkler arasında ayırım yaptıkları ve Türklerin meselelerine gayri müsbet şekilde yaklaştıkları gözlenmektedir. Bu konular Dışişlerimizi doğrudan doğruya ilgilendirebilir.

Türkiye dışındaki Türk toplulukları arasında *ikinci kategoriyi* Bulgaristan ile Yunanistan'da yaşayan Türkler teşkil eder. Çünkü bunların hakları ikili antlaşmalar çerçevesinde garantilenmiştir. Ancak buna rağmen Batı Trakya'da ve son yıllarda Bulgaristan'da bulunan Türk azınlığına yapılan uygulamalar bu ikili antlaşmaların bu topluluklara insanca yaşama imkânını sağlayamadığını ortaya koymuştur.

Üçüncü kategoriye KKTC, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakıstan, Kırgızıstan ve hatta Azerbaycan'a bağlı Nahcıvan Muhtar Cumhuriyeti girmektedir. Bunlarla ikili antlaşmalar çerçevesinde münasebetler kurmaya başladık.

Dördüncü kategoriye ise yukarıda belirtilen devletlerin dışındaki ülkelerde yaşayan Türk toplulukları girmektedir. Bu topluluklar yoğun olarak Rusya Federasyonu (Tatar, Başkurt, Çuvaş, Yakut, vb.), Ukrayna (Kırım Tatarları), İran İslâm Cumhuriyeti (Azeri, Kaşgay, Afşar vb.), Çin Halk Cumhuriyeti (Uygur, Kazak vb.),Afganistan, Suriye, Irak v.b. gibi Arap ülkelerinde bulunan ve kendileri ile resmi herhangi münasebetlerimizin henüz olmadığı veya ancak merkezi hükümetlerinin vasıtasıyla temas kurduğumuz Türkî topluluklar bu kategoriye girmektedir. Onlarla münasebetlerimizi ise onlara karşı olan uygulamaları uluslararası insan hakları antlaşmaları çerçevesinde gözetmekten ileri gidememektedir. Çünkü bu soydaşlarımız ne Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdırlar, ne uluslararası antlaşmalarla haklarını korumak garantimiz altındadır, ne de aramızda resmî ikili antlaşmalar mevcuttur.

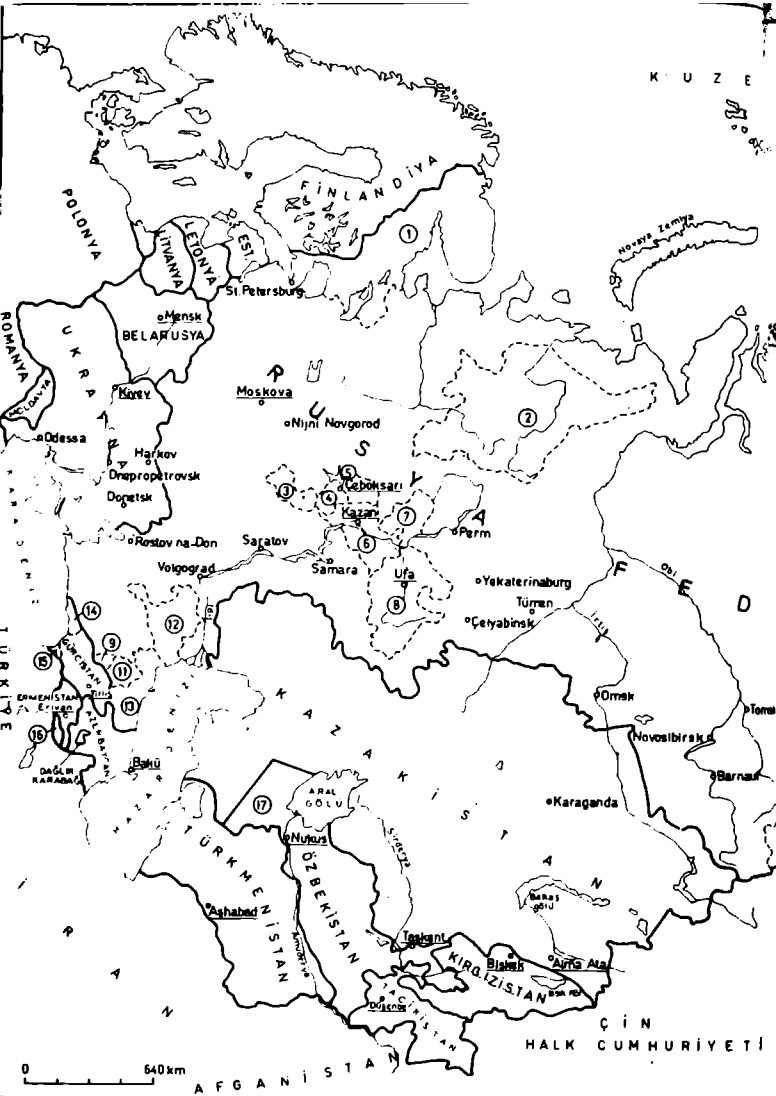

KUZE
FİNLANDİYA
POLONYA
LİTVANYA
LETONYA
EST.
St. Petersburg
Novaya Zemlya
ROMANYA
UKRAYNA
MOLDAVYA
Mensk
BELARUSYA
Kiyev
Moskova
Nijni Novgorod
Odessa
Harkov
Dnepropetrovsk
Donetsk
Çeboksari
Kazan
Perm
Rostov na Don
Saratov
Volgograd
Samara
Ufa
Yekaterinaburg
Tümen
Çelyabinsk
Obi
Irtiş
Omsk
Novosibirsk
Barnaul
Karaganda
KARADENİZ
TÜRKİYE
GÜRCİSTAN
Tiflis
ERMENİSTAN
Erivan
AZERBAYCAN
DAĞLIK KARABAĞ
Bakü
HAZAR DENİZİ
KAZAKİSTAN
ARAL GÖLÜ
Nukus
Sirderya
TÜRKMENİSTAN
ÖZBEKİSTAN
Aşhabad
Amudeya
Taşkent
Bakaş gölü
KIRGIZİSTAN
Biskek
Alma Ata
Düşenbe
TACİKİSTAN
İRAN
AFGANİSTAN
ÇİN HALK CUMHURİYETİ
0
640 km

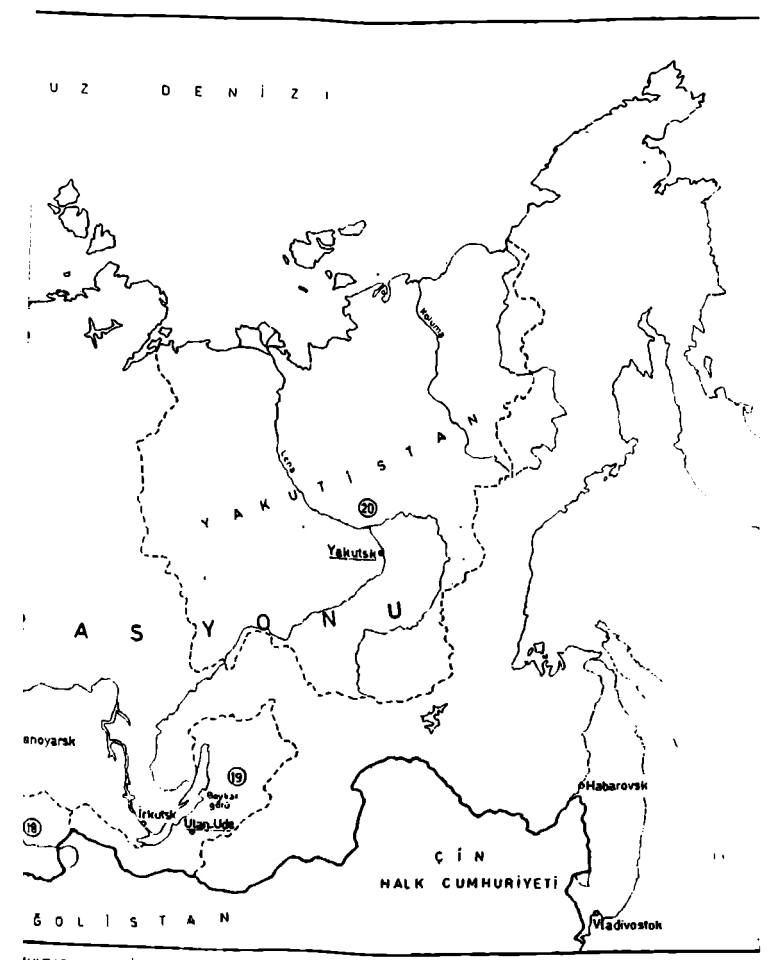

UHTAR CUMHURİYETLER

1. Karelya MC
2. Komi MC
3. Mordva MC
4. Çuvaş MC
5. Mari MC
6. Tatar MC
7. Udmurt MC
8. Başkurt MC
9. Kuzey Osetin MC
10. Kabarda-Balkar MC
11. Çeçen İnguş MC
12. Kalmuk MC
13. Dağıstan MC
14. Abhaz MC
15. Acar MC
16. Nahçevan MC
17. Karakalpak MC
18. Tuva MC
19. Buryat MC
20. Yakut MC

--- MC sınırı

○ Nüfusu 1 milyon üzerindeki şehir

● Nüfusu 1 milyon altındaki şehir

N. Güngör

İslâm Tarihi, İlk Cilt, P. 3

BİRİNCİ BÖLÜM
BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU

BDT'nin, Baltık ülkeleri olan Letonya, Litvanya ve Estonya'nın yüzölçümlerini (65+64+45=174.000 km^2.) bu hesabu dahil etmezsek dahi, işgal ettiği arazi bakımından, dünyada en büyük yüzölçümüne sahip olduğu anlaşılır (22.228.000 km^2.). Genel nüfusu ise 1989 nüfus sayımlarına göre, 285.688.965'tir. Bu rakamdan 3 Baltık cumhuriyetinin nüfusu çıkarılınca (7.905.591) 277.783.374 olmalıdır. Bu geniş arazide en fazla nüfusa Ruslar sahip olup, esas halk görünümündedirler. Ancak son yıllarda salt çoğunluğu kayb etmeye başladıkları görülür. 1979 nüfus sayımında % 52.4'lük orana sahip olan Ruslar, 1989'da 143.377.623 (1.723.927'i Baltık ülkelerinde) nüfusla % 51.6'lık orana sahiptiler. Bu oran 2000 yılında % 49.8'e düşecektir. BDT kalan nüfusa Slav soyundan Ukraynalılar (44.135.989), Belaruslar (10.030.441), değişik Türk boyları (49.521.161), değişik müslüman guruplar (8.748.423), Moğol, Fin boyları, Ermeni,Gürcü, Moldovyalı, Alman, Leh gibi değişik halklar teşkil etmektedir. BDT'nda Ruslardan sonra Türk ve müslüman halkları (toplam 58.269.584) % 21'lik bir orana sahiptirler (Türkîler: % 17.8-müslümanlar: % 3.15). 2000 yılında ise BDT'nun 305.283.931'lik genel nüfusunda 78.226.373'lük nüfus ile Türk ve müslüman topluluklar (65.319.989 Türkî, 12.906.384 müslüman) % 25.6'lık bir orana sahip olacaklardır. Bugün dahi her beş BDT vatandaşından biri Türkî veya müslümandır.

BDT'NA MENSUP CUMHURİYETLER

Eski SSCB'de 15 birlik (ittifak=soyuz) cumhuriyeti mevcutken 1991'in son aylarında üç Baltık ülkesinin (Estonya, Letonya ve Litvanya) bağımsızlık ilan ederek ayrılmaları ve onların bu kararlarının apar-topar belli başlı Batı Avrupa ülkeleri tarafından tanınması ile bu sayı 12 cumhuriyete inmiştir. 1991 sonu ve

1992 başında ise Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Belarusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Minsk'teki toplantılarında Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (SNG:Sodrujestvo Nezavismih Gosudarstv) kurduklarını ilan etmişler ve bu topluluğa diğer Sovyet cumhuriyetleri (Gürcistan dışında) de katılarak 11 cumhuriyetin bir birliğini meydana getirmişlerdir. Varılan uzlaşmaya göre bu 11 cumhuriyet birbirlerinin sınır bütünlüğüne hürmet edecek, birbirinin içişlerine karışmayacak, ortak bir savunmaya sahip olacaktır. Buna göre bugüne kadar hemen her konuda Moskova'nın direktifleri ile hareket etmek zorunda kalan cumhuriyetler bir nevi yarı bağımsızlığa kavuşmuş oldular (Bu antlaşmanın gerçeklerle ne kadar bağdaştığı hususunu daha ileride inceleyeceğiz). Her ne kadar SSCB, adını BDT'na değiştirmişse de idarî yapının değişmesi daha hayli zaman alacaktır. İdarî yapıdaki muhtar cumhuriyet, (muhtar) oblast, kray, selo (köy) gibi kavramların ve bunlara bağlı uygulamaların devam edeceği düşünülmelidir. Dolayısıyla bunların açıklanması okuyucunun konuyu daha iyi bir şekilde kavrayabilmesi için gereklidir diye düşünüyoruz.

İDARÎ TAKSİMAT

Bölgesel-İdarî Teşkilat: Büyük cumhuriyetler oblast adı verilen bölgesel kısımlara bölünürler. BDT'nda yüzün üstünde oblast bulunmaktadır. Küçük cumhuriyetler ise oblastlara bölünmemekte ve bu da bazen karışıklığa sebep olmaktadır. Estonya gibi küçük cumhuriyette yönetimde şehirler ve merkezî hükümet bulunmaktadır. Büyükçe cumhuriyetlerde yönetim iki üç kademeli olmaktadır.

Bazen bir bölge *oblast* ile değil de *kray* adı ile vasıflandırılmaktadır. Oblastın tersine bir kray içinde bir millî azınlık yaşar. Oblastlar ve küçük cumhuriyetler şehirlere ve köysel mıntıkalara *(gorodskie rayoni)* bölünür. Bunlarda köyler *(selo)* mevcuttur. BDT'nda toplam olarak 3 bin rayon (40 bin köy buna dahildir) ve takriben 2 bin şehir bulunmaktadır. Bu idarî birimler genelde hükümetin yapısına sahiptirler. Lokal seviyede daha basit cumhuriyet seviyesinde daha komplekstirler.

Cumhuriyetler: Cumhuriyetler arasında büyüklük, sosyal ve ekonomik gelişme yönünden büyük eşitsizlikler mevcuttur. BDT'nda cumhuriyetlerin en büyüğü olan Rusya (eski RSFSC) ülkenin yüzölçümünün % 75'ine ve nüfusun % 50'sine sahiptir. Rusya Estonya'nın 100 katıdır (en küçük cumhuriyet).

Rusya içinde, Rusların dışında ayrı organize 30 millet bulunmaktadır. Bu

milletler üç değişik tipteki millî-idarî birimde mütalaa edilmektedir. Bunlardan en mühimi cumhuriyetlerden bir basamak altta olan muhtar cumhuriyetlerdir (eski MSSC). BDT'nda bu nevi 20 muhtar cumhuriyet, bunun 16'sı da Rusya dahilinde bulunmaktadır.

Muhtar cumhuriyetlerin bazıları küçük cumhuriyetlerden daha büyüktür. Meselâ, Başkurdistan'ın 4 milyon nüfusu bulunmaktadır. Eski anayasanın 72. maddesi ittifak cumhuriyetlere SSCB'den ayrılma hakkını vermekteyse de, muhtar cumhuriyetler bu haktan yoksundurlar. Stalin 1936'da bir seferinde ayrılma hakkı ancak yabancı ülkelere sınırı olan cumhuriyetler için geçerlidir gibi bir ifade kullanmıştır. İşte bu mantığa göre ülkenin iç kısmında bulunan milletler, mısl. Tatarlar ancak muhtar cumhuriyet statüsüne sahip olabilmektedirler.

Diğer millî-idarî birim ise *Muhtar Oblast*'tır (MOb). Bunların 5 tanesi Rusya'da, üçü diğer cumhuriyetlerde bulunmaktadır. MOb'ların en büyüğü merkezi Sibirya'da bulunan Hakas MOb'tıdır. Diğer MOb'lar oldukça küçüktür. Tipik bir MOb geri kalmış insanların bulunduğu gelişmemiş bölgeleri teşkil eder. Rusya Uzak Doğu'sunda bulunan Yahudi MOb'sı ilginç bir istisnadır. Burası 1934'de Sovyet Yahudilerini celpetmek ve Yahudilere ikinci bir vatan yaratılmak üzere kurulmuştu. Fakat çok az sayıdaki Yahudi bu yeni "vatana" iltifat etmiştir. Dolayısıyla bugün Yahudi MOb'nin toplam nüfusu 215 bin olmasına rağmen, burada ancak 9 bin kadar Yahudi bulunmaktadır.

En aşağıda bulunan millî-idarî birim ise *Muhtar Okrug*'tur (MOk). Bu nevi MOk'larda çok geri kalmış topluluklar bulunmaktadır. Meselâ, ülkenin en doğusunda bulunan Çukçi MOk'u böyle bir yerdir. Çukçiler'in toplam nüfusu 14 bin olup, hiçbir zaman yazı dilleri olmamıştı. Ancak 1930'da Sovyet ilim adamları onlara has, Kril esasına göre bir alfabe geliştirdiler.

Özetlersek eski SSCB'nde değişik kültürel ve ekonomik seviyelerde 53 değişik millî-idarî birim bulunmaktadır; bazıları ise topluca bir yerde bulunmayıp dağınık şekilde yaşamaktadırlar. Bunların belli başlıları Almanlar, Polonyalılar ve Kırım Tatarları'dır. BDT'nda 2 milyondan fazla Alman yaşamaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan önce Volga (İdil) Alman MSSC mevcutken, 1941'de Sovyetler Birliği'ne Alman hücumu başlayınca bu Muhtar Cumhuriyet lağv edilmiş ve sakinleri de sürgüne tabi tutulmuştur. Şimdi bu Almanların sürmenin hatalı olduğu ve onların sadık (veya bütün diğer Sovyet vatandaşları kadar sadık) oldukları kabul edilmektedir.

Polonyalılar'ın sayısı 1 milyonun biraz üstündedir. Onlar milletler meselesin-

de hassas bir konuyu teşkil etmektedirler. BDT'nda bilhassa Ruslar arasında hüküm süren güçlü anti-Alman hissiyat, Almanlar'ın lehine bir girişimin yapılmasına mani teşkil etmektedir diye düşünülebilir. Fakat Polonyalılar aleyhinde böyle bir havanın mevcudiyetinden bahsedilemez. Buna rağmen Polonyalılar da kendi millî-idarî birimlerine kavuşmamış durumdadırlar. Bunun sebepleri çeşitli olmalıdır. Hiç şüphesiz bu Polonyalılar'ın 1939 yılında Sovyetler Birliği tarafından işgal edilen toprakların sakinleri olması teşkil eder. Başka bir ifade ile SSCB Polonya'nın topraklarının bir kısmını kendine mâl etmişti. Burada bir millî-idarî birim kurmak ise bu bölgenin neden müttefik Polonya Cumhuriyeti'ne devredilmediği sorusunu doğuracaktır.

BDT'ndaki Cumhuriyetlerin Nüfus ve Yüzölçümleri

Cumhuriyetin Adı	Nüfus 1979 (bin)	Nüfus 1989 (bin)	Yüzölçümü (bin- km^2)	Başkent
BDT	262.436	285.690	22.402	Moskova
Rusya	137.551	147.002	17.075	Moskova
Ukrayna	49.755	51.500	604	Kiyev
Belarusya	9.560	10.150	208	Minsk
Özbekistan	15.391	19.808	447	Taşkent
Kazakıstan	14.684	16.464	2.717	Alma-Ata
Gürcistan	5.015	5.396	70	Tiblis
Azerbaycan	6.028	7.018	87	Baku
Litvanya	3.398	3.673	65	Vilnüs
Moldavya	3.947	4.333	34	Kişinev
Letonya	2.521	2.666	64	Riga
Kırgızıstan	3.529	4.258	198	Bişkek
Tacikistan	3.801	5.090	143	Düşenbe
Ermenistan	3.031	3.505	30	Erivan
Türkmenistan	2.759	3.512	488	Aşhabat
Estonya	1.466	1.566	45	Tallin

BDT'nun idarî taksimatında yukarıdaki 12 cumhuriyetin dışında 20 muhtar cumhuriyet, 10 muhtar oblast (bölge) ve 8 muhtar okrug (idarî bölüm) bulunmaktadır. Yüzölçümü ve nüfus yönünden en büyük cumhuriyet olan Rusya'da aşağıdaki 16 muhtar cumhuriyet bulunmaktadır.

Muhtar Cumh. Adı	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1989) (bin)	Yüzölçümü (km^2)	Başkent
Başkurt	3.849	3.944	143.600	Ufa
Buryat	900	1.038	351.300	Ula-ude
Çeçen-İnguş	1.154	1.270	19.300	Groznıy
Çuvaş	1.292	1.339	18.300	Çeboksarı
Dağıstan	1.628	1.802	50.300	Mahaçkala
Kabarda-Balkar	674	754	12.500	Nalçik
Kalmuk	294	323	75.900	Elista
Karel	736	790	172.400	Petrozavodsk
Komi	1.119	1.250	415.900	Sıktıvkar
Mari	703	750	23.200	Yoşkar- Ola
Mordova	991	964	26.200	Saransk
Severo (Kuzey)- Ossetin	597	633	8000	Orcokinidze
Tatar	3.437	3.642	68.800	Kazan
Tuva	267	309	170.500	Kızıl
Udmurt	1.494	1.606	42.100	İjevsk
Yakut	839	1.095	3.103.200	Yakutsk
Toplam	----	21.500	4.693.500	

Rusya'da ayrıca 6 kray (bölge) ve bunlara dahil 5 muhtar oblast (bölge) bulunmaktadır.

Kraylara Bağ. Muh.Obl. Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Yüzölçümü (km^2)	Merkezi
Gorno Altay MOb.	172.390	190.831	92.600	Gorno-Altaysk
Adige MOb.	404.390	432.046	7.600	Maykop
Hakas MOb.	498.384	566.861	61.900	Abakan
Karaçay-Çerkez	367.364	414.970	14.100	Çerkessk
Yahudi MOb.	188.710	214.085	36.000	Birobican

Bunun dışında Rusya'da 49 oblasta (bölge) ve bunların bazılarına bağlı olan aşağıda adları belirtilen 10 millî (son nüfus sayımına kadar bunlara "millî" denilir iken şimdi "muhtar" okruglar denilmektedir) okrug (idarî bölüm) mevcuttur:

Muhtar Okruglar	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Yüzölçümü (km^2)	Merkezi
Agin-Buryat MOk.	69.035	77.188	19.000	Aginskoya

Komi-Permyak MOk.	172.039	158.526	32.900	Kudımkar
Koryak MOk.	34.851	39.940	301.500	Palana
Nenets MOk.	47.218	53.912	176.700	Naryan-Mar
Taymırsk (Dolgan-Nenets) MOk	44.953	55.803	-------	--------
Ust-Ordinsk Buryat "	131.866	135.870	22.400	Ust-Ordinsk
Hant-Mas Ok.	570.763	1.282.396	523.100	Hanti-Mansıysk
Çukostk Ok.	139.944	163.934	737.700	Anadır
Yevenki Ok.	15.968	24.769	-------	-------
Yamalo-Nenets Ok.	158.844	494.844	750.300	Salehard

BDT'nda Rusya'dan sonra nüfus kesafeti yönünden ikinci, yüzölçümü yönünden üçüncü sırayı alan Ukrayna'nın 24 oblastı bulunmaktadır. 1944'de halkı sürülen ve 1945'te ortadan kaldırılan Kırım Muhtar Cumhuriyeti 1991'de tekrar kurulmuştur. Bir diğer Slav cumhuriyeti olan Belarusya'nın 6, BDT'da nüfusça üçüncü sırayı alan Türklerin büyük çoğunlukta olduğu Özbekistan'ın adlan aşağıda belirtilen 12 oblastı bulunmaktadır.

Özbekistan'ın oblastları	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1987) (bin)	Yüzölçümü (km^2)	Merkezi
Andican	1.349	1.632	4.200	Andican
Buhara	1.263	1.074	39.400	Buhara
Cizak	512	677	20.500	Cizak
Kaşkadar	1.120	1.506	28.400	Karşi
Navoi	------	629	110.800	Navoi
Namangan	1.100	1.379	7.900	Namangan
Semerkand	1.784	2.050	16.400	Semerkand
Surhandar	895	1.176	20.800	Termez
Sırdarya	449	550	5.100	Gulistan
Taşkent şehri	1.785	2.131	15.600	Taşkent
Taşkent Ob.	1.792	2.095	--------	"
Fergana	1.694	2.042	7.100	Fergana
Horezim	744	946	6.300	Ürgenç

Özbekistan'a muhtar Türkî cumhuriyet olan Karakalpak da dahil edilmiştir. Başkenti Nukus olan Karakalpakıstan'ın nüfusu 1.212.207 olup, yüzölçümü 164.900 km^2'dir.

Diğer bir Türkî cumhuriyet olan ve yüzölçümünün büyüklüğü bakımından Rusya'dan sonra ikinci yeri alan Kazakıstan ise aşağıda belirtilen 19 oblasta bölünmüştür:

Kazakıstan'ın oblastları	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1987) (bin)	Yüzölçümü (km^2)	Merkezi
Aktübe	629	720	298.700	Aktübinsk
Alma-Ata şehri	914	1.113	104.700	Alma-Ata
Alma-Ata Ob.	851	919	----------	----------
Vostoçno Kazak.	876	935	97.300	Ust- Kamenogorsk
Guryev	370	403	112.000	Guryev
Cambul	933	1.016	144.600	Cambul
Cezkazgan	450	477	313.400	Cezkazgan
Karaganda	1.253	1.368	85.400	Karaganda
Kızıl-Orda	566	625	228.100	Kızıl-Orda
Kokçetav	617	652	78.100	Kokçetav
Kustanay	939	1043	114.600	Kustanay
Mangışlak	252	327	166.500	Mangışlak
Pavlodar	806	934	127.500	Pavlodar
Severo-Kazak.	570	606	44.300	Petropavlosk
Semipalat (Semey)	770	821	179.600	Semipalatinsk
Taldı-Kurgan	664	704	118.500	Taldı-Kurgan
Turgay	268	322	111.900	Turgay
Ural	581	620	151.200	Uralsk
Tselinograd	808	859	124.600	Tselinograd
Çimkent	1.567	1.789	116.300	Çimkent

Gürcistan'da adlarını aşağıda sıraladığımız iki muhtar cumhuriyet ve bir muhtar oblast (bölge) bulunmaktadır:

Adlan	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1987) (bin)	Yüzölçümü (km^2)	İdare Merkezi
Abhaz Muh. Cum.	486	524	8.600	Suhumi
Acar Muh. Cum.	354	392	3.000	Batumi
Yugo-Ossetin Ob.	98	99	3.900	Tshinvali

Başka bir Türk cumhuriyeti olan Azerbaycan'da bir muhtar cumhuriyet, bir

de muhtar oblast (bölge) bulunmaktadır.

Adları	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1987) (bin)	Yüzölçümü (km^2)	İdare Merkezi
Baku Şehri	1.046	1.741	----------	---------
Nahçevan Muh. Cum. Nagorno (Dağlık)	239	293	5.500	Nahçevan
Karabağ MOb.	161	189	4.400	Stepanakert (Hankendi)

Yukarıdaki cumhuriyetlerin dışında bir müslüman cumhuriyeti olan Tacik Muhtar Cumhuriyeti'nde aşağıdaki oblastlar bulunur.

Adları	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1987) (bin)	Yüzölçümü (km^2)
Düşenbe Şehri	------	592	---------
Kulyab Ob.	490	570	12.000
Kurgan-Töbe Ob.	703	912	12.600
Hocent Ob.	1.194	1.443	26.100
Gorno-Badahşan MOb.	------	151	63.700

Orta Asya'daki diğer bir Türk cumhuriyeti olan Kırgızistan'da aşağıdaki dört oblast bulunmaktadır.

Adları	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1987) (bin)	Yüzölçümü (km^2)
Bişkek Şehri	---------	641	----------
Issık-Kül Ob.	352	393	43.500
Narın Ob.	228	263	51.000
Oş Ob.	1.546	1.804	65.600
Talas Ob.	-------	278	19.600

Başka bir Türk cumhuriyeti olan Türkmenistan'da aşağıdaki oblastlar bulunmaktadır:

Adları	Nüfus (1979) (bin)	Nüfus (1987) (bin)	Yüzölçümü (km^2)
Aşhabat şehri	316	386	--------
Aşhabat Ob.	391	489	95.400

Krasnovodsk Ob.	311	532	138.500
Merv (Marı) Ob.	630	771	86.800
Taşauz	530	665	73.600
Çarcuy	581	698	93.800

Yukarıda BDT'ndaki idarî taksimattan teferruatlıca bahsettikten sonra şöyle netice çıkartabiliriz:

BDT'nun 12 cumhuriyetinden aşağıda sıralayacağımız 5 tanesi Türk cumhuriyetidir:

1- Özbekistan

2- Kazakıstan

3- Azerbaycan

4- Kırgızıstan

5- Türkmenistan

Cumhuriyetlerin adlarına baktığımızda Türkî cumhuriyetlerini dışında üç Slav (Rusya, Ukrayna, Belarusya), bir Romen/Latin (Moldovya), bir Fars (Tacikistan), bir Ermeni (Ermenistan) ve bir de Gürcü (Gürcistan) cumhuriyeti mevcuttur. Eski Sovyet anayasasına göre, ülke bir çok muhtar halkların bir araya geldiği fererasyondur. Çarlık devrinde bütün milletler merkezi idareye boyun eğmiş ve her türlü hak-hukuktan mahrum iken, Bolşevikler milletlere kendi arzularını kendileri tayin etme (selfdeterminasyon) hakkı vermeden, müşterek yaşamanın başka bir formülünü bulmuşlardı. Rusya'daki değişik ırk, dil ve dinlere mensup milletlere ancak kendi dillerini ve kültürlerini yaşatma imkânı sağlandı. Fakat bu onların politik haklar kazanması manasına gelmedi. Buna rağmen şeklen de olsa birçok milletin, bu arada çeşitli Türk boylarının yukarıda gördüğümüz ittifak cumhuriyetleri tesis edildi. Böylece yukarıda adı geçen Türk boyları aşağıda belirteceğimiz, kendilerine ancak muhtar cumhuriyet hakkı verilenlerden hukuken daha üstün tutuldular. Daha az haklara sahip olan muhtar Türkî cumhuriyetler ise şunlardır:

1- Başkurt Muhtar Cumhuriyeti (Rusya'ya dahil)

2- Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti (Rusya'ya dahil)

3- Kabarda-Balkar Muhtar Cumhuriyeti (Rusya'ya dahil)

4- Tatar Muhtar Cumhuriyeti (Rusya'ya dahil)

5- Tuva Muhtar Cumhuriyeti (Rusya'ya dahil)

6- Yakut Muhtar Cumhuriyeti (Rusya'ya dahil)

7- Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti (Özbekistan'a bağlı)

8- Nahçevan Muhtar Cumhuriyeti (Azerbaycan'a bağlı)

Muhtar cumhuriyetlerden daha az hakka sahip Türk adlı muhtar oblastlar (bölgeler) ise şunlardır:

1- Gorno-Altay MOb. (Altay Kray'ında-Rusya)

2- Hakas MOb. (Krasnoyarsk Kray'ında-Rusya)

3- Karaçay-Çerkez MOb. (Stavropolsk Kray'ında-Rusya)

4- Dağlık Karabağ MOb. (Azerbaycan).

İKİNCİ BÖLÜM
ESKİ SOVYET SİSTEMİ

Lenin, "değil halk işçiler bile marksizm öğretisinin doğruluğunu (gerçek olduğunu) bilmiyorlar, ancak çok ufak bir azınlık bu tarihî gelişmeyi kavramakiadır", demekte ve böylece (marksizmi gerçekleştirecek) bir siyasî partinin gerekli olduğu görüşünü ileri sürmekte idi. Lenin'e göre, işte bu gerçeği gören azınlık birleşerek, proleterleri idare etmeli, onları tarihî göreve hazırlamalı ve neticede komünizmi aydınlık geleceğine götürmelidir. Lenin'e göre, bu nevî bir partide işçiler sınıfının en iyi ve en şuurlu temsilcileri bulunacaktır.

Komünist Partisinin Tarihi: Geçen yüzyılda Rusya'da ilk işçi teşkilatları kurulmaya başlamıştı. Bunların politik görüşleri, XIX. yy ın ikinci yarısında sosyalizm fikrine inanmış olan aydınların ihtilâlci hareketleri ve 1870'lerden sonra Rusya'da Marks'ın görüşlerinin yayılmaya başlamasıyla onun tesiri altında kaldılar. Bu 1898'de Minsk'te «Bütün Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi»nin kurulması ile neticelendi. Başta Çarlık rejiminin takibatına uğrayarak tesirsiz kalan bu parti, Lenin ve arkadaşlarının gayreti ile 1912'de Bolşevik (çoğunluk) ve menşevik (azınlık) olmak üzere ikiye ayrıldı. Rusya'da 1917 Ekim ihtilâlinde işte bu Bolşevikler üstün çıktı. Netice «Bütün Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi» 1924'te «Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik)» adını aldı, «Bolşevik» tabiri ise 1932'de terk edildi ve sadece SBKP denilmeye başlandı.

Üyelik, Sosyal ve Millî Yapı: SBKP'nin 17.5 milyondan (1980) fazla üyesi bulunmakta idi. Başka bir ifade ile her 15-16 Sovyet vatandaşından biri KP üyesi idi. KP üyeleri partiye girdikten sonra bütün güçleri ile komünizmi kurtarmak için çalışmak ve partinin bütün emirlerini harfiyen yerine getirmek zorunda idiler. Onların davranışları, hatta şahsî hayatları bile herhangi bir Sovyet vatandaşınınkinden daha sıkı kontrol altında tutulurdu. Fakat yöneticilik gibi yüksek

pozisyonlar ancak parti üyesi olmakla mümkün olduğundan Sovyet vatandaşları, bütün bu sıkıntıları sineye çekerek, KP üyesi olmak isterlerdi.

KP saflarında işçi kökenlilerin çoğunlukta olması gerekirken 1959'da üyelerin ancak % 31.4'ü işçi ise, kalanları (% 68.6) devlet, parti, iktisadî ve cemiyevî teşkilatlarda vazife alan aydınlar teşkil ediyordu.

Dolayısıyla da ideoloji parti içinde devamlı tartışılan bir konu idi. Parti içinde hakimiyet için yapılan mücadelelerde üstün çıkan şahıs kendini ideolojiye sadık kalan şahıs, rakiplerini ise prensiplerinden ayrılanlar diye lanse ederdi. KP'nin bütün organları prensipte aşağıdan yukarı doğru seçilirdi. Fakat en son karar mercii SBKP Sekreterliği olduğu için en ufak sekreterlik pozisyonuna bile tesir gücü çok fazla idi. Başka ifade ile yukarı mercilerin arzulamadığı bir şahıs seçilemezdi. KP içinde değişik görüşlere sahip fraksiyonlar kurmak yasaktı. Ancak en yüksek parti kuruluşlarının kararları geçerli idi. SBKP, prensipte federatif bir kuruluş olmasına rağmen yönetim tam anlamda merkeziyetçi idi.

Komünist Partisi'nin milli yapısına baktığımızda gene başta Slavlar'ın (Rus, Ukrain ve Belarus) % 79.6 gibi çok büyük bir çoğunluğa sahip olduklarını görüyoruz. Komünist Partisi'nde Gürcü, Ermeni ve Yahudi üyeleri oldukça mühim bir yer tutmakla birlikte, Türkler de Slavlar'dan kalan % 20'lik üyelikte oldukça mühim yer işgal ederlerdi. Fakat Komünist Partisi üyesi olan Türklerin oranı Rusların yanında çok ehemmiyetsiz kalmakta idi. Bu durum aşağıdaki tablodan daha açık anlaşılır:

SBKP'nin milli yapısı (1 Ocak 1982'ye göre)

Millet adı	Üye Sayısı	Genel Oran (%)	Millet adı	Üye Sayısı	Genel Oran (%)
Rus	10.632.476	59,8	Türkmen	64.952	0,4
Ukrain	2.846.112	16,0	Yakut	17.104	0,1
Belarus	667.865	3,8	Karakalpak	11.303	0,1
Özbek	411.282	2,3	Kumuk	16.138	0,1
Tatar	352.092	2,0	Tuva	8.382	0,05
Kazak	343.971	1,9	Karaçay	6.263	0,04
Azeri	292.651	1,6	Balkar	4.630	0,03
Çuvaş	95.348	0,5	Altay	4.047	0,02
Başkurt	67.076	0,4	Hakas	2.939	0,02
Kırgız	66.357	0,4	Toplamı	17.769.668	100

Yukarıdaki tablodan Komünist Partisi üyesi olan Türklerin toplam sayısının 1.759.036'ya veya toplam üyelerin % 9,9'a ulaştığını görürüz. Sovyetler Birliği'nde bütün idari mekanizmanın Komünist Partisi kontrolünde olduğu düşünüldüğünde, Türklerin bu partideki üyeliklerinin nüfusları ile mütecanis olmadığını gönmekteyiz. Ayrıca sırf parti üyesi olmakta bir şey ifade etmemektedir. Mühim olan, parti içinde tesirli pozisyonlara getirilmekti.

ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ KOMÜNİST PARTİSİNİN (SBKP) TEŞKİLATLARI

1. Genel Kurul: SBKP'nin en yüksek organı prensipte, dört-beş yılda bir toplanan Genel Kuruldu. Toplantıları bir kaç günden fazla sürmediğinden burası yöneticileri kendi icraatları hakkında bilgi sundukları bir forum olmaktan ileri gitmemekte, teoride Bütün-İttifak (Sovyetler Birliği) kongresi partinin en yüksek organı idi. Kongre Merkezi Komite ve Merkezi Revizyon (Kontrol) Komisyonunu seçerdi. Merkezi Komite de Politbüro, Genel Sekreter, Sekreterlik ve Parti Kontrol Komitelerini seçerdi.

2. Merkezi Komite (MK): Genel Kurul çok seyrek toplandığı için görevlerini bu Merkezi Komiteye devretmişti. 1986 yılının Mart ayında yapılan SBKP 27. Kurultayında 307 (125'i yeni) asil ve 170 yedek (toplam 477) üye mevcuttu. Son yıllarda Sovyet yöneticilerini gençleştirmek gibi bir düşünce hakim olmasına rağmen bu komitenin 240 üyesini 50 yaşından yukarı olanlar teşkil etmekte idi.

Merkezi Komitenin takriben 500 civarında üyesi bulunurdu ve bunlar Sovyet politikasının elit tabakasını teşkil ederlerdi. Üyeler buraya sahip oldukları pozisyonlara istinaden seçilirlerdi. Bazı resmi kuruluşların yöneticileri genelde veya otomatikman Merkezi Komiteye seçilirlerdi. Milli liderlerin dışında aşağıdaki guruplar MK'de bulunurdu.

Bölge ve Cumhuriyet Sekreterleri: Merkezi Komitenin 1/3'ni bölgesel teşkilatların sekreterleri teşkil ederdi.

Hükümet resmi şahısları: MK'deki ikinci büyük bloku bu kategoriden gelen üyeler teşkil ederdi. Bakanlar Şurası'nın ekseri azaları MK'ye seçilirlerdi.

Bölge ve Cumhuriyet hükümetleri üyeleri: Bütün ittifak cumhuriyetlerin başbakanları MK'nin üyesiydiler.

Askeri şahıslar: Genel Kurmay Başkanı ve belli başlı kuvvet komutanları MK'nin üyesiydiler.

Elçiler: Doğu Avrupa ve Asya'nın komünist hakimiyetindeki ülkelerine yollanan elçiler genelde MK üyesiydiler.

· Güvenlik Güçleri: Hruşcovdan sonra KGB başkanı ve diğer ileri gelen güvenlik güçleri temsilcileri MK'de üyeydiler.

İlmi ve Kültürel Kuruluşların üyeleri: SSCB İlimler Akademisi ve SSCB Yazarlar Birliği başkanları mutlaka MK'ye seçilirlerdi.

Özel pozisyonlar: Bazı özel pozisyondakilerin MK seçilmesi usulden olmuştu. Msl. sendika konfederasyonları başkanı veya Genç Komünistler Ligi başkanı buna örnekti.

3. MK Revizyon Komitesi: Merkezi Revizyon (kontrol, teftiş) Komitesinin üye sayısı 1986'da 83 kişiye çıkarılmış olup, bir yardımcı ve üç üyeden müteşekkil bir yönetime sahipti. Merkezi Revizyon komitesinin icraatta fazla rolü olmamakla birlikte, bu komiteye üye olanlar MK'ye seçilme şansına sahiptirler, fakat seçilme oranı MK yedek üyelerinde olduğu kadar yüksek değildi.

4. MK Siyasi Bürosu (Politbüro): Sovyetler Birliği'nde gerçek hakimiyet işte bu organın ve onun sekreterliğinin elinde idi. 1986 Mart'ında yapılan 27. Kongreden sonra, üye sayısı 12'ye yükselmişti. 7 tane de yedek üyesi bulunmakta idi. Teorik olarak ancak partinin yönetim organı olmasına rağmen, görevi yalnız SBKP'ni yönetmekle kalmamakta idi. Aldığı kararlar doğrudan doğruya devlet kuruluşları tarafından harfiyen tatbik edilirdi. Her bir Politbüro üyesi devlet veya hükümetin herhangi bir branşı (sanayi, iktisat, askeri vb.) için sorumlu idi. Politbüronun Genel Sekreteri ise genel siyaseti belirlemek ve uygulamakla yükümlü idi. Başka bir ifade ile bütün işler onda biterdi.

5. MK Sekreterliği: SBKP MK Politbürosunun günlük işlerini yürüten esas bu teşkilat idi. Sekreterlik günlük işlerinin dışında kadroları tespit etmek, seçmek ve kontrol mekanizmasını işler şekilde tutmakla yükümlüydü. Bu şekilde devlet kuruluşları SBKP'nin arzuları doğrultusunda çalışmak zorundaydı. MK Sekreterliğinin baş yöneticisi ve sorumlusu da gene Genel Sekreter olan şahıstı. SBKP'nin 27. Kongresinden sonra MK Sekreterliğinde 11 üye mevcuttu. Bunların ikisi Politbüronun asil biri de yedek üyesi olan şahıslardı.

İlkel Parti Teşkilatları: Genelde bu durumda parti üyesi, iş yerinin bulunduğu parti teşkilatına bağlı idi. İlkel parti teşkilatının yapısı büyüklüğüne göre değişiklik gösterdi. Teşkilatın genel toplantıları ayda bir defa olurdu. Parti teşkilatlarının üye sayısı 15'ten fazla olduğu hallerde bir büro seçilirdi. Çok büyük teşkilatlar bir de parti komitesi (partkom) seçerlerdi. İlkel parti

teşkilatlarının ekseriyetinin üç fonksiyonu bulunurdu. Yeni üyeler almak, ideolojik çalışma yapmak ve çalışma yerini gözetmekti.

Bölgesel Parti Teşkilatı: Bu durumda parti teşkilatı üç organdan müteşekkildir: Parti konferansı, komite ve büro. Konferans yüzlerce üyenin bulunduğu bir organdı. Bir şehir konferansına üyeler ilkel teşkilatlardan seçilirlerdi. Şehir konferansları da kendinden bir üst bölge (oblast) teşkilatına üyeler seçerdi. Konferans 1,5 veya 2 yılda toplanırdı. Bu toplantılar seremoni mahiyetindeydi. Ancak bir gün devam ederdi. Bölge konferans bölge komitesini (obkom: oblastnoy komite) seçerdi. Bu seçimler esasında formaliteden ibaretti, çünkü bölge liderleri *obkom* üyelerini tayin ederler ve konferans da bu seçimi desteklerdi.

Obkom'un yılda üç kere toplanması icap ederdi. Üyelerinin ekseriyeti parti teşkilatından gelirdi (Bölge sekreterleri ve daha ast parti teşkilatlarının sekreterleri). İkinci gurup hükümet bürokrasisinden (bölge hükümet başkanı, daire başkanları ve belediye başkanları) seçilirdi. Milis teşkilatı, endüstri menecerleri, sendikalar ve bazen de kolhoz başkanı da *obkom* üyeliğine getirilirlerdi.

27. Parti Kurultayı (25 Şubat-6 Mart 1986): Kongreden üç ay önce yeni parti programı, düzeltilmiş (tashih edilmiş) parti nizamnamesi ve yeni beş yıllık plan için teklifler yayınlanmıştı.Gorbaçev'in programı esasta ülkenin sosyal ve ekonomik gelişimini sağlamaya yönelikti. Yeni programda da resmî Marksist-Leninist ideolojide herhangi esaslı bir değişiklik yoktu. Hruşcov döneminin parti programı 1980'nde Sovyet vatandaşları «komünizmi» yaşayacaklar demişti. Yeni program ise o kadar optimist değildi.

Parti kurultayında ise göze çarpan husus kadro değişiklikleriydi. İlk mühim değişiklik Andropov döneminde kadrolar için sorumlu olan Egor Ligaçev'in parti sekreteri ve Politbüro üyesi seçilmesi oldu. O, 1985'te parti içi işleri için sorumluydu ve ideolojiyi kontrol ediyordu. Ligaçev böylece bir zamanlar M.A. Suslov'un oynadığı rolü üstlenmiş oldu. Gorbaçev'den on yaş büyük olması da, Suslov gibi onun da genel sekreterliğe adaylığını koyma şansını ortadan kaldırıyordu. Yani, yeni genel sekreterin kariyerine bir tehlike arz etmeyen bir şahıstı. Ligaçev'in Suslov'dan ayrılan bir yönü onu uzun yıllar bölgesel parti teşkilatlarında çalışması olmuştu. Brejnev'in kadroları sık değiştirmeye karşı çıkması sebebiyle Tomsk'ta (Sibirya) 18 yıl boyunca parti sekreteri olarak çalışmak zorunda kalmıştı. Ligaçev parti liderliğinde muhafazakarların menfaatini kollayanların sözcüsü olarak kabul edilmekteydi.

Parti kurultayında hasıl olan ikinci mühim değişiklik ise Moskova şehir parti

teşkilatının 1. Sekreteri Viktor Grişin'in görevinden uzaklaştırılması oldu. 71 yaşındaki Grişin bu pozisyonu 1967 yılından beri muhafaza etmekte olup, aynı zamanda eski bir Politbüro üyesi idi. Ancak parti kurultayında onun yerini Gorbaçev kuşağından olan Boris Yeltsin aldı. O da 9 yıl süreyle Ural bölgesinin ana endüstri merkezi olan Sverdlovsk'ta parti 1. Sekreteri olarak vazife görmüştü.

En büyük değişiklikler ise MK Sekreterliğinde yapıldı ve Brejnev döneminde Gorbaçev'in dışında ancak Dolgin ile Zimyanin bu pozisyonlarını muhafaza edebildiler. Ancak 1987'de Zimyanin de emekliye ayrıldı. Seçilen beş yeni sekreterin (Aleksandr Biryukova, Anatoli Dobrinin, Vadim Medvedev, Georgi Razumovskiy ve Aleksandr Yakovlev) biri olan Yakovlev Ocak 1987'de Gorbaçev tarafından yapılan kadro düzenlemeleri ile Politbüro'ya seçildi. O «glasnost (şeffaflık)» politikasının mimarlarından addedilmekteydi. Bu ani yükselişi de, bununla izah edilmişti.

27. Parti Kurultayında Sovyetler Birliği'nin bu tesirli, mühim organında iki Türk asıllı üye bulunmaktaydı ve onlar kurultayda da mevkiilerini korumuşlardı. Bunların ilki eski Genel Sekreter Brejnev'in himayesi ile bu mevkiye gelen ve aynı zamanda Kazakıstan KP 1. Sekreteri bulunan Dinmuhammed Kunay(ev) idi. 1986 yılının sonunda hayli yaşında bulunan Kunay(ev), Kazakıstan KP 1. Sekreterlik görevinden değişik suçlamalarla uzaklaştırıldı, yerine Rus asıllı olan Kolbin getirildi. Aslında bu değişiklik normal bir prosedür olmayıp, akabinde Alma-Ata'da Kazak Türklerinin protestoları oldu (bu konu daha geniş olarak Kazakıstan bahsinde ele alınacaktır). Çok da geçmedi Ocak 1987'de Kunay(ev) Politbüro'dan da uzaklaştırıldı.

Politbüro'daki ikinci Türk asıllı üye ise Azerbaycanlı Haydan Ali(ev) idi. O ise Gorbaçev'den önceki Genel Sekreter Andropov tarafından Politbüro'ya seçilmişti. 1941 ile 1964 yılları arasında Azerbaycan'da güvenlik işleri ve haber alma servislerinde görev alan Haydar Ali(ev) 1964'te Azerbaycan KGB'si başkanlığına getirildi. 1969'da ise Azerbaycan KP 1. Sekreteri görevini aldı. On yıldan fazla bu görevde kaldı. Bu arada endüstri üretimini arttırmayı başardı. 1982 yılının Kasımı'nda Politbüro üyeliğine ve Yüksek Sovyet Prezidiumu (Bakanlar Kurulu) Başkanının 1. Sekreteri görevine getirildi. 27. Parti Kurultayında yapılan konuşmalarda 1970 ile 1980 yılları arasında ülkenin değişik bölgelerinde, bu meyanda Rostov oblastında, Özbekistan'da ve Azerbaycan'da yolsuzlukların olduğunun resmen bildirilmesi Kunay(ev) için olduğu kadar Ali (ev) için de bir sinyal mahiyetinde idi. Çünkü bahsedilen dönemde Azerbaycan için sorumlu şahıs Ali(ev) idi. Olaylar beklendiği gibi gelişti. 12 Mayıs ile 8

Eylül tarihleri arasında Haydar Ali(ev) hiçbir basın mensubu tarafından görülmedi ve 21 Ekim 1987'de Politbüro'dan ve 23 Ekim'de de Bakanlar Kurulu'ndaki görevinden istifa ettiği ilân edildi. Böylece gerek SBKP'nin en yüksek makamı olan Politbüro'da veya Politbüro adayları arasında, MK Sekreterleri arasında ve hatta MK Revizyon Komitesinde de hiçbir Türk asıllı üye kalmamıştı.

Gorbaçev dönemine baktığımızda Politbüro'da 32 yılda ilk defa olarak herhangi bir Türk asıllı veya müslüman üyenin olmadığını tespit ederiz. Başka bir ifade ile Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin ülkenin en yüksek organı olan organında temsilcileri (ne tam, ne de yedek üye) kalmamış oldu. Bu şekilde Politbüro, bir istisna hariç (Gürcü Şevardnadze) tamamen Slaviaşmış, hatta Ruslaşmıştı. Çünkü ancak iki üyesi Slav asıllı fakat Rus değildir (Ukraynalı: Şçerbitsky ve Belarus: Slyunkov). Ancak Mart 1965 ile Mayıs 1977 yılları arasında gayri Rusların sayısı 5 ile 7 kişi arasında idi. Bunların da dördü Ukraynalı idi. Fakat MK Sekreterleri arasında tek bir gayri Rus vardı, kalanları Rus idi. 1978 yılından Brejnev'in ölümüne kadar olan dönemde ise Politbüro'da ikisi tam üye, Ukraynalı Şçerbitskiy ile Kazak Türklerinden Dinmuhammed Kunay (ev) ve dördü yedek üye Belarus, Kieselev, Gürcü Şevemadze, özbek Türklerinden Reşid(ov) ve Azeri Türklerinden Ali(ev) bulunuyordu.

Brejnev'den altı yıl geçtikten sonra ise ancak tek bir Şçerbitsky bir cumhuriyetin 1. Sekreteri olarak Politbüro'daki pozisyonunu koruyabilmişti. Bilindiği üzere Belarus, Kiselev, Ocak 1983'te ve Özbek Reşid(ov) Ekim 1983'te ölmüşler ve belki de böylece uzaklaştırıldıklarını görememe mutluluğuna ermişlerdi. Kazak Kunay(ev) ise Ocak 1987 yılında başta Kazak KP 1. Sekreterliğinden sonra da Politbüro'dan uzaklaştırılmış ve akabinde Ekim 1987'de Azerbaycanlı Ali(ev) başta Yüksek Sovyet Prezidiumu Başkanının 1. muavinliğinden ve sonra da Politbüro'dan af edilmişti. Gayri Ruslar arasında tek bir Şevardnadze uzaklaştırılmamış tersine Politbüro'ya tam üye seçilmişti. Politbüro MK Sekreterliğine geldiğimizde ise Hruşçov döneminde (1958-1960) kısa bir müddet üç gayri Rus sekreter vardı. Bunlar sırasıyla o dönemde Özbekistan KP 1. Sekreterleri bulunan Nuritdin Muhitdin(ov), o dönemin Ukrayna KP 1. Sekreteri A. Kiriçenko ve bir zamanlar mevcut olan Karel-Fin SSC Yüksek Sovyeti Prezidiumu başkanı O.V. Kuussine idi. Brejnev döneminde ise bütün MK Sekreterleri (1966-1976) Ruslardan müteşekkil oldu. Ondan sonra ise ancak Belarusya KP eski 1. Sekreteri MK Sekreteri oldu. (O kariyerinde hızlı adım attı Mart 1986'da Politbüro'ya yedek üye, Ocak 1987'de ise tam üye seçildi).

EYLÜL 1988'E GÖRE POLİTBÜRO'NUN MİLLİ YAPISI

Soyadı	Milliyeti	Görevi	Seçilme Tarihi
1. M.S. Gorbaçev	Rus	MK Genel Sekreteri (11.3. 1985)	21.10.1980
2. V.M. Çebrikov	Rus	KGB Bşk. (17.12.1982)	23.4.1985
3. A.A. Gromıyko-İ*	Rus	Yük. Sov. Prezidiumu Bşk. (2 .7. 1985)	27.4.1973
4. E.K. Ligaçev	Rus	MK. Sekr. (26.12. 1983)	23.4.1985
5. V.P. Nikonov	Rus	MK Sekr. (23.4.1985)	28.1.1987
6. N.İ. Rıjkov	Rus	SSCB Bakanlar Şurası Bşk. (27.9.1985)	23.4.1985
7. N.N. Slyunkov	Belarus	MK Sekr. (28.1.1987)	26.6.1987
8. V.E. Solomentsev-İ	Rus	MK Parti Kontrol Komitesi Bşk.(Haziran1983)	26.12.1983
9. V.V. Şçerbitsky	Ukrain	Ukrayna KP I. Sekr. (25.5.1972)	9.4.1971
10. E.V. Şevardnadze	Gürcü	SSCB Dış İşleri Bakanı (2.7.1985)	11.7.1985
11. B.İ. Vorotnikov	Rus	RSFSC Bakanlar Şurası Bşk.	27.4.1973
12. A.N. Yakovlev	Rus	MK Sekr. (6.3.1986)	26.7.1987
13. L.N. Zaykov	Rus	MK Sekr. (11.11.1987)	6.3.1986
		Adaylar (yedek üyeler)	
1 .P.N. Demişev -İ	Rus	SSCB Yük.Sov.Prezidiumu I.muavini (18.6.1986)	16.11.1986
2. V.İ. Dolgih -İ	Rus	MK Sekr. (18.12.1972)	24.5.1982
3. Y.D. Maslyukov	Rus	SSCB Bakanlar Şurası Bşk. I. muavini (6.3.1988)	18.2.1988
4. P.Razumovski	Rus	SSCB Bakanlar Şurası Bşk. I. muavini (14.10.1985)	10.10.1985
5. Y.F. Solovyev	Rus	Leningrad Obkom I. Sekr. (6.7.1985)	6.3.1986
6. N.V. Talızin	Rus	SSCB Bakanlar Şurası Bşk. I. muavini (10.10.1985)	18.2.1988
7. D.T. Yarov	Rus	Savunma Bakanı (30.5. 1987)	26.6.1987

MK SEKRETERLERİ

Soyadı	Milliyeti	Sorumlu olduğu konular	Seçilme Tarihi
1. M.S. Gorbaçev	Rus	Genel Sekreter	11.3.1985
2. A.P. Baklanov	Ukrain	Askeri Endüstri	18.2.1988
3. A.P. Biryukova	Rus	Tüketim malları, gıda ve hafif endüstri	6.3.1986
4. A.F. Dobrinin	Rus	Dış politika. dış komünistler ve sosyalist partilerle münasebet	6.3.1986
5. V.İ. Dolgih	Rus	Ağır endüstri, elektrik ve ulaşım	26.12.1983
6. E.K. Ligaçev	Rus	Kadrolar ve ideoloji	26.12.1983
7. Z.İ. Lukyanov	Rus	Yönetim ve Politbüro sekreterlikleri	28.1.1987
8. V.A. Medvedev	Rus	Sosyalist ülkelerle temas	6.3.1986
9. V.P. Nikonov	Rus	Köy ekonomisi	23.4.1985
10. G.P. Razumovsky	Rus	Kadrolar	18.2.1988
11. N.N. Slyunkov	Belorus	Ekonomik yönetim	28.2.1987
12. A.N. Yakovlev	Rus	İdeoloji ve Kültür	6.3.1986

İ* : İstifa

SSCB Yüksek Sovyetinin 30 Eylül 1988 tarihli olağanüstü toplantısında Gorbaçev SSCB Yüksek Sovyeti Prezidiumu Başkanlığına seçildi. Böylece o hem parti hem de devlet başkanlığı görevlerini üstlenerek hakimiyetini daha da güçlendirmiş oldu. Selefi Gromıyko ise hem devlet başkanlığı hem de Politbüro'daki görevlerinden uzaklaştırılmış oldu.

Bunun dışında Solometsev de Politbüro'dan uzaklaştırıldı ve böylece MK Parti Kontrol Komitesi Başkanlığı görevini de kaybetmiş oldu. Bu göreve ise Boris Pugo getirildi. Politbüro'ya adaylardan (yedek üye) Demiçev ile Dolgih de bu pozisyonlarını kaybettiler. Bunlardan Dolgih böylece MK Sekreterliği görevini de kaybetmiş oldu. Politbüro üyelerinden Çebrikov'un ise gözden düşmesi KGB başkanlığından uzaklaştırılmasından anlaşılmakta idi. Bu göreve ise yardımcısı Vladimir Kruçkov getirildi. Çebrikov bunun yerine MK Sekreterliğine getirildi. Politbüro'dan gözden düşen diğer bir şahıs ise Ligaçev idi. Ligaçev MK Sekreteri olarak «kadrolar ve ideoloji» için sorumlu iken çok kişinin başını yemiş olan «ziraatı» gözetme görevine getirildi. Sovyet ekonomisinde en kötü durumda olan köy ekonomisi için sorumlu olan şahıslar ekseri bu görevlerini beceremeyip bu görevden uzaklaştırıldıkları için uzaklaştırılmak istenen şahıslar ekseriyetle bu pozisyona getirilmekte idiler. Politbüro'da gözden düşen diğer bir şahıs ise aynı zamanda RSFSC Bakanlar Şurası Başkanı da olan Vorotnikov idi. O bu görevden alınarak RSFSC Yüksek Sovyeti Prezidiumu Başkanlığına, şeklen daha yüksek, fakat fonksiyon ve tesir olarak daha düşük bir göreve tayin edildi.

Gözden düşen şahısların yerine Gorbaçev'e yakın yeni üyelerin seçilmesini beklemek gerekiyordu.. Politbüro adaylığından (yedek üyeliğinden) uzaklaştırılan Demiçev ve Dolgih yerine ise MK Sekreterleri Biryukova ve Lukyanov getirildiler. Biryukova seneler sonra bu göreve getirilen ilk kadındı. Lukyanov ise aynı zamanda SSCB Yüksek Sovyeti Prezidiumu I. Başkan Yardımcılığına seçilerek çok hızlı terfi etmiş oldu. Ligaçev'den alınan «kadrolar» ve personel politikası sorumluluğu MK Sekreteri Razumovskiy'e, MK Sekreteri Medvedev ise «sosyalist ülkelerle temas» yerine «ideoloji» için sorumluluğa verildi.«İdeoloji»den sorumlu olan diğer MK Sekreteri Yakovlev ise «Milletlerarası politika ile ilgili meseleler» için sorumlu oldu. Yükselen şahıslardan biri Aleksandr Vlasov oldu. O, hem Politbüro yedek üyeliğine hem de Vorotnikov'dan boşalan RSPSC Bakanlar Şurası Başkanlığına getirilmiş oldu. Buna göre Kasım 1988'e göre Politbüro ve Politbüro adayları aşağıdaki şahıslardan oluşmakta idi.

KASIM 1988'E GÖRE POLİTBÜRO

Politbüro (Asil Üyeler)	(Yedek Üyeler)
1. M.S. Gorbaçev	1. Y.D. Maslyukov
2. V.M. Çebrikov	2. Razumovzki
3. E.K. Ligaçev	3. Solovyev
4. V.P. Nikonov	4. Talızin
5. N.İ. Rıjkov	5. Yarov
6. N.N. Slyunkov	6. Vlasov
7. V.S. Sçerbitski	7. Biryukova
8. E.V. Şevardnadze	8. Lukyanov
9. B.İ. Vorotnikov	
10. A.N. Yakovlev	
11. L.N. Zaykov	
12. V.Medvedev	

Partinin yüksek yönetim kurumları olan Politbüro'da ve MK'te ve diğer yerlerde yapılan değişiklikler ve bundan sonra da gerçekleştirilecek olanlar, Gorbaçev'in hakimiyetinin çok sağlamlaşmış olduğu manasına gelmekteydi.

Gorbaçev parti ve devlet kuruluşlarındaki yukarıdaki değişikliklerle de yetinmemiş, SBKP MK'nin 28 Kasım 1988 tarihli oturumunda partinin yönetim sisteminde de bir takım değişiklikler yaptırmıştı. Bu 30 yıl öncesi Hruşcov'un yaptığı değişikliklerden sonra yapılan en büyük değişiklik olmuştu. MK'nin oturumunda kabul edilen kararname ile MK Sekreterliğinin hakimiyeti altı komite arasında paylaştırılmıştı. Buna göre eski Sekreterlik yerine aşağıdaki altı komisyon meydana getirilmiştir.

1) Parti meseleleri ve personel politikası komisyonu (Başkan: Georgi Razumovski)

2) İdeoloji komisyonu (Başkan: Vadim Medvedev)

3) Sosyal ve ekonomik politika komisyonu (Başkan: Nikolay Slyunkov)

4) Ziraat politikası komisyonu (Başkan: Egor Ligaçev; bşk. yardımcısı: Viktor Nikonov)

5) Milletlerarası politika komisyonu (Başkan: Aleksandr Yakovlev)

6) Hukukî konular komisyonu (Başkan: Viktor Çebrikov)

Stalin döneminde hakimiyet Politbüro'dan Sekreterliğe devredilmiş ve Politbüro bu hakimiyeti tekrar ele geçirmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştı. Stalin'in ölümünden sonra Malenkov Sekreterliğin hakimiyetini azaltmak iste-

mişse de, Sekreterlik Politbüro aleyhine tesirini ve gücünü arttırmaya devam etmişti. Herhangi bir Politbüro üyesi Sekreterlikte görevli olmadığı takdirde diğerlerinin yanında daha ehemmiyetsiz duruma düşmüştü. Çok güçlü bir sekreterlik genel sekreteri de tehdit eder duruma gelmişti. Dolayısıyla da her parti lideri parti teşkilâtının günlük işlerini takip eden ikinci sekreterleri dikkatle gözetmek zorunda idiler.

Gorbaçev yaptığı değişikliklerle Lenin'in hakimiyet modelini taklit etmeyi arzuladığını göstermekteydi. Lenin gücünü Parti Teşkilâtı liderliği pozisyonundan değil de Halk Komiserleri Başkanlığı pozisyonundan alıyordu. Gorbaçev de Ekim 1988'de kendini SSCB Yüksek Sovyeti Prezidiumu Başkanlığına seçtirerek bu modeli şeklen de olsa taklit etmiş oldu. Tabii ki SBKP'de yapılan reorganizasyon partinin liderlik rolünü ortadan kaldırmaya yönelik değildi. Tersine parti sekreterliğinin olağanüstü gücünü dizginleyerek Genel Sekreterlerin parti hiyerarşisinde en üstte olan pozisyonunu daha da fazla sağlamlaştırmayı öngörmekte idi.

Bugüne kadar parti bürokrasisi iki sütuna (güç unsuruna) dayanıyordu. Bir tarafta «seçimle» işbaşına gelen önde gelen, rehber organlar -Merkezi Komite ve Merkezi Revizyon (Kontrol) Komitesi var ise; diğer yandan ise merkezi teşkilatta mevkiileri değişmeyen, daimi olan resmî (yüksek bürokratlar) bulunuyordu. Komünist Partisi Genel Kongresinde seçilen MK yedek ve asil üyeleri Kreml'de ancak yılın bir veya iki gününde bir araya geliyorlar ve dolayısıyla günlük uygulamalara karışamıyorlardı. Yeni uygulama neticesinde ise MK ve MRK üye ve yedekleri iç ve dış politikayı belirleme işlemlerine daha fazla katılma fırsatını elde edecekler ve böylece merkezi teşkilâtın daimi üyelerinin, yani ikinci sütunun tesir gücünü azaltacaklardı. Yeni uygulama neticesinde MK ile MRK'lerinin takriben 400 asil ve yedek üyelerinin 138'i yukarıda belirtilen altı komisyona seçilmişti. Bu komisyonlara ayrıca MK veya MRK'nde herhangi bir üyelikleri bulunmayan Azerbaycan, Ermenistan, Estonya gibi ittifak cumhuriyetlerin Komünist Partilerinin 1. sekreterleri de seçilmiş bulunmaktaydı. Aşağıdaki tablo teşkil edilen MK komisyonlarına seçilenlerin meslekî kökenini göstermektedir:

Üyelerin kökeni	Komisyonlar					
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)*
Yerel parti ve devlet teşkilatlarının resmî şahısları	13	6	9	15	8	7

* (1) Parti meseleleri ve personel politikası komisyonu; (2) İdeoloji komisyonu; (3) Sosyal ve ekonomik politika komisyonu; (4) Ziraat politikası komisyonu; (5) Milletlerarası politika komisyonu ve (6) Hukukî konular komisyonu.

Merkezî parti teşkilâtından	5	3	1	3	3	1
Hükümet resmî şahısları	1	4	6	2	4	4
Ordu	--	--	-	-	1	1
KGB	--	--	-	-	1	1
Sendikalar	1	--	1	1	-	1
Komsomol	1	--	-	-	-	-
Basın-Yayın	1	1	1	-	1	1
Yazar ve Sanatkârlar	--	6	-	-	1	-
Savcılık Bürosundan	--	-	-	-	-	1
İlim adamları	--	3	1	-	3	1
İşçi	3	2	2	2	1	3
Toplam	**25**	**25**	**21**	**23**	**23**	**21**

Yukarıdaki tablo incelendiğinde komisyonlardaki parti içinde en muhafazkâr gurubu teşkil ettikleri varsayılan yerel parti teşkilâtlarına mensup olanların toplam oranının % 30 civarında olduğu görülür. Ziraat komisyonunda bu nevî bürokratların/parti üyelerinin oranı % 65; Parti meseleleri ve personel politika komisyonunda % 52'ye ve Sosyal ve ekonomik politika komisyonunda ise % 43'e ulaşmaktadır. Bilindiği üzere yerel parti yöneticileri personel politikada her zaman en fazla söz söyleme hakkına sahip olan gurubu teşkil etmekte idiler. Dolayısıyla da Gorbaçev parti teşkilâtında değişiklik yaparken onların güçlü muhalefeti ile karşılaşmamak için yeni komisyonlarda onlara fazla üyelik vermişti.

Perestroyka-Glasnost

1985'lerden sonra Sovyetler Birliği'nde yürütülen Glasnost (Şeffaflık) ve Perestroyka (Yeniden yapılanma) politikaları esasta ülkeyi ekonomik yönden canlandırmayı ve rejimi sarsıntıdan kurtarmayı göz önünde tutmakta idi. Bu politika bilhassa Sovyet aydınlarının desteğini bulmuştu. Sovyet aydını bu politikayı şöyle yorumlamıştı:

«Üretimde öz-idare (self managment) ve parti ile genel olarak devlette demokrasinin yerleştirilmesi şarttır. Yıllarca süren ekonomik durgunluk için doğrudan doğru ve ana sorumlu bürokrasidir. Yeni devlet mekanizmasının ana görevi topluma emir vermek değil, onun menfaatlerini kollamaktır. Tabii ki gerekli değişiklikler devlete en az zarar verecek şekilde yapılmalıdır. Seçim sisteminde de değişiklik yapılarak, seçmenlere bir kaç aday arasından seçme imkânı verilmelidir. Sovyetler Birliği'nde Perestroyka'yı destekleyen elemanlar gittikçe

aktif olmaktadırlar. Bunların arasında maaşlarından memnun olmayan işçiler, merkezden gelen emirler dolayısıyla elleri kolları bağlı olan fabrika müdürleri, Perestroyka'nın çok ağır gelişmesinden şikayetçi olan aydınlar ve gençler bulunmaktadır. Diğer yandan ise bu gelişmeler neticesinden devlette yüksek mevkiilerde bulunan ve buna bağlı olarak bir takım üstünlük ve menfaatlerini kaybetmekten korkanlar bulunmaktadır. İlk ve ikinci guruplar aslında Sovyet topluluğunun ufak bir kesimini teşkil etmektedirler. Hangi gurubun üstünlük kazanacağı halka bağlı olacaktır. Son zamanlarda baş ağrıtmaya başlayan millî problemler ise ancak ekohomik reformlar ve başarılarla çözülebilecektir».

İttifak Cumhuriyetlerin Komünist Partileri

Aşağıda verilen şema hemen her parti teşkilatı için geçerli fakat her ülkenin kendi özelliğine göre ilâve şubeler olabilirdi. Meselâ, Azerbaycan Parti kuruluşunda bir de petrol endüstrisi şubesi mevcuttu.

Cumhuriyet Merkezi Komitesi
Büro
Sekreterlik

Şubeler	Şubeler
Organizasyon ve parti faaliyetleri	Propaganda ve ajitasyon
Endüstri ve Ulaşım	Fen ve Eğitim Kuruluşları
Hafif ve Gıda Endüstrisi	Kültür
Organları	Köy Ekonomisi
Yönetim Organları	Yapı ve yerli Ekonomi
Genel Parti Komisyonu	Servis Müdürlüğü

ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE DEVLET TEŞKİLATI

Resmî ideolojiye göre, komünizmin son safhasında devlet denilen teşkilata gerek kalmayacak ve devlet tamamen ortadan kalkacaktı. Fakat bu safhaya ulaşılana kadar, proleter (işçi) diktatörlüğüne dayanan yeni bir cemiyet kurmak için bu teşkilata gerek vardı. İşte bu teşkilat (devlet) ancak geçici bir gayeye hizmet için var olduğundan, hiçbir devlet veya cemiyevî kuruluş komünizmi kurmayı kendine ana hedef belleyen SBKP'nin direktifleri dışında çalışamazdı. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nde devlet kuruluşları partinin arzu ve direktifleri dışına çıkmamakta veya çıkamamakta idi.

Zaten resmî ideolojiye göre, SBKP gayesine ulaşınca, yani SSCB'nde komünizm kurulunca devlet fonksiyonu tamamlanmış olacak ve ortadan kalkacaktı.

Kuruluşların temeli Sovyetler: SSCB'nde her türlü devlet kuruluşu için temeli Sovyetler (şuralar) teşkil ederdi. Bu sovyetler, icra organlarını ve değişik teşkilâtların bel kemiğini teşkil ederlerdi. Böylece sovyetlerin vasıtasıyla şehir ve kırsal alandaki bütün hakimiyet teoride emekçilerin eline geçmiş olurdu. SSCB'nde sovyetler politik temelin esasını oluştururlar. En ufak köylerden başlayarak ittifak (birlik) cumhuriyetlerine kadar olan her türlü düzeydeki devlet idaresinde sovyetler bulunmakta idi. Bu sovyetler emekçi (çalışan) halkın temsilcisi olarak kabul edilirlerdi. Sovyetler, dış görünüş yönünden parlamento ve yerine göre mahallî meclislerle mukayase edilebilirlerdi. Fakat pratikte sovyetler Komünist Partisinin devletin her türlü kademesindeki üstün rolü dolayısıyla bu fonksiyonlarını batıdaki manada icra edememekte ve sovyet halkın gerçek temsilcisi oldukları intibaını uyandırmaktan ileri gidememekte idi.

Sovyetlerin Seçimi: Sovyetler Birliği yukarıda gördüğümüz üzere çeşitli idarî bölgelere ayrılmış olup, bunlar aynı zamanda birer seçim bölgesi sayılmakta idi. İşte bu belirlenen seçim bölgelerinin her biri için yapılan sovyet seçimlerinde seçim yapılacak bir pozisyon için ancak tek bir aday tesbit edilirdi.

Sovyet Hakimiyetinin En Yüksek Organları

1. Yüksek Sovyet: Teoride devlet hakimiyetinin en yüksek organı Yüksek Sovyet'ti. Bu Yüksek Sovyet, İttifak (Birlik) Sovyeti ve Milletler Sovyeti olmak üzere ikiye ayrılırdı. İttifak Sovyeti'ne her 300.000 seçmen için bir milletvekili seçilirdi. Milletler Sovyetine seçim ise orantısızdır, milletlerin nüfusuna değil, o milletin idarî statüsüne göre vekiller seçilirdi. Buna göre her ittifak cumhuriyetten (15 İttifak Cumhuriyet SSC) 32'şer, her Muhtar Cumhuriyet'ten (MSSC) 11'er, her Muhtar Oblast'tan (MOb) 5'er ve her (millî) muhtar Okrug (MOk)'tan 1'er vekil seçilirdi.

Anayasaya göre Yüksek Sovyet SSCB'ndeki en yüksek devlet organı olduğu, kanun çıkarma hakkına sahip olduğu halde, yılda iki defa toplanan, temsili fonksiyonlu bir organ olmaktan ileri gidemezdi.

1984 yılında Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti'ne (Millet Meclisi) seçimler yapılmış olup, bunlar 15 İttifak Cumhuriyeti ve 63 millet ve halkı temsi etmekte idi. Aşağıdaki tablo bu seçimler neticesinde teşekkül eden Yüksek Sovyet'teki sandalye dağılımını daha açık bir şekilde izah etmektedir:

İttifak Cumhuriyet	Milletvekilleri toplam Sayısı	İttifak Sovyeti	Toplam	SSC	MSSC	MOb	MOk
RSFSC	648	405	243	32	176	25	10
Ukrayna	176	144	32	32	-	-	-
Belarusya	60	28	32	32	-	-	-
Özbekistan	82	39	43	32	11	-	-
Kazakistan	73	41	32	32	-	-	-
Gürcistan	73	14	59	32	22	5	-
Azerbaycan	63	15	48	32	11	5	-
Litvanya	40	8	32	32	-	-	-
Moldavya	43	11	32	32	-	-	-
Letonya	39	7	32	32	-	-	-
Kırgızistan	41	9	32	32	-	-	-
Tacikistan	4	9	37	32	-	5	-
Ermenistan	40	8	32	32	-	-	-
Türkmenistan	39	7	32	32	-	-	-
Estonya	36	4	32	32	-	-	-
Toplam	**1499**	**749**	**750**	**480**	**220**	**40**	**10**

22 Ekim 1988'de anayasanın bazı maddelerini değiştirmek veya yeni ilâveler yapmak üzere ilân edilen kanun taslakları bilhassa Baltık cumhuriyetlerinde büyük protestolara yol açmıştı. Protestocular bu yeni değişikliklerin ittifak cumhuriyetlerin haklarını kısıtlayacağını iddia etmişlerdi. Ancak bu protestolara rağmen kanun taslaklarının ekserisi, bazılarında ufak değişiklikler yapılarak, 1 Aralık 1988'de SSCB Yüksek Sovyeti tarafından kabul edildi. Buna göre Yüksek Sovyet'in milletler şurasına İttifak Cumhuriyetlerden (madde 111) 11'er (daha önce 32), Muhtar Cumhuriyetlerden 4'er (daha önce 11), Muhtar Oblastlardan 2'şer (daha önce 5) ve Muhtar Okruglardan 1'er (daha önce de 1) üye seçilecekti. Ancak bu kanun yeni tesis edilen «SSCB Anayasa Gözetim Komitesi»ne her cumhuriyetten birer vekil alınmasını ön görmekte idi. Böylece bu komite 1 başkan, 1 başkan yardımcısı ve 21 üyeden (15'i İttifak Cumhuriyetlerden) müteşekkil olacaktı. Ayrıca Sovyet anayasasının 125. maddesinin 2. ve 4. paragraflarına yapılan değişiklikle ittifak cumhuriyetlerin devlet veya cemievî kuruluşlar tarafından ilân edilecek kanun ve kararnamelere itiraz etme hakkı tanımış oldu.

2. *Yüksek Sovyet Prezidiumu:* Yüksek Sovyet Prezidiumu (Yönetim Kurulu)

her iki sovyetin (İttifak ve Milletler) ortak toplantısında seçilir. 37 kişiden müteşekkildi. Yüksek Sovyet Prezidiumu başkanının dışında 15 yardımcısı (her cumhuriyetten bir tane), bir sekreter ve 20 üyesi bulunurdu. Yüksek Sovyet Prezidiumu başkanının (Devlet Başkanı) vazifeleri arasında kanunları ilân etmek, milletler arası antlaşmaları tasdik etmek de vardır. Yine bu organ da SBKP'nin emirleri ile hareket ederdi.

Son değişiklikle Yüksek Sovyete iki basamaklı seçimler yapılmıştı. Bu uygulamaya göre önce yeni tesis edilen «Halk Vekilleri Kongresi»ne seçim yapıldı. Bu seçimler 26 Mart 1989 tarihinde oldu ve 2250 halk vekili (mebus) 5 yıl için Halk Vekilleri Kongresine seçildi. Bu 2250 vekilin 2/3'si, yani 1500'ü doğrudan doğruya halk tarafından, kalan 1/3'i, yani 750'si cemievî kuruluşlar olarak addedilen Komünist Partisi, Komsomol, kadınlar teşkilatı, savaş gazileri teşkilâtı, sendikalar, kooperatifler, ilmî kuruluşlar vb. tarafından belirlendi. Yeni kanuna göre Halk Vekilleri Kongresi yılda ancak bir defa toplanacaktı ve ilk toplantısında gizli oyla Yüksek Sovyetin iki meclisinin (Milletler Şurası ve İttifak Şurası) üyelerini ve Yüksek Sovyet Başkanını, yani devlet başkanını seçeceklerdi. SSCB Yüksek Sovyeti üyelerinin 1/5'i ise her yıl yenileri ile değiştirilecekti, yani bir rotasyon sistemi uygulanacaktı. Oğüne kadar KP Yüksek Sovyete seçilecek adayları (her bir üyeliğe bir aday olmak üzere) belirler ve onlar da herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan seçilirlerdi. Yeni sistem ise adayları tesbit ve seçim esnasında da bir kaç adayın yarışmasını ön gördü.

Yüksek Sovyet başkanı en fazla üst üste iki defa seçilebilecekti. Yüksek Sovyet 1500 üyesi olmasına ve ancak çok kısa bir dönem için biraraya gelmesine karşın yeni Yüksek Sovyet muhtemelen 542 üyeden (271'i Milletler Şurasında ve kalan 271'i İttifak Şurasında) müteşekkil olacak, her dönemi 3-4 ay sürecek olan, ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde çalışmalarını sürdürecekti. Böylece Yüksek Sovyet sırf yüksek hakimiyeti destekleyen bir organ olmaktan kurtulup, bir nevî tek partili parlamento şeklini aldı. Bu nevî bir sistemin ittifak ve muhtar cumhuriyetlerde de tesisi düşünüldü, bunun adayları 1989 sonunda seçildi.

3. *Bakanlar Sovyeti (Şurası):* Anayasanın 132. maddesine göre; SSCB'ndeki en yükşek icra organı olarak Bakanlar Sovyeti (Şurası) kabul edilirdi. 130 civarında üyesi mevcuttu. İttifak cumhuriyetlerin hükümet başkanları da bu organa dahildi. Üyeleri bakan veya devlet komite ve teşkilâtlarının başkanı olurlardı.

Bakanlar Sovyetinin Prezidiumu: Bu kadar büyük bir organda işleri aksatmadan yürütmek için Bakanlar Kurulunun ufak bir modeli gerçekleştirilmişti. Bu bir kabinenin görevlerini üstlenmişti. Bu organda Bakanlar Sovyetinin başkanı,

1. muavinleri ve daha onbir muavini bulunurdu.

Demokratik merkeziyetçilik prensibinin gerçekleştirilmesi devlet organına teslim edildiği için Bakanlar Kurulu KP'nin devlet içindeki arzularının gerçekleştirilmesinde en mühim rol oynayan bir organdı.

Bakanlar Sovyeti talimatları doğrudan doğruya KP'nin en yüksek organlarından alırdı. Bu talimatları kararnamelerle gerçekleştirmeye çalışırdı.

SSCB Bakanlar Şurası (sovyeti), yukarıda da belirttiğimiz üzere 95 üye ve bakanlıklar statüsüne sahip olmayan 14 başkanlıktan (genel müdürlük) ibaretti. Bu şurada 15 İttifak Cumhuriyetin başbakanları (Bakanlar Şurası Başbakanları) doğrudan doğruya üye sayılmaktaydılar. İşte bu yüz üyenin üstündeki SSCB Bakanlar Şurasında Türk asıllı üyelerin sayısı ve 5 Türk İttifak Cumhuriyetinin başbakanları Hasan Seyit(ov) (Azerbaycan), Nursultan Nazarbay(ev) (Kazakıstan), Apas Cumagul(ov) (Kırgızıstan), Gayrat Kadır(ov) (Özbekistan)'dan, yani 5 kişiden ibaretti. Kısacası bu muazzam hükümet organında % 90 çoğunluk Rus asıllılar elinde olup, Türkler bir elin parmağı kadarlardı.

ESKİ SOVYET YÖNETİMİ (HÜKÜMET)

Her bir ittifak cumhuriyetin aynı hukuk ve üstünlüklerden faydalanması, aynı derecede muhtariyete sahip olması ve federal (merkezî) güce aynı derecede bağlı olması gerekmekteydi. Ayn cumhuriyetlerin yönetimleri millî örflere ve ekonomik şartlara göre bazı ufak değişikliklere sahip olabilirlerdi. Bu söylenenler ancak teoride geçerli idi. Gerçekte ise durum bambaşkaydı. Bazı cumhuriyetler açıkça diğerlerine nazaran «daha eşit» durumdaydılar, onlann partisi, hükümeti ve güvenlik kuvvetleri de facto diğer cumhuriyetlere nazaran daha az federal kontrol altındaydı. Bu durum cumhuriyetin esas halkından olanlara kendi cumhuriyetlerindeki mühim pozisyonların ne kadarının tevdi edildiğinde ve aynı şekilde Moskova'daki fedaral yönetime ne derecede katılma imkânı sağlanmasında kendini belli etmekte idi.

Türk cumhuriyetlerinde (Orta Asya ve Azerbaycan) mühim anahtar mevkilerin ekseriyetini merkezden yollanan Ruslar işgal etmekteydiler. Ayrıca yerli resmî şahıslann yardımcıları da güvenli Ruslar olmaktaydı. Daha az tesirli olmakla birlikte, aynı sistem üç Baltık ülkesi ve Moldovya için de kullanılmaktaydı. Fakat kardeş Slav cumhuriyetleri olan Ukrayna ve Belarusya'da genelde yerli komünistler yüksek mevkileri işgal etmekteydiler. Yüksek mevkilere getirilen Ruslar da bu ülkeyi kontrol için bu görevlere getirilmiş olduğu hissini vermemekteydiler. Gayn Rus cumhuriyetler üç «güvenilir», iki «şüpheli» ve dokuz «güvenilmez» kategoride mütalaa edilirlerdi. Güvenilir cumhuriyetler olarak Slav cumhuriyetleri Ukrayna ve Belarusya akla gelir. Şüpheli olanlar ise iki Kafkasya cumhuriyetleridir (Ermenistan ve Gürcistan). Onlar eski Rus İmparatorluğu'na ister istemez olsa da kendi arzuları ile katılmışlardı. Bu beş az veya çok güvenilir cumhuriyet halkının büyük çoğunluğu ortodokstu ve Rusya'yla kültürel ve tarihî bağlarla bağlıdırlar ve çarlık döneminde de oldukça (Ruslardan sonra) bir takım üstünlüklere sahip olmuşlardı.

«Güvenilmeyen» milletleri İslâm veya İskandinav kültüründen gelen halklar teşkil eder ve ülkeler halklarının arzuları hilâfına Rusya İmparatorluğu (veya SSCB) tarafından işgal edilmişlerdi. Çar döneminde bunların bir kısmı inoredtsı (yabancı) yani bütün göçebeleri, ilkel yerlileri ve Yahudileri içine alan bir kategoride sınıflandırılmışlardı. Moldovya ise sunî bir kuruluş olup (Karel-Fin cumhuriyet gibi) bu cumhuriyet Romanya'dan zaptedilen topraklara kanunî bir renk vennek için yapılmıştı.

Gözle görülebilen en büyük tehditi büyük yüzölçümleri, hızla artan nüfusları, tehlikeli ırkî, millî ve dinî duygularla beslenen Türk-müslüman cumhuriyetleri teşkil ederdi.

Gayn Rus cumhuriyetlerin pozisyonlan ne olursa olsun, onlann liderleri Moskova'da gerçek bir hakimiyet göstergesi olacak pozisyonu elde etme hususunda çok az şansa sahiplerdi. Ancak kardeş doğu Slavlarına (Ukraynalılarla, Belaruslar) «Büyük Ruslarla» hakimiyeti paylaşacak derecede itimat edilmekteydi. Hiç kimse gayrı Rusların yönetimdeki en yüksek mevkiler için mücadele edebileceğine inanmamaktaydı. 1917 ihtilâli ve buna müteakip 1920'li yıllarda olduğu gibi gayn Rus liderlerin Moskova'da hakimiyet için mücadele etmeleri artık bugün imkânsızdı. 1987'nin Kasımı'nda Politbüro'da gayrı Slavlan Gürcü Şevardnadze temsil etmekteydi. Gorbaçev'in yerine de herhangi bir gayrı Rus'un alması beklenemezdi.

Koloniyal Nomenklatura

Türkî ve müslüman (Tacikistan) cumhuriyetleri kontrol altında tutma prensipte güçlü pozisyonları (buna «nomenklatura» denir) Ruslar ve diğer Slavlarla ve mühim müslüman görevlilerin Slav eşleri ile değiştirmek metodu ile sağlanmakta idi. Bu metod gerek Stalin ve gerek Hruşcov ve Brejnev döneminde de başarı ile uygulandı.

Bu metoda uygun olarak Orta Asya Cumhuriyetlerindeki parti teşkilatında, hükümet yapısında, güvenlik kuvvetlerinde, orduda ve ana ekonomik kuruluşlarda belli pozisyonlar Avrupa kökenlilere (yabancılara) verilmekteydi. Bu durum aşağıdaki tablodan daha iyi anlaşılmaktadır:

Özbekistan'da Koloniyal nomenklatura

(Görevlinin milliyeti: Rus veya *Özbek*)

İdari Statü	1946	1980
Özbekistan KP 2. Sekreteri	N.A. Lomokin	L.I. Grekov

Parti Teşkilatları		
bölümü başkanı	T.G. Kotov	V.V. Okunskiil
İdarî teşkilatlar		
bölümü başkanı		G.V. Arhangelskiy
Başkent 2. Parti Sekreteri	M.G.Lukovani (1. sekreter Gürcü)	K.P. Dudin
Oblast 2. sekreterleri:		
Andican	K.K. Şubladze (Gürcü)	L.P.Şendrik
Buhara	*Mangut(ov)* (Özbek)	Y.S.Şriyabin
Cizak	X	V.P. Klemenov
Fergana	B.İ. Belskiy	V.P.Esin
Karakalpak MSSC	G.A.Egorov	V.V. Kislov
Kaşka Darya	G.İ. Iaşin	İ.İ.Golobaçev
Namangan	G.A. Gabrieliants (Ermeni)	A.G. Rudenko (Ukrain)
Semerkand	G. İnjelevskiy	İ.K. Kuksenko
Surhan Darya	S.A. Nikitin	V.K. Mihaylov
Sır Derya	X	*V.A.Haydar(ov)* (Özbek)
Taşkent	G.İ. Zayko	V.A. Antonov
Başbakanın 1. muavini	R.M. Gluhov	T.N.Osetrov
Güvenlik Komitesi Bşk.	M.İ. Baskakov	L.N. Melkanov (Ermeni)

Moskova'nın ehemmiyet verdiği hassas makamları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1) Parti 2. Sekreterinin mühim görevi (İttifak Cumhuriyet ve oblast düzeyinde ve hatta rayon düzeyinde):

1979'da Özbekistan'da ancak iki oblastın (bölge) 2. parti sekreterleri Rus değildi. Birinde 2. sekreter Ukraynalı ve ikincisinde 2. sekreter Özbek olmakla birlikte onun 1. sekreteri bir Rustu.

Bilindiği üzere müslümanların yaşadıkları bölgelerde 2. parti sekreterleri

Rusya ve Ukrayna'dakinden daha etkili rol oynamaktaydılar. Diğer cumhuriyetlerde 2. sekreter 1. sekreterin muavini rolünde iken, Türk cumhuriyetlerinde 2. sekreterin daha fazla hukukları vardı. O, yalnız 1. sekretere yardım etmekle kalmaz, onun Moskova'ya boyun eğme derecesini de kontrol ederdi. Genel olarak açıklamak gerektiğinde Rus olan 2. sekreterler müslüman 1. sekreteri çok diplomatça millî, dinî veya yerli tesirlerden uzak tutmakla görevliydi. Bunun dışında, 1. sekreterden daha iyi eğitim almış ve daha tecrübeli olan 2. sekreter 1. sekreterin çözemediği problemlerde yardımcı olurdu. Bu durum bilhassa eski dönemler için daha geçerlidir, çünkü o devirde müslümanlar arasında yetişmiş insanların sayısı oldukça azdı. Şayet 1. sekreter az tecrübeye sahipse aynı durum geçerliydi. Fakat çok güçlü bir müslüman lider ve bu şahıs aynı zamanda Politbüro üyesi ise (msl. bir zamanlar Aliyev, Kunayev ve Reşidov'un olduğu gibi) o takdirde o, 2. sekretere nazaran daha güçlü pozisyonda olabilirdi.

Rus tarihi incelendiğinde ikili yönetim metodunun çok eski bir geçmişi olduğu anlaşılır.

2) Parti faaliyetlerini organize bölümü başkanı (partiinih organov): Bu bölümün faaliyet sahası çok geniş olup, partinin direktiflerinin uygulanıp-uygulanmadığını kontrol eder ve partinin daha alt teşkilatlarına kadroları seçerdi. Toplumun gözlerinden gizli olan bu bölüm en fazla parti görevlilerini (apparatçik) ilgilendirmekle olup, ekseriyetle başkanlığına bir Rus getirilir ve bunun başkanının derecesinin partinin diğer bölümlerinin başkanlarından daha yüksek olması dikkati çekiciydi.

1980'de Orta Asya Cumhuriyetlerinde ittifak cumhuriyet seviyesindeki bu mevkii Kazakistan'ın dışında Ruslar işgal ediyordu. Orta Asya Cumhuriyetlerinin dışında ise üç Kafkasya-ötesi cumhuriyetinde (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) ve Letonya'da yerli halktan başkanlar bulunuyordu.

3) Yönetim organlarının bölümü: Bu bölüm «parti faaliyetlerini organize bölümünün» karşıt bir kuruluşu olmakla birlikte faaliyetleri daha sınırlıydı. Ekseriyetle KGB, milis (polis), adalet ve belki de Sovyetler (şura) teşkilâtlarını gözetmek ve bu teşkilâtlara tayinler yapmakla yükümlüydü. 1980'lerde ancak üç Kafkasya-ötesi Cumhuriyeti, Letonya, Tacikistan ve Türkmenistan'ın başkanları yerli halktan seçilmiş, kalan cumhuriyetlerde başkan Rus idi.

4) Özel (güvenlik) bölümü: Devlet güvenlik teşkilatı ile birlikte çalışan bu bölümün başkanı da Moskova'nın kontrol görevini üstlenmekteydi.

Parti 2. sekreteri, parti faaliyetlerini organize bölümü, yönetim organlarının bölümü ve özel güvenlik bölümü başkanları gayri Rusların çoğunlukta olduğu

cumhuriyetlerde merkezin kontrol fonksiyonlarını üstlenen bir heyet manzarası arz ederlerdi.

5) Ekonomik bölümler: Genelde ekonomi üç kısıma bölünür: Endüstri ve enerji, hafif ve tüketim malları ve köy endüstrisi. Bu bölümlerin başkanları genellikle yerli halktan seçilirdi. Ancak o ekonomik branşın bütün Sovyetler Birliği için ehemmiyeti olduğu veya o ekonomik branşın sıkı kontrolde tutulması gerektiği hallerde başına bir Rus başkan getirilirdi. 1979'da Özbekistan'da bulunan sekiz ekonomik bölümün üçünün başkanı Rus idi. Msl. Gürcistan'da ise yedi ekonomik bölümün ancak bir tanesi (ulaşım ve telekomünikasyon) Rus başkanının yönetiminde idi.

Bunun dışında müslüman sekreterler ve bölüm başkanlarına Rus veya Avrupalı (Letonyalı, Ermeni gibi) yardımcılar verilmekteydi. Böylece bu gibilerin merkez tarafından kontrolü sağlanmaktaydı. Yapılan bir araştırmaya göre üst parti mevkiilerini işgal edenler arasında Orta Asya Cumhuriyetleri son sıralarda gelmekteydi. Ancak Moldovya Cumhuriyeti buna bir istisna teşkil etmektedir.

İttifak Cumhuriyetlerin Bakanları

Sovyetler Birliği anayasası üç çeşit bakan tefrik ederdi:

a- Moskova'da bulunan federal (bütün-ittifak) bakanları, hiçbir yerde eş veya benzerleri yoktu.

b- Moskova'da ve ittifak cumhuriyetlerin başkentlerinde bulunan karma bakanlar.

c- İttifak cumhuriyet bakanları. Bunların fonksiyonu ancak kendi cumhuriyetlerinin sınırları içindeydi.

1924 anayasasında köy ekonomisi, iç işleri, adalet, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik bakanlıkları ittifak bakanlıkları seviyesindeydi. 1936 anayasası adalet, köy ekonomisi ve sağlık bakanlıklarını karma bakanlıklar seviyesine çıkardı. 1960'lı yılların başında ittifak cumhuriyetlere daha fazla haklar tanındı: İçişleri ve ekonomik bakanlık ittifak bakanlığa bağlandı. 1965'de ilâveten daha sekiz bakanlık, sosyal düzen (içişlerinin yeni adı), eğitim, sosyal güvenlik ve beş ekonomik bölüm İttifak bakanlıklara bağlandı. Aynı zamanda cumhuriyetlerin devlet planlama komisyonlarının hareket serbestlikleri arttırıldı. Fakat diğer yandan, 17 tane yeni karma bakanlık sayısı 25'e, federal bakanlıkların sayısı 22'ye yükseltilmiş oldu. Böylece bazı sahalarda muhtariyet arttı, fakat bazılarında azaltıldı. Aşağıdaki tablo bu değişiklikleri daha iyi izah etmektedir:

İttifak Bakanların yetkisindeki bakanlıklar

Yetki Sahası	1924 Anayasası	1936 Anayasası	1966 Anayasası	1977 Anayasası
Köy ekonomisi	X	-	-	-
İçişleri	X	-	X	-
Adalet	X	-	-	-
Eğitim	X	X	-	-
Sağlık	X	-	-	-
Sosyal Güvenlik	X	X	X	X
Yerli ekonomi (Yol, nakliyat, endüstri, hizmetler, konut)	X	X	X	X

X: Mevcut
-: Mevcut değil

SBKP'NİN ARZUSUNUN DEVLET ÇAPINDA GERÇEKLEŞTİRİLMESİ

Merkezi Ekonomik İdare: Sovyetler Birliği'nde özel iktisadî kuruluşlar olmadığı ve her bir iş yeri, ticarî, sınaî vb. olsun idare edilmek zorunda olduğundan, bu işi üstlenecek muazzam bir devlet organına ihtiyaç hasıl olmuştu.

Komünizmi kurmak için belli bir ekonomik standartı tutturmak gerekmekteydi. Dolayısıyla da ülkenin ekonomisi ve ekonomik kuruluşları mühim bir politik unsur olmaktaydılar. Çünkü iktisadî başarılar ideolojinin geçerliliğini ispatlamaktaydı.

Komünist partisi seçim sisteminden yararlanarak Sovyetler'e kendi güvendiği şahısları iş başına getirmenin dışında devlet teşkilâtını kendi dilediğince kullanmak üzere başka metodlar da geliştirmişlerdi.

Sovyet federalizminin tabiatı: Sovyet federal sistemi dünyadaki ilk çok milletli federal sisteme örnek teşkil etmektedir. Daha doğrusu böyle ifadeye çalışılmaktadır. Cidden de bu sistem kendine has bir durum arz eder. Çünkü msl. Amerikan fedaral sistemi etnik ölçülere değil, yerel ölçülere dayanır. İsviçre kantonları da ayrı millî birimler olarak kabul edilmezler. Çünkü dört millî gurup değişik beş kantonda da mevcuttur. Ayrıca İsviçre'de yaşayan mil-

letlerin hepsinin de ülke sınırları dışında soydaşları bulunmaktadır. Federal Almanya Cumhuriyeti de bu Sovyet sistemine benzemez. Çünkü Almanya'daki federal cumhuriyetlerde yaşayanların hepsi etnik birlik teşkil ederler. Çözülen Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti de sovyet sistemine gerçek örnek olamaz. Çünkü orada da Arnavutlar'ın dışında hepsi kardeş halklar olan Güney Slavlarının cumhuriyetleri bulunmaktadır. İşte bu durumda eski Sovyet federalizmi incelendiğinde aşağıdaki hususlar dikkati çekerdi:

A) Sovyet federatif sisteminin bir özelliğini de federasyon içinde (SSCB) diğer bir federasyonun (RSFSC) bulunması teşkil eder.

B)Milletler nüfuslarının yoğunluklarına, kendi bölgelerindeki üstünlüklerine, tarihî ve ekonomik durumlarına göre hiyerarşik bir düzene göre tasnif edilmişlerdi (ittifak cumhuriyetler, muhtar cumhuriyetler, muhtar oblastlar ve muhtar okruglar). Bu sistemle çarlık Rusyası'ndan miras kalan millî problemlerin çözüleceği düşünülmüştü. Ancak «tek bir merkezî partinin» kurulması Sovyetler Birliği'nin federal sistemini lekelemiş oldu.

Parti grupları: Sendikalar, kooperatifler, sovyetler (şuralar) v.b. gibi parti dışı organizasyonlarda parti kendi arzusunu gerçekleştirmek için KP üyesi olanlardan bu kuruluşlar içinde parti grupları oluşturulurdu. Bunlar bulundukları bölgelerdeki parti icra komitelerinin emri altında olup, partinin talimatlarını bulundukları teşkilâtlarda harfiyyen yerine getirmekle yükümlüydüler.

Çeşitli teşkilâtlardaki parti gruplarının tek gayesi bu kuruluşlarda partinin politikasını yürütmek ve böylece parti ve devlet disiplinini gerçekleştirmekti. Bu nevî parti dışındaki teşkilâtların, kuruluşların her bir basamağında hal edilecek bir sorun çıktığında bir parti üyesi bu sorunla ilgili KP görüşünü ortaya koyardı. İlgili kuruluş da böylece partinin arzusu doğrultusunda gerekli karar alırdı. Yani insiyatif her zaman o teşkilâttaki veya işyerindeki parti gurubunun elindeydi.

İstihdam politikası: Partinin liderlik monopolü «SBKP'nin kadro politikası» esasına dayanırdı. Bu politika da KP'ye kadroları dilediği şekilde belirleme hakkını vermekteydi. Böylece her çeşit makam, bilhassa devlet ve iktisadî sahalardaki pozisyonlar, dıştan demokratik gibi gösterilmesine rağmen, SBKP'nin dilediği şekilde dağıtılırdı. Böylece devletin cemievî ve iktisadî kuruluşların başına getirilen fonksiyonerler, SSCB'nde parti hakimiyetinin en mühim dayanaklarıydı. Parti herhangi bir şahsı parti disiplininden ayrılmakla suçlarsa, bu o şahsın meslekî kariyerinin sona ermesi manasına gelmekteydi. Dolayısıyla partinin emirleri harfiyen yerine getirilirdi.

Sendikalar: Bunlar, işçileri temsil ettiklerinden Sovyetler Birliği'nde mühim bir role sahiptiler. Sendikalar her türlü meslekteki emekçi ve işçileri temsil ettiklerinden ideolojik faaliyetlerde onların rolü bir hayli etkili olmaktaydı. Bolşevikler iktidara geldiğinde işçi sendikalarının büyük çoğunluğu anti bolşevik veya tarafsızdı. Dolayısıyla yeni yöneticiler sendikaları, cemiyeti kendi arzuları doğrultusunda değiştirmek için sendikalardan yararlanmak, fakat daha önce kendi lehlerinde kullanmak için şeklen değiştirme yoluna gittiler. Neticede 1927'de sendika sekreterlerinin % 82'si ve icra komiteleri üyelerinin % 92'si KP üyesi ile değiştirilmiş idi. 1933 yılında ise SSCB sendikası bir çalışma bakanlığı gibi fonksiyon görmeye başladı. Böylece işçilerin menfaatini kollayan hür bir teşebbüsten bir devlet organı meydana gelmiş oldu. Sovyet sendikalarının 70 milyon kadar üyesi bulunmaktaydı. Sendikaların baş görevi ise işçilerin menfaatini kollamak yerine halk ekonomisini geliştirmek, 5 yıllık ekonomik planları gerçekleştirmek şeklinde kendini göstennekteydi. Bunun dışında Sovyet sendikaları devlet sosyol sigortasını idare etmekte, yaşlılık ve sakatlık dolayısıyla işten ayrılanlara emeklilik ücreti ödemekteydi. Sendikalara üye olmak mecburiyeti olmamakla birlikte çalışanların hemen hepsi sendikalar üye olmayı gerekli bulmaktaydı. Çünkü tatil yerlerinden veya buna benzer bir takım sosyal imkânlardan ancak sendika üyeleri yararlanabilmekteydiler.

Komsomol (Komünist Gençlik) teşkilâtı: Okul çağındaki çocukların ve gençlerin politik eğitimi partinin gözetimi altında bulunan Komsomol ve Pioner teşkilâtları tarafından yapılmaktaydı. Komsomol teşkilâtı 15 ile 28 yaşındaki gençleri içine almaktaydı (Komsomol: Vsesoyuzniy kommunistiçeskiy soyuz molodeji, yani Bütün Sovyet Komünist Gençler Birliği'nin kısaltmasıdır). Pioner teşkilâtına ise on yaşından itibaren üye olunmaktaydı. Komsomol teşkilâtının Sovyet sisteminde üç çeşit fonksiyonu vardı:

İlk görevi ülkenin gençleri arasında politik telkinler yapmak ve sosyal kontrolü sağlamak idi. İkinci olarak Komsomol belli gayeler için gençleri teşkilâtlandırmak, onları yönetmek görevini de üstlenmişti. Üçüncü görevi ise geleceğin siyasî liderlerini tesbit etmekti. Komsomol teşkilâtının yapısı Komünist partisinin teşkilâtlarına benzerdi. Her bir fabrikada, askerî üsste veya üniversitede, yani Komünist partisinin teşkilâtı olduğu yerlerde, bir Komsomol teşkilâtı bulunurdu. Parti gibi Komsomol'un da kendi bürokrasisi mevcuttu. Komsomol'un genç liderlerine geleceğin parti liderleri olarak bakılırdı. Komsomol liderlerinin çoğu genç değildi ve 28 yaşında bu teşkilâtı terk etmemekteydiler.

SBKP üye adaylarını değişik elemelerden geçirerek partiye kabul ederdi.

Geniş bir partiye üye olmak istediği takdirde mutlaka Komsomolluk dönemi ile ilgili temiz bir sicil getirmesi gerekmekteydi. Komsomol bir yerde partinin eleme fonksiyonunu da üstlenmişti. Fakat Komsomol bir kamu kuruluşuydu, buraya üye olmanın şartları katı değildi. Çünkü parti, Komsomol'un bütün Sovyet gençliğini kapsamasını arzulamaktaydı. Buna rağmen gençlerin ancak % 50'si bu teşkilâta üyeydi. Komsomol rejim için kontrolü elzem sayılan -bilhassa üniversiteler ve silahlı kuvvetlerde- yerlerde daha güçlüydü. Komsomol teşkilâtı işçi gençler ile köylüler arasında pek yaygın değildi. Fakat gene de faaliyetlerine izin verilen tek gençlik teşkilâtı olduğu için hayli tesirliydi. Kasım 1988'de 36 milyon üyesi bulunan Komsomol teşkilâtı son 8 ayda 2 milyon üyesini kaybetmişti.

Politik eğitimin devamlılığı: Sovyet vatandaşının politik eğitimi okulu tamamlaması ile bitmezdi. Tersine parti halk arasında mesajını dağıtmaya büyük güç sarfederdi. Bu propagandanın maksadı halkın sadakatini sağlamak veya düşmanca fikirlerin yayılmasına mani olmak için değil, daha ziyade partinin hakimiyetini, otoritesini kabul etmesi için yapılırdı. Böylece partinin programının ve hükümetin uyguladığı programın müsbet karşılanması ve desteklenmesi sağlanmak istenirdi. Bunun için basın-yayın, sanat, sinema ve televizyon her türlü imkânlar kullanırdı. Parti ayrıca agitasyon denilen ağızdan-ağıza propagandaya da ehemmiyet verirdi.

Basın-Yayın: Sovyetler Birliği'nde kamu oyunu oluşturmada en mühim rolü basın oynardı. Ancak basın halkın gerçekten ne düşündüğünü veya neyi arzuladığını değil, düşünmesi gerekeni aksettirirdi. Dolayısıyla SSCB'ndeki her türlü yayın organı, ilmî, ticarî gibi özel konuları kapsasa bile partinin görüşünü vermek zorundaydı.

Bolşevikler iktidara gelince yaptıkları ilk işlerden biri Bolşevik olmayan basın kuruluşlarını ortadan kaldırmak oldu. O günden itibaren her türlü basın-yayın sıkı bir kontrol altında tutulmaktaydı. Yayın organlarının başyazarları ve belli başlı görevlileri güvenilir parti üyelerinden seçilmekte ve onlar da partinin talimatlarını yerine getirmekle sorumlu tutulmaktaydılar. Dolayısıyla da Sovyetler Birliği'nde yayınlanan çok fazla sayıdaki gazete ve dergiler değişik görüşleri değil, tek bir görüşü KP'nin görüşünü aksettirmekten ileri gitmemekteydiler.

Buna rağmen Sovyet yöneticileri hoşa gitmeyen kararlarını halka desteklettirmek istemişlerdir. Bu, gazetelerde okuyucu mektuplarını basmak ve bir konuda geniş münazaralar açmak şeklinde gerçekleştirilirdi.

Esasında eski Sovyetler Birliği'nde basın, hükümet kontrolünde değildi,

çünkü en mühimleri parti tarafından yayınlanmaktaydı. Basın, partinin propaganda bölümü kontrolü altındaydı. Ülkenin en yetkili yayın organı SBKP Merkezi Komitesinin resmî yayın organı olan *Pravda* (Gerçek)'ydı. Diğer mühim Moskova gazetesi *İzvestiya* (Haber) ise hükümet tarafından neşredilmekteydi (Şimdi bu gazeteler bağımsızdır). Taşradaki belli başlı gazetelerin hepsi de bölgesel parti teşkilâtlarının yayın organlarıydı. Bunun dışında Moskova'da profesyonel kuruluşların da kendi günlük gazeteleri yayınlanmaktaydı. Bunların da belli başlıları Savunma Bakanlığı tarafından yayınlanan *Krasnaya Zvezda* (Kızıl Yıldız), Ulaştırma Bakanlığı organı *Gudok* (Düdük) demiryolu işçilerine yönelik yayın yapmaktaydı ve *Komsomalskaya* Pravda (Komsomol Gerçeği), Komsomol teşkilâtı tarafından neşredilmekteydi. Bu özel gazeteler de Pravda ile *İzvestiya*'da bulunan aynı genel haberleri basarlardı. Buna ilaveten ise hitap ettikleri belli meslek zümrelerini ilgilendirecek haberler de yayınlarlardı. Meselâ, *Pravda* yerel parti teşkilâtlarının faaliyetleri hakkında haber verirken, bu haberler diğer gazetelerde yayınlanmazdı.

Agitasyon, propaganda faaliyetlerinin mühim bir kısmını teşkil eder ve bu şekilde vatandaşın görüşüne, vicdanına iki şekilde tesir etmek istenirdi. Genelde kendisi de büyük bir iş yerinde işçi olan agitasyonla sorumlu şahıs ufak guruplara partinin o günkü politikasından bahsederdi. Sözlü propagandanın ikinci mühim şeklini halka açık konferanslar teşkil ederdi. Bu nevi konferansları partinin direk kontrolü altında bulunan «Znanie (bilim) cemiyeti» organize ederdi. Televizyonun yaygın olduğu bir toplumda yüz yüze propagandaya ehemmiyet verilirdi. Çünkü gerek agitasyonla uğraşanlar ve gerek Znanie Cemiyeti halka bilgi vermekle yetinmezdi. Onlar halkın görüşlerini partiye aktarmakla da sorumluydular. Çünkü rejim halkın haleti ruhiyesi ile ilgilenirdi. Merkezi komite halkın haleti ruhiyesi hakkında liderlere her zaman raporlar verirdi. Bu nevi bilgiler gazetelere yollanan okuyucu mektuplarından Znanie Cemiyeti'nin düzenlediği konferanslarda, agitasyonla uğraşanlara tevcih edilen sorulardan ve polis raporlarından elde edilirdi.

Teşriî (Yasama): Partinin öğretisi ve onun devletteki rolü güçlerin ayrılmasına imkân bırakmazdı. Dolayısıyla da kanun çıkarma insiyatifi ve yeni hukukî normlar ihdas etmek insiyatifi tamamen partinin elindeydi. Esasta kanun gücündeki hukuk normlarının hangi kuruluş tarafından ortaya atıldığı meselesi mühim değildi. Mühim olan partinin arzusunun gerçekleşmesiydi. Dolayısıyla da değişik kuruluşların kanun gücündeki normlar ilân etme hukuku vardı. En mühimleri şu aşağıdakilerdi:

a) Yüksek Sovyetin Kanunları: Anayasaya göre ancak Yüksek Sovyetin

kanun (zakon) çıkarma hakkı vardı. Fakat Sovyetler Birliği'nde bu organ tarafından çıkarılan kanunlar ortaya konan hukuk normlarının çok az bir kısmını ihtiva ederlerdi.

b) Yüksek Sovyet Prezidiumunun tamimleri (genelge): Aslında kanunların tatbikatı için çıkarılması (ilân edilmesi) ve esasta değiştirilmemeleri icap ederdi. Fakat pratik uygulamada hemen hemen her ihtisas konusunda Yüksek Sovyet Prezidiumunun genelgelerinin çiğnendiği, bunların kanunlarda değişikliklere yol açtığı ve hatta anayasa değişikliği için Yüksek Sovyetin üçte iki çoğunluğunun sağlanması gerektiği halde, bu hususa dikkat edilmeden anayasada da değişikliklere yol açtığı rastlanmaktaydı.

c) Bakanlar Sovyet'inin kararnameleri: Hukuken bu kararnameler de kanunları ve genelgeleri uygulamada yardımcı olmalı ve bunlara karşı ters düşmemeliydi. Fakat uygulamada bu hukuk kuralına dikkat edilmemekteydi.

d) Bakanlar Sovyeti ve SBKP Merkezi Komitesinin ortak kararnameleri: Sovyet anayasasında öngörülmediği halde, KP'nin teşrîî (kanun çıkarma) organlarına dolaylı olarak tesirinin dışında doğrudan doğruya da teşrîî uygulamaya giriştiğini gönnekteydik. Ortak kararnameler, Yüksek Sovyetin çıkardığı kanunlardan, ancak adı yönünden ayrılmaktaydı. Bu ortak kararnameler parti ve devlet organlarının müştereken hareket ettiğini göstermekte ve çok mühim addedilmekteydiler. Bu nevî ortak kararnameler parti teşkilâtlarını ve üyelerini bu kararnamenin uygulanmasından devlet organlarını çok ciddî olarak desteklemeye icbar ederdi.

Plan Sistemi: SSCB'nde ekonomi 5 yıllık merkezi devlet planları ile yönetilirdi. Bu planları maksatına ulaştırmak her bir Sovyet vatandaşı için görevdi. Ekonominin her bir sahasında bu beşer yıllık planlar uygulanır ve başarılı olması için çalışılırdı. Planın öngördüğü hedefler istatistiki rakamlarla belirtildiği için istihsalde kaliteden ziyade kantiteye dikkat edilirdi. Bu yüzden de halk kaliteli eşya bulmakta sıkıntı çekerdi.

KOMÜNİST HAKİMİYETİ GARANTİ ALTINA ALMA

SBKP'nin yukarıda da gördüğümüz üzere devlette kendi arzularını gerçekleştirmek için çok çeşitli imkânları bulunmaktaydı. Fakat sadece KP'nin talimatlarını gerçekleştirmekle SBKP'nin hakimiyetini garanti altında bulundurmak mümkün değildi. Bunun için de Sovyetler Birliği'nde komünistlerin hakimiyetini muhafazaya yarayan bir hayli kuruluş bulunmaktaydı.

a) Adalet (hukuk): Sovyetler Birliği'nde adalet mekanizması tarafsız değildi. KP'yi kollaması ve vereceği kararlarda sosyalist devletin selametini, menfaatini göz önünde tutmak zorundaydı. Dolayısıyla da hakimler KP'nin rızası ile seçilirlerdi. Politikanın değiştiği zamanlarda hakimlerin partinin kararları doğrultusunda kanunları yorumlamaları şarttı.

b) Kontrol Sistemi: SBKP kendi talimatlarının tatbikatını gözetmek için değişik kontrol sistemleri geliştirmişti. Demokratik hukuk ülkelerinde her bir kuruluş birbirini gerçek anlamdaki hakimiyetlerin bölünme prensibine göre kontrol eder ve değişik güçlerin arasında denge sağlar. Sovyetler Birliği'nde ise hakimiyet tek gücün, yani KP'nin elinde toplandığından, kontrol görevi de KP'nin yönetimindeki kuruluşlara teslim edilmişti.

1. Savcılık

2. Halk kontrolü komitesi

3. Başka kontrol kuruluşları

c) Güvenlik Organları: Normal polis teşkilâtının görevini üstlenen Milis'in yanında diğer güvenlik teşkilatları mevcuttu. 1917 Aralığında ÇEKA, daha sonra GRU ve MVD adını ve en son olarak da KGB (Devlet Güvenliği Komitesi) yurt içi ve yurt dışındaki faaliyetleriyle korku salmış bir kuruluştu. Bugün dahi bu kuruluş değişik bir şekilde fonksiyonunu sürdürmektedir. Stalin bu kuruluşu 1930'larda milyonlarca Sovyet vatandaşının ölümüne yol açan politik temizlikler için kullanmıştı.

ÇEKA: İlk gizli polis teşkilâtı Bolşevikler'in hakimiyete gelmesinden hemen altı hafta sonra kurulmuştu. İhtilâl aleyhtarlığına ve sabotaja karşı olağanüstü mücadele adıyla kurulan teşkilâtın rumuzları (Ç.K.) idi, daha sonraları aktüalite kazanmış ve bu teşkilat «Çeka» adıyla tanınmıştı.

Genç Bolşevik rejimi 1918-1920 yıllarında iç savaş, yabancı güçlerin müdahalesi ve casuslarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bunun dışındaki tehlikeyi ise Bolşevik hakimiyetini kabul etmeyen diğer sol gruplar teşkil ediyordu. Çeka, herhangi bir kanuna bağlı olmaksızın serbestçe hareket edebiliyordu. Ve herhangi bir devlet kuruluşuna bağlı değildi. Emirlerini doğrudan doğruya «Politbüro»dan alıyordu. Bu da ona her türlü kanunsuz işi yaparak, rejim düşmanı olarak addedilenleri «kızıl terör»le susturma imkânını sağlıyordu.

GPU: İç savaşın sona ermesi ve NEP (Yeni Ekonomik Plân)'ın ilâm ile 1922'de Çeka Devlet Politik İdaresi (GPU: Gosudarstvenno Politiçeskove Up-

ravlenie) adını aldı. O da aşağı yukarı Çeka'nın görevlerini üstlenmişti.

NKVD: 1934'te GPU lağvedildi ve fonksiyonları yeni kurulan İçişleri Halk Komiserliği'ne (NKVD:Narodnıy Kommisariat Vnutrennih Del) devredildi. Bu isim değişikliğinden daha mühim gelişme, NKVD'nin içinde olağanüstü güçlerle donatılmış olan «Özel Danışma» nın (osoboe soveşçanie) kurulması idi. Bu kurul sosyal yönden tehlikeli bulunan birini beş yıla kadar hapsetmek veya sürmek hakkına sahipti. Bunu yaparken herhangi bir kanunî işlem görülmez ve hükmedilen şahsın temyize gitme şansı yoktu.

Stalin döneminde bu gizli polis teşkilâtı gücünü arttırdı. Binlerce belki de yüzbinlerce köylü yerlerinden söküp alınarak çalışma kamplarına sokuldu. Stalin bu teşkilatı kendi kontrolü altında tutmayı becerdi. Stalin'in hakimiyetinin son on yılında bu polis teşkilatı İçişleri Bakanlığı (MVD: Ministerstvo Vnutrenih Del) ile Devlet Güvenlik Bakanlığına (Ministerstvo Gosudarstvennoy Bezopasnosti) bağlı idi.

KGB: Stalin'in ölümünden sonra bu teşkilat Devlet Güvenlik Komitesi (KGB: Komitet Gosudarstvennoy Bezoapasnosti) adını aldı. Bilindiği kadarıyla, KGB; a) Sovyetler Birliği'nin sınırlarını korumak

b) Zararlı yabancı ajanları takip veya yakalamak

c) Politik suçları takip etmek

d) Devletin sınırlarını korumak

e) İdeolojik sabotaja karşı ülkeyi korumak gibi görevleri üstlenmişti. KGB bir İttifak Cumhuriyet Bakanlığı şeklinde teşkilâtlanmıştı ve başkanı Bakanlar Şurasının bir üyesiydi. KGB çok merkeziyetçi bir teşkilata sahipti. İttifak cumhuriyetlerdeki KGB'lerin hakimiyetleri sınırlıydı. RSFSC için ayrı bir KGB teşkilatı yoktu.

MVD: Teoride KGB siyasî suçları takip ve devlet güvenliği için sorumluydu. MVD ise (Ministerstvo Vnutrennih Del), yani İçişleri Bakanlığı normal polis teşkilatı için sorumluydu ve siyasî olmayan suçları takip ederdi. KGB gibi RSFSC için de sorumluydu. RSFSC için ayrı bir MVD yoktu.

MVD'nin mühim görevlerinden biri şehirlerde ve devlet çiftliklerinde yaşayan 16 yaşından büyük olan vatandaşlara kimlik vermekti. 1974 yılından önce kollektif çiftliklerde yaşayanlara kimlik verilmemekteydi. Böylece onlar, özel izin olmadan iş yerlerini terk ederek ülkenin başka bir yerine gidemezdi. Yeni uygulamaya göre kollektif çiftlikleri belli bir süre terk edeceklere kimlik verilmekteydi. Şayet altı haftadan az bir süre uzaklaşacaksa, bu gibi şahıslara

geçici seyahat dökümanları verilmekteydi. Bütün vatandaşların MVD'nin şubelerinde ikâmet yerlerini tasdik ettirmek zorunlulukları bulunmaktaydı. Bu uygulama da MVD'ye vatandaşların bir yerden diğer yere göçmelerini kontrol ve nüfusu fazla olan şehirlerden vatandaşları uzak tutma imkânı vermekteydi.

ESKİ SSCB'NDE ORDUNUN ÖZELLİĞİ

Sovyet ordusunda, gayri Rus askerlerin sayısı her gün artmasına rağmen, anane tamamen Rustu. Askerî komuta, eğitim, kodlar ve askerlik hayatındaki her türlü uygulama tamamen ihtilâl öncesindeki Rus ordusuna dayanmaktadır. Başka etnik grupların eski geçmişlerini hatırlamak katî surette yasaktır (7 Mart 1938'deki kararname ile «millî askerî birlikler» ortadan kaldırılmıştı). Komuta dili Rusçadır, askerî okullar ve akademilerde Rusça kullanılır. Rütbeler ve üniformalar çarlık tradisyonuna göre sürdürülür. II. Dünya Savaşı esnasında bu 1917 öncesi ananesine geri dönülmüştür. Sovyet özel bölükleri eski ananeye göre yeniden tesis edilmişti. Hatta «milli birlikler» de buna göre kurulmuş, fakat savaşın sonunda tekrar lağvedilmişti. Gayri Ruslardan general olanların sayısı da çok azdır.

Ordu ve politik sistem: Eski Sovyetler Birliği ekonomide, teknolojide veya kültür sahasında süper güç olamamışsa da, askerî sahada bu güce erişmiştir. Sovyetler Birliği'nde askerî işler tamamiyle profesyonellerin elindedir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Savunma Bakanı ekseri bir general olmuştu. Savunma Bakanlığının iç işlerine müdahalesi yok denecek kadar azdı. Yüksek Sovyetin veya Merkezi Komitenin askerî veya millî güvenlik meseleleri ile ilgilenen herhangi bir komisyonu veya komitesi yoktu. Genel Kurmay Başkanı, Savunma Bakanı'ndan sonra ikinci durumdadır. Buna rağmen Sovyet rejimi silahlı kuvvetler üstünden prensipte bir sivil kontrol koymuştu. Bu kontrol mekanizmasının adı Savunma Şurası'ydı (Sovyet Oboronu). Bu şuranın Yüksek Sovyet Prezidiumu tarafından seçildiği ve Genel Sekreterin de şura başkanı olduğu bilinmekteydi. Bunun dışında görevleri hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır.

Ordu'da politik teşkilâtlar: Silahlı kuvvetlerin sadakati ve politik güvenirliliği partinin her zaman esas endişesini teşkil etmişti. Subayların ekseriyesinin parti veya Komsomol üyesi olmasına rağmen ordunun ancak 1/4'e yakını parti üyesiydi. İhtilâlden önce Lavrov (1875) sosyalist bir ülkenin kendisini müdafaa için orduya ihtiyacı olacağını, fakat onun sadakatine güvenilmeyeceğini belirtmişti. 1918'de Kızıl Ordu kurulunca subayları kontrol için Politik Komiserler (politruk veya polit) tayin edilmişti. Bu siyâsi komiserle-

rin iki görevi bulunuyordu. İlki kumandanları kontrol etmek, ikincisi birlikleri komünizme inandırmaktı. Bu sistem çeşitli değişikliklere uğradı ve sonra «siyasî meseleler komutan yardımcısı» (zampolit) adını almış bulunmaktaydı. Böylece zampolit komutanını emrine verilmiş oldu. Kumandanların da parti üyesi olduklan düşünülürse, zampolitlerin esas görevini birlikleri politik yönden eğitmek teşkil etmekteydi. Siyasî subaylar Silahlı Kuvvetler Siyasî Baş İdaresi yönetiminde çalışmaktaydılar. Bu teşkilât Merkezî Komitenin bir bölümü statüsüne sahipti. Siyasî subayların ekserisi Silahlı Kuvvetler Siyasî Baş İdaresinde kariyer yaparlardı. Silahlı Kuvvetler'deki siyasî subayların sayısı 40 bin diye tahmin edilmektedir. Onların kendi özel akademileri (Lenin Askerî-Siyasî Komünist Silahlı Kuvvetleri) vardı.

Bu sistemin dışında silahlı kuvvetlerde nizamî parti teşkilâtları bulunmaktaydı. Ana teşkilâta bütün parti üyeleri dahildi. Sivil hayatta olduğu gibi ana teşkilât da bir büro ile bir sekreter seçerdi. Bu sekreter yukandan tayin edilen siyasî subayın emri altındaydı.

ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUM

Vatandaş hakları: Anayasanın 34-36 ve 39-69'ncu maddeleri Sovyet vatandaşlarının hükümet tarafından korunan çok geniş hakları olduğunu belirtmekteydi. Bu hak ve hukukları üç kategoride incelemek mümkündü:

Bunlar sırasıyla;

a) Ekonomik haklar

b) Politik haklar

c) Dava-hukukla ilgili haklar

Ekonomik haklar içinde herkesin çalışma, tatil, sağlık, yaşlılık veya sakatlıkta yardıma lâyık olma, konut, eğitim ve kültürel faaliyetlere katılma hakları bulunmaktaydı. Politik haklar içinde cemiyet işlerine katılma, hükümeti tenkit etme, konuşma ve yazma hürriyeti, teşkilâtlara katılma hakkı ve inanç hürriyeti bulunmaktaydı. Anayasa ayrıca bir şahsı cinsiyeti, milliyeti, sosyal tabakası ve dinî inancı için ayırım yapmayı yasaklamaktaydı. Anayasa tarafından verilen haklar mânâsız değildi, yani lafta kalmamaktaydı. Bilhassa ekonomik haklar garanti altındaydı. Ancak politik haklar, anayasanın dikkatli bir şekilde okunmasından sonra bir takım kısıtlamalara tabi olduğu anlaşılırdı.

Fikir hürriyeti: Her ne kadar anayasa fikir hürriyeti vermekteyse de, bu hak iki şekilde kısıtlanmaktaydı. Fikir hürriyetin anayasaya ters düşmeyecek şekilde kanunî engeller konulmuştu. İkincisi ise yönetimin fikir hürriyetine koyduğu idarî kontroldü. Zaten fikir hürriyeti ile ilgili anayasanın 50. maddesinde kısıtlamalar oldukça açık şekilde ifade edilmişti. 50. maddede şöyle denilmekte: «Sovyet vatandaşlarına konuşma, yazma, toplanma.... hürriyeti halkın menfaatleri ve sosyalist sistemi güçlendirmek ve geliştirmek ile uyumlu bir şekilde olmak kaydıyla garanti edilmektedir». Bu ifade de fikir hürriyetinin şahsın kendisi için değil de daha yüksek devlet menfaati için kullanılmasına garanti verildiğini göstermekteydi.

Sansür: En mühim idarî kontrol 1920'lerden beri uygulanmakta olan sansür sistemi ile gerçekleştirilmekteydi. Sansür Devlet Sırlarını Koruma Baş Yönetimi veya eski adı ile Glavlit tarafından uygulanırdı. Birkaç istisnanın dışında herşey ancak bu teşilâtın müsaadesiyle basılabilirdi. Sansür, bir neşriyathaneye basılmak üzere bir makale veya eser teslim ettiği zaman başlardı. Glavlit'in basında bahsedilmesi yasaklanan konuları ihtiva eden gizli bir listesi mevcuttu. Sansür görevlileri bazen naşirler gibi hareket ederlerdi. Bazı bilgileri doğrudan doğruya yasaklamak yerine yazara metinde geniş bir değişiklik yapmasını tavsiye ederlerdi. Nüshada gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra tekrar gözden geçirilir ve basılma emri verilirdi. Sansürlerin işi bununla da bitmez, basılan nüsha dağıtıma verilmeden önce tekrar gözden geçirilirdi.

Glavlit aynı zamanda, Sovyet kütüphanelerini de kontrol ederdi. Trotski gibi rejimin reddettiği eski komünistlerin ve ekseri yabancı eserler yasaklanmış olup, bu gibi eserler kütüphanelerin özel deposunda (spetskran) muhafaza edilirdi. İlim adamları ancak özel izinle bunları inceleyebilirlerdi.

İnanç hürriyeti: Dinî hürriyet anayasanın 52. maddesinde çok iyi formüle edilmişti. 52. maddede şöyle denilmekteydi: «Sovyet vatandaşlarının bir dine inanmak veya inanmamak, dinî kuralları yerine getirmek veya ateizm propagandası yapmakla ilgili vicdan hürriyeti mevcuttur. Dinî inançla ilgili olarak düşmanlık veya kin teşvik etmek yasaktır. SSCB'nde kilise devletten ve okul da kiliseden ayrıdır» Anayasanın bu maddesi dikkatlice okununca her vatandaşın ateizm propagandası yapmaya hakkı olduğu halde inançlarının ancak dinî ibadetlerini yapma hürriyetine sahip oldukları anlaşılırdı. Dinî propaganda anayasa ile korunmamakta, devlet, çocuklara dinî eğitim vermeyi veya dinî yayınlarda bulunmayı anayasayı ihlal etme olarak yorumlayarak yasaklayabilmekte ve yasaklamaktaydı.

BDT'NDA GENEL EKONOMİK DURUM

BDT yüzölçümü yönünden dünyanın en büyük ülkesidir. Yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ve endüstriyel kapasitesiyle de dünyanın sayılı ülkeleri arasında yer alır. Aşağıdaki 20 ekonomik bölgeye ayrılır:

KUZEY BÖLGESİ

1- Karel Muhtar Cumhuriyeti (MC)
2- Komi MC
3- Arhangelsk Oblast
4- Vologodsk Oblast
5- Murmansk Oblast

İDİL-BRYATSK BÖLGESİ

1- Mari MC
2- Mordva MC
3- Çuvaş MC
4- Gorkov MC
5- Kirov MC

KUZEY-BATI BÖLGESİ

1- Leningrad Oblast
2- Novgorod Oblast
3- Pskov Oblast

MERKEZİ BÖLGE

1- Bryansk Oblast
2- Vladimir Oblast
3- İvanov Oblast
4- Kalinin Oblast
5- Kostroma Oblast
6- Moskova Oblast
7- Orlov Oblast
8- Ryazan Oblast
9- Smolensk Oblast
10- Tula Oblast
11- Yuroslav Oblast

MERKEZİ KARA TOPRAK BÖLGESİ

1- Begorod Oblast
2- Voronej Oblast
3- Kursk Oblast
4- Lipets Oblast
5- Tambov Oblast

İDİL BOYU BÖLGESİ

1- Kalmuk MC
2- Tatar MC
3- Astrahan MC
4- Volgograd MC
5- Kuybişev Oblast
6- Penza Oblast
7- Saratov Oblast
8- Ulyanov Oblast

URAL BÖLGESİ

1- Başkurt MC
2- Udmurt MC
3- Kurgun Oblast
4- Orenburg Oblast
5- Penn Oblast
6- Sverdlovsk Oblast
7- Çelyabinsk Oblast

GÜNEY-BATI BÖLGESİ

1- Vinnitsk Oblast
2- Volinsk Oblast
3- Hitomirsk Oblast
4- Zakarpat Oblast
5- İvano-Frankovsk Oblast
6- Kiev Oblast
7- Lvov Oblast
8- Rovensk Oblast
9- Ternopolsk Oblast
10- Hmelintsk Oblast
11- Çerkass Oblast
12- Çernigovsk Oblast
13- Çernovitsk Oblast

KUZEY KAFKASYA BÖLGESİ

1- Dağıstan MC
2- Kabarda Balkar MC
3- Kuzey-Ossetin MC
4- Çeçen-İnguş MC
5- Krasnodarsk Kray
6- Stavropol Kray
7- Rostov Oblast

UZAK DOĞU BÖLGESİ

1- Yakut MC.
2- Primor Kray
3- Habarovsk Kray
4- Amur Oblast
5- Kamçatka Oblast
6- Magadan Oblast
7- Sahalin Oblast

DONETS-PRIDNEP-ROVSK BÖLGESİ

1- Voroşilovgrad Oblast
2- Dnepropetrovsk Ob.
3- Donets Oblast
4- Zaparoje Oblast
5- Kirovograd Oblast
6- Poltova Oblast
7- Sumsk Oblast
8- Harkov Oblast

GÜNEY BÖLGESİ
1- Kırım Oblast
2- Nikolaevsk Oblast
3- Odessa Oblast
4- Herson Oblast

BALTIK BOYU BÖLGESİ
1- Letonya C
2- Litvanya C
3- Estonya C
4- Kaliningrad Oblast

BATI SİBİRYA BÖLGESİ
1- Altay Kray
2- Kemerov Oblast
3- Novosibirsk Oblast
4- Omsk Oblast
5- Tomsk Oblast
6- Tümen Oblast

DOĞU SİBİRYA
1- Buryat MC
2- Tuva MC
3- Krasnoyarsk Kray
4- İrkutsk Oblast
5- Citinsk Oblast

KAFKASYA-ÖTESİ BÖLGESİ
1- Gürcüstan
2- Azerbaycan
3- Ermenistan

ORTA ASYA BÖLGESİ
1- Özbekistan
2- Kırgızıstan
3- Tacikistan
4- Türkmenistan

KAZAKISTAN BÖLGESİ
1- Kazakıstan

BELARUS BÖLGESİ
1- Belarusya

MOLDOVYA BÖLGESİ
1- Moldovya

BDT genel nüfusunun takriben % 70'i ülkenin Avrupa bölümünde yerleşmiş olup, esas endüstri de bu bölgede bulunmaktadır.

Ancak yeraltı zenginliklerinin ise başlıca gayrı Rusların bölgelerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, petrol İdil-Ural bölgesinde, Kafkasya bölgesinde, Batı Sibirya ve Orta Asya bölgelerinde, aynı şekilde tabii gaz da bu bölgelerde bulunur. BDT'nun en zengin kömür yatakları Donets bölgesinde, Kazakıstan'ın Karaganda yöresinde, Kuzey Ural'da ve Uzak Doğu bölgelerinde bulunur.

Ülkenin bilhassa batısındaki ekonomik bölgeleri ekime elverişli olup, Orta Asya bölgesinde ise sulama ile ekincilik yaygındır. Sibirya bölgesi ise, orman ve tundrularla kaplıdır. Fazla yaşamaya elverişli olmadığı için buralarda ziraat ehemmiyetsiz derecede azdır.

Endüstri merkezleri başta Moskova olmak üzere sırasıyla Leningrad, St. Petersburg, Gorki, Kazan, Ufa, Kuybişev, Kiev, Harkov, Rostov, Tiblisi, Novosibirsk, Omsk, Krosnayarsk gibi merkezler bulunmaktadır. Bu merkezlerde ağır ve hafif endüstri kimya ve petro-kimya, otomotiv, demir-çelik endüstrileri bulunur. Kömür yataklarının bulunduğu merkezlerde demir-çelik, petrol yataklarının bulunduğu bölgelerde ise petro-kimya endüstrileri yaygındır. BDT'nde elektrik enerjisi termo, hidro ve atom elektrik santrallerinde üretilir. Atom santrallerinin bir istisna dışında hepsi BDT'nin Avrupa bölümünde bulunur.

1988'de Maden Üretimi

Madenin Cinsi	Metrik Ton
Altın	273
Alüminyum	2.415.000
Bakır	1.010.000
Boaksit	4.600.000
Çinko	950.000
Demir Cevheri	248.000.000
Elmas (Kırat olarak)	11.000.0000
Fosfat	32.200.0000
Gümüş	1.550
Kalay	15.000
Kurşun	510.000
Magnezyum	95.250
Tuz	15.500.000

1988'de Tahıl Üretimi

Cinsi	Ton
Arpa	44.463.000
Buğday	84.445.000

Çay	490.000
Et (1986)	19.300.000
Mısır	16.030.000
Pamuk	8.689.000
Patates	62.705.000
Pirinç	2.866.000
Soya Fasulyesi	500.000
Süt (1986)	100.650.000
Şeker	8.600.000
Tütün	490.000
Yulaf	15.287.000
Yumurta (1986)	4.424.000

1986'da Üretim

Cinsi	Ton
Binek Araba (1985)	1.332.000 (adet)
Bira	51.200.000
Çimento (1988)	139.000.000
Gazete Kağıdı (1988)	1.602.000
Kağıt (1988)	6.300.000
Peynir	1.754.000
Radyo	8.626.000 (adet)
Sigara (1985)	381.274.000.0000 (adet)
Şarap (1987)	30.000.000 hektolitre
Televizyon	9.628.000 (adet)
Tereyağ	1.672.000
Yün	463.000

1987'de Enerji Üretimi

ELEKTRİK

Üretim	1.664.924 milyon kw/h
Tüketim	1.630.224 milyon kw/h
Şahıs başı tük.	5.749 kw/h

Üretim	712.299 ton
Tüketim	694.897 ton
Şahıs baş.tük.	2.5 ton

DOĞAL GAZ

Rezervler	42.500 milyar m^3
Üretim	770.000 milyon m^3
Tüketim	650.684 milyon m^3
Şahıs baş.tük.	2.294 m^3

HAM PETROL

Rezervler (1989)	58.500 milyon varil
Üretim (1988)	4.554 " " (543 ton)
Tüketim (1987)	3.692 " " (440 ton)
Şahıs baş.tük.	13 varil

Not: 1 varil (119.22 litre)

TÜRK YÖRELERİNİN EKONOMİK DURUMU

Demografi bölümünde belirttiğimiz bölgeler aşağı yukarı ekonomik bölgeler için de geçerli olup, değişik Türk boyları İdil-Ural, Kafkasya (Kuzey Kafkasya ve Kafkasya-Ötesi), Orta Asya, Kazakıstan ve Sibirya bölgelerinde yoğun halde yaşadıklarından bu bölgelerin ekonomik potansiyelini inceleyerek bu Türk boylarının iktisadî yapısı hakkında bir fikir edinmiş olacağız.

İDİL-BRYATSK, İDİL BOYU VE URAL BÖLGELERİ

Sovyetler Birliği'nin yukarıda belirtilen ekonomik bölgelerini Tatar, Başkurt ve Çuvaş cumhuriyetleriyle Türklerin meskun olduğu çevredeki oblastlar girer. Bu yöre yeraltı (petrol, doğal gaz vb.) ve yerüstü (çeşitli tahıllar, meyva, sebze ve hayvancılık) zenginlikleriyle BDT'nun mühim ekonomik kısmını teşkil eder. Ayrıca bu yörede hatırı sayılır endüstrileşme de göze çarpar. Şimdi bu ekonomik bölgelerdeki Türk Muhtar Cumhuriyetlerini teker teker inceleyelim.

Tatarıstan: Bu cumhuriyet tarım ve endüstri ülkesidir. En büyük tabii zenginliğini petrol ve yeraltı (doğal gaz) teşkil eder. Tatarıstan bugüne kadar mer-

keze 1 milyar ton petrol devretmiş bulunmaktadır.

Son yıllarda yıllık üretimi 30-35 milyon tona düşmüştür.

Türkiye'nin yıllık ham petrol üretiminin 3 milyon ton dolayında olduğu ve Türkiye'nin yıllık ihtiyacının 17-18 milyon ton olduğu düşünülürse Tatarıstan'ın tek bir petrolden ne kadar büyük gelir sağlayabileceği anlaşılır. Fakat bu petrol gelirinin hepsi Moskova tarafından sömürülmektedir. Yani bu petrol gelirinden yerli halk Tatarlar'a herhangi bir pay verilmemektedir. Tatarıstan'ın petrol ve tabiî gaz merkezleri Elmet, Leninogorsk, Alabuga, Mendelyevsk gibi şehirlerdir. Çıkarılan petrol Başkurdıstan, Kuybişev, Gorki, Yaroslav, Ryazan, Moskova ve Perm rafinerilerine "Dostluk Hattı"yla Polonya, Doğu Almanya, Macaristan, Çekoslavakya'ya yollanmaktadır. Doğal gazın bir kısmı ise şimdi Türkiye'ye gelmektedir. Tatarıstan'ın doğal gaz üretimi yılda 4 milyar m^3'dür. Petrol çıkarılırken toprağa basınçlı su verme metodunun kullanılması çevrenin kirlenmesini ve tarıma elverişli toprakların tahribine yol açmıştır. Tatarıstan'ın en mühim endüstri dallarını kimya ve petro-kimya teşkil eder. Bunlar başlıca Kazan ile Tüben Kama şehirlerinde bulunur. Kimya fabrikalarında polietilen, aseton, sentetik, kauçuk, film gibi 4 binden fazla madde imal edilir. Kazan uçak fabrikasında İL-62 tipindeki uçaklar üretilir. Ayrıca Kazan'da BDT'nun en büyük bilgisayar ve optik aletler fabrikaları bulunur. Yar Çallı'da 1976'da imalata geçen BDT'nun en büyük kamyon fabrikası Kamaz bulunmaktadır. Burada yılda takriben 150 bin ağır evsaflı kamyon ve 250 bin dizel motoru üretilir. Hafif endüstri dalında dericilik ve kürkçülük mühim yer tutar.

Tarım BDT'nun genelinde olduğu şekilde Sovhoz (devlet çiftliği) ve Kolhozlar (kollektif çiftlik) tarafından yürütülür. Başlıca çavdar, buğday, mısır, burçak, keten, şeker pancarı yetiştirilir. Bunun dışında sebzecilik ve meyvecilik de gelişmiştir. Büyük ve küçük baş hayvancılık ülkenin ihtiyacını karşılamaya kâfi gelmektedir. Kısacası Tatarıstan'ın ekonomisi Sovyet standartlarında çok gelişmiştir. Ancak koloni statüsüne sahip olduğundan cumhuriyette üretilenlerin ekserisi merkeze devredilmektedir.

Başkurdıstan: Bu cumhuriyette de Tatarıstan'daki kadar olmamakla beraber zengin petrol ve tabiî gaz yatakları mevcuttur. Yılda takriben 20 milyon ton petrol, 3,5 milyar m3 doğal gaz elde edilir. Tuymasi-Ufa, Omsk, İşimbay-Ufa ve Tuymasi-Şkapovo-Salavat arasında petrol hattı mevcuttur. Rafineriler ve petro-kimya fabrikaları Başkurdıstan'ın esas ekonomik zenginliklerini teşkil ederler. Bunun dışında ülkede kömür, bakır, boroksit, altın, manganez ve krom ocakları mevcuttur. Köy ekonomisi hayli gelişmiştir. Başlıca buğday, çavdar, darı, baklagiller, yulaf, patates ve sebze yetiştirilir.

Çuvaşistan: Ülkenin ancak yarısı tarıma elverişli olup, buğday, çavdar, patates, şekerpancarı, baklagiller ve şerbetçi otu yetiştirillir. Burada ayrıca büyük baş hayvan, domuz, koyun ve keçi beslenir. Çeboksarı, Alatır, Şumerliya, Kanaşa,Urmaraş gibi merkezlerde et kombinaları sütlü gıda imalathaneleri bulunmaktadır. Ayrıca makina, elektronik kimya endüstrileri de mevcuttur.

Çuvaşistan ekonomik yönden Tatar ve Başkurt cumhuriyetleri kadar mühim değildir. Yukarıda da görüleceği üzere daha ziyade gıda endüstrisi gelişmiştir.

Azerbaycan: Burada yeraltı zenginliklerinden petrol ve doğal gaz en mühim yeri almaktadır. Bugün dahi petrol denilince Baku akla gelmekle birlikte Azerbaycan'da üretilen petrolün miktarı Sovyet genel istihsali içinde ehemmiyetsiz denilecek bir dereceye düşmüştür. Gene de yılda 12 milyon ton petrol çıkarılmakta olup, bunun 10 milyonu "off shore" tabir edilen Hazar Denizi'nde açılan kuyulardan elde edilmektedir. Bu durumda Sovyet genelinde üretilen petrolün ancak % 2'sinin Azerbaycan'da elde edildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında demir, bakır, kükürt, kurşun, çinko, kobalt ve tuz yatakları mevcuttur. Mingeçevir ve Vardanis termo elektrik santralleri Kafkasya ölçüsünün en büyük santralleridir. Ülkenin esas endüstrisini Baku ve çevresine yerleşmiş olan petrokimya sanayii teşkil eder. Bunun dışında çelik, alüminyum, makine inşaası, gemi inşa, lastik, tekstil, konserve endüstrileri mevcuttur. Ayrıca halıcılık da mühim bir iş alanıdır.

Tarımın % 65'i sulama ile yapılmakta olup, Kura havzasında pamuk üretilir. Azerbaycan pamuk üretiminde Sovyetler Birliği'nde 4. sırayı alır. Tütüncülük ve ipekçilik gelişmiş olup, buğday, çavdar, mısır ve pirinç yetiştirilir. Hayvancılık yeterince gelişmemiştir.

ORTA ASYA BÖLGESİ

Orta Asya ekonomik bölgesindeki Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan cumhuriyetleri takriben 13 milyon km2'lik bir alanı kaplamakta olup, değişken bir coğrafi iklim yapısı gösterirler. Doğusunda Çin (Doğu Türkistan), güneyinde Afganistan ve İran, batısında Hazar Denizi ve kuzeyinde Rusya'nın Avrupa bölümü ve Kazakistan bulunan Orta Asya Bölgesi çok sert bir yerel yapıya sahiptir. Çoğunluğu çıplak veya otlarla kaplı bozkırlar, yüksek yaylalar, dağ silsileleri ve çöllerle kaplıdır. Yükseklikler kuzey ve Hazar'ın doğusundaki yerlerde deniz seviyesinin altına düşerken bazı bölgelerde dünyanın en yüksek dağları mevcuttur. İklimi genelde kurak diyebiliriz.

Özbekistan: Özbekistan'da endüstriden ziyade köy ekonomisi gelişmiştir. Köy ekonomisinin % 75'ini de tarım ve pamukçuluk teşkil eder. Eski SSCB'nde yetiştirilen pamuğun 2/3'si Özbekistan menşeliydi. Son yıllardaki istihsal 8 milyon tona ulaşmıştır. Pamuğun yetiştirildiği ana bölge ise Fergana vadisidir. Lenin çarların Orta Asya'da uyguladıkları ekonomi politikasını tenkit ederek "Çarlar burayı pamukla Rusya'ya bağımlı hale getirdiler" diye suçladıysa da, Moskova aynı politikayı sürdürdü. Pamuk üretimi tahıl üretimi aleyhine geliştirildi.

Beyaz altın diye de adlandırılan pamuğun 1 tonundan 3 bin metre pamuklu kumaş 100 litre yağ, 250 kg. hayvan yemi vb. değişik mahsüller elde edildiğinden pamuk çok mühim sınaî bir hammaddedir. Dolayısıyla da pamuk ekim alanları her geçen yıl arttırılmıştır. Meselâ, 1913 yılında Özbekistan'da 423.500 hektarlık alanda pamuk yetiştirilirken, 1978'de bu 1.824.000 hektara yükselmiştir. Özbekistan'da pamuğun dışında en mühim ürün pirinçtir. Pirinç üretimi genel eski Sovyet üretiminin takriben % 50'sini karşılamaktaydı. Bunun dışında sebze, mısır, tütün ve değişik meyvalar yetiştirilir. Ekim genelde suni sulamayla yapılmakta olup, 3 milyon 500 bin hektar sulanmaktadır. Fergana ve Zerefşan vadilerinde yetiştirilen ipek genel eski Sovyet istihsalinin %50'sini teşkil ederdi. Tarımın dışında besiciliğe de büyük ehemmiyet verilir. 10 milyona ulaşan koyun sayısının 5 milyondan fazlasını meşhur Karakul koyunları teşkil eder. Bunun dışında sığır gibi büyük baş, keçi ve domuz gibi küçük baş hayvanlar yetiştirilir.

Özbekistan yeraltı zenginlikleri yönünden de mühim bir ülkedir. Gazlı, Carkak, Mubarak'ta doğal gaz, Fergana vadisi ve Aşağı Surhandar'da petrol, Angran'da kömür, Almalık ve Koytaş'ta bakır, çinko, kurşun, molibden ve Muruntav'da bol miktarda altın çıkarılmaktadır. Tahminlere göre yılda 80 ton kadar altın elde edilmekte olup, bu miktar dünyadaki büyük altın ocaklarının istihsalinden daha fazladır. Üçkuduk'ta ise stratejik madde uranyum çıkarılmaktadır. Bu ocaklarda ise mahkumlar kullanılmaktaydı. Özbekistan'ın Sırderya, Çırçık, Zerefşan gibi şehirlerinde hidro elektrik santralleri mevcuttur. Ülkenin en gelişmiş sanayiini traktör, tarım ve pamuk toplama makinaları, motor, doğal gaz ve petrol aletleri fabrikaları teşkil eder. Görüleceği üzere endüstri de tarıma yöneliktir. Bu fabrikalar Taşkent, Çırçık, Endican, Semerkand, Katta Kurgan gibi şehirlerde bulunmaktadır.

Kırgızistan: Kırgızistan cumhuriyetinin % 50'sinden fazlası 1000-3000 metre ve % 25'si ise 3000-4000 m. yükseklikte bir alana yerleşmiştir. Fergana vadisi Tanrı ve Altay sıradağları Kırgızistan'ın coğrafi konumunu belirler.

Yüksek dağlardan çıkan nehirler düzensiz ve hızlı akıntılı olduğu için elektrik enerjisi elde etmeye yararlar. Kırgızistan'dan elde edilen 165 kilovat saat enerjinin büyük bir kısmı Kazakıstan, Tacikistan ve Özbekistan'a nakledilir. Dünyadaki ikinci büyük krater gölü Issık Göl (6202 km^2) büyük bir su rezervuarıdır. Yerleşmeye en müsait bölge Fergana vadisi olup, halkın % 42'sinden fazlası burada bulunur. Kırgızistan'ın kayda değer ağır sanayii yoktur.Köy ekonomisi esas geçim kaynağını teşkil eder. Başlıca besicilik yapılır. 10 milyon civarında koyun, keçi, domuz gibi küçük baş hayvanlar vardır. Tarım ise kayda değecek miktarda değildir.

Kuzey ve güney-batıda Fergana vadisinde civa, antimon, kömür, petrol ve çinko, Issık Göl civarında ise kükürt çıkarılır. Konservecilik hayli gelişmiş olup, üretimde Sovyet genelinde 4. sırayı alır.

Türkmenistan: Burada da ekonomi başlıca köy ekonomisine dayanır. Ülkenin 4/5'üne Karakum Çölü (350.000 km^2) kapladığından yerleşim alanları kısıtlıdır. Türkmenlerin su ihtiyacı başlıca 900 km. uzunluğundaki Karakum (Türkmen) kanalından temin edilir. Tarım da başlıca sulama ile yapılır. Ekili yerlerin 9/10'u sunî sulamadan yararlanır. Köy ekonomisinde pamukçuluk mühim yer tutar. Murgap, Tecen ve Köpet dağının eteklerinde pamuk, Çarcuy'da kavun-karpuz yetiştirilir. Aşhabad, Göktepe ve Merv'de üzüm bağları bulunur. Besicilik de mühim yer alır. Burada 5 milyonun üzerinde Karakul koyunları yetiştirilir.

Yeraltı zenginlikleri yönünden de oldukça mühim bir bölgedir. Çeleken yarımadasında Nebit dağı, Kumdağı ve Okarem de mühim miktarda petrol çıkarılır. Yıllık üretim 15 milyon tonu geçmiştir. Aynı bölgelerde ve Karakum'da doğal gaz da çıkmaktadır. Bu doğal gaz Buhara ve Ural'a sevk edilir. Petrolün dışında kükürt, kurşun, kalyum, tuz, iyot, krom gibi madenler elde edilir.

Türkmenistan'da başlıca tekstil endüstrisi gelişmiş olup, Aşhabad, Merv, Çarcuy, Taşauz gibi yerlerde fabrikalar mevcuttur. Bu fabrikalarda başta pamuklu olmak üzere yünlü ve ipekli kumaşlar dokunur. Bunun dışındaki endüstri kayda değer değildir.

Kazakıstan: Kazakıstan eski SSCB'nde RSFSC'den sonra en büyük yüzölçümüne sahip bir ülkedir (2.853.300 km^2). Arazisi genellikle arızasız bozkırlardan ibaret olup, ancak güney ve güney doğusu dağlıktır. İklimi kuraktır. Eski Sovyetler Birliği'nin belli başlı nehirleri olan İrtiş, Obi buradan geçer. Ülkenin en büyük gölü Aral olup, son 10 yılda büyük bir ekolojik felake-

te uğramış, suyu oldukça azalmıştır. Bu durum ise komşu ülkeleri sulamak için açılan su kanalları neticesinde meydana gelmiş ve dünyada misli görülmeyen bir tabii felaket insan eliyle meydana getirilmiştir. Büyük protestolara yol açmasına rağmen Aral'ı eski haline döndürmek için şimdiye kadar hiçbir ciddi tedbir alınmamıştır.

Kazakıstan tarım ve hayvancılık ülkesidir. 1954 yılında 100 binlerin çalıştırılması neticesinde Kazakıstan'a 25 milyon hektarlık ekin alanı kazandırılmıştır. SSCB'de tarım istihsalinde 3. sırayı alan Kazakıstan'da başlıca buğday yetiştirilmektedir. Ancak bu üretimde de bir düşüş gözlenmektedir. 1982'de tahıl üretimi 11.300 tona düşmüştür. Kazakıstan'da 500 kadar kolhoz, 1500'den fazla sovhoz bulunmakta olup, 35 milyon küçük hayvan 10 milyona yakın da büyük baş hayvan beslenir. Bunun 1 milyondan fazlasını at teşkil eder.

Kazakıstan yeraltı zenginlikleri yönünden de mühim bir ülke olup, Karaganda bölgesinde zengin kömür yatakları (rezerv 50 milyar ton tahmin ediliyor), kuzeyde Ural-Enbağ havzasında petrole rastlanmaktadır. Bunun dışında Kazakıstan'da çıkarılan bakır, kurşun ve çinko SSCB'nin ihtiyacının % 50'sinden fazlasını karşılamaktaydı. Bunların dışında demir, manganez, kalay, volfram, molibden, antimon gibi madenler kayda değer. Endüstrisi fazla gelişmemiş olmakla birlikte en mühim merkez olarak maden ocakları, makina inşa, tekstil ve gıda sanayinin bulunduğu Karaganda göze çarpmaktadır. Büyük çapta olmamakla birlikte demir-çelik fabrikaları, kimya endüstrisi, bakır ve demir döküm atelyeleri sayılabilir.

BATI SİBİRYA, DOĞU SİBİRYA VE UZAK DOĞU BÖLGESİ

Yerleşime pek müsait olmayan bu bölge yeraltı zenginlikleri bakımından eski SSCB'nin belki de en mühim kısmını teşkil eder. Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi, Yenisey, Lena gibi BDT'nu baştan başa geçen mühim ırmaklar bulunur. Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde Ob, Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında muhtelif Türk boyları yaşar. Dolayısıyla da buradaki Türklere genel olarak Sibirya Türkleri ve Altay Türkleri de denilmektedir. Burada bu Türklerin Yakut, Tuva adlı muhtar cumhuriyetleri, Hakas muhtar ve Gorno Altay muhtar oblastları adlı idarî bölgeleri mevcuttur.

Yakutistan: Eski SSCB'nin en büyük muhtar cumhuriyeti olan Yakutistan'da (3.103.000 km2) Anabar, Olenek, Lena, Yana, İndigirka ve Kolumna nehirleri bulunur. Ülkenin % 20'sinden fazla bir bölümü kuzey kutbunda bulunur ve

2/3'si dağlarla kaplıdır. Kış 180 ile 220 gün arasında sürer. Ocak ayı ortalama ise -34°-45° arasındadır. Ülkenin 4/5'i kutup bölgesine has iğne yapraklı ağaçlarla kaplıdır. Genellikle balıkçılık yapılır. Kürk hayvanları avlanır. Bunun dışında soğuğa dayanıklı ren geyikleri ve at yetiştirilir. Yeraltı zenginlikleri yönünden çok mühim bir bölgedir. Aldan, İndigirka ve Koluma'da bol miktarda altın, Vilcuc ve Olenek'te elmas bulunur. Bunun dışında kurşun, çinko, volfram ve molibden de elde edilir. Çok zengin kömür rezervlerinin bulunduğu tahmin edilmektedir.

Tuva: Yenisey'in aşağı mecrasında Çin'e komşu Tuva'nın yüzölçümü 170.500 km2'dir. İklimi çok sert olup, karasaldır. Ülkenin yarısı ormanlarla kaplıdır. Geçim köy ekonomisine dayanır, başlıca besicilik yapılır. Koyun, sığır, domuz, at ve deve, yak ve ren geyiği beslenir. Vahşi kürk hayvanları avlanılır. Ağaç, deri ve gıda sanayileri mevcuttur. Maden olarak ise kömür mühim bir yer alır.

Diğer bölgeler ise nüfusları gayet az olup, fazla bir ekonomik performans göstermezler. Bunun dışında Türklerin yoğun bulunduğu Batı Sibirya'da Tümen havzasında Sovyetler Birliği'nin en zengin petrol yatakları bulunmakta olup, son zamanlarda Sovyet istihsalinin 3/4'ü bu bölgeden temin edilmektedir. Sibirya bölgesinde zengin kömür yataklarının ve diğer madenlerin bulunduğu da bilinmektedir. Sibirya'dan (Tümen) doğal gaz getirmek için boru hatlarının döşenmesine başlanmış olup bu proje tamamlanmak üzeredir. Bunun dışında BAM adı verilen yeni tren hattı ile Sibirya'nın zenginlikleri merkeze sevk edilmeye çalışılmaktadır. Gelecekte çok daha istikbal vadeden bu bölgeye yatırımlar sürmektedir. Kısacası Türklerin yaşadığı hemen her bölgede zengin yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bulunmaktadır.

EĞİTİM

BDT'nda bütün nüfus, gençler istisnasız ilk ve orta eğitimden geçirilirler. Tabii ki, eğitimin kalitesi şehirlere ve köylere göre değişkenlik, farklılık gösterir. Eski Sovyet eğitim sistemi gençleri (VUZ: Yüksek Eğitim Kurumları) yüksek eğitime hazırlamaya yöneliktir. On (veya onbir) yıllık akademik programı tamamlayanlar yüksek okullara girme hakkını kazansalar da, müracaatların çoğunluğu sebebiyle bu yüksek okullar da tabeleri imtihanla kabul ederler.

BDT'nda (1989) 135.000 genel eğitim veren okul, 8.000 profesyonel teknik, 4.500 orta özel eğitimi ve 900 yüksekokul mevcuttur. Takriben 105 milyon öğrenci, talebe ve yetişkin bu eğitim kurumlarından yararlanmaktadırlar.

BDT'nda (Türkiye'de olduğu gibi) yetişkinlerin gündüz (vardiyalı) okullarında, gece veya açık öğretimde yüksek ve orta özel eğitim görme imkanına sahipler. 1988'de bu nevi okullara 1.083.000 kişi (genel sayım %2), teknik okullara 1.484.000 (% 34) ve yüksek okullara 2.278.000 (% 64) katılmıştı. On yıllık eğitim programını ancak bir kısmı tamamlar. Bu eğitimi bitiremeyenler ise bilgilerini geliştirmek için üç imkana sahiptirler.

1- Teknik Okullar: Bu okullar yarı profesyoneller ve teknisyenler yetiştirir. Genelde ilk ve orta eğitimin 8 yıllık dönemini tamamlayanlar teknik okullara girerek bu okullarda iki veya üç yıllık eğitim görürler. Teknik okullardan mezun olanlar kütüphaneci, hemşire, matbaacı, muhasebeci veya bilgisayar uzmanı gibi meslekler elde ederler.

2- Meslek Okulları (PTU): Bu okullar az bir eğitimle belli bir mesleğe vasıflı işçiler hazırlarlar.

3- Gençlik İşçi Okulları: Bu okullar tahsilini terk etmiş olup, çalışan gençlere eğitimlerini tamamlama imkânı sağlamak için genelde gece eğitim veren müesseselerdir.

BDT'NDA EĞİTİM DÜZEYİ

1988 yılında BDT'nda 105 milyon (okul çağındakiler ve yetişkinler) insanın çeşitli eğitim kurumlarından yararlandıkları anlaşılmaktadır. Bunların içinde ilk ve orta öğretimde bulunanların sayısı 44 milyonu biraz aşmaktadır. Yüksek okullardakilerin toplam sayısı ise 5 milyon civarındadır.

	1940	1970	1988
Genel tahsildekiler (mil.).	47,5	79,6	105,2
Genel eğitim veren okullar (bin)	199	190	135
Öğrenciler (mil)	35,6	49,2	44,1
1-8. sınıflar	34,3	41,6	38,4
9-10 (11). sınıflar	1,3	7,6	5,7
Profesyonel Teknik Okullar (bin)	1,6	5,4	8,0
Talebe (mil.)	0,6	2,4	4,0
Özel Orta Eğitim Okulları (bin)	3,8	4,2	4,5
Öğrenciler (mil.)	1,0	4,4	4,4
Yüksek Okullar	817	805	898
Talebe (Mil.)	0,8	4,6	5,0
10.000 kişiye düşen talebe sayısı	41	188	174

EĞİTİM DİLİ VE ANA OKULLAR

BDT'nda genelde eğitim Rusça yapılır. Ancak BDT'nun bağımsız cumhuriyetinde az olmakla birlikte o cumhuriyetin ana dilinde eğitim veren kuruluşlar da mevcuttur. Rusçanın fonksiyonunun güçlü olmasında bu dilin yönetim, değişik topluluklar arasında anlaşma, telekominikasyon; ordu v.b. sahalarda kullanılması neden olmaktaydı. Rusçanın güçlü fonksiyonu ve genelde yüksek tahsilin bu dilde yapılması gayri Rus ebeveynleri ve gençleri de Rusça eğitim veren okullara celbetmektedir. Hem siyasî hem de sosyal yapılarına Rusçanın fonksiyonunu artırmaya yönelik olduğundan, kreş ve yuvalardan başlayarak Rusça eğitim yapılmaktadır. Rusya federasyonunda (burada halkın % 19'undan fazlası gayr-ı Rus olduğu halde) ana okulların % 95,8'i Rusça eğitim vermektedir. BDT'undaki Türkî cumhuriyetlerde yerli halkın dilindeki ana okulların oranı ise cumhuriyetin özelliğine göre değişmektedir. Meselâ Kazakıstan'da (% 86.4) en düşük, Azerbaycan'da en yüksek (% 17.5) orandadır.

Ana Okullarının Cumhuriyetlere Göre Oranı (%)

ÜLKE	Rusça	Başka dilde	Rusça ve başka dilde
BDT	74,0	23,2	2,8
Rusya Fed.	95,8	2,8	1,4
Özbekistan	27,7	68,1	4,2
Kazakıstan	86,4	11,9	1,7
Azerbaycan	17,5	63,0	19,5
Kırgızıstan	61,3	36,5	2,2
Türkmenistan	39,7	50,0	1,3

Gayr-ı Rus Çocukların Rusça Eğitimi

ÜLKE	Ana Okul Sayısı	Oranı (%)	Sayısı
BDT	25.136	17,2	1.152
Rusya Fed.	4.409	5,2	147
Özbekistan	2.164	24,0	111
Kazakıstan	1.313	15,8	68
Azerbaycan	764	36,8	29
Kırgızıstan	160	10,2	7
Türkmenistan	379	25,4	24

Yüksek Eğitim: BDT'nda yüksek eğitim sistemi mütehassıslar yetiştirir. Üniversiteler yüksek eğitimin ancak küçük bir kısmını teşkil ederler. En gelişmiş yüksek eğitim müesseseleri profesyonel mütehassıslar-doktorlar, mühendisler, öğretmenler, yöneticiler- yetiştiren özel enstitülerdir. Üniversiteler ise başta âlimler ve araştırma mütehassısları yetiştirmeye yöneliktir. Üniversiteler, enstitüler ve yüksek eğitimin başka merkezleri vuz (vivşie uçebnie zavenediia; Yüksek Eğitim Kuruluşları) diye adlandırılırlar.

Yüksek eğitim oldukça ihtisaslaşmıştır. Normal olarak orta öğretimi tamamlayan biri 18 yaşında (msl.) tıp enstitüsüne kaydolur. İlk yılda tıbbın hangi branşını seçeceğine karar vermesi gerekir. Bir karar verdikten sonra onu değiştirmek çok zordur. Geleceğin tıp doktoru üniversite ile hiçbir alakası olmayan tıp enstitüsünde eğitimini sürdürür, sınıfları, kaldığı yurdu, kütüphaneyi, sosyal hayatının büyük bir kısmını diğer tıp talebeleri ile paylaşır. Dolayısıyla da her meslek gurubu birbirine çok sıkı bağlıdır. Rekabet aşırı derecede katıdır. Yüksek okullara kabul imtihanla yapılır. Şöhretli kuruluşlara (msl. Moskova, Leningrad, Bauman teknik okulu veya Leningrad Politeknik Okulu) müracaat

edenlerden ancak 50'de biri kabul edilir ve şüphesiz yüksek sınıfın çocukları bu yüksek okullara girmede daha şanslıdır. Gene de Rusya'da her sınıftan gelenlere eğitim şansı tanınmaktadır.

Üniversite veya yüksek okula kaydını yaptıran geleceğe emniyetle bakmaya başlayabilir. Ancak çok az konularda karar vermesi gerekir. Çünkü genelde belli ders programına uymak zorundadır. Beş yıllık bir eğitimden sonra en az üç yıl kalacağı bir işe görevlendirilir. Eğitim ücretsizdir ve talebelerin ekserisi devletten burs alırlar. Burs karşılığı da talebe kendine takdim edilen iş, o nerede olursa olsun kabul etmek zorunda kalmaktadır. Ancak devlete olan borcunu ödedikten sonra , iş bulabildiği takdirde, dilediği yere gitmekte serbesttir.

1988/89 ders yılında BDT'nda 898 yüksek okul mevcuttu ve bunlarda 5 milyona yakın (4.999.200) talebe eğitim görmekteydi. Bu yüksek okulların ekserisi Rusya Federasyonu (507) ile diğer iki Slav cumhuriyeti olan Ukrayna (146) ile Belarusya'da (533) bulunur. Diğer bir ifade ile bu üç cumhuriyette toplam 686 yüksek okul veya yüksek okulların % 76.39'unu ile bunlarda olmayan öğrencilerin ise 3.827.900'nü veya % 76.57'sini bünyesinde toplamaktadır. Türk cumhuriyetlerinde ise toplam olarak 133 yüksek okul ve 781.300 talebe mevcuttur.

Yüksek Okullar ve Talebeler (1988/89 Ders yılı)

ÜLKE	Yüksek Okul Sayısı	Talebe Say.
BDT	898	4.999.200
Rusya Fed.	507	2.795.300
Özbekistan	43	308.900
Kazakıstan	55	276.900
Azerbaycan	16	98.800
Kırgızıstan	10	57.100
Türkmenistan	9	39.600

Bu yüksek okullar arasında üniversitelerin toplam sayısı ise (1988) 69 olup, bunlarda 593.716 öğrenci eğitim görmekte ve 90.520 akademisyen görev yapmaktadır. Her bir cumhuriyette ve muhtar cumhuriyetlerin ekserisinde birer üniversite bulunmaktadır. Üniversitelerde matematik, biyoloji, fizik, filoloji, inşaat, tıp, köy ekonomisi v.b. gibi konularda mütehassıs yetiştirilmektedir.

Türkî bölgeleri de (Tatar, Başkurt ve Çuvaş muhtar cumhuriyetleri ile Özbek, Kazak, Azeri, Kırgız ve Türkmen cumhuriyetlerinde) 12 devlet üniversitesi bulunmaktadır. Bu üniversitelerde genelde üçlü eğitim sistemi-

gündüz, gece ve açık öğretim-mevcuttur. Bu üniversitelerde 1988 yılında okuyan talebelerin toplam sayısı 120.350 olup, bunun 66.785'i gündüz eğitiminden yararlanmakta idi.

Türkî Cumhuriyetleri'nde Üniversiteler (1988)

ÜNİV. ADI	Talebe Say.	Öğretim Üyesi Sayısı
Başkurt Dev. Üniv.	8.168	1.289
Gündüz Eğitim	3.440	598
Gece Eğitim	1.873	185
Açık Eğitim	2.855	506
Kazan Dev. Üniv.	10.018	1.677
Gündüz Eğitim	6.847	1.141
Gece Eğitim	815	211
Açık Eğitim	2.356	325
Kırgız Dev.Üniv.	13.235	2.163
Gündüz Eğitim	8.365	1.345
Gece Eğitim	603	102
Açık Eğitim	4.267	716
Türkmen Dev. Üniv.	7.483	1.002
Gündüz Eğitim	6.342	848
Gece Eğitim	578	71
Açık Eğitim	563	83
Tacik Dev. Üniv.	11.369	1.718
Gündüz Eğitim	5.815	776
Gece Eğitim	2.104	370
Açık Eğitim	3.450	570
Çuvaş Dev. Üniv.	10.668	1.447
Gündüz Eğitim	6.023	867

Gece Eğitim	2.514	331
Açık Eğitim	2.131	249
Nukus Dev. Üniv.	6.915	901
Gündüz Eğitim	3.805	571
Açık Eğitim	3.110	330
Semerkand Dev. Üniv.	10.749	1.306
Gündüz Eğitim	4.590	544
Gece Eğitim	3.454	404
Açık Eğitim	2.705	358
Taşkent Dev. Üniv.	19.300	2.428
Gündüz Eğitim	8.768	1.011
Gece Eğitim	5.395	769
Açık Eğitim	5.137	648
Kazak Dev. Üniv.	12.909	1.607
Gündüz Eğitim	7.097	1.066
Gece Eğitim	1.058	129
Açık Eğitim	4.754	492
Karaganda Dev. Üniv.	8.436	1.146
Gündüz Eğitim	4.472	571
Gece Eğitim	773	132
Açık Eğitim	3.191	443

Yüksek okul ve üniversitelerin genelde Slav nüfusunun yoğun olduğu BDT'nun batı kısımlarında toplandığı izlenmektedir. Msl. başkentler Moskova'da 76, Kiev'de 18, Minsk'te 14, yüksek eğitim müessesesine karşılık, Orta Asya cumhuriyetleri ile Azerbaycan'ın başkentlerinde Taşkent'te 19, Alma-Ata'da 16, Baku'de 12, Bişkek ile Aşhabad'ta 8'er yüksek okul bulunmaktadır.

Genelde bakıldığında BDT'nda yüksek tahsillilerin eğitim müesseseleri yönünden daha şuurlu oldukları için Rusya Federasyonu'nda daha fazla olduğu

görülür. Cumhuriyetler arası mukayese yapıldığında 1988/89 ders yılında Rusya Federasyonu'nda her 10.000 kişiye 190 kişi düşerken, bu oran Türkî cumhuriyetlerde daha azdır. Gene de cumhuriyetlerin konumlarına göre farklılık göze çarpmaktadır. Kazakıstan 10.000 kişiye 167, Özbekistan 155, Azerbaycan 140, Kırgızıstan 133, Türkmenistan ise 112 ile en son sırayı almaktadır.

BDT'nda yüksek tahsil talebeleri sayısında milliyetlere göre bir analiz yapıldığında 1984/85 yılında 5.280.000 talebenin 2.949.300'ini veya % 55.85'ni Rusların teşkil ettiği görülür. Türkler arasında ise 216.100 ile Özbekler birinci, 183.000 ile Kazaklar ikinci, 124.200 ile Tatarlar üçüncü, 110.500 ile Azeriler dördüncü sırayı almaktadırlar. Değişik Türk boylarının yüksek tahsilde bulunan gençlerinin toplam sayısı ise 550 binin biraz üzerindedir.

Milliyetlere Göre Yüksek Okul Talebeleri

MİLLİYET	1974/75 Eğitim Yılı	1984/85 Eğitim Yılı
Toplam	4.751.100	5.280.000
Rus	2.834.800	2.949.300
Ukrain	640.000	710.700
Belarus	141.200	175.900
özbek	158.800	216.100
Kazak	114.200	183.000
Tatar	99.800	124.200
Azeri	86.400	110.500
Kırgız	29.200	45.200
Türkmen	22.800	36.000
Çuvaş	18.900	26.600
Başkurt	17.200	24.800
Yakut	6.600	11.600
Karakalpak	4.100	7.100
Tuvalı	1.900	3.600
Karaçay	3.000	3.300
Hakas	1.200	1.800
Tacik	32.400	45.300
Dağıstanlılar	22.000	33.600

BDT'nda bu % 10.47'lik bir orana tekabul etmektedir. Türk soyluların nüfusu %20'den fazla bir oranı teşkil ederken, eğitim konusunda nüfuslarına oranla daha az yüksek tahsilliye sahip oldukları görünmektedir. Milliyetlere göre mu-

kayese edildiğinde (1979) Rusların 902.784 ilim adamı ile birinci sırayı aldıkları görülür. Türklerin kendi aralarında ilk üç sırayı ise takriben 18 biner ilim adamı ile Özbek, Tatar ve Azeriler paylaşmaktadır.

Milliyetlere Göre İlim Adamlarının Dağılımı (1979)

Genel	1.340.579
Rus	902.784
Ukrain	149.527
Özbek	18.925
Tatar	18.244
Azeri	17.569
Kazak	14.087
Tacik	3.712
Kırgız	3.297
Türkmen	2.953
Çuvaş	2.844
Başkurt	2.287

İLMÎ KURULUŞLAR

Eski Sovyetler Birliği'nde ilmî araştırmalar ve yeni teknolojiler geliştirmek için üniversiteler değil de, İlimler Akademileri görevlidir. Sorumlu oldukları sahalar oldukça geniş olup, tabii ilimler dışında sosyal ilimler, humaniter ilimler ve hukuk bu ilgi sahasına girmektedir. BDT kurulana kadar SSCB İlimler Akademisi ve her bir birlik (ittifak) cumhuriyetin kendi ilimler akademisi mevcuttu. Muhtar cumhuriyetler ise bu haktan mahrum edilmiş ve ancak SSCB İlimler Akademisi'nin birer şubesi seviyesindeki akademilere sahip olabiliyorlardı. Şimdi SSCB dağılıp BDT kurulunca eski SSCB İlimler Akademisi, Rusya İlimler Akademisi'ne dönüştürülmüş bulunmaktadır.

İlimler Akademisine bağlı çeşitli araştırma enstitüleri bulunmaktadır. Rusya İlimler Akademisi beş şubeden oluşmaktadır (her şubenin ayrıca kendine has bölümleri bulunmaktadır):

1- Fizik-Teknik ve Matematik şubesi:

a) Matematik

b) Genel Fizik ve Astronomi

c) Nükleer Fizik

d) Enerjinin fiziki teknik problemleri

e) Mekanik ve kontrol uygulamaları

II- Kimya ve Biyoloji İlimler Şubesi

a) Genel teknolojik kimya

b) Fiziki kimya ve inorganik maddelerin teknolojisi

c) Biokimya, biofizik ve fizyolojik aktif bileşiklerin kimyası

d) Fizyoloji

e) Genel biyoloji

III- Yer Bilimleri Şubesi:

a) Jeoloji, Jeofizik ve Jeokimya

b) Okyanoloji, atmosfer fiziği ve coğrafya

IV- Sosyal İlimler Şubesi

a) Tarih

b) Felsefe ve Hukuk

c) Ekonomi

d) Edebiyat ve Dil

V- Sibirya Şubesi (Novosibirsk'teki bu şube neredeyse bağımsız bir hale gelmiş olup, sosyal sahalarda oldukça liberal çalışmaları ile tanınmıştır).

BDT'nda Akademiler ancak ilmî çalışmalar-araştırmalarla meşgul olurlar. Üniversiteler de bilimsel araştırmalar yapmakla birlikte esas görevleri eğitim yapmaktır. Bazı ilim adamları eğitim ile araştırmanın bu kadar kesin bir şekilde ayrılmış olmasını tenkit etmektedirler. BDT'nda adı geçen İlimler Akademisi (Cumhuriyetlerin kendi akademileri mevcuttur) dışında Ziraî İlimler Akademisi, Güzel Sanatlar Akademisi, Tıbbî İlimler Akademisi ve Pedagoji Akademisi olmak üzere dört ayrı özel akademi daha bulunmaktadır.

İlimler Akademisi üyesi olmak çok şerefli sayılmakta ve bu paye kendi sahalarında yaptıkları araştırmaların gerçek ilmî değeri olduğu tesbit edilenlere verilmektedir. İlimler Akademisi üyesi, akademisyen (Akademik) ünvanını almakta ve cemiyetinde en imtiyazlı mevkie sahip olmaktadır. Bugün Rusya İlimler Akademisi'nin 250 kadar (asil) üyesi ve bir o kadar da aday üyesi (yedek) bu-

lunmaktadır. Rusya İlimler Akademisi üyeleri arasında tesbit edebildiğimiz kadar iki Türk asıllı bilim adamına rastladık. Bunlarda bir zamanlar Sovyet uzay programları için sorumlu olan Rolan Sagdi(yev) ile organik kimyacı A.S. Sadık(ov)'tur. Yedek (aday) üyeler arasındaki Türk asıllıların sayısı ise ona ulaşmamıştır.

Türk Cumhuriyetlerindeki İlimler Akademileri: BDT'ndaki Türk cumhuriyetlerine geldiğimizde Rusya Federasyonu'na bağlı Başkurt cumhuriyetinde iki, Tatar cumhuriyetinde iki enstitünün mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bağımsız Türk cumhuriyetlerinde Özbekistan İlimler Akademisinin sekiz (bir tanesi Karakalpak muhtar cumhuriyetinde), Azerbaycan İlimler Akademisi'nin altı, Kazakıstan ile Kırgızıstan İlimler Akademileri'nin beşer ve Türkmenistan İlimler Akademisi'nin dört enstitüsü mevcut olup, genelde sosyal sahalarda bilimsel araştırmalar yapmaktadırlar.

Bu enstitülere ayrılan bütçe ve bilimsel kadro konusunda muhtar cumhuriyetlere oldukça büyük haksızlık yapıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ 7 milyonluk Tatarların tek bir enstitüsü mevcut olup, kadrosu 100 kişinin biraz üstünde iken, 3 milyonluk Türkmenlerin dört enstitüsünde 245 kişilik bir kadro bulunmaktadır. Aynı şekilde nüfusları 3 milyona dahi ulaşmayan Kırgızların bilimsel kadrolarında 270 kişi çalışmaktadır. Türk cumhuriyetlerinde sosyal sahalardaki araştırma enstitülerinde bilimsel kadrolar da nüfusla orantı olmadığı da anlaşılmaktadır. 7.300.000 nüfuslu Azerilerin enstitülerinde 760 civarında bilim adamı çalışırken, 18.5 milyonluk Özbeklerin 720 civarında bilimsel kadrosu mevcuttur. 9 milyona yaklaşan Kazaklar ise 450 civarında bilimsel kadro ile yetinmek zorunda kalmışlardır. Kısacası Türk asıllı cumhuriyetlerin İlimler Akademileri'ne bağlı sosyal araştırma enstitülerindeki bilim adamlarının toplam sayısı 2700 civarındadır. Tabii ki, bunların hepsinin de Türk asıllı olmadığı hususu göz önünde tutulmalıdır.

TÜRKÎ CUMHURİYETLER İLİMLER AKADEMİLERİNİN ENSTİTÜLERİ

(Rusya) İlimler Akademisi	Başkurt Şubesi Ekonomi Bölümü
(Rusya) İlimler Akademisi	Başkurt Şubesi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü
(Rusya) İlimler Akademisi	Kazan Şubesi İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü
(Rusya) İlimler Akademisi	Kazan Şubesi Fen Enstitüsü
	(Kazan'daki enstitüler 1992'de bağımsız Tatarstan İlimler Akademisi'nde toplandı)

Azerbaycan İlimler Akademisi	Ekonomi Enstitüsü
Azerbaycan İlimler Akademisi	Tarih Enstitüsü
Azerbaycan İlimler Akademisi	Nesimi Dil Enstitüsü
Azerbaycan İlimler Akademisi	Nizami Edebiyat Enstitüsü
Azerbaycan İlimler Akademisi	Şarkiyat Enstitüsü
Azerbaycan İlimler Akademisi	Felsefe ve Hukuk Enstitüsü
Kazakıstan İlimler Akademisi	Ekonomi Enstitüsü
Kazakıstan İlimler Akademisi	Velihanov Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü
Kazakıstan İlimler Akademisi	Dil Enstitüsü
Kazakıstan İlimler Akademisi	Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
Kazakıstan İlimler Akademisi	Felsefe ve Hukuk Enstitüsü
Kırgızıstan İlimler Akademisi	Şarkiyat Araştırmaları Merkezi
Kırgızıstan İlimler Akademisi	Ekonomi Enstitüsü
Kırgızıstan İlimler Akademisi	Tarih Enstitüsü
Kırgızıstan İlimler Akademisi	Dil ve Edebiyat Enstitüsü
Kırgızıstan İlimler Akademisi	Felsefe ve Hukuk Enstitüsü
Türkmenistan İlimler Akademisi	Felsefe ve Hukuk Merkezi
Türkmenistan İlimler Akademisi	Ekonomi Enstitüsü
Türkmenistan İlimler Akademisi	Batırov Tarih Enstitüsü
Türkmenistan İlimler Akademisi	Muhtumkuli Dil ve Edebiyat Enstitüsü
Özbekistan İlimler Akademisi	Ekonomi Enstitüsü
Özbekistan İlimler Akademisi	Müminov Felsefe ve Hukuk Enstitüsü
Özbekistan İlimler Akademisi	Arkeoloji Enstitüsü
Özbekistan İlimler Akademisi	Tarih Enstitüsü
Özbekistan İlimler Akademesi	Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü
Özbekistan İlimler Akademisi	Süleymanov Elyazmaları Enstitüsü
Özbekistan İlimler Akademisi	Biruni Şarkiyat Enstitüsü

Özbekistan İlimler Akademisi Karakalpak Şubesi Davkaraev Tarih, Dil ve Edebiyat Bölümü.

Kültür Meselesi: İhtilâlin gayelerinden birini de kültürü halka götürmek teşkil ediyordu. Sovyet rejiminin ilk yıllarında bu gaye bütün halkı eğitmek ve cahilliği bitirmek şeklinde kendini gösterdi. Ancak ihtilâlden bu kadar sene geçtikten sonra rejim sırf bununla yetinemezdi. Daha önceleri kültür politikası ve uygulaması ile değişik müesseseler sorumlu idi. 1953 yılında Kültür Bakanlığının kurulmasından sonra kültür işleri adeta bu bakanlığın tekeli altına girdi. Çünkü Kültür Bakanlığı; yüksek eğitimi, güzel sanatları, basın-yayın endüstrisini, radyo ve televizyonu kendi kontrolüne almış ve Glavit, yani sansürü de denetler hâle gelmişti. Fakat bir kaç yıl sonra bakanlık bu sorumlulukları değişik ajanslıklarla paylaştırdı. Bunlar sırasıyla:

1. Gosteleradio (Televizyon ve Radyo Devlet Komitesi)

2. Goskino (Sinematografi Devlet Komitesi)

3. Goskomizdat (Neşriat, Baskı ve Kitap Ticareti Devlet Komitesi)

Kültür Bakanlığının görevleri ise, iki kategoride toplanabilirdi. İlki klâsik mânâda kültür faaliyetleri göstermektedir (resim, heykeltraşlık vb. sanatlar). İkinci görevi ise kültürü yönlendirmekti. Kültür Bakanlığının mühim fonksiyonu da bulunmaktaydı. Çünkü konservatuvarlarda bale ve tiyatro okullarındaki gençlerin eğitimini bakanlık kontrol ederdi. Bakanlık aynı zamanda tiyatro sansürü olarak da vazife görürdü. Her türlü sahne eserinin halka gösterilmeden önce bakanlık temsilcileri tarafından tasdik edilmesi şarttı.

Goskomzidat sansür için sorumlu değildi, fakat bu komite neşriyathanelerin dışında matbaa endüstrisini de geniş şekilde kontrol ederdi. Diğer herhangi bir bakanlık veya ajanslık bu komitenin müsaadesi olmadan devlet matbaalarından yararlanamazdı. Bütün neşriyathaneler yıllık yayın planlarını bu komitenin tasdikine sunmak zorundaydılar.

Yukarıda belirtilen devlet ajanslıklarının dışında «yaratıcı hüner sahiplerinin» birlikleri, kültürü yönlendirilmekte etkiliydiler. Bunlar sırasıyla yazarlar, kompozitörler, artistler, filim yapımcıları, gazeteciler ve mimarlar birlikleri idi.

Sosyalist Gerçeklik: Kültürün eğitim görevi olduğuna göre bu da partinin ideolojik faaliyetlerinin bir kısmını teşkil ederdi. Bir Sovyet âliminin ifadesine göre, «eğitim, çeşitli ilimler ve kültür halkta komünizm şuurunu yaratmak için mühim araçlardır». Dolayısıyla da bütün yaratıcı sanatkârlar, edebiyat ve sanat için parti tarafından konulan bu resmî ideolojiyi yani sosyalist gerçekliğin idea-

lizmini yaymak zorundaydılar. Bu kavramın izahı çok güçtür. Bu kavrama göre, yaratıcı sanatkârların maksadı dünyayı resmî ideolojinin gördüğü gibi yansıtmak olmalıydı. Bu ideoloji de gelecekteki komünist cemiyetin bugünkü cemiyetten daha gerçek olduğu şeklindeydi. Çünkü bugünkü cemiyet oldukça gayri mükemmeldi (SSCB'de bile) ve hâlâ gelişmekteydi. Sanatkârlar da dolayısıyla komünizmi kurma safhasında olan Sovyet cemiyetinin eksikliklerini, yetersizliklerini veya hatalarını değil de, gerçek zaferi canlandırmak zorundaydılar. Sosyalist gerçeklik ruhunda gerçekleştirilen eserler, halkı mutlak gayeye ulaşmak için daha fazla çalışmaya yöneltmeliydi.

Sovyet edebiyatının ikinci mühim prensibini *partiinost*, yani sanatını parti çizgisi ile uyumunu teşkil eder. Bunun dışında sanat eseri *dostupnost*, yani geniş halk tabakası tarafından anlaşılır olması gerekirdi.Bütün bu sebepler dolayısıyla kültür, bürokratik bir baskının altındaydı.Genç sanatkarlar, yazarlar birli- ği ve buna benzer birliklerin kontrolünde olduğu için yenilikler getirmekten mahrumdular. Çünkü bu gibi birliklerin başında gelenekçi yaşlılar bulunmaktaydı.

, *Sağlık Hizmetleri:* Sovyetler Birliği'nde sağlık hizmetleri üç değişik sistemde verilmekteydi. İlki Sağlık Bakanlığına ait poliklinik ve hastahanelerde vatandaşlar ücretsiz olarak muayene edilirdi. İkincisi ise bazı iş yerinin kendi sağlık kuruluşları bulunmaktaydı. Meselâ, Demiryolları Bakanlığı ile Sivil Havacılık Bakanlığının kendi özel kuruluşları bulunmaktaydı. Üçüncü sistemde ise gene Sağlık Bakanlığına bağlı, fakat ücretli olarak çalışan klinikler mevcuttu. Bu, sağlığına düşkün olan ve ücretsiz sağlık bakımından memnun olmayanların tercih ettikleri bir sistemdi. Tıp mensupları özel muayenehane açabilmekle birlikte çok yüksek vergiler ödemek zorunda kaldıklarından bu yolu tercih etmemekteydiler.

BDT Sağlık Hizmetleri

Yaş Ortalaması. Erkek	64 yaş
Kadın	74 yaş
Doğum ortalaması	(binde) 18
Ölüm Ortalaması	(binde) 11
Bebek Ölümü ortalaması	(binde) 25
Hastahaneler	26.900
Yatak sayısı	3.951.300
Tıp doktoru	1.178.100
Eczacı	239.000
Hemşire	3.301.000

Alkol Problemi: Sovyet cemiyetinin (BDT'nunda) en mühim problemlerinden birini alkolizm teşkil etmektedir.

Alkolizm başta sağlığa zararlı olduğu -ölüm oranını artırdığı- için mühim bir problem olmaktadır. Alkolizm aynı zamanda ülkede üretimin düşük olmasına da sebep olmaktaydı. Gündüzleri, öğlen paydoslarında bile içki satan mağazalar tıka basa doludur. Hükümet gelirinin mühim kaynaklarından birini de tekelin sattığı içkilerden elde ettiği için alkol tüketiminin azalması ile pek ilgilenmemekte denilebilir. Teoride tabi ki; alkol üretimi düşürülebilirdi. Ancak evlerde yapılan «Samagon» adı verilen içki üretimini kontrol oldukça zordur. Son 25 yılda kişi başına alkol tüketimi % 7.2 artmıştı. Genelde müslümanların yaşadığı bölgelerde bu oran çok düşüktü.

Problemin ciddî boyutlar alması üzerine Mayıs 1985'te hükümet tedbirler almak zorunda kaldı. Buna göre, saat 14:00'ten önce içki satışı yasaklandı, alkollü içkiler üretimi azaltılacaktı ve içki içebilme yaşı 18'den 21'e çıkarılacaktı. Bu tedbirlerden sonunda vazgeçildi.

Konut: Sovyetler Birliği'nde konut meselesi vatandaşların en mühim problemini teşkil etmekte ve rejim için de ciddî bir sosyal problem olmaktaydı. Hızlı endüstriyelleşme devrinde konut yapımına gerekli ehemmiyet verilmemişti. Hükümet konut dağıtımını kontrol etmekteydi. Fakat elinde çok az sayıda yeni ev mevcut olduğundan bu dağıtım tatminkâr olmaktan çok uzaktı. Neticede bir kaç ailenin yaşadığı bir evde mutfak ve banyo ortak kullanılmak zorunda kalmaktadır. Sovyet (BDT) ailelerinin % 20'sinden fazlası bu nevi ortak evlerde yaşamaktadırlar.

BDT (ESKİ SSCB) SİLAHLI KUVVETLERİ

Dünyanın en güçlü silahlı kuvvetlerinden birine sahip olan BDT halâ dikkatle gözetilmesi gereken askerî bir güçtür. Çünkü konvansiyonel güçlerinin dışında stratejik nükleer silahlar dünya için bir tehlike oluşturmaya devam etmektedir (1991 yılına göre nükleer silahların dağılımı aşağıdaki gibidir).

STRATEJİK FÜZE KUVVETLERİ

BDT NÜKLEER SİLAHLARININ DAĞILIMI

Cumhuriyet	Stratejik	Taktik	Toplam	Oran (%)
TOPLAM	12.200	14.960	27.160	100
RUSYA FED.	9.650	8.525	18.175	67
UKRAYNA	1.300	2.605	3.905	14
KAZAKISTAN	1.150	650	1.800	7
BELARUSYA	100	1.120	1.220	4
GÜRCİSTAN	------	320	320	1
AZERBAYCAN	------	295	295	1
ERMENİSTAN	------	195	195	-
TÜRKMENİSTAN	------	125	125	-
ÖZBEKİSTAN	------	105	105	
MOLDOVA	------	90	90	-
KIRGIZISTAN	------	75	75	
TACİKİSTAN	------	75	75	-
LİTVANYA	------	325	325	1
LETONYA	------	185	185	-
ESTONYA	------	270	270	-

BDT'nun nükleer füzeler, savaş gemileri ile denizaltılar da mevcuttur ve bazıları birkaç savaş başlığına sahiptir.

BDT STRATEJİK GÜÇLERİ

Balistik Füze Denizaltıları

Cinsi Tipi	Sayı	Silah	Rampa Top.	Füze Tipi	Füze Savaş Baş.Adedi	Top.Savaş Başlığı
Yankee I	9	16	144	SS-N-6	1	144
Delta I	18	12	216	SS-N-8	1	216
Delta II	4	16	64	SS-N-8	1	64
Delta III	14	16	224	SS-N-18	7	1.568
Delta IV	7	16	112	SS-N-23	4	448
Typhoom	6	20	120	SS-N-20	10	1.200
	Ara Yekun:		880			3.640

Uluslararası Balistik Füzeler

	Rampa Top.	Füze Tipi	Füze Savaş Baş.Adedi	Toplam Savaş Başlığı
	349	SS-11/13	1	349
	308	SS-18	10	3.080
	310	SS-19	6	1.860
	86	SS-24	10	860
	345	SS-25	1	345
Ara Yekun:	398			6.494

Ağır Bombardıman Uçakları

Bear H	84	---	8	672
Blackjack	16		8	128
Ara Yekun:	100			800
Yekun:	2. 378			10.934

BDT Silahlı Kuvvetleri, Stratejik Füze Kuvvetleri, Kara, Deniz, Hava Savunma ve Hava Kuvvetleri olmak üzere beş kısımda mütalaa edilir.

Staretejik Füze kuvvetlerinin içinde mütalaa edilen Stratejik Savunma güçlerinden ise radarlar, keşif uçakları, uçak hücumbotlarına karşı savunma için karadan-havaya füzeler mevcuttur.

Cinsi	Adedi
Radarlar ve keşif uçakları	1.210
ASAT ve SAM füzeleri rampaları	9.000
ABM Füze ve rampaları	100

KARA KUVVETLERİ

Geleneksel olarak (önceki Varşova Paktı Üyesi ülkelerin de) taktik savaş birlikleri 1.500 ile 2.300 personelden oluşan tank veya motorize piyade alaylarından meydana gelirler. Bundan sonraki büyük askerî birlik ise tümendir ve kuruluşuna göre tank veya motorize piyade alaylarından ve bir miktar lojistik hizmet bölüklerinden teşekkül ederler. Tümenler 11.000 ile 13.000 personelden, üç ile beş tümen ise bir orduyu teşkil eder. Dört ile sekiz ordu bir cephe komutanlığına bağlanabilir. Bu komutanlığın emrinde bazen füze, hava ve deniz kuvvetlerine ait birlikler de bulunabilir. Şimdiki orduyu küçültme çalışmaları çerçevesinde alayları takriben 4.000 kişilik tugaylara çevirmek ve tümenlerin yerine 20 bin personelden müteşekkil kolordular kurma faaliyetleri başlamıştır. Bu kolorduların kuruluşunda dört tugay ve bir lojistik hizmet bölüğünün alınması planlanmaktadır.

BDT (eski SSCB) 16 askerî bölgeye ayrılmış olup, takriben 1.900.000 asker kara kuvvetlerinin 213 tümeninde hizmet görmektedir. Tank tümenleri 11 bin personelden, üç tank alayı ile bir motorize piyade alayından; motorize piyade tümenleri ise üç motorize tümeni ile bir tank alayından meydana gelirler. Kara Kuvvetlerinin techizatı ise aşağıdaki gibidir:

Teçhizatın Cinsi	Miktarı
Tank	52.000
Zırhlı Araç veya savaş aracı	59.000
Yedek araç	20.000
Kısa Menzilli ve taktik füze	1.600
Top ve Roket Rampası	39.000
Helikopter	20 hücum alayı

(Her birinde 60'ar HIP ve HINO tipi helikopter)

Bunun dışında 45.000 kişi kimyasal silahlar personeli ve ayrıca silahlar personeli mevcuttur. Tümenler ise aşağıdaki gibi sınıflanmaktadır.

Tümenin Cinsi	Adedi
Motorize savaş tümeni	142
Tank tümeni	51
Uçucu tümen	7
Sahil muhafaza tümeni	1
Mülteharrik tümen	12
Yedek	2

BDT'nun Avrupa kesiminde 88, Orta Asya'da 30 ve Uzak Doğu'da 53 tümeni bulunmakta idi.

DENİZ KUVVETLERİ

BDT'nun deniz kuvvetleri Karadeniz, Baltık, Pasifik ve Kuzey Atlantik filosundan meydana gelmektedir ve toplam 675 savaş gemisi mevcuttur. Bu rakamın içinde 280 su üstü savaş gemisi ve 3 Kiev sınıfı uçak gemisi vardır. Ayrıca 185 devriye savaş, 77 anfibik gemi ve 130 kadar mayın tarama gemisi bulunmaktadır. Bunun dışında 300 destek ve hizmet gemisi ve 296 denizaltı bulunmaktadır. Bunların 500 kadarı (su üstü) okyanuslarda seyir edecek kapasitede 1.000 tonun üstündeki gemilerdir. Deniz kuvvetlerine ait filoların dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

KARADENİZ FİLOSU

Savaş gemileri	: 79
Diğer gemiler	: 99
Denizaltı	: 35
Uçak	: 450

BALTIK FİLOSU

Savaş gemileri	: 45
Diğer gemiler	: 95
Denizaltı	: 45
Uçak	: 260

KUZEY FİLOSU

Uçak gemisi	: 1
Savaş gemisi	: 73
Diğer gemiler	: 78
Denizaltı	: 180

	Uçak	: 425
PASİFİK FİLOSU		
	Uçak gemisi	: 2
	Savaş gemisi	: 83
	Diğer gemiler	: 120
	Denizaltı	: 115
	Uçak	: 510

KARADENİZ FİLOSU

Karadeniz filosu Baltık filosu gibi Pasifik ve Kuzey Atlantik filolarından ufak ise de, dünyadaki bir hayli donanmadan ve ABD'nin dışındaki bütün NATO ülkelerinin donanmalarından daha güçlüdür. Milletlerarası Araştırmalar Enstitüsü (International Institute for Strategic Studies)'nün verilerine göre, Karadeniz filosunda takriben 400 gemi bulunmaktadır ve bunun 45'i denizaltıdır. *Moskva* ve *Leningrad* savaş gemileri güdümlü füze taşıyan kruvazörlerdir.

BDT donanmasının Karadeniz filosu ve deniz harp kuvvetlerinin gücü aşağıdaki tablodan daha iyi anlaşılır:

Cinsi	Adedi
Güdümlü nükleer füze taşıyan kruvazör	3
Güdümlü füze taşıyan muhrip (destroyer)	10
Güdümlü füze taşıyan firkateyn	30

Deniz Kuvvetlerine Bağlı Güçlerin Cinsi	Adedi
Savaş Uçağı	151
Savaş Helikopteri	85
Savaş Birlikleri	400
Nükleer silah teçhizatlı birlikler	140
Süpersonik TU-22M Backfire bombardıman uçağı	60

TU-22M 4.200 km.'lik bir alanı kontrol kabiliyetine sahip olup üç adet havadan-karaya nükleer füze, 12.000 kilo konvansiyonel veya nükleer bomba taşıma kapasitesine sahiptir. Karadeniz filosunda ayrıca Sivastopal'da deniz piyade tugayı ve Simferopol (Ak Mescit)'de motorize "sahil muhafaza" tümeni bulunmaktadır. Karadeniz filosunun toplam personel sayısı 100 bin civarında olup bunun 75 bini subay ve bahriyelidir. Subayların % 19'u ile bahriyelilerin % 30'u

Ukraynalı, kalanları başta Rus ve diğer milletlere mensupturlar. Donanmanın etnik yapısı Ukrayna'nın Karadeniz donanmasına sahiplenmek arzusundan sonra ciddi olarak gündeme gelmiştir. Karadeniz'de donanma üsleri İzmail, Ohakov, Sivastopal, Balaklava, Kerç, Feodosiya (Ukrayna), Novorossikysk, Tuapse (Rusya Federasyonu), Ohamçire, Poti ve Batum (Gürcistan)'da bulunur. Hava üssleri Kırım yarımadasında Saki ile Oktyabirskoe'de; gemi tersaneleri de Mikolaiv (Nikolayev) ile Kerç'te mevcuttur. Mikolaiv uçak gemilerinin inşaa edildiği tek tersanedir. Aralık 1991'de Karadeniz filosundan ayrılarak Kuzey filosuna katılan *Admiral Kuznetsov*'un benzeri olan 65 bin tonluk *Varyog* da burada inşa edilmektedir.

Özetlemek gerekirse BDT'nun donanması aşağıdaki tablodan görülleceği üzere güçlü bir yapıya sahiptir.

Cinsi	Adedi
Uçak gemisi	3
Savaş gemisi	280
Destek gemisi	392
Denizaltı	375
Savaş uçağı	745
Hizmet uçağı	300
Deniz uçağı	1.645

HAVA KUVVETLERİ

BDT Hava Kuvvetleri üç ana gurupta mütalaa edilir. Bunlar Stratejik Hava Ordulan, Askeri Bölge ve Guruplar Hava Kuvvetleri ve Askeri Hava Nakliyesidir.

Beş stratejik Hava Ordusu'nun biri uluslararası ve deniz hücumlarına ayrılmıştır. Uluslararası hücumlar için 180 civarında BEAR ve BISON tipi ağır bombardıman uçağı tahsis edilmiştir. Kalan diğer dört Hava Ordusu orta bombardıman, savaş bombardıman ve savaş uçakları ile techiz edilmiştir. 500 civarındaki orta bombardıman uçaklarının % 80'i Urallar'ın batısında bulunmaktadır.

Askeri Bölge ve Guruplar Hava Kuvvetleri 17 hava gücüne bölünmüştür. Her gücün savaş uçakları, keşif uçakları, bombardıman uçakları ve helikopterleri vardır.

BDT Hava Kuvvetleri'nin 700'den fazla bombardıman uçağı, 6.300 civarında savaş uçağı ve 600 civarında nakliye uçağı mevcuttur. Askeri Bölge ve Grupların toplam 5.440 uçağı arasında savaş bombardıman, keşif ve elektronik engelleme uçakları bulunmakta ve bunlar takriben 140 tugay ve filoya dağıtılmıştır. 850 savaş ve bombardıman uçağı da Stratejik Hava Ordusu'na ayrılmıştır.

İnterkontinental (uluslararası) bombardıman uçaklarının cins, adet ve ulaşabilecekleri en uzun mesafeler ise aşağıda gösterilmiştir:

Cinsi	Adedi	Uçuş Mesafesi (km)
Bear	150	8.300
Blackjack	?	7.300
Bison	30	5.600
Backfire	270	4.000
Badger	262	3.100
Blinder	135	2.900

Kısacası BDT çok güçlü bir savunma ve vurucu güce sahiptir. Ancak bunun ABD veya NATO kuvvetlerinin uçak ve silahları ile mukayesesi ihtisas konusudur.

Lojistik

Sovyet kara ve deniz kuvvetleri konvansiyonel bir savunma savaşında 100 günden fazla dayanacak güce sahiptir.

Trans-Sibirya demiryolları Uzak-Doğu için çok mühim teminat yolu olacaktır. Baikal-Amur-Magistral demiryolu da (inşaat halinde) Trans-Sibirya demiryoluna doğuda paralel geçecektir. Bu demiryolları 1.400 km. sahili koruyan Pasifik Okyanus donanması için hayati ehemmiyet taşır. BDT'nun 12 milyon ton cephane/mühimmat, 6 bin silahlı aracı (tank vb.), 60 milyon ton petrol; 18 bin top; 27.000 metrelik köprü inşa teçhizatı ve nükleer başlıkları bulunmaktadır.

Seferberlik

4.200 civarında askerî şube hızlı bir seferberliği gerçekleştirecek kapasitededir. 18 ile 50 yaşları arasındakiler silah altına alınabilir. İhtiyattakilerin toplam sayısı 55 milyon civarındadır. Bunların 9 milyonunu aktif görevden son 5 yılda terhis edenler teşkil etmektedir. BDT Silahlı Kuvvetleri'ni tam savaş kapasitesine getirmek için 2 milyon ihtiyatı silah altına almak kâfidir. BDT ordusunda

takriben 1 milyon muvazzaf subay mevcut olup, 5.700.000'lik ordusunun takriben % 20'sini teşkil ederler.

Askeri Endüstri

BDT askeri endüstrisinde takriben 100 bin kişi bilimsel araştırmaya katılmaktadır. Askeri fabrikalar BDT'nun Avrupa kesiminde yoğunlaşmıştır. Askeri fabrikalar Rusya Federasyonu'nun (Avrupa kısmı) St. Petersburg, Severovinsk, Zagorsk, Moskova, Briansk, Korkov, Kirov, Gorkiy, Kazan (Tataristan), Ulyanovsk, Samara (Kuybişev), Volgograd, Vatkinsk, Çelyabinsk, Perm (Asya kısmı), Nijnaya Tura, Nijni Tagil, Yekaterinaburg (Svedlovsk), Kurgan, Rostov, Pavlodar; Kemerovo, Omsk, Novosibirsk, Birsk, Krasnoyarsk, İrkutsk, Ulan Ude, Komsomolsk, Arseryev; Ukrayna'nın Harkov, Dnepropetrovsk, Nikolayev, Zaporoje, Kiev ve Belarusya'nın Minsk şehirlerinde bulunur. 150'nin üstünde belli başlı askeri fabrika ve gemi tersanesinde tank, zırhlı araba, savaş gemisi, uçak, silah, füze, cephane mühimmat v.b. imâl edilir. Diğer 150 kadar fabrikada ise radar, elektronik araç-gereç, telekomünikasyon cihazları, optik aletler, kamyon v.s. gibi destek malzemeleri üretilir.

Dış İlişkiler

Eski Sovyetler Birliği'nin Varşova Paktı ülkelerinde ve diğer müttefiklerinde askeri güçleri bulunmuş ve bu ülkeler genelde Sovyet askeri yardımları ile beslenmişti. SSCB Latin Amerika'da Küba, Nikaragua, Peru; Afrika'da Angola, Etiyopya, Seyçel, Mozambik, Madagaskar; Orta Doğu'da Arap ülkeleri Suriye, Libya, Cezayir, Irak; Güney Asya'da Hindistan ve Afganistan; Güney-doğu Asya'da Vietnam, Çin Halk Cumhuriyeti, Moğolistan ve Kuzey Kore ile sıkı askerî işbirliği kurmuştu.

Sonuç

ABD ile yapılan antlaşmalar çerçevesinde nükleer silahların sayısını azaltma faaliyetleri başlatılmış olmakla birlikte bunlar genelde uluslararası füzeleri kapsamakta ve tehlikesiz bir sayıya inene kadar hayli zaman geçmesi gerekecektir. BDT'nun kurulması ile Ukrayna, Rusya Federasyonu, Ermenistan, Azerbaycan gibi ülkelerin kendi ordularını kurma faaliyetleri eski SSCB'nin askeri gücünün bir miktar parçalanmasına sebep olacaktır. Ancak Rusya Federasyonu gene en güçlü ve en büyük silahlı kuvvetlere sahip olacaktır.

NOTLAR

Klaus Segbers, Migration and Refugel Movements From the USSR: Causes and Prospects, *Report on the USSR*, III, sayı 46 (15 Kasım 1991), s. 6-14.

E. Zahirov, "Hak ve Nahak", *Şehri Kazan*, 11,12,13,14 ve 91 sayıları.

A.İ. Soljenitsin, *Kak nam obstroii'Rossiyo*, Paris 1990.

V. Tolz, "Solzhenitsyn proposes a plan for the reconstruction of Russia", RL 412/90, (25.9.1990)

D. Remnick- "Native Son", *The New York Review of Bookes*, (14.2.1991) s. 6-10.

V. Tolz, "New Information about the Deportation of Ethnic Groups Under Stalin", *Report on the USSR*, III (26 Nisan 1991), sayı 17, s. 16-20.

A. Bennigsen, P.B.Henze, M.McNally, Broxup, S.E. Wimbush, *"Central Asia in the 1980's: Strategic Dynamics in the Decde Ahead* Foreign Area Research FAR/NA-1001, Temmuz 1984.

N Devlet, "Dış Türkler'de Büyük Nüfus Artışı", *TDA*, I, sayı 6 (1980) s. 41-51.

Soviet Military Power 1986, 5. bsk. (Washington 1986), 156 s.

D.L.Clarke, "Gorbachev Replies to Bush's Nuclear Arms Initiatives", *Report on the USSR*, III, sayı 43 (25 Ekim 1991), s. 11-17.

"Soviet Military Reform: A Moving Target", *Report on the USSR*, III, sayı 47 (22 Kasım 1991), s. 14-19.

"The Saga of the Black Sea Fleet", *RFELRL Research Report*, I, sayı 4 (24 Ocak 1992), s. 45-49.

RUS VE SOVYET SİLAHLI KUVVETLERİNDEKİ TÜRKLERİN ROLÜ

Çağımızda hâlâ dünyanın en güçlü silahlı kuvvetlerinden birine sahip olan BDT'nda görevli Türk soyuna mensup askerlerin orduya katkısı meselesini önemli bir konudur. Burada BDT askeri gücü gibi özel bir uzmanlık gerektiren bir konuya değinmeyeceğiz. İnsan gücü faktörünü, daha doğrusu bu ordudaki Türklerin durumunu incelemeye yöneleceğiz.

Bilindiği üzere BDT çok milletli bir devlet olup, çoğunluğu Ruslar teşkil etmektedir. Gayri Ruslar, bu meyanda Türk ve müslümanlar, ehemmiyetli diye kabul edilebilecek bir orana ulaşmışlardır.

Bu durum da ordudaki gayri Rus unsurunun artmasına yol açmaktadır. Gerek Sovyetler Birliği ve gerek çarlık Rusya'sı ordusunun insan ihtiyacını ancak hakim halk olan Ruslar'dan karşılayamamış ve gayri Ruslan da askerî hizmete almak durumunda kalmıştı.

İLK TEMASLAR

Rusların Türklerle teması çok eski devirlere dayanmakta olup, Rusya'nın büyüme çağının başlangıcı olan XVI. yy.'dan itibaren Türklerle Ruslar arasında kendine has bir işbirliği yapılmıştır. Meselâ, Kazan Hanlığı'nın yıkılmasında da (1552) Kasım Hanlığı'nın askerleri de rol oynamışlardı. Kazan Hanlığı'nın yıkılması ile Ruslar, tarihlerinde ilk defa olarak yabancı bir ırkı kendi hakimiyetleri altına almış oldular. Mütakiben ise yerli Türk ahali "yasaklı" (vergi ödeyen) ve "yomışlı" (hizmetli) olmak üzere iki sınıfa ayrıldı.

Mirza, bey v.b. gibi asiller ve askerlerden oluşan bu hizmetliler sınıfı artık Rus çarına yardımcı askerî kuvvet rolünü oynamaya başladılar. Ancak 1713 yılında I. Petro bu hizmetlileri hıristiyan olmaya zorlayınca, büyük çoğunluğu bunu kabul etmedi ve mal-mülklerinden feragat ederek Çarın hizmetinden ayrıldılar. 1718 yılında ise Çarın bir fermanıyla kurulmakta olan Rus donanması

için gerekli keresteyi teminle mükellef tutulan yeni tip bir hizmetliler sınıfı teşkil edildi. "Laşman" adıyla da anılan bu sınıf artık salt askerî fonksiyona sahip olmamakla birlikte, donanmaya kereste temin eden "askerî işçi" sınıfını teşkil etti. Bunların sayısı 1794'te, devrine göre, küçümsenmeyecek bir rakam olan, 112.337'ye ulaşmıştı. I. Petro (1687-1725) öldüğü yıllarda Rusya devletinin 210 bin daimi ve 110 bin yedekten oluşan büyük bir kara ordusu, 24 bin kişilik bir bahriyelisi mevcuttu.

XVIII. yy. sonlarına doğru Türklerin ancak Rus Çarı etrafında değil, fakat onun aleyhine olan bazı askerî harekatlara da katıldığına şahit olmaktayız. 1773 yılının Ekiminde Don Kozağı Yemelyan İvanoviç Pugaveç kendini imparator Petr Federovitç diye ilânla halkı çara karşı isyana teşvik etti. Onun başlattığı bu isyana bir hayli Türk de katıldı. Bunlar arasında Mesut Ömer ve Salavat Yulay adlı iki Türk komutanı gösterdikleri üstün askerî başarı ile temayüz ettiler.

Modern Rus devletinin kurulmaya başlaması ile birlikte gayri Ruslar gönüllü olarak yardımcı veya müttefik güçler olarak Rus ordusu ile işbirliği yapmaya başladılar. Kasım, Sibirya ve Nogay Tatarları, Türkler arasında bu görevi üstlenenlerin başında geldiler. 1699-1700 yıllarında ilân edilen yeni askerlik kanunu yabancıların Rus ordusu saflarında bulunmasını yasaklıyorsa da, yukarıda adı geçenler Rus ordusunun dışında "gönüllü birlikler" olarak hayatiyetlerini korudular. 1740 ve 1750'lerde Tatar ve Başkurtlar "değişik milletlerden oluşan birliklerde" çoğunluğu teşkil ediyorlardı. 1805'te ise dokuz süvari alayının beşi Kafkas halklarından, ikisi İdil Tatarlarından müteşekkildi. Bu yardımcı kuvvetlerin 1850'de 189 subayı ve 37.500 askeri mevcut olup, 1.072.000 mevcutlu Rus ordusunun % 3.5'nu teşkil ediyorlardı. Ancak 1874 askerî reformundan sonra "değişik milletlerden müteşekkil birliklerin" tamamen ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bunun üzerine Rus ordusuna ancak itimat edilen etnik gruplar alınmaya başlandı. Kafkasyalılar, Orta Asyalılar ve Osmanlı padişahına yakınlıkları ile tanınan Kırım Tatarları esasta askerî hizmetin dışında bırakıldılar. Gayri Rusların bulunduğu askerî birliklerde ise Slavlar'ın % 75'i teşkil etmelerine dikkat ediliyordu. Daha sonraları Kuzey Kafkasyalılar'dan bazı gönüllü birlikler teşkil edildi, fakat Orta Asyalılar 1916 yılına kadar askerlik görevinden muaf tutuldular.

I. DÜNYA HARBİ

1914 yılında Rusya savaşa girince Tatar, Başkurt, Kırım ve Azerbaycan Türklerinden 200 bin kişi askere alındı. 1914-1917 yıllarında bu Türk askerleri Rusya'nın menfaatleri için çok kurban verdiler. Diğer Türk boylarının yanında 200 kadar Azeri'nin Rus ordusunda subay olarak hizmet gördüğü bilinmektedir.

Bunlar arasında Samed Mihmandar(ov), Ali Ağa Şihlin(skiy), Hüseyin Han Nahçevan (ski) gibi generaller de çıkmıştır. Kafkasya yabancılar süvari tümenine bağlı Azeriler'den müteşekkil bir de "Tatar süvari alayı (Tatarskiy konnıy polk)" teşkil edildiği bilinmektedir. Bunun dışında "Vahşi Tümen (Dikaya diviziya)" diye bilinen bazı Türkmen ve Kuzey Kafkasyalılar'dan oluşan dört süvari alayı mevcuttu. Rusya Türkleri devlete fedakârane hizmet etmiş olmalarına rağmen genelde onlara karşı muamele çok kötü idi. Bu haksızlıklar ayuka varınca Rus parlamentosu Duma'daki müslüman fraksiyonu reisi Kutluğu Muhammed Mirza Tevkil(ev) bu durumu protesto etmişti.

Asya Taburu

I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Alman cephesindeki Rus kuvvetleri bir hayli kayıp vermiş ve 100 binlercesi Almanlara esir düşmüştü. İşte bunların arasında bir hayli Rusya Türkü de bulunmakta idi. Bu Türklerin büyük çoğunluğu Berlin yakınındaki Zossen adlı mevkideki esir kampına yerleştirilmişlerdi. Bu esir kampındaki Türklerin bir kısmı Almanya'nın o devirdeki müttefiki olan Türkiye safında çarpışmak istediklerini belirtmişlerdi. Alman ve Türk makamları esirlerin bu arzusunu gerçekleştirmek hususunda mutabakata varınca Rusya'daki çeşitli politik faaliyetleri ile temayüz etmiş olan Kadı Abdürreşid İbrahim Berlin'e yollandı. O da Berlin'den neşr ettiği *el-Cihad* adlı gazete ve şahsî faaliyetleri ile "Asya Taburu" adıyla tanınan askerî birliğe gönüllü kaydına başladı. Bin kişinin üstündeki bu gönüllülerden oluşan tabur 1 Mayıs 1916'da Berlin'den hareketle 7 Mayıs'ta İstanbul'a ulaştı. Bundan sonra ise "Asya Taburu" Türk zabitlerinin komutasında Irak cephesinde savaştılar. Bu olay Rusya Türklerinin kendi soydaşları safında çarpışmalarının bir örneğini teşkil etmektedir. Almanlar Türk gönüllülerini Rusya aleyhine II. Dünya Savaşı'nda da başarı ile kullandılar.

1916 Ayaklanması

Çarlık Rusyası I. Dünya Harbi'nin ilk yıllarında büyük askerî kayıplar verince, şimdiye kadar askerî hizmete celp edilmeyen Bozkır Genel Valiliği (bugünkü Kazakıstan ve Kırgızıstan) ile Türkistan Genel Valiliği'ndeki (bugünkü Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan) yerli halktan, yani Türkleri de askere alma meselesi gündeme geldi. Çarın 25 Haziran 1916 tarihli fermanı ile Orta Asya'daki Türklerin de yol inşaatı, siper kazma gibi işlerde, yani istihkâm bölüklerinde çalıştıracakları belirtildi. Ferman yaklaşık olarak yarım milyon kişiyi bu göreve almayı göz önünde tutuyordu. Çarlık Rusyası'nın bu adımına Türkler isyan ederek cevap verdiler. Kazak, Kırgızıstan, Türkmen ve Özbeklerin toplu olarak yaşadıkları bölgelerde birbirinden habersiz, ufak çapta

isyanlar patlak verdi. Fakat bu isyanlar pek kanlı bir şekilde bastırıldı. 168 bin kadar kişi Sibirya'ya sürüldü. 300 bin Kazak, Kırgızistan Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kaldı. Rus ordusunun düzenlediği katliamda ölenlerin dışında 300'den fazla kişi idam edildi. Rusya hükûmeti planladığının ancak yarısı kadar Türkü geri hizmete alabildi ve bunların da 113 bini Rusya'nın Avrupa bölümüne yollandı.

BOLŞEVİK İHTİLALİ VE İÇ SAVAŞ

1917 yılının Ekiminde Lenin, geçici Kerenski hükûmetini devirerek iktidarı ele geçirdi. Tabii ki, bu değişikliği Rusya'daki herkes kabul etmedi ve iç savaş patlak verdi. Bu iç savaş yıllarında Türkler de aktif askerî faaliyetlerde bulundular. Sovyet kaynakları, iç savaş yıllarında Kızıl Ordu saflarında savaşan askerlerin % 20-30'unu gayrı Ruslar teşkil ediyordu diye belirtiyorlar. 1921 yılında üç ordunun toplam mevcudu 1.549.334 idi. Buna göre yabancıların sayısı 370 bin civarında ve bunların büyük çoğunluğunun da Türkler olduğu düşünülürse, Türklerin 250 binin çok üzerinde olması gerekir. Zaten 1918-1919 yıllarında Kızıl Ordu safında 225 ile 250 bin müslüman bulunmakta idi. Kızıl Ordu'daki Türk oranının yüksek olmasına bolşeviklerin Çarlık Rusyası'nın tersine bütün gayrı Rusları da askerî hizmete almaları sebep teşkil ediyordu.

Türklerin Milli Bağımsızlık Mücâdeleleri

1917 Şubat ihtilâli Rusya'da çarlığın devrilmesine ve geniş politik faaliyetlerin yürütülmesine yol açmıştı. Diğer gayrı Rus milletlerle birlikte Türkler de bu fırsattan faydalanmak için faaliyete giriştiler. Bu faaliyetlerin en mühimi 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde toplanan "Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayı" idi. Bu kongrede siyasi, askerî, işçi hakları, maarif ve dinî faaliyetlerle ilgili bir takım kararlar alındı. İkinci bir toplantının Kazan şehrinde yapılmasına karar verilmişse de, değişik Türk illerinden Moskova kurultayına katılan delegeler Kazan'a gelemediler. Değişen şartlar her Türk boyunun mücâdelesini ayrı ayrı sürdürmesini gerektirdi.

Bu durum karşısında Tatar Türkleri 1917 yılının Haziranında "İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Medenî Muhtariyeti"ni ilân ettiler. Bu teşkilât Kasım ayında Ufa'ya taşındı ve 120 milletvekilinden oluşan "Millet Meclisi" kuruldu. Bu yeni meclis 29 Kasım 1917'de "İdil-Ural Devleti"ni ilân etti. Kazan'daki siyasî faaliyetlere paralel olarak 1917 yılının Temmuzunda "II. Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayı"nda "Harbî Şura" kurulmasına karar verildi. "Harbî Şura" asker toplama faaliyetlerine girişti. 1918 yılının Ocağında bu şuranın emri altındaki asker sayısı 50 bine yaklaşmıştı. Fakat 1918 yılında

daha güçlü olan Sovyet taraftarı bahriyeliler "Rusya Müslümanlarının II. Harbî Kongresi"ni dağıttılar. Mart ayında ise Petrograt'taki "Müslüman Alayı"da dağıtıldı ve Harbî Şura'nın merkezi ve şubeleri yasaklandı.

Diğer yandan ise İdil-Ural'ın Başkurdistan bölümünde tarihçi Zeki Velidi (Togan) Başkurtlar arasından topladığı gönüllü askerlerle Samara'daki sosyal-ihtilâlci (SR:Es-Er) hükûmetle, daha sonra Orenburg Kozakları askerî teşkilâtının lideri Ataman Davutov'la işbirliğine girişti. Amiral Kolçak Beyaz Rus hükûmetinin başkanı olunca Başkurt askerî birliklerini Kızıl Ordu'ya karşı kullanmaya başladı. Başkurt kolordusunun karargahı Orenburg'ta bulunmakta olup, bu kolordunun altı alayı mevcuttu. Bu alayların üçü Kozaklarla birlikte bulunuyor, biri Orenburg'ta, biri Verhne-Uralski'de idi. Biri de süvarî alayı olup gezici durumda idi. Ancak muhtariyet talepleri kabul edilmeyince Zeki Velidi beyazlar safından kızıllar safına geçmeye karar verdi. İlyas Alkin imzalı bir emirnâme ile Başkurt kolordusunun 18 Şubat 1919 saat 10.00'da Kızıl Ordu safına geçeceği belirtildi. Neticede bir kısmı kızıllar safına geçmekten vaz geçtiyse de, belirtilen gün ve saatte iki Başkurt Tümeni Kızıl Ordu safına geçti.

Bağımsızlık mücadelesi sürdüren Azeriler ise 28 Mayıs 1918'de Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetini kurma başarısını göstermişlerdi. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığı kısa süreli oldu ve 28 Nisan 1920'de burada Sovyet hakimiyeti kuruldu. Bağımsızlık mücâdelesi esnasında Azeriler başta Gürcü ve Ermenilerle ortaklaşa kurulan Kafkasya-Ötesi konfederasyonuna dahil olmuşlardı. Azeri gönüllülerinden kurulan kuvvetler başta konfederasyonu destekledilerse de, Türk askerlerinin Baku'ye girmesi üzerine onların safına geçtiler. Dağıstan'da ise "Şeriat Ordusu" adıyla 10 bin kişilik bir askerî kuvvet toplanmıştı. Fakat bu kuvvetlerin hiçbiri bolşeviklerin zaferine mâni olamadılar. Kazaklar da "Alaş Orda" adıyla bağımsız bir hükûmet kurmuşlar ve Başkurtlar gibi Kolçakla işbirliği yapmışlardı. Fakat onların da bir kısmı Kızıl Ordu safına geçti ve Alaş Orda ise Bolşevikler tarafından dağıtılmıştı.

Türkler Kızıl Ordu Safında

Türklerin bir kısmı 1917 ihtilâlinin doğurduğu şartlardan yararlanarak bağımsızlık faaliyetlerine girişiyseler de, iktidar peşinden koşan Bolşevikler de boş durmuyor Türkleri kendi saflarına celbetmek için yoğun bir faaliyet içinde bulunuyorlardı.

Siyasî tedbir olarak başta, 22 Mart 1918'de, daha önce bağımsızlık taraftarlarınca ilân edilen İdil-Ural Devleti'ne cevap olarak, "Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti" kurma kararı alındı. Bu kararı gerçekleştirmek üzere de Mart

ayında "Tatar-Başkurt Komiserliği" ihdas edildi. Bu komiserliğin Kazan, Ufa, Orenburg gibi Türklerin yoğun bulunduğu yerlerde şubeleri açıldı. Komiserlik Kızıl Ordu içinde karma Tatar-Başkurt birlikleri kurma kararı aldı. 16 Haziran 1918'de alınan bu kararı Lenin imza etmişti.

Stalin'in Milletler Komiserliğine (Narkomnats) bağlı olarak kurulan Merkezî Müslüman Komiserliğinin Mullanur Vahit(ov)'tan sonraki reisi Sultan Gali(ev) 1918 yılında Harbî Şura'nın bazı birliklerini Kızıllar safına çekmeyi başardı. Onun iddiasına göre, Bolşevikler için çok mühim olan Sibirya cephesindeki Kızıl Ordu'nun saflarında bulunan askerlerin % 50'sinden fazlasını Türkler teşkil ediyordu. Ayrıca Kolçak kuvvetlerinin mağlup edilmesinde çok mühim rol oynayan Tuhaçevski komutasındaki 5. Ordu'daki Türklerin oranı % 70-75 civarında idi. Hiç şüphesiz, Türklere hiç bir taviz vermeyen Beyazlara nazaran, her millete self-determinasyon (kendi kaderini kendin tayin etme) hakkını tanıyan Kızıllar bütün gayri Rusları ve bu meyanda Türkleri kendilerine çok daha iyi celpedebilmişlerdi.

Moskova "Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti"ni kurmaktan vazgeçerek, 18 Şubat 1919'da Başkurdistan Sovyet Cumhuriyetini ilân etti. 5 Nisan 1919'da da Başkurt Ordusu kurulmasına dair karar alındı ve 6 Mayıs'ta Samar Oblastı'nda (vilayet) Buzuluk ve Nikolskom mevkiilerinde seferberlik başlatıldı. Mayıs sonunda toplanan askerlerle iki süvari ve iki piyade alayı teşkil edildi. Orenburg'ta ise Başkurt süvari tugayı teşkil edildi. Aynı tarihlerde (1919) "I. Tatar Piyade Tugayı" kurulmuştu. Daha sonra bu tugayın III. Alayı Samara'dan Fergana'ya yollanmış ve sonradan XII. Türkistan Alayı adını almıştı. 1920'de ise Azeriler'in bir tugayı tesis edildi.

Orta Asya'da ise Özbekler'in çoğunlukta olduğu Harezm Halk Cumhuriyeti'nde (Hive) iki piyade, bir süvari alayı ve 8 bin kişilik milis kuvvetleri kuruldu. 1920'de Kızıl Ordu'nun toplam sayısı 5 milyon 300 bin idi ve % 4.7'sini veya 250 binini Slav olmayanlar, başlıca Türkler teşkil ediyordu. 1920'lerde fazla güvenilemeyen Tatar askerî birlikleri ortadan kaldırıldı ve subaylar emekliye ayrıldı. Bolşevikler daha az sayıdaki Türk boylarından da asker almayı ihmal etmemişlerdi. Dolayısıyla da Kızıl Ordu saflarında Dağıstan süvari bölüğü, Yakut piyade bölüğü ve Kırım Tatar piyade bölüğü gibi küçük askerî kuruluşlar da mevcuttu. Kasım 1924'te millî azınlıklardan subay yetiştirmek için açılan okulların sayısı 13'e ulaşmıştı. Bunların en mühimlerinden biri de Kazan'da bulunan "Tatar-Başkurt Harbiyesi" idi. Bunun dışında siyasî komiserler yetiştirmek üzere 8 kuruluş mevcuttu. Yerli halklardan subay yetiştirmek gayreti aslında bu millî birlikleri muhafazadan ziyâde, Rusça bilen güvenilir şahıslar yetiştirmekti.

Rusçayı bilmeyenleri doğrudan Rus harp okullarına almak ise iyi netice vermeyeceğinden başta millî harp okullarından faydalanma formülü kullanıldı. Meselâ 1924-1925 yıllarında Sovyet askerî okullarındaki Orta Asyalı subay adaylarının % 50'si Rusça okuma-yazma bilmiyordu.

Sovyet yönetimi millî birliklerin mevcudiyetinden memnun değildi. 1920'lerin ortalarında bütün Sovyetler Birliği'nde kendi hakimiyetini kat'î suretle yerleştikten sonra, millî askerî birliklere ihtiyacı da kalmamıştı. Nihayet Stalin anayasası diye de bilinen 1936 anayasasında ittifak cumhuriyetlerin ayrı millî askerî birliklere sahip olmak hakkı kaldırıldı. 7 Mart 1938'de ise SBKP MK millî birliklerin resmen ortadan kaldırıldığını ilân etti.

II. DÜNYA HARBİ

22 Haziran 1941'de "Barbarosso" planı diye adlandırılan SSCB'ni işgal planını uygulamaya başlayan Alman ordulan yerli halk tarafından "ekmek ve tuz"la karşılanmışlardı. Fakat kendilerini "Herrenvolk (üstün halk)", yabancılan ise "Untermensch (aşağı tabaka insanlar)" diye yorumlayan felsefe ile yoğrulmuş olan Alman askerleri yöre halkının umduğunu vermekten uzakta idi. Buna rağmen Alman orduları başarılarını sürdürdüler ve 28 Haziran 1942'de başlattıkları yeni bir hücumla Don ve Kuban bozkırlarını ele geçirdiler. Volga (İdil)'nın aşağı mecraına, Kalmukların yaşadığı bölgeleri, Kuzey Kafkasya'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Ancak Kafkas-Ötesine ilerleyemediler ve ümit edilen Baku petrollerini ele geçiremediler.

Türkler Sovyet Ordusunda

Almanlara karşı yürütülen savaş çok tehlikeli bir şekil alınca Devlet Savunma Komitesi (GKO: Gosudarstveni Komitet Oborona) 1941 yılının Kasımında 1938 yılında lağv edilen millî birlikleri yeniden kurma kararı ilân etti. Bir Sovyet kaynağına göre, Sovyetler Birliği'nde 80'den fazla millî ve karma tümen ve tugay kuruldu. Başka bir kaynak ise 42 millî tümen ve yirmiden fazla tugaydan bahsetmektedir. 1941 yılının sonunda 400'den fazla yeni tümen teşkil edilmişti. Ancak tek bir Kazakıstan'da 1941-1942 yıllarında 239.335 piyade ve 40 bin kadar değişik sınıflardan asker eğitimden geçirilmişti. Kazakıstan'da kurulan 310. piyade tümenindeki askerlerin % 40'ını Kazaklar, % 30'nu Ruslar, % 25'ni ise Ukraynalılar teşkil ediyordu. 196. piyade tümeninde ise Kazaklar % 80'i teşkil ediyorlardı. 1942 yılının Martında Çkalovski Oblastında kurulan 195. piyade tümeninde ise Türkler takriben % 50'yi (Kazaklar 4129, Tatarlar 1945) teşkil etmekte idiler. 1942'nin başında Başkurdıstan MSSC'de 124. özel Başkurt tugayı kurulmuştu. 1941 ve 1942 yıllarında Azerbaycan'da, 233., 402. ve 416.

piyade tümenleri kuruldu.Bunlardan 402. piyade tümeninde Azeriler askerin % 90'nını teşkil ediyorlardı. 1943 yılının başında ise 223. Azerbaycan piyade tümeni kuruldu. 1944 yılının başında 402. ve 416. piyade tümenlerinde Azerilerin oranı % 50 ile % 70 arasında idi. Kazakıstan'daki 8 muhafız tümeninde 1942 yılının sonunda Türklerin oranı % 41.1'e (Kırgızlar % 16.3; Kazaklar % 14.7; Özbekler % 8 ve Tatarlar % 2.1) ulaşmışu. 1942 yılının Ağustosunda 40. ordunun % 35'ini Türkler (Özbekler % 12; Tatarlar % 11; Kazaklar % 7 ve Çuvaşlar % 5) teşkil ediyordu. 21. orduda da durum aynı idi. 1 Ocak 1943'te bir milyona yakın askeri içine alan 166. piyade tümeninde 131.059 Türk askeri (32.642 Kazak; 28.838 Tatar; 25.995 Özbek; 18.730 Azeri; 9.622 Çuvaş; 6.413 Başkurt; 5.580 Kırgız; 3.239 Türkmen) bulunuyordu. Stalingrad müdafaasına katılan 196. piyade tümeni askerlerinin % 40'nı Kazaklar teşkil ediyordu. 1943 yılının sonunda savaşa katılan havacı subayların 28 bini Ukraynalı, 5305'i Belarus, 1445'i ise Türk asıllı (1.040 Tatar ve 405 Çuvaş) idi. Kara kuvvetlerinde ise Türk subayların sayısı 1.500'ü geçiyordu (830 Tatar; 250 Çuvaş; 136 Kazak; 109 Başkurt; 106 Azeri; 75 özbek). Yukarıdaki rakamlardan da göreleceği üzere Sovyet ordusuna Türk katkısı oldukça fazla idi. Sovyet ordusunun da bu güce ihtiyacı olduğu, millî birlikler kurmasından, cephedeki askerler için kendi dil ve şivelerinde gazeteler yayınlamasından da anlaşılmaktadır. 1943 yılının başında gayn Ruslar için toplam olarak 55 cephe gazetesi yayınlanmakta olup, bunun 11'i Özbekçe, 10'u Kazakça, 8'i Tatarca, 5'i Türkmence, Azerbaycanca, Kırgızıstanca ve Başkurtça idi. Sovyetler Birliği'ndeki Türk asıllı askerler de savaşta diğer milletlerden geri kalmamışlar, büyük fedakârlık ve kahramanlık göstererek mücâdele etmişlerdi. Meselâ 1943 Kasımında Ukrayna cephesinde gösterdikleri kahramanlıklardan dolayı 37 Türk askeri (15 Tatar; 6 özbek; 6 Kazak, 4 Çuvaş; 2 Başkurt; 2 Hakas; 1 Azeri ve 1 Kırgız) Sovyetler Birliği'nin en yüksek askerî mükafatı olan "Sovyetler Birliği'nin Kahramanı" ünvanını kazandı. Türkler arasında yüksek rütbeli subayların sayısı hakkında fazla bilgi olmaması onların yüksek mevkiilere getirilmediğini göstermektedir. Ancak Gani Safiull(in) ile Yakup Çanı(şev)'in tümgeneralliğe, Fatih Bulat(ov)'un,Ravşan (ov) ile Aziz Aslan(ov)'un tuğgeneralliğe yükseltildiklerini bilmekteyiz. Zaten Türkler gösterdikleri yarar derecesinde ehemmiyet verilmediği 1983 yılında yayınlanan Harbî ansiklopedik sözlük *(Voennıy entsiklopediçeskiy slovar)*'te de belli olmaktadır. 864 sahifelik bu sözlükte ancak Türk asıllı iki politikacı - Haydar Ali(yev) ve Dinmuhammed Kunay(ev) ile dört asker Sultan Ahmed Han, Talat Begeldin(ov), Musa Gerey(ev) ve Abdullah Yarmuhammed(ov)'ların adı mevcuttu. 1 Kasım 1947'de yapılan tesbite göre, Sovyet ordusu mensuplarına gösterdikleri başarı ve kahramanlıklar için dağıtılan toplam mükafat ve

madalyaların sayısı 9.284.199 idi. Türklere ise bunun 501.560'ı (Tatarlar 174.886; Kazaklar 96.638; Özbekler 80.013; Çuvaşlar 53.566; Azeriler 36.180; Başkurtlar 29.900, Kırgızlar 15.449 ve Türkmenler 14.928) isabet etmişti. En büyük başarı göstergesi olan "Sovyetler Birliği Kahramanı" mükafatı ise toplam olarak 11.530 kişiye verilmiş ve bunun 485'i Türk asıllı Sovyet askerleri (161 Tatar; 96 Kazak; 69 Özbek; 44 Çuvaş; 43 Azeri; 39 Başkurt; 18 Türkmen; 12 Kırgızistan ve 3 Yakut) tarafından elde edilmişti. Türk asıllı askerlerin Sovyetler Birliği için ne kadar kurban verdiği bilinmemektedir, fakat hiç şüphesiz çok yüksek olmuştur. Kısacası Sovyet yönetimi hakimiyeti altındaki bütün azınlıklardan çok iyi bir şekilde yararlanmasını bilmiştir.

Türkler Alman Ordusunda

Almanların 1941 yılında başlattıkları hücûm neticesinde Sovyetler Birliği'ne dahil olan Ukrayna, Belarusya, 1942'nin ortalarında ise Don ve Kuban bozkırları, Kuzey Kafkasya'nın büyük bir kısmı ve Kırım Alman hakimiyeti altına girmişti. Bu bölgelerde Alman askerî idareleri mevcut olup, halka pek iyi muamele ettikleri söylenemez. Buna rağmen Alman idaresi, bolşeviklerin tahammül edemeyecekleri, dinî serbesti vermişlerdi. Almanlar çok kısa zamanda tahmin edemedikleri bir başarı kazanarak büyük cepheye yayılınca, ele geçirdikleri bu geniş bölgeleri elde tutmak için çok daha fazla insan gücüne muhtaç oldular. Neticede yerli halktan gönüllü toplama ve bunları Sovyetlere karşı kullanma formülü bulundu. Almanlar safında çarpışanları ilki işgal edilen bölgelerde, ikincisi Almanya'nın kendisinde teşkil edilen askerî birlikler olarak mütalaa etmek gerekir. Harp esirlerinden veya gönüllülerden oluşan bu kuvvetlere Almanlar "Yardımcılar (Hiwis: Hilfswillige)" adını vermekte olup, bunlar "Yerli Emniyet Birlikleri (Landeseigene Sicherungsverbaende)" ve "Koruma Birlikleri (Schutzmanschaften)" veya "Düzen Sağlama Birlikleri (Ordnungsdienst)" diye ayrı sınıflarda mütalaa ediyorlardı. Bu birliklerde, ülkeleri tamamen Alman işgali altında olan, Ukraynalılar ve Belaruslar çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Bunlara Alman üniforması giydiriliyor, bir miktar para ödeniyordu. Alman askerlerine verilen miktarda erzak veriliyor, ölüm veya sakatlık hâlinde ailelerine de yardım ediliyordu. İşte Alman kuvvetlerine katılan bu "Yardımcıların" sayısı 600 bin ile 1 milyon 400 bin arasında idi diye tahmin edilmektedir. İşgal altındaki Kırım'da da Kırım Türkleri'nin büyük bir kısmı Sovyet ordusunda, bir kısmı dağlarda çeteci olarak Almanlara karşı dövüşürken, ufak bir kısmı da Almanlar tarafından meydana getirilen bu "Yardımcı" kuvvetlere katılmışlardı.

Savaşın ilk aylarında Almanların büyük başarıları neticesinde yüzbinlerce,

hatta milyonlarca Sovyet askeri esir düştü. Beklenmedik sayıda elde edilen bu esirleri muhafaza etmek ciddi bir sorun olmuş, büyük çoğunluğu bu esir kamplarındaki çok kötü şartlar neticesinde öldüler. Meselâ 1941'de Almanlar'a esir düşen 100 bin Türkistanlı'dan ancak 6 bin kişi sağ kalabildi. Çestovoko (Polonya) esir kampındaki 30 bin Türkistanlı'dan da ancak 2 bin kişisi hayatta kaldı. Bu feci durum karşısında Türkiye'nin Almanya'daki büyük elçisi Hüsrev Gerede ve general Hüseyin H. Erkilet Paşa gibi Türk yetkililerinin Almanlar nezdindeki teşebbüsleri Alman makamlarına bir Türk sorununun ve potansiyelinin mevcudiyetine dikkati çekti. Bu tesir ile olsa gerek Hitler'in de Türklere karşı bakış açısında bazı değişiklikler oldu. Zaten gerek Alman Ordusu (Wehrmacht) ve gerek Nasyonal Sosyalist Parsiti'nin askerî organı olan SS (Sturmstaffel) harp esirlerinden faydalanmayı düşünüyordu. Hükûmetin ileri gelen şahıslardan Rosenberg de bilhassa Türklerle Kafkasyalılar'dan gönüllü birlikler teşkili için teklîflerde bulunuyordu. Nihayet Aralık 1942'de onun teklifi kabul edildi ve Yüksek Askerî Komutanlık bir emirle ilân etti. Bu resmî emir verilmeden de önce, ordu istihbaratı tarafından, iki özel millî birlik kurulmuştu. İlki yedi taburdan (6 Türkistan, 1 Azeri) müteşekkil olup, "Kaplan B. Harekatı" adı ile bilinmekte idi. Yüzbaşı Mayer-Marder komutasındaki bu birlik daha sonra "Piyade Taburu, 450" diye adlandırıldı. İkincisi ise tamamen Kafkasyalılar'dan, Ekim 1941'de kurulan "Özel Bergmann Birliği (Sonderverband Bergmann)" adıyla bilinen birlikti. "Doğu Legionları" diye de bilinen millî birlikler için 1942 yılının Ocak ayında, bilhassa Polonya'da kurulan esir kamplarında, gönüllüler aranmaya başlandı. Ya askerî esir kamplarındaki çok kötü şartlardan kurtulmak ya da Sovyet rejimini yıkmaya katkıda bulunmak gayesi ile hemen herkes bu birliklere gönüllü olarak kaydolmak istedi. Müracaat edenlerin % 70'i sağlıkça uygun bulunarak milli birliklere dahil edildiler. Neticede Türkistan, Azerbaycan, İdil-Ural, Kuzey Kafkasya, Gürcü ve Ermeni millî legionları (birlikleri) teşkil edildi (Turkistanische Legion; Kaukasisch Mohammedanische daha sonra Aserbiadschanische Legion; Wolgatatarische Legion; Nordkaukasische Legion). Mart 1943'te ise bağımsız Türk tümeni (162. Turk Division) teşkil edildi. 1943 yılının sonunda bu millî birliklerdeki asker sayısı 100 binin üzerinde idi. 1944 yılının başında SS'nin askerî kanadını teşkil eden "Waffen-SS"te Alman ordusunun uygulamasını taklitle gönüllüleri silah altına almaya başladı. Neticede "SS-Doğu Türk Silahlı Birliği (Osttürkischer Waffenverband der SS)", "SS-Kafkasya Silahlı Birliği (Kaukasischer Waffenverband der SS)" ve "SS- 1. Tatar Dağ Tugayı (Waffengebirsbrigade der SS)" gibi millî birlikler meydana getirildi. SS'in bu millî birliklerindeki Türklerin sayısı ise bir tahmine göre 30 binin (Azerbaycanlılar 10 bin; Tatarlar 10 bin; Türkistanlılar 8 bin;

Kırgızistanlar 2 bin ve Özbekler 2 bin) üzerinde idi. Kısacası Almanlar safında gönüllü olarak Sovyetlere karşı çarpışan Türklerin sayısı hakkındaki en düşük tahmin 250 bin civarındadır. Bunların 110 ile 180 binini Türkistanlılar, 110 binini Kafkasyalılar, 35 ile 40 binini Kazan Tatarları ve 20 binini Kırım Tatarları teşkil etmişti. Hiç şüphesiz Almanlarla işbirliği yapan bu Türkler ülkelerinin Rus hakimiyetinden kurtulmasını arzuluyorlardı. Bu kadar büyük sayıda Türkün Alman ordusuna gönüllü olarak katılması bu şekilde izah belki de en doğru olacaktır.

II. DÜNYA HARBİNDEN SONRA

1945 yılının ikinci yarısında müttefikler bunlar arasında Sovyetler Birliği, Alman tehlikesini ortadan kaldırmışlardı. Bu savaştan en kârlı çıkan da Sovyetler Birliği olmuş, sınırlarını genişletmiş ve Doğu Avrupa ülkelerinde kendine bağlı olan sosyalist devletler meydana getirmişti. Tabii ki, bu başarıda Sovyet ordusunun büyük rolü olmuştu. Savaştan sonra Sovyet yöneticileri, savaş yıllarında kendi aleyhinde bulunanlarla hesaplaşma devrini başlattılar. Alman safında çarpışan askerlerin çok büyük çoğunluğu, müttefiklerin yardımı ile zorla geri Sovyetler Birliği'ne yollandı. Bunların bir kısmı döner dönmez idam edildi ve en hafif ceza olarak da on yıl çalışma kampına hüküm cezaları verildi. Yönetim işbirlikçileri cezalandırmakla yetinmedi, bilhassa gayri Slav azınlıkları topyekün sürerek, modern devrin en büyük katliamlarından birini gerçekleştirdi. 1941 ile 1944 yılları arasında, ya düşmanla işbirliği yapma ihtimali var veya yaptılar gibi suçlamalarla sırayla Türk boylarından Kırım'ın şakirleri Kırım Tatarları, Kafkasya'da yaşayan Karaçay ve Balkarlar, güney Gürcistan'daki Meshetler ve şene birer Kafkas halkı olan müslüman Çeçen ve İnguşlar, Volga (İdil) boyunda şakin Almanlar ve Kalmuklar, Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürüldüler. Toplam nüfusları bir buçuk milyonu geçen bu insanların sağ kalanları sürgün yerindeki değişik kamplara yerleştirildiler. Buna müteakip Sovyet ordusundaki millî birlikler ortadan kaldırıldı. Bazı millî birlikler 1950'lerin yarısına kadar mevcutsa da, onlar da sonunda Sovyet ordusunun içine alındılar. Meselâ 1956 Tiblisi ayaklanmasında millî Gürcü birlikleri kendi halkına ateş açmayınca bu millî birlik de dağıtılmıştı. Kısacası Rusların üstünlük ettiği Sovyetler Birliği'nde azınlıklara itimat edilmiyor ve savaş tehlikesi de ortadan kalktığı için onlardan millî birlikler teşkiline gerek kalmıyordu. İkinci Dünya Savaşı'na müteakip yöneticiler ülkedeki milletler problemini çözmek için "erime (sliyanie)" politikasını uygulamaya giriştiler. Yani değişik etnik guruplardan homojen bir topluluk meydana getirme çalışmaları uygulanmaya başlandı. Bu tabir 1970'lere kadar yaşadıysa da, başarı gözükmeyince, "ırkları yakınlaştırma (sbli-

jenie)" tabiri ortaya atıldı. Fakat bu politikanın da fazla başarılı olduğu söylenemez. Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin önceki genel sekreterlerinden Andropov millî farklılıklar sınıfî farklılıklardan daha uzun sürecek diye bu politikanın başarısızlığını itiraf etmek zorunda kalmıştı (Aralık 1982). Tabii ki, bu genel politika Sovyet ordusu içinde de uygulanmak istenmişti. Fakat sivil hayatta olduğu gibi askerî hayatta da bu politika fazla başarılı olamadı.

Gerek Sovyet devletini ve gerek ordusunun ana endişesini Rus üstünlüğünü korumak teşkil etmekteydi. Millî azınlıklarda, bilhassa Türklerdeki büyük nüfus artışı Sovyet ordusunu da etkisiz bırakmamıştı.

Nüfus Problemi

1959 ile 1979 yılları arasında Slavlarda (Rus, Ukrain ve Belarus) nüfus % 19 artarken (159'dan 189 milyona), gayrı Slavlarda, bilhassa Türklerde bu artış % 47 civarında olmuştur. 1970 yılında Sovyet ordusunun yaklaşık 1/3'ünü Slav olmayanlar teşkil ediyordu. Asrın sonunda bu oran % 40'a ulaşacak ve bunun 3/4'ünü Türkler teşkil edecektir. 1980 yılında 18 yaşındaki, yani askerlik çağındaki Rus gençleri % 50'yi teşkil ederken, bu oran 1995'te % 46'ya inecekti. Slav geneli de % 67'den % 62'ye düşecektir. Türklerde ise bu oran 1980'de % 23.5 iken 1995'te % 28.7 olacaktı. Diğer bir ifade ile 2000 yılında Türk asıllı askerlerin sayısı bugüne oranla % 40 artacak, Rus asıllıların ise % 44 azalacaktı.

Dil Problemi

Sovyet ordusunda kullanılan dil Rusçadır. Fakat gayrı Ruslar ve bilhassa kırsal kesimden gelen asker adayları ya Rusçayı az bilmekte veya hiç bilmemekteydiler. Bu da emir-komuta zincirinde bir takım aksaklıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Komutları anlayacak kadar Rusça bilenler ise hizmet dışında kendi dillerini kullanmaktadırlar. Bilhassa Orta Asya cumhuriyetlerinden gelen Türkler, Rusçayı az bilmektedirler. Kırgızların 1/3'den azı ve Türkmenlerin 1/4'den biraz fazlası Rusçayı iyi derecede bilmemektedir. Kazakistan ahalisinin % 46.1'i, Kırgızistan'ın % 61.3'ü, Tacikistan'ın % 65.1'i, Türkmenistan'ın % 52.0'si ve Özbekistan'ın % 58.8'i kırsal alanlarda yaşadıkları için buralardan gelen asker adaylarının büyük çoğunluğu Rusçayı az veya hiç bilmemektedirler. Sovyet kaynaklarının da itiraf ettiği üzere köy gençleri orduya gelince ilk defa olarak hakiki bir Rus muhiti ile karşılaşmaktadırlar. Bunları Sovyet cemiyetine kazandırmada da ordu pozitif olmaktan ziyade negatif bir rol oynamaktadır. Çünkü onları Ruslaştırma çabaları, üstlerinin küçümsemeleri ve hakaretleri bu köy gençlerinin ters tepkisine sebep olmaktadır.

Alınan Tedbirler

Sovyet ordusunu homojen hâle getirmek için işte başlıca yukarıda saydığımız iki mühim faktör engellemektedir. Sovyet yöneticileri tehlike anında güvenilir, komünizm felsefesi ile yoğrulmuş, Rusça konuşan ve hatta düşünen mütecaniz bir Rus ordusu oluşturmayı arzulamaktaydılar. Bunun için de aşağıda belirtilen tedbirleri almaktaydılar.

Askere Alma Sistemi

Sovyetler Birliği'nde askere alma sistemi değişik askerî birliklerdeki etnik dengeyi sağlamaya yönelikti. Sovyetler Birliği'ndeki 16 askerî bölgedeki askerlik şubeleri asker adaylarının sayısını tesbit ederler. "Aday Seçimi Teşkilatı (Voenkomat)" diye adlandırılan seçiciler birliklerdeki etnik dengenin korunması ile mükelleftirler. Bu seçiciler ayrıca gayrı Rusların kendi bölgelerinden uzak askerî bölgelere sevkini sağlarlar.

Ordu içindeki yüksek teknik bilgi ve eğitim gerektiren hizmetler başlıca Slavların elindedir. Gayrı Ruslar daha ziyade fazla bilgi ve eğitim gerektirmeyen yapı ve destek birliklerine sevk edilirler. Belli askerî birliklere gayrı Rusların alınması ile ilgili kısıtlamaların mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Bazı bilgilere göre Hava Kuvvetleri'ndeki gayrı Rusların oranı % 5'i geçmektedir. Sınır muhafaza birlikleri başlıca Slavlardan oluşmaktadır. Fakat aslında Sovyet askerî kuruluşunun içinde olan, şeklen İçişleri Bakanlığı (MVD: Ministerstvo Vnutrenih Del) bağlı olan, MVD birlikleri diye tanınan askerî birlikteki askerlerin 1/4 ile 1/3'i Slavlardan, kalanları ise tamamen Türk ve müslümanlardan teşkil edilmiştir. Bu askeri teşkilat ülke içindeki güvenliği ve politik düzeni korumakla görevlidir. Müslümanlar on yıl öncesine kadar genellikle yapı, inşaa, demiryolu ve MVD birliklerine yollanırdı.

Rusça Dil Eğitimi

Rus dilini öğretme ve yayma gerek Çarlık Rusyası'nın ve gerek Sovyetler Birliği'nin üzerine çok büyük önemle eğildiği meselelerden biri olmuştur. 1926'dan sonra Türklere Latin harfleri kabul ettirilmiş, 1940'ta ise bu sefer her Türk boyuna ayrı esaslarda düzenlenen Rus (Kril) harfleri kullanma mecburiyeti getirilmiş, böylece onların Rusçaya yatkınlığı artırılmak istenmiştir. Bunun dışında millî okullarda Rusça dili ve edebiyatı derslerinin saatleri artırılmış ve buna benzer başka tedbirler alınmıştır. Alınan bütün tedbirler yönetimin istediği kat'i neticeyi vermeyince son yıllarda (Ekim 1975) Taşkent'te "Rus dilini öğretmek için bütün cumhuriyetler konferansı" düzenlenerek, alınacak son tedbirler kararlaştırılmıştı.Fakat bu konferasın neticesinde alınan tedbirler anlaşılan

Sovyet genel kurmayını tatmin etmemiş olacak ki, 21-23 Mayıs 1983 tarihlerinde Semerkand'ta (Özbekistan) cumhuriyetindeki eğitim kuruluşlarında Rus dili eğitimini ve askere alınacak gençlere Rus dilini öğretme işini geliştirme" adlı bir konferans düzenlenerek yeni tedbirler alınmıştı.

Azınlıklardan Subay Yetiştirme

Eski Sovyet ordusunda tahminlere göre askere alınan gençlerin % 35'ini gayrı Slavlar (bunun 2/3'ü Türkler) teşkil etmekteydi. Buna rağmen subay kadrosunda gayrı Rusların oranı % 10'u aşmamaktadır. Yüksek rütbelilerin hemen hepsi Slav orijinlidir. 1980'lere kadar gayrı Slavlar'dan subay yetiştirmek arzulanmıyordu. Ancak şimdi değişen şartların ışığında bu tutumda bir parça değişiklik göze çarpmaktadır. 1983'te yayınlanan "Ordu ve Bahriye propagandacıları el kitabı"nda (1978 baskısında yok) sosyalizmi kurmak için millî meseleleri çözmek ve ordu personelinde "halkların dostluğu" ruhunu aşılamak gerektiğinden bahsedilmektedir. Sovyet ordusunda erat ve subayların ezici çoğunluğunu (Ruslar % 80, Ukrain ve Belaruslar % 10-15) Slavların teşkil etmesi hiç şüphesiz bunların gayrı Slav askerle münasebetlerinde bir takım problemler teşkil etmekte idi.

İşin ciddiyetini kavrayan Sovyet yönetimi Eğitim Bakanlığına bağlı "Askerlik öncesi askerî eğitim bölümü" kurdurmuştu. Dil problemini çözmek üzere de Uralsk Pedagoji Enstitüsü (Kazakıstan) görevlendirildi. Mevcut olan askerî okulların dışında eğitim süresi iki yıl olan "Gençler için askerî eğitim ve spor okulları" mevcuttu. Taşkent'teki böyle bir okul Taskent askerî akademisine bağlıdır. Bu okullar gençlere askerlik hizmeti ile ilgili ön bilgileri vermektedir. Zaten Sovyetler Birliği'nde bütün okullarda askerlik dersleri mevcut olup, bunlar ciddî olarak uygulanmaktaydı. Bunun dışında geleceğin subaylarını yetiştirmeye yönelik üniversiteler mevcuttu. 1983 yılında Düşenbe şehrinde bu nevî üniversitelerin sayısı 20 idi. Kazakıstan Cumhuriyeti'nde ise bunların sayısı 300'den fazladır. Yukanda sayılan kuruluşların dışında "savunma merkez ve kulüpleri" mevcuttu. Her yıl belli zamanlarda "Askerî spor ve sağlık kampları (Oborrono-sportivnıy ozdoritelni lager)" kurulmaktaydı. Gençleri orduya celbetmede Komsomol teşkilâtıda büyük faaliyet göstermekteydi. 1983 yılında Özbekistan, Komsomol teşkilatının iki toplantısı (26 Ocak ve 26 Aralık) gençleri askerî hizmete hazırlamak ve harp okullarına celpetmekle ilgili idi. Yeni başlatılan yerli halktan harp akademilerine subay adayları celbetmek faaliyetleri oldukça başarılıydı. Meselâ Özbekistan'da mevcut 3 harp akademisine 1982 yılında 56 aday kabul edilmişken, 1983'te bunların sayısı 156'ya yükselmişti. Azerbaycan'da 1981 yılında harp akademilerine kabul edilen 804

adayın 416'sı, yani % 52'si Azeri iken, 1983'te 1123 adayın 812'si, yani % 72'si Azeri idi.

Kısacası son yıllarda Sovyet harp akademilerine Türklerden kabul edilen subay adaylarının sayısında bir artış söz konusudur.

SONUÇ

Eski Sovyet ordusundaki Türk unsuru, geçmişteki nden daha fazla, ehemmiyet kazanma yolundadır. Türklerin büyük çoğunluğu Rus hakimiyeti altına girdikten beri, rejimler tarafından güvenilmeyen yabancılar olarak yorumlanmakta birlikte, gerektiğinde faydalanılan bir unsur olmuşlardır. Gerek Çarlık Rusya'sında ve gerek Sovyet döneminde hakim sınıfı, milleti teşkil eden Ruslar, Türklere güvenmemişlerdir. Bu konuda belki de haksız da değillerdir. Çünkü I. Dünya Savaşı'nda, iç savaş yıllarında (1917-1920) ve II. Dünya Savaşı'nda Türkler fırsat buldukça rejim aleyhine dönmüşlerdir. Fakat akıllı bir propaganda ve uygulama bu Türklerin Rus ve Sovyet menfaatleri için kullanılmasını da sağlamıştı. Türkler, Rusların Orta Asya'ya yayılmasından başlayarak II. Dünya Harbi'nin sonuna ve hatta Afganistan'ın işgâlinde de büyük hizmetler vermişlerdi. Sovyetler Birliği'ndeki hakim unsur olan Rus yönetimi ve halkı her ne kadar soy, dil ve din bakımından tamamen yabancı olan Türklere güvenmese de, rejimin selâmeti için onlardan mümkün olduğunca faydalanmaya çalışmaktaydı. Bu gayeye ulaşmak için alınan tedbirlerin başında Rus dili, kültürü ve düşüncesini yaymaya yönelik olan "Ruslaştırma" politikasıdır. Bu sayede orduda da güvenilir bir kadro elde edilmeye çalışılmaktaydı. Fakat gerek Ruslarla ve gerek Türklerde birbirlerine karşı olan ön yargıları silinemedi.

Bugün henüz dağılmamış eski Sovyet ordusu büyük çoğunluğu Slavlardan müteşekkil bir subaylar kadrosunun kontrol ve gözetimi altındadır. Azınlık milletlerden olan askerler Slav askerlerinin arasına serpiştirilmiştir. Mühim savaş birliklerinde Türklerin oranı çok düşüktür. Dolayısıyla da ordudaki emir-komuta zincirinin bozulması beklenemez. Ancak olağanüstü bir durum karşısında, hor görülmekte olan Türklerin nasıl davranacaklarını kestirmek hayli zordur.

NOTLAR

S. L. Curran-D. Ponomareff, *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces, An Historical Overview*, (1982) s.4.

S. Alişev, "Pugaçev Polkovnıngı", *Kazan Utları*, sayı 1 (1967) s. 132.

Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yanga Milli Yul*, III, sayı 12 (1931), s. 13-1 ve V, sayı 1 (1937), s. 14-18.

W. Fierman, Soviet *Muslims and the Armed Forces: The Challenge of Ethnic Integration*, (Washington 1985), s. 2.

Fazla bilgi için bk. Z.V. Togan, *Hatıralar*, (İstanbul 1969).

B.H. Yuldaşbaeva (haz.), *Obrazovanie Başkirskoy Sotsialisticçeskuy Respubliki* (Ufa 1959), s. 179 v.dd.
Fazla bilgi için bk. M. Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Berlin 1938).

R.M. Raimov, *Obrazovanie Başkirskoy Avtonomny Sovetskoy Sotsialisticeskoy Respubliki* (Moskova 1952), s. 278-281.

V. İshakov, "Haumi General", *Agidil*, sayı 11 (1975), s. 85.

F. Bulatov, "General yazmaları", *Sovyet Edebiyatı*. 10 (1963), s. 103.

A. Alexiev, *Soviet Nationalities in German Wartime Strategy 1941-1945*, (1982), s. 22.

A. P. Artamev, *Bratskiy boevoy soyuz narodav SSSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne*, (Moskova 1975), s. 29 v.d.

G. Safiullin, "Dnepmi küçü", *Kazan Utları*, sayı 2 (1967), s. 105-113.

Y. Çanişev, "Tatar yiğitleri grajdannar sugışında", *Kazan Utları*, sayı 12 (1969), s. 151-160.

Voneniy Entsiklopediçeskiy Slovar (Moskova 1983).

SSCB. Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri, Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943), (İstanbul 1977), s. 31,36 v.d.

H.W. Neulen, *Europas verratene Söhne*, (München 1980), s. 204 v.d.

M.Ülküsal, *İkinci Dünya savaşında 1941-1942. Berlin Hatıraları ve Kırım'ın kurtuluş davası*, (İstanbul 1976);

P.v.z. Mühlen, *Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern*, (Düsseldorf 1971);

J. Hoffman, *Die Ostlegionen 1941-1943*, (Freiburg 1976).

N. Devlet, "Topyckün sürgünün 40. yılı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 33 (1984), s. 102-129.

_ "Rus ve Sovyet silahlı kuvvetlerindeki Türklerin rolü" *X. Türk Tarihi Kongresi Tebliğleri* (Ankara 1991), s. 811-830.

S E. Wimbush- A. Alexiev, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces*, (1982) s. 1.

S.Zamascikov, "The Role of the Military in the social Integration of Ethnic Muslims in the USSR", *RLR*, 447/83 (23 Aralık1983), s.1.

J.Baker-White, "Language Worries of the Generals", *Soviet Analyst*, XII, sayı 5 (7 Mart 1984), S. 7 vd.

"Soviet Forces Beset by the Ethnic Conflicts", *Usiru* (21 Temmuz 1983).

B.Brown, "Further Efforts to Enroll Uzbeks in the Soviet Officer Corps." *RLR*, 3/84 (18 Ocak 1984).

DÜNYA KOMÜNİZMİ

Dünya ülkelerinin % 70'inde legal veya illegal Komünist Partisi mevcuttu. Bunların büyük çoğunluğunun Moskova taraftarı olması, Sovyetler Birliği'nin dış politikasında, kendi menfaatini kollamasında faydalı olmaktaydı. Yani dünya komünist partileri Moskova'nın dış politikasında da mühim bir faktör olmaktaydı. Bu husus nazarı itibara alındığında Türklük yönünden de bu konuya kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

L. Brejnev, SBKP'nin 26'ncı kongresinde (Şubat 1981) 94 ülkede komünist partisinin mevcudiyetinden bahsetmişti (Moskova radyosu yayını, 23.2.1981). Bütün bu ülkelerin toplam üye sayısı ise 77 milyon olarak verilmekteydi. (Tabii bu sayıya 39 milyonluk Çin Halk Cumhuriyeti Komünist Partisi de dahil edilmektedir). Kıtalardaki dağılımlara göre incelediğimizde şu durumla karşılaşınız:

Batı Avrupa KP'leri: Bugün Batı Avrupa'da 23 Komünist Partisi'nin mevcudiyeti bilinmektedir. (Belçika, Batı Almanya, Finlandiya, Fransa, Büyük Britanya, İrlanda, İzlanda, İtalya, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Norveç, Avusturya, Portekiz, San Marino, İsveç, İspanya, Türkiye, Kıbrıs, Yunanistan). Bu 23 KP'nin ancak 8'i bağımsız olup kalanları (15) Moskova taraftarıydı. Batı Avrupa'daki KP'ler arasında belli başlı üçü, İtalya, Fransa ve İspanya KP'leri varlık göstermişlerdir. En büyüğü olan İtalya KP'sinden sonra en tesirli Batı Avrupa KP'si Fransa'nınkiydi. Kıbrıs KP'si 1979 seçiminde oyların % 30,4'ünü almış (630 parlemento üyesinin 201'i) olmasına rağmen hükümete katılmıştı. Bağımsız İtalya KP'si AKEL de 1981 seçimlerinde oyların % 32,8'ni (35 parlamento üyeliğinin 12'sini) almayı başarmıştı. Kısacası Batı Avrupa'daki 23 KP'nin 15'i, ülkelerinin parlamentolarında en az 2 (Belçika Parlamentosunda 212 üyelikten) ve en çok 201 olmak üzere çeşitli sayıda KP üyesi bulunmaktaydı. Tabii ki, bunların Moskova'ya bağlı olup olmamalarına göre ülkelerinin politikasında kendilerine göre bir tesirleri olmaktaydı.

Doğu Avrupa KP'leri: Doğu Avrupa'daki KP'lerin hepsi bulundukları

ülkelerin kayıtsız şartsız tek hakimi olup sayılan dokuzdu (Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslavakya, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Yugoslavya, Polonya, Romanya, SSCB, Macaristan) ve ancak ikisi Moskova'dan bağımsızdı (Arnavutluk, Yugoslayva). Tabii ki, Moskova'ya bağlı KP'lerin hakim olduğu ülkeler ayrıca Varşova askerî paktı ile de Moskova'ya sıkı sıkıya bağlıydılar. Dolayısıyla bunlara, "Sovyet Bloğu" ülkeleri demek bir gerçek olmuştu.

Kuzey ve Güney Amerika KP'leri: Dünyanın bu kıtasındaki 27 ülkede KP (Arjantin, Bolivya, Brezilya, Şili, Kostarika, Dominikan Cumhuriyeti, Ekvador, El Salvador, Gudolup, Guatemala, Guyana, Haiti, Honduras, Camaika, Kanada, Kolombiya, Küba, Martinik, Meksika, Nikaraguna, Panama, Paraguay, Peru, Puerto Rico, Uruguay, Venezuala, ABD) bulunmakta olup, dokuz tanesi yeraltında ve üç tanesi iktidardadır (El Salvador, Nigaragua ve Kuba). Birinin dışında (Meksika) hepsi Moskova yanlısıydı.

Güney ve Doğu Asya KP'leri: Bu bölgede Çin'in tesiri beklenirken genede SBKP'nin etkinliği görülmükteydi. Kuzey Kore, Laos, Moğalistan, Kampuçya, Vietnam, ÇHC'nde KP'ler iktidarda olup, 5 ülkede yasaklanmış (Burma, Endonezya, Malezya, Pakistan, Filipin ve Sri Lanka) ve 4 ülkede (Avusturya, Bangladeş, Japonya, Nepal, Yeni Zelanda) da legal statüye sahipti. Bazı ülkelerde hatta ikişer, bir Moskova bir de Pekin (veya bağımsız) taraftarı KP'ler bulunmaktaydı. Toplam olarak 25 komünist partisinin 13 tanesi Moskova taraftarı ve ancak 6 tanesi Çin taraftarı idi.

Milletlerarası Komünist Cephe Teşkilatları: SBKP'si değişik adlardaki cephe teşkilatları, adını verdiğimiz teşkilatları milletlerarası bir bölümü vasıtasıyla kontrol etmekteydi. Bu teşkilatlar doğrudan doğru KP'lere bağlı olmayıp, dünya kamuoyunu ilgilendiren konulara eğilerek değişik menfaat guruplan oluşturur ve faaliyetler düzenlerlerdi. Tabii ki, bu teşkilatlar SSCB ve SBKP'nin menfaaleri doğrultusunda veya en azından başka ülkeleri tacip ve rahatsız edecek, o ülkelerde hatta huzursuzluk çıkaracak şekilde faaliyet gösterirlerdi.

Moskova'nın dış ülkedeki legal ve illegal partilere, teşkilatlara maddî yardım gösterdiği artık açıkça bilinmektedir.

Yukarıdan da görüleceği üzere SSCB daha doğrusu SBKP dünyanın çeşitli ülkelerinde kendine bağlı veya tesiri altında olan KP'ler ve endirekt tesiri altında tuttuğu değişik milletlerarası kuruluşlarla kendi siyasî, ekonomik ve başka türlü menfaatlerini kollamakta ve bunda bir hayli de başarılı olmaktaydı. Dolayısıyla da dünya kamuoyunda SSCB'nde yaşayan, sayıları 50 milyonu geçmiş olan

Türk-müslümanların problemleri hiçbir zaman, ne Güney Afrika'daki zenciler ve hatta Moro (Filipin müslümanları) kadar bile duyulmamasına sebep olmaktaydı. SSCB'ndeki azınlıklar konusu ancak ABD gibi güçlü ve SSCB'ne rakip bir güç veya birkaç Avrupa ülkesi tarafından ele alınmaktaydı. Bu ülkelerin de direkt olarak Avrupa ülkesi tarafından alâkaları olmadığından bizlerin problemi çok sathi olarak işlenmekteydi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ESKİ SSCB'DE EGEMENLİK/BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ (1988 - 1991)

Eski SSCB'nin çözülme sinyalleri Polonya'da "Solidarnoş (dayanışma)" hareketine Moskova'nın müdahale etmemesi ile verilmiş oldu. Doğu Bloğu ülkelerinde Moskova'dan kopma hareketleri SSCB'nin kendisine de sirayet etti. İmparatorluğun ilk çatlama emareleri ise Baltık ülkelerinden başladı. Başta halk guruplarının protestoları şeklinde başlayan egemenlik/bağımsızlık hareketleri, ülkelerin resmî kuruluşları olan Yüksek Şuralar (parlamento) tarafından da desteklenmeye başlandı. Komünist yöneticiler dahi eskisi gibi Moskova'nın baskısından korkarak halkın arzusunun aksine hareket etmeyerek gününe göre cesur adımlar attılar. Neticede merkezden kopma hareketi hukukî bir kalıp içine sokuldu. Aşağıdaki tabloda bu gelişmelerin kronolojik bir tablosunu bulacaksınız.

EGEMENLİK/BAĞIMSIZLIK İLÂN EDEN İTTİFAK (BİRLİK) CUMHURİYETLER

Tarih	Açıklama	Yeni Adı
16.11.1988	Estonya SSC Yüksek Şurasının "Estonya SSC'nin Egemenliği hakkında" beyannamesi.	Estonya Cumh.
18..5.1989	Litvanya SSC Yüksek Şurasının "Litvanya'nın Devlet Egemenliği hakkındaki" beyannamesi	Litvanya Cumh.
28.7.1989	Letonya SSC Yüksek Şurasının "Letonya'nın Devlet Egemenliği hakkındaki" beyannamesi.	Letonya Cumh.
23.9.1989	"Azerbeycan SSC'nin Azerbeycan SSC'nin egemenliği hakkındaki" anayasa kanunu.	(aynen)

18.11.1989 Gürcü SSC Yüksek Şurasının Gürcü anayasasına, cumhuriyete birlik SSCB kanunlarını veto hakkı veren ve tabiî kaynakların cumhuriyet mülkiyeti olduğunu ilan eden kanun değişikliğinin eklenmesi. (aynen)

9.3.1990 Gürcü SSC Yüksek Şurasının "Gürcü Devlet Egemenliğini koruma garantisi hakkındaki" kararnamesi. (aynen)

11.3.1990 Litvanya Cumhuriyeti Yüksek Şurasının "Bağımsız Litvanya Devletini yeniden tesis etmek hakkındaki" kanunu. Litvanya Cumh.

30.3.1990 Estonya SSC Yüksek Şurasının "Estonya'nın Devlet Statüsü hakkındaki" kararnamesi. Estonya Cumh.

4.5.1990 Letonya SSC Yüksek Sovyetinin "Letonya Cumhuriyetinin Bağımsızlığını tekrar tesis etmek hakkında" beyannamesi. Letonya Cumh.

12.6.1990 "Rusya Sovyet Federatiy Sosyalist Cumhuriyetinin Devlet Egemenliği hakkındaki" kararnamesi.

20.6.1990 Özbek SSC Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen "Egemenlik Kararnamesi"

23.6.1990 "Moldova (Moldovya) SSC'nin Egemenliği hakkındaki "kararnamesi. Moldova SSC

16.7.1990 Belarusya SSC Yüksek Sovyetinin "Belarusya SSC'nin Devlet Egemenliği hakkındaki" kararnamesi.

22.8.1990 Türkmen SSC'nin "Devlet Egemenliği hakkındaki" kararnamesi.

23.8.1990 "Ermenistan'nın bağımsızlığı hakkındaki" kararname. Ermeni Cumh. (Hayastan)

23.8.1990 "Tacik SSC'nin Devlet Egemenliği hakkındaki" kararname.

25.10.1990 "Kazak SSC'nin Devlet Egemenliği hakkındaki" kararname.

31.10.1990 Kırgız Yüksek Sovyeti (şura)" Devlet Egemenliği kararnamesini" tasdik etti.

18.11.1990 Azerbeycan KP Merkezi Komitesi cumhuriyetin adını "Azerbeycan Cumhuriyeti" olarak değiştirmek üzere Cumhuriyet Yüksek Sovyetine tavsiye karan verdi.

9.4.1991 Gürcistan Parlamentosu bağımsızlığını ilân etti. (Referandum

31 Mart 1991'de yapıldı).

27.8.1991 Moldovya Yüksek Şurası bağımsızlığını ilân etti.

30.8.1991 Azerbaycan Yüksek Sovyeti Azerbaycan'ın 1918-20 bağımsızlığını tekrar yürürlüğe koyma kararı aldı.

31.8.1991 Özbek ve Kırgız Yüksek Sovyeti bağımsızlık kararı aldı.

9.9.1991 Tacik Yüksek Sovyeti bağımsızlık kararı aldı.

21.9.1991 Ermenistan'da bağımsızlık için referandum yapıldı. Referandumda % 95 katılım oldu ve % 99 evet oyu çıktı.

30.9.1991 Türkmenistan Yüksek Sovyeti bağımsızlık için referandum kararı aldı.

1.12.1991 Ukrayna'da bağımsızlık için referandum yapıldı. Referandumda % 93 evet (Kırım'da ancak % 54) oyu çıktı.

MUHTAR CUMHURİYETLERİN EGEMENLİK KARARNAMELERİ

Tarih	Açıklama	Yeni adı
10.8.1990	Karelya egemenlik karamamesi (RSFSC ve SSCB kanunlarına üstünlük verebilir).	
25.8.1990	Abhaz egemenlik karamamesi (İttifak Cumhuriyet statüsü) Gürcü SSC Yüksek Şurası kararı iptal etti. 31 Ağustos'ta Abhaz parlamentosu Gürcü üyelerinin kararı ile egemenlik iptal edildi. 140 üyeden 71'i katıldı ve iptal lehinde oy kullandı.	
30.8.1990	Komi egemenlik karamamesi. RSFSC ve SSCB'nde kalacaklar. Değişiklik ancak referandumla mümkün.	Komi SSC.
30.8.1990	Tatar egemenlik karamamesi. Karar 240 lehte, 1 çekim ser oyla. RSFSC'ye bağlı değil. 16. İttifak SSC olacak. Resmi dil Tatarca-Rusça olarak kabul edildi.	Tatar SSC
19.9.1990	Udmurt egemenlik karamamesi.	Udmurt Cumh.
27.9.1990	Yakut egemenlik karamamesi.	Yakut-Saha SSC
8.10.1990	Buryat egemenlik karamamesi.	
11.10.1990	Başkurt egemenlik karamamesi. Başkurt SSC İttifak statüsü için de oylama yapıldı.	
18.10.1990	Kalmuk egemenlik karamamesi. RSFSC'de	

Kalmuk SSC kalacak. Muhtar sözünü kullanmayacak. **Kalmuk SSC**

18.10.1990 Mordva egemenlik karamamesi geciktirildi.

22.10.1990 Mari egemenlik karamamesi. RSFSC'de Mari SSC kalacak (mari-el) Marice-Rusça resmi dil.

24.10.1990 Çuvaş egemenlik karamamesi -RSFSC'de Çuvaş SSC kalacak (Çuvaş'en) Çuvaşça -Rusça resmi dil.

25.11.1990 Çeçen Halk Kongresi Çeçen Cumhuriyetinin egemenliğini ilan etti.

27.11.1990 Çeçen-ingüş MSSC Halk Temcilcileri egemenliğini ilân etti. RSFSC'ye SSCB'ye de bağlı değil.

8.12.1990 Modrva Yüksek Sovyeti Rus baskısı neticesinde "egemenlikten vazgeçerek "Mordva SSC'ni kanunî(legal) devlet statüsünü ilân etti.

26.12.1990 Kuzey Ossetya MSSC SSC ilân edildi. RSFSC ve SSCB'de kalacak. Ossetça ve Rusça devlet dili.

20.1.1991 Kırım Muhtar Cumhuriyeti ilân etti. Seçmenlerin % 81'i katıldı ve % 93,3 oyla karar kabul edildi.

15.5.1991 Dağıstan Halk Kongeresi egemenliğini ilânla Sovyet İttifak Cumhuriyeti oldu, ancak genelde RSFSC'in parçası. (16 özerk cumhuriyetin en sonuncusu olarak egemenliğini ilân etti).

24.10.1991 Tatarıstan Yüksek Şurası "bağımsızlık" ilân etti.

Kasım 1991 Karakalpakıstan Özbekistan'a bağlı olmak kaydıyla egemenliğini ilan etti.

21.3.1992 Tatarıstan'da bağımsızlık referandumu yapıldı. % 61,4 oyla kabul edildi.

AO (Muhtar Oblast) EGEMENLİK KARARNAMELERİ

20.9.1990 "Egemenlik ve Güney Ossetya'nın statüsü hakkındaki" karamame. Güney Ossetin İttifak Demokratik Cumhuriyeti. 21 Eylül'de Gürcü Yüksek Şurası Prezidiumu tarafından iptal edildi.

7.10.1990 Adige egemenlik karamamesi. Muhtar Cumhuriyet statüsü. **(Edige MSSC)**

25.10.1990 Gorgo-Altay egemenlik karamamesi. (Gomo-Altay-MSSC)

1.12.1990 Karaçay-Çerkez SSC ilân ve RSFSC'ye bağlı Karaçay kongresi ise ayrı Karaçay Cumhuriyeti ilân etmişti.

2.9.1991 "Dağlık Karabağ Ermeni Cumhuriyeti" ilân edildi.

10.12.1991 Dağlık Karabağ'da bağımsızlık için referandum yapıldı. Ermenistan'a sığınanlar da oylamaya katıldı. Katılım % 80.

MUHTAR OKRUG EGEMENLİK KARARNAMELERİ

29.9.1990 Çukçi egemenlik kararnamesi. Muhtar Cumhuriyet statüsü. (Çukçi Sovyet SMC)

9.10.1990 Koryak egemenlik kararnamesi. Muhtar Cumhuriyet statüsü (Koryak Sovyet SMC)

11.10.1990 Komi-Permyak egemenlik kararnamesi. (Komi-Permyak Muhtar Oblast)

18.10.1990 Yamolo-Nenets egemenlik kararnamesi. İttifak Cumhuriyet statüsü (1989'a göre Yamolo-Nenets'ler nüfusun % 4,2'sini Rus ve Ukraynalılar % 76,2'sini teşkil ediyorlar) (Yamolo-Nenets Cumhuriyeti)

OBLAST EGEMENLİK KARARNAMELERİ

26.10.1990 İrtutsk oblastı egemenlik kararnamesi. RSFSC'de kalacak.

İDARÎ STATÜSÜ OLMAYANLARIN EGEMENLİK KARARLARI

12.10.1989 Gagauz'lar "Arkalık" hareketini kurdular.

Kasım 1989 "Gagauz Halkı" hareketi Gagauz Cumhuriyeti haritasını ilân etti. Bu haritaya Moldovya, Bulgaristan ve Ukrayna'da yaşayan Gagauz bölgeleri dahil edildi.

22.7.1990 Gagauz MSSC'i ilân edildi.

19.8.1990 754 Gagauz temsilcisinin "Gagauz halkının Moldovya Cumhuriyetinden bağımsızlığı hakkındaki kararname"yi tasdik ettiler. Moldovya bu girişimi kanunsuz ilân etti.

16.9.1990 2. Gagauz kongresi de Moldovya'dan ayrılma kararı aldı. Moldovya bunun üzerine "Arkalık" hareketi liderini tevkif etti.

Aralık 1990 Moldovya'daki Ruslar Dinester SSC ile Gagauz cumhuriyeti federasyon kurdular.

18.11.1991 Nalçik'te "I. Balkar Halk Kongresi" millî egemenlik ve "Balkar Cumhuriyeti"ni kurma kararı aldı. Bu cumhuriyet RSFSC içinde kalacak.

30.11.1991 92.000 İnguş Kuzey Ossetya MSSC içinde "İnguş Cumhuriyeti" kurmak için referandum yaptılar. Bu cumhuriyet de RSFSC'e bağlı olacaktı.

19.1.1992 Güney Ossetya halkı ve Güney Ossetya'dan Vladikafkaz'a kaçan halk Kuzey Ossetin MSSC'nde "Güney Osetya'nın Gürcistan'dan ayrılarak Rusya Federasyonuna katılması" için referandum yaptılar.

AĞUSTOS DARBESİ VE SSCB'NİN DAĞILMASI

15 Ağustos 1991'de saat sabah 6'da TASS haberler ajansı ve Moskova radyosu SSCB cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçev'in "hastalığı" nedeniyle görevlerini yürütemeyeceği ve SSCB anayasasının 127(7). maddelerine göre, SSCB cumhurbaşkanı yardımcısı Gennadii Yanaev'in sekiz üyeden kurulu "SSCB'de olağanüstü hâl devlet komitesi"nin başkanı olarak hakimiyeti ele aldığını bildirdiler. Ordu ve KGB'nin desteği ile gerçekleştirilen bu darbe, bu teşkilatlann kendi içinde uyumsuzluğu, halkın ve Boris Yeltsin'in ve başka liderlerin direnişi ile üç gün içinde başarısızlığa uğradı. Gorbaçev, Kırım'dan geri döndü ve suçlular tevkif edildi. Böylece dünya kamuoyu da rahat bir nefes aldı. Bundan sonra değişim süreci hızlandı.

8 Aralık 1991'de Belarusya'nın Brest kasabasında toplanan Rusya cumhurbaşkanı Boris Yeltsin, Belarusya Yüksek Sovyeti başkanı Stanislas Suskeviç ve Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Krauçuk iki günlük toplantıdan sonra üç Slav ülkesinin (Sodrujesstvo Nezavismih Gosudarstv: SNG) "Bağımsız Devletler Topluğunu" kurduklarını ve buna eski SSCB'nin diğer Cumhuriyetlerinin katılabileceğini ilân ettiler. 13 Aralık 1991'de Aşhabad'ta toplanan 5 Orta Asya cumhuriyetinin cumhurbaşkanlan BDT'na kurucu üye olarak katılacaklarını ilan ettiler. Azerbaycan Moldovya, Ermenistan'da üye olmaya karar verdiler.. 17 Aralık 1991'de Boris Yeltsin'le Mihail Gorbaçov arasında yapılan toplantıdan sonra 1 Ocak 1992'den itibaren SSCB'nin ortadan kalkması üzerine uzlaştılar. Böylece eski SSCB adını değiştirerek Bağımsız Devletler Topluluğu'na dönüşmüş oldu. Gürcistan ile Moldova cumhuriyetleri buna katılmadılar.

RUSYA'NIN YABANCI ÜLKELER ALEYHİNE YAYILMASI

1992'de bir kuruluşumuzun Rusya Federasyonu'nun başkanı, eski komünist Boris Yeltsin'e "Demokrasi Armağanı" (?) vermesini anlamak hayli zor olmuştu. Ona bu armağan verilirken 12 milyonu aşan Türk müslümanlara ve diğer azınlıklara eski Sovyet dönemindeki gibi hiç bir hak vermemede kararlı olduğu ve baskıları sürdürdüğü gerçeği bilinmemektemiydi? Aynca gerek Türkiye'nin (Osmanlı), gerekse diğer Türkî halkların asırlar boyu Ruslarla mücadele ettiği, ondan ağır darbeler yediği de düşünülememiş miydi? Fakat bu anda unutulmaması gerekli çok mühim bir gerçek daha vardır ki, o da Rusya'nın güçlendiği anda tekrar bir tehdit unsuru olacağıdır. Çünkü Rusya'nın yapısında, geleneğinde yayılmacılık vardır ve bu gelenek rejim değişikliği ile de ortadan kalkmamıştır. Rusya çok partili bir demokratik sisteme geçtiği takdirde de bu geleneğinden vazgeçmeyecektir. Çünkü tabiatına aykırı düşecektir. Dolayısıyla da Rusya'nın (SSCB'nin) bu tarihi geleneğini, yani yabancı topluluklar aleyhine yayılmasını kronolojik bir şekilde özetlemek zihinleri tazelemek yönünden yararlı olacaktır.

Rusya, XIV. yy.'da henüz ufacık bir beylik (Moskova knezliği) iken değişik halklar ve milletler aleyhine genişlemeye başlamış ve XX. yy.'ın sonlarına kadar da belkide tarihte başka bir örneği olmayan yayılmacılık örneği göstermiştir. Bugün gücü azalmış gibi gözükmekteyse de bu altı asırlık yayılmacılık ve tahakküm felsefesinin (geleneği) yüzyıllar içinde Rusların karakterlerinin, hayat tarzlarının bir parçasına dönüştüğünü kolaylıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla da ilk fırsatta bu geleneğin sürdürüleceğini tahmin edebiliriz. Aşağıdaki kronolojik tablo işte bu Rus yayılmacılığını göstermektedir.

1346- Komi ülkesi işgal edildi.

1478- Karelya işgal edildi.

1552- (1469, 1478, 1506, 1524, 1530, 1545 ve 1550 yıllarındaki hücumlardan sonra) 30 Ağustos'ta başlayan savaş 12 Ekim 1552'de Kazan Hanlığının düşmesi ile neticelendi. Korkunç İvan'ın emri ile şehirdeki bütün erkekler kılıçtan geçirildi. Kadın-kızlar ve çocuklar esir edildi. Kadınlar 150 bin Rus askeri arasında dağıtıldı.

1556- Astrahan Hanlığı da aynı akibete uğradı.

1557- Başkurtlar Kazan şehrindeki vahşetten korkarak Ruslara teslim oldular. Ancak sonra yüz yıl sürecek ayaklanmalar başlattılar.

1558- Sibir Hanlığı da Rusların işgaline uğradı.

1630- Baykal'ı aşan Ruslar Buryatları hakimiyetleri altına aldılar.

1630- Aynı şekilde Yakutistan da işgal edildi.

1654- Perayaslav Radası (meclisi) Ukrayna'nın Rusya hakimiyetine girmesini kabule mecbur oldu.

1654- 1667- Rus-Leh savaşları neticesinde Andrus antlaşması ile Ukrayna ve Kiev knezliği Rusya'nın hakimiyeti altına girdi.

1721- Estonya, Rusya tarafından ilhak edildi. I. Petro (Büyük)'ün Avrupa'ya pencere açma politikası Baltık sahili halkları için çok pahalıya mâl oldu.

1731- İlk olarak Küçükcüz Kazakları Rus hakimiyetini tanımak zorunda kaldılar. 1860'larda ise bütün Kazak bozkırları Rus çizmesi altında idi.

1742- Karakalpakistan Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. 1873'te ise tamamen ihlak edildi.

1756- Altay bölgesi Rusların eline geçti.

1771- Kalmuk Hanlığı Ruslar tarafından ortadan kaldırıldı.

1772- Belarusya, Rusya tarafından ilhak edildi.

1774- Kuzey Ossetya işgal edildi.

1774- Büyük ve Küçük Kabarda Rus askerlerinin eline geçti.

1783- Kırım Hanlığı Ruslar tarafından işgal edildi.

1783- Gürcistan Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı.

1793- Yaş antlaşması ile Moldovya'nın bir kısmı Rusya'nın hakimiyetine geçti.

1795- Litvanya'nın büyük bir kısmı ele geçti.

1801- Gürcistan'ın doğu ve kuzeyindeki bir hayli arazisi Rusların eline geçti.

1801- Doğu Ermenistan işgal edildi.

1801- Kuzey Ossetya Rus hakimiyeti altına girdi.

1805- Karabağ Hanlığı Ruslar tarafından işgal edildi.

1810- İnguş ülkesi Rusların eline geçti.

1812- Bükreş antlaşması ile Besarabya Rusya'nın oldu.

1813- Rus kolonial güçlerinin mücadelesi neticesinde yapılan Gülistan Antlaşmasıyla Baku, Gence, Şirvan, Kuba Hanlıkları, Tebriz, Dağıstan v.b. bölgeler Rus boyunduruğu altına girdiler.

1815- Litvanya tamamen işgal edildi.

1828- 1859 - Ruslar Çeçenlere ve diğer dağlıklara karşı hücuma geçtiler. Şeyh Şamil'in liderliğindeki kahramanca direniş 1859'a kadar sürdü. Ancak sonunda bu yöreler Rusların boyunduruğu altına girdi.

1863- Kuzey Kırgızistan Ruslar tarafından işgal edildi.

1864- Batı Gürcistan da Rus hakimiyeti altına girdi.

1868- Buhara Hanlığı Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı.

1873- Hive Hanlığı işgal edildi.

1875- Kokand (Hokand) Hanlığı Rusların eline geçti.

1876- Güney Kırgızistan da Ruslar tarafından işgal edildi.

1878- Acaristan işgal edildi.

1885- Batı Türkistan tamamen Rus hakimiyeti altına girdi.

1914- Tuva Devleti Rusya himayesini kabul etmek zorunda kaldı.

1940- Viborg (Vipuri) şehri ve Karelya işgal edildi.

1940- Bukovina ve Besarabya tamamen işgal edildi.

1944- Tannu - Tuva Devleti ilhak edildi.

1945- Königsberg ile Doğu Prusya SSCB topraklarına katıldı.

1945- Güney Sahalin ile Kuril takım adalarının dört adası işgal edildi.

1953- Doğu Berlin ayaklanması kanlı bir şekilde bastırıldı.

1956 - Macaristan'a askeri müdahale edildi.

1968- Çekoslovakya'ya Sovyet tankları sokularak rejim devrildi.

1979- 1990. Afganistan işgale kalkışıldı. Ruslar geri çekilmek zorunda kaldılar.

SOVYET YÖNETİMİNİN İNSAN HAKLARI İHLÂLLERİ

1926 - 1936 - Stalin göçebe halkları zorla yerleşik hayata geçirerek yüzbilercesinin ölümüne sebep oldu. Yöneticiler, aydınlar çeşitli bahanelerlerle sürgün edildi, kamplara atıldı veya idam edildi. Bunun neticesinde 1917 ihtilalinden önce ortaya çıkan aydınlar, bolşeviklerle işbirliği yapsalar dahi yok edildiler.

1937 - İlk olarak 1937'de uzak doğuda yaşayan Koreliler, Japonlara casusluk yapıyorlar bahanesiyle topyekün Orta Asya'ya sürgün edildiler. 1940'ta ise Polonyalılar'ın büyük bir kısmı Ukrayna ve Batı Belarusya'dan sürüldüler.

1941 - Almanlar SSCB'yi işgale başlayınca 1941'in Ağustos'unda Volga Muhtar Cumhuriyeti lağv edildi. Almanların büyük kısmı Kazakıstan ile Sib -

rya'ya Nazilerle işbirliği yapıldan gerekçesiyle sürüldü.

1942 - 1942'de ise Leningrad ve civarındaki Finliler sürüldü.

1943 - 1944 - İkinci sürgün dalgası ise 1943 - 44 yıllarında gerçekleşti. Çeçen, İnguş, Karaçay ve Balkarlar Kuzey Kafkasya'dan; Kırım Tatarları, Bulgar, Yunan ve Ermeniler Kırım'dan; Türk, Kürt, Hemşil ve Azeriler (Meshetler) Gürcistan'dan, Kalmuklar da kendi ülkelerinden sürüldüler. Hepsi Almanlarla işbirliğinde suçlandılar. Meshetler ise Türk gizli servisiyle temas kurmakla suçlandılar. Sürgünler özel yerleşim bölgelerine yerleştirilip çok sert uygulamalara maruz kaldılar. Bu bölgeden kaçanlar 20 yıl çalışma kampına mahkum edilirdi. 1 Ocak 1949'a göre, 2.300.233 sürgünün % 79,8'i daimi (ömürlük) sürgün kamplarına tabi tutulmuşlardı.

Yeni ilân edilen arşiv malzemelerine göre sürülenlerden sürgün yerine ulaşanlar aşağıdaki gibidir:

Almanlar 948.829 (446.480'i Volga Alman MSSC'nden). 1945 ile 1948'de 120.192 Alman ilaveten sürüldüler.

Çeçenler	362.282
İnguşlar	134.178
Karaçay	68.327
Balkar	37.406
Kırımlılar	228.392 (183.155'i Kırım Tatarı)
Kalmuk	91.919
Meshet, Kürt, Hemşil, Azeri	94.955

	Sürülenlerin	Nakliyat Esnasında	Oran %
Kırım Tatarı	191.044	7.889	(% 5)
Balkar	40.900	3.494	(% 8)
Kalmuk	93.139	1.220	(% 1,3)

1949'da kamplarda yapılan sayımın verilerine göre:

	Ölenler	Sürgün Edilenlerin Oranı (%)
Kuzey Kafkasya'dan (Çeçen, İnguş, Karaçay, Balkar)	144.704	24,7
Kırım'dan	44.125	19,3
Gürcistan'dan	14.895	15,7
Kalmuk	16.017	17,3

Sürgüne uğrayanlar kendi kayıpları hakkında ise daha yüksek rakamlar ver-

mektedirler. Bu konuda onların daha haklı olmaları ise kuvvetle muhtemeldir.

GAYRI RUSLAR'A KARŞI GENEL UYGULAMALAR

Rus olmayan halkların dili, her türlü sahada kullanmadan men edilerek, "mutfak dili" derecesine düşürüldü. Milli okulların sayısı olağanüstü şekilde azaltıldı, şehirdekiler ise kapatıldı. Rus dilini iyi derecede bilmeyenlerin yüksek tahsil yapma şansı ellerinden alındı. Milli dilleri telekomünikasyonda, bilhassa radyo ve televizyonda kullanma sınırlandı. Ufak çocuklara ana dilde eğim veren kreş ve yuvalar hemen hemen hiç açılmadı. Bu kadarla yetinilmeyerek "çocuğun dilini bozmamak (?) için" ebeveynlere evde dahi ana dili konuşmak yasaklandı.

Rusya'nın gayr-ı Rus halklarına milli sinema stüdyoları açma izni verilmedi. Milli yayın faaliyetleri sınırlandırıldı. Türklerin bir kaç defa zorla imlâlarını (alfabelerini) değiştirdiler. Bugün dahi fonetiğe tamamen aykırı, dilleri sakatlayan, kendilerine tamamen yabancı Kril harfinde okumak ve yazmak zorunda bırakıldılar.

Gençleri komünizm ruhunda eğitmeyi engelleyen reaksiyon nesneler diyerek halkların geçmişten gelen adet-örflerini ve geleneklerini yasakladılar. Onların tarihleri tahrif ve tahrip edildi ve "gayr-ı Rusların gerçek tarihi ancak 1917'den sonra başlamaktadır" diye beyinler yıkandı. Yüksek parti-hükümet organları "Ülkemizin bütün halkları ne kadar çabuk Rusça konuşmaya başlarsa, o kadar çabuk parlak geleceği inşa edebileceğiz" şeklinde bildiriler yayınladı.

Gayr-ı Ruslar arasında milli şuuru çok az şekilde canlandırmak isteyenler daha "milliyetçiler" diye suçlanarak, çok feci şekilde cezalandırıldılar. Diğer yandan resmi ideoloji gerekli-gereksiz "Rus Canı", "Rus Kışı", "Rus Kayını", "Rus İdil'i" v.b. hakkında gayr-ı tabii ve mânâsız vatansever bildirilerle insanları bunaltmaya çalıştı. Gayr-ı Ruslar rezil etmek onların dini, örf-adetleri ile alay devletin resmi siyasetine dönüştü. Kuzeyde yaşayan yerli halkların acı kaderi buna açık örnek olmaktadır. "Büyük ağabeylerinin getirdiği "medeniyet" meyvalarını tadarak, onlar bugün ölüm derecesine ulaşmışlardır. "Yüzyılımızın teknik abideleri" onların hayat şartlarını, çevrelerini tamamen yok etti. Bu halkların alışmadıkları gıdalardan, çeşitli "medeni" hastalıklardan, vitamin yetersizliğinden, alkolizmden, ekolojik saldırganlıklardan sağ kurtulmaları şüphelidir. Evet, Rusya Federasyonu'ndaki "halklar dostluğu" onlara işte böyle pahalıya mâl oldu.

Rusya'da asırlarca devam eden ve Yahudilerin çok sayıda göç etmesine sebep olan anti-semitizmi nasıl izah edebiliriz? Rippentrop-Molotov antlaşması neticesinde "esir" düşen ve gizlice yok edilen Leh (Polonyalı) subayların acı kaderi için kim sorumlu acaba?

RUSLARIN İLERİYE DÖNÜK PLANLARI

Bu soruya kesin bir cevap vermek şüphesiz imkânsızdır. Ancak uygulamalardan, bazı ileri gelenlerin görüşlerinden bir takım ipuçları elde etmek mümkündür. Rus milletinin, milliyetçilerin görüşlerine tercüman olan şahısların biri de meşhur yazar Aleksandr Soljenistsin'dir. Çalışma kamplarından tutunda ülkesinin her türlü şartlarını iyi bilen, Rus halkının hissiyatına tercüman olan Soljenitsin'in Rusya'nın geleceği ile ilgili görüşleri bize birtakım ipuçları verebilir. O bu konudaki görüşlerini *Kak nam obustroit Rossiyu* (Rusya'yı nasıl organize edelim) adlı 52 sayfalık bir kitapçıkta belirtmiştir. Bu eser başta "YMCA-Press" yayınevi tarafından Paris'te, daha sonra 18 Eylül 1990'da o dönemin resmi yayın organı olan *Komsomolskaya Pravda* gazetesinde ek olarak basılmış ve hayli müsbet ve menfi reaksiyon almıştı. Biz bu kitapçığın daha ziyade milletler konusundaki görüşlerini özetlemekle yetineceğiz.

Soljenitsin SSCB'yi muhafaza etmenin Rusya'ya çok pahalıya mâl olduğunu belirterek ittifak cumhuriyetlere bağımsızlık verilmesini talep ediyor. Ancak o Ukrayna, Belarusya ve Kazakıstan'a daha değişik bir yaklaşım göstererek Ukrayna, Belarusya ve Rusya arasında bir "Slav Birliği" oluşturma fikrini ileri sürüyor. Gerçekten de Bağımsız Devletler Topluluğu başta "Slav Birliği" şeklinde doğmuştu ve isteyenlerin bu topluluğa katılabileceklerini belirtmişti. Soljenitsin devamla Kazakıstan'ın kuzeyinde Kazaklar azınlıkta olduğu için ancak güney kısmına bağımsızlık verilmelidir şeklinde bir görüş ileri sürmüştü. Onun bu görüşü bir ara Yeltsin tarafından da Kazakıstan liderlerine bir tehdit olarak kullanılmıştı. Yani Rusya Federasyonu Kazakıstan'ın kuzeyindeki Rus çoğunluğunu her an Alma-Ata'ya karşı bir tehdit unsuru olarak kullanabileceğini göstermiş oldu.

Kitapçığı "Küçük millet ve halklara" bölümünde ise (s.10-11) Soljenitsin, "hatta Tatar, Başkurt, Udmurt, Komi, Çuvaş, Mordva, Mari, Yakut gibi büyük milletlerin hiç bir seçme (kendi kaderlerini belirleme) hakları olamaz; onlara ancak kendi kültür, din ve ekonomilerine sahip çıkma hakkı verilebilir; Kırım Tatarları'na ise tamamen Kırım'a dönmek için hak verilmelidir. Ancak onlara da hiç bir şekilde egemenlik talep etmek hakkı verilemez" diyerek Rusya Federa-

syonu sınırları içindeki toplulukların eskisi gibi Moskova'nın bir objesi olarak kalması gerektiği fikrini ileri sürmektedir. Yani Ruslar güçleri yettikleri yerde hiç bir topluluğa hürriyet vermemelidirler. Soljenitsin'in bu talebi Yeltsin'in uygulamaları ile gerçekte de teyid edilmiştir. Msl. Tatarıstan'ın bağımsızlık konusunda yaptığı referandumu kanunsuz olarak ilân etmiştir. Bununla yetinmeyip hiç bir ekonomik hak vermeye de yanaşmamışır. Kısacası Rus halkının hissiyatına tercüman olan eski muhalif Soljenitsin'in görüşleri demokrat maskeli yöneticilerin yürüttükleri politikalarda genelde kendi ifadesini bulmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU'NDA ETNİK VE DEMOGRAFİK YAPI

Şimdiye kadar BDT'nun (eski SSCB) idarî yapısını inceledik. Rusya'nın dışında da bazı etnik grupların adını taşıyan cumhuriyet, muhtar cumhuriyet ve muhtar bölgelerin (oblast) mevcut olduğunu gördük. Ancak BDT'nda 100'ün üstündeki değişik ırk, millet, halk ve boyların hepsinin idarî bir bölgeleri yoktur. Mesela, nüfus yoğunlukları itibarı ile üstlerde duran Almanlar veya Türk boylarından Kırım Tatarları kendilerine has idarî yapıdan mahrum edilmişlerdir. Bu durumda (eski SSCB) BDT'ndaki idari yapının sağlıklı olmadığının bir işaretidir. Çünkü cumhuriyet, özerk cumhuriyet ve oblastların etnik yapıyı dikkate almadan siyasî tercihlerle meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Hatta cumhuriyetlere birlik veya özerklik statüleri verilirken dahi hakkaniyet, eşitlik prensiplerine riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla da herhangi bir idarî bölgeye sahip olmayan topluluklar, etnik sürtüşmelerin arttığı bir dönemde dikkati çekmektedir. Kaldıki dünyamızda sırf etnik değil, mezhep farklılıklarının dahi (msl. Kuzey Irlanda) kanlı çatışmalara yol açması etnik yapı konusuna eğilmemize neden olmaktadır.

Bilindiği üzere BDT'nda (eski milletler hapishanesi olan SSCB) Ruslar esas halk durumundadırlar. Diğer iki Slav gurubu (Ukraynalılar ile Belaruslar) ile büyük BDT genel nüfusunun (Rus: 143.347.623; Ukrain: 43.951.218; Belarus: 9.819.952. Toplam 197.118.798) % 70-71'lik bir oranına ulaşmaktadırlar. Ancak "Slav Birliği" teorisi son siyasî gelişmelerden de pek gerçekçi gözükmemektedir. Gerek eski SSCB'de ve gerekse eski Yugoslavya Federasyonu'nda her Slav milleti ayrı kimliğe sahip oldukları ve ayrı ayrı bağımsızlığa kavuşmak arzusunda olduklarını açık ve seçik belirtmiş bulunmaktadırlar. Dolayısıyla da Slavların soy birliğini oluşturarak BDT'nun azınlık durumunda

kalanlar karşısında yek vücut olarak hareket etmeleri beklenemez. Bu durumda Ruslar karşısında diğer azınlık millet, halk ve topluluklar ehemmiyetlerini artırmaktadır. İşte bu gerçek bize BDT'nun etnik yapısını daha dikkatli incelememiz gerektiğini göstermektedir. BDT'nun etnik yapısını coğrafî bölgelere ve daha da bilimsel antropolojik ve lenguistik yapıya göre incelemeniz gerekecektir. Coğrafî bölgelere göre incelediğimizde önümüze aşağıdaki tablo çıkacaktır.

DOĞU SLAV HALKLARI

Rus
Ukrain
Belarus
Polonyalılar

DOĞU AVRUPA'DA GAYR-I SLAVLAR

GÜNEY-DOĞU BALTIK - ÖTESİ HALKLARI

Leton(yalı)lar
Litvan(yalı)lar
Eston(yalı)lar
Fin dilli küçük halklar — Lievler, Leningard Finleri, İşorlar, Vodlar, Vensler

KUZEY AVRUPA HALKLARI

Kareller
Loparlar
Komiler (Zıryan ve Permyaklar)

İDİL - URAL HALKLARI

Mordva - Man - Udmurtlar
Çuvaşlar (Türkî)
Tatarlar (Türkî)
Başkurtlar (Türkî)
Kalmuklar

GÜNEY - BATI HALKLARI

Moldovanlar
Gagauzlar (Türkî)
Yahudiler
Karaimler (Türkî)
Çingeneler

KAFKASYA HALKLARI

TÜRKÎ HALKLAR

Azerbaycanlılar
Karaçay - Balkarlar
Nogaylar
Türkmenler
Kumuklar

YAFET HALKLARI

A) Abhaz - Adige gurubu
Abhazlar Çerkez (Adige)ler
Abazalar Kabardalar

B) Güney (Kartvel) gurubu
Gürcüler
Acarlar
Meshler

C) Kuzey doğu (Çeçen - Dağıştan) gurubu

Çeçenler	Avar (Andi, Dido)lar
İnguşlar	Darginler
	Lezginler (Tabasaran, Agul, Rutul v.b.)
	Arçinler
	Laklar

ERMENİLER

OSETİNLER

MİLLİ AZINLIKLAR

(Tat, Talış, Kürt, Yezit v.b.)

ORTA ASYA HALKLARI

Tacikler
Özbekler (Türkî)
Türkmenler (Türkî)
Kazaklar (Türkî)
Kırgızlar (Türkî)
Karakalpaklar (Türkî)
Almanlar
Koreliler
Millî azınlıklar
- Tatarlar (Türkî)
- Uygurlar (Türkî)
- Meshet Türkleri (Türkî)
- İranlılar
- Araplar
- Yahudiler
- Dunganlar
- Sart-Kalmaklar
- Çingeneler — Cemşit
- Başkalar — Hezari
  Beluci
  Hintliler

SİBİRYA VE KUZEY HALKLARI

Ugro - Fin gurubu
Türk gurubu
Moğol gurubu
Tunguz gurubu
Paleoasya gurubu

ALTAY - SAYAN (TÜRKÎ) HALKLARI

I. ALTAYLILAR(Türkî)	II. HAKASLAR(Türkî)	III. TÜRKÎ
Altay-Kiji	Kızıl	Şor

Telengit
Mayman
Tuba
Kumandin
Celkan
Teleüt

Kaçin
Sagay
Koybalı
Beltir

Tuva
Karagas
Çulım

BATI SİBİRYA TATARLARI (TÜRKÎ)

Tobal - Tümen - Tomsk - Baraba

BURYATLAR

YAKUTLAR (Türkî)

KUZEYİN AZINLIK HALKLARI

OBUGORLARI (Hantı ve Mansi)

SAMODİ HALKLARI

Nenets
Tavgiyts (Nganasan)
Ents
Selkup

KENTLER

TUNGUZ LAR

EVENKİ

Dolgan (Türkî)
Lamut
Nègidal
Gilyak (Nivh)
Yakagir

İtelmen
Çukçi ve Koryak
Eskimo ve Algut

BDT'nda ırk, millet, halk ve topluluklar antropolojik bir sıralamaya tabi tuttuğumuzda yeryüzündeki belli, başlı on antropolojik ailenin altısının (İndo, Avrupa, Sami-Hami, Yafet (İbero-Kafkas), (Ural-, Altay ve Sino-Tibet) temsilcileri veya altguruplan ile karşılaşmaktayız.

Buna göre;

İndo-Avrupa : Slav, Roman, İran;

Yafet (Kafkas) : Hemen hepsi;
Altay : Türk, Moğol, Tunguz-Mançur;
Ural : Fin altguruplarının temsilcilerini görmekte- yiz. Bunu biraz daha açarsak aşağıdaki tablo gözlerimizin önüne serilecektir.

HALKLAR
(BDT IRKLAR)

I. İNDO - AVRUPA AİLESİ

SLAV GURUBU

1- Rus
2- Ukrain
3- Belarus
4- Leh
5- Bulgar

LETTO - LİTVAN GURUBU

1- Letonyalı
2- Litvanyalı

ROMAN GRUBU

1- Moldovyalı

GERMEN GURUBU

1- Alman

GREK GURUBU

1- Yunan

İRAN GURUBU

1- Tacik
2- Pamir Tacikleri
3- Osetin
4- Kürt
5- Talış
6- Tat

HİNT GRUBU

1- Çingene

ERMENİ GURUBU

1- Ermeni

SAMİ GURUBU

1- Yahudi

II- KAFKAS AİLESİ

KARTVEI GURUBU

1- Gürcü

ANDİGO - ABHAZ GURUBU

1- Abhaz
2- Kabarda
3- Çerkez
4- Adige

NAH GURUBU

1- Çeçen
2- İnguş

DAĞISTAN GURUBU

1- Avar
2- Laks
3- Dargin
4- Tabasaran
5- Lezgin
6- Agul
7- Rutul
8- Tsahur

URAL-ALTAY

III- URAL AİLESİ

FİN GURUBU

1- Eston
2- Karel
3- Vens
4- Soomi
5- Komi
6- Komi - Permyak
7- Udmurt
8- Mari

9- Mordva

UGOR GURUBU

1- Hanti
2- Mansi
3- Vengı (Macar ?)

SAMODİ GURUBU

1- Nentsı
2- Nganasanı
3- Selkupı

IV. ALTAY AİLESİ

TÜRK GURUBU

1- Çuvaş	7- Balkar	13- Türkmen	
2- Tatar	8- Kazak	14- Azeri	19- Şor
3- Başkurt	9- Kırgız	15- Gagauz	20- Yakut
4- Nogay	10- Karakalpak	16- Altaylı	21- Dolgan
5- Kumuk	11- Özbek	17- Hakas	22- K. Tatar
6- Karaçay	12- Uygur	18- Tuvalı	23- Karaim

MOĞOL GURUBU

1- Buryat
2- Kalmuk

TONGUZ - MANÇU GURUBU

1- Evenki
2- Evini
3- Nanay
4- Ulçi
5- Orok
6- Udegey
7- Oroç

PALEO ASYA HALKLARI

1- Çukçi
2- Koryak
3- İtelmen
4- Yukagir

5- Nivhi

V. ESKİMO - ALEUT AİLESİ

1- Eskimo 2- Aleut

KET

1- Ket

KORE

1- Koreli

SİNO-TİBET AİLESİ

ÇİN GURUBU

1- Dungan

DİL ŞEMALARI

Günümüzde ırkların saflığı düşünülemeyeceğine göre millet faktörünün belirlenmesinde en mühim unsurun dil ve kültür faktörü olduğu düşünüldüğünde dil ailelerinin çok mühim olduğu anlaşılır. Her ne kadar aynı ırkdan olanlar benzer dilleri kullanırlarsa da dil ve bunun yarattığı edebiyat ve kültürün soy şuurunu çok geri planlara atarak milli şuuru üste çıkardığını bugün örnekleriyle görmekteyiz. Dolayısıyla ırkları incelerken lenguistik benzerlikleri de dikkate almamız gerekmektedir. BDT'nu incelediğimize göre ise buradaki ana dil (soy) ailesini tablolarla vermek belki en doğrusu olacaktır. (Kafkasya ailesi için bk. Kafkasya bölgesi)

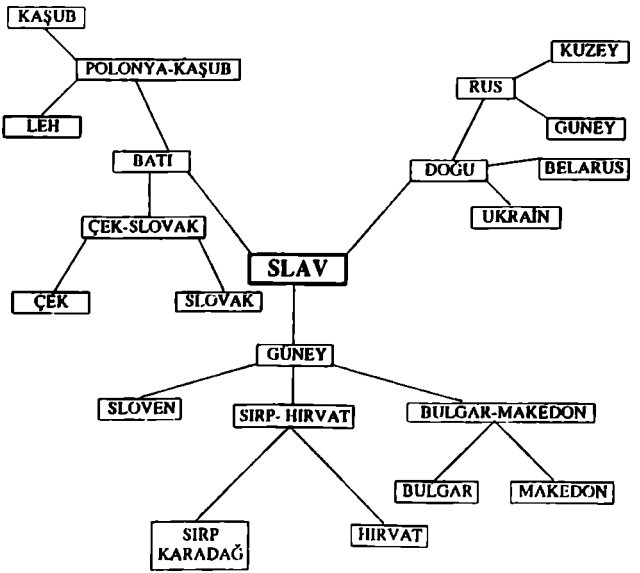

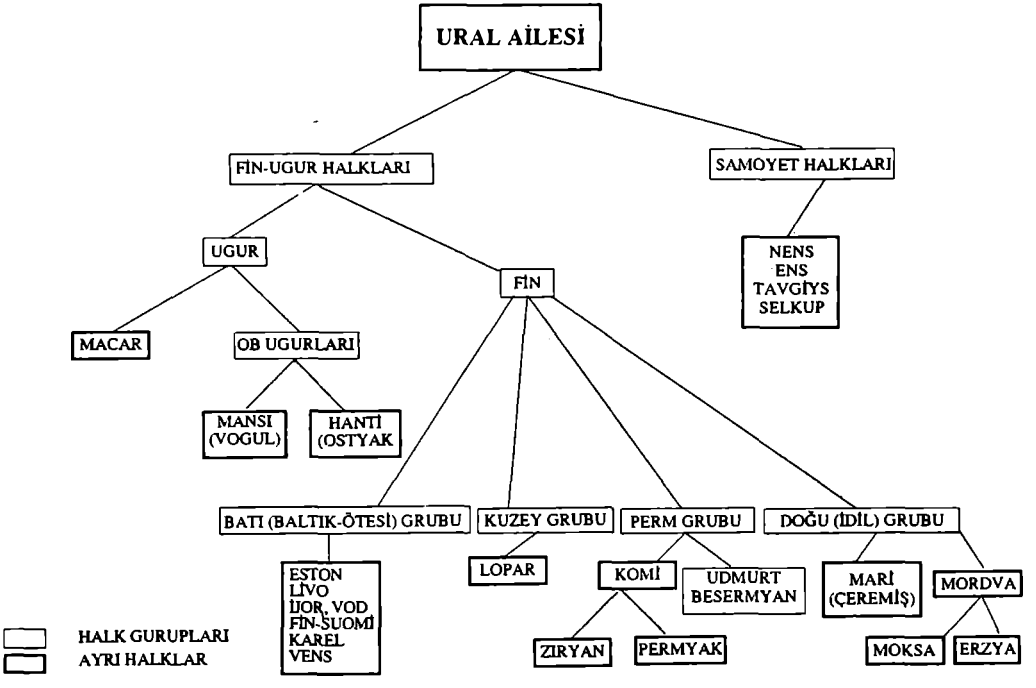
URAL AİLESİ
FİN-UGUR HALKLARI
SAMOYET HALKLARI
UGUR
FİN
NENS
ENS
TAVGİYS
SELKUP
MACAR
OB UGURLARI
MANSI
(VOGUL)
HANTİ
(OSTYAK
BATI (BALTIK-ÖTESİ) GRUBU
KUZEY GRUBU
PERM GRUBU
DOĞU (İDİL) GRUBU
ESTON
LİVO
IJOR, VOD
FİN-SUOMİ
KAREL
VENS
LOPAR
KOMİ
UDMURT
BESERMYAN
MARİ
(ÇEREMİŞ)
MORDVA
ZIRYAN
PERMYAK
MOKSA
ERZYA
HALK GURUPLARI
AYRI HALKLAR

ALTAY AİLESİ
TÜRK
MOĞOL
TUNGUZ
BATI GURUBU
DOĞU GURUBU
KUZEY (TUNGUZ) GURUBU
GÜNEY (MANÇUR) GURUBU
OYRAT (KALMUK CUNGAR) AFGAN MOĞOLU
BURYAT BARGU-BURYAT DAGUR HALHA GÜNEY MOĞOLLARI (HORÇİN, DURBUT, GORLAS, NAYMAN, HARAÇİN, TUMUT, ÇAHAR, SUNİT V.B.)
EVENKİ LAMUT NEGİDAL
NANAY ULÇİ OROÇİ UDE OROKİ MANÇUR

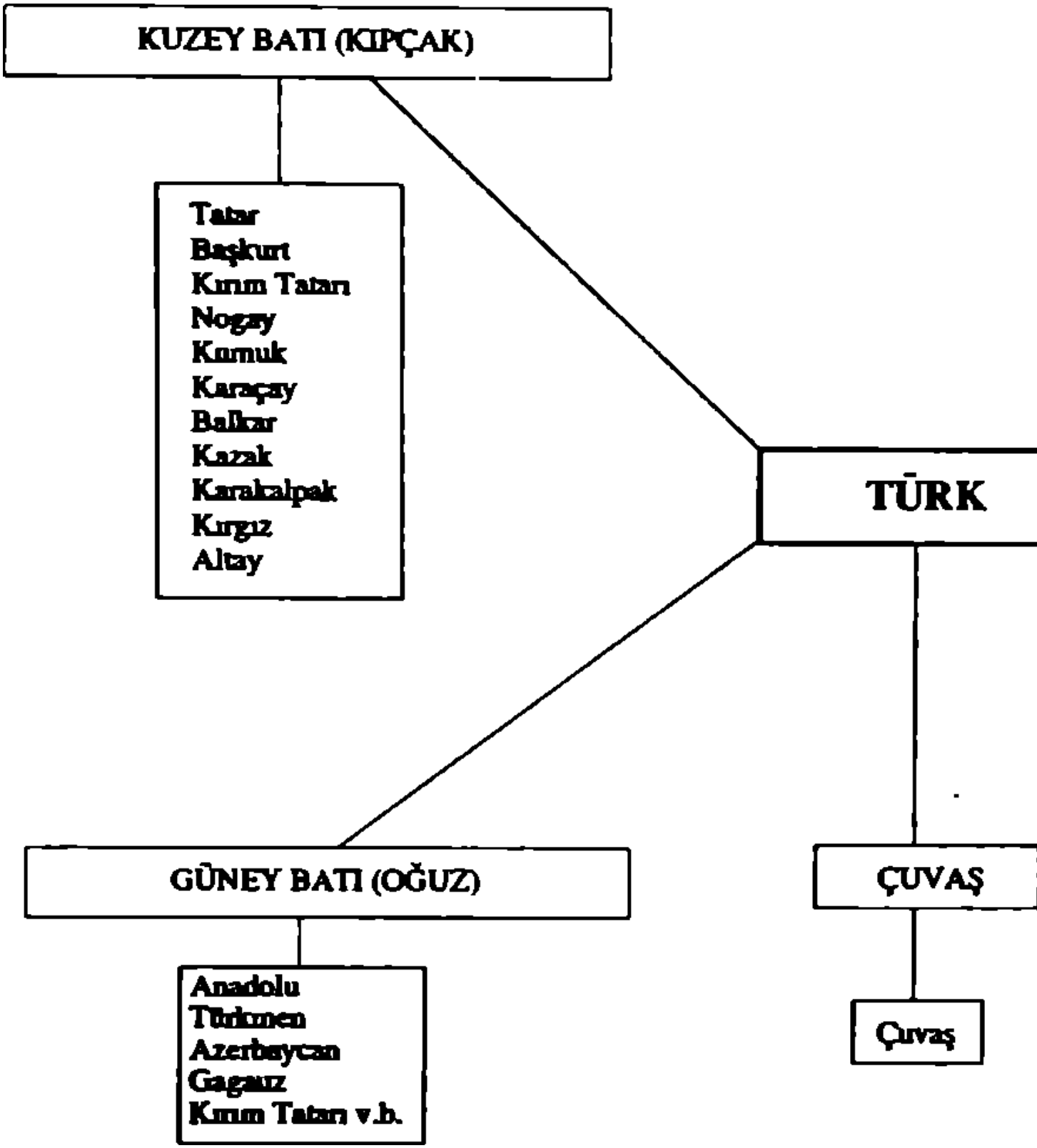
KUZEY BATI (KIPÇAK)
Tatar
Başkurt
Kırım Tatarı
Nogay
Kumuk
Karaçay
Balkar
Kazak
Karakalpak
Kırgız
Altay
TÜRK
GÜNEY BATI (OĞUZ)
Anadolu
Türkmen
Azerbaycan
Gagauz
Kırım Tatarı v.b.
ÇUVAŞ
Çuvaş

KUZEY DOĞU (SİBİR)
Yakut
Dolgan
Şor
Hakas
Tuva
Karagas
GÜNEY DOĞU (KAŞGAR)
Özbek
Uygur

RUSLARIN DEMOGRAFİK DAĞILIMI

Etnik Ruslara BDT'nun her yerinde rastlamak mümkündür. Fakat dağılımı eşit değildir. Bazı cumhuriyetlerde hatta yerli halka yakın bir oranı teşkil ederken (msl. Kazakıstan) bazılarında Ruslar küçük bir azınlığı oluştururlar (msl. Ermenistan). Aşağıdaki tablo bu durumu daha açıkça ortaya koymaktadır.

Rusların Nüfus Dağılımı

Ülke adı	Nüfus (1979)	Oran (%)	Nüfus (1989)	Oran (%)
Genel	137.397.089	100	145.071.550	100
Rusya Fed.	113.521.881	82,6	119.807.165	82,6
Ukrayna	10.471.602	7,6	11.340.250	7.8
Belarusya	1.134.117	0,8	1.341.055	0.9
Özbekistan	1.665.658	1,2	1.652.179	1,1
Kazakıstan	5.991.205	4,4	6.226.400	4,3
Gürcistan	371.608	0,3	338.645	0,2
Azerbaycan	475.255	0,3	392.303	0,3
Kırgızıstan	911.703	0,7	916.543	0,6
Tacikistan	395.089	0,3	386.630	0,3
Türkmenistan	349.170	0,25	334.477	0,23
Ermenistan	70.336	0,05	51.553	0,04
Litvanya	308.493	0,2	343.597	0,2
Moldovya	505.730	0,4	560.423	0,4
Letonya	821.464	0,6	905.515	0,6
Estonya	408.778	0,3	474.815	0,3

Rusların Cumhuriyetlerde Yerli Nüfusa Göre Oranları (1989)

Cumhuriyet	Gen. Nüfus	Yerli Halk	(%)	Rus Nüfusu	(%)
BDT	285.688.65			145.071.550	50,77
Rusya Fed.	147.001.621			119.807.165	81,5
Ukrayna	51.449.621	(37.370.368)	72,63	11.340.250	22,04
Belarus	10.149.248	(7.897.781)	77,81	1.341.055	13,21
Özbekistan	19.808.077	(14.123.626)	71,3	1.652.179	8,34

Kazakıstan	16.463.115	(6.531.921)	39,67	6.226.400	37,82
Gürcistan	5.395.841	(3.789.385)	70,22	338.645	6,27
Azerbaycan	7.019.739	(5.800.994)	82,63	392.303	5,58
Litvanya	3.673.362	(2.924.362)	79,60	343.597	9,35
Moldova	4.332.363	(2.790.769)	64,41	560.423	12,93
Letonya	366.567	(1.387.646)	52,03	905.515	33,95
Kırgızıstan	4.257.755	(2.228.482)	52,34	916.543	21.52
Tacikistan	5.089.593	(3.168.193)	62,24	386.630	7,59
Ermenistan	3.304.353	(3.081.920)	93,26	51.553	1,56
Türkmenistan	3.512.190	(2.524.136)	71,86	334.477	9,52
Estonya	1.565.662	(963.269)	61,52	474.815	30,32

SSCB (Rusya)'nin içinde ve dışında göçler yeni bir fenomen değildir. I. Dünya Savaşı ve 1917 İhtilâli, II. Dünya Savaşı ve Alman işgali esnasında ve sonrasında ve en son olarakta 1960'lı ve 1970'li yılarda 11 milyon insan SSCB'i terk etmiştir. 1930'larda milyonlarca insan çalışma kamplarına yollanmıştı. II. Dünya Savaşı'nda ise milyonlarca insan doğuya nakledildi veya kaçtı.

Perestoryka yıllarında ise 1986'da 8 bin, 1987'de 35-40 bin, 1988'de 108 bin, 1989'da 235 bin ve 1990'da 377 bin Sovyet vatandaşı ülkesini terketti. Yani II. Dünya Savaşı'ndan sonra takriben 1 milyon insan SSCB'den göç etti. 1990'da göç edenlerin 182 bini İsrail'e, 148 bini Almanya'ya 24 bini Yunanistan'a gittiler.

BDT'nun içinde de on milyonlarca insan millî bölgelerinden uzakta yaşamaktadırlar. Göçmenleri, etnik çatışmalardan kaçanlar veya devlet tarafından bir bölgeden diğer bölgeye nakledilenler (sürgün, tabiî afet veya çevre kirlenmesi) olmak üzere iki kategoride incelemek mümkündür. 1990 yılında takriben 1 milyon insan etnik çatışmalar dolayısıyla yaşadıkları bölgeleri terketmek zorunda kalmışlardır. Etnik çatışmalar artınca kendi millî bölgelerinde yaşamayan potansiyel göçmenler olacaktır ve bunların toplam sayısı 72 milyona ulaşmaktadır. 25 milyon civarında Rus, Rusya Federasyonu dışında yaşamaktadır. Bilhassa Orta Asya cumhuriyetinde yaşayan Ruslar, Rusya Federasyonu'na göçmeye başlamışlardır. Mesela son on yılda (1979 - 89) Kazakıstan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızıstan ve Tacikistan'dan göçen Rusların oranı adı geçen cumhuriyetlerdeki Rus nüfusunun % 4 azalmasına neden olmuştur.

Yukarıdaki tabloları incelediğimizde Rusların ekseriyetinin (% 82,6) kendi

cumhuriyetleri sayılan (coğrafî sınırları değişmesi muhtemel) Rusya Federasyonu'nda yaşadıkları anlaşılıyor ve burada % 81,5'lik bir oranla büyük bir çoğunluğu teşkil ediyorlar. Bunun dışında yoğun Rus nüfusu Ukrayna, Kazakıstan, Özbekistan ve Belarusya'da bulunuyor. Diğer cumhuriyetlerde genel nüfusuna oranla Ruslar az gibi gözükmekle birlikte, o cumhuriyetlerin kendi içlerinde oldukça mühim azınlık durumundadırlar. Baltık ülkelerinde Ruslar mühim etnik unsuru oluştururlar. Moldova Cumhuriyetinde "Dinyester Rus Cumhuriyeti'ni "ilân edecek kadar bir güce sahip olduklarını ispatlamışlardır. Kazakıstan'daki Rus nüfusu Kazak yönetimini güç duruma düşürmekte, ancak çok hassas ve akılcı politikalarla denge sağlanabilmiştir. Ukrayna ile münasebetlerde msl. Rus nüfusu çoğunlukta olduğu Kırım özerk cumhuriyeti ve bu cumhuriyetin Rusya Federasyonu'na katılma arzusu Moskova ile Kiev arasında diğer konularla birlikte ciddi sorun şeklini almıştır. Kazakıstan'ın dışındaki Orta Asya cumhuriyetlerindeki Ruslar, Rusya Federasyonu'na göçme eğilimindedirler veya kendilerini daha emniyette hissedecekleri bölgelere çekileceklerdir.

TÜRKÎLERDE DEMOGRAFİK GELİŞME

Demografik gelişmenin sebeplerini bulmak esasında zor değildir. Genelde müslüman halklar daha kırsal ve büyük aileye yüksek değer verilen ananevî kültürün yaşadığı bölgelerde yaşamaktadırlar. BDT'nun Rus bölgelerinde, her batı ülkesinde olduğu gibi şehirleşme ve endüstrileşme düşük doğum oranına, yüksek boşanma oranına ve küçük ailelerin teşekkülüne yol açmıştı. Aynı eğilime Baltık cumhuriyetlerinde de rastlamak mümkündü.

Rejimin uzun müddetli politikası, halkı yüksek doğum oranına teşvik etti. Bu politika uygulanan sosyal programlarda kendi ifadesini bulmuştu. Üç çocuktan sonra büyük ailelere ek ödemeler yapılmakta, doğum ve lohusa izinleri verilmekte ve büyük ailelerin anneleri «SSCB'nin kahraman annesi» ünvanı ile mükafatlandırılmakta idi. Fakat bu politika Avrupa kökenli (Ruslar da dahil) ailelerde yüksek doğum oranına sebep olmadı.

Yayınlanan Sovyet kaynaklarına göre etnik Rusların demografik problem ile ilgili endişeleri şu şekilde özetlenmekteydi.

1. Sovyet bütçesi azınlık milletleri tercih etmektedir. Neticede küçük cumhuriyetler Rusya Cumhuriyeti'nin (RSFSC) zanna daha fazla pay almaktadırlar.

2. Orta Asya'daki zirai alanlar RSFSC'nin bu nevî alanlarından daha iyi gözetilmektedir.

3. Aile politikası bütün SSCB'nde eşit doğum oranını meydana getirmeye yönelik olmalıdır. Ve Orta Asya nüfusunun Rus nüfusundan daha hızlı artmasını değiştirmelidir. Ruslar değişik bir uygulama ile Slav nüfusta da yüksek doğumun teşvik edilebileceğini iddia etmekteler ve aile yardımının ilk çocuktan itibaren verilmesini talep etmekteydiler.

Bir Kazak demograf ise, bu konuda tarafsız politika uygulanmasını talep etmekte ve bütün halkların, politikacıların müdahalesini gerekmeksizin belli bir

nüfus doyumuna ulaşacaklarını iddia etmekteydi. Değişik fikirlerin tartışılmasından sonra hükümet 1981'de ilk çocuk için bir sefere mahsus olmak üzere 50 ruble ve bundan sonrakiler için 100'er ruble vermeyi kararlaştırdı. Ancak uygulamada eşitlik prensibi kaldırıldı.

Türk ve müslüman cumhuriyetlerinde nüfus artışının geçen nüfus sayımı dönemlerine (1970-1979) nazaran daha düşük olmasında yukarıda bahsini ettiğimiz yönetimin başta RSFSC'de uygulamaya başladığı doğumu teşvik uygulaması ve genelde Orta Asya cumhuriyetlerinde sağlık hizmetlerinin iyi organize edilmemiş olması dolayısıyla bebek ölüm oranının diğer cumhuriyetlere nazaran yüksek olması da belli bir oranda rol oynamaktadır. Orta Asya cumhuriyetlerinde ve Azerbaycan'da bebek ölüm oranının Sovyet genel ortalamasından bazı hallerde % 100 oranında fazla olmakta idi. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere en düşük bebek ölümü oranı SSCB'nin en gelişmiş bölgesi kabul edilen Baltık boyu cumhuriyeti Litvanya'da ve en yükseği ise Türkmenistan'da olmuştu.

Eski SSCB'de cumhuriyetlere göre bebek ölümü
(Bir yılda her 100 çocukta ölenlerin sayısı

	1970	1980	1985	1986
RSFSC	23,0	22,1	20,7	19,3
Ukrain SSC	17,2	16,6	15,7	14,8
Belarusya SSC	18,8	16,3	14,5	13,4
Özbek SSC	31,0	47,0	45,3	46,2
Kazak SSC	25,9	32,7	30,1	29,0
Gürcü SSC	25,3	25,4	24,0	25,5
Azerbaycan SSC	34,8	30,4	29,4	30,5
Litvanya SSC	19,4	14,5	14,2	11,6
Moldovya	23,3	35,0	30,9	26,4
Letonya SSC	17,9	15,4	13,0	26,4
Kırgızıstan SSC	45,4	43,3	41,9	38,2
Tacikistan SSC	45,9	58,1	46,8	46,7
Ermenistan SSC	25,3	26,2	24,8	23,6
Türkmenistan SSC	46,1	53,6	52,4	58,2
Estonya SSC	17,8	17,1	14,0	16,0
SSCB Genel	24,7	27,3	26,0	25,4

Bebek ölümünün Türk cumhuriyetlerinde yüksek olmasına rağmen bu cumhuriyetlerdeki nüfus artışı Sovyet genelinin 3-4 misli üzerinde olmuştu. Milliyetlere göre istatistiki bilgiler verilmemiş olmasına rağmen geçen nüfus sayımındaki artış oranlarından hareketle ve bu oranları düşürmek şartıyla da Türk nüfusundaki artış hakkında bir tahmin yürütmemiz mümkündür. İşte bu tahmini aşağıdaki tabloda sunuyoruz.

Türklerde Nüfus Artışı

Topluluk Adı	1970-79 artış (%)	1979	1979-89 artış (%)	1989	1992 (tahmin)
Özbek	35,5	12.455.978	34	16.686.240	18.238232
Kazak	7	6.556.442	24,1	8.137.878	8.276.248
Azeri	25	5.477.330	24	6.791.106	7.280.065
Tatar	6,5	6.185.196	7,4	6.665.588	6.793.120
Türkmen	33	2.027.913	34	2.718.297	2.95.563
Kırgız	31,3	1.906.271	32,8	2.530.998	2.780.048
Çuvaş	3,4	1.751.366	5	1.839.228	1.866.816
Başkurt	10,6	1.371.452	5,7	1.449.462	1.474.249
Karakalpak	28,4	303.324	39,6	423.436	473.735
Yakut	10,8	328.018	16,5	382.555	401.474
Kumuk	20,6	228.418	23,5	282.178	302.073
Kırım Tatarı	35,5	132.272	30,0	268.739	292.931
Uygur	22,0	210.612	24,5	262.199	281.470
Meshet	17,7	92.689	30,0	207.369	226.035
Tuvalı	19,4	166.082	24,6	206.924	222.193
Gagauz	10,2	173.179	13,8	197.164	205.328
Karaçay	20,0	131.074	19,1	156.140	165.085
Balkar	-----	66.334	33,8	88.771	90.000
Hakas	6,0	70.776	15,1	81.428	85.000
Nogay	19,4	59.546	26,9	75.564	80.000
Altaylı	7,1	60.015	18,8	71.317	75.000
Şor	2,0	16.033	3,4	16.572	17.000
Karaim	------	3.341	-----	2.803	2.500
Kırımçak	------	3.000	-----	1.559	1.000

Dolgan	------	3.000	-----	2.000	1.000
Karapapah	-----	5.000	-----	-----	-----

Rusya Federasyonundaki Slavların Durumu

Ülke Adı	1979	1989	1979-89 (%)
Toplam	137.409.921	147.001.621	7,0
Rus	113.521.881	119.807.165	5,5
Ukrain	3.657.647	4.363.992	19,3
Belarus	1.051.900	1.205.887	14,6

Rusya Federasyonundaki Türki Nüfus Artışı

Topluluk Adı	1979	1989	1979-89 (%)	
Tatar	5.005.557	5.519.605	10,3	(7,4)
Çuvaş	1.689.847	1.771.047	4,8	
Başkurt	1.290.994	1.345.231	4,2	
Kazak	518.060	636.083	22,8	
Azeri	152.421	336.908	24	
Yakut	326.531	380.394	16,5	
Kumuk	225.800	277.162	22,7	
Tuvalı	165.426	206.151	24,6	
Karaçay	125.792	149.663	19,0	
Özbek	72.060	127.169	75,7	(34)
Hakas	69.247	79.254	14,5	
Balkar	61.828	78.377	26,8	
Nogay	58.639	73.901	26,0	
Altay	58.879	69.863	18,7	
Kırgız	15.011	43.083	32,8	(?)
Türkmen	22.979	39.738	72,9	(34)
Kırım Tatarı	5.165	21.465	2	
Şor	15.182	15.618	2,9	
Gagauz	4.176	10.057	-----	
Meshet	3.561	9.926	-----	
Uygur	1.707	2.573	-----	

Karaim	939	680	-----
Kırımçak	1.365	338	-----

Cumhuriyetlerin Nüfusu

Cumhuriyetin Adı	1979	1989	1992 (tahmin)	1979/89 Artış Oranı %
Eski SSCB	262.084.654	285.688.965	295.211.930	9
Rusya	137.409.921	147.001.621	150.088.655	7
Ukrain	49.609.333	51.449.479	52.020.568	3,7
Belarusya	9.532.516	10.149.248	10.347.159	6,5
Özbekistan	15.389.307	18.808.077	21.513.546	28,7
Kazakıstan	14.684.283	16.463.115	17.060.730	12,1
Gürcistan	4.993.182	5.395.841	5.526.959	8,1
Azerbeycan	6.026.515	7.019.739	7.367.219	16,5
Litvanya	3.391.490	3.332.363	----------	8.3
Moldovya	3.949.756	4.332.363	4.458.433	9,7
Letonya	2.502.816	2.666.567	----------	6,5
Kırgızıstan	3.522.882	4.257.755	4.524.719	20,9
Tacikistan	3.806.220	5.089.593	5.604.152	33,7
Ermenistan	3.037.259	3.304.353	3.391.590	8,8
Türkmenistan	2.764.748	3.512.190	3.796.679	27
Estonya	1.464.476	1.565.662	----------	6,9

BDT'na dahil 12 cumhuriyetin 5'i Türkî cumhuriyettir (Azerbaycan, Kazakıstan, Kırgızıstan, Özbekistan, Türkmenistan). Ancak biri hariç (Kazakıstan) hepsinde yerli Türkî halk % 50'nin üzerinde salt çoğunluğa sahiptir. Rusya Federasyonu'na dahil özerk Türk cumhuriyetlerinde ise durum yerli Türkî halkın aleyhine bir manzara arz etmektedir. 16 özerk cumhuriyetin 5'i Türkî asıllı (Başkurt, Çuvaş, Tatar, Tuva, Yakut) olup, Çuvaşlar % 70, Tatarlar % 50, Tuvalılar % 60 civarında bir nüfusa sahipler. Kalanlarında Türkî halklar azınlık durumundadır. Müslüman özerk cumhuriyetlerde diyebileceğimiz Çeçen-İnguş ve Dağıstan'da ancak Çeçenler % 50'nin üstünde bir nüfusa sahipler. Tahminlere göre 2000 yılında BDT'nda 154,5 milyon Rus'a karşı aşağıdaki Türkî ve müslüman nüfus şöyle olacaktır.

Türkî Nüfus

Topluluk	2000 Yılı Nüfus
Özbek	24.103.739
Kazak	10.574.923
Azeri	8.815.360
Tatar	7.207.005
Türkmen	3.926.656
Kırgız	3.609.693
Çuvaş	1.942.953
Başkurt	1.542.978
Karakalpak	649.108
Yakut	458.010
Kumuk	364.325
K.Tatarı	371.998
Uygur	342.186
Meshet Türkü	287.047
Tuvalı	270.339
Gagauz	229.247
Karaçay	193.496
Balkar	127.960
Hakas	96.022
Nogay	101.187
Altaylı	87.533
Şor	17.202
Karaim	684
Kırımçak	338
Toplam	**65.319.989**

Müslüman Nüfus

Topluluk	2000 Yılı Nüfus
Tacik	6.879.176
Çeçen	1.281.888
Avar	793.617
Lezgin	593.091

Kabarda	604.982	
Dargin	491.938	
İnguş	320.531	
Kürt	216.288	
Adige	147.015	
Laks	144.366	
Ossetin	201.477	(% 30 u müslüman)
Çingene	344.447	(?)
Tabasaran	137.444	
Abhaz	118.911	
Dungan	123.115	
Acar	198.940	
Çerkez	60.153	
Talış	27.247	
Rutul	30.992	
Tsahur	33.872	
Agul	21.083	
Tat	14.961	
Beluci	38.170	
Arap	15.219	
İranlı	55.717	
Afgan	11.744	
Toplam	12.906.384	
GENEL TOPLAM	**78.226.373**	

Yukandaki tablodan görüleceği üzere 150 milyondan biraz fazla Rus nüfus karşısında 80 milyon civarında Türkî-müslüman nüfus olacaktır. Tabii ki bu son nüfus Rus nüfusunun karşısında mütecanis bir nüfus değildir. Yani değil *Türkîlerle müslümanlar, Türkî* toplulukların kendi aralarında dahi işbirliği dayanışma fikri gelişmemiştir.

Ayrıca bir Rus dili ve kültürünün etkisi sorunu vardır. Bu etkinin kısa zamanda ortadan kalkmayacağını kolaylıkla söyleyebiliriz. Çünkü her ne kadar cumhuriyetler bağımsız olursa olsun her türlü sahada ilişkileri devam etmektedir. Bugün II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığına kavuşan Pakistan ile Hindistan'da dahi İngilizce'nin etkisi bitmemiştir. Rusça'nın asırlardan beri

idarî, siyasî, eğitim, askerî yönetim, hukuk kısacası devlet dili olarak kullanılması Rusça'yı bilmek ve öğrenmeyi kendiliğinden zaruret haline getirmiştir. Ayrıca Sovyet döneminde Rusça'nın Sovyet halkları arasında anlaşma ve dostluk dili olduğu hakkında yürütülen propoganda ve bunun dışında bunu geliştirmek için her türlü destekleyici tedbirlerin alınması neticesinde Rusça bilenlerin sayısı her geçen yıl artmış, bu kültürel değişiklik ve değişik milliyetlere mensup insanlar arasındaki evlilikler neticesinde anadilini bilmeyen, sırf Rusça bilen milyonlarla ifade edilen bir topluluk meydana gelmiştir. Ruslaşmanın, asimile olmanın (erime) derecesi toplulukların millî, sosyal, kültürel ve demografik şartlarına göre değişiklik göstermektedir.

Gayrı Ruslarda Rusçayı Bilenlerin Oranı (1989)

Topluluk	1989 Nüfusu	Anadili milli	2.dili Rusça	Başka
Genel	285.688.965	92,7	24,2	5,3
Rus	145.071.550	99,8	0,1	4,0
Özbek	16.686.240	98,3	23,8	3,7
Kazak	8.137.878	97,0	60,4	2,9
Azeri	6.791.106	97,6	34,4	2,2
Tatar	6.645.588	83,2	70,8	5,23
Türkmen	2.718.297	98,5	27,8	2,0
Kırgız	2.530.998	97,8	35,2	4,6
Çuvaş	1.839.228	76,5	65,1	5,9
Başkurt	1.449.462	72,3	71,8	3,6
Karakalpak	423.436	94,1	20,7	11,4
Yakut	382.255	93,8	64,9	1,5
Kumuk	282.178	97,4	74,5	1,1
K.Tatarı	268.739	92,5	76,0	8,0
Uygur	262.199	86,5	58,3	10,9
Meshet Türkü	207.369	91,0	40,2	30,6
Tuvalı	206.924	98,5	59,1	0,4
Gagauz	197.164	87,4	71,1	6,9
Karaçay	156.140	96,7	79,1	1,0
Balkar	88.771	92,9	77,2	2,5
Hakas	81.428	76,1	66,6	3,6

Nogay	75.564	89,9	79,3	1,4
Altay	71.317	84,4	65,2	2,4
Şor	16.572	57,7	52,8	7,1
Karaim	2.803	25,1	18,7	21,0

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde anadilini kendi milli kökenin dışında bir dil olarak beyan edenlerin oranları her bir Türkî topluluk için ayrı olduğunu görmekteyiz. Nüfus sayılarında bu nevî beyanlarda bulunanların ekserisini Türkî asıllı baba ve Rus (veya başka bir millet) asıllı anneden doğun çocuklar, diğer bir ifade ile ebeveynleri değişik milliyetlere mensup olan ailelerden doğan çocuklar veya kimsesiz olupta devlet tarafından büyütülen yetim ve öksüzler, kendi halkının esas millî topraklarında yaşamayanlar, yani yaşadıkları yörede azınlık durumunda bulunanlar teşkil etmektedir. Anadilini bilmeyen veya az bildiği için Rusçayı anadili olarak gösterenlerin bu şekilde beyan yapmaları için tarihî, demografik, politik, kültürel, ekonomik ve psikolojik nedenler vardır. Bunları tek - tek açarsak şunları söylememiz mümkündür.

Tarihi nedenler

Ruslarlar çok erken dönemlerde münasebete giren (msl. XVI. yy. ikinci yarısından itibaren Rus hakimiyeti altına giren Türkî topluluklar) Çuvaş, Tatar ve Başkurtlarda anadilini bilenlerin oranı diğerlerine nazaran düşüktür.

Demografik nedenler

Belli bir bölgede yoğunlaşmamış ve nüfusları kendi millî benliklerini koruyacak derecede gelişmemiş ufak topluluklar da asimilasyon fazla olmaktadır (msl. Şor, Karaim, Balkarlar).

Politik nedenler

Rejimin, bir topluluğu tarihi vatanından zorla uzaklaştırması, yani sürmesi neticesinde milli çevre ve kültürden kopanlarda anadilini bilenlerin oranı azalmaktadır. (msl. Kırım Tatarları).

Kültürel nedenler

Anadili eğitimi yapılmaması, yuva ve ilkokulların bu dilde çalışmaması, Rusça eğitimi için güçlü propaganda ve anadilinin yaşaması için çıkarılan engeller bir topluluğun kendi dilinden uzaklaşmasına neden olmaktadır (Msl. Kazaklarda bu durum söz konusudur).

Ekonomik nedenler

Ekonomik sıkıntılar dolayısıyla ülkesini terke mecbur olanların çocukları

azınlık durumunda bulundukları yeni yerleşim bölgelerinde anadilinden uzaklaşmaktadırlar.

Psikolojik nedenler

Ufak topluluklar Rus halkının aşağılanmasına maruz kaldıkları için kendi millî benliklerinden kaçmayı yeğlemektedirler.

Bugün Rusça şu veya bu sebeplerden Türkî topluluklar için ikinci dil durumuna gelmiştir. Hatta eğitimde, siyasette, dünyaya açılmada birinci durumdadır. Ancak kırsal kesimde ve yoğun bir şekilde bir arada yaşayan topluluklar Rusçayı bilmemektedirler Nüfusça büyük Türkî topluluklardan çoğunluğu kırsal kesimde ve yoğun şekilde kendi milli çevrelerinde yaşayan Karakalpak ve Özbeklerde Rusça bilmeyenlerin oranı yüksektir. Türkî topluluklar içinde 1989 nüfus sayımına göre 6.645.588 Tatarın % 16,8'i veya 1.116.458'i anadili olarak bir başka dili (büyük çoğunlukla Rusçayı) göstermiştir. Bunun nedenleri çeşitlidir. İlki Tatarların yaşadığı bölgenin 1552'de Rus hakimiyeti altına girmesidir. İkincisi Tatarların büyük bir kısmının (% 70 üzerinde) kendi adlarına kurulan özerk cumhuriyetin sınırları dışında bırakılarak kültürel haklardan mahrum edilmiş ve dolayısıyla kasıtlı da olsa milli eğitim ve muhitten uzak kalmalarıdır. Üçüncü olarak çok eskilerden beri ekonomik ve siyasî nedenlerle ülkelerini terk ederek Rusya'nın değişik bölgelerine (ve Orta Asya cumhuriyetlerine) dağılmışlardır ki bunların nüfusu azımsanamayacak bir rakama ulaşmaktadır (1,5-2 milyon). Dördüncü olarak Tatarlar aleyhine (Moğollarla özleştirerek) yürütülen resmî tarihî propoganda, psikolojik bir baskı yaratmış ve bir hayli Tatar kendi millî benliğinden kaçmaya, red etmeye yönelmiştir. Hatta bu yüzden son yıllarda (1989 - 90) Tatar adından vazgeçerek "Bulgar" adını almak için güçlü bilimsel, siyasî ve kültürel faaliyetler yürütülmeye başlanmıştır. Buna benzer bir faaliyet başka hiç bir toplulukta görülmemiştir. Beşinci olarakta belki dinin etkisinin azalması, rejimin halklar dostluğu propogandası, Ruslarla karışık yaşamanın neticesi ve karışık devlet desteği (bir takım imkânların) bilhassa Tatar erkeklerinin Rus (veya başka miletten) kadınlarla evlenmesine ve bunlardan doğan çocukların Rus olarak yetişmesine neden olmuştur. Genelde bakıldığında Türkî halkların aydın ve yönetici kesiminde Ruslarla evli olanların oranı hayli yüksektir. Kısacası yukanda sayılar faktörler ve başka nedenler Tatarların diğer Türkî halklara nazaran daha fazla asimile olmasına neden olmuştur. Aslında bu durum Tatar gibi İdil-Ural bölgesinin sakinleri olan Başkurt ve Çuvaşlarda daha kötüdür ve onlar daha fazla asimile olmuşlardır.

Kısacası eski Sovyetler Birliği'nde diğer topluluklar gibi Türkî topluluklarda

ya şartların ya da kendi arzuları ile Ruslaşma emareleri gözükmektedir. Ancak bu durum çeşitli Türk halklarını yok edecek dereceye ulaşmamıştır. Son dönemdeki bağımsızlık hareketleri yasaklanan millî şuurun artmasına da neden olmuş ve halk anadilini az veya hiç bilmeyenler dahi millî faaliyetlere katılarak kendi öz benliklerine dönmeye başlamışlar, geçmişte fonksiyonu kalmayan anadilini öğretmek için kurslar düzenlenmeye başlamış ve anadile büyük ilgi ve eğitimi için güçlü mücadele başlamıştır.

BDT'NDA MÜSLÜMAN NÜFUS

BDT'nda Türk soyundan olmayan müslümanların sayısı 8.803.002'yi aşmış bulunmaktadır. En büyük müslüman topluluğunu Tacikler teşkil etmekte ve ekseriyeti müslüman örf adetleri nisbeten muhafaza edilen Tacikistan'da yaşamaktadırlar. Taciklerin umum nüfusu ise 1989'da 4.216.693 kişi idi. Tacikistan'daki en büyük Türk topluluğunu Özbekler teşkil etmektedirler. Bu iki ırkı İslâm birleştirmektedir. BDT'nun başka müslüman boyları bilhassa Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da yaşamakta olup, bunların belli başlılarını Ossetin, Çeçen, Avar, Lezgin, Kabarda vb. teşkil etmektedir. 1989 nüfus sayımı neticesine göre müslümanların büyük çoğunluğu kendi ana dillerinde konuştuklarını ifade etmiş ve Taciklerin dışında bütün müslüman boyları Rusçayı iyi bildiklerini belirtmişlerdir (ortalama % 60'tan yukarı). Buna onların az sayıda ve dağınık yaşamaları sebep olmaktadır.

1989'a Göre Müslüman (gayri Türk) Nüfus Dağılımı

Farça Konuşanlar	Nüfus	1979-89 artış %	Anadilini Bil. %	Rusçayı Bil. %
Tacik	4.216.693	45,5	97,7	27,7
Ossetin	597.802	10,3	87,0	68,9
Kürt	152.952	32,0	80,5	28,8
İranlı	40.510	29,4	33,4	45,9
Tat	30.817	37,3	71,8	64,0
Beluci	29.091	53,1	95,7	5,0
Afgan	8.951	------	65,4	35,7
Toplam	**5.076.816**			
Kafkasyalılar				
Çeçen	958.309	26,8	98,0	74,0

Kabarda	394.651	22,7	96,9	77,1
İnguş	237.577	27,6	96,9	80,0
Adige	124.941	14,9	94,7	81,7
Abhaz	102.938	13,2	93,3	78,2
Çerkez	52.356	12,7	90,4	76,3
Abaza	38.801	14,6	93,4	78,1
Toplam	**1.904.573**			
Dağıstanlılar				
Avar	604.207	25,1	96,9	60,9
Lezgin	466.833	22,0	91,5	53,4
Dargin	365.797	27,3	97,5	68,0
Lak	118.386	18,2	93,5	76,4
Tabasaran	98.448	30,8	95,7	62,6
Talış	21.914	-----	90,1	6,1
Rutul	20.672	37,5	94,5	63,0
Tsahur	20.055	48,8	95,1	23,6
Agul	19.936	65,1	94,4	65,8
Toplam	**1.736.243**			
Diğer				
Dungan	69.686	34,8	94,7	70,5
Arap	11.599	70,2	72,4	63,5
Arnavut	4.085	94,2	52,0	49,2
Toplam	**85.370**			
GENEL TOPLAM	**8.803.002**			

2000 YILINDA BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞUNDAKİ SLAV, TÜRKÎ VE MÜSLÜMAN NÜFUS

Oniki (eski Sovyet) cumhuriyetten oluşan BDT'ndaki demografik gelişmelere tahminler yürütmek gerek bu toplulukların kendileri, gerekse komşuları hakkındaki nüfusa bağlı olayları incelemek için gereklidir. Aşağıdaki tablolar 1989'dan 2000 yılına kadar her topluluğun nüfus artış tahminlerini ihtiva etmektedir.

RUS

Yıl	Nüfus	Genel Artış Oranı (%)
1989	145.071.550	0.56
1990	145.883.951	
1991	146.700.901	
1992	147.522.426	
1993	148.348.551	
1994	149.179.303	
1995	150.014.707	
1996	150.854.790	
1997	151.699.577	
1998	152.549.094	
1999	153.403.369	
2000	154.262.428	

RUS (RUSYA)

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	119.807.165	0,55

1990	120.466.104
1991	121.128.668
1992	121.794.876
1993	122.464.747
1994	123.138.304
1995	123.815.564
1996	124.496.550
1997	125.181.281
1998	125.869.778
1999	126.562.062
2000	127.258.153

BELARUS (GENEL)

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	10.030.441	0,6
1990	10.090.624	
1991	10.151.167	
1992	10.212.074	
1993	10.273.347	
1994	10.334.987	
1995	10.396.997	
1996	10.459.379	
1997	10.522.135	
1998	10.585.268	
1999	10.648.780	
2000	10.712.672	

BELARUS (RUSYA)

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	1.205.887	0,6
1990	1.213.122	
1991	1.220.401	
1992	1.227.723	
1993	1.235.090	
1994	1.242.500	
1995	1.249.955	
1996	1.257.455	

1997	1.265.000
1998	1.272.590
1999	1.280.225
2000	1.287.907

UKRAİN (GENEL)

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	44.135.989	0,42
1990	44.321.360	
1991	44.507.510	
1992	44.694.441	
1993	44.882.158	
1994	45.070.663	
1995	45.259.960	
1996	45.450.052	
1997	45.640.942	
1998	45.832.634	
1999	46.025.131	
2000	46.218.437	

UKRAİN (RUSYA)

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	4.363.992	0,42
1990	4.382.321	
1991	4.400.727	
1992	4.419.210	
1993	4.437.770	
1994	4.456.409	
1995	4.475.126	
1996	4.493.921	
1997	4.512.796	
1998	4.531.750	
1999	4.550.783	
2000	4.569.896	

BDT TÜRKİ NÜFUSU (GENEL)

ÖZBEK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	16.686.240	3,4
1990	17.253.572	
1991	17.840.194	
1992	18.446.760	
1993	19.073.950	
1994	19.722.464	
1995	20.393.028	
1996	21.086.391	
1997	21.803.328	
1998	22.544.642	
1999	23.311.159	
2000	24.103.739	

KAZAK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	8.137.878	2,41
1990	8.334.001	
1991	8.534.850	
1992	8.740.540	
1993	8.951.187	
1994	9.166.911	
1995	9.387.833	
1996	9.614.080	
1997	9.845.779	
1998	10.083.063	
1999	10.326.065	
2000	10.574.923	

AZERİ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	6.791.106	2,4
1990	6.954.093	
1991	7.120.991	
1992	7.291.895	

1993	7.466.990	
1994	7.646.106	
1995	7.829.612	
1996	8.047.423	
1997	8.209.943	
1998	8.406.982	
1999	8.608.750	
2000	8.815.360	

TATAR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	6.645.588	0,74
1990	6.694.765	
1991	6.744.307	
1992	6.794.214	
1993	6.844.492	
1994	6.895.141	
1995	6.946.165	
1996	6.997.567	
1997	7.049.349	
1998	7.101.514	
1999	7.154.065	
2000	7.207.005	

TÜRKMEN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	2.718.297	3,4
1990	2.810.719	
1991	2.906.284	
1992	3.005.097	
1993	3.107.270	
1994	3.212.918	
1995	3.322.157	
1996	3.435.110	
1997	3.551.904	
1998	3.672.669	
1999	3.797.539	
2000	3.926.656	

KIRGIZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	2.530.998	3,28
1990	2.614.015	
1991	2.699.754	
1992	2.788.306	
1993	2.879.763	
1994	2.974.219	
1995	3.071.773	
1996	3.172.528	
1997	3.276.586	
1998	3.384.059	
1999	3.495.056	
2000	3.609.693	

ÇUVAŞ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	1.839.228	0,5
1990	1.848.424	
1991	1.857.666	
1992	1.866.955	
1993	1.876.289	
1994	1.885.671	
1995	1.895.099	
1996	1.904.575	
1997	1.914.098	
1998	1.923.668	
1999	1.933.286	
2000	1.942.953	

BAŞKURT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	1.449.462	0,57
1990	1.457.724	
1991	1.466.033	
1992	1.474.389	
1993	1.482.793	

1994	1.491.245	
1995	1.499.745	
1996	1.508.294	
1997	1.516.891	
1998	1.525.537	
1999	1.534.233	
2000	1.542.978	

KARAKALPAK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	423.436	3,96
1990	440.204	
1991	457.636	
1992	475.759	
1993	494.599	
1994	514.185	
1995	534.546	
1996	555.714	
1997	577.721	
1998	600.598	
1999	624.382	
2000	649.108	

YAKUT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	382.555	1,65
1990	388.867	
1991	395.283	
1992	401.806	
1993	408.435	
1994	415.175	
1995	422.025	
1996	428.988	
1997	436.067	
1998	443.262	
1999	450.576	
2000	458.010	

KUMUK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	282.178	2,35
1990	288.809	
1991	295.596	
1992	302.543	
1993	309.652	
1994	316.929	
1995	324.377	
1996	332.000	
1997	339.802	
1998	347.787	
1999	355.960	
2000	364.325	

KIRIM TATARI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	268.739	3
1990	276.801	
1991	285.105	
1992	293.658	
1993	302.468	
1994	311.542	
1995	320.888	
1996	330.515	
1997	340.431	
1998	350.643	
1999	361.163	
2000	371.998	

UYGUR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	262.199	2,45
1990	268.623	
1991	275.204	
1992	281.947	
1993	288.854	

1994	295.931
1995	303.182
1996	310.610
1997	318.219
1998	326.016
1999	334.003
2000	342.186

MESHET TÜRKÜ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	207.369	3
1990	213.590	
1991	219.998	
1992	226.598	
1993	233.396	
1994	240.398	
1995	247.609	
1996	255.038	
1997	262.689	
1998	270.570	
1999	278.667	
2000	287.047	

TUVALI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	206.924	2,46
1990	212.014	
1991	217.230	
1992	222.574	
1993	228.049	
1994	233.659	
1995	239.407	
1996	245.296	
1997	251.331	
1998	257.514	
1999	263.848	
2000	270.339	

GAGAUZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	197.164	1,38
1990	199.885	
1991	202.643	
1992	205.440	
1993	208.275	
1994	211.149	
1995	214.063	
1996	217.017	
1997	220.012	
1998	223.048	
1999	226.126	
2000	229.247	

KARAÇAY

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	157.140	1,91
1990	160.141	
1991	163.200	
1992	166.317	
1993	169.494	
1994	172.731	
1995	176.030	
1996	179.393	
1997	182.819	
1998	186.311	
1999	189.869	
2000	193.496	

BALKAR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	88.771	3,38
1990	91.771	
1991	94.873	
1992	98.080	

1993	101.395	
1994	104.822	
1995	108.365	
1996	112.028	
1997	115.815	
1998	119.729	
1999	123.776	
2000	127.960	

HAKAS

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	81.428	1,51
1990	82.628	
1991	83.906	
1992	85.173	
1993	86.459	
1994	87.764	
1995	89.090	
1996	90.435	
1997	91.800	
1998	93.187	
1999	94.594	
2000	96.022	

NOGAY

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	75.564	2,69
1990	77.597	
1991	79.684	
1992	81.828	
1993	84.029	
1994	86.289	
1995	86.610	
1996	90.994	
1997	93.442	
1998	95.955	

1999	98.536
2000	101.187

ALTAYLI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	71.317	1,88
1990	72.658	
1991	74.024	
1992	75.415	
1993	76.833	
1994	78.278	
1995	79.749	
1996	81.249	
1997	82.726	
1998	84.332	
1999	85.918	
2000	87.533	

ŞOR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	16.572	0.34
1990	16.628	
1991	16.685	
1992	16.742	
1993	16.799	
1994	16.856	
1995	16.913	
1996	16.970	
1997	17.028	
1998	17.086	
1999	17.144	
2000	17.202	

KARAİM

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	680	0.05
1990	680	

1991	681
1992	681
1993	681
1994	682
1995	682
1996	682
1997	683
1998	683
1999	683
2000	684

KIRIMÇAK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	338	0,01
1990	338	
1991	338	
1992	338	
1993	338	
1994	338	
1995	338	
1996	338	
1997	338	
1998	338	
1999	338	
2000	338	

BDT - MÜSLÜMANLAR

TACİK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	4.216.693	4,55
1990	4.408.553	
1991	4.609.142	
1992	4.818.858	
1993	5.038.116	
1994	5.267.350	
1995	5.507.014	

1996	5.757.583
1997	6.019.554
1998	6.293.443
1999	6.279.795
2000	6.879.176

ÇEÇEN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	958.309	2,68
1990	983.992	
1991	1.010.363	
1992	1.037.440	
1993	1.065.244	
1994	1.093.792	
1995	1.123.106	
1996	1.153.205	
1997	1.184.111	
1998	1.215.845	
1999	1.248.430	
2000	1.281.888	

AVAR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	604.202	2,51
1990	619.367	
1991	634.914	
1992	650.850	
1993	667.186	
1994	683.933	
1995	701.099	
1996	718.697	
1997	736.736	
1998	755.228	
1999	774.185	
2000	793.617	

LEZGİN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	466.833	2,2
1990	477.103	
1991	487.600	
1992	498.327	
1993	509.290	
1994	520.494	
1995	531.945	
1996	543.648	
1997	555.608	
1998	567.832	
1999	580.324	
2000	593.091	

KABARDA

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	394.651	3,96
1990	410.279	
1991	426.526	
1992	443.417	
1993	460.976	
1994	479.231	
1995	498.208	
1996	517.937	
1997	538.448	
1998	559.770	
1999	581.937	
2000	604.982	

DARGİN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	365.797	2,73
1990	375.783	
1991	386.042	
1992	396.581	
1993	407.408	

1994	418.530
1995	429.956
1996	441.694
1997	453.752
1998	466.139
1999	478.865
2000	491.938

İNGUŞ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	237.577	2,76
1990	244.134	
1991	250.872	
1992	257.796	
1993	264.911	
1994	272.223	
1995	279.736	
1996	287.457	
1997	295.391	
1998	303.544	
1999	311.922	
2000	320.531	

KÜRT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	152.952	3,2
1990	157.846	
1991	162.898	
1992	168.110	
1993	173.490	
1994	179.041	
1995	184.771	
1996	190.683	
1997	196.785	
1998	203.082	
1999	209.581	
2000	216.288	

ADİGE

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	124.941	1,49
1990	126.803	
1991	128.692	
1992	130.609	
1993	132.556	
1994	134.531	
1995	136.535	
1996	138.570	
1997	140.634	
1998	142.730	
1999	144.856	
2000	147.015	

LAKS

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	118.386	1,62
1990	120.541	
1991	122.734	
1992	124.968	
1993	127.243	
1994	129.558	
1995	131.916	
1996	134.317	
1997	136.762	
1998	139.251	
1999	141.785	
2000	144.366	

OSSETİN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	180.000	1,03
1990	181.854	
1991	183.727	
1992	185.619	
1993	187.531	

1994	189.463
1995	191.414
1996	193.386
1997	195.378
1998	197.390
1999	199.423
2000	201.477

ÇİNGENE

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	261.956	2,52
1990	268.557	
1991	275.325	
1992	282.263	
1993	289.376	
1994	296.668	
1995	304.144	
1996	311.809	
1997	319.667	
1998	327.722	
1999	335.981	
2000	344.447	

TABASARAN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	98.448	3,08
1990	101.480	
1991	104.606	
1992	107.828	
1993	111.149	
1994	114.572	
1995	118.101	
1996	121.738	
1997	125.488	
1998	129.353	
1999	133.337	
2000	137.444	

ABHAZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	102.938	1,32
1990	104.297	
1991	105.673	
1992	107.068	
1993	108.482	
1994	109.914	
1995	111.365	
1996	112.835	
1997	114.324	
1998	115.833	
1999	117.362	
2000	118.911	

DUNGAN (ÇİN MÜSLÜMANI)

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	69.686	5,31
1990	73.386	
1991	77.383	
1992	81.387	
1993	85.709	
1994	90.260	
1995	95.052	
1996	100.100	
1997	105.415	
1998	111.013	
1999	116.907	
2000	123.115	

ACAR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	160.000	2
1990	163.200	
1991	166.460	
1992	169.793	

1993	173.189
1994	176.653
1995	180.186
1996	183.790
1997	187.466
1998	191.215
1999	195.039
2000	198.940

ÇERKEZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	52.356	1.27
1990	53.021	
1991	53.694	
1992	54.376	
1993	55.067	
1994	55.766	
1995	56.474	
1996	57.197	
1997	57.918	
1998	58.623	
1999	59.398	
2000	60.153	

TALIŞ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	21.914	2
1990	22.352	
1991	22.799	
1992	23.255	
1993	23.720	
1994	24.195	
1995	24.679	
1996	25.172	
1997	25.676	
1998	26.189	

1999	26.713
2000	27.247

RUTUL

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	20.672	3,75
1990	21.447	
1991	22.251	
1992	23.086	
1993	23.952	
1994	24.850	
1995	25.782	
1996	26.748	
1997	27.752	
1998	28.792	
1999	29.872	
2000	30.992	

TSAHUR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	20.055	4,88
1990	21.034	
1991	22.060	
1992	23.137	
1993	24.266	
1994	25.450	
1995	26.692	
1996	27.994	
1997	29.361	
1998	30.793	
1999	32.296	
2000	33.872	

AGUL

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	19.936	0,51

1990	20.038
1991	20.140
1992	20.243
1993	20.346
1994	20.450
1995	20.554
1996	20.659
1997	20.764
1998	20.870
1999	20.976
2000	21.083

TAT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	10.000	3,73
1990	10.373	
1991	10.760	
1992	11.161	
1993	11.578	
1994	12.009	
1995	12.457	
1996	12.922	
1997	13.404	
1998	13.904	
1999	14.423	
2000	14.961	

BELUCİ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	29.091	2,5
1990	29.818	
1991	30.564	
1992	31.328	
1993	32.111	
1994	32.914	

1995	33.737
1996	34.580
1997	35.445
1998	36.331
1999	37.239
2000	38.170

ARAP

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	11.599	2,5
1990	11.889	
1991	12.186	
1992	12.499	
1993	12.803	
1994	13.123	
1995	13.451	
1996	13.788	
1997	14.132	
1998	14.486	
1999	14.848	
2000	15.219	

İRANLI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	40.510	2,94
1990	41.701	
1991	42.927	
1992	44.189	
1993	45.488	
1994	46.826	
1995	48.202	
1996	49.619	
1997	51.078	
1998	52.580	
1999	54.126	
2000	55.717	

AFGANLI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	8.951	2,5
1990	9.175	
1991	9.404	
1992	9.639	
1993	9.880	
1994	10.127	
1995	10.380	
1996	10.640	
1997	10.906	
1998	11.179	
1999	11.458	
2000	11.744	

RUSYA CUMHURİYETİ'NDE TÜRKİLER

TATAR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	5.519.605	0,74
1990	5.560.450	
1991	5.601.597	
1992	5.643.049	
1993	5.684.808	
1994	5.726.875	
1995	5.769.254	
1996	5.811.947	
1997	5.854.955	
1998	5.898.282	
1999	5.941.929	
2000	5.985.899	

ÇUVAŞ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	1.771.047	0,48
1990	1.779.548	
1991	1.788.090	

1992	1.796.673	
1993	1.805.297	
1994	1.813.962	
1995	1.822.669	
1996	1.831.418	
1997	1.840.209	
1998	1.849.042	
1999	1.857.917	
2000	1.866.835	

BAŞKURT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	1.345.231	0,42
1990	1.350.881	
1991	1.356.555	
1992	1.362.252	
1993	1.367.974	
1994	1.373.719	
1995	1.379.489	
1996	1.385.283	
1997	1.391.101	
1998	1.396.943	
1999	1.402.811	
2000	1.408.702	

KAZAK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	636.083	2,28
1990	650.586	
1991	665.419	
1992	680.591	
1993	696.108	
1994	711.979	
1995	728.212	
1996	744.816	
1997	761.798	

1998	779.166	
1999	796.931	
2000	815.102	

YAKUT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	380.394	1,65
1990	386.671	
1991	393.051	
1992	399.536	
1993	406.128	
1994	412.829	
1995	419.641	
1996	426.565	
1997	433.603	
1998	440.758	
1999	448.030	
2000	455.423	

AZERİ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	336.908	2,4
1990	344.994	
1991	353.274	
1992	361.752	
1993	370.434	
1994	379.325	
1995	388.428	
1996	397.751	
1997	407.297	
1998	417.072	
1999	427.082	
2000	437.332	

KUMUK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	277.162	2,27
1990	283.454	
1991	289.888	
1992	296.468	
1993	303.198	
1994	310.081	
1995	317.120	
1996	324.318	
1997	331.680	
1998	339.209	
1999	346.910	
2000	354.784	

TUVALI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	206.151	2,46
1990	211.222	
1991	216.418	
1992	221.742	
1993	227.197	
1994	232.786	
1995	238.513	
1996	244.380	
1997	250.392	
1998	256.552	
1999	262.863	
2000	269.329	

KARAÇAY

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	149.663	1,9
1990	152.507	
1991	155.404	

1992	158.357
1993	161.366
1994	164.432
1995	167.556
1996	170.739
1997	173.983
1998	177.289
1999	180.658
2000	184.090

ÖZBEK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	127.169	3,4
1990	131.493	
1991	135.963	
1992	140.586	
1993	145.366	
1994	150.303	
1995	155.419	
1996	160.703	
1997	166.167	
1998	171.817	
1999	177.659	
2000	183.699	

HAKAS

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	79.254	1,45
1990	80.403	
1991	81.569	
1992	82.752	
1993	83.952	
1994	85.169	
1995	86.404	
1996	87.657	
1997	88.928	

1998	90.217
1999	91.525
2000	92.853

BALKAR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	78.377	2,68
1990	80.478	
1991	82.634	
1992	84.849	
1993	87.123	
1994	89.458	
1995	91.855	
1996	94.317	
1997	96.845	
1998	99.440	
1999	102.105	
2000	104.841	

NOGAY

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	73.901	2,6
1990	75.822	
1991	77.794	
1992	79.816	
1993	81.892	
1994	84.021	
1995	86.205	
1996	88.447	
1997	90.746	
1998	93.106	
1999	95.527	
2000	98.010	

ALTAYLI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	69.863	1,87
1990	71.169	
1991	72.500	
1992	73.856	
1993	75.237	
1994	76.644	
1995	78.077	
1996	79.537	
1997	81.025	
1998	82.540	
1999	84.083	
2000	85.656	

KIRGIZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	43.083	3,28
1990	44.496	
1991	45.956	
1992	47.463	
1993	49.020	
1994	50.628	
1995	52.288	
1996	54.003	
1997	55.775	
1998	57.604	
1999	59.493	
2000	61.445	

TÜRKMEN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	39.738	3,4
1990	41.089	
1991	42.486	

1992	43.931
1993	45.424
1994	46.969
1995	48.566
1996	50.217
1997	51.924
1998	53.690
1999	55.515
2000	57.403

KIRIM TATARI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	21.465	2,5
1990	22.002	
1991	22.552	
1992	23.115	
1993	23.693	
1994	24.286	
1995	24.893	
1996	25.515	
1997	26.153	
1998	26.807	
1999	27.477	
2000	28.164	

ŞOR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	15.618	0,34
1990	15.671	
1991	15.724	
1992	15.778	
1993	15.831	
1994	15.885	
1995	15.939	
1996	15.994	

1997	16.048
1998	16.102
1999	16.157
2000	16.212

GAGAÛZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	10.057	1,38
1990	10.196	
1991	10.336	
1992	10.479	
1993	10.624	
1994	10.770	
1995	10.919	
1996	11.070	
1997	11.222	
1998	11.377	
1999	11.534	
2000	11.693	

MESHET TÜRKÜ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	9.926	2,5
1990	10.174	
1991	10.429	
1992	10.689	
1993	10.956	
1994	11.230	
1995	11.511	
1996	11.799	
1997	12.094	
1998	12.396	
1999	12.706	
2000	13.024	

UYGUR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	2.573	2,45
1990	2.636	
1991	2.701	
1992	2.767	
1993	2.835	
1994	2.904	
1995	2.975	
1996	3.048	
1997	3.123	
1998	3.199	
1999	3.278	
2000	3.358	

RUSYA CUMHURİYETİ'NDE MÜSLÜMANLAR

ÇEÇEN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	899.206	2,63
1990	922.855	
1991	947.126	
1992	972.036	
1993	997.600	
1994	1.023.837	
1995	1.050.764	
1996	1.078.399	
1997	1.106.761	
1998	1.135.869	
1999	1.165.742	
2000	1.196.401	

AVAR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	543.666	2,4
1990	556.714	

1991	570.075	
1992	583.757	
1993	597.767	
1994	612.113	
1995	626.804	
1996	641.848	
1997	657.252	
1998	673.026	
1999	689.179	
2000	705.719	

KABARDA

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	385.868	2,1
1990	393.971	
1991	402.245	
1992	410.692	
1993	419.316	
1994	428.122	
1995	437.112	
1996	446.292	
1997	455.664	
1998	465.233	
1999	475.003	
2000	484.978	

DARGİN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	353.326	2,6
1990	362.512	
1991	371.938	
1992	381.608	
1993	391.530	
1994	401.710	
1995	412.154	

1996	422.870	
1997	433.865	
1998	445.145	
1999	456.719	
2000	468.594	

LEZGİN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	257.312	2,68
1990	264.208	
1991	271.289	
1992	278.559	
1993	286.025	
1994	293.690	
1995	301.561	
1996	309.643	
1997	317.941	
1998	326.462	
1999	335.211	
2000	344.195	

İNGUŞ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	215.085	2,96
1990	221.452	
1991	228.006	
1992	234.755	
1993	241.704	
1994	248.859	
1995	256.225	
1996	263.809	
1997	271.618	
1998	279.658	
1999	287.936	
2000	296.459	

ÇİNGENE

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	152.890	2,67
1990	156.972	
1991	161.163	
1992	165.466	
1993	169.884	
1994	174.420	
1995	179.077	
1996	183.859	
1997	188.768	
1998	193.808	
1999	198.982	
2000	204.295	

ADİGE

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	123.007	1,47
1990	124.815	
1991	126.650	
1992	128.512	
1993	130.401	
1994	132.318	
1995	134.263	
1996	136.236	
1997	138.239	
1998	140.271	
1999	142.333	
2000	144.426	

OSSETİN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	120.643	1,42
1990	122.356	
1991	124.094	

1992	125.856	
1993	127.643	
1994	129.455	
1995	131.294	
1996	133.158	
1997	135.049	
1998	136.967	
1999	138.911	
2000	140.884	

LAKS

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	106.258	1,62
1990	107.979	
1991	109.729	
1992	111.506	
1993	113.313	
1994	115.148	
1995	117.014	
1996	118.909	
1997	120.836	
1998	122.793	
1999	124.782	
2000	126.804	

TABASARAN

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	94.030	2,8
1990	96.663	
1991	99.369	
1992	102.152	
1993	105.012	
1994	107.952	
1995	110.975	
1996	114.082	

1997	117.277	
1998	120.560	
1999	123.936	
2000	127.406	

ÇERKEZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	50.753	1,39
1990	51.458	
1991	52.174	
1992	52.899	
1993	53.634	
1994	54.380	
1995	55.136	
1996	55.902	
1997	56.679	
1998	57.467	
1999	58.266	
2000	59.076	

TACİK

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	38.327	4,55
1990	40.071	
1991	41.894	
1992	43.800	
1993	45.793	
1994	47.877	
1995	50.055	
1996	52.333	
1997	54.714	
1998	57.203	
1999	59.806	
2000	62.527	

RUTUL

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	19.631	3,23
1990	20.265	
1991	20.920	
1992	21.595	
1993	22.293	
1994	23.013	
1995	23.756	
1996	24.524	
1997	25.316	
1998	26.133	
1999	26.977	
2000	27.849	

AGUL

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	17.765	0,51
1990	17.856	
1991	17.947	
1992	18.038	
1993	18.130	
1994	18.223	
1995	18.316	
1996	18.409	
1997	18.503	
1998	18.597	
1999	18.692	
2000	18.787	

ABHAZ

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	7.212	1,32
1990	7.307	
1991	7.404	

1992	7.501
1993	7.600
1994	7.701
1995	7.802
1996	7.905
1997	8.010
1998	8.115
1999	8.223
2000	8.331

TSAHUR

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	6.536	3,69
1990	6.777	
1991	7.027	
1992	7.287	
1993	7.555	
1994	7.834	
1995	8.123	
1996	8.423	
1997	8.734	
1998	9.056	
1999	9.390	
2000	9.737	

TAT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	5.833	5,25
1990	6.139	
1991	6.462	
1992	6.801	
1993	7.158	
1994	7.534	
1995	7.929	
1996	8.345	

1997	8.784
1998	9.245
1999	9.730
2000	10.241

ARAP

Yıl	Nüfus	Artış Oranları (%)
1989	4.587	2,5
1990	4.702	
1991	4.819	
1992	4.940	
1993	5.063	
1994	5.190	
1995	5.320	
1996	5.453	
1997	5.589	
1998	5.729	
1999	5.872	
2000	6.019	

KÜRT

Yıl	Nüfus	Artış Oranları (%)
1989	4.909	3,2
1990	5.066	
1991	5.228	
1992	5.396	
1993	5.568	
1994	5.746	
1995	5.930	
1996	6.120	
1997	6.316	
1998	6.518	
1999	6.727	
2000	6.942	

İRANLI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	2.669	2,94
1990	2.747	
1991	2.828	
1992	2.911	
1993	2.997	
1994	3.085	
1995	3.176	
1996	3.269	
1997	3.365	
1998	3.464	
1999	3.566	
2000	3.671	

AFGANLI

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	1.549	2,5
1990	1.588	
1991	1.627	
1992	1.668	
1993	1.710	
1994	1.753	
1995	1.796	
1996	1.841	
1997	1.887	
1998	1.934	
1999	1.983	
2000	2.032	

DUNGAN (ÇİN MÜSLÜMANI)

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	635	3,48
1990	657	
1991	680	

1992	704
1993	728
1994	753
1995	780
1996	807
1997	835
1998	864
1999	894
2000	925

ARNAVUT

Yıl	Nüfus	Artış Oranı (%)
1989	321	2,52
1990	329	
1991	337	
1992	346	
1993	355	
1994	364	
1995	373	
1996	382	
1997	392	
1998	402	
1999	412	
2000	422	

NOTLAR

A. Bennigsen, P.B. Henze, M. McNally, Broxup S.E. Wimbush, «Central Asia in the 1980's: Strategic Dynamics in the Decade Ahead», *Foreign Area Research* FAR/NA-1001, Temmuz 1984.

N. Devlet, «Dış Türkler'de Büyük Nüfus Artışı», *TDA*, I, sayı 6 (1980), s. 41-51.

E. Fuller-E. Teague, «Aliev Takes Early Retirement», *RL* 435/87 (23 Ekim 1987).

D.P. Hammer, *The USSR. The Politics of Oligarchy*, 2. bsk., Boulder-London 1986.

Hartwich, Horn, Grosser, Scheffler, *Politik im 20. Jahrhundert*, 2. bks., Braunschweig 1972.

J. Kohan, «Prestroika Hits the KGB», *T*, sayı 42 (Ekim 1988), s. 13.

H. Kraus (derl.), «The Goverment of the USSR», *RLR*, sayı 24 (11 Haziran 1986).

H. Kraus-A. Rahr, «The Composition of the Soviet Goverment», *RLR*, 44 (3509), (2 Kasım 1988), s. 1-18.

LD, (8 Mart 1986).

A.R. Lopatlain, *The Soviet Union: Sixty-Five Years 1922-1987)*, Novosti PA 1987.

N. Luhin, *Labour-Nationality in Soviet Central Asia*, Hong Kong 1984.

B. Meissner, «Parteiführung, Parteiorganisation und Soziale Struktur der KPdSU», *O*, sayı 9 (1981), s. 732-768.

Narodnoye Hozyaystvo SSSR 1922-1982, Moskova 1982.

Narodnoye Hozyaystvo SSSR v 1985 g. Statistiçeskiy ejegodnik, Moskova 1986.

G. Popov, «Time for resolute action», *NT*, sayı 41 (Ekim 1988), s. 5,7.

A. Rahr, «Restructing of the Kremlin Leadership», *RLR* 423/88 (4 Ekim 1988).

«Gorbachev Changes Party Structure», *RLR*, 519/98 (30 Kasım 1988).

A. Sheehy, «Non-Russian Representation in the Politburo and Secretariat», *RLR* 439/87 (29 Ekim 1987).

«The Final Text of the Law on Amendments to the Constitution Republican Rights», *RLR*, 52 (3517), (28 Aralık 1988).

ST (7 Mart 1986).

R.F. Staar, «Weltkommunismus 1981/32», *O*, sayı 6 (1982), s. 489-500.

V. Tolz, «The USSR. This Week», *RLR* 47 (3512), (22 Kasım 1988).

TS S U SSSR Itogi vsesoyuznoy pereplsi naseleniya 1970 godu, IV. Moskova 1973.

TS S U SSSR Çislennosti i sostav naseleniya SSSR. Po dannim Vsesoyuznoy pereplsi naseleniya 1979 godu, Moskova 1984.

S. Voronitsyn, «Restructring of Supreme Organs of State Power», *Report on the USSR*, sayı 2 (13 Ocak 1988), s. 16-18.

BEŞİNCİ BÖLÜM
TÜRKİLERİN YAŞADIKLARI COĞRAFİ BÖLGELER

BTD'ndaki değişik Türk boylarını; nüfus kesafetine, coğrafî konumuna, alfabe sırasına vb. değişik kriterlere göre incelemek mümkündür. Tabiî çevrenin özellikleri, değişik tabiî veya siyasî sınırların orada yaşayan yerli halka etkilerinin mühim bir faktör olduğu göz önünde tutulursa, değişik adlardaki Türk soyluları coğrafî bölgelerde incelemek ve sonradan ayrı ayrı onların potansiyelleri hakkında fikir yürütmek kanaatımızce en uygun metod olacaktır. Dolayısıyla da biz eski Sovyetler Birliğin'deki Türkîleri bulundukları coğrafî bölgelere göre inceleyeceğiz. Kabaca bir tasnif yaparsak eski SSCB'ndeki Türkîler birbirine komşu olan dört coğrafiî bölgede yaşamaktadırlar:

1. İdil - Ural
2. Kafkasya
3. Orta Asya (Batı Türkistan)
4. Sibirya

İdil (Volga) - Ural bölgesinde başlıca Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar; Kafkasya'da Azeriler, Orta Asya'da Kazak, Türkmen, Özbek, Kırgız, Karakalpaklar, Sibirya'da Yakut, Tuva ve Altaylar yaşamaktadır.

Genel Tarihçe

XVI. yy'dan bu yana bir taraftan Türklük tarihinin en güçlü ve uzun ömürlü devleti Osmanlı İmparatorluğu (1299 - 1920) en parlak devrini yaşarken diğer yandan kuzeydeki diğer Türkler Rusların ağına düşüyordu. Altın Ordu İmparatorluğu'nun (1240 - 1502) yıkılması ile bu bölgede Kazan (1437 - 1552), Kırım (1460 - 1783), Astrahan / Ejderhan (Hacı Tarhan) (1466 - 1556), Kasım (1445 - 1661) ve Sibir (1220 - 1596) gibi hanlıklar kurulmuştu. Bu hanlıklar,

önceleri Rus knezlerine korkulu vakit geçirmişlerdi. Fakat iç mücadelelerini sona erdiren Ruslar, batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalarından iyice faydalanmasını bildiler. Neticede ilk olarak 1552 yılında Kazan Hanlığı Çar IV. İvan tarafından ele geçirildi. Böylece Rusya tarihinde yeni devir açılmış oldu. Kazan Hanlığı uzun zaman Rusların İdil (Volga) boyunca Hazar Denizi'ne doğru ilerlemelerini ve aşağı Ural sahasında yayılmalarına en büyük engeli teşkil etmişti. Kazan'ın düşmesi ile Rusların geniş ölçüde Türk illerini istilâsı imkân dahiline girdi. Rusya'nın yalnız Rus halkından müteşekkil bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletlere hakim bir imparatorluk haline gelmesi, Kazan Hanlığı'nın zaptı ile mümkün olmuştur. Kazan'ın düşmesi Rus devlet sınırlarının pek kısa zaman içinde Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkasya'ya kadar dayanmasını sağladığı gibi Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle, Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkânlar açılmış oldu. Rusların Osmanlı devleti ile sınırdaş olmaları yine Kazan Hanlığı'nın düşmesinin bir neticesi idi. Çünkü Kazan alındıktan sonra 1556'da Astrahan Hanlığı da Moskova'nın eline geçmiş az sonra da Rusların bir taraftan Kafkaslarda Terek nehri boyuna, diğer yandan Azak kalesine yakın sahaya kadar sokulmuşlardı. 1558 - 1582 yılları arasında yapılan silahlı mücadelelerin neticesinde ise Sibir Hanlığı'nın bağımsızlığı sona erdi ve 1598'de tamamen Rusların eline geçti. XVI. yy'dan beri Sibirya üzerinden Çin'e Türkistan üzerinden Hindistan'a ve Kafkasya üzerinden İran ve Türkiye'ye ulaşmak isteyen, fakat XVII. yy'ın başına kadar Türkistan'a doğrudan doğruya askerî bir saldırıda bulunamayan Ruslar, uğradıkları çeşitli yenilgilere ve karşılaştıkları direnmelere rağmen nüfuzlarını Türk illeri aleyhine devamlı, süratle genişlettiler. 1593 - 1604 yılları arasında Sibirya tamamen Rusların eline geçti. 1604'te Astrahan ile Kırım arasında yaşayan Nogay uruğları Rus hakimiyeti altına alındı. 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar Rus idaresini tanıdılar; 1731'de Türk Kazak topluluğundan küçük cüz (ordu) Rusya'ya bağlandı; 1783'te Kırım ilhak edildi. 1859'da Kuzey Kafkasya, 1865'te de Taşkent şehri Ruslar tarafından zapt edildi; 1868'de Buhara Hanlığı Rus hakimiyetine girdi. 1873'te Hive Hanlığı, 1876'da Hokand Hanlığı aynı akıbete uğradılar; 1880-1884'de Türkmenistan'ın Rusların tarafından zapt edilmesi ile başlıca Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan hariç, Türk ülkelerinin hepsi Rusların eline geçmiş oldu.

NOTLAR

R.R. Arat, «Kazan Hanlığı», *İA*, VI, s. 505-552.

R.R. Arat, «Astrahan Hanlığı», *İA*, VI, s. 281-386.

R.R. Arat, «Kasım Hanlığı», *İA*, VI, s. 281-386.

R.R. Arat, «Sibir Hanlığı», *İA*, VI, s. 1071-1074. Küçüm Han, *İA*, VI, s. 1071-74.

M. Bala, «Buhârâ Hanlığı», *İA*, II, s. 968-771.

M. Bala, «Hokand Hanlığı», *İA*, V/1, s. 556-559.

H. Baymirza, *Turkestan zwischen Russland und China*, Amsterdam 1971.

H. İnalcık, «Kırım Hanlığı», *İA*, VI, s. 746-756.

A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1948.

«Hive Hanlığı», *BSE*, XXXVI, s. 132.

N.Devlet, «Altın Ordu», *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, s. 103-179.

N.Devlet, «Çağatay Devleti», *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, s. 301-310.

N.Devlet, «İslâmiyet'i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil-Bulgar», *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, s. 311-341.

N.Devlet, «Hanlıklar Dönemi», *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, s. 342-365 s.

İDİL - URAL BÖLGESİ

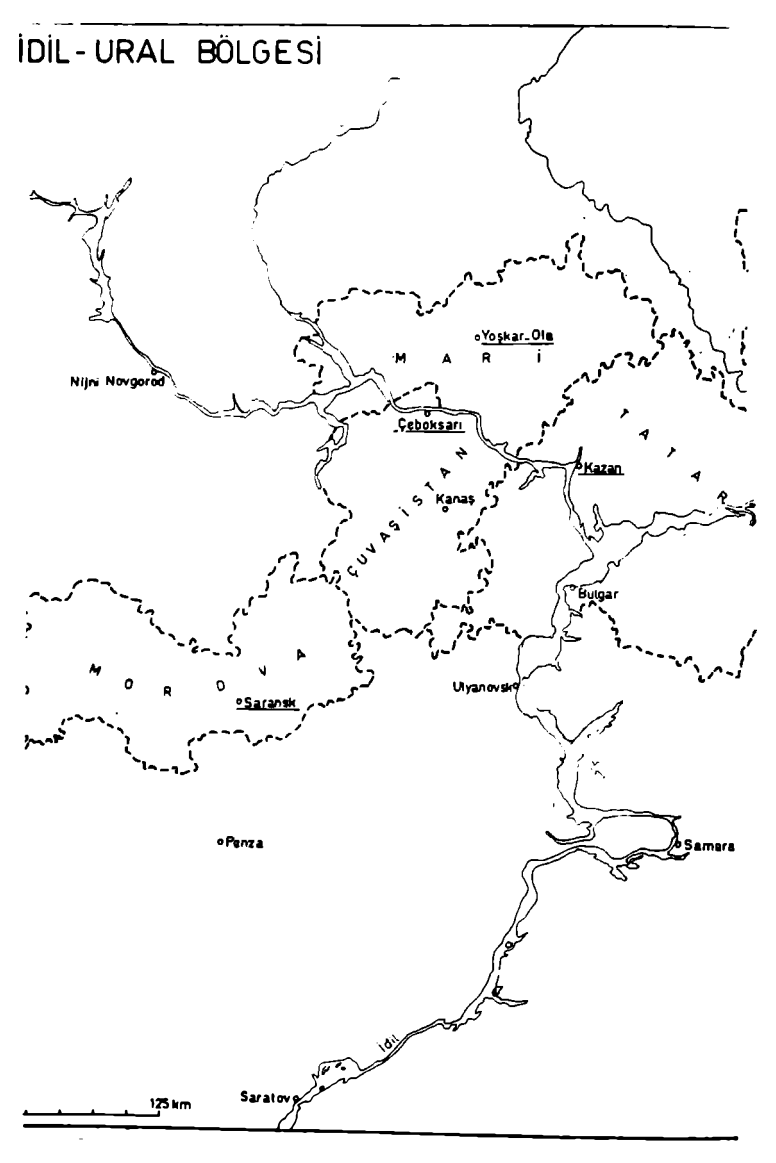

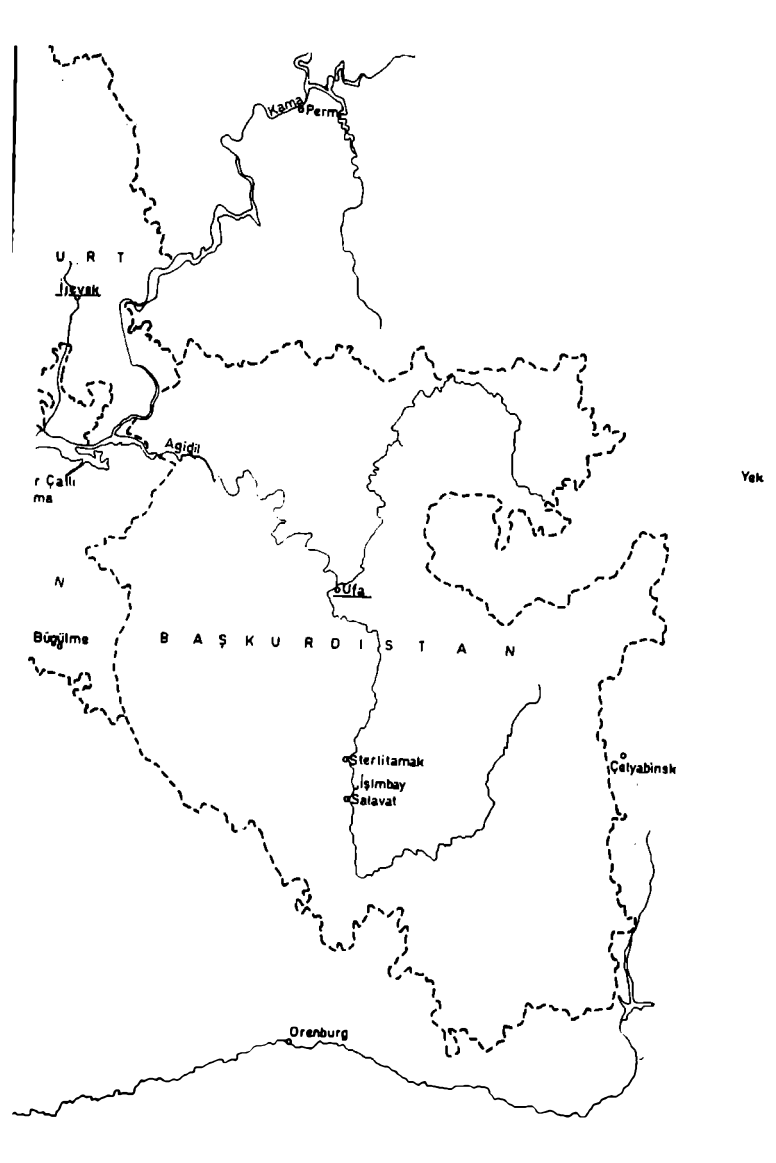
Kama
Perm
U R T
Irgyak
Agidil
r Çallı
ma
N
Ufa
Büyülme
B A Ş K U R D I S T A N
Sterlitamak
İşimbay
Salavat
Çelyabinsk
Orenburg
Yek

ALTINCI BÖLÜM
İDİL - URAL

Bu ad hem siyasî, hem coğrafî tabir olarak kullanılmaktadır. Bunun siyasî yönü bugün ehemmiyetini kaybetmiştir. Çünkü kısa bir süre kullanılmış olup bugünkü siyasî gerçekleri ifadeden uzak kalmaktadır. 1917 yılında Ufa'da toplanan «İç Rusya ve Sibirya Müslüanları Millet Meclisi» tarafından İdil-Ural devletini kurmak üzere çalışmalar yürütülmüş ise de bu bölgede Bolşeviklerin hakimiyeti ele geçirmeleri üzerine bu proje gerçekleşmemiştir ve bu tabir siyasî ehemmiyetini kaybetmiştir. Fakat İdil-Ural adı coğrafî tabir olarak bugün de ehemmiyetini korumaktadır. İdil-Ural bölgesi eski Türk İdil boyu Bulgar devleti (VIII-XIV. yy) ve onun varisi Kazan Hanlığı (1437 - 1552) sahasını kaplamakta olup, bu bölge başlıca Türk, Fin kavimleri ve Ruslarla meskûndur. İşte bu coğrafî bölge bugün eski SSCB federasyonunun en büyük cumhuriyeti olan RSFSC (Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti) dahil olup, burada Türk cumhuriyetleri, üç Fin cumhuriyeti, Mari, Udmurt ve Mordva MSSC'leri ve 10 idarî bölge (oblast) bulunmaktadır. İleride de göreceğimiz üzere bu taksimatlar tamamen siyasî gayelere göre yapılmış, yani ortak Türk ülkesinin parçalanması göz önünde tutulmuştur.

TATARISTAN CUMHURİYETİ

Tatar adı: Bu Türkî cumhuriyetin siyasî konumu hakkında bilgi vermeden önce, «Tatar» adını açıklamakta fayda vardır. Bugün Tatar adı ancak iki Türkî boy için: Genelde Volga boyunda yaşayan Kazanlılar (Kazan Tatarı) ve başlıca Özbekistan'daki sürgün yerinde yaşayan Kırımlılar (Kırım Tatarı) için resmî ad larak kullanılmaktadır. Çarlık Rusyası devrinde hemen hemen bütün Türkîler için Tatar adı kullanılmışsa da , şimdi bundan vazgeçilmiştir. «Tatar» adının esasta bir Moğul boyunun adı olduğu için bilhassa Türkiye'de bu isme karşı bir antipati mevcut olmakla birlikte, bu mesele bir ilmî münakaşa konusudur. Fakat gerçek şudur ki, bugün Kazanlılar ve Kırımlılar kendilerine Tatar demekte ve Tatar milletinin mensubu olarak saymaktadır. Ancak Kırımlılar kendilerini Kazanlılardan ayırmak için «Kırım Tatarı» tabirini kullanmaktalarsa da, sayıca çok üstün olan Kazanlılar Kazan Tatarı demeyi gerek görmeden ancak kendilerini Tatar diye adlandırmaktadırlar.

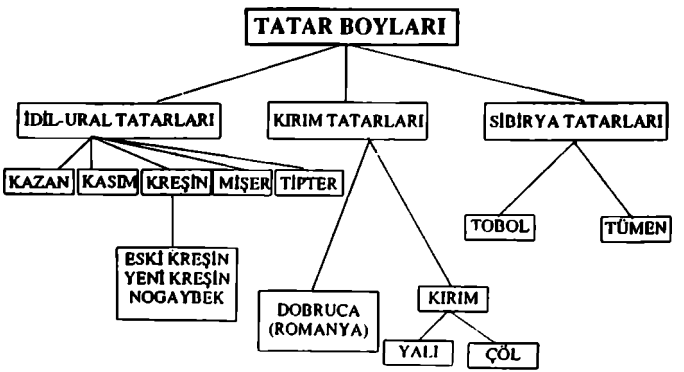

MİŞER: Çiştopal, Spassk rayonlarında (Buinsk) ve batıda Ryazan oblastında yaşarlar. Volga-Fin ve Çuvaş tiplerini andırırlar. Etnograflar onları eski "Meşçera"ların devamı olarak kabul ederler. Mişerler ise kendilerine Tatar derler. 1897'de 64.000, 1926'da ise 242.000 Mişer mevcuttu. Konuşmaları Kazan Tatarcasından bazı ağız farklılıkları gösterir.

TİPTER: Başkurdıstan'a göç etmiş olanlara ("Defter" sözünden bozulmuş bir tabirdir) verilen addır. 1926'da 27.400 Tipter mevcuttu.

KARAGAŞ (KUNDUR TATARLARI):

Astırahan bölgesinde yaşarlar. Nayman, As, Mangut gibi kolları vardır. Takriben 6.000 civarındadırlar.

KASIM

TATARLARI: Eski Kasım Hanlığı'nın sakinleridir. Konuşmalarında Kazan Tatarlarından bazı ağız farklılıkları gösterirler.

KREŞİN: XVI. yy.'da zorla hıristiyanlaştırılan (eski Kreşin) ve XVIII. yy.'da hıristiyanlaştırılan (yeni Kreşin) olmak üzere iki gurupta mütlaa edilirler. Büyük kısmı XIX. yy. ikinci yarısında İslâmiyete dönmüştür. 1926'da 100.000 civarında idiler. Dillerinde bir hayli otantik Tatar kelimeleri muhafaza etmişlerdir.

NAGAYBAK: Çelyabinsk oblastı (yukarı Ural rayonu) yaşayan 10 bin civarında hıristiyan Tatarlardır. Nagaybak köyünde (Ik nehri yanında) yaşadıklarından bu adla anılırdı.

Kısa Tarihçe

Bugünkü Kazan (veya İdil) Tatarları İdil-Kama Bulgarları ile XIII. yy'da Orta Asya'dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır. Bir Türk boyu olan Bulgarlar VII. yy'da bu bölgeye yerleşmeye başlayıp,IX. yy'da bir devlet kurmuşlardı. 922 yılında resmen İslâmiyeti kabul ettiler. 1220'lerde Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın istilâsı neticesinde Bulgar Devleti burada kurulan Altın Ordu (1236 - 1502) devletinin himâyesi altına girdi. Altın Ordu'da çoğunluğu teşkil eden Türkler, Moğol unsurdan fazla olduklarından gene idareyi ellerine aldılar. XV. yy'ın ikinci yarısında Altın Ordu Devletinin çözülme devrinde İdil-Ural ve Altın Ordu'nun hakim olduğu bölgelerde Kazan (1437 - 1552), Kırım (1460 - 1783), Kasım (1445 - 1681), Astırahan (1466 - 1556),

Sibir (1220 - 1598) Hanlıkları ve bağımsız Nogay uruğları meydana geldi. Kazan Hanlığı'nın sınırları içinde gene bir Türkî Çuvaşlar, batıda yaşayan Başkurtlar, Fin kavimleri Udmurt (Vot veya Votiak), Mari (Çirmiş) ve Modrvinler bulunuyordu. Bu halklar aynı şekilde eski Bulgar Devletinin de sakinleri idi. Uzun mücadelelerden sonra Moskova knezliğinin güçlenmesi neticesinde Kazan Hanlığı (1552) düştü. Böylece Rusların doğuya doğru ilerlemesi için herhangi bir tabiî engel kalmamış oldu.

Kazan Hanlığı'nın sukutundan sonraki iki yüzyılda müslüman Tatarlar büyük siyasî, iktisadî ve dinî takibatların kurbanı oldular ve yerlerini yurtlarını terk ederek daha doğuya bugünkü Başkurdıstan'a, Urallara ve ötesine göç etmek zorunda kaldılar. Bir kısmı ise güneyde aşağı İdil bölgesine hicret ettiler. Durumları 1774'teki Pugaçev isyanından sonra bir nebze düzelmeye başladı. Pugaçev'in komutasındaki isyan ordularının ekseriyetini Tatar, Başkurt ve Çuvaşların teşkil etmesine ve isyanın sonunda bastırılmış olmasına rağmen, bu isyan Tatarlara Rus hükümetinin bir takım dinî ve iktisadî tavizler vermesine yol açtı. 1789'de ilân edilen bir karamâme ile Orenburg'da müftülük kuruldu ve İslâm resmen tanınmış oldu ve 1792'de Tatar tüccarlarına Türkistan, İran ve Çin'le ticaret yapma müsadesi verildi. Tatarlar bilhassa Orta Asya'daki tüccarlarla aynı dinden olduklarından ve aynı Türk dilini konuştuklarından kısa zamanda Rusya'nın doğu ile olan ticaretini kendi kontrolleri altına aldılar. Bu şekilde bir Rus-Tatar işbirliği ancak yarım yüzyıl sürdü ve 1860'larda Tatarlar tekrar devletin desteğindeki hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın kurbanı oldular. Tatarlar, Rus hükümetinin bu keyfi hareketine ufak çaptaki isyanlarla cevap verdiler, bir kısmı yeniden başka bölgelere ve Türkiye'ye göçtüler, fakat İslâmiyetten vazgeçmediler.

Aynı zamanda Rusya'nın Türkistan'ı istilâ faaliyeti tamamlanmış ve Tatarlar hasıl olan bu yeni politik duruma kendilerini uydurma gereğini sezmeye başladılar. Neticede Ruslarla eşit duruma gelmenin ancak Batılılaşma ile mümkün olacağını kavrayan Şihabeddin Mercanî (1818 - 1889), Hüseyin Feyizhanî (1821 - 1866) ve Kayyum Nasırî (1825 - 1902) gibi şahıslar dinde ve eğitimde reform fikrini ortaya attılar ve bunu yaymaya başladılar. Bundan sonra Paris'te de bulunan Bahçesaraylı Kırım Tatarı İsmail Gaspıralı (1851 - 1914)'nın «Dilde, fikirde, işte birlik» şiarını ortaya atarak Rusya İmparatorluğu'ndaki Türkleri birleştirme ve onları Avrupaî metodlarla eğitmeyi propagandaladı.

1905 Rus ihtilâli söz, toplantı vb. gibi hürriyetler getirince başta Kazan, Kırım Tatarları ve Azerbaycanlılar siyasî ve kültürel faaliyetlere giriştiler. Tatar aydınlarının teşebbüsü ile 1906'da «Müslüman İttifakı» adlı bir siyasî teşekkül

kuruldu. Bu arada Tatar gazete ve dergileri mantar gibi yerden bitmeye başladı. Bunlar başlıca Kazan, Ufa, Orenburg, Astırahan, Troisk ve Uralsk gibi merkezlerde yayınlanıyordu. Rusya müslümanlarının şahsî ve siyasî hürriyet ve sosyal ve iktisadî değişiklikler için yapılan mücadelesinde Tatarlar başı çektiler.

1917 Şubat ihtilâli (Ekim ihtilâli ile karıştırılmasın) Rusya'da çarlığın devrilmesine ve geniş politik faaliyetlere yol açmıştı. İşte bu atmosferde Moskova'da 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında «Bütün Rusya Müslümanlarının kurultayı» düzenlendi ve ilk defa çar'ın tayin etmediği bir müftü seçildi (Alimcan Barudî). Bunun dışında bu kongre siyasî, askerî, işçi hakları ve maarifle ilgili bir takım kararlar aldı.

1917 Haziran'ında Kazan'da toplanan kurultay ise «İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının» medenî muhtariyetini ilân etti. Bu siyasî teşkilatın başına Paris'te yüksek eğitim görmüş olan Sadri Maksudî (Arsal) getirildi. Kasım ayında bu teşkilat Ufa'ya taşındı ve çeşitli görüşteki insanların katıldığı serbest seçimlerle 120 kişi adı geçen Millet Meclisine seçildi. Bu meclis 29 Kasım 1917'de İdil-Ural devleti projesini ilân etti. Bu devlet 1918'e kadar, yani Bolşeviklerin Millet Meclisini dağıtmalarına kadar hükümranlığını korudu. 23 Mart 1918'de ise Bolşevikler Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyetini (İdil-Ural devletinin Sovyet şeklini) kurduklarını ilân etmişlerdi. Bu karamâme bir hayli Tatar aydınını Bolşeviklerin safına çekmeye yararlı oldu, fakat Rus komünistleri bu karamâmeye karşı çıktılar. Tatar-Başkurt Cumhuriyeti, bu bölgede süren iç savaş sebebiyle gecikti ve Bolşevikler iç savaşı kendi lehlerine bitirince, bu plandan vaz geçerek, 23 Mart 1919'da Başkurt ve 27 Mayıs 1920'de de Tatar Muhtar Cumhuriyetleri'ni ilân ettiler. Böylece İdil-Ural ufak idarî bölgelere parçalanmış oldu. Vadedilen Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti yerine iki ufak muhtar cumhuriyetin kurulması Türk birliğinin parçalanmasına sebep oldu. SSCB'deki nüfus oranına göre altıncı sıradaki bir etnik gurup olan Tatarlara bu şekilde siyasî-idarî statü verilmesi, sayıca kendilerinden ufak olan etnik guruplardan bile daha az haklara sahip olmalarına yol açtı.

Bu durum 1917'de Bolşevikler safına katılan Tatar-Başkurt aydınlarında ve hatta en ön saftaki komünist liderlerinde huzursuzluk yarattı. Bunun üzerine Tatar-Başkurt komünistlerinin lideri Mirsait Sultangali (ev) kaybedilmiş hakları geri olmak için faaliyete girişti. Bu faaliyetlerinden dolayı 1923'te Komünist Partisinden atıldı. O bunun üzerine Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik, Çuvaş, Azeri gibi bütün Türk müslümanları içine alan «Turan Sosyalist Cumhuriyetini» kurma faaliyetlerine girişti. Fakat kısa bir süre sonra

ortadan kaldırıldı ve 1930'larda bolşeviklerle işbirliği yapmış olan hemen hemen bütün aydınlar Stalin'in temizliklerinin kurbanı oldular.

Tatar-Başkurt millî hayatı ancak Stalin'in ölümünden ve 1956'da 20. Parti kongresinden sonra bir parça liberalleşti. Tatar klâsik eserlerinin baskısına müsaade edildi. Tatar MSSC'nde mühim pozisyonlara Tatarlar getirilmeye başlandı. Tatarıstan Cumhuriyeti muhtar olduğundan İttifak Cumhuriyeti statüsüne sahip olan başka milletlerden daha az millî hukuklara sahiptirler. Msl. 6 milyonluk Tatarlar, Milletler Sovyetine (Şurasına) ancak 11 milletvekili yollama hakkına sahipken, 1 milyon Eston veya 1 milyon Kırgız 32 milletvekili yollayabilmekteydiler. Bu ise SSCB'deki halklar arasındaki eşitsizliğin bariz bir simgesi olmaktaydı.

Coğrafya

İşte bu Tatarların Rusya Federasyonu içinde Tatarıstan adlı bir cumhuriyetleri bulunmakta olup, başkenti Kazan'dır. 27 Mayıs 1920'de Bütün Rusya İcra Komitesi ile Halk Komiserleri Heyeti tarafından Rusya Federasyonu'na dahil olarak ilân edilen Tatar MSSC, Orta İdil'in kuzeyinde, Avrupa'da ve BDT, Avrupa bölümünde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuştur. Sınırları Çuvaşistan, Mari, Udmurt, Başkurdistan cumhuriyetleri, Uyanovsk, Kirov, Orenburge Kuybişey ülkeleri (oblast) ile çevrilidir. 53° 58' - 56° 39' kuzey enlemleri ile 47° 15' - 54° 18' boylamı arasındadır. Yüzölçümü 68 bin km^2 olup komşudaki Başkurdıstan'dan küçüktür. Ahalisi 3,5 milyondan fazladır. Tasarlanın İdil-Ural millî devleti'nin yüzölçümü 220 bin km^2 iken ufak bir Tatarıstan yaratılarak, Tatarların büyük bir çoğunluğu bu cumhuriyetin sınırları dışında bırakılmış oldu.

Nüfus

Türkî halklar arasında demografik yapısı en karmaşık olan toplulukların başında Kazan Tatarları gelir. Bunun tarihî, siyasî ve ekonomik sebepleri vardır. Tarihî açıdan bakıldığında Rus hakimiyeti altına giren ilk Türkî topluluk (1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yakılması ile) Tatarlar olmuştur. Bu durum, daha sonra Moskova knezliği ile çarlığın uyguladığı politikalar bir hayli Tatar'ı göçe zorlamıştır. Tarihî topraklardaki yerli Türkî nüfusun azalmasının ilk sebebi budur. Siyasî faktör olarak ise 1917 ihtilâline müteâkib Tatarları parçalamaya yönelik uygulamalar gösterilebilir. Buna göre 1919'da Başkurdıstan, 1920'de Tatarıstan muhtar cumhuriyetleri ve oblastlar tesis ederek, Tatarların ancak % 25'i kendilerine tahsis edilen cumhuriyetlerde bırakılmışlardır. Bundan dolayı 1920'lilerdeki açlık yıllarında bir hayli Tatar Orta Asya cumhuriyetlerine göç

etmişti. Aynca bu yörelerde bolşevik hakimiyetini yerleştirmek için rejim, bir hayli Tatar öğretmeni, yöneticiyi, zenaatkarı, mütehassısı ve hatta askerini de bu yörelere zevk etmişti. 1950'li yıllarda Tatarıstan'ı endüstri ülkesine döndürürken buraya bir hayli yabancı (Rus) işçi getirilerek, nüfus dengesi Tatarlar aleyhine bozulmuştu.

Yukarıdaki ve başka faktörler (msl. ikâmet ve çalışma izinlerinin verilmesinde alınan tedbirler) siyasî, ekonomik ve sosyal tedbirlerin nitecesinde, Tatarıstan'daki Tatar nüfusunun % 50'nin üzerine çıkmaması, yani salt çoğunluk kazanmamasına dikkat edilmiştir. Bu uygulama aşağıdaki tablodan daha açık anlaşılmaktadır.

Tatar ve Ruslar

Yıllar	Tatarların %	Rusların %
1920	50	Belli değil
1924	51,1	40,9
1926	45	43
1939	50,4	41,8
1956	49,0	43
1959	47	43,9
1970	49,0	42,4
1979	47,6	44
1989	48,47	43,25

1989 nüfus sayımına göre (eski SSCB) BDT'ndaki Tatarların toplam nüfusu 6.645.588 idi ve yıllık 0,74'lük bir nüfus artışı öngörüldüğünde 1992'de bu nüfus 6.794.214'e ulaşmış ve ikibin yılında ise 7.207.005 olacaktır.

1989 nüfus sayıma göre; Tatarıstan'ın genel nüfusu 3.641.742 olup, % 71,7 sini şehir, % 28,3'ünü kırsal nüfus veya başka bir ifade ile 2.611.098'ini şehir, 1.030.644'ünü köy halkı teşkil eder. Milletlere göre nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Topluğun adı	Nüfusu (1989)	Cumhuriyetteki Oranı (%)
Tatar	1.765.404	48,47
Rus	1.575.404	43,25
Çuvaş	134.221	3,68
Ukrain	32.822	0,9
Mordva	28.859	0,79
Udmurt	24.796	0,71

Mari	19.446	0,53
Başkurt	19.106	0,52
Diğer. Türkiler-Müs.	10.300	0,28
Diğerler	31.384	0,87

Yukandaki tablodan görüleceği üzere Tatarlar, Çuvaş, Başkurt ve diğer Türkî azınlıklarla, cumhuriyetteki genel nüfusun % 52,95'lik oranına yaklaşabilmektedirler. Fakat Ruslann etkili bir etnik unsur olarak varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Yukandaki rakamlardan Tatarıstan Cumhuriyeti'nde BDT'nda Tatarlann ancak % 26.56'nın,10 kendi cumhuriyetlerin de, % 73,44'ü veya 4.880.184'ü kendilerine tahsis edilen milli bölgelerin dışında kalmaktadırlar. 1989 nüfus sayımına göre Tatarlann 5.519. 605 (% 83,05) Rusya Federasyonu'nda kalanları ise (% 16,95) 1.125.983 BDT'nun değişik cümhuriyetlerinde yaşamaktadır. Bunlann dağılımı aşağıdaki gibidir.

BDT'nun Değişik Cumhuriyetlerindeki Tatarlar

Cumhuriyet	1979 Nüfusu	%	1989 Nüfusu	%
Özbekistan	531.205	8,6	467.676	7,0
Kazakıstan	312.626	5,1	327.871	4,9
Ukrayna	83.906	1,4	86.789	1,3
Tacikistan	78.179	1,3	72.168	1,1
Kırgızıstan	71.744	1,2	70.068	1,1
Türkmenistan	40.321	0,7	39.243	0,6
Azerbaycan	31.204	0,5	28.019	0,4
Belarusya	10.851	0,2	12.352	0,2
Litvanya	3.984	0,1	5.107	0,1
Letonya	3.761	0,1	4.828	0,1
Estonya	3.195	0,1	4.058	0,1
Gürcistan	5.089	0,1	3.999	0,1
Moldova	2.618	0,04	3.335	0,05

1979 ile 1989 nüfus sayımlarının neticeleri karşılaştırıldığında Tatarlarda bir göç eğiliminin başladığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki tablo incelendiğinde Türkî Cumhuriyetlerdeki Tatar nüfusunun (Kazakıstan hariç) azaldığı görülmektedir. Bunlar arasında Özbekistan'dan Tatar göçünün oranı son on yılda % 12 civarına (63.529) ulaşması bu ülkede yabancılara (bunlar Türkî asıllı olsa dahi) karşı reaksiyonunun artması ile izah edilebilir.

SSCB henüz mevcutken iç göçler kontrol altında tutulmaya çalışılmasına rağmen insanlar siyasî ve ekonomik baskılara dayanamayarak daha emin gördükleri bölgelere göçe başlamışlardı. Bu hemen her milli topluluk için geçerlidir. Ancak bu Orta Asya cumhuriyetlerinden göçen Tatarların ancak 50-60 bininin Tatarıstan'a, kalanlarının ise Tatarların yoğun bulunduğu komşu bölgelere yerleştikleri anlaşılmaktadır.

BTD'nda Tatarların Cumhuriyet ve Şehirlere Göre Dağılımı

Rusya	5.005.757	5.519.605	83,1
Tatarıstan	1.641.603	1.765.404	26,6
Başkurdıstan	940.436	1.120.702	16,9
Udmurt	99.139	110.847	1,7
Mordva	45.765	47.328	
Mari	40.917	43.747	
Çuvaş	37.573	35.689	
Komi	17.836	25.980	
Çelyabinsk ob.	219.744		3,3
Yekaterinaburg	179.347		2,7
Orenburg	151.384		2,5
Perm	157.756		2,5
Ulyanovsk	134.767		2,0
Tümen	136.757		2,1
Samara	103.605		1,6
Kirov	44.900		
Penza	78.236		
Gurev	68.637		
Kemero	64.821		
Astrahan	70.781		
Krasnodarsk	49.896		
Saratov	47.948		
Omsk	46.714		
Volgarad	25.531		
Kurgan	23.507		
Tomsk	17.630		

İrkutsk	41.474		
Novosibirsk	28.549		
Primor	19.464		
Krasnoyark	26.072		
Rostov	16.106		
Moskova	161.444		2,5
St. Petersburg	32.861		
Hantı-Mansi MOk.	36.898	97.639	1,4
Yamola-Nenets MOk.	8.556	26.431	

Tatarıstan Muhtar Cumhuriyeti kurulurken Tatarların yoğun şekilde yaşadıkları havalileri bu yeni cumhuriyetin sınırları içine katılsaydı mutlaka değişik bir nüfus oranı ile karşılaşacaktık. Şöyle ki, bugünkü Tatarıstan'a sınırdaş olan Tatarların yoğun olduğu Başkurt, Udmurt, Mari, Çuvaş muhtar cumhuriyetleri, Ulyanovsk, Orenburg, Kuybişev (Samara) ve Kirov ülkeleri katılsa idi Tatarların toplam sayısı 3.493.278 ortak bir Tatar-Başkurt Cumhuriyeti kurulduğu halde ise bugünkü Başkurdıstan'ın komşusu ve Tatarların yoğun bulunduğu Çelyabinsk, Sverdlovsk ve Perm ülkeleri de bu ortak cumhuriyete katılacağından Tatar nüfusu 4.050.695'e yükselecekti. Bir adım daha ileri gidilerek, yani Tatarların yoğunluk derecesi göz önünde tutularak sınırları belirlenecek bir cumhuriyette yukarıda adı geçen Ulyanovsk ülkesine komşu olan Penza ile Kuybişev (Samara) ülkesine komşu Saratov'un Tatar nüfusu da dahil edildiği takdirde bu cumhuriyetteki Tatarların sayısı 4.098.043'e ulaşacaktı. Böylece Rusya'daki Tatarların % 74,2'si yani büyük bir çoğunluğu kendi cumhuriyetlerinin sınırları içinde yaşama şansına bunun sağladığı imkânlardan faydalanma imkânına kavuşmuş olacaktı. Bunun gerçekleşmesi için başta herhangi bir tabii engel olmayan, teorimizi geliştirir ve 1917 yıllarında gerek milliyetçiler daha sonra yerli bolşevikler tarafından planlanan İdil-Ural devleti veya Tatar-Başkurt Cumhuriyeti kurulabilse idi, o zaman bu yöre Türklerinin (Çuvaşlar hariç) toplam sayısı 5 milyona ulaşmış olacaktı. Bu durumda adı geçen İdil-Ural devleti sınırlarına Başkurtlarla Tatarların müştereken bulundukları (Başkurt MSSC. Çelyabinsk, Perm, Orenburg, Yekaterinaburg, Kurgan ve Samara ülkeleri) yöreler ve bu yörelerin yerli halkı, olan Türkler ortak bir çatı altında toplanmış olacaklardı. Fakat bir takım siyasî kaygılarla asırlar boyunca birlikte yaşayan, çok az bir şive farkı ile aynı dili konuşan, aynı kültür ve edebiyatın varisi Tatar ve Başkurtları birbirlerinden kopardılar. Bolşevikler bununla da yetinmeyip bilhassa Tatarları değişik ufak cumhuriyet ve idarî bölgelerde bölünmüş bir vaziy-

tte bırakarak onları parçalamayı yeğlediler.

Fakat bugünkü gerçek şudur ki BTD'nun 12 cumhuriyetinin en büyüğü olan Rusya Federasyonu'na dahil Tatarıstan, toplam Tatar halkının ancak % 25'ni içine alan, yözölçümü yönünden de, BDT'ndeki başka Türk cumhuriyetleri ile mukayese edildiğinde hukuken de ikinci - üçüncü plana atılmış bir kuruluş manarasını arz etmektedir. İşte bu % 25 lik nüfusa sahip Tatarıstan gerek kendine mırdaş bölgelerde yaşayan, gerek başlıca Orta Asya Cumhuriyetlerinde bulunan % 75'lik Tatar nüfusu adını da millî kültürü yaşatma gibi zor bir görevi üklenmiş bulunmaktadır.

Siyasi yapı

1991 öncesi Tatarıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bir anayasası mevcut olup, bu anayasadaki SSCB ve RSFSC anayasalarının örneğine öre hazırlanmış ve harfiyen kopya edilmiştir. Tatarıstan Cumhuriyeti'nin anaysasına göre en yüksek iktidar ve tek yaşama organı Yüksek Sovyet (Şura)idi. u yüksek kurula seçilen mebuslar iki yılda bir kere Kazan'da 3-4 günlük bir turuma davet edilir ve oturumlar Rusça yapılırdı. Tatarca yapılan konuşmalar usçaya çevrilir fakat tersi olmazdı. Herkesin Rusça bildiği kabul edilirdi. Bu ura Yüksek Şura Prezidiumunu seçer, Bakanlar Kurulu'nu kurar, Yüksek Mahemeyi tayin eder, bütçeyi tasdik ederdi. Aslında anayasanın öngördüğü bu örevleri fiiliyatta SBKP'ne doğrudan doğruya bağlı olan Komünist Partileri bunduğu halde muhtar cumhuriyetler bu haktan da yoksun edilmişlerdi. 'atarıstan Yüksek Şura Prezidiumu bir başkan, iki başkan yardımcısı ve 11 yeden müteşekkildi. Tatarıstan Bakanlar Kurulu (Şurası) bir başkan, ardımcıları, kamu, içişleri, bayındırlık, sağlık, kültür, toprak ıslahı ve su ekoomisi, mahalli endüstri, gıda endüstrisi, eğitim, tarım, sosyal güvenlik, yakıt ndüstrisi, ticaret, maliye ve adalet bakanlarından ibaretti. Görüleceği üzere illî savunma dışişleri, dış ticaret gibi millî bağımsızlığın ölçüsü olan baanlıklar mevcut değildi. Tatarıstan Bakanlar Kurulu fonksiyonlarını SSCB-SFSC ve kendi kanunlarına, SSCB ile RSFSC Bakanlar Kurulları'nın karmâmelerine göre gerçekleştirmek zorunda idi. Fakat daha önce de örüdüğümüz üzere, ne Tatarıstan Yüksek Sovyeti Prezidiumunun ne de atarıstan Bakanlar Kurulu'nun SBKP'nin uzantası olan SBKP Tatarıstan ülke omitesinin emir ve talimatlarının dışında kendi başlarına hareket kabiliyeti oktu. Başka şekilde ifade edersek, parti ülke komitesi otoritesini, hukuk ve kaunlardan değil, SBKP Merkez Komitesi Politbürosunun ona verdiği yetkiden ırdı.

1986'dan sonra Gorbaçev döneminde başlayan siyasî çökseslilik Tatarıstan'a

ulaştı, çok çeşitli gayr-ı resmi kuruluşlar ortaya çıktı. Bunlar şimdiye kadar yasaklanan dinî, millî, siyasî ve hatta çevre konularına sahiplendiler. En belli başlıları olarak Şihabeddin Mercani Medeniyet Cemiyeti, Halk Frontı (Halk cephesi), Tugan Yak (Anavatan), Bulgar el-Cedid, Saf İslâm, Memorial Cemiyet, Ekoloji, Şefkat vb. dikkati çektiler.

1988 yılının Haziran'ında ise bilhassa talebelerin baskısı ile İlimler Akademisi ve Kazan Devlet Üniversitesi'ne mensup 100 kadar ilmi adamı bir teşkilat kurma kararı aldılar ve 11 şahıs "kurucu üyelik" görevini üstlendiler. Ekim 1988'da 800-900 kişinin katılımında "Tatar İçtimaî Üzeği (Merkezi)" kurma kararı alındı. Bu yeni teşkilat 17-18 Şubat 1989'da Kamal Akademik tiyatrosunda ilk kuruluş toplantısını yaptı. Kazan'daki bu toplantıya 586 delege katıldı, delegelerin 225'i Komünist Partisi, 36'sı Komünist üyesi idi ve 149'u ise SSCB'nin diğer cumhuriyet veya oblastlarından katılmışlardı. TİÜ'i bütün bağımsız teşkilatları içine alan bu şekliyle Tatar Cumhuriyeti ile 25 değişik şehirde takriben 100 bin üyeli dev bir kuruluşa dönüşmüş oldu. TİÜ bu kuruluş toplantısında aşağıda belirtilen bazı kararları aldı. Buna göre;

a) Tatarıstan egemen bir devlet olmalıdır.

b) Tatarıstan SSCB'de eşit şartlara kavuşturulmalıdır.

c) Tatarıstan üyeleri Sovyet devletlerinin merkezi teşkilatlarında da temsil edilmelidir.

d) Ülke ekonomik yönden de egemen olmalıdır.

e) Ülke dışındaki Tatarlarla da münasebetler tesis edilmelidir.

f) Tatar okulları açılmalıdır ve anaokullarında ana dili kullanılmalıdır.

g) Dinî hürriyet sağlanmalıdır.

h) Kırım Tatarları vatanlarına döndürülmelidir.

TİÜ'nün ikinci kongresi ise 17 Şubat 1991'de toplandı ve üç gün sürdü. Kongreye 637 delege ve 300 gözetmen katıldı. Bu arada resmi Tatarıstan parlemontosu 30 Ağustos 1990'da ülkenin egemenliğini ve SSCB'nin 16. cumhuriyeti olduğunu ilân etmiş bulunuyordu. Bu gelişmede TİÜ ve diğer müteşebbislerin rolü olduğu şüphesizdir. Tatarıstan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) 26 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'na kurucu olarak katıldığını bildirdiği halde 30 Ağustos 1990'da ilan ettiği egemenlik kararı gibi Moskova bunu da kabul etmedi. Resmî yöneticilerin bağımsızlık kararında ciddî adımlar atamayacağı görüşü kuvvet kazanınca "İttifak-Tatar Beysizlik (Bağımsızlık) Partisi"nin

de insiatifi ile Tatar Millî Kurultayı toplandı, bu kurultay "Millî Meclisi" kurdu ve 1 Şubat 1992'de Tatarıstan'ın bağımsızlığını ilân etti. Bunun üzerine baskı altında kalan Tatarıstan Yüksek Sovyeti ülkenin bağımsızlığı konusunda referandum kararı aldı. Neticede Rusya Federasyonu organları ve cumhurbaşkanı Boris Yeltsin'in baskı, tehdit ve engelleme çabalarına rağmen 21 Mart 1992'de yapılan referanduma % 80 üzerinde katılım olup, seçmenlerin % 61.5'i bağımsızlığı desteklediklerini bildirdiler. Bu referandumdan sonra Tatarıstan 31 Mart 1992'de yeni Rusya Federasyonu antlaşmasını da, kendisinin hukuklarını sınırladığı gerekçesiyle imzalamadı. Rusya Federasyonu'na bağlı 16 muhtar cumhuriyetin ancak ikisi (Tatarıstan ile Çeçen cumhuriyetleri) bu antlaşmayı imzalamayı red etme gücünü göstermiş oldular. Kısacası bu gelişmeler tam anlamda bağımsızlık kazanılana kadar devam edeceğe benzemektedir.

Ekonomi

Tatarıstan, Başkurdıstan ve Samara ülkesi ile bareber Orta İdil ekonomik bölgesine girer. Tatarıstan hem tarım, hem de endüstri ülkesidir. Tatarıstan'ın en büyük tabiî zenginliğini petrol ve yeraltı tabiî gazı teşkil eder. Ortalama olarak 100 milyon ton petrol istihsal edilmekte olup 1975 ve 1976 yıllarında 103 milyon ton petrol çıkarılmıştır. Ancak bu üretim her yıl azalarak 1991'de 35 milyon tona düşmüştür. Petrol ve tabiî gaz merkezleri Tatarıstan'ın Elmet, Leninogorsk, Alabuga Mendelyevsk gibi şehirlerindedir. Burada çıkarılan petrol Başkurdıstan, Kuybişev, Gorkiy, Yaroslav, Rezan, Moskova ve Perm'deki rafinerilere ve "Dostluk Petrol Hattı" ile Polonya, eski Doğu Almanya, Macaristan ve Çekoslovakya'ya yollanmaktadır. Tatarıstan'da petrol toprağa basınçlı su verme metodu ile çıkarılmakta olup, bu metod istihsalin Sovyetler Birliği genelinden iki misli daha ucuza mal olmasına sebep olmaktadır. Tatarıstan'da 4 milyar metreküp tabiî gaz çıkarılmaktadır. Tabiî ki, daha fazla petrol çıkartma, Sovyetler Birliği'ni daha fazla zenginleştirme kaygısı, çevrenin kirlenmesine, tarıma elverişli yerlerin de tahribine, yok olmasına yol açmaktadır. Tatarıstan'da bu petrol ve tabiî gaz endüstrisinin yanında en mühim üçüncü endüstriyi kimya ve petro-kimya endüstrileri teşkil etmektedir. Kimya endüstrileri başlıca Kazan ile Tülben (aşağı) Kama şehirlerinde bulunmaktadır. Bu kimya fabrikalarının imâlatı SSCB genelinde de mühim yer tutmaktaydı. Bu fabrikalarda polietilen, eseton, sentetik, kauçuk, film gibi 4 binden fazla kimyevî madde imâl edilmektedir. Kazan Uçak Fabrikasında İL-62 tipindeki uçaklar imâl edilmektedir. Tatarıstan'ın başkenti Kazan'da BDT'nun en büyük bilgisayar ve optik aletler fabrikaları bulunmaktadır. Amerikan ve Avrupa teknolojisi ile Naberejini Çelni (Tüben Çallı)'da kurulan eski SSCB'nin en büyük kamyon fabrikası (KAMAZ)

1976'da imâlata geçmiş olup, 150 bin ağır evsaflı kamyon ve 250 bin dizel motoru imâl etmektedir. Bu büyük endüstri komleksinde 120 bin kişi çalışmakta olup, işçilerin % 46'sını Tatarlar, % 44'ünü Ruslar teşkil etmektedir. Bunun dışında hafif endüstri dalında dericilik ve kürkçülük mühim yer tutar.

Tatarıstan'da tarım faaliyetleri eski SSCB'nin başka bölümlerinde de olduğu gibi Sovhoz (devlet çiftliği) ve kolhoz (kollektif çiftlik)lar tarafından yürütülür. Tatarıstan'da başlıca çavdar, buğday, mısır, burçak, keten, şeker pancarı yetişirilir. Bunun dışında sebzecilik ve meyvacılık da gelişmiştir. Tatarıstan'ın eski SSCB genelinde iktisadî rolünü bariz şekilde göstermek için aşağıdaki istatistiki rakamları vermeyi uygun bulduk.

Üretilenin cinsi	Tatarıstan'da	Eski SSCB'de
Elektrik enerjisi (milyar KV-saat)	18,8	357
Petrol (milyon ton)	103,3	449,4
Tabii gaz (milyon m^3)	4,236	221,286
Kol saati (milyon adet)	3,3	24,6
Tahıl (1000 ton)	2,558	13,633
Süt (1000 ton)	1.089,5	15,023

Tatarıstan ancak 68 bin kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahip olmasına rağmen endüstri ve köy ekonomisi yönünden BDT genelinde (yüzölçümü: 22.402.000 km) ağırlığını hissettirmekte, en ileri ve zengin ülkelerinden biri derecesindedir. Bütün bunlara rağmen asıl zenginlik cumhuriyette kalmamakta merkeze akmakta idi. Buna da Tatarıstan ekonomisinin üçlü kategoriye bölünmesi sebep olmuştu. Ekonomi

1. SSCB merkez hükümetine bağlı iktisadî kuruluşlar

2. RSFSC hükümetine bağlı iktisadî kuruluşlar

3. Tatarıstan'a bağlı iktisadî kuruluşlar olmak üzere bir bölünmeye tabi tutulmuştu.

Böylece 1. ve 2. kategoriye giren iktisadî kuruluşlar doğrudan doğruya Sovyet Devletinin mülkü sayılmakta idi. Tatarıstan'ın petrol, tabiî gaz ve rafineleri, kimya, makina gibi mühim sanayi kolları eski SSCB veya RSFSC'ye bağlı idi. Buna göre, bu nevî endüstri projeleri için Moskova yatırım yapmakta ve bu projelerden sağlanan bütün geliri kendisi almakta idi. Başka bir ifade ile yeraltı ve yerüstü zenginlikleri Tatarıstan'ın olduğu halde bundan buranın yerli ahalisi yararlanamamakta ve GSMH'da az bir pay, SSCB ortalamasından da düşük bir pay kalmakta, endüstri yönünden gelişmiş olmasına rağmen bundan faydalana-

mamaktadır. Şu anda BDT kurulduğu için tek söz hakkı Rusya Federasyonu'na kalmıştır.

Kültür ve Eğitim

Tatarıstan'da eğitim Rusça ve Tatarca yapılmaktadır. Fakat Tatarca eğitim ancak ilk ve orta öğretimde kullanılmakta olup, bütün yüksek okullarda eğitim dili Rusça'dır. Genelde BDT'nda okuma-yazma problemi çözülmüş olup, Tatarıstan'da da okuma-yazma bilmeyen kalmamıştır. 1917 ihtilâlinden önce Tatarlar genelde ana dilinde eğitim yapan mektep ve medreselerde eğitim görmekteler idi. Bolşevik hakimiyetinden sonra bu sistem tamamen değiştirildi. Okul sisteminin dışında iki defa alfabenin değiştirilmesi de nesiller arasında bir hayli zorluk yarattı. 1925-26 yıllarına kadar Arap harfleri kullanılırken bu tarihten sonra Latin harflerine geçildi. Latin harfleri 15 sene kadar kullanıldı kullanılmadı 1940'ta Kril(Rus) harfleri kullanma mecburiyeti getirildi. Bu kadar kısa sürelerle yapılan alfabe değişikliği, bir nesli üç alfabeyi öğrenmeye veya öğrenmemeye itti. Değişik alfabelerle okuma yazma öğrenenler kendilerinden önceki alfabelerle yazılan eserleri okuyamaz duruma geldiler ve ister istemez bir kültür kopukluğu meydana geldi.

Tatarıstan'da üç çeşit ilk (orta) okul bulunmaktadır:

a) Millî (Tatar)

b) Karma (Rus-Tatar)

c) Rus okulları

Tatar MSSC'nde 1970'te 3236 ilk (orta) okul mevcut olup, bunların 1480'i millî ve karma 130'u Çuvaş ve karma (Rus Çuvaş), 36 Udmurt, 20 Mari ve 2 Mordva okulu idi. Tatar MSSC'nin dışındaki Tatarlar içinde başta Başkurdistan olmak üzere (1225) takriben 2 bin Millî (Tatar) okulu mevcuttu. Fakat RSFSC'nin dışındaki cumhuriyetlerdeki Tatarlar için millî okullar açılamamaktadır. Burada Rusça'nın eğitimdeki ağırlığını belirtmek yönünden şu hususu da açıklamakta fayda vardır. Millî okullar denilen Tatar okullarında dahi Rusça dil eğitimi yapılmakta olup, bu okullarda Rus dili ve edebiyatına ayrılan ders saatleri ana dili ve edebiyatına ayrılan saatlerden daha fazla idi. Rus dilinde eğitim yapan okullarda yerli halkın çocuklarına ana dili derslerinin okutulması şartı ancak 1957/58 ders yılında konulmuş olup, uygulaması ihtiyârî idi. Bu durumda Rus okulunun müdürü kendi okulunda ana dili dersleri koyup koymamakta serbest bırakılmıştı. Şehirlerde yaşayan Türk çocuklarının % 90-95'nin Rus veya karma okulların Rusça sınıflarına gittikleri düşünülürse bu problemin

ciddiyeti bariz olarak ortaya çıkmaktadır. Çocuklarının yüksek tahsil yapmasını arzulayan ebeveynler oğul veya kızlarını Rus okullarına verme eğilimindeydiler, çünkü yüksek tahsil Rusça yapılmakta olup, millî okullardan gelenler Rusça'da yeterlilik imtihanına girme mecburiyetinde kalmaktaydılar.

1970 yılında Tatarıstan'daki 3236 okulda 732.000 talebe bulunmakta idi. 420 bini ilk ve orta okullarda, 52 bini liselerde, 47 bini özel orta okul denilen teknik okullarda okumakta idi. Tatarıstan'da 12 yüksek okul bulunmakta olup, bunun 60 bin küsur talebesi mevcuttu. 1804'te kurulan Kazan Üniversitesi'nin 8 fakültesi, 60 bölümü ve 10 bine yakın talebesi mevcuttur. Tatarıstan Cumhuriyeti'nde toplam olarak 11.600 Tatar öğretmeni bulunmaktadır. Üniversite ve yüksek okullardaki 3028 öğretim üyesinin 121'i ilimler doktoru ve 867'si ilimler doktoru adayıydı. Kazan'daki havacılık, kimya-teknoloji ve jeoloji enstitüleri Sovyetler Birliği çapında enstitüler sayılmaktaydı.. Kazan Üniversitesi ise eskiden beri Şarkiyat ve Türkoloji araştırmalarının mühim merkezlerinden biri sayılmaktadır. Millî kültür hayatında G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih enstitüsünün faaliyetleri kayda değer. Burada şu hususu kaydetmekte de yarar vardır.

Tatar âlimleri kendi cumhuriyetlerinde çalışmayı tercih etmektediler. Böylece BDT'nun değişik yerlerinde dünya çapında başarıya ulaşmış olan âlimlerle karşılaşmaktayız. Mesela fizik-matematik doktoru Sağdi(yev) Novosbirsk İlimler Akademisi'nin üyesi ve plazma teorisinin mütehassısı idi. Şimdi ABD'de bulunmaktadır. Aynı şekilde fizik-matematik doktoru Şerif Şeref, Leningrad Üniversitesi'nde «teorik astronomi» kürsüsünün başkanı olarak görev yapmaktadır. O 1965 yılında «Plüton'un hareket teorisini» ortaya atarak dünya âlimlerinin dikkatini çekti. Daha sonra onun teorisinden hareketle Amerikan âlimleri «güneş sistemi teorisini» geliştirdiler. Bunların dışında gene Tatar âlimlerinden fizik-matematik doktoru Rakip(ov), uzay fiziği ve fizik-matematik doktoru Müşteri, İlimler doktoru Ahmer(ov), astronom Habibull(in), biolog Gizatull(in), geolog Yusup(ov), arkeolog Halik(ov) gibi isim yapmış şahıslara rastlamaktayız.

Millî kültürün, daha doğrusu ana dilin, edebiyatın yaşaması, tanıtılması, canlanması ve geliştirilmesi için edebiyatçı (şair ve yazar) tarihçi, tenkitçi vb. gibi sosyal ilim ve sanatlarla uğraşan bir kadronun mevcudiyeti ve en mühimi de bunların eser ve çalışmalarını neşr edecekleri bir organın gazete, dergi, kitap, film vb. araçlara ihtiyaç vardı. Eski Sovyetler Birliği'nde merkeziyetçi, totaliter, hür teşebbüse yer verilmeyen bir rejimde bütün bu ihtiyaçlar devlet tarafından karşılanıyordu. Bunun için de biz eski Sovyetler Birliği'nin «millî politikası»

diye bir tabir kullanmak imkânını bulmaktayız. Bu tabirin ışığında incelediğimizde Tatarlar'ın millî kültür hayatını yaşatmak için sağlanan imkânları kısaca şöyle izah edebiliriz:

Kazan Tatarları bazı kısıtlamalara rağmen nisbeten basın yayına izin verilen 1905 - 1917 yılları arası dönemde değişik görüş ve eğilimleri temsil eden, çıkarmak istediklerinin 20 tanesi yasaklanmış olmasına rağmen, ana dilde 36 gazete ve 31 dergi ayrıca Rusça ve Arapça olmak üzere de 13 gazete neşr etmişlerdi.

1920'den 1991'e kadar süren Sovyet döneminde güdümlü bir basın yayın politikası yürütülmüştü. Bu dönemde Tatarstan Muhtar cumhuriyeti'nde Rusça çıkan *Sovetski Tatarıstan* adlı gazetesinin Tatarca şekli olan *Sovyet Tatarıstan*'ı en etkili gazete olarak kabul ediliyordu. Tatarıstan'da iniş-çıkışlı, ekserisi mahalli yüz kadar gazete neşr edildiği istatistiklerde belirtilmesine rağmen bunların hiç bir etkisi yoktu.

Son yıllarda ise *Vatanım Tatarıstan*, *Tatarıstan Yeşleri* (Gençler), *Yeş Leninci* (Genç Leninci) gibi gazeteler etkili olmaya başladılar. 1990'dan itibaren ise liberal ve milli eğilimde *Şehr-i Kazan* yayınlanmaya başladı. Bu gazetelerin cumhuriyet dışında yayılmasına müsaade edilmemesi de mühim bir sorun teşkil ediyordu. Yani Tatarıstan dışında Tatarlar, yani Tatarların % 75'i kendi dilinde çıkan gazeteden mahrum edilmişlerdi. Ancak 1990'dan itibaren bu uygulama gevşedi ve Tatarıstan'ın dışında da bu gazetelere abone olma imkânı sağlandı.

Eskiye nisbeten daha özgür bir siyasî hava esmeye başlayınca değişik kuruluşlar tirajları fazla olmamakla birlikte çeşitli haftalık gazeteler yayınlamaya başladılar. Bunlar Tatarca olarak çıkan parlamento milletvekillerinin organı *Tatarıstan Haberleri*, sendikalar yayın organı *Yanga Avaz* (Yeni Ses), yüksek öğrenim gençliğinin *Megrifet* (Marifet), TİÜ'nün *Millet*, Vatan demeğinin *Dönya*, Samara vilayeti halkı vekillerinin *Birdemlik* (Beraberlik), Rusça olarak ise Egemenlik komitesinin *Suverinitet* (Egemenlik), "Tatar-inform" ajanslığının *Tatar İli* (Tatar ülkesi), Leningrad Tatar Kültür Merkezinin *Nur* gibi gazetelerinden meydana gelmektedir.

Dergilere geldiğimizde ise Tatarstan Yazarlar Birliği'nden yayın organı olan *Kazan Utları* (Alevleri) en etkili yayın organı olarak temâyüz etmişti. Son yıllarda tirajının oldukça azalmasına rağmen mühim dergiler arasındadır. *Kazan Utları* edebî, ilmî ve genel kültürel gelişmede büyük katkıları olmuştu. Genelde yazar ve şairlerin eserlerini yayınlayan bu dergi 1974 ile 1979 yılları arasında 11 roman, 46 uzun hikâye ve 11 manzum eser neşretmişti. 1982 yılında zirveye

çıkan bu dergi 135 bin nüsha basarken, bugün 30-40 bin nüsha dağıtılmaktadır. Tatarıstan'da etkili ikinci dergi olarak ise 1990'da yayın hayatına başlayan, daha ziyade gençlere hitap etmeyi ön planda tutan *İdil* dergisidir. Bu Tatarca ve Rusça olarak yayınlanmaktadır. Tirajı bir aralar 300 bin dolayında idi. Bunun dışında 1991 başından itibaren *Süyümbike* adıyla yayınlanmaya başlayan yüksek tirajlı (eski adı *Azat Hatın*) kadın dergisi, Rusça ve Tatarca çıkan *Çayan* adlı mizah dergisi, *Yalkın* adlı çocuk dergisi, bir zamanların ideoloji dergisi *Tatarıstan* (eski Komünist partisi organı *Tatarıstan Komünisti*) ve milli eğitim dergisi *Maarif* (eski adı *Sovyet Mektebi*) kayda değer yayın organları arasındadır. Görüleceği üzere komünizm ideolojisinin çökmesi ve milli baskıların artması ile dergilerin hemen hepsi adlarını değiştirmişlerdir. Bu arada *Miras*, *Argamak* gibi bazı dergiler yayınlanmaya başlamıştır. Ancak herhangi bir kuruluş veya hükümet desteği bulamayan, hatta bu desteği bulunlar da ekonomik şartların bozulması nedeniyle tirajlarını azaltmak zorunda kalmışlardır. Bazılarının yayın hayatından çekilmeleri beklenebilir. Çünkü okuyucunun alım gücü azalmış, (eskiden gazete, dergi ve kitaplarda devlet sübvansiyonu olup, yayınlar çok ucuz idi.), basılı yayınların fiyatları çok artmış, basım masrafları çoğalmış ve kağıt sıkıntısı başlamıştır.

Ana dilinde kitap neşriyatında da Tatarlar, diğer Türkî boylar ile mukayese edildiğinde diskriminasyona (aşağılanmaya) tabi tutulmaktaydılar. 1910 yılında İdil-Ural bölgesinde toplam tirajı 2.586.810 adet 418 kitap ve 13.851.365 değişik ebad ve sahifede kitapçık (broşür) yayınlanmış olup, bunların % 70'ini Kazan Türkçesi'nde olan yayınlar teşkil ediyordu. Sovyet devrinde ise Tatarca kitap neşriyatına büyük darbe vuruldu. 1965'te 230, 1970'te 195, 1975'te 179, 1980'nde ise baskı adedi 2.156.800 olan ancak 183 kitap ve broşür basılmıştı. Başka bir ifade ile 70 yıl önce, Tatarlar kendi kısıtlı imkânları ile yılına takriben 600 kitap neşr edebilirken ve Sovyet iddiasına göre, tahsil oranının çok yükseldiği bu devirde, devletin geniş imkânlarına rağmen yılına 180 civarında yani % 65 daha az kitap yayınlanmaktadır. Zaten ana dilinde yayın adı altında rejimin ilk 40 yılında yayınlanan kitapların % 63'ünü Rusça'dan, % 4,5'ni diğer dillerden yapılan tercümeler teşkil ediyordu. Ancak % 32,5'i telif eserlerdi.

Din

Bir insanı, insanlar topluluğu olan milleti incelerken onun manevî desteği olan inancına gereken ehemmiyeti vermez isek yapacağımız tahlilde hatalı oluruz. Milleti millet yapan faktörler arasında dil faktörü başta gelmekle beraber, din faktörü de mühim yer tutar. İşte bu noktadan baktığımızda genelde eski Sovyetler Birliği'nde inanç hürriyetinin kısıtlanmış olduğunu görürüz. Tatarların

asırlar boyu Ruslaşmasına büyük engel teşkil eden İslâmiyet 1917 ihtilâlinden sonra büyük darbeye uğradı. Gerçi eski Sovyet anayasında dindar olmak bir suç unsuru olarak kabul edilmemekle beraber, ateist ideoloji ve politikası, ateizm propagandası için her türlü imkânı sağladığı halde dini yaşatma ve yaymayı tamamen kısıtlamıştı. 1917 yılında Tatarstan'da 2.223 cami ve 3.683 resmi imam mevcuttu. 1931'de camilerin sayısı 2.000'e ve imamlar 3.600'e, 1941'de camilerin sayısı 220'ye ve imamların sayısı 250'e indirildi. Daha sonra ise bütün Tatarstan'da ancak 17 cami mevcudiyetini korudu. Milyonluk başkent Kazan'da ise (bunların takriben % 50'sini Tatarlar teşkil eder) ancak bir cami ibadete açıktı. Rus yönetimi dört asır boyunca Kazan Tatar Cemiyetinin ana dayanağı olan İslâmiyeti ortadan kaldırmak için akla gelen her türlü baskıyı uygulamasına rağmen Tatarlar müslüman olarak kalmak için olağanüstü bir kabiliyet geliştirdiler. Çarlık Rusyası'nın Tatarları hıristiyanlaştırmak için yaptığı son teşebbüse (III. Aleksandr döneminde) Tatar aydınları «cedid» çilik (modernleştirme) hareketi ile cevap verdiler. Bu İslâmiyeti muhafaza için müslüman liderlerinin dinî ve teknik gelişmeyi desteklemeleri modern dünyada örneğine rastlanmayan bir hareketti. 1917 ihtilâlinden önce Tatarlar İslâm dünyasında eğitim ve ilâhiyat sahasında en ileri durumda idiler. Bu liberal islâmî cereyan 1930'lu yıllara kadar hayatiyetini muhafaza edibildi, ancak bundan sonra baskılara dayanamadı.

Genede bugün İdil-Ural bölgesi halkları (Tatar-Başkurtlar) İslâmiyete bağlı kalmışlardır. 1970'lerde halkın % 50'si şöyle veya böyle İslâmiyete olan inacını belirtmişti. Bunların % 20'sini dinlerine çok sıkı bağlı olanlar teşkil ediyordu. İdil-Ural'da İslâmiyet Orta Asya'ya nazaran daha az şekilcidir, fakat şehirlerde bilhassa Slav üstünlüğünün olduğu yerlerde, İslâmiyet kaybolmaya yüz tutmuştur.

İslâmiyet resmî olarak «Sovyetler Birliği Avrupa Bölümü ve Sibirya Müslümanları Ruhanî İdaresi» kontrolü altındadır. Bu dinî idarenin merkezi Ufa olup, müftülüğünü Talat Taceddin yapmakta idi. (1980'den beri), muavini Faizurrahman Sattar(ov)'du. Yayın faaliyeti yoktu. Ancak 1984'te ihtilâlden sonra ilk defa olarak bir *Kur'an* basılabilmiştir (İhtilâlden önce genelde dinî yayınların hemen hepsi Kazan'da basılırdı). İbadete açık olan cami ve mescitlerin sayısı yüz civarında olması gerekir. Fakat ekserisi küçük köy mescitleridir. Müftülüğün idaresi altında bölgede 20'nin üstünde cami olduğu tahmin edilmektedir. Tesbit edilebilenler şunlardır: (1980'de) Moskova, St. Petersburg, (Leningrad), Rostov, Kazan, Ufa, Nijni Novgorod (Gorkiy), Orenburg, Çilebi, Astrahan, Saratov, Omsk, Çistapol, İjevsk, İşimbay, Novosibirsk, Bügülme,

İrkutsk, Magnitogorsk, Samara (Kuybişev), Tatarsk (Novosibirsk Oblast), Kargalı (Orenburg Oblast), Zelenodolsk (Tatarıstan), Staryе Urgan (Tatar MC), Sterlitamak (Başkurt MC), Zagitlak (Başkurdıstan) ve Oktyabirski köyü (Başkurdıstan) camileri.

Din eğitimi için Tatarlar, Özbekistan'daki medreselere gitmek zorundaydılar. Buradaki talebelerin sayısı 15-20 arasındadır diye tahmin edilmekteydi.

İhtilâlden önce Nakşıbendi tarikatı mühim rol oynamışsa da 1924'ten sonra kaybolmuşa benzemektedir. 1948 ile 1970 arasında Tatarca 65 din aleyhtan kitap yayınlanmıştır. SSCB'nin her yerinde olduğu gibi burada da her yıl çok sayıda din aleyhtan konferanslar verilerek ateizm faaliyetleri yürütülmekteydi.

Tabii ki, 70 yıllık Sovyet rejimi döneminde devlet dine karşı mücadelesinde başarılı olmuş, dindarların sayısını bir hayli azalmıştır. Fakat herşeye rağmen din faktörü Tatarlar'da mühim bir unsur olarak yaşamaktadır. Yuvalardan başlayarak tâ üniversite sıralarına kadar yapılan yoğun ateizm propagandası kendisini müslüman olarak belirtenlerin sayısı azaltmakla mühim başarılara ulaşmıştır. Fakat gene de, halkın % 40-50'si İslâmî şartlara göre yaşamasalar da bütün farzları yerine getirmeseler de kendilerini müslüman olarak kabul etmektedirler.

Son yıllarda gelişmeleri incelediğimizde İdil-Ural bölgesinde İslâmiyetin tekrar güçlenmeye başladığını gösteren bir takım emarelere rastlamaktayız. Meselâ, 1973 yılında Tatarıstan'da ancak 13 cami ibadete açıkken bu rakam 1986'da 20'yi geçmişti. Sovyet döneminde ilk defa olarak *Kur'an*'ın Kazan'da basılması da rejimin İdil-Ural'daki dindarlara bir jesti olarak kabul edilebilir. Bundan önce *Kur'an* altı kere basılmış (1957, 1960, 1969, 1970, 1976 ve 1977), fakat baskılar hiçbir zaman Kazan'da gerçekleşmemişti. İslâmiyetin tesirinin veya dindarların sessiz baskılarının artığını gösteren diğer bir husus da belki şimdiye kadar bahsi edilmeyen son müftü Rizaeddin Fahreddin (1859-1936) hakkında yeniden neşriyata başlanması oldu.

Dinî serbetinin artması neticesinde 1990 yılının sonlarında Tatarıstan da 80 dinî mahalle oluşmuş ve Kazan'da 7 cami ibadete açılmıştı. Ufa'da bir medrese dinî eğitime başlamıştı. Halkın dinî ihtiyaçları artmakla birlikte İslâm dinini gereği gibi bilen, imamlara ihtiyaç vardır. Halkın belli bir kesiminde 60-70 yıl yasaklanmış olan dine ilgi artmıştır. Yeni kurulan dinî mahallelerin gayreti ile açılan mescit ve camilerde din dersleri verilmeye başlanmıştır. 11 Haziran 1992'de Kurban Bayramı 70 yıldan sonra ilk defa resmi bayram ilân edilmiştir. Dinî yayınlar üzerinden yasaklar kalkmış ve serbestçe dağıtılmaya başlanmıştır.

20 Temmuz 1992'de Tatarıstan'ın Yar Çallı şehrinde, üç yıldan beri inşa edilmekte olan, BDT'nun en büyük camii ibadete açılmıştır. Son yıllarda dördü Tatarıstan, dördü Başkurdıstan ve biri Moskova'da olmak üzere dokuz medrese faaliyete geçmiştir. Son zamanlarda 70'e yakın mescit tekrar ibadete açılmış ve 250 kadarı da inşa halindedir. Kısacası resmî makamların engeli kalkmış v e halkta dinî konulardaki eksikliği kendi gidermeye başlamıştır.

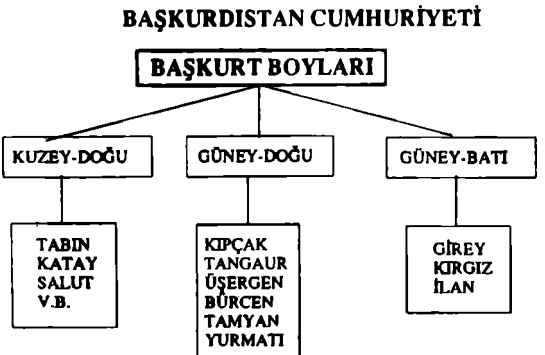

Başkurtluk Meselesi ve Kısa Tarihçe

Bu Türkî cumhuriyet hakkında bilgi vermeden önce, kısaca «Başkurtluk» meselesi hakkında bilgi vermekte fayda vardır. 1917 Bolşevik İhtilâlinden önce İdil-Ural'da «Başkurtluk» meselesi diye bir problem yoktu. Çünkü Tatarlarla Başkurtlar arasındaki, (bu adların bin yıl önce bu yöre halkları için kullanılıp-kullanılmadığı kesin olarak bilinmemekledir) iktisadî ve siyasî temasları belki de bundan bin yıl önce başlamış olup, bu iki Türk boyu aynı hanlığın sınırları (Kazan Hanlığı) içinde yaşamış, Rus istilâsının acısını birlikte çekmişler, başta siyasî daha sonra ise sıkı içtimaî ve medenî sahalardaki işbirliği onların tamamen kaynaşmasına sebep olmuştu. 1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra bu iki Türkî boy müşterek düşmanları Ruslara karşı birlikte ayaklanmışlardı. Başkurtların daha yoğun olduğu bölgelerde ayaklanmalar XVIII. yy'ın sonlarına kadar sürmüş olup, en büyük ayaklanma 1774'te vuku bulmuştu. Fakat sonunda güçsüz düşen Başkurtlar da Rus hakimiyetine boyun eğmek zo-

runda kaldılar. Başka bir ifade ile müslüman Başkurt-Tatarlar, hıristiyan Rusların hakimiyetini büyük karşı koymalardan, büyük kayıplar sonra kabul etmek zorunda kaldılar. Fakat Sovyet tarihçileri bu gerçeği nedense görmemezlikten gelmekte, Tatarlar Başkurtlar da arzuları ile Rus devleti yönetimini kabul ettiler diye yazmakta ve hatta ilmî (?) sempozyumlar düzenlemekte idiler. Rus tarihçileri bu nevî uydurma gerçekleri fethettikleri başka ülke ve halklar için de kullanmakta çekinmemekteydiler. İlmî gerçeklerin bu şekilde tahrif edilmesi ancak rejimin arzuları ile izah edilebilir. İşte asırlar boyu kaynaşmış olan iki Türkî topluluk Tatar ve Başkurtları hem siyasî hem de kültürel yönden parçalamada da Sovyet yönetiminin arzuları, yani «böl ve idare et» prensibi yatmaktaydı.

Çünkü en azından dört asırlık bir devirde Tatarlarla Başkurtlar birbirleriyle tamamen kaynaşmışlar, din, ahlâk, tabiat, örf, adet, gelenek, dil ve kültür bakımından birbirine gereği gibi tesir etmişlerdi. Bu kaynaşma ve karşılıklı tesirler sonucunda müşterek yazı dili ve edebiyatı gelişmişti. Fikir ve bilim adamları medreselerde okuyanlar arasında yetişiyordu. Kazan ilindeki medreselerle, Başkurt ülkesindeki Orenburg, Kargalı, Ufa, Troyskiy, İsterbilibaş vb. şehir ve kasabalardaki medreseler arasında eğitim ve öğretim usulleri bakımından hiçbir fark yoktu. İmamlar ve müderrisler arasında Kazanlılar bulunduğu gibi, birçok Başkurt da bulunuyordu. Bu hususta hiçbir türlü ayrılık-gayrılık ve yadırgama olmazdı. Bu gibi medreselerde okuyan bir Başkurt, hiçbir zaman Başkurt lehçesinde yazmazdı. Başkurtça ancak konuşma dili olarak yaşamıştı. Son devirlerin tanınmış yazar, tarihçi ve şairlerinden Habiünnecar Öteki, Zeki Velidî (Togan) ve Şeyhzade Babiç ve başkaları eserlerini Başkurt lehçesiyle değil, Kazan yazı dili ile kaleme almışlardır.

Coğrafi Konum

Tatar-Başkurt Sovyet cumhuriyetini kurma projesi suya düşünce, 23 Mart 1919'da RSFSC'ye dahil bir Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (MSSC) kuruldu. Başkenti Ufa olan bu cumhuriyetin toplam nüfusu 3.943.113 (1989)dur. Yüzölçümü 143.600 km^2 dir. Başkurt MSSC'i güney Ural'dan batıya doğru Belaya (İşimbay) ve Kama nehirlerine kadar uzanır. Ülkenin batı kısmının yarısı vadilerle bölünmüş yaylalardan ibaret olup, bu bölüm verimli «kara toprakla» örtülüdür ve burada başlıca buğday yetiştirilir. Bozkırlarda ise hayvancılık yapılır. Doğuya Ural'a doğru olan kısımlar ise sık ormanlıklarla kaplıdır.

Başkurdıstan Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin teşekkülü 1917'den, sınırlarının son şeklini aldığı 1925, daha doğrusu 1934 yılına kadar sürmüştür.

Bu mücadele yıllarında milliyetçiler başarısız oldular ve 1934 yılında Argayaş kantonunun Başkurt MSSC'nden Çilebi ülkesine katılması ile Başkurdistan'ın kuruluşu tamamlanmış oldu. Bugün Başkurdistan idarî yönden 5 rayon (mahalle) ve 17 şehre ayrılmıştır. (Ufa, Sterlitamak, Oktaybirski, Beloret, İşimbay, Salavat, Kümirtav, Sibay ve Belebey).

Ancak Şubat 1917 ihtilâli patlak vererek değişik siyasî ve milli güçler etkinliklerini artırdığı dönemde Ahmet Zeki Velidi liderliğindeki Başkurtlar, Tatar aydınlarının kültürel milli muhtariyet tezine karşı çıkarak, tek başlarına "Küçük Başkurdistan" kurma faaliyetlerine giriştiler. Bunu gerçekleştirmek için başta bolşevikler aleyhindeki çarlık taraftarı güçlerin lideri general Kolçak'la işbirliği yaptılar. Kazak milli hareketi "Alaş Orda" da bu işbirliğine katılmıştı. Ancak Rus kazaklarının lideri Dutof ve Kolçak'la uzlaşmaya varılamayınca, Zeki Velidi bu sefer Lenin ve Stalin'le işbirliği yapmak zorunda kaldı. Ancak bolşevik rejiminin milletler komiseri (bakanı) olan Stalin başta "Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyetini" ilân etmiş ve Ahmet Zeki Velidi'nin gücünü azletmişti neticede, o Türkistan dolaylarına kaçmak zorunda kaldı. Böylece "Küçük Başkurdistan" hayali yıkılmış oldu. İç savaştan başarılı çıkan bolşevikler de çok geçmeden "Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti" yerine 1919'da Başkurdistan, 1920'de Tatarıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerini ilan ettirdiler.

Böylece bir yerde milliyetçiler tarafından ortaya çıkarılan Tatar Başkurt uzlaşmazlığını Bolşevikler kendi menfaatleri doğrultusunda yararlanarak iki kardeş topluluğu siyasî olarak da parçaladılar. Sovyet hakimiyeti döneminde ise bu ayrılığı artırmak için her türlü siyasî, ekonomik ve kültürel tedbirler aldılar. Neticede bazen tehlikeli boyutlara ulaşması muhtemel Tatar-Başkurt sürtüşmesi ortaya çıktı ve günümüze kadar bu tehlike ulaştı.

Nüfus

Başkurdistan'ın sunî bir kuruluş olduğu, cumhuriyetin nüfus dağılımından da anlaşılmaktadır. 1989 sayımına göre 1.449.462 Başkurt'un % 92,8 (1.345.231) Rusya Federasyonu'nda, bunun da % 59,6'sı (863.808) kendi adlarına kurulan cumhuriyette yaşamaktadırlar. Aşağıdaki tablo incelendiğinde Başkurtlar'ın cumhuriyet genel nüfusunda ancak üçüncü sırayı aldıkları anlaşılmaktadır.

Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti Nüfusu

Topluluk adı	1979	1989	Cumhuriyet Oranları (%)
Toplam	3.844.280	3.943.113	100
Rus	1.547.893	1.548.291	39,26
Tatar	940.436	1.120.702	28,42

Başkurt	935.880	863.808	21,9
Çuvaş	122.344	118.509	3,0
Mari	106.793	105.768	2,68
Ukrain	75.571	74.990	1,9
Diğer	_____	111.045	2,81

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Başkurtlar diğer il[illegible] Türk topluluğu Tatar ve Çuvaşlar ile % 53,32'lik bir orana ulaşabilmektedirler. Yukarıdaki tablo incelendiğinde 1979 ile 1989 yılları arasında Başkurt nüfusunda bariz bir azalma, Tatar nüfusunda ise olağan üstü bir artış gözlenebilir. Aslında bu aldatıcı bir durumdur. Çünkü 1989'a kadar nüfus sayımlarında Tatarların bir kısmı zorla Başkurt diye kaydedilmişti. Ancak liberalleşme politikası ile birlikte bu uygulamadaki katılıktan vazgeçilmesi yukarıdaki tablonun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Başkurtların % 59,6'sı kendi cumhuriyetlerinde yaşarken % 32,2'si cumhuriyete komşu Çelyabinsk, Perm, Samara, Orenburg, oblastların da Tatarıstan Cumhuriyeti'nde ve Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. % 7,2'si ise Tatarlar gibi Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunmaktadır.

Başkurtların Bölgelere Göre Dağılımı

Bölge	1979	1989	Oran %
(Genel)	1.371.452	1.449.462	100
Rusya Fed.	1.290.994	1.345.231	92,8
Başkurdıstan	935.880	863.808	59,6
Çelyabinsk Ob	133.682	_____	9,7
Perm Ob.	48.752	_____	3,5
Orenburg Ob.	43.269	_____	3,1
Samara Ob.	30.051	_____	2,1
Kurgan Ob.	17.664	_____	1,3
Tatarıstan	9.256	19.106	1,3
Kazakıstan	32.499	41.846	2,9
Özbekistan	25.879	34.766	2,4
Tacikistan	6.083	6.829	0,5
Türkmenistan	3.914	4.678	0,3
Kırgızıstan	3.741	4.062	0,3

Hanti-Mansi MOk.	7.522	31.151	2,1
Yamalo-Nenets MOk	871	6,830	0,4
Moskova Şehri	___	7.000	0,5

Başkurdistan'ın siyasî yapısı ve yönetimi de, diğer muhtar cumhuriyetlerdek gibi Tataristan'daki duruma ayneı benzemektedir. Siyasî ve ekonomik kararlar da yerli halkın, yani Türklerin bir ağırlığı olmamaktaydı.

Ekonomi

Bu Türkî cumhuriyette de petrol ve tabiî gaz yatakları mevcuttur. Tuymasi Ufa-Omsk (Sibirya), İşimbay-Şkapova-arasında petrol hatları mevcuttur Şkapova-İşimbay ile Magnitogo arasında ise tabiî gaz hatları geçmektedir. Rafi neriler ve petro-kimya fabrikaları (Ufa-İşimbay-Salavat) Başkurdistan'ın an ekonomisini teşkil ederler. Güneyde Kuyurgas'ta kömür, Baymak'ta bakır, No vaya Priştina'da boksit ve başka bölgelerde de altın, manganez, krom ocakları mevcuttur. Yılda takriben 40 milyon ton petrol, 3,5 miyon m^3 tabiî gaz elde edi lir. Son yıllarda bu miktar oldukça azalmıştır.

Başkurdistan'da üretilen belli başlı madenler (1966)

Üretilen maddenin cinsi	Ölçü birimi	Miktar
Petrol	milyon ton	43,4
Tabiî gaz	milyon m^3	3247
Demir-Çelik	bin ton	353
Kömür	bin ton	6461
Briket	bin ton	1850
Elektrik enerjisi	milyon kw	9275
Çimento	bin ton	979
Kağıt	bin ton	6,9
Şeker	bin ton	57,1

Yukarıdaki rakamlardan da görüleceği üzere Başkurdistan yeraltı zenginlik leri yönünden SSCB'nin mühim bölümlerden birini teşkil etmekteydi. Köy eko nomisi de hayli gelişmiştir. Tahıl üretimi cumhuriyette (1966 yılına göre) 64 kolhoz (kollektif çiftlik) ve 95 sovhoz (devlet çiftliği) tarafından yapılmakta, b üretimde 55 bin traktör, 13 bin kamyon, 28 bin değişik tarım makinaları yardımcı olmaktadır. Başkurdistan'da elde edilen başlıca tahıl ürünleri is aşağıda sıralanmıştır.

Tahılın Cinsi	Miktarı (bin kental)
Buğday	10,618
Çavdar	4,544
Darı	519
Baklagiller	1,296
Yulaf	571
Patates	1,138
Sebze	330

Kültür ve Eğitim

İhtilâlden önce, yukarıda da belirtiğimiz üzere, bütün Başkurtlar, Tatarca eğitim görmekte idiler. Sovyet hakimiyetinden sonra 1920'lerde artık bu bölgede Türkler için iki ayrı şivede eğitim başlatılmış oldu. 1966/1967 ders yılında 7 ayrı dilde eğitim yapılmakta ve 762 Başkurt, 1070 Tatar ve 2085 Rus okulu mevcuttu. Sovyet yönetimi Başkurdıstan'da okuma-yazma probleminin çözüldüğünü belirterek okuma-yazma oranının Başkurtlarda % 98,9 Tatarlar'da 99,1 ve Ruslar'da 98,6 olduğunu belirtmekteydi. Fakat burada ana dili eğitim hususunda dikkate değer bir noktaya değinmeden geçemeyeceğim.

1989 nüfus sayımında Başkurtlann % 74,7'si Başkurtçayı kendi ana dili olarak belirtmiştir. Bu da Başkurtların % 25,3'ünün başka bir dili, çok büyük ihtimalle Tatarcayı ana dili olarak kabul ettiğini göstermiştir.

Başka bir ifade ile Sovyetlerin birbirine kaynaşmış olan Türk toplulukları (Başkurt-Tatarları) dil ve kültür yönünden bölme gayreti beklenilen neticeyi vermemiş ve Başkurtlann hâlâ 1/4'i yapma bir kültür dilini benimsememişlerdir.

Fakat Başkurdıstan'da yöneticiler her fırsatta Tatar-Başkurt ayırımını yapmakta cumhuriyetteki oranları hayli düşük olmasına rağmen onlardan daha fazla sayıda öğrenciyi yüksek okullara kabul etmekte, ilmî kadrolara getirmekte, Tatarlar ile Başkurtlar arasında haksız bir rekabetle, bu iki kardeş boyu birbirine düşürmeye çalışmaktadır. İlk ve orta öğretimde bu nevî bir ayırım yapmak hayli zorsa da yüksek tahsilde bunu uygulamak daha kolaylaşmaktadır. Aşağıdaki istatistik rakamlar bu durumu daha bariz gözler önüne serecektir.

Orta öğretimde öğrencilerin millî dağılımı
(Her 10 bin kişiye düşen öğrenci sayısı %'si)

Halkın adı	1927	1940	1966
Genel ortalama	13,1	47,8	148

Başkurt	13,7	37,3	95,7
Tatar	13,9	47	146,7
Rus	11,6	56,8	189,9
Başkaları	15,1	58,8	100,9

Yüksek okullardaki talebelerin millî dağılımı

Talebe sayısı

Y.Okulun adı	Başkurt	Tatar	Rus	Başa	Toplam
Başkurt Devlet Üniv.	449	414	713	124	1700
Başkurt Köy Endüstrisi Okulu	315	429	809	157	1710
Başkurt Tıp Entitüsü	464	342	821	184	1811
Ufa Petrol Enstitüsü	245	212	642	106	1205
Ufa Havacılık Enstitüsü	81	64	485	111	741
Börü Devlet Pedagoji Enstitüsü	130	176	296	42	644
Sterlitamak Devlet Pedagoji Enstitüsü	155	133	19	45	528
Toplam	1839	1710	3961	769	8339

Talebeler arasındaki yukarıdaki oranı incelediğimizde Başkurtların kendi nüfuslarından daha fazla oranda yüksek tahsil talebesine sahip olduğunu görmekteyiz. Fakat Başkurdıstan'daki Tatar ve Başkurtların toplamından daha az sayıya sahip olan Ruslara yüksek okullarda daha fazla yer verildiği de dikkatten kaçmamakta ve havacılık enstitüsü gibi stratejik ehemmiyeti olan bir meslek branşında ise büyük ağırlığı Rusların teşkil etmesi de ayrıca dikkat edilmesi gereken bir hususdur. Başkurdıstan'daki ilmî kadroların millî dağılışını incelediğimizde de durum yukarıda belirttiğimiz görüşleri teyid eder mahiyettedir. 1 Ocak 1967 tarihine göre Başkurdıstan'daki ilmî kadroların dağılışı aşağıdaki gibi idi.

İlmî kadroların millî dağılışı

Açıklama	Toplam sayı	Başkurt	Tatar	Rus
Âlim, pedagog veya mütehassıs olarak çalışanlar	4550	569	818	2589
İlimler Doktoru	54	10	10	25
İlimler doktoru adayı	777	145	184	336
İlmi görevlerde	2425	292	391	1413

İlimler doktoru	15	4	2	6
İlimler doktoru adayı	272	60	54	116
Pedagojik görevde	1959	259	406	1065
İlimler doktoru	39	6	8	19
İlimler doktoru adayı	497	79	129	219

Yukarıda istatistik rakamlardan da görüleceği üzere ilmî kadrolarda ne Başkurtların ne de Tatarların ağırlığı sezilmektedir, üstünlük ancak ve ancak Rusların elindedir. Bir Başkurt âlimin sözleri ile ifade etmek istersek, cumhuriyet nüfusunun % 40'ından fazlasını teşkil eden Ruslar, bütün RSFSC'de ve SSCB'nde olduğu gibi, Başkurdıstan'ın hayatında da mühim rol oynamaktadırlar. Kalan milletler onların etrafında birleşmekte idi.

Başkurdıstan'da irili ufaklı Rusça 68, Başkurtça 21 ve Tatarca 5 gazete Başkurtça 5, Rusça 3 ve Tatarca 1 dergi çıkmaktaydı. Fakat bunlar Tatarıstan örneğinde de belirttiğimiz üzere mahalli gazete ve dergilerdir, kayda değer ehemmiyetleri yoktur. Dergiler arasında ancak üç tanesi kayda değer. İlki ve en mühimi Başkurdıstan Yazarlar Birliğinin yayın organı olan *Agidil*'dir. Bu edebiyat, sanat, kültür ve politika dergisi Tatarıstan'daki *Kazan Utları* dergisinin muadili durumundadır. *Agidil* dışında *Başkurdıstan Ukutuslhı* (Okutucusu) adlı pedagojik dergi ile*Heneck* (Yaba) adlı mizah, Başkurdıstan'ın kültür hayatında mühim yer işgal ederler. 1966'da Başkurtça toplam tirajı 841 bin olan 141 kitap, toplam tirajı 1.350.000 beş dergi basılmıştı. Ufa radyosu Rusça başta olmak üzere Başkurtça ve Tatarca yayınlar yapmaktadır. Başkurdıstan'da 4600 okulda toplam 800 bin öğrenci okuduğu Rusça, Başkurtça, Tatarcanın dışında Mari, Mordva, Çuvaş ve Udmurt dillerinde de dersler verildiği belirtilmektedir. Cumhuriyetin 84 teknik okulunda tahsil görenlerin sayısı ise 33 bine ulaşmıştır. Başkurdıstan'ın yedi yüksek okulunda 1600 pedagog görevlendirilmiş olup, bunların 440'ı öğretim üyesidir.

Din

Başkurtlar, Tatarlar gibi Rusların hıristiyan misyonerlerinin baskısına maruz kalmadılar. Ancak XVIII.yy'ın başında ortodoks kilisesinin Başkurtları hıristiyanlaştırma gayretleri neticesiz kaldı diyebiliriz. Neticede Başkurtlar arasında İslâmiyet Tatarlarınkinden daha az müdafaa edilmiş onlar kadar hassasiyet gösterilememiştir. Aynı şekilde bilhassa güney-doğudaki önceki göçebe Başkurtlar arasında daha az tesire sahip olmuştur.

Bugün Başkurdıstan'ın başkenti olan Ufa XVIII.yy'dan itibaren Rusya'nın Avrupa bölümündeki Türklerin dini merkezi olmuştur. II. Katerina tarafından

kurulan müftülük 1943 yılında tekrar organize edilmiştir. Kısa süreye kadar Ufa "Sovyetler Birliği Avrupa bölümü ve Sibirya müslümanlarının Ruhani İdare"sinin merkezi idi.

Dindarlık Başkurtlarda Tatarlarla mukayese edildiğinde oldukça düşüktür. Dolayısıyla din aleyhtarı propagarıda da pek güçlü değildi. 1948 ile 1975 yılları arasında Başkurtça din aleyhtarı neşriyatın sayısı 24 idi. (Tatarca ise 65 idi).

Başkurdıstan bütün Başkurtların % 60'ının yaşadığı bir muhtar cumhuriyeti olup, esasta bu Cumhuriyetin esas halkı olan Tatar ve Başkurtlar bir takım hakların dışında fazla söz hakkına sahip değildirler ve ekonomiye büyük katkıda olduğu halde, dünya kamuoyundan tecrit edilmiş durumdadırlar.

1990'larda Başkurtlarda da millî şuurun canlanmaya başladığını görmekteyiz. Başta "Ural" olmak üzere değişik millî ve siyasî cemiyetler kurulmuştur. Bu dernekler değişik toplantılar düzenleyerek bilhassa Başkurt nüfusunun azalması konusunu gündeme getirmektedirler. Moskova'nın uyguladığı politikalar nedeniyle Başkurtlar problemlerinin nedenlerinden biri olarakta Tatarları görmektedirler. Bu nevi bir yaklaşım ve Başkurdıstan'daki Tatarlara baskı uygulama eğilimleri iki kardeş toplumu birbirine düşürmüş bulunmaktadır. En son olarak "Ural", Başkurt halk merkezi, Başkurt gençler ittifakı ve Başkurt kadın-kızlar teşkilatı 22-23 Şubat 1991'de Ufa'da "V. Bütün İttifak Başkurt Halk Toplantısı"nı düzenlediler. Bu kongrede "Başkurt halkının durumu ve milleti canlandırma ile ilgili manifesto" ilan edildi. Kısacası Başkurtlar da kendi imkânları çerçevesinde millî şuuru canlandırmaya gayret etmektedirler. Ancak Başkurdıstan'ın resmî yönetimi Rusya Federasyonundan kopma gücünü gösterememiştir. 31 Mart 1992'de yeni federasyon antlaşmasını imzalayarak Moskova'ya bağımlılığını göstermiştir.

ÇUVAŞISTAN CUMHURİYETİ

Tarihçe

1551 yılında Rus hakimiyeti altına giren Çuvaşlar, kendilerine Çavaş derler.

Çuvaşları diğer Türkî boylardan ayrılan en mühim özellikler olarak kullandıkları dil ve müslümanlıktan değişik bir din (putperestlik ve hıristiyanlık) gösterilebilinir. Çuvaşlar "r" Türkçesi denilen oldukça değişik bir Türkçe kullanırlar ve bu yüzden Çuvaşçayı anlamak mümkün değildir. Ancak dilciler Çuvaşların kullandıkları dilin Türkî asıllı bir dil olduğunu söyleyebilirler.

Çuvaşlar X.-XVI.yy'larda eski Türk kabilelerinin (İdil Bulgarlarının) karışmasından meydana gelmiş olup, İdil'in sağında (Çuvaş MSSC) Sura ile Svigiya nehirlerinin arasında oldukça kapalı bir cemiyet halinde yaşarlar. Başlıca tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Bilhassa tahta oymacılığı eski sanatlarından biridir. Köylerde kadınlar hâlâ eski kılık-kıyafetlerini kısmen muhafaza etmektedirler. Çuvaş folklörü sanatta, musikide ve halk danslarında yaşamaktadır. Halk sanatı tahta oymacılığı ile örgüde kendini gösterir. Örgülerinde kullandıkları ana renk koyu kırmızı olup, örgülerin arasında yeşil, koyu mavi, sarı renkler ve kenarlarında siyah bordüler hakimdir.

Coğrafi Konum

24 Haziran 1920'de RSFSC'ye dahil bir Muhtar Oblast (bölge) iken 21 Nisan 1925'te Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline sokulmuş olan Çuvaşıstan, orta Volga'nın sağ kıyısında ve onun kolları olan batıdaki Sura ve doğudaki Svigiya arasında yerleşmiştir. Yüzölçümü 18.300 km^2 dir. Başkent, Çeboksan'dır. Çuvaş cumhuriyetinin güney ve doğusunda Volga'da Çuvaş platosu uzanmaktadır. Batı kısmı ise ormanlıktır ve kısmen bataklıktır. Ülkenin üçte biri ormanlarla kaplıdır. Güney doğusunda ise bozkırlar bulunmaktadır.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre, Çuvaş cumhuriyetinin genel nüfusu 1.338.0 olup, 905 614 Çuvaş kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır. Cumhuriyet ger nüfusunun % 67,68'ini teşkil ederler. Cumhuriyet nüfusunun dağılımı i aşağıdaki gibidir.

Çuvaşistan Nüfusu

Topluluk Adı	1979	1989	Oran %
Genel	1.298.611	1.338.023	100
Çuvaş	887.738	905.614	67,68
Rus	338.150	357.014	26,68
Tatar	37.573	35.689	2,66
Mordva	20.276	18.686	1,39
Ukrain	6.122	7.302	0,54
Mari	3.034	3.799	0,23
Diğer	------	9.919	------

Çuvaşlar kendi cumhuriyetlerinde % 67,68'lik bir orana sahip olmaları rağmen % 50,8'lik bir nüfus kendi ülkelerinin sınırları dışında bulunmaktadırla

Çuvaşların Nüfus Dağılımı

Bölge	1979	1989	Oran %
Genel	1.751.366	1.839.228	100
Rusya Fed.	1.689.847	1.771.047	96,3
Çuvaşistan	887.738	905.614	49,2
Tatarıstan	147.088	134.221	7,29
Başkurdıstan	122.344	118.509	6,44
Samara Ob.	115.756	------	6,6
Ulyanovak Ob.	92.394	------	5,27
Kemerov Ob.	92.394	------	------
Krasnoyask Ob.	------	------	------
Orenburg Ob.	22.816	------	------
Saratov	17.497	------	------
Tümen	19.337	------	------
Kazakıstan	22.310	22.201	------

Ukraina	16.456	20.310	------
Hantı-Mansi MOk.	4.739	13.959	------
Yamalo-Nenets MOk.	875	3.640	------

Ekonomi

Ülkenin yarısı tarıma elverişlidir. Tarım yapılan topraklarda buğday, çavdar, patates, şeker pancarı baklagiller, şerbetçiotu (RSFSC'nin % 40'ı) yetiştirilir. 1970'de Çuvaş Cumhuriyetinde 431.000 baş sığır, 476.000 domuz, 551.000 koyun ve keçi mevcuttu. Çeboksarı, Alatır, Şumerlya, Kanaşa, Urmaraş, Koslovka, Burnau gibi merkezlerde et kombinaları, sütlü gıdaların imâl edildiği imalathaneler, makina inşa, elektronik kimya ve tekstil endüstrileri bulunmaktadır. Cumhuriyetin 397 km demiryolu, 886 km. şose yolu mevcuttur. İdil üzerinde taşımacılık yapılmaktadır.

N.İ.Aşmarin 1928 ile 1950 yılları arasında 17 ciltlik *Slovar Çuvaskogo Yazıka* (Çuvaş dilinin sözlüğü) hazırlayarak Çuvaş tarihi, dili ve kültürü için çok mühim bir eser ortaya koymuştur. 1 Eylül 1967'de Çeboksarı'da Çuvaş Devlet Üniversitesi açılmıştır. Çuvaşlardan bir hayli mühim ilim adamı yetişmiştir.

Çuvaşların ekseriyeti hıristiyan diye addelirse de, eski dini inançlarına sadık kalmışlardır. Çarlık devrinde hükümet onların arasında güçlü misyonerlik hareketi yürütmüştü. Zaten tâ 1871'de Rus harfleri esasında Çuvaş alfabesi düzenlenmesinin gerçek gayesi de onların hıristiyanlaşmasını hızlandırmaktı. Bu misyonerlik hareketi Çuvaşların tepkisine sebep olmuş, daha önce putperest olmalarına rağmen, bir kısım Çuvaş ilk hürriyet yıllarında (1905) İslamiyeti kabul etmişlerdi. Kısacası Çuvaşlar dil ve din özellikleri yönünden genel Türklükten uzak gibi gözükmekle birlikte, İdil-Ural'daki diğer Türkî boylar (Tatar-Başkurt) ile kardeşliklerinin şuurundadırlar ve bu şuur tahsil derecesinin ve milli kültüre verilen ehemmiyetin arttığı derecede artmaktadır.

İDİL-URAL GENEL

Orta İdil (Volga)-Kama nehirleri ve Ural dağları arasında yaşayan Tatar, Çuvaş ve Başkurt cumhuriyetleri, kendilerine komşu Fin-Ugor cumhuriyetler ile birlikte Rusya'nın Avrupa bölümündeki bu mühim endüstriel bölgesinde Ruslara yabancı bir kesimi teşkil ederler. İdil-Ural'daki bu Türkler aynı zamanda Rusya Federasyonu dahil diğer Türkî ve azınlıklar arasında da en mühim cumhuriyetler ve topluluklar durumundadırlar. İşte adı geçen üç muhtar cumhu-

riyet ve bunlara komşu oblastlarda yaşayan Türkî halkların 1989'a göre toplam nüfusu (Tatar: 4.500.000; Çuvaş: 1.500.000 ve Başkurt: 1.200.000) 7,5 milyon civarına yaklaşmaktadır. 2000 yılında tabii nüfus artışı ve BDT'nun değişik cumhuriyetlerindekilerin buralara göçmenleri ile 10 milyon veya biraz üstünde bir Türkî nüfusu meydana gelecektir.

Bu bölgedeki Fin-Ugor topluluklarında (Mari, Udmurt, vb.) göz önünde tutulursa buranın Ruslarla ilgisi olmayan bir bölge olduğu anlaşılır.

Bilhassa bu yöredeki Tatarlar egemenlik ve bağımsızlık mücadelesi vermektedirler. Bu mücadele oldukça çetin yürümektedir. Rusların yoğun bulunduğu bölgeleri bile Rusya Federasyonu içine ilhak etmeyi arzulayan Moskova'nın Tatarlara bağımsızlık vermesi oldukça güç gözükmektedir. Ancak eski Sovyet sisteminin siyasi prensiplerine göre hayatiyetini sürdüren Rusya Federasyonu'nun bu şekliyle kalması mümkün değildir. Milli topluluklar gerçekçi sınırların oluşturulması ve siyasî haklarını talep edecek ve er veya geç buna kavuşacaktır. Dolayısıyla da problemli İdil-Ural bölgesi yıllarca gündemden düşmemeye namzettir. Rus yöneticileri yaşlanan Rus halkını uzlaşmaya doğru götürmeleri, bu bölgede kanlı çatışmaların çıkmasını engelleyecektir.

BDT'NUN AVRUPA BÖLÜMÜNDEKİ DİĞER İKİ TÜRK BOYU

GAGAUZLAR: 1989 nüfus sayımına göre 197.164 kişi olan Gagauzların % 77,5 (152.752)'i II.dünya Savaşın'da Romanya'dan ilhak edilen Moldova Cumhuriyetinin Komrat, Çadır, Lungak, Bulganetse gibi şehir ve bölgelerinde yoğun bir şekilde bulunurlar. Bunun dışında % 16,23'ü (32.017)'si Ukrayna, 10 bin kadarı da Rusya Federasyonu'nda, bin kadarı Kazakıstan'da bulunur.

Sovyetler Birliği'nin dışında ise kuzey-doğu Bulgaristan ile bilhassa Dobruca'da mevcutturlar. Gagauz şivesi Türkiye Türkçesine çok yakındır. Onları diğer Türklerden ayıran özellikler hıristiyan (ortodoks) olmalarıdır. Türkiye'ye göçenlerin ekseriyeti ise İslamiyeti kabul etmiştir. Eski Türk kavimi Uz (Oguz)'ların kalıntısı olduğu tahmin edilen bu Türk boyunun adı Gök-Oguz (bundan Gagauz) olduğu iddia edilmektedir. Deliorman Türkleri, Asparuh Bulgarları da denilen Gagauzlar çok geç tarihlerde alfabeye kavuşmuşlardır. 1895-1909 yıllarında Rus-Kril harfleri esasında bir alfabe düzenlenmişti. Romanya'dakiler ise Romen-Latin harflerine dayanan alfabe kullanmışlardı. Sovyetler Birliği'nde ise 1932-1957 yılları arasında Latin harfleri kullanan Gagauzlar bu tarihten sonra diğer Türk boyları gibi Kril esasına dayanan alfabe kullanmak zorunda bırakılmışlardır.

KARAİMLER: Sovyet istatistiklerinde 1979'da 3341 fert olarak verilen nüfuslar, 1989'da 2803 ferde düşmüş görülmektedir. Daha önceki istatistiklerde 6000 olan nüfuslarının her geçen yıl azalmasına asimilasyon (erime) ve bir miktarının yurt dışına göçü ile izah edilebilir. 1945 yılı, yani Alman işgâlinden önce Kırım yarımadasında bilhassa Yevpatorya bölgesinde kozmopolit bir topluluk olan Karaim veya Karaylar'ın bir kısmı Litvanya'da (Trahay böl.) ve Ukrayna'nın bazı bölgelerinde yaşarlar. Bir kısım Karaim Polonya'da mevcuttur. Diğer Türk boylarından yahudi inancına sahip olmalan ile ayrılırlar. Bir zamanlar yazılı edebiyatları da olan Karaylar bugün İsrail'de de bulunmaktadır. Hazar soyundan geldikleri tahmin edilen bu Türk boyunu İsrailliler Türk addetmezler. Bugün dinî faaliyetlerini sürdürecek bir sinagogları mevcut değildir. Karaimlerle birlikte aynı inanca sahip olan eski Kırım sakini Kırımçaklar da Türkçe konuşurlar. Onların 1989'da sayısı 1559 idi.

NOTLAR

Abdullin-S.Batıev, *Tatarıstan ASSR: Çınbarlık hem burjuaz uydırmalar*, Kazan 1980.

K. Abubakirov-A. Yangurazov, *Pyatiletka Başkirii*, Ufa 1966.

«Baschkirien», *B*, s. 340.

G. Burbiel, *The Tatars and the Tatar ASSR Attitudes of Major Soviet Nationalities*, Massachusetts 1973.

N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (1955-1917), Ankara 1985.

N. Devlet, «Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği», *TDA*, sayı 21, s. 87-95.

N. Devlet, «Araştırmaların Işığında Tatarıstan'daki Sosyal Değişmeler», *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler III Türk Tarihi I*, İstanbul [illegible], s. 191.

N. Devlet, «The Tatars and Bashirs After Glasnost», *Journal Institute of Muslim Minority* X, sayı 2 (Temmuz 1989), 464-474.

«The Tatar Public Centre (TOTs)», *CAS* (Special Issue İdel-Ural), IX, sayı 2 (1990), s. 155-165.

N. Devlet, Islamic Revival in the Volga-Ural Region, *Cahiers du monderusse et sovietique*, XXXII, sayı 1 (Ocak-Mart 1991), s. 107-116.

İstoriçeskoe znaçenie dobrovolnogo prisoedineniya Başkirii Russkomu gosudarstvu, Ufa 1982.

İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda, IV, Moskova 1973.

Kazak ve Tatar Turkleri, İstanbul 1976.

Narodnoe Hozyaystva Başkirskoy ASSR (1917-1967), Ufa 1967.

Narodnoe Hozyaystva i kulturnoe stroitelstvo Başkirskoy ASSR, Ufa 1964.

Naseleni SSR Palanninn Vsesoyuznoy perepisi naseleniy 1979 goda, Moskova 1980.

N.P. Petrov, «Çuvaşskiy Alfavit», *Voprosi Soverşentstvovaniya Alfavitov Tyurskih Yazikov SSR*, Moskova 1972, s. 189-201.

Tatarıstan ASSR tarihi, Kazan 1979.

A. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966.

E. Taysin, *Tatarıstan ASSR geografiyesi*, 8. bsk, Kazan 1981.

A. Temir, «İdil-Ural ve yöresi», *TDEK*, s. 1251-1271.

S.A. Tokarev, *Etnografiya Narodnov SSSR*, Moskova 1958.

«Tschuwaschische Autonome Sozialistische Sowjetrepublik», *B* XIX, Wiesbaden 1974.
«Tschuwaschen», *B*, XIX, 1974.
B. Yuldaşbaev, *Başkort ASSR-ının tözölöüi*, Ufa 1959.

KIRIM TATARLARI

Sovyet yönetimi İkinci Dünya Harbi başladıktan sonra 1941 ile 1944 yılları arasında, ya düşmanla işbirliği yapma ihtimali var veya yaptılar gibi suçlamalarla, sekiz ayrı halkı yerlerinden yurtlarından koparararak Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürmüştü. Bunları sırasıyla Türkî boylardan Kırım'ın sakinleri Kırım Tatarları, Kafkasya'da yaşayan Karaçay ve Balkarlar, güney Gürcistan'daki Meskitler (Meshet) ve gene birer Kafkas halkı olan Çeçenlerle İnguşlar, İdil boyunda sakin Almanlarla Kalmuklardı. Nüfusları toplam olarak bir buçuk milyonu geçen bu insanlar sürgün yerindeki değişik kamplara yerleştirilmişlerdi. İşte bu sürgün olayları ve bu halkların sürgün yerleri yıllar boyu devlet sırrı olarak saklandı ve bu durum Stalin'in ölümüne (1954) hatta Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XX. kurultayına (1956) kadar devam etti. Ancak yeni genel sekreter Hruşcov kongrede yaptığı konuşmasında bu top yekün sürgünleri ilk defa olarak resmen teyid etmiş oldu. Bundan sonra 1957 yılında sürgüne uğrayan ancak 5 halkın hakları iade edildi ve kendi memleketlerine dönebildiler (Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Kalmuk). Kalan üçüne, yani Kırım Tatarlarına, Meshetlere ve Almanlara bu hak verilmedi. Bunun üzerine Kırım Tatarları, Sovyet yönetimini oldukça huzursuz edecek protesto hareketine giriştiler.

KIRIM MUHTAR SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ

1774 yılında Rusya ile Osmanlılar arasında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması neticesinde Kırım Hanlığı Osmanlı himayesinden çıktı. 1783'te Rusya'nın işgaline maruz kalan Kırım Türkleri için esaret yılları başlamış oldu. Rus yönetimi de onlara karşı çok katı bir politika uygulayarak adeta Kırımlıları yeryüzünden silmeye çalıştı. Bu istibdad politikası Kırım Tatarlarını dalgalar halinde Türkiye'ye göç etmeye zorladı (En büyük göçler: 1792, 1860-63, 1874-75, 1891-1902). Neticede Kırım'da Rus yönetimin arzuladığı şekilde yerli halk

Kırım Tatarlarının sayısı oldukça azaldı. 1897 nüfus sayımına göre, Kırım Türklerinin nüfusu ancak % 35'i (188.000) teşkil ediyordu. Kırım Hanlığını işgâlinden XIX. yy.'ın sonuna kadar buraya çok sayıda Rus, Ukrain, Alman ve Bulgar göçmenler yerleştirilmişti. Ancak çarlık Rusyasında 1917 ihtilâlinin patlak vermesi Kırım Tatarları için de bir takım imkânlar doğurdu ve *Millî Fırka* kurularak bağımsızlık için çalışmalar yapılmaya başlandı. Kırım aydınlarının gayreti ile bir anayasa hazırlanarak 13 Aralık 1917'de Millet Meclisi toplandı. Fakat bu nevi milli bağımsızlık çalışmaları bir kaç defa bolşevik ve *Ak Rus* müdahaleleri ile sekteye uğradıysa da, Kırım Tatarları hukuken istiklallerini ilân etmişlerdi. Fakat 11 Kasım 1920'de Kırım tamamen bolşevik hakimiyeti altına girdi ve 18 Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilân edildi.

Kırım MSSC döneminde 1926 yılında yapılan nüfus sayımına göre Kırım Tatarları, Kırım'ın genel 714.000'lik nüfusunun ancak % 25'inin teşkil ediyorlardı (Ruslar % 42, Ukrainler % 10). Fakat buna rağmen Kırım Tatarcası 2. resmi dil olarak kabul ediliyor ve bu dilde eğitim yapılıyor ve kültür faaliyetleri yürütülüyordu.

Ancak Kırım MSSC 1941 yılının Aralığında Alman ordularının işgaline sahne oldu. Kırım'da 2,5 yıllık Alman işgali döneminde Almanlar da Kırım tarafına bir takım dinî ve kültürel haklar tanıdı. Bir kısım Kırımlılar Alman ordusuna yardımcı olmak üzere kurulan milis teşkilatına da katıldılar. Nisan ve Mayıs 1944'te yapılan savaşlar neticesinde Almanlar mağlup oldular ve Kırım tekrar Sovyet işgali altında kaldı. Sovyetler Kırım'a yerleşir yerleşmez Almanlarla işbirliği yapanları takip etmekle yetinmediler bütün halkı düşman diye damgaladılar ve 18 Mayıs 1944'te bir gece bütün Kırım Türkleri hayvan naklinde kullanılan katarlara yüklenerek günler hatta haftalar sürecek uzun bir yolculuğa yollandılar. Bu topyekün sürgünden hatta Sovyet ordusu veya dağlarda Almanlara karşı döğüşen çeteci Kırım Tatarları da kurtulamadı. Sürgün esnasında ve sürgünden sonra gayri insanî şartlar neticesinde sürgün edilenlerin büyük kısmı öldü.

30 Temmuz 1945'te Kırım MSSC de resmen ortadan kaldırılarak RSFSC'ın bir eyaleti haline getirildi ve bu bölge 1954 yılında Ukrayna SSC'ne hediye edildi.

Sürgündeki Kırım Tatarları

Daha önce de belirttiğimiz üzere 1957'de sürgüne uğrayan Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş, Kalmuklara hakları iade edilmişti. Kırım Tatarları, Meshet

Türkleri ve Almanların ise adları belirtilmemişti. Ancak 28 Nisan 1956'da Yüksek Sovyet Prezidiumu'nun bir kararı ile bu üç halka seyahat hürriyeti verildiği belirtilmişti. Fakat buna rağmen Kırımlıların büyük çoğunluğu Sovyet kanunlarına göre Sovyetler Birliği'nin içinde dahi seyahat imkânı için gerekli olan pasaporttan yoksundular.

Bunun üzerine Kırım Tatarları diğer affedilen halklar gibi siyasi yönden aklanmak ve anayurda dönmek için büyük bir mücadele başlattılar. Sovyet kanunlarına mümkün olduğu kadar sadık kalarak başlatılan protesto hareketleri 1965-67 yıllarında, Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XXVIII. kurultayına yollanan (Mart 1968) 130 bin imzalı dilekçe ile doruk noktasına ulaştı. Rejim bir yandan bu protestoculara karşı büyük tepki gösterdi, yani çok kişiyi tevkif ettiyse de, diğer yandan bir takım tavizler vermeyi de uygun buldu. Protesto hareketlerini bastırmak için bu hareketin başta Mustafa Cemil (ev) olmak üzere belli başlı liderleri tevkif edilerek, devlete karşı faaliyette bulunmak gibi asılsız suçlamalara hedef oldular. Baskı o kadar güçlü idi ki, avukatların işten atılmak korkusundan, kendilerini mahkemeler önünde savunacak avukatlardan bile mahrum oldular. Nihayet 5 Eylül 1967'de Kırım Tatarlarının haksız yere sürgün edildiği belirtilen bir ferman ilân edildi. Buna benzer bir ferman 29 Ağustos 1964'te Almanlar için de ilân edilmişti. Buna benzer başka bir ferman ise daha sonra (30 Haziran 1968)'de Meshet Türkleri için ilan edildi. Fakat bu aklama kararı da onların ülkelerine geri dönmelerine imkân sağlamıyordu. Buna rağmen 1968-1969 yıllarında bir miktar Kırım Tatarı Kırım'a (5-6 bin kadar) döndü. Bunlara bu arada çok büyük zorluklar çıkarıldı ve bir kısmı zorla geldikleri yere geri yollandılar.

Kırım Tatarları Kırım'a yerleşmeye başlayınca "Kırım Tatarları Milli Hareketi Teşkilatı"nın olağanüstü gayretleriyle çeşitli kültürel, sosyal ve siyasi faaliyetler düzenlendi. Bunların en mühimi belkide 18-23 Mart 1991 tarihleri arasında Simferopol (Akmescit)'de düzenlenen "Milletlerarası İsmail Gaspıralı" konferansı ile aynı şehirde düzenlenen "II. Kırım Millî Kurultayı" idi. Bu kurultaya BDT'nin değişik bölgelerine dağılmış olan Kırım Tatarlarının temsilcileri aynı zamanda bazı millî hareketlerin temsilcileri gözetici olarak katıldılar. 250'nin üzerinde delegenin katıldığı kurultayda 33 kişi Kırım Tatar Millî Meclisini ve bu meclisin başkanı olarak Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nu seçti.

Böylece Kırım Tatarları gayr-i resmî olsa da kendi haklarını korumak için demokratik bir şekilde seçilen bir Millî Meclis'e kavuşmuş oldular. Meclis Başkanı ve Kırım Türklerinin hakları için mücadele ettiği için 17 yıl sürgün ve cezaevlerinde geçiren Mustafa Cemil (ev) Şubat 1992'de ve Nisan 1992'de

Türkiye'ye de gelerek burada resmi şahıslar, iş adamları ve halkla görüşerek Kırım Tatarlarının meselesini Türk kamu oyuna duyurmaya çalıştı.

Özbekistan'daki Kırım Tatarları

Resmi bir Sovyet kaynağından sürgün esnasında en fazla sayıda Kırım Tatarının Özbekistan'a gelmiş olduğunu biliyoruz. Her ne kadar Kırımlılar Özbekistan'ın dışındaki diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerine de sürgün edilmişlerse de sürgünü ilk 2 yılından sonra Özbekistan'da 124.649 veya hayatta kalanların % 96.6'sının Özbekistan'da yerleşmiş olduğunu tahmin ediliyor. Aynı Sovyet kaynağının belirttiğine göre Özbekistan'a sürgün edilen Kırım Türklerinin % 17,7'si (26.775)i helak olmasına rağmen gene de en fazla sayıda Kırım Türkü burada kalabilmiştir.

Kırım Tatarlarının Taşkent, Semerkand, Endican, Gülistan ve Çırçık gibi şehirlerde çok sayıda oldukları tahmin edilmektedir.

Kültür ve Eğitim

Özbekistan'da yaşayan Kırım Tatarlarına ancak 1957'den sonra bir takım kültürel haklar tanınmış olup, Kırım Tatar şivesinde bir gazete (*Lenin Bayrağı*) ve bir iki ayda çıkan bir dergi (*Yıldız*) neşr edilmekte idi. Kırım Tatar şivesinde neşriyata izin verildikten sonra bugüne kadar 200 kadar da kitap yayınlanmıştır. Tabii ki bu haklar diğer Türk boylarına verilen haklar yanında çok azdır. Bu faaliyetlerin dışında halk musikisini, folklörünü yaşatmak için bir halk oyunları ve şarkıları topluluğu (Kaytarma) kurulmuştur. Buna benzer bir iki de amatör topluluk vardır.

Kırım Tatarlarının en büyük problemlerinden birini de ana dilinde eğitim meselesi teşkil etmektedir. Kırk yıldan fazla bir zaman sürgünde yaşayan genç nesil ana dilini öğrenmekten mahrum olmuştur. Ancak son yıllarda, Kırım Tatar çocuklarının çok sayıda bulunduğu okullarda haftada ancak iki saat olmak üzere ana dili ve edebiyatı dersleri verilmeye başlanmıştı. Fakat bu eğitim çok kifayetsiz kalmaktaydı. Ana dili mes'elesinin büyük bir problem teşkil ettiği *Lenin Bayrağı* gazetesinde ayrı bir sözlük kısmının basılmasından da anlaşılmaktadır. Bu nevi bir uygulama hiç bir dildeki gazetede rastlanmamaktadır. Dil problemi nin olmasına rağmen genelde Kırım Tatarlarında milli şuurun öldüğü hükmünü çıkarmak doğru olmaz. Neden denilirse böyle bir şuurdan yoksun bir topluluk Sovyetler Birliği gibi katı rejimli bir ülkede kendi haklarına kavuşmak için bu kadar büyük mücadele veremezdi.

Kırım'a yerleşmiş olan Kırım Tatarları ise her türlü güçlüğe rağmen siyasî ve

kültürel mücadelelerini sürdürmektedirler. *Avdet* adlı gazeteyi yayına sokan Kırımlılar, Taşkent'te çıkan *Lenin Bayrağı*'nın adını *Yeni Dünya*'ya çevirerek Bahçesaray'da yayına başlatmışlardır. Ayrıca "Kaytarma" halk müzik ve dans ansembeli de Kırım'a getirtmişlerdir. Simferopol (Akmescit) Üniversitesinde Kırım-Tatar Dil ve Edebiyat bölümü açılmış olup, burada 20-30 Kırım Tatar genci Rusça ve Kırım Tatarcası öğretmeni olarak hazırlanmaya başlamıştır.

Nüfus

Mayıs 1944 yılında Kırım MSSC'den sürülen Kırım Tatarlarının nüfusları hakkında 1989 yılına kadar herhangi bir istatistik bilgi verilmemiştir. Sovyet basını 40 yıldan fazla bir süre böyle bir topluluğun mevcudiyetinden bahsetmeme politikası uygulamıştır. Ancak 1989 yılına ait istatistik yayınlarda ilk defa olarak Kırım Tatarlarının nüfusları kaydedilmiştir. Daha önceki nüfus sayımlarında ise onların büyük bir kısmını (Kazan) Tatar nüfusu içinde gösterildiği anlaşılmaktadır. 1989 nüfus sayımının verilerine göre BDT'nda 268.739 Kırım Tatarı mevcuttur. Ancak Kırım-Tatar milli liderleri bu rakamın doğru olmadığını, Kırım Tatarlarının en az 500 bin ve en çok 1 milyon civarında olduğunu ifade etmektedirler. Bu iddialarında da nisbetende haklıdırlar, çünkü Kırım Tatarları için 1979 ile 1989 istatistik verileri mukayese edildiğinde yüzde yüzün üstünde bir artış oranı tesbit etmekteyiz ki bu hiç bir şekilde gerçekçi değildir. Bunu önceki nüfus sayımlarında başka bir millete mensup olarak gösterilen veya yazılan Kırım Tatarlarının 1989 nüfus sayımında esas milliyetlerini yazdırmalarının bir neticesi olarak yorumlayabiliriz. Dolayısıyla 1989 nüfus sayımında da bir hayli Kırım Tatarlarının esas milliyetleri ile kaydedilmemiş oldukları kolaylıkla tahmin edilebilir. Ancak gene de bu rakamın bazı Kırım Tatarlarının iddia ettiği gibi 1 milyona ulaşması fazla gerçekçi değildir. Dolayısıyla biz 400-500 bin rakamını daha gerçekçi bulmaktayız. 1989 yılında Kırım Tatarlarının dağılımı ise aşağıdaki gibi idi.

Kırım Tatarlarının Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	% Oran
Genel	132.272	268.739	100
Özbekistan	117.559	188.365	51,08
Ukrayna (Kırım)	6.636	44.025	16,38
Rusya Federasyonu	5.165	21.465	7,98
Tacikistan	1.350	7.214	2,68
Kazakıstan	834	3.169	1,17
Kırgızıstan	274	2.924	1,08

Gürcistan	76	615	0,22
Azerbaycan	146	545	0,20
Başka	------	417	0,15

Yukandaki tablodan da görüleceği üzere anavatan Kırım'a hızlı bir göç başlamıştır. 1991 yılında Kırım'a dönenlerin sayısı 70 bine ulaşmıştı. 1992 Martında bu rakamların 200 bin civarında diye ifade ediliyorsa da, bu da pek fazla gerçekçi olmasa gerek. Ancak Kırım'a hızla bir dönüşün olduğu bir gerçektir. Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşayan Kırım Tatarlarının yaşlısı-genci anavatana dönme hayali ile yaşamaktadır. Maddi imkân bulan hemen herkes dönme hazırlığı içindedir. Tabii ki Kırım'da konut ve iş sorunlarını hâl etmeden anavatana dönmek hayli zordur. Ancak gene de er veya geç Kırım Tatarlarının ekserisinin anavatana dönecekleri şüphesizdir. Fakat 2.5 milyon nüfusa sahip Kırım'da Kırım Tatarlarının bir varlık gösterebilmeleri oldukça zordur. 1979 nüfus sayımına göre Kırım Oblastı'nın toplam nüfusu 2.135.916 idi.

Kırım'ın Nüfus Dağılımı

Millet	Nüfus (1979)	Bölgedeki Oran (%)
Genel	2.135.916	100
Rus	1.460.980	68,4
Ukrain	547.336	25,62
Belarus	43.214	2,02
Yahudi	22.597	1,05
Tatar	15.078	0,70
Karaim	1.151	0,05
Diğer	68.157	3,19

Yukandaki tablodan da görüleceği üzere Kırım Tatarlarının nüfusu 200 bine ulaştığı takdirde de genel nüfus için % 7-8'lik bir oran teşkil edecektir. Bu oranla Kırım'ın kaderi üzerinde bir rol oynamaları oldukça zordur. Ayrıca, Simferapol (Akmescit), Bahçesaray, Yevpatoria (Gözleve) Karasubasar, Yalta gibi şehir ve köylerde dağınık bir şekilde bulunup, hiç bir bölgede çoğunluğu teşkil edememekteler. Nüfusları % 70'lere yaklaşan Ruslar ise 1991 yılında Kırım bölgesini Muhtar cumhuriyet ve 1992'de de cumhuriyetin bağımsızlığını ilân ettiler. Ukrayna ile Rusya Federasyonu arasında Kırım'a hak meselesi konusunda son yılda zaten bir sürtüşme çıkmıştı. Bağımsızlık kararı Rus çoğunluğun bir oldu-bittiye getirip, Rusya Federasyonu'na katılması ile de tecelli edebilir. Kısacası Kırım Tatarları her iki durumda da ya Ukrayna ya da Rusya Federasyonu'nun iyi niyetine sığınmak durumunda kalacaklardır.

Son yıllarda Özbekistan'da huzursuzluğun artması, azınlıklar kendilerini tehdit altında hissetmelerinden sonra Özbekistan'dan Kırım Tatar göçü hızlanmıştır. Zaten halkın 20-30 yıldan beri anavatan Kırım'a dönme arzusu mevcuttu. Bunun için ızdırap dolu mücadeleler verilmiştir. Neticede eski Sovyetler Birliği'ndeki yumuşamadan da yararlanarak, imkânları elverişli olan Kırım Tatarları ülkelerine dönmeye başladılar. Elverişlilik kavramını burada açmanın yararı vardır. Kırım'a dönenlerin başta burada bir konutla iş yerine gereksinimleri vardır. Bunun için resmi makamlardan ikâmet ve çalışma izni almaları gerekir. Konut konusu BDT'nun her yerinde olduğu gibi Kırım'da sorundur. Dolayısıyla resmi makamların Kırım'a gelen Türklere yer vermesi söz konusu değildir. Ayrıca bu yöre halkı 30-40 yıldan beri Kırım Tatarlarının "hainlik" propogandaları ile yoğrulmuş ve yeni gelenlere düşmanca bakmaktadırlar. Dolayısıyla Kırım'a dönen Tatarlar ikâmet izni alsalar dahi resmi konutlardan yararlanamamakta ve ev satın almak zorundadırlar. Kısacası Kırım'a göç edenlerin ev alabilecek maddi güce sahip olmaları gerekmektedir. Resmi makamların belirlediği yerlerde köyler inşaasına başlayanlar ise çevre halkının hücumuna maruz kalmakta ve yapı malzemeleri kendilerine piyasa fiyatının en az on misli fazlasına satılmaktadır. Konut meselesi çözümlendiği halde de iş bulma başka bir sorunu teşkil etmektedir. Kırım'da ikamet ve çalışma izni alamayarak yerleşen kaçak Kırım Tatarları ise 10.000'lerle ifade edilmektedir.

NOTLAR

1. Çeneli, -E. August Gruber, *Krimtatarische Chrestomatie aus Gegenwartstexten*, Wiesbaden 1980.

N. Devlet, «Topyekün Sürgünün 40. yılı Kırım Türklerinin sürgünden sonraki faaliyetleri», *TDA*, sayı 24, s. 102-129.

ayn. mlf., «Lenin Bayrağı» gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk Kültürünün bugünkü durumu, *E*, sayı 135 (1983), s. 231-235.

ayn. mlf., Sovyet rejiminin eziyetlerine dayanamayan Mustafa Cemiloğlu göç etmek istiyor, *E*, sayı 136 (Mayıs-Haziran 1983), s. 29-39.

ayn. mlf., «Nurfet Murahas'ın mahkûmiyeti-Kırım Türklerini ruslaştırmaya karşı mücadeleleri», *E*, sayı 137 (Temmuz-Ağustos 1983), s. 29-39.

ayn. mlf., «Kırım Türkleri İslâm Konferansı Teşkilâtına müracaat etiler», *E*, sayı 139 (Kasım-Aralık 1985), s. 8-14.

ayn. mlf., «Kırım Tatarlarında Çağdaş Gelişmeler», *TDA*, sayı 57 (Aralık 1988), s. 1-16.

A. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978.

E. Kırımal, *Der nationale Kampf der Krimtürken*, Emsteddan 1952.

G.Simon,*Die nationale Bewegung der Krimtataren* (Berichte des Bundesinstitus für ostwissentschaftliche und international Studien)» Köln 1975.

M. Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, İstanbul 1980.

Emel, sayı 184 (Mayıs-Haziran 1991).

Z. Karatay, «Kırım Türklerinin II. Milli Kurultayı», *Emel*, sayı 184, (Mayıs-Haziran 1991) s. 28-36.

KAFKASYA BÖLGESİ

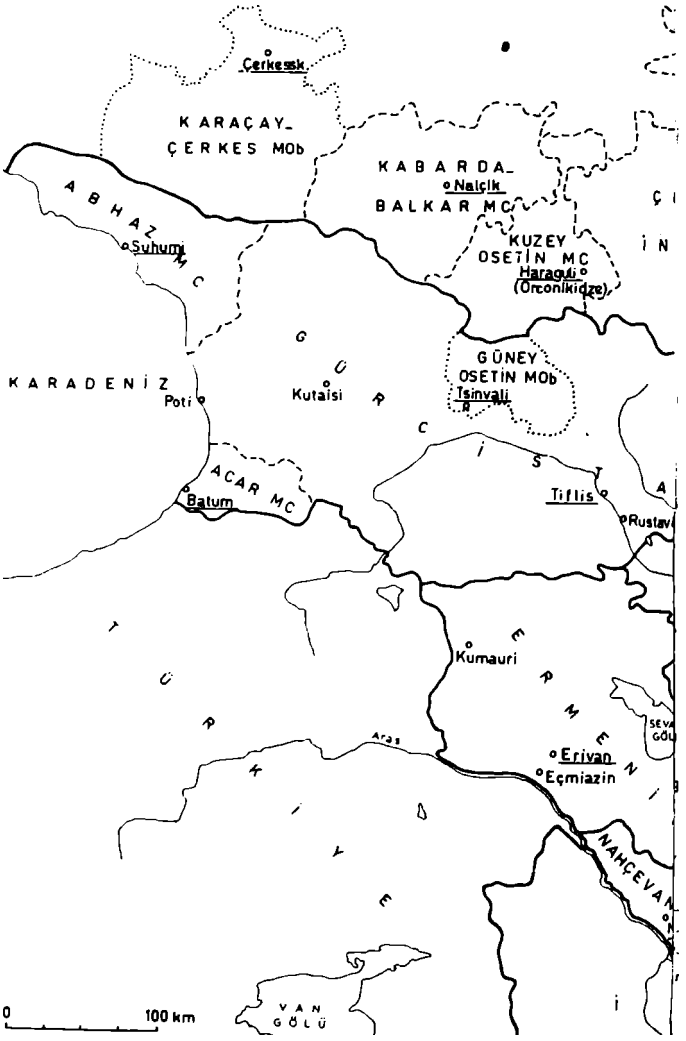

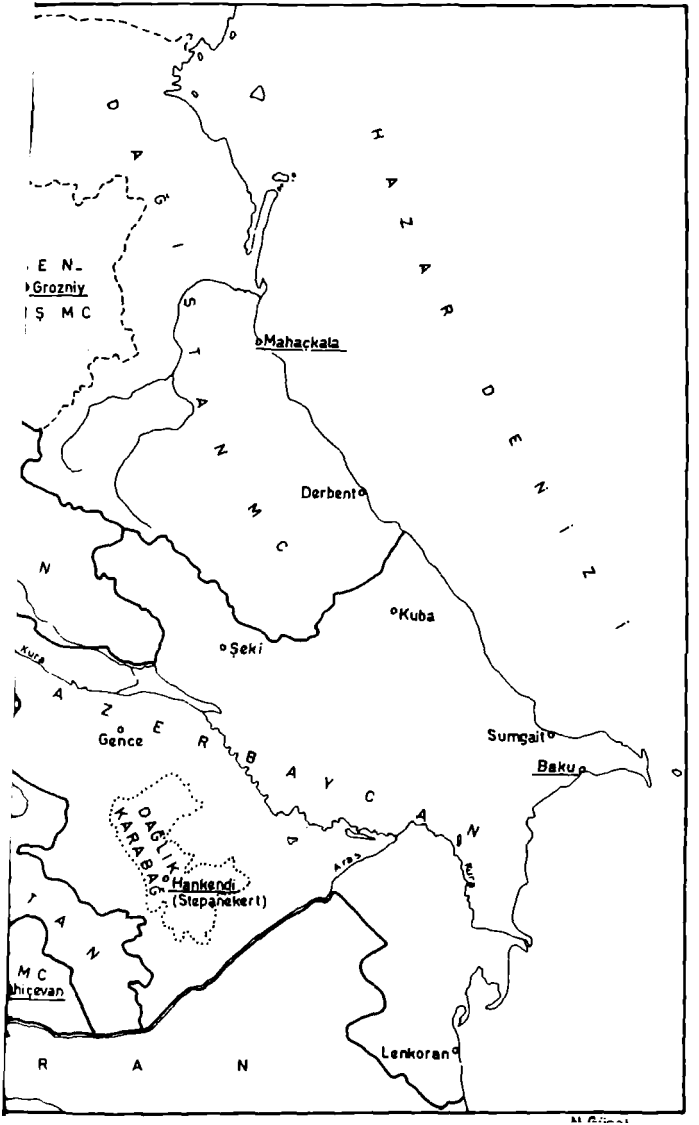

D A Ğ I S T A N M C
H A Z A R D E N İ Z İ
E N
Grozniy
Ş M C
Mahaçkala
Derbent
Kuba
Şeki
Kura
A Z E R B A Y C A N
Gence
Sumgait
Baku
DAĞLIK KARABAĞ
Hankendi
(Stepanekert)
Aras
Kura
T A N
M C
hiçevan
R A N
Lenkoran

YEDİNCİ BÖLÜM
KAFKASYA

Sovyetler Birliği'nin İdil-Ural (RSFSC) bölgesinin dışında ikinci büyük Türk topluluğunun yaşadığı bölgeyi Kafkasya (Kuzey Kafkasya ve Kafkasya-Ötesi) teşkil eder. Bu bölgede de başta akla Kuzey Azerbaycan gelmektedir. Bilindiği üzere Azerbaycan kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılık suni daha doğrusu politik olarak meydana gelmiştir. Azerbaycan'ın Kuzeyi eski SSCB'ne, Güneyi ise İran sınırları içinde bulunmaktadır.

Azerbaycan'da XIV.yy.'dan itibaren Kuba, Şemahı, Baku, Gence, Karabah, Nahçıvan, Talış gibi hanlıklar ortaya çıkmış ve XVIII. yy. sonlarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bir nevi şehir beylikleri görünümündeki bu hanlıklar arasında Azerileri birleştirecek güçte bir hanlığın ortaya çıkmaması bu yöre Türklerinin yabancı boyunduruğu altına girmesine neden olmuştur. 1828'de İran'la Rusya arasında yapılan "Türkmençay" antlaşması ile kuzey güney Azerbaycan'ı bölen sınır çizilmiştir.

Bu bölümde BDT dahil olan Azerbaycan'ı yani Kuzey Azerbaycan'ı inceleyeceğiz. 1917 bolşevik ihtilalinden sonra Azeriler, 28 Mayıs 1918'de kuzeyde bağımsız Azerbaycan devletini kurabilmişlerse de bu bağımsızlık uzun sürmemiş, 1 yıl 11 aylık bir süreden sonra 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu işgâline uğrayarak tekrar Rusya'ya (Sovyetler Birliği'ne) dahil edilmiştir. İki yıla yakın bağımsız kalan milli Azerbaycan Cumhuriyeti 94.137 km^2 yüzölçümü ve 4.617.671 nüfusa sahipti. Fakat bolşevikler kuzey Azerbaycan'da iktidarı ele alınca Azerbaycan 10.000 km^2'lik toprağını kaybetti. 28 Nisan'da Sovyetler Birliği'ne katılan Azerbaycan, 1922 ile 1936 yılları arasında Kafkasya-ötesi SFSR (Sosyalist Fedatif Sovyet Cumhuriyeti)'nin bir üyesi olmuş, 1936'dan sonra Azerbaycan SSC adını almıştır.

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

Coğrafi Konum

BDT'nun 12 cumhuriyetinden biri olan Azerbaycan'ın bugünkü yüzölçümü 86.600 km^2'dir. Başkenti Baku'dür. Azerbaycan (Kuzey Azerbaycan) güneyde İran Azerbaycanı (Güney Azerbaycan) ile sınırdaştır. İranla olan sınır Aras (Araks) nehri belirler. Azerbaycan'ın batısında, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetini kama gibi kesen Ermenistan bulunmaktadır. Kuzeyde ise Azerbaycan, Dağıstan Muhtar ve Gürcistan ile komşudur. Doğusunda Azerbaycan'a can veren Hazar denizi bulunmaktadır. Arasın devamı olan Kura nehri buraya dökülür. Ülkenin % 40'ı ovalıktır. İklim bölgeye göre değişken olmakla birlikte, genelde subtropikaldir. Azerbaycan'ın en yüksek dağı Bazar Cusi'dir (4.480 m.).

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre Azerbaycan'ın genel nüfusu 7.019.739 idi ve bunun içinde Azerilerin oranı % 82,64'e (5.800.994) ulaşmıştı. Bu oran son yıllarda Ermenilerle çıkan çatışmaların neticesinde Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç edenlerle daha da artmıştır. BDT'nda hiç bir Türkî cumhuriyette yerli halkın oranı bu kadar yüksek olduğu bir başka cumhuriyet yoktur. Azeriler cumhuriyetlerinde yüksek orana sahip olmalarının yanında, halkının büyük çoğunluğunu, yani % 85,4'nün yaşadığı bir ülke olarak da bu konuda müsbet şartlara sahip bir cumhuriyettir. Azerilerin kalan nüfusu ise genelde komşu cumhuriyetlerde yaşamaktadır.

1989 nüfus sayımına göre, Azerbaycan'da en büyük etnik azınlığı Ruslar teşkil etmekte ise de, Ermeniler gibi bunlar da göç etmeye başladıklarından sayıları her geçen yıl azalmaktadır.

Nüfus konusunda ve bilhassa siyasî Azerbaycan'ın en büyük problemini

Dağlık Karabağ bölgesi teşkil eder. Buradaki nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Dağlık Karabağ Muhtar Bölgesi Nüfus Dağılımı

Bölge	1979	1989	Oran (%)
Toplam	162.181	189.029	100
Ermeni	123.076	145.450	76,95
Azeri	37.264	40.632	21,49
Rus	1.265	1.922	1,01
Diğer	------	1.025	0,55

Yukarıdaki tabloya bakıldığında ehemmiyetsiz gibi görünen bu nüfus Ermenilerin en güçlü tarihi ve siyasi dayanakları olmuş ve Ermenilerle Azerilerin arasında hayli çatışmalara neden olmaktadır.

Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan'dan ayrılan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nde ise nüfus yoğunluğu ezici bir şekilde Azeriler lehinedir.

Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetinde Nüfus

Bölge	1979	1989	Oran (%)
Toplam	240.459	293.875	100
Azeri	229.968	281.867	95,91
Rus	3.807	3.782	1,28
Kürt	1.696	3.127	1,06
Ermeni	3.406	1.858	0.63
Diğer	------	3.301	1,12

Nahçıvan, Ermeni Cumhuriyeti tarafından sıkıştırılmış durumda olup, İran İslâm Cumhuriyeti ve çok az bir bölümü de Türkiye'ye sınırdır. Güney Azerbaycan'la birleştiği takdirde fazla sorunu kalmayacaktır.

Azerilerin Nüfus Dağılımı

Bölge	1979	1989	Oran (%)
Genel	5.477.330	6.791.106	100
Azerbaycan	4.708.832	5.800.994	85,4
Rusya	152.421	336.908	5,0
Gürcistan	255.678	307.424	4,5

Kazakıstan	73.345	90.082	1,3
Ermenistan	160.841	84.860	1,2
Ukrayna	17.235	59.149	0,9
Özbekistan	59.779	44.393	0,7
Türkmenistan	23.548	33.334	0,5
Kırgızıstan	17.207	15.775	0,2
Belarus	2.654	6.634	0,1
Diğer	--------	11.553	0,17

Azerbaycan'ın Nüfusu

Bölge	1979	1989	Oran (%)
Genel	6.026.515	7.019.739	100
Azeri	4.708.832	5.800.994	82,63
Rus	475.255	392.303	5,58
Ermeni	475.486	390.495	5,56
Lezgin	158.057	171.395	2,44
Avar	35.991	44.072	-------
Ukrain	26.402	32.344	-------
Tatar	31.204	28.019	-------
Yahudi	33.248	25.190	-------
Meshet Türkü	7.926	17.705	-------

Siyasî Yapı

Değişim rüzgarları eski Sovyet cumhuriyetlerini bir-biri ardı etkilemiş ve Azerbaycan'da da Komünist Partisine alternatif olarak güçlü bir muhalefet oluşmaya başlamıştı. Azerbaycan'da en güçlü muhalefet hiç şüphesiz 16 Temmuz 1989'da kurulan "Azerbaycan Halk Cephesi"idi. AHC 26 bölgeden gelen temsilcilerin katılımı ile 15 kişilik yönetim kurulu ve başkanlığına da Ebulfeyz Elçibey'i seçmişti. AHC ülkenin bağımsızlığını, ekonomisinin kendi tasarruffu altına alınmasını, 28 Mayıs 1920'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini tekrar kurmayı, siyasî tutukluların serbest bırakılmasını, vb. taleb ediyordu. AHC dışında Sosyal Demokrat Partisi'de muhalefette başta müşterek hareket etmişlerse de, sonradan cumhurbaşkanlığı seçimi konusunda anlaşamayarak ayrı çizgilerde gitmeye başlamışlardır. Muhalefetin parlamentodaki gücü % 12 (veya 46 milletvekili) gibi az orana sahip olmasına rağmen bilhassa AHC pro-

testoları ile halkı yönlendirmesini bilmişti. Neticede Elçibey cumhurbaşkanlığına seçildi.

Karabağ Olayları

Sovyetler Birliği'ndeki Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında kanlı olaylar meydana geldi. Bu olaylar son dönemlerde Kazak Türklerinin, Kırım Türklerinin ve Baltık boyundaki halkların huzursuzluğuna eklenen olaylar zincirinin yeni halkasını teşkil etmekte olup, çok milletli Sovyetler Birliği'nde bastırılan milli arzuların su yüzüne çıkması şeklinde yorumlanabilir. Ermeniler, Karabağ nüfusunun % 75'ini (123.076) teşkil etmelerine karşılık, Azeriler % 25'lik bir orana sahip idiler. Bu nüfus çoğunluğundan yararlanmak isteyen Ermeniler "Büyük Ermenistan" yaratma hayaline kapılarak, ilk adımda Karabağı kendi cumhuriyetleri içine katma planlarını gerçekleştirmek üzere faaliyete geçtiler. Ermeniler 1960'lı ve 1970'li yıllardan başlayarak Karabağın Ermenistan'a verilmesini talep ettiler. Mesela, tarihi romanları ile tanınan Ermeni yazar Sero Hanzadyan'ın 1977 yılının yazında o dönemin lideri Leonid Brejnev'e Karabağın Ermenistan'a devrini talep eden bir dilekçe yolladığı bilinmektedir. 1986'da ise Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi (SBKP MK) Politbürosu genel sekreteri Gorbaçev'de bu konuyla ilgili pek çok mektup almıştı. 1987 yılının 18 Ekiminde Erivan'da bin kadar kişi Karabağın Ermenistan'a verilmesini talep ederek gösteriler yaptılar. Bu göstericiler daha da ileri giderek Ermenilerin % 1,4 gibi bir oranı teşkil ettiği Nahçıvan'ı da Ermenistan'a bağlamak talebinde bulundular. 11 Şubat 1988'de ise Nagorno-Karabağın başkenti Stepanakert'te Ermeniler duvar ilanları asmaya ve açık mektuplar dağıtmaya başladılar. Bunun üzerine planlanmış gibi ertesi gün toplanan mahalle Sovyetlerinin (Sura) özel oturumunda bölgenin Ermeni SSC'ne katılmasına davet eden karar alındı.

Ermenistan'ın başkenti Erivan'da 18 Şubat 1988'de toplanan kalabalık, başkentten uzak olmayan Abovyan kasabasında bir kimya fabrikasının kurulmasını protesto ettiler. Bunun çevreyi aşırı derecede kirleteceğine inanıyorlardı. Çevre kirlenmesini protesto maksadıyla toplanan göstericiler bununla yetinmeyip bu sefer siyasî talep olarak Karabağ'ın Ermenistana verilmesini istediler. Bu arada Nagorno-Karabağ'dan, bir ifadeye göre 75 bin imzalı dilekçe de Gorbaçev'e verilmek üzere SBKP MK sekreteri A. Yakovlev'e verilmişti. Erivan'daki gösterilere paralel olarak ertesi gün, yani 22 Şubat 1988'de Nagorno-Karabağ Muhtar Oblastı Sovyeti (şurası) 30 Azeri vekilin dışında toplanarak yediye karşı 110 oyla bölgenin Ermenistan SSC ile birleşmesini öngören kararı aldılar ve bu karar hemen yayınlandı. Aslında bu hareket merkezin rızası

alınmadığından bir nevi başkaldırma olayı idi. Ancak Moskova taviz vermeye hazır değildi ve böyle bir hareketin "Ermenistan ve Azerbaycan işçilerinin menfaatlerine aykırı olacaktır" şeklindeki Politbüro kararı ilan edildi ve Politbüronun yedek üyeleri Razumovski ile Demiçev Stepanakerte giderek sınırların hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğini Karabağ'ın parti ileri gelenlerine izah ettiler. Politbüronun bu kararı hususundaki haber Erivan'a çok çabuk ulaşmıştı ve oradakiler de bunu bekledikleri için olsa gerek 50 binin üstünde insan Erivan sokaklarında protesto yürüyüşü yaptılar. Neticede 22 Şubat 1988'de başlayan olaylar büyüyerek devam etti ve ilk defa kan döküldü. Ayın 23'ünde Erivan'da 100 binin üstünde toplanan göstericiler "Bir millet bir cumhuriyet" diye bağırarak Ermeni SSC Yüksek Sovyeti'nin toplanarak Nagorno-Karabağ meselesini gözden geçirmesini talep ettiler. Ertesi gün ise göstericilerin sayısı daha arttı ve 200 bine yaklaştı. Bu sefer görevler ve okul boykotları yapıldı. Bunun dışında Erivan'dakine benzer protesto yürüyüşleri Ermenistan'ın başka şehirlerinde de düzenlendi. 24 Nisan 1965'te sözde soykırımın 50. yılı dolayısıyla yapılan gösterilerden sonraki en büyük gösteri idi. Moskova bunun üzerine Politbüro yedek üyesi Dolgih ve MK sekreteri Lukyanov'u başta Ermenistan'a sonra Azerbaycan'a yolladı. Halkı yatıştırma hususunda bir takım tedbirler düşünüldü. İlk uygulama olarak da Nagorno-Karabağ Oblast Parti Komitesinin birinci sekreteri Boris Kevorkov, Genrih Pogosyanla değiştirildi. Dolgih ile Lukyanov göstericilere hitap ederek onları sükûnete davet ettiler. 25 Şubat'ta ise Erivan'da 200 binin çok üstünde kişinin katıldığı protesto gösterileri oldu. Bazı haberlere göre çevre köylerden de bir hayli insan geldi.

Buna benzer Ermeni kilisesinin lideri Katolikos Vazgen I, Gorbaçev'e bir telgraf yollayarak "Nagorno-Karabağ'daki Ermenilerin arzuları lehinde hareket" etmeye devam etti. 26 Şubat'ta ise belki de en büyük gösteri düzenlendi ve bazı tahminlere göre milyona yakın kişi protesto gösterileri yaptılar. Aynı günde Gorbaçev'in Ermeni ve Azeri halklarına müracaatı radyo ve televizyonda Erivan'da Dolgih, Baku'da Razumovski tarafından okundu. Ermeni KP Merkezi SBKP MK'ni Nagorno-Karabağ Muhtar Oblastın geleceğini belirlemek üzere bir komisyon kurmaya davet eden kararını aldı. Bu toplantıdan sonra ise parti başkanı Demirciyan halkı gösterileri durdurmadıkları takdirde "mesele daha da kötüleşecek" diye tehdit eden konuşmasını yaptı. Aynı günde de gazeteci-yazar Zori Balayan ve dil konularındaki yazıları ile tanınan Silva Kaputikyan Moskova'ya giderek bir saat Gorbaçev ve iki saat da SBKP MK sekreteri Yakovlev ile görüştüler. İkisi 27'sinde Erivan'a dönerek görüşmelerini halka anlattılar. Neticede Ermeni SSC İlimler Akademisi gösterileri düzenleme komitesinin başkanı Viktor Ambartsumyan, Gorbaçev'in "adil bir çözüm bulunacak" mealindeki

sözleri dolayısıyla herhangi bir gösteri düzenlememe karan verdi. Fakat gene de Stepanakert'te gösterilerin devam ettiği haberi geldi. 28 Şubat'ta Ermeni Yazarlar Birliği merkezinde toplanan protesto hareketlerini düzenleyen 1800 kişi (organizatör) toplantısında başkanın aldığı karar tasdiklenerek protesto hareketlerini, gösterileri bir ay durdurma karan alındı.

Bu arada ok yaydan çıkmış şimdiye kadar genelde Ermeni gösterilerini korku ile gözetmekte olan Azerbaycan Türkleri aleyhlerine artan gelişmeler neticesinde galeyana gelmişlerdi. Böylece 28 Şubat 1988'de Baku'nün kuzeydoğusundaki endüstri merkezlerinden Sumgait'te (nüfusu: 234.000) Azeri gençleri Ermenilere saldırmaya, resmi binalan tahribe başladılar. Kan dökülen bu çatışmalarda gayri resmî ifadelere göre 100'ün üstünde, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Gerasimov'un bildirdiğine göre 32 kişi hayatını kaybetti. Olaylar üzerine Sumgait'te sıkı yönetim ilan edilirken Nagorno-Karabağ'da normal prosedürün aksine geniş kültürel haklar tanındı. Buna göre Ermeni televizyon yayınları Karabağ'da da gösterilmeye başlandı. Yerli okullar Ermeni SSC Eğitim Bakanlığının yönetimi altına verildi. Kısacası Azerbaycan kuzeyindeki (nüfusu: 270.000) Kirovabad'ın kuzey-batısında Şamhir'de ve başka yerlerde irili ufaklı hadiseler vuku buldu. Bunun üzerine Moskova çok sayıda asker ve tank sevkederek durumu kontrol altına aldı. Halkı yatıştırmak için yayınlar yapıldı. Hatta Kafkasya ötesi müslümanlan ruhani idaresi Şeyhülislam Allahşükür Paşa, Baku radyosunun Ermenice yayınında Azeri ve Ermeni halklarını sükûna davet etti. Bütün bu yatıştırma gayretlerine rağmen sükûna kavuşmayan Ermeniler 8 Mart 1988'de Erivan'da 300 bin kadar kişiyi toplayarak Sumgait kurbanlarını anma ve protesto gösterisi yaptılar. Aynı zamanda gösterileri merkeze de yaymak isteyen bir gurup Ermeni, Moskova'daki Ermeni mezarlığında toplanarak yabancı gazetecilerin dikkatini celp ettiler. Aslında batı basınının olaylan Ermeniler lehinde yorumlaması da dış ülkelerdeki güçlü Ermeni lobilerinin ve Moskova'daki gösterilerin bir neticesi idi. Moskova'daki Ermeniler tek bir gösteri ile yetinmeyip 13 Mart'ta tekrar mezarlıkta bir gösteri düzenlediler. Bu gösteriler esnasında "Sumgait Pan-Türkizmin müdahalesidir" şeklinde pankart taşımaları bütün Türk dünyasına olan nefretlerini simgeliyordu.

Ermenistan'da yapılan gösterilerin SBKP'nin yayın organı olan *Pravda* gazetesi de, iyi şekilde planlanmış olduğunu ifade etmişti. Göstericiler bir merkezden idare edildiler, protesto hareketleri belli bir düzende ve disiplinli olarak yürütüldü, kullanılacak sloganlar bile tesbit edilmişti, göstericiler için önceden yiyecek-içecek hazırlanmıştı. Tabii ki, bazı göstericiler Moskova'nın tutumunu

beğenmedikleri için bazı anti Sovyet hareketlerde de bulundular. Mesela, Karabağ komitesinin üyesi 30 yaşındaki iktisatçı İgor Muradyan'ın "Nagorno-Karabağ Ermenilerinin Moskova'ya da, SBKP Merkezi Komitesine de, yüksek adalete de, Ruslara da ve başka şeylere de inançları kalmadı" şeklindeki ifadelerini hükümet organı *İzvestiya* (22 Mart 1988) nakletmişti. Karabağ'daki Ermeniler Sovyet yöneticilerine nota da vererek dış ülkelerden yardım talep etmekle Moskova'yı tehdide bile yeltendiler. Baku'da Rusça yayınlanmakta olan *Bakinski raboçi*'de bu konuyla ilgili olarak makaleler yayınlandı, bunların birinde çıkan olaylar için yabancı ülkelerin radyo yayınları sorumludur gibi inandırıcı olmayan görüş de ileri sürdü. Azerice yayınlanmakta olan *Azerbaycan Gençleri* de Nagorno-Karabağ'ın Ermenistan'a verilmeyeceğini belirtti. Fakat Nagorno-Karabağ Muhtar Oblastı'nın parti yönetimi 17 Mart'ta tekrar bölgeyi Ermenistan'a katmak hususunda karar aldıklarını Baku'ya bildirdiler. Ancak 23 Mart'ta SSCB Yüksek Sovyeti Prezidiumu "Sınırları değiştirmek için bir gurubun devleti baskı yapmaya kalkması kabul edilemez" şeklinde bir kararnameyi ilan etti. Politbüro da Karabağ sakinlerinin hayat şartlarını geliştirmek üzere geniş tedbirler paketini kabul etmekle yetindi. Kısacası Sovyet yönetimi sınırları değiştirme konusuna yanaşmadığını ancak ekonomik ve sosyal hakları artırmaya hazır olduğunu ifade etti. Rejimin bu tutumu Ermenileri şüphesiz pek tatmin etmedi. Daha sonraki gelişmeler Ermenilerin maksatlarına erişmek için yakın müttefikleri olan Sovyet yönetimine de karşı çıkmayı dahi göze aldıklarını göstermekteydi. Bu olayların ardında Ermeni resmi şahıslarının, ilim adamlarının, yazarların, gazetecilerin ve din adamlarının topyekün bir halde durduğu, ideolojiye ve Sovyet devletinin menfaatlerinden ziyade kendi milli hayallerinin peşinden koştukları ve bundan sonra da böyle hareket edecekleri anlaşılmaktaydı. Ermenilerin ancak Karabağ'la yetinmeyip Nahçıvan'ı da talep edecekleri aşikardı.

15.1.1989 tarihinde SSCB Yüksek Sovyeti Prezidumunun kararnamesi ile Dağlık Karabağ Muhtar Bölgesi özel bir komisyon tarafından idare edilmek üzere Azerbaycan SSC'nin sorumluluğundan alınarak merkezi idareye bağlandı. Her ne kadar bu karar Ermenilerin arzuladığı bir çözüm değilse de bu kararın Ermenileri gayelerine bir adım daha yaklaştırdığı bir gerçektir. Bu gelişmeyi başka türlü yorumlamak zannımızca mümkün değildi.

19-20 Ocak 1990'da Azeri-Ermeni çatışmalarının büyümesi ve Sumgait'te çıkan olaylardan sonra Sovyet ordusu Azerbaycan'a girdi ve oldukça büyük bir katliam gerçekleştirdi. Resmi rakamlara göre 30-40 gayr-ı resmi rakamlara göre yüzlerce silahsız insan öldürüldü. Bu olay Azerbaycan'da büyük infial yarattıysa

da, Moskova'nın bu işgal hareketi batı basınında hâlâ haklı gösterilmeye çalışılarak, batının olaylar karşısındaki çifte standardını gösterdi. 20 Ocak 1990'nun akşam saatlerinde Baku'nün sokaklarında gerçeklen bu trajediyi Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidiumu başkanı E.M. Kaforov protesto etti. Matem yürüyüşleri düzenlendi. Sovyet ordusunun tank, zırhlı araçlar, hava ve deniz kuvvetleri ile Azerbaycan ve Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetine askeri müdahalesi Moskova'nın kimin tarafında olduğunu göstermişti.

Ağustos 1991 darbesinden sonra Azerbaycan da bağımsızlığını ilan fırsatını (30 Ağustos 1991) elde etmiş ve 9 Kasım 1991'de Türkiye tarafından tanınmıştı. Cumhurbaşkanı komünist geçmişinden uzaklaşmak için partiyi lağv ettirmiştir. Ancak bu parti "Azerbaycan Demokrat Adalet Partisi" olarak gene varlığını korumuştu. Azerbaycan'ın bir başansı da belki kendi askeri birliklerini kurmak üzere başlattığı faaliyetlerdir. Ancak Dağlık Karabağ olaylarındaki başarısızlık neticesinde cumhurbaşkanı Muttalibov ve daha sonra başbakan Hasan Hasanov Mart 1992'de istifa etmek zorunda kalmışlardı. Elçibey döneminde de bu çatışmaya henüz bir çözüm getirilemedi.

Ekonomi

13 iktisadi bölgeye ayrılan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en mühim bölgesini içine alan Baku, Sumgait ve Apseron "Apseron İktisadi Bölgesi" teşkil eder. Cumhuriyetin en önemli sanayi, nakliyat, ticaret, ilim, basın-yayın merkezidir. Özellikle petrol, doğal gaz üretimi, rafineri ve petro-kimya tesisleri önemlidir. Bölge ülkenin elektrik üretiminin yansını, yakıt ihtiyacının % 93'ünü karşılar. Petrol ve gaz üretiminin tamamına yakınını, demir ve elvan'nın % 67-87'sini, makina ve metal ürünlerinin % 90'nı, meşe, ağaç imali ve selüloz-kağıt sanayi ürünlerinin % 70'ni, hafif sanayi ve gıda sanayiin % 23-45'ini bu bölge karşılar. Tüm sanayi kuruluşlarının % 40'i ve sanayi kesiminde çalışanların da % 65'i bu bölgede bulunur.

Tarım başlıca sulama ile (% 65) yapılmakta olup Kura havzasında pamuk üretilir. 273.000 ton pamuk üretimi ile Azerbaycan SSCB'de dördüncü durumdaydı. Bunun dışında tütüncülük gelişmiş olup, çok eski devirlerden beri ipekçilik yapılmaktadır. Üretilen tahıllar arasında buğday, çavdar, mısır ve pirinç mühim yer alırlar. Pirinç bilhassa Lenkeran'da elde edilir. Bu bölgede ayrıca çay ve turunçgiller yetiştirilir. Azerbaycan'da hayvancılıkta gelişmiş olup, 1,5 milyon sığır ve 5 milyon koyun mevcuttur. Süt ve sütlü gıda maddeleri köy ekonomisinin mühim ürünlerindendir.

Yeraltı zenginliklerinden petrol ve tabii gaz birinci sırada gelmektedir. Eski-

den Rusya'nın ilk ve en meşhur petrol merkezi olan Azerbaycan'da bugün petrol üretimi takriben 20 milyon ton civarındadır. Eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Buna rağmen Baku ve civarında üretilen petrol SSCB'nin % 10'unu teşkil ederdi. (1963'de SSCB'nin petrol üretimi 206 milyon ton idi)

Dağıstan'a komşu bölgelerde demir cevheri (Kidabek) ile (Çiragodbor) bakır ve kükürt yatakları bulunmaktadır. Bunun dışında kurşun, çinko, kobalt ve tuz yatakları da mevcuttur. Elektrik enerjisi başlıca Baku ve Kirovabad'taki termo elektrik santrallerinden temin edilmektedir. Mingeçevir ve Varvarinsk termo elektrik santralleri Kafkasya ötesinin en büyük santrallerinden sayılır.

Ülkenin ana ekonomisini Baku ve çevresinde yerleşmiş olan petrokimya endüstrisi teşkil eder. Bunun dışında çelik, alüminyum, makina inşa (SSCB'ndeki petrol arama cihazlarının % 45'i Baku'da imal edildiği) gemi inşa, lastik, tekstil, halıcılık, konserve (meyva, balık ve şarap) endüstrileri bulunmaktadır.

Kültür ve Eğitim

Azerbaycan'da devlet üniversitesi (Baku) ve 18 yüksek okul ve özel enstitü mevcuttur. 1945'te kurulan Azerbaycan SSC İlimler Akademisi'nin 16 ilmi araştırma merkezi bulunmaktadır. 1957'de Azerbaycan'da orta okul sayısı 3.596, öğrenci sayısı 378.500 iken 1960'da bütün dallardaki öğrenci sayısı 744.000 idi. Sovyet devrinde sahne oyunu yazarı C. Cabbarlı (1899-1934), şair ve dramatör S. Vurgun (1906-1956) roman yazarı M. Hüseyin (1909-1965) şair R. Rıza (1910-) gibi edebi şahsiyetler ün kazanmışlardır. Bunun dışında Azerbaycan'da türkoloji (Türklük) araştırmaları çok gelişmiş olup, bütün Sovyet türkologlarının ortak dergisi olan *Sovyetskaya Türkologiya* (Sovyet Türkolojisi) adlı ilmi dergi de Baku'da yayınlanmaktaydı.

21 Ağustos 1956'da Azeri dili Azerbaycan Cumhuriyetinin resmi dili olarak ilan edilmişti. 1980'lerde Brejnev anayasası diye bilinen son Sovyet anayasasının projesinde cumhuriyetlerin anayasaları da bu genel Sovyet anayasasına göre düzenlendi üç Kafkasya ötesi ülkenin anayasalarından (Ermeni, Gürcü ve Azeri) resmi dille ilgili maddeler çıkarılınca bu üç cumhuriyette büyük protestolar düzenlendi. Bu madde projeye yeniden eklendi ve böylece bu cumhuriyetler resmi dillerini muhafaza edebildiler.

Azerbaycan'ın başarılı bir faaliyeti ise 25 Aralık 1991 Latin harflerine geçme hususundaki kararı idi. Bu karar M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün 18-

20 Kasım 1991 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumundan" sonra alınmış olması da iki ülke arasındaki uyuma örnek teşkil etmektedir.

Diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'ın sosyal yapısında da bir takım problemler mevcuttur. Bunların başında rüşvet gelmektedir. Yüksek mevkiler rüşvet karşılığında elde edilmektedir. Üniversitelerde istenilen branşlara girmek dahi rüşvete bağlı hale gelmiştir. Bu durum devlet malı (ki herşey devletin malıdır) ve imkânlarını kendi kontrolleri altında tutan iktidarların değişmesi ile çözülebilir.

Din

Baku, din hayatında da mühim rol oynamaktadır. Eski Sovyetler Birliğin'deki 4 dini merkezden biri olan, Kafkasya müslümanlarının müftülüğü (Kafkasya ötesi-Azerbaycan Gürcistan ve Ermenistan müslümanlan ruhani idaresi) Baku'deydi. Bu dini liderin başkanı (müftüsü) Şii olan Şeyh Allahşükür Paşazade'dir. Azerbaycan'ın dini liderinin muavinliğini ise Sünni olan İsmail Ahmed(ov) yapmaktaydı. Paşazade Azerbaycan'ın dini lideri sıfatında dış ülkelere de (Türkiye ve İran) gitmiştir. Devletin yürüttüğü güçlü ateistik propagandaya rağmen halkın dine ilgisinin son zamanlarda arttığını gösteren en kuvvetli delillerden birini gayri resmi Kur'an kurslarının artmasında görmekteyiz. Milyonluk bir şehir olan ve Azerilerin çoğunluğu teşkil ettikleri başkent Baku'de ancak 6 tane cami ibadete açıktı. Yürürlükteki kanunlara göre, 20 müslüman biraraya gelerek yeni bir cami inşasının yapılmasını isteyebilmekteydiler. Fakat o dönemde bu nevi bir dilekçe verme cesaretini gösterenlerin sayısının fazla olmadığı anlaşılmaktadır, çünkü Azerbaycan'daki bütün camilerin toplam sayısı 20'yi geçmemişti.

Azerbaycan SSC'nin dini durumunu gösteren istatistiki bilgiler mevcut son tahminlere göre halkın % 70-75'i Şii, % 25-30'u Sünni olup Hanefi mezhebindedir. Çok az sayıda da Ali İllah'larla Bahailer mevcuttur. 1970'lerde Azerilerin 2.700.000 ile Tat'ların 5 bininin Şii; Azerilerin 1 milyonunun, Dağıstanlıların 177 bininin, Tatarların 32 bininin ve Kürtlerin 5 bininin sünni oldukları tahmin edilmektedir.

Şiilik bilhassa Azerbaycan'ın güney batısı (Nahçıvan MSSC) ile İran'a komşu olan bütün bölgelerde (Zangelan, Cebrail, Fuzulî, İsimli, Astahan-Bazar, Saliani, Lerik, Lenkoran, Astara, Yardımlı) yaygındır. Şiilik bunun dışında Baku şehrinde Kirovabad, Uyar, Gökçay, Kazah, Taus, Aydam ve Berda'da mevcuttur. Sünnilik ise ülkenin kuzey bölümlerinde Huha, Zakatalı, Kah, Bala-

hanı, Gusar, Haçmas, Şemahı ve Kuba'da hakimdir. Batı ve merkezi Azerbaycan'da Şiilik ağır basmakla birlikte Sünniler de bulunmaktadır.

Kafkasya-ötesi müslümanları, merkezi Baku'da bulunan Kafkas-ötesi müslümanları ruhani idaresi tarafından yönetilmektedir. Bu ruhani idarede Şiilerin ve Sünnilerin de temsilcileri bulunmaktadır. Halihazırda Şeyhülislamlık görevini Şii Hacı Allah Şükür Paşa (yev) yapmaktadır. Muavini ise Sünnidir. 1978'de ruhani idare Milletlararası Münasebetler Müdürlüğü tesis etmiştir müdürü Sabri Hasan, Kafkas-ötesi müslümanları ruhani idaresi eski Sovyetler Birliği'ndeki bütün Şiiler (Azeri, Tat, Talış, Orta Asya İranlıları, bazı Kürtler) ve Kafkasya-ötesindeki Sünniler (Sünni Azeriler) Acarlar, İgiloi'leri Müslüman Abhazlar, Kürtler ve Meshet Türkleri) temsil eder.

1917 İhtilalinden önce tek bir Azerbaycan'da 2 bin cami ve 786 medrese mevcuttu. 1928'de bile 969 Şii ve 400 Sünni camii ibadete açıktı. Bugün ise ibadete açık olan camilerin sayısı 16'ya düşmüştür. (14'ü Şii, ikisi Sünni) Tesbit edilebilen camiler şunlardır:

Baku'de Taze Pir ve Adaberk camileri, Baku'ye komşu Maştaga köyünde; Kirovabad (Gence)'ta, Şah Abbas ve Kazaklar camileri; Haçmas, Sabirabad, Salyanı, Kuba, Astara, Gökçay, Şeki, Nahçevah, Sumgait civarında Meçet-Aga köyünde, Buzovna (Baku'dan 40 km) Zakatala ve Gök İmam köylerinde (Kirovabad civarında) birer cami mevcuttur. Bunların dışında Gürcistan (Tiflis ve Batumi) ile Ermenistan'da (Erivan) birer cami bulunmaktadır. Resmen imamlık görevi görenlerin sayısı 50 ile 70 arasında tahmin edilmektedir. Genelde bütün camiler hem Sünnilere hem de Şiilere hizmet etmektedirler. İmam sayısının kifayetsiz olması hasebiyle aynı imamın hem Şiileri hem de Sünnileri namaza kaldırması olağan görüntü haline gelmiş ve bu da iki mezhep arasındaki dayanışmaya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Fakat mezarlıklar ayrıdır. Kafkasya'da eğitim yapılamadığından Şii din adamları da eski Sovyetler Birliği'ndeki diğer din adamları gibi Taşkent, Buhara'daki medreselerde tahsil görmekteydiler.

Sovyet kaynakları bin kadar gizli ibadet yerinden ve 30 kadar kutsal yerden bahsetmektedirler. Azerbaycan'daki kutsal yerleri ziyaret edenlerin sayısı Orta Asya'dakilerden daha fazladır. Buna belki de Şiiliğin mistik havası sebep olmaktadır. Şiiler arasında Sovyet kaynaklarının yaşayan peygamberler diye adlandırdıkları Seyid'ler (peygamberlerin varisleri) halk arasında büyük hürmete sahiptirler. Sünniler arasında ise Nakşibendi tarikatının faaliyetleri söz konusudur.

Azerbaycan'daki, Şiiliğin 1928 yılından sonra Irak ve İran'daki büyük dini merkezlerle olan alâkası tamamen kesilmişti. Hiyerarşik bir kuruluşa bağlı olan Şiilik, merkeze bağlı olmayan Sünniliğe nazaran dış baskıdan daha çok etkilenmiştir. Bugün İran'daki Ayetullahların muadili olabilecek herhangi bir dini lider yoktur. 1917 ihtilalinden sonra Sünnilerle Şiiler arasında kendine göre bir ateşkes sağlanmış ve işbirliğine gidilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Şiiliğin Caferilik akımını beşinci mezhep olarak kabul etme eğilimleri kuvvet kazanmıştır. Fakat Sünnilerin çoğunlukta olduğu kuzey Azerbaycan'da Sünnilerle Şiiler arasında sürtüşme sezilmektedir. Aralarında evlilikler pek olmamaktadır. İki akım arasındaki farklılık Şiilerin bilhassa kendilerine has adlar alması (msl. Ali, Hüseyin, Hasan, Zeynel, Gafer, Sadık ve Rıza) ile su yüzüne çıkmaktadır.

Dini bayramlar, bilhassa Aşure Bayramı (10 Muharrem) dindarlar arasında olduğu kadar inançsızlar arasında da çok popülerdir. Bu aslında bu bayramın ancak dini değil, milli bir bayram olarak da yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. Milliyetle dinin sıkı münasebeti arasında çok yaygın olan şu aşağıdaki deyimle ifadesini bulmaktadır: "Sünnet olmayan müslüman olamaz, müslüman olmayan da Azeri olamaz".

Azerbaycan'da din aleyhtarı propaganda bilhassa Şiiliğe karşı yönetilmekteydi. 1948 ile 1975 yılları arasında Azerice 96 din aleyhtarı kitap neşredilmiştir. Buna göre Azeriler ateizm propagandasına maruz kalanlar arasında dördüncü sırayı (ilk üç: Özbekler, Dağıstanlılar ve Kazaklar) almaktadırlar. Kirovabad ile Nahçıvan'da birer ateist üniversitesi mevcuttu ve her yıl din aleyhtarı 15 bin konferans verilmekte idi.

KAFKASYA TÜRKİLERİ

Kafkasya, tarih boyunca kavimler göçüne sahne olmuş bir geçit bölgesi idi. Dolayısıyla burada Türk kavimlerinden Hun, Avar, Hazar, Peçenek, Uz, Selçuk ve Osmanlıların izleri mevcuttur. İşte bu değişik Türk boylarından bu bölgede kalan ve bugüne kadar milli varlıklarını muhafaza eden belli başlı Türkî boyları şunlardır:

1. Kumuk
2. Karaçay
3. Balkar
4. Nogay
5. Kafkasya (Stavropol) Türkmeni

Bu değişik adlardaki Türkî boylar Kafkasya'da başlıca Krasnodarsk ve Stavropolsk Krayları, Karaçay-Çerkez Muhtar Oblastı, Kabardin-Balkar MC, Severo (Kuzey)-Ossetin MC, Çeçen-İnguş MC ve Dağıstan MC gibi idarî bölgelerde yaşarlar. Bu Türk boyları hakkında bilgi vermeden önce Kafkasya'nın idarî taksimatına bir göz atmakta fayda vardır. Bu bölgedeki idarî taksimatta gerek yüzölçümü ve gerek nüfus olarak en büyük bölgeyi Dağıstan MC teşkil eder. Başkenti Mahaçkala olan Dağıstan 20 Ocak 1921'de teşkil edilmiş olup, yüzölçümü 50.300 km^2 ve nüfusu 1.802.188 (1989)'dir ve 39 rayon'u (mahalle) bulunmaktadır. Dağıstan MC'de irili ufaklı değişik 30'dan fazla halk mevcuttur. Önceleri bütün Dağıstanlılara topluca yanlış olarak Lezgin denirdi. Aslında Lezginler (Lezgi) Dağıstan halklarından ancak bir tanesini teşkil ederler. Dağıstanlıları dil yapılarına göre kabaca a) Yafet (Kafkas) b) Türkî ve c) İranî olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Buna göre Türkî lehçeleri konuşan boylar sırasıyla Kumuklar (takriben 100.000) Nogaylar ve Azerbaycanlılardır (Derbent Türkleri veya Tatarları).

Türklerin yoğun bulunduğu ikinci bölgeyi Kabardin-Balkar MC teşkil eder.

Başkenti Nalçik'tir. Yüzölçümü 12.500 km^2 olup, nüfusu 753.531 (1987)'dir. Kabardin-Balkar MC'nin sekiz rayonu bulunmaktadır. 1 Eylül 1921'de Kabardin Muhtar Oblastı olarak ilân edilmiş, daha sonra 5 Aralık 1936'da Kabardin-Balkar MSSC ad ve statüsünü almıştı.

Bu bölgedeki Türklerin yoğun bulunduğu üçüncü idarî bölgeyi Stavropolsk krayına bağlı olan Karaçay-Çerkez Muhtar Oblastı teşkil eder. Merkezi Çerkesk olan bu oblastın yüzölçümü 14.100 km^2 ve nüfusu 414.970 (1987)'dir.

KUMUKLAR

Kafkasya'da Azeri Türklerinin dışında en kalabalık Türkî topluluğu Kumuklar teşkil eder. Resmî istatistiklere göre, (1989), sayıları 282.178 idi. Kumukların % 82,1 aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Dağıstan MC'nde yaşamaktadırlar:

Kumuk Nüfus Dağılımı

Bölgeler	1979	1989	Oran (%)
Genel	228.418	282.178	100
Rusya Fed.	225.800	277.162	98,2
Dağıstan MC	202.297	231.805	82,1
Çeçen-İnguş MC	8.087	9.853	-----
Kuzey-Ossetin MC	7.610	9.478	-----
Diğer	----------	5.016	1,7

Kitleler halinde yerleştikleri sahalar Hasanyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent ve Kaytak ile Mahaçkala çevresindedir.

Millî geleneklerine bağlı olan Kumuklar hiçbir vakit yabancı idarenin nimetlerine kapılmamış şive ve kültürlerini bütünüyle muhafazaya çalışmışlardır. Aralarında "Çop Bulğa" adını verdikleri imece türünden içtimaî yardımlaşma usulü hâlâ devam etmektedir. Daha önceleri bütün Türkî boylar gibi Arap harflerini kullanan Kumuklar, Sovyetler Birliği'nde yapılan alfabe reformu neticesinde 1928 ile 1939 yılları arasında her bir Türkî boya ortak olan Latin harflerini kullanmışlar, sonradan kendilerine has olan Kril harflerini kullanmak zorunda bırakılmışlardır. Eskiden Kumukça Kafkasya'da anlaşma dili idi.

KARAÇAYLAR

1944'te Kırım Tatarları, Çeçen-İnguşlar gibi sürgüne uğrayan Karaçay-Balkarlar, Çeçen-İnguşlarla birlikte aklanarak 1950'lerden sonra büyük kayıplar vererek tekrar eski yurtlarına dönebildiler. Tabii ki bu sürgün onların sayıca bir hayli eksilmesine sebep oldu.

Karaçaylarla Balkarlar ortak dil kullandıkları halde ortak bir idarî bölgeyi paylaşamamaktadırlar. Karaçaylar, Stavropol krayına bağlı Karaçay-Çerkez Muhtar Oblastı'nda, Balkarlar ise RSFSC'ye dahil Kabardin-Balkar MSSC'ye dahil edilmişlerdi.

Karaçaylar 1989 nüfus sayımına göre 156.140 nüfusa sahip olup, % 80'dan fazlası (180.000) Karaçay-Çerkez Muhtar Oblastında yaşamaktadır. Bu merkezi kuzey-doğu Kafkasya'daki Karaçaylar bilhassa Kuban nehri yakınlarında Uçkulan, Teberde ve Zelençuk mevkilerinde yoğun halde bulunmaktadırlar. Menşe itibarı ile Kumanlardan geldikleri iddia edilmektedir. 1920-1924 yıllarında Arap harfleri kullanan Karaçay-Balkarlar 1924 ile 1936 yıllarında Latin, daha sonra ise Kril harflerini kullanmaya başladılar. Bu Kril harfleri de 1961 ve 1964'te olmak üzere iki defa ufak değişikliklere maruz kalmıştır.

Karaçay Nüfus Dağılımı

Bölgeler	1979	1989	Oran (%)
Genel	131.074	156.140	100
Rusya Fed.	125.792	149.663	95,9
Karaçay-Çerkez M. Ob.	109.196	128.746	82,5
Diğer	----------	6.477	4,1

BALKARLAR

Balkarlar ise Karaçayların doğusundaki Çerek, Çegem, Baksan, Malki ve Terek civarında yoğun halde bulunmaktadırlar. Kendilerine "Taulı (Dağlı)"da diyen Balkarlar 1989 nüfus sayımına göre 88 bin kişiden ibaret olup, % 88'si (78.000) Kabardin-Balkar MC'nde yaşamaktadır. Bir iddiaya göre Bulgar Türklerinden, diğer bir iddiaya göre Hazar Türklerinden gelmektedirler. Bugün Balkarlar 1. Bezengiy veya Bizingi, 2. Hulamlı, 3. Çegemli, 4. Urusbeyli ve 5. Baksanlı gibi kollara ayrılırlar.

Karaçay-Balkarlar'da Din: Karaçay Balkarlara İslâmiyet oldukça geç XVIII. yy. ikinci yarısında Kabardalar tarafından getirildi. Fakat buna rağmen islâmiyet onlarda kısa zamanda derin kök saldı. Karaçay ve Balkarlar çevrelerindeki Çerkez kabilelerinden çok daha fazla dindar olarak kabul edilirler. Buna rağmen bütün onların ibadete açık olan camilerinin sayısı birkaçı geçmez. Kafkasya Türklerindeki dine olan sıkı bağlılıkta Kadiriye tarikatının kuvvetli tesiri olması muhtemeldir.

Kafkasya Türkleri Ruslarla yapılan silahlı mücadelelere 1920-21

yıllarındaki Dağıstan-Çerkez ayaklanmasına da aktif olarak katılmamışlardı. Ayrıca onların II. Dünya Harbi esnasında herhangi bir ciddi sorun çıkardıklarına dair delil de bulunmamaktadır. Buna rağmen Karaçay-Balkarlar, Çeçen-İnguş ve bazı müslüman Osetinlerle birlikte topyekün sürgüne tabi tutulmuşlardı.

NOGAYLAR

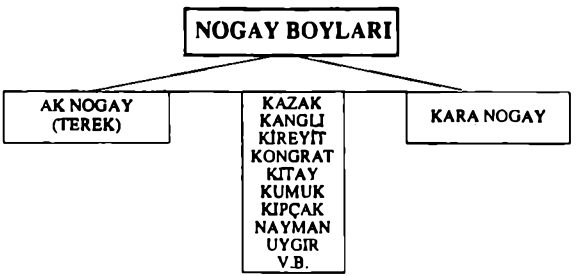

Bir siyasi kavim adı olan Nogay adı Cengiz Hanın torunu Nogay'dan gelir. Büyükçe bir Türk topluluğu bu ad altında toplanmıştır. Tarihte Altın Ordu Devletinin yıkılmasından sonra kurulan hanlıklar arasında da adı geçen Nogay, yanlış olarak Tatarlar için de kullanılmıştır. Fakat Kazaklar, Tatarlara Nogay derler. Dağıstan'ın kuzey kısımlarında, bilhassa Terek havzasında yaşayanlarına Ak-Nogaylar denir. İlk Nogayca alfabe 1928'de Latin harfleri esasına göre düzenlenmişti. Diğer Türkî alfabeler gibi bu da 1938'de Kril harfleri ile değiştirildi ve 1944'de yapılan değişikliklerle bu günkü halini aldı.

1989 nüfus sayımına göre 79 binden fazla olan Nogaylar aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere başlıca Dağıstan MC ile Stavropolsk krayında yoğun halde dirler:

Nogay Nüfusu Dağılımı

Bölgeler	1979	1989	Oran (%)
Genel	59.546	75.564	100
Rusya Fed.	58.639	73.901	97,8
Dağıstan MC	24.977	28.294	37,4
Stavropolsk Kray	22.402	--------	29,6
Karaçay-Çerkez M. Ob.	11.872	12.993	17,2
Çeçen-İnguş MC	6.093	6.884	9,1
Diğer	--------	4.991	6,6

KUNDUR VE KAFKASYA TÜRKMENİ

Yukarıda saydığımız boyların dışında Kafkasya bölgesinde Kafkasya (Stavropol) Türkmeni ve Kundur adlı iki Türk boyu daha mevcuttur. Daha doğrusu Kundurlar değişik sebeplerden Kafkasyadan İdil deltasına göç edip orada yerleşmiş Nogaylara pek yakın bir Türkî boydur.

Kafkasya Türkmenleri ise XVIII. yy'da büyük Türkmen boyundan kopma bir topluluktur. Sayıları 15 bin civarındadır. Çavdur, Sönçhacı ve Iğdır uruğlara ayrılırlar.

Bu bölgede bir de Türk boyu olmakla birlikte son devirlerde büyük çoğunluğu Azerbaycanlılaşmış Tatlar mevcuttur. Bunlar Şii mezhebindendirler. Kuzey-doğu Azerbaycan'da ve bilhassa Kuba'da ve bir miktar da Dağıstan'da yaşarlar. 1926'da 70 bin kişi Tatça (İran dili) konuştuğu halde ancak 30 bini kendini Tat olarak kabul etmişti. 1989 verilerine göre ise Tatların sayısı 30.817 idi.

Özetlersek Kafkasya'da Azerilerin dışında Kumuk, Karaçay, Balkar, Nogay, Kafkasya Türkmeni gibi değişik adlardaki yerli Türk boyları yaşamakta olup, bunların toplam nüfusu yarım milyonu aşmaktadır.

KAFKASYA MÜSLÜMANLARI

Kafkasya'da Ermeni ve Fars dil ailesine mensup Ossetin'lerin dışındaki gayri Türkî toplulukları üç gurupta (Abhaz-Adige; Hartvel ve Çeçen-Dağıstan) mütalaa etmek mümkündür. Bunlara dahil olanlardan 4 milyon nüfusa sahip olan Gürcülerin (ancak bir kısmı müslüman) dışındakilerinin ekseriyeti müslümandır.Aşağıdaki tablo Kafkasya (Yafet) dil ailesinin dağılımı hakkında genel bir fikir verecektir.

KAFKASYA (YAFET) AİLESİ
KUZEY-BATI (Abhaz-Adige) GURUBU
GÜNEY (Hartvel) GURUBU
KUZEY-DOĞU (Çeçen-Dağıstan) GURUBU
ABHAZ ABAZA
ÇERKES (ADİGE) KABARDA
UBUH
ZAN
SVAN
MİNGREL
LAZ(ÇAN)
Yukarı Bali
Aşağı Bali
Laşhi
Lentehi
Atina
Vitse
Arhavi
Hope
NAH
ÇEÇEN KİSTİN
İNGUŞ BATSİ
GÜRCÜ
DOĞU
BATI
Hartli
Kahe
İngiloy
Feraydan
Thuşi
Çevsur
Pşav
Mohe
Mthiul
Cavah
Mesh
DAĞISTAN
LAK
DARGİN
AVAR
ANDİ
DİDO
LEZGİN
KUZEY
GÜNEY
DOĞU
Salatavi
Hunzahı
Batluh
Karahi
Antzuhi
Andılal
Andi
Botlih
Godoberi
Karati
Ahvah
Kvanod
Çamalal
Tindi
Dido
Hvarhi
Bejti
Hunzik
Tabasaran
Agul
Rutul
Tsahur
Kruz
Hinalug
Buduh
Udin
Kubaçin
Kaytak

NOTLAR

A. Caferoğlu, «Kuzey Azerbaycan», *TDEK*, s. 1104-1153.

N. Devlet, «Karabağ Olayları», *TE*, sayı 175 (Mayıs 1988), s. 32-35.

M. Frankland, «If looks could kill at the coctail party», *OB*, (30 Ekim 1983).

E. Fuller, «More personnel changes in Azerbaijan», *RLR*, (2 Ocak 1984).

P. Kamenka, «Between Mohamed als ein unheimlicher Nachbar», *FAZ*, (31 Aralık 1983).

Ş. Kuzgun, *Hazar ve Kuruçay Türkleri*, Ankara 1985.

K. Oder, *Azerbaycan*, İstanbul 1982.

«Soviet Azerbaijan's southern headache», *R*, (10 kasım 1983).

«Shiites in the Soviet Union», *AFP*, (27 Aralık 1983).

A. Tagiye, «Questions and Answers, The language of lies and the truth about languages», *KD*, (25 Ocak 1984).

S. Oğan, *Pazar ekonomisine geçiş süreşince Azerbaycan'ın bölgelere göre iktisadî yapısı ve dış ekonomik ilişkilerin analizi*, M.Ü. Sosyal Bilimler Ens. Maliye Bölümü Malî Hukuk Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (İstanbul 1992).

N. Eyüpoğlu (haz), «Azerbaycan Halk Cephesinin Kuruluşu», *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı 71 (Şubat 1991), s. 52-62.

Y. Aslan, «Azerbaycan» 1991, *Yeni Forum*, XIII, sayı 273 (Şubat 1992), s. 25-28.

A. Yalçın, «Azerbaycan'da İktisadî Reform Sorunları, *Yeni Forum*, XIII, sayı 274 s. 39-43.

N. Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları*, M.Ü. Sosyal Bilimler Ens. Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (İstanbul 1989).

ORTA ASYA BÖLGESİ

Kızılyar
ıtropavlovski
Pavlodar
Gorno- Altay
Tselinograd
Semipalatinsk
Üst-Kamenogorsk
Karaganda
T A N
Balhaş
Balkaş
gölü
Taldı Kurgan
Alma-Ata
Kentau
Türkistan
Cambul
Çimkent
Talas
Bişkek
(Frunze)
Çolpan Ata
Issık Köl
Aksu
Taşkent
Namangan
Andican
Kokand
Oş
Hocent
Fergana
Narın
Kaşgar
Yarkent
Hoten
Düşanbe
Kulyap
Kurgan-Tübe
T A C İ K İ S T A N
İ S T A N
H A L K C U M H U R İ Y E T İ

SEKİZİNCİ BÖLÜM
ORTA ASYA (BATI TÜRKİSTAN)

Orta Asya tabiri dar ve geniş olmak üzere değişik şekillerde kullanılmaktadır. Eski Sovyetler Birliği'nde Orta Asya cumhuriyetleri denilince, Türkmenistan, Kırgızıstan, Özbekistan ve Tacikistan belirtilmek istenirdi. Kazakıstan dahi Orta Asya'ya dahil edilemedi. Aslında tarihçiler için olduğu kadar coğrafyacılar için de Orta Asya (İng. Central Asia, Alm. Mittel Asien) tabir değildir. Çarlık döneminde Orta Asya Bozkır ve Türkistan genel valiliğini (Hive ve Buhara Hanlıkları hariç) içine alan bölgeye verilen addı. Geniş anlamda aldığımız zaman ise Orta Asya bugün BDT'nun beş cumhuriyeti (Kazakıstan, Kırgızıstan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan), Moğolistan Halk Cumhuriyeti (Dış Moğolistan), Çin Halk Cumhuriyetine dahil İç Moğolistan, Singiang-Uygur (Doğu Türkistan) ve Tibet muhtar bölgeleri ile Afganistan'ın kuzeyini içine alan coğrafi bölgedi.

Türkistan tabirine gelince: Türkistan "Türklerin Ülkesi" anlamına gelmekle birlikte hiçbir zaman bütün Türkleri içine alan bir tabir olamamıştır. Çok eski devirlerde de kullanıldığı bilinen bu kelime resmî olarak XIX. yy'da çarlık döneminde yukarıda da bahsettiğimiz üzere, bugünkü Özbek, Türkmen, Kırgız ve Tacik cumhuriyetlerinin (Hive ve Buhara Hanlıkları hariç) bulunduğu bölgeyi belirtmek üzere, Türkistan Genel Valiliği şeklinde kullanılmıştı. Her ne kadar Türkistan Çin ve eski Sovyet (Orta Asya'daki) yönetimindeki Türk illeri için genel ad olarak kullanılmakta ise de Moskova ancak Çin yönetimi altındaki Singiang-Uygur muhtar bölgesinden bahsederken Doğu Türkistan tabirini kullanmakta, fakat kendi hakimiyeti altındaki Orta Asya'daki Türk bölgelerine Batı Türkistan adını vermemekte idi. Zaten Doğu Türkistan da 1884 yılından beri resmî olarak Singiang diye adlandırılmıştır.

Çarlık Rusyası Batı Türkistan'ı biri kuzeyde Kazak bozkırlarının büyük

kısmını içine alan Bozkır Genel Valiliği, diğeri tahminen Aral ve Balkaş gölleri güneyinde kalan Türkistan Genel Valiliği Akmolla (Akmolinsk), Semey (Yetitam-Semipalatinsk), Ural (Uralsk) ve Turgay (Turgaysk) vilayetlerine (oblast); Türkistan Genel Valiliği ise Sır Derya, Cetis (Semireçie), Fergana, Semerkand ve Hazar-ötesi askerî valiliklerine bölünmüştü. Bolşevikler iktidara gelince 1918 yılında güneyde Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini ve 26 Ağustos 1920'de de kuzeyde Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini kurdular (Çarlık döneminde yanlışlıkla Kazaklara Kırgız denilmekte idi, dolayısıyla da Kazak adı yerine Kırgız adı verilmişti). 1920 yılında ise Buhara ve Hive Hanlıkları ortadan kaldırılarak bunların yerine Buhara (25 Ocak 1920) ve Hive (6 Ekim 1920) Halk Cumhuriyetleri kuruldu. Görünüşte müstakil olan bu halk Cumhuriyetleri de kısa bir müddet sonra ortadan kaldırılarak Buhara Halk Cumhuriyeti 20 Eylül 1924 ve Hive Halk Cumhuriyeti 29 Eylül 1924'te Türkistan MSSC'ne dahil edildiler. 14 Ekim 1924'te ise Türkistan MSSC de ortadan kaldırılarak (27 Ekim) yerine Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ile Tacik Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kuruldu. Tacik MSSC'i 12 Haziran 1929'da ittifak cumhuriyet statüsünü aldı. Kırgız MSSC'nin adı 15 Haziran 1925'te düzeltilerek Kazak MSSC ve 5 Aralık 1936'da ise ittifak cumhuriyet statüsüne sahip oldu. 1 Şubat 1926'da ise Kırgız MSSC kuruldu. Bu muhtar cumhuriyette aynen 5 Aralık 1936'da ittifak cumhuriyet statüsünü kazandı. Bu şekilde Sovyet Orta Asyası'nda bugünkü idarî bölünmeler meydana geldi. Şimdi Batı Türkistan'da 5 bağımsız cumhuriyet bulunmaktadır.

Kısa Tarihçe

M.Ö. VIII-VII. yy'da Türkistan diye adlandırdığımız coğrafî bölge Doğu Türkistan (Kaşgar), Aral gölü, Hazar Denizi, Karadeniz'in kuzey kısımı ve Dnepr ile Tuna nehirlerine kadar olan geniş bölgeyi içine alan Saka İmparatorluğu'na dahildi. Yabancıların İskit dediği bu kabilenin adı Saka olup, büyük bir ihtimalle Türk idiler. Bugünkü Yakutların da kendilerine Saka demesi bu görüşü teyid eder mahiyettedir. Sakalardan sonra bu bölgenin en eski hakimlerinden biri olarak da Hunları görmekteyiz. M.Ö. 220'den M.S. 216 yıllarına kadar bu bölgeye hakim olan Hunlar 216'dan sonra gene bir Türk kavmi olması muhtemel olan Siyempi (Sie-yen-t'o) lerin hakimiyeti altına girdiler. 394 yılına kadar hükümranlıklarını sürdüren Siyempiler de iktidarı diğer bir Türk boyu olan Avarlara bırakmak zorunda kaldılar. 552 ise Kök-Türklerin Batı Türkistan'a sahip olduklarını görmekteyiz. Ve bu bölge 745 yılına kadar Kök-Türk (veya Gök-Türk) hakimiyetinde kaldı. Daha sonra burası Çinlilerle birlikte Türgeş, Uygur, Kırgız ve Karluk gibi değişik Türk boylarının mücadele sahası

oldu. Daha sonra burada (930 ile 1130 yıllarında) Karahanlılar hüküm sürdüler. Karahanlıların üçüncü hanı olan Satık Bugra Han 934'te İslâmiyeti resmen kabul ederek Türkistan'da yeni bir dinin ve kültürün yayılmasına önayak oldu. 1040 ile 1157 yılları arasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir parçası olan bu bölgede bu tarihten sonra kurulan Harezmşahlar devleti 1219'da üstün Mogol-Türk güçlerine dayanamayarak dağıldı ve bu bölge Çıngız Han'ın ve oğlu Çağatay'ın hakimiyeti altına girdi. Çağatay devletinin parçalanmasından sonra Türkistan tarihinde büyük bir şahsiyet olan Timur (1336-1405) Türkistan'da hakimiyetini kurdu. Timur yaptığı 18 seferle imparatorluğun sınırlarını (1372-1403) Afganistan, İran, Irak, Kafkasya, Suriye, Anadolu ve Hindistan'a kadar yaymayı başardı. Bu geniş imparatorluğu tek elden idare etmek mümkün değildi. Ve Timur'un ölümünden sonra parçalandı. Torunu Muhammed (Timur'un büyük oğlu Cihangir'in oğlu) başkent Semerkand'ta tahta çıkarken, diğer torunları (Ömer, Şeyhin oğulları) Pir Muhammed ile İskender Fars ve Irak-ı Acem'de (Şiraz, İsfahan, Hemedan), üçüncü oğlu Miranşah Irak-ı Arap (Bağdad) ve Azerbaycan (Mugan)'da, en genç oğlu Şahruh ise Horasan'da yerleştiler.

Bunlar arasında Şahruh (1407-1447) Maveraünnehr de hakimiyetine alarak, (başkent Herat) devletini kurdu. 1421'de de Azerbaycan'ı kendine bağlamıştı. Tanınmış bir astronom olan oğlu Uluğ Beg (1447-1449) zamanında Maveraünnehr Özbeklerin hücumuna uğradı. Büyük mücadelelere sahne olan bu bölgede Timurlulardan yalnız Hüseyin Baykara (1469-1506) Horasan'da tutunabildi, devrinde Herat sayılı kültür merkezlerinden biri oldu. Şair Ali Şir Nevaî burada yetişti. Baykara'nın oğlu Bedi-üz-Zaman devrinde Horasan Özbeklerin hücumuna uğradı. Şibanî Muhammed, Heratı, zaptetti. (1507), ve Timurlular ortadan kalktı. Aynı soydan gelen Zahir-üd-Din Babûr atalarının ülkesinde başarılı olamayınca Hindistan'a giderek Türk-Hind devletini kurdu (1514).

ÖZBEK HANLIĞI (1428-1599)

Altın Ordu Hanı Özbek'ten (1312-1340) dolayı bu adla anılan Orta Asya Türklerinin bir kısmı bu soydan gelen Ebu'l-Hayr (Batu'nun kardeşi) idaresinde toplandılar ve onu Sibir'de (Tobolsk yakınında) han ilân ettiler. Ebu'l-Hayr 1431'de Gürgenç dahil Harezm'i 1447'de Seyhun dolaylarındaki bütün bölgelere hakim oldu. 1457'de Oyratların (Moğol/Kalmuk) hücumuna uğrayan Özbeklerin bir kısmı Moğolistan'a çekildi (Kazaklar). Bu gruplar orada Kırgızlarla karışarak Kırgız-Kazaklar diye anılmaya başlandılar.

Ebu'l-Hayr'ın torunu Şibani, Timurluları hakimiyeti altına aldı, fakat Merv'de Safevilerle yaptığı savaşta öldü (1510). Özbek Hanlığı yıkılmaktan Sa-

feviler ve Timurilerle yaptığı uzun mücadelelerden sonra kurtulabildi. Fakat Abdullah Han II (1560-1598) Safevi hükümdarı Şah Abbas'a yenilince Özbek Hanlığı parçalandı. Değişik ufak hanlıklar kuruldu (Hive, Buhara, Hokand).

Kazaklar

Kalmukların (Oyrot) hücumundan sonra Kazak boyları Karay ve Cani Bek Hanların yönetiminde Moğolistan'a geri dönmüşlerdi. Karay'ın oğlu Burunduk Han (1489-1509) ve bilhassa Cani Bek'in oğlu Kasım Han (1509-1518) devrinde Kazak kabileleri Ebu'l-Hayr'ın bölgesinde süratle yayıldılar. Bu devirden itibaren Kazak ve Özbek tabirleri değişik bir mana aldı. İlki Sır-Derya'nın kuzeyinde kalan kabileler, ikincisi ise Şeybanî'yi takip ederek Sır-Derya'nın güneyinde kalanlar için kullandı.

Kasım Han devrinde Kazaklar'da birlik mevcuttu. İcap ettiğinde 200 bin atlı kuvvet toplanabiliyordu. Kazaklara ne Oyratlardan ne de Nogay Oblasından tehlike mevcuttu. Kazak ülkesinde birlik güçlü değildi. Ülkenin yönetiminde Çıngız soyundan gelen hanlar bulunuyordu. Fakat asıl hakimiyet değişik boyların beyleri ve batırlan elinde idi. Kasım Han'ın ölümünden sonra Kazaklar Büyük (Ulu) Yedi-su bölgesi; Orta (Orta cüz) merkezi bozkır bölgesi ve Küçük (Kici cüz), Ural nehrinin doğusundaki bölgeye sahip ordalara bölündü.

HİVE (HAREZM) HANLIĞI

Timurlular ve Özbekler döneminde sık sık bağımsızlığını kaybetmiştir. XVII. yy'da hanlığın hakimiyeti altındaki bölgeler Amu Derya'nın aşağı mecrasından Horasan'a (Kopetdağ) ve Mangışlak'a kadar uzanırdı. 1615 yılında Hive, Harez'imin başkenti oldu. En meşhur hanlarından biri olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1644-1663) hanlıktaki birliği sağlamış ve ilim dünyasına *Şecere-i terakime* (Türklerin soyağacı) adlı eseri hediye etmiştir. Oğlu Anuşa Han (1663-1687) 1681-85 yıllarında Buhara'daki Şeybanilere karşı üç sefer düzenleme cesareti bulmuş ve hatta Semerkand'ı işgâl etmiştir. Daha sonra Harezm Hanlığı, Buhara Hanlığı'nın hakimiyeti altına girmişti. Ancak Arap Muhammed Han (1702-1717) Hive Hanlığı'nı bu boyunduruktan kurtarabildi. Halefi Şir Gazi (1717-1728) ise Ruslara karşı mücadele etmek zorunda kaldı. 1740'ta hanlık İran'dan Nadir Şah'ın hücumuna uğradı. Harezm Hanı İlbars (1728-1740) İranlılara karşı mücadele ederken bu sefer Kazakların Küçük-Cüz hanı Ebu'l-Hayr, Hive'yi işgâl etti, ancak Nadir Şah'ın korkusundan geri çekildi ve hanlık 1747'ye kadar onun hakimiyeti altında kaldı. 1763 yılında Mangıt, Kıpçak ve Kongrat boyları arasında mücadele patlak verdi ve Mangıt boyu hakimiyetini Kongrat'lara teslim etmek zorunda kaldı (1790). İç huzursuzluklar Harezm

hanını 1873'te Rus himayesini kabul etmek zorunda bıraktı ve durum 1920'ye kadar sürdü.

BUHARA EMİRLİĞİ

1599'da Astrahan Hanı Yar Muhammed'in torunu Baki Muhammed kendini Buhara hanı ilân etmişti. Bundan sonraki dönem karanlıktır. 1753'te ise Gıt sülalesinin kurucusu Muhammed Rahim Atalık hakimiyeti ele geçirdiyse de hanlığın içinde sükûnu sağlayamadı. Komşuları ile (Hive, Hokand ve Afganistan) iyi münasebeti kuramadı. Atalık yerine geçen Daniyal (1758-1785) döneminde de huzur sağlanamadı. Ancak Şah Murad (1785-1800) döneminde Buhara Emirliği huzura kavuştu ve onun döneminde eğitime ehemmiyet verildi. Yerine geçen oğlu Emir Said Haydar (1801/2-1826) da dinî eğitime ehemmiyet vermişti. Ancak ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgaları başladı. Mücadelede gaddarlığı ile şöhret bulan Nasrullah (1826-1860/61) üstün geldi. 1840'da Fergana (Hokand) Hanlığı'na hücum etti ve Muhammed Ali Han'ı idam etti. Daha sonra Şehr-i Sebz'i ele geçirdi. Belh, Haymana, Andhoy, Kunduz, Şıbırgan ve Mezar-ı Şerif beylerinin ayrılıkçı hareketlerini fark ederek onlar üzerine yürüdü. Ancak 1849'da Belh eyaletini Afganistan'a kaptırdı. Böylece Buhara Emirliği Amu Derya'nın sağ kısmında Harezm (Hive) Hanlığı'na kadar olan bölgeye hükmediyordu. Nasrullah ölünce, kendinden farklı olmayan oğlu Muzaffer (1861-1885) tahta geçti. 1865 yılında Fergana (Hokand) Hanlığı Taşkent'i Ruslardan korumak için mücadele ederken o da Hokand'ı işgâl ederek, arkadan vurmuş oldu. Ancak Buhara 1868'de Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı. 1920'de de ortadan kalktı.

FERGANA (HOKAND) HANLIĞI

Timur İmparatorluğu'nun çöküşü ile Timur'un torunu Ömer Şeyh (1467-1493) Fergana vadisinde bağımsızlığını ilan ederek Ahsikent'i başkent yaptı. Oğlu Babur ise başkenti Andican'a nakletti, ancak 1597'de Şaybanilere mağlup oldu ve hakimiyet Özbekler'e geçti. Babur döneminde Fergana (Hokand) Hanlığının sınırları doğusuda Kaşgar, batıda Semerkand, güneyde Badakşan dağları ve kuzeyde Almalık ile Alma-Ata şehirleri ile sınırlanıyordu. Fergana vadisinde Andican, Ahsikent, Kaşan, Özgent, Margilan, İşfara, Varuh, Kanibadem, Hocent ve Oş gibi tarihî şehirler bulunuyordu.

1732'de Hokand şehrinin temeli atıldı ve XVIII. yy.'da Fergana Hanlığı'nın merkezi oldu. Daha sonra hanlık Semerkand, Katta-Kurgan ve Şehr-i Sebz'i de kendi topraklarına kattı. 1819'da Aral gölünün güney kısımları işgâl ve burada Sır Derya nehri üzerinde Ak Mescit kalesi inşâ edildi. 1830'da Kaşgar'ı işgâl

eden Çinliler üzerine yürülmüş ve bir antlaşma yapılmıştı. XIX. yy.'ın ikinci yarısında Hokand (Fergana) Hanlığı'nın Pamir'den İli nehrine ve Altay dağlarında Sır Derya'nın aşağı mecrasına kadar uzanıyordu. Ancak bu durum Balkara Emirliği ile aralarının bozulmasına neden olmuştu ve arada kanlı savaşlar yapıldı. 1840'ta Emir Nasrullah Hokand'ı işgâl etti ve Muhammed Ali Han ile yakınlarını idam ettirdi. Bundan sonra Hokand Hanlığı huzur bulamadı. 1852'de ilk Rus hücumuna uğradı ve 23 yıllık mücadeleden sonra 1876'da Rus hakimiyeti altına girdi ve ortadan kaldırıldı.

Rus Hakimiyeti Altındaki Kazak Bozkırları

Kazak bozkırlarının ve Kırgız sıradağlarının çok geniş arazisinin Rusya'ya bağlanması daha çok XVIII.yy.'ın başlarında Kazan Hanlığı üzerinde, Oyrotların baskınlarına karşı, bunlara Ruslar'dan destek sağlayacak olan esnek bir hâmilik kurulması ile başladı. Bunu XIX. yy.'ın ortalarında, önce sınırlarda ve sonraları steplerin ortasında tahkimat hatları ile kalelerin inşası izledi.

İşgâllerin son tarihi olarak, Hanlığın iktidarının dört Ordu'ya bölünerek tasfiye edilmesi devirleri geçerlidir: 1822'de *"Orta Ordu"* 1824'te *"Küçük Ordu"*, 1845'te *"Bükey Ordu"* ve 1848'de ise *"Büyük Ordu"* kuruldu. En sonunda da Ruslar, 1864'te Türkistan Emirliği'nin mülkiyetinde bulunan ve fakat nüfusunu Kazaklar'ın teşkil ettiği Sır Derya bölgesini işgâl etti.

Rus hâkimiyetinin tesisi, yavaş yavaş ve akıllıca tatbik edildi. St. Petersburg'daki yönetim, Kazaklar'a vatandaş statüsünü vermedi. Bunlar daha ziyade *"Yabancı" ("Inordtsi")* olarak kaldı. Askerlik hizmetlerinden muaf tutuldular ve kısmen kendi geleneksel hukuklarına bağlı kaldılar. Asilzâdeleri her ne kadar haklarından yoksun kıldılarsa da, taşra kısımlarında "ihtiyarlar heyeti" yoluyla kendi kendilerini idare etmeye devam ettiler. Rus idaresi, Kazaklar'la olan münasebetlerinde, 1860 yılına kadar Kazan Tatarları'nı aracı olarak kullandı. Bunlar da, Kazaklar üzerinde siyasî ve iktisadî tesirlerde bulunmak ve göçebeler üzerinde İslâmî inancını güçlendirmek suretiyle bundan istifade ettiler.

Bu arada Ruslarla Kazaklar arasındaki münasebetler çok çabuk bozuldu. XIX.'yy.'da Ruslar ile Ukraynalılar tarafından ilk tarım kolonilerinin kurulması yüzünden işlenmemiş arazilerin gitgide azalması, göçebelerin sürülerinin hareketi bakımından hayati bir önem taşımaktaydı. Çabucak ve henüz doğrudan yönetimin kurulmasından önce, Ruslara karşı isyanlar başgösterdi. Bunların çoğu, artık mülklerinden yoksun edilen asiller tarafından yönetildi ve Hive ile Hokand Hanlıkları tarafından desteklendi. 1783 ile 1870 arasında, bir asırdan az bir zaman içerisinde çok önemli sekiz ayaklanma meydana geldi.

Çok büyük kayıp vererek kuvvetten düşmüş olan eski feodal asiller 1875'ten sonra, Rusların mevcudiyetine karşı artık daha fazla karşı koymak gücüne sahip değillerdi. Böylece, Kazaklar ülkesi, "pasifize edilmiş" bir şekle sokuldu. Bununla birlikte Kazakların Tatarlar tarafından yayılan "Türk birliği" ile "İslâm birliği" fikirlerinin etkisi altında artık bir aşiret veya boya değil, bir "millet"e mensup olduklarını hissettikleri görülmektedir. Ruslar, bir yandan bu millî duygulardan huzursuzluk duyarken, diğer yandan da bundan yararlanmayı ümit ettiler ve 1870'de Tatarların etkilemelerini nötralize etmeyi amaçlayan yeni bir politik uygulamaya geçtiler. Kazak öğretim müesselerinde, Tatarların ders vermelerini önleyici tedbirler alındı. Buna karşılık olarak, Rus-Kazak okulları kuruldu. Bu okullar, Kazaklar'ı terakki yolunda ilerletmeyi sağlamak için yegâne imkânı, Ruslarla işbirliğinde görecek olan "Batı zihniyetli" yeni münevverlerin yetişmesini sağlayacaktı. Şu üç büyük yazar bu yeni münevverlerin tipik temsilcileri idi: Rus ordusu subayı ve şarkiyatçı Çokan Velihan (ov) (1835-1865), etnograf ve pedagog İbray Altınsarı (n) (1841-1889) ve kabiliyetli bir filozof olup liberal fikirleri benimsemiş Abay Kunanbay (ev) (1845-1904). Asilzâde tabakasına mensup olup, Rus okullarında öğrenim gören Ali Bükeyhan (ov), Ahmed Baytursun, Mir-Yakup Dulat.. vb. gibi diğer münevverler ise, XX. yüzyılın başlarında, yukarda adı geçen üç Kazak fikir adamının izlerinden yürüdüler. Neticede milliyetçilik akımı, tamamen "kazakçı" bir karakter kazandı ve artık "pantürkçü" değil, hattâ Rusya'daki öbür müslümanların çabalarına ve özellikle de Tatarlara karşı vaziyet aldılar.

Ruslarla verimli bir işbirliği yapmak yönündeki umut, yine de bir hayâl idi. 1891-92 yıllarında, step bölgelerinin bakirliğinin cazibesine kapılmış olan muazzam bir koloniceler dalgası başladı. Rusya'dan bir milyondan fazla köylü buraya akın etti ve bunlar Turgay, Akmolinsk, Semipalatinsk ve Kırgızistan'a yerleştiler. Bu durum, hayvan sayısının azalmasına ve göçebelerde zaten çok düşük olan hayat seviyesinin bir facia şeklinde daha da düşmesine yol açtı. Bundan sonra, bozkırdaki hayat, Rus koloniceleri ile Kazaklar arasında her gün cereyan eden sürtüşmelerle şekillendi. Bir krizin çıkması, artık kaçınılmaz idi. Bu kriz, 1916'da muazzam bir şiddetle gelip çattı.

Kazak boylarının büyük isyanının dolaylı sebebi ekonomik güçlükler iken, doğrudan sebepleri ise, 25.6.1916 tarihinde "yabancıları harekete geçirme" kararnamesinin yayınlanmasında yer almaktaydı. Bu kararname, Kazaklar'ı askerlik hizmetiyle değil, çalışma hizmetiyle yükümlü kılmaktaydı. Başgösteren karışıklıklar, Özbekler bölgesinde, Hoçent'te ve Çisak'ta başladı. Çabucak Kazakıstan ile Kırgızistan'a yayıldı ve hemen milli bir isyan karakterini ka-

zandı. Açlık ve hastalıklardan ölen çok sayıdaki insan dışında, binlerce sömürgeci ile on bin kadar da Kazak öldü. Rusların misilleme yapmasından korkan 300.000 göçebe Kazak, Çin'e sığındı. İsyan her yerde, görülmemiş bir gaddarlıkla bastırıldı. İhtilalciler, sadece Turgay bölgesinde Amangeldi İman (ov) ve Alibiy Cangildi (n)'in yönetiminde, 1917 Şubat ihtilaline kadar dayanabildiler.

Çarlık hakimiyetinin çöküşünden sonra Kazaklar'ın liderleri, "Alaş Orda" adı altında, liberal programlı millî bir parti kurdular. "Alaş Orda", Ekim ihtilalinden sonra, önce Orenburg ve Ural'ların antibolşevik Rus Kozak askerleriyle ittifak etti ve milli bir hükümetin otoritesi, yalnızca isimde kaldı. Zira yeterli sayıda askere sahip değildi ve bozkırları kasıp kavuran iç savaşa engel olacak güçten yoksundu. Kendi faaliyetlerine karşı "Beyazlar"ın sistemli direnişleri yüzünden "Alaş Orda"nın liderleri, Mart 1919'da "Kızıllara" katılma kararı alarak, Sovyet yönetimi ile bir anlaşma imzaladı. Bu sayede Kazak milletinin menfaatlerini güven altına alacaklarını umuyorlardı. Sovyet yönetimi, iç savaş sonunda Kazaklar ile Kırgızlar'a mevzii bir muhtariyet verdi.

Eski liderleri, önceleri hükümet içerisinde komünist partisinde daha etkili bir rol oynuyorlardı ve aşağı yukarı 1928'lere kadar iktidarda kalabildiler. Bunlar, ülkenin kültürel hayatına hakim oldular ve Kazakların kültürel birliğini sağlama ve özel karakterini muhafaza etmesine gayret ettiler. Bununla birlikte 1924'ten itibaren pek çok tartışmalı mesele üzerinde ve her şeyden önce de göçebelerin yerleşik hale sokulmasıyla ilgili problemlerde ve korumaya çalıştıkları zengin sınıfların imhâ edilmesi meselesinde, Rus komünistlerine karşı vaziyet aldılar. Bunlar, Nisan 1928'de "burjuva milliyetçileri" olarak itham edildiler ve hemen hemen istisnasız olarak tasfiyeye tâbi tutuldular.

Rus hakimiyeti altındaki Türkistan (vilayeti)

Türkistan, Rus orduları tarafından ilk defa XIX. yy.'ın altmışlı ve yetmişli yıllarında zaptedildi.

Türkistan'ın esas zaptı, ancak 1847'den sonra, yani 1837 ile 1847 yılları arasında Sır-Derya yolunu Rus kıt'alarına karşı kapalı tutan Kazak Hanı Kenesarı isyanının bastırılmasından sonra başlar. 1847'de Ruslar Sır-Derya'nın mansabı yakınında ve Hive sınırında ilk askerî istihkâm noktası olan Fort Raim'i inşa ettiler. 1855'te, Hokand Hanlığı'nın Sır-Derya'nın ortalarındaki Ak Mescit kalesini ele geçirdiler ve bu ırmak boyunca hemen askerî tahkimat hatlarını kurmaya başladılar. Hiçbir kuvvet Ruslar'ın Türkistan'a doğru ilerlemesine karşı koyacak gibi değildi. Ülkenin aralarında paylaşıldığı üç beylik, yani Hive, Buhara ve

Hokand, iç mücadeleler ve göçebelerin isyanları yüzünden zayıf düşmüştü. Ayrıca da geri kalmış ekonomi ve zayıf kıt'aları ile iyi organize edilmiş Rus kuvvetlerine ciddi bir karşı koymayı rizikolu bir hale sokuyordu. Bununla birlikte zaptetme işi, Kırım Savaşı, Kazak boylarının başkaldırışları ve Kafkasya'daki savaş yüzünden gecikti. Bu iş, ancak İmam Şamil'in kesin yenilgisinden sonra, Dağıstan'a bağlanan kıt'aların serbest kalması üzerine sistemli olarak gerçekleştirildi. 1855'te General Çernyayevski komutasındaki bir ordu, Vyerni'yi terkederek bir Türkistan şehri olan Yesi'yi, Çimkent'i ve Mayıs 1856'da, o zamanlar Hokand Hanlığı'na ait olan Taşkent'i zaptetti. Ruslar, iki yıl sonra da Buhara'ya hücum ettiler. Mayıs 1868'de Semerkand'ı aldılar ve aynı yılın Haziran ayında Zire-Bulak Savaşı'nda Buhara kıt'alarını imha ettiler.

Daha sonra, 1875'te Hokand'a hücum edildi. Başşehir, 29 Ağustos'ta teslim oldu. 19 Şubat 1876'da, Rusya'nın Orta Asya'daki en tehlikeli hasmı olan hanlık lağvedildi ve Türkistan Genel Valiliğine bağlandı. Türkistan'ın zaptı, 1873 ve 1874 yıllarında Türkmen bölgelerinin işgali ile tamamlandı. 1879'da Gök-Tepe vahası General Skobelyev tarafından alındı ve 1884'te de Merv bölgesi işgâl edildi.

Ruslar, müslüman halka karşı *"sömürgeci"* bir tutum takınmaya devam ettiler. Türklerden gaspettikleri diğer müslüman ülkelerde uyguladıkları tedbirlerin zıddına olarak, burada yerli halkı Ruslaştırmaya veya onları en azından Avrupa medeniyetiyle tanıştırmaya teşebbüs etmediler. Türkistanlılar, imparatorluğun vatandaşları olarak kabul edilmediler ve askerlik hizmetine sokulmadılar. Türkistan, İslâmi hukuka dayalı olan kendi mahalli yönetim tarzına sahipti. Rus makamları, kendini her çeşit dış tesire karşı kapamış İslâm muhafazakârlığının hâkim olduğu geleneksel bir cemiyet şeklini, muhafaza etmeye çalıştı. Ruslar her şeyden önce Türkistanlılar ile İdil boylarındaki daha müterâkki din kardeşleri arasındaki her çeşit ilişkiye karşı geldiler ve Orenburg İslâm kongresinin içtihadlarının Türkistan'a yaygınlaştırılması hususundaki Tatar isteklerini reddettiler. Bütün bu sebeplerden, Türkistanlılar'daki millî şuur, Asya'daki diğer müslümanlardan daha yavaş uyandı.

Türkistan, Kazak bozkırları ile Kırgız sıradağlarının zıddına, bir vaha ülkesi olarak Rus kolonizasyonuna pek uygun değildi. Başarıya ulaşanlar da, çok mütevazi sınırlar içinde kalmıştır. Ayrıca, işlenebilir arazi çok dar olduğu için, cüz'i miktarda da olsa gelen göçmen akını, Ruslarla yerli halk arasında çatışmalar çıkmasına yetiyordu. Diğer yandan demiryolu inşası ile bir dokuma endüstrisi kurulması, bir kısım Rus işçilerinin buraya akın etmesine yol açtı. Bütün bunların sonunda Türkistan şehirleri çabucak, içerisinde "yerlilerin eski

şehri" ile "Avrupa mahallesi"nin yan yana yer aldığı birer koloniyal şehir karakterini kazandı.

Ruslar'ın müstemlekeciliğine karşı koyma, XIX. yy.'ın seksenli yıllarında başladı. Tek tek ferdî hareketler, sonunda dini bir karaktere büründü. Bunlar, *"kâfirler"*e karşı bir "cihad" şekline dönüştü ve bu arada da eski Hokand Hanlığı'nın yeniden kurulması amaçlandı. Liderlerin hemen hemen hepsi bir dinî ortamdan ve ekseriyetle de çeşitli tarikatlardan meydana çıkıyor ve taraftarları ise köylüler ile şehirli zanaatkârlardan teşekkül ediyordu. Bütün bu hareketler, aslında iyi organize edilmemiş ve kendiliğinden ortaya çıkmış şeylerdi. Bunlar, dışardan hiç bir destek almadıkları için, kolaylıkla önlenebiliyordu.

XX. yy.'ın başlarında Rus makamlarının teyâkkuzu, isyana yönelik her çeşit eğilimi başarısızlığa uğrattı. Rus baskısına karşı gösterilen mukavemet, artık bundan sonra sadece reform hareketleri şeklinde kendini gösterebildi. Sansüre rağmen XIX. yüzyılın sonlarında Gaspralı İsmail Bey ile Kırım'daki öğrencilerinin şahsî gayretleri, 1905'ten ittibaren Kazan Tatarları'nın ve nihayet 1908'den itibaren de "Genç Türkler"in etkisiyle, reformcu ve pantürkçü fikirler Türkistan'a nüfuz etti. Japonya'nın Rusya'ya karşı galibiyeti ile Ruslar'la Türkistanlılar arasındaki münasebetlerde yeni bir devir başlar. Ruslar artık hiç de mağlup edilemez gibi görünmemekte idi ve Türkistanlılar gitgide siyasî eserler basan ve yayan gizli veya yarı gizli siyasî cemiyetler kurdular. "Genç Buharalılar" gibi diğer siyasi guruplar, kendilerini açıkca ihtilalci faaliyetlere hasrettiler. 1917 Şubat ihtilali, Türkistanlılara, isteklerini açıkça dile getirmek fırsatını verdi. Mart 1917'te Taşkent'te bir İslâm kongresi toplandı ve bir millî komite kuruldu. Ekim ihtilali patlak verdiği zaman, milli komite iktidarı ele geçirmeğe girişti ve Hokand'da Türkistan için bir İslami hükümet kurdu. Hokand'daki hükümet, varlığını güven altına almayı sağlayabilecek ne bir idari kadroya ve ne de özellikle bir askeri güce sahipti. Ocak 1918'de Taşkent'teki Rus Sovyeti, Rus işçilerinden teşekkül etmiş askerlerini Hokand'a sevketti. Şehir, 19 Şubat'ta teslim alındı ve yağma edildi.

Türkistan'daki Sovyet rejiminin ilk iki yılı, Taşkent'li Rus komünistlerinin yerli müslümanlar üzerinde tam bir hâkimiyet kurmalarıyla karakterize edilir. Beyazordu yüzünden Rusya'nın diğer bölgelerinden irtibatları kopmuş durumda bulunan Sovyet makamlarının ana kaygısını, sadece vahşi bir güçle karşıt ihtilalci düşmanlarıyla savaşmak değil, fakat daha çok müslüman ihtilalcilere karşı mesafelerini ayarlayabilmek idi. Taşkent Sovyetinin liderlerinden birisi, bu tutumu şu formülle ifade etmişti: "İhtilal, Ruslar tarafından yapılmıştır, sadece onlar bundan yararlanabilir."

1919'un sonunda Kızılordu İdil'den itibaren Orta Asya'ya doğru sarktı, kumandanlar, hemen Hive Hanlığı (Aralık 1919) ile Buhara Hanlığı'nın (Şubat 1920) ortadan kaldırılmasına giriştiler. Her iki Hanlık Harezm ve Buhara Halk Cumhuriyetleri şekline dönüştürüldü.

Bu galibiyete rağmen Türkistan'daki Sovyet yönetiminin içinde bulunduğu durum zordu. Zira dıştan ve içten olmak üzere ikili bir tehdide karşı koymak zorundaydı. Bu arada sayıları 20.000'den fazla savaşçıdan oluşan ve Buhara'nın doğusundaki dağlık bölgede, yâni bugünkü Tacikistan'da, tahkimât kurmuş müslüman gerillaların teşkil etiği "Basmacılar"a karşı savaşmak gerekiyordu. Burda söz konusu olan şey, halkın hem Ruslar'a ve hem de komünistlere karşı yönelik ayaklanmasıdır. 1925 yılındaki bu hareket, iyi teçhiz edilmiş Rus kıt'alarının daha müdahale etmesinden önce tavsamaya başladı. Ele başlarında bir gurup, Afganistan'a iltica etti, fakat diğer guruplar tek tek dağlarda 1936'ya kadar dayandılar. Diğer tehlike, eski reformcuların, 1920'den sonra komünist partisine girmeye karar vermiş olmalarıdır. Her ne kadar bunlar komünist olmuşlarsa da, aynı zamanda da milliyetçi ve pantürkist idiler ve bir kaç yıl süresince Türkistan'ın siyasî hayatına hâkim oldular. Bunlar Ruslara karşı vaziyet almakta ve bir "müslüman" milli komünizm ile sınırları çok geniş bir Türk devleti kurmaya çaba göstermekteydiler. Bu devlet Türkistan, Kazakıstan, Kırgızıstan, Başkurdıstan ve Tatarıstan'ı kapsayacaktı. Bu proje, aynı zamanda da Kazan'da Sultan Galiev tarafından geliştirilen "Turan Devleti" ne çok benzeyen bir devlet planı idi.

Ruslar önce, 1921'den itibaren yerli komünistleri önemli mevkilerden uzaklaştırmak suretiyle temkinli bir tepkide bulundular. 1924'te Türkistan yapılan son mukavemetlere rağmen belirli millî cumhuriyetlere, yani Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'a bölündü. Bu olay, tek Türk devleti yönündeki hayale son verdi. Nihayet 1930'da Türkistan'da kütle halinde "temizleme hareketi" başlatıldı ve fasılasız olarak 1938'e kadar sürdürüldü. Bu temizleme döneminde 1919'dan sonra komünist rejime katılmış olan yerli münevverlerin büyük bir kısmı öldürüldü.

KAZAKISTAN CUMHURİYETİ

Kazak adı

Türkiye'de Kazak adı yanlış olarak kullanıldığı için bu konuya bir açıklık getirmekte yarar buluyoruz. Bilhassa Türkiye'de Türkî olan Kazaklarla Rusya'da sınır boylarında bir nevi bekçilik yapan, çoğunluğunu Slavlar'ın teşkil ettiği yan askerî guruplara verilen Kazak veya Kazaçi adı ile karıştırılmaktadır. İsimlerinin benzer olmasına rağmen bu iki topluluğun birbiri ile hiç bir alâkası yoktur. Ancak Ruslar bu adı Kazak boyundan ödünç olarak alınışlardır.

Kazaklar aş. yk. XV. yy.'da geniş bozkırlarda göç eden Türk kavimlerinin bakiyelerinin bir araya gelmesi, Sibir kavimleri ile Moğolların da bir kısmını içine alarak meydana gelmiş bir Türkî kavmidir.

Kazak adı aslında "hür, serbest, bekâr, merd, yiğit ve cesur" manasına gelir. Hatta Türkiye'de de "Kazak erkek" tabiri sertlik ifadesi olarak kullanılmaktadır. Daha sonraları bu tabir "derbeder serseri" gibi manalarda kullanılmışsa da Kazak halkının adı hiç şüphesiz ilk manasından ortaya çıkmıştır. Bu ad ilk manasıyla Slav dillerine de geçmiş ve bilhassa sınır boylarında bir nevi bekçi ve akıncı rolünü oynayan Slav guruplarına (msl. Don Kozakları) da verilmiştir.

Bunun dışında Kırgız, Kırgız-Kazak, Kırgız-Kaysak tabirleri de Rusla tarafından yanlış olarak Kazaklar için kullanılmışsa da, Kazaklar hiçbir zama kendilerini bu tabirlerle anmamışlardır.

Biz de Türkî boy Kazaklan Rus Kazaklarla karıştırmamak için ya Koz veya Rus Kozak tabirini kullanmayı uygun buluyoruz.

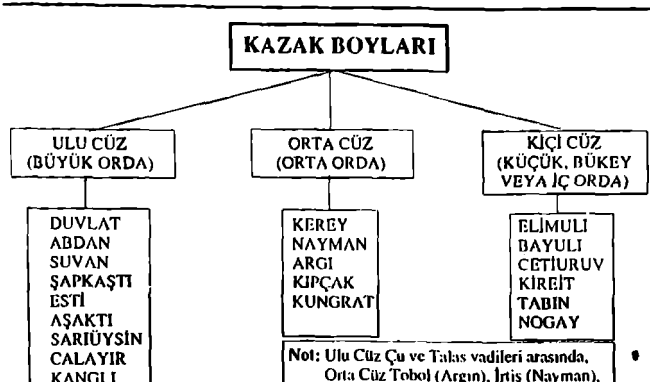

Kazakıstan Cumhuriyeti

Çarlık döneminde Bozkır Genel Valiliğine dahil olan, Bolşeviklerin Orta Asya'da hakimiyeti ele geçirmelerinden sonra 26 Ağustos 1920'de Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını alarak RSFSC dahil edilen, 15 Haziran 1925'te ise yanlış olarak konulmuş olan Kırgız adının değiştirilmesi ile Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve ancak 5 Aralık 1936'da SSC adını ve statüsünü alan Kazakıstan 46° -87° doğu enlemi ile 40° -56° kuzey boylamı arasında Orta Asya'nın geniş bozkırlarını ve civanndaki mıntıkaları içine almaktadır. Kuzey-batısında Volgograd (Stalingrad), Saratov, Orenburg, Çilebi Çelyabinsk) vilâyetleri (oblast), kuzeyinde Omsk vilâyeti, kuzey-doğusunda Batı Sibirya bölgesi, doğusunda Doğu Türkistan (Sinkiang-Uygur Muhtar Bölgesi-Çin), güneyinde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızıstan ile Karakalpakıstan MC bulunmaktadır. Batıdan doğuya doğru İdil nehrinin aşağı mecrası Hazar denizinin doğu sahillerinden Doğu Türkistan'a kadar 2.500 km. uzunluğunda ve kuzeyden güneye doğru aşyk. 1.700 km. genişliğinde 2.853.300 km^2 (2.715.100 km^2)'lik geniş bir sahaya yerleşmiştir. Kazakıstan idarî yönden ağıdaki 20 vilayete (oblast) bölünmüştür. Aktübe (Aktyubinsk), Alma Ata, Alma-Ata şehri, Cambul, Çimkent (Güney K.), Doğu Kazakıstan, Guryev, Ka-

raganda, Kızıl Orda, Kokçetav, Kustanay, Kuzey Kazakistan, Semipalatinsk, Cezkazgan, Mangışlak, Pavlodar, Taldı-Kurgan, Turgay Uralsk (Batı Kazakistan), Tselinograd. Başkenti ülkenin güneydoğusunda yerleşmiş olan Alma-Ata'dır. Arazisi genellikle anzasız olup, ancak doğu ve güney doğuda dağlıktır. İklimi kurak olup, kuraklık güney ve güney batıya gittikçe artmaktadır. Belli başlı nehirleri İrtiş ile Obi kuzey Buz denizine ulaşır, diğerleri ise memleket içindeki göllere dökülür. (Hazar denizi, Aral, Balkaş gölleri vb.).

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre Kazakistan'ın genel nüfusu 16.463.115 idi. Kazakistan BDT'nda kapladığı alan bakımından Rusya Federasyonu'ndan sonra ikinci geniş araziye, nüfus kesafeti yönünden BDT'ndaki cumhuriyetiler arasında dördüncü sırayı almaktadır. Kazakistan'da istatistiklere göre 84 ayrı millet veya etnik gurubun temsilcileri bulunmaktadır. 10 tanesinin nüfusu 100 binin üstündedir. Kazakistan, çarlık döneminden beri bir göç ve sürgün ülkesi (Alman, Çeçen vb.) olmuştur. Rus ve Ukraynalıların göçü ancak 1960 yıllarda, Brejnev'in büyük alanları tanım sahasına çevirme dönemine kadar sürmüştür. Şimdi bunların geri göçleri başlamıştır. Kazakistan'a en son büyük göç 1962'de Çin'den (Doğu Türkistan) Kazak ve Uygurların sığınması ile gerçekleşmiştir. Kazaklar'da milliyetçilik hislerinin artması ve yabancılara karşı daha sert tutum almaları neticesinde, bazı topluluklar Kazakistan'ı terke başlamışlardır. 1921 yılında Sovyetler Birliği'ndeki iç savaşın yarattığı açlık ve 1926 ile 1939 yılları arasında göçebe Kazakları zorla yerleştirme politikası neticesinde 1 milyon civarında Kazak telef olmuştur. Bütün bunlar ve cumhuriyeti yüzölçümünün çok büyük olması Kazaklar'ın kendi ülkelerinde salt çoğunluğa kavuşmamalarına neden olmuştur denilebilir. Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere 1989'da Kazaklar genel nüfusun % 39,7'sini teşkil etmekteydiler.

Kazakistanın Nüfus Dağılımı

Topluluk Adı	Nüfus(1979)	Nüfus(1989)	Oran (%)
Genel	14.684.283	16.463.115	100
Kazak	5.289.349	6.531.921	39,67
Rus	5.991.205	6.226.400	37,82
Ukrain	897.964	895.964	5,44
Belarus	181.491	182.514	1,1
Alman	900.207	956.235	5,8
Özbek	263.295	332.016	2.0

Tatar	312.626	327.871	1,99
Uygur	147.943	184.582	1,1
Koreli	91.984	103.216	0,6
Azeri	73.345	90.082	----
Polonyalı	61.136	59.885	----
Çeçen	38.256	49.506	----
Meshet Türkü	25.820	49.266	---
Yunan	49.930	46.714	---
Başkurt	32.930	41.846	---
Çuvaş	22.310	22.201	---
Kırgız	9.350	14.271	---
Türkmen	2.241	4.045	---
Balkar	2.258	3.556	---
Karakalpak	620	1.515	---
Kumuk	873	1.710	---
Nogay	236	543	---
Tuvalı	182	132	---
Yakut	438	314	---
Altaylı	630	689	---
Karaçay	2.082	2.057	---
Hakas	745	592	---
Gagauz	752	978	---
Kırım Tatarı	834	3.169	---

Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere Ruslar % 37,8, Slavlar müştereken % 44,36, Alman, Koreli, Polonyalı vb. gibi azınlıklar da hesaplandığında bu oran % 54-55'lere çıkmaktaydı. 1989 yılında Kazakistan'da Kazaklar'ın dışındaki değişik Türk topluluklarının toplam nüfusu 1.081.436 olup Kazaklarla birlikte 7.613.357'ye veya % 46,2'lik bir orana ulşıyorlardı. Diğer bir ifade ile Kazakistan'daki Türkî halkların toplamı dahi salt çoğunluğu sağlamaya kafi gelmemektedir. Kazaklardaki yüksek nüfus artışı göz önünde tutulursa ancak 10-20 yıl sonra salt çoğunluğa ulaşacaklardır.

1989 nüfus verilerine göre Kazakların % 80,3'ü kendi cumhuriyetlerinde, % 9,9'u komşu Özbekistan'da, % 7,8'i Rusya Federasyonu'nda ve diğer cumhuriyetlerde yaşarlar.

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Oran %
Genel	6.556.442	8.137.878	100
Kazakıstan	5.289.349	6.531.921	80,3
Özbekistan	620.136	808.090	9,9
Rusya Fed.	518.060	636.038	7,8
Türkmenistan	79.539	87.595	1,1
Kırgızıstan	27.442	37.318	0,5

ÇHC'ndeki Kazaklar'ın nüfusu ise 1 milyon civarındadır.

Kazakıstan'ın ekonomisi

Başlıca tarım ve hayvancılık ülkesi olan Kazakıstan'ın en değerli bölümleri olarak kuzeydeki bozkırlar, güneydeki yaylalar ve doğudaki sunî sulamaya tabi tutulan araziler sayılır. Eski SBKP MK genel sekreteri Leonid Brejnev'in Kazakıstan komünist partisi birinci sekreteri olduğu dönemde (1954) yüz binlerce insanın çok ağır şartlarda gerçekleştirdikleri faaliyetler neticesinde Kazakıstan'ın 25 milyon hektarlık alanı tarlaya çevrilmişti. Önceki adı ile Akmolla'da yeni tarım alanları kazanıldıktan sonra 1961'de burasının adı Tselinograd olarak değiştirildi. İşte bugün bu Tselinograd'ta 158 çiftlik ortalama olarak 30.880 hektarlık alanda ekim yapmakta, her çiftlikte ortalama 4 bin sığır, 6 bin koyun, 180 traktör, 100 biçki makinası bulunmaktadır. Telinograd'taki 827.000 kişinin %40'nı Ruslar ve % 20'sini Kazaklar kalanını ise diğer halklar teşkil etmektedir. Kazakıstan'ın köy ekonimisi dört bölgede mütalaa edilebilir. 1. Yerleşik zirai bölge; bölgede bilhassa buğday, dan, ayçiçeği ve büyükbaş hayvanlar yetiştirilir; 2. Geçiş bölgesi; başlıca dan yetiştirilir ve koyun beslenir; 3. Hayvan besleme bölgesi; bu bölgede koyun beslenir, Aktübe'de ayrıca at ve deve de yetiştirilir; 4. Suni sulama yapılan bölge; burada ise sanayide kullanılan pamuk, pancar, tütün, kendir, yağlı tohumlar ve pirinç yetiştirilir.

BDT'nda tarım ürünleri istihsalinde üçüncü sırayı alan Kazakıstan'da başlıca buğday yetiştirilmekte olup, son yıllarda istihsal azalmaya yüz tutmuştur. Buna göre 1976-1980 yıllarında yılına ortalama 16.340 milyon ton tahıl üreten Kazakıstan'da bu istihsal 1981'de 15.734 milyon tona, 1982'de ise 11.300 milyon tona düştü. Buna rağmen Kazakıstan tahıl üretiminde, BDT'nda önemli bir yere sahiptir. Kazakıstan'da 500 kadar kolhoz (kollektif çiftlik) ve 1.500'den fazla sovhoz (devlet çiftliği) bulunmakta bu çiftliklerde 35 milyona yakın koyun ve keçi, 8 milyona yakın sığır, 2 milyondan fazla domuz ve 1 milyondan fazla at beslenmektedir.

Kazakıstan yeraltı zenginlikleri yönünden de mühim bir yere sahip olup, bilhassa Karaganda bölgesinde zengin kömür yataklarına (rezerv 50 milyar ton tahmin ediliyor), kuzeyde Ural-Enba havzasında petrole rastlanmaktadır. Bunun dışında Kazakıstan'da çıkarılan bakır (rezerv 10 milyon ton) kurşun (bilhassa Altay, Kara-Tav, Ala-Tav, Tekeli'de) ve çinko (Alma Ata) BDT'nun ihtiyacının % 50'sinden fazlasını karşılamaktadır. Bunların dışında demir (Karkaralı, Balhaç, Cez-Kazgan, Ata-Su) manganez, kalay, volfram, molibden, antimuan gibi madenler de ülke ekonomisine mühim katkıda bulunmaktadır. Ayrıca ülkenin doğusundaki (başlıca Altay ve Tanrı dağları) 28 milyon hektarlık bir sahayı kaplayan ormanlar kağıt sanayine katkıda bulunur.

Çok geniş bir alanı kaplayan Kazakıstan'daki ulaşım 12 bin km. uzunluğundaki demiryolları ve 108 bin km. uzunluğundaki karayolları ile sağlanmakta olup (1967), bu geniş ülke için yeterli sayılmamaktadır. Havacılıkta, ulaşımda mühim bir yer tutar. Kazakıstan daha ziyade eski Sovyetler Birliğini tahıl ürünleri ve yer altı zenginlikleri, yani ham madde ile temin eden bir ülke görünümündeydi. Zaten çarlık döneminden beri Kazakıstan Rus ve Ukraynalı köylülerinin bir sömürgesi olarak kullanılmış, 1893'te kurulan muhacere bürosu vasıtasıyla milyonlarca göçmen mümbit Kazak bozkırlarına getirilip yerleştirilmiş ve 1914 yılına kadar 44,7 milyon hektarlık arazi yeni sömürgecilerin hakimiyeti altına gitmişti. Bu politika Sovyet döneminde de devam etmiş ve 1952 yılına kadar buraya Rus muhacirleri getirilmişti. Şimdilik bu göçmen akımı durmuş gibi gözükmektedir.

Tabii ki, Kazakıstan'da hiçbir endüstri yoktur demek doğru olmaz. Kazakıstan'ın en mühim endüstri merkezi olarak maden ocaklarının, makina inşa, tekstil ve gıda endüstrisinin bulunduğu Karaganda'yı görmekteyiz. Bunun dışında Temir-Tau'da demir döküm ve kimya endüstrisi Cez-Kazgan ve Balkaş'ta bakır döküm atelyeleri, kuzey-batıda Kustanay ve Aktübe'de demir-çelik fabrikaları, kuzeyde Petropavlosk (Kızılyar), Tselinograd (Akmolla) ve Pavlodar ve güney doğuda gıda endüstrisi gelişmiştir.

Kültür ve Eğitim

1917 ihtilâli öncesi halkın çoğunluğu konar-göçer bir hayat yaşadığından Kazaklar'da eğitim faaliyetleri pek güçlü değildi. Halkın bir kısmı eski (usul-ü kadim) ya da yeni (usul-ü cedid) metodla çalışan medreselerde veya çar hükümetinin kurdurmuş olduğu Rus-Kazak okullarında eğitim-öğretim görmekte idi. Bunun dışında Tatar molla ve müderrislerinin de Kazaklar arasında eğitim faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Fakat hiç şüphesiz Kazak halkının büyük çoğunluğu elverişsiz şartlar sebebiyle yeterince eğitim

alamamıştı. Ancak 1917 ihtilalinden sonra Kazakıstan'da da Moskova'ya bağlı merkezi sistemin yerleşmesiyle eğitim meseleleri de merkezileştirildi ve Sovyet eğitim sistemi uygulanmaya başlandı. İlk ve orta öğretim Kazakça yapılmakla birlikte Kazakıstan'da ne yuvalar da ne de yüksek okullarda Kazakça eğitim-öğretim yapılmaktaydı. Bu da Kazak gençlerini Rusça eğitime itmekteydi. Neticede Ekim ihtilâlinden önce Rusça'yı hemen hemen hiç bilmeyen Kazakların 1970'te % 41,6'sı 1979'da ise % 50,5'sı Rusça'yı iyi bir şekilde bilir dereceye geldiler.

Kazakıstan'da ilk üniversite 1934'te Kirov'da kuruldu. 1948 yılında ise Kazak İlimler Akademisi teşkil edildi. Bu akademinin 35'ten fazla enstitüsü bulunmakta olup, 2500'den fazla ilim adamı bu enstitülerde görev yapmaktaydı. Ayrıca 40 kadar yüksek okul mevcut olup, bu yüksek okullara bağlı 160'tan fazla araştırma enstitüsü mevcuttur. Kısacası Kazakıstan'daki eğitim müesseseleri genel Sovyet örneğine göre faaliyetlerini sürdürmüşlerdi.

Kazaklar kendi cumhuriyetlerinde azınlıkta olmalarına rağmen bir takım kültürel faaliyetler yürütme imkânına sahip olmuşlar ve eğitim seviyesinin yükselmesi ile de millî kültürel ilgileri artmıştır. Diğer Türkî illerde olduğu gibi Kazakıstan'da da millî şâir ve edipleri belli yıldönümlerinde anmak, onlarla ilgili eserler yayınlamak, heykellerini dikmek bir adet hâline gelmiştir. Bu şekilde milli benlik canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Gerçi bu anma merasimlerinde hatta bütün Türklere ortak olan büyük şahsiyeler bile tek bir Türkî boya mâl edilmekle birlikte (mesl. Ali Şir Nevaî Özbek şâiri olarak lanse edilmektedir) her ne şekilde olursa olsun bir Türk büyüklüğünün yad edilmesi millî ruhun canlanmasına, Türklerin kendi geçmiş tarihlerine olan ilgisinin artırmada mühim rol oynamaktadırlar.

Kazakıstan'da Sır-Derya'da Dede Korkut (Korkut Ata) için bir anıt dikildi. 1960'larda Abay Kunanbay'ın 125. ve el-Fârabi'nin 1100. yılı kutlandı. Kazakıstan Komünist Partisi 1. sekreteri Kunay (ev)'in de bu merasimlere katılması aslında Kazakların milli mirasa olan ilgilerinin bir belirtisi idi. Kazaklar'da millî ruhun canlanmasına mahur Kazak edip ve tenkitçisi Muhtar Avez (ov) da dikkati çekmektedir. Onun belirttiğine göre geçmişe karşı artan ilgi Kazak milli şuurunun canlandığına en iyi işaret olmaktadır. Tarihe ilginin artışı bilhassa Kazak şairi Olcas Süleyman (ov)'un eserlerinde müşahade etmekteyiz. Olcas'ın dışında Yesenberli (n)'ile Alimcan (ov)un tarihi romanları, Murzali (ev) ile Süleyman (ov)'un şiir derlemeleri, Kekilbay (ev), Sanbay (ev), Doscan (ov), Samatay (ev)'in kısa hikayeleri ve Bekhozin (a)'nın tiyatro eserleri bu akımın ürünleridir. Geçmişin mühim vak'a ve şahısları Kazaklar arasında birlik ruhunu

meydana getirmek, millî gururu canlandırmak için kullanılmaktadırlar.

Geçmişe, tarihe olan ilgi tabii ki, yalnız Kazaklar arasında değil Özbek, Tatar gibi başka Türk boylarında da artmıştır. Bu bilhassa Stanlinizm döneminden sonra bir parça meydana gelen serbesti neticesinde mümkün olmuştur ve Sovyet Türk âlimleri de geçmişteki kültürel ve siyasî hareketler hakkında daha açık yazma şansına kavuşmuşlardı.

Fakat her şeye, yani Kazaklar arasında belli ölçüde bir millî şuurun gelişmesine rağmen Kazaklar kültürel yönden dahi umduklarına kavuşamamışlardı. Buna ekonomik, demografik sebeplerin yanında Moskova'nın yürüttüğü kültür politikası da sebep olmuştur. Meselâ son yıllarda Kazak âlimleri dilde Rusça'nın tesirinin artmasına şikayet etmeye başlamışlardı. Stalin döneminde Kazakça'dan Arap ve Fars kelimeleri çıkarılmış, bunların yerine Rusça karşılıkları konulmuştu. Şimdi ise hatta karşılığı Kazakça'da bulunan kelimeler için Rusça kelimeler kullanılmaktadır. Böylece Kazakça gün be gün Rusça'nın tesiri altında kalma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Tabii ki bunun doğrudan-doğruya Moskova'nın zorlaması ile yapıldığını düşünmek pek doğru olmaz, fakat Kazakça'daki bu eğilim için hiç şüphesiz Moskova'nın uyguladığı politika sebeptir. Çünkü kendi dilini iyi bir şekilde öğrenmeyen Kazak aydınları yâ şuurlu ya da ekseri şuursuz olarak yazılarında Rusça kullanmaktadırlar. Bu aslında Kazakça dil eğitimin yetersizliğinden kaynaklanan bir sorundur. Sovyetler Birliği'ne ana dilin ikinci plana itilerek yerine Rusça kullanılması aslında bütün gayr-ı Rus milletler için geçerliydi.

Kazaklarda Din

İslâmiyet Kazakıstan'ın yerleşik veya yarı yerleşik halkının yaşadığı güney bölümlerine (Kızıl-Orda, Cambul ve Çimkent) XI. yy.'da girmeye başladı. Bugün buralar Kazakıstan'ın en dindar yöreleri sayılır ve en çok cami de Cambul, Kızıl Orda, Türkistan, Çimkent ve Alma Ata gibi şehirlerinde bulunur.

Kazakıstan'ın batı merkezi ve kuzey kısımlarındaki bozkırlarına İslâmiyet çok daha geç devirlerde XIV. yy.'da girmiştir. İslâmiyet'e olan inanç da ancak üstün körü olmuş fakat feodal aristokrat sınıfı İslâmî kaideleri uygulamışlar, göçebe halk daha ziyade geleneksel olarak şamanizme bağlı kalmıştır. Ancak XV. ve XVI. yy.'larda başta Yesevi sonra Nakşibendi tarikatlerinin dervişlerinin tesiri ile İslâmiyetin yeni dalgası yayılmıştır. Fakat İslâmiyet geniş halk kütlelerinde kök salması ancak Kazakıstan'ın XVIII. y.y.'ın sonlarında Rusya'nın hakimiyeti altına girmesinden sonra olmuştur. Bu dönemden sonra İdil boyu Tatar tüccarları Kazaklar arasında camiler inşa etmişler ve Kur'an

okulları açmışlar ve böylece İslâmiyetin yayılmasına hizmet etmişlerdi.

XIX. ve XX. yy.'ın sonuna doğru ise güney Kazakıstan'a İslâmiyetin üçüncü dalgası ulaşmıştı. Bu sefer İslâmiyet Buhara ve Hive'den Özbek tüccarları tarafından getirilmişti.

İşin ilginç yönü İslâmiyet Sovyet döneminde yeni bir itici güç kazanmıştı. 1916 yılındaki ayaklanma ve Ruslar'ın ayaklananları katletmesi; 1930'larda başlatılan kolhozlaştırma, göçebeleri zorla yerleşik hayata geçirmek için yürütülen kampanya ve bunun neticesinde Kazak halkının üçte birinin helak olması ve en son olarak ta II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kazakıstan'a Çeçen ve İnguşlar'ın topyekun sürgün edilmesi ve onların iyi organize edilmiş Kadiriye tarikatını halka tanıtmaları; bütün bunlar İslâmiyetin daha fazla güç kazanmasına yol açan faktörler olmuşlardı.

Kazakıstan'da bugün 30-40 kadar cami ve mescit ibadete açıktır. Tesbit edilebilen 20 adet cami şu aşağıdaki şehirlerde bulunmaktadır. Alma-Ata, Türkistan (Ahmed Yesevi'nin mezarı: Orta Asyada'ki en kutsal yerlerden biri sayılmaktadır), Semipalatinsk, Cambul, Kızıl Orda, Kazalinsk, Aktübinsk, Kargalı, Karaganda, Novokazalinsk, Çeltar, Kentau, Tselinograd, Guryev, Uralsk, Petropavlovsk (Kızılyar), Mergen, Abay, Çimkent ve Pavlodar. Gayrı resmî İslâmi faaliyetlere bilhassa güney Kazakıstan'da rastlanmaktadır. Burada Yesevi, Nakşibendi ve Kadiriye tarikatlerinin faaliyetleri sezilmektedir.

Dindarlık derecesi bölgelere göre değişmektedir. Özel olarak Kazaklar'ın genel olarak müslümanların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde (güney ve batıda) dini inanç daha güçlü olup Kazaklar'ın azınlık duruma düştüğü bölgelerde (kuzey ve merkezi Kazakıstan) dini inanç zayıftır. Müslümanların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde İslâmî ve millî adet-örfler hâlâ canlı olarak muhafaza edilmektedir. Din aleyhtarı propaganda çok güçlü yürütülmekte olup, Kazakıstan'da 1948 ile 1975 yılları arasında Kazakça 126 din aleyhtarı kitap yayınlanmıştır. Müslümanlar topluluklar arasında, dillerinde din aleyhtarı kitaplar neşr edilen halklar arasında Kazaklar üçüncü sırayı almaktadırlar (Özbekçe 177 kitap; Dağıstan dillerinde 140 kitap).

suzluk, 16 Aralık 1986'da verilen siyasî bir kararla su yüzüne çıkmıştı. Belirtilen tarihte Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkezi Komitesi sekreteri Razumovsky'nin de bulunduğu Kazakıstan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin olağanüstü toplantısında Dinmuhammed Kunay (ev) emekliliği sebebiyle 1. sekreterlik görevinden alınmış, yerine ise Gennady Kolbin seçilmişti.

İşin ilginç tarafı o bugüne kadar hiç bir Kazak lideri, Kunay (ev)in eriştiği bu yüksek mevkiye ulaşamamıştı. Tabii ki, Kunay (ev)'in Kazakıstan Komünist Partisi Merkezi Komitesi 1. sekreterliğinden uzaklaştırılması, ancak Gorbaçev'un Brejnev yanlılan temizlemesi şeklinde değerlendirme eksik bir yorum olacaktır. Çünkü Kunay (ev) sırf bu gaye ile uzaklaştırılmış olsa idi, yerine başka bir Kazak getirilirdi. Gorbaçev alışılan prosedürünü tersine, yani milli cumhuriyetlerin komünist partilerinin liderlerini o halka mensup bir şahıstan seçilmesi yerine bir Rus asıllıyı 1. sekreterliğe getirmekle bu konuda başka planların olduğunu da göstermişti. Moskova, Sovyetler Biliği'nin buğday ambarı ve müstakbel petrol ülkesi Kazakıstan'daki gelişmelerden hiç de memnun değildi. Rejimin memnuniyetsizliğinde haklı olduğu Kazakıstan'da çıkan olaylardan da anlaşılmaktaydı.

Moskova Gorbaçev tarafından başlatılan yeni siyasî stil "açıklık (Glasnost) politikası" nedeni ile mi veya aldığı karan halk karşısında aklamak gayesi ile mi, Kazakıstan'da olaylar çıktığını yayın organları vasıtası ile halka duyurmuştu. Fakat millî huzursuzluk ayaklanmalar şeklinde kendini gösterince yönetim Kazakıstan Komünist Partisi Merkezi Komitesi 2. sekreterliğine bir Kazak'ı getirmek durumunda kalmış ve böylece az da olsa bir taviz vermişti. TASS'ın bildirdiğine göre, 10 Ocak 1987'de toplanan Merkezi Komite, 2. sekreterlik görevine Saidullah Kubaş (ev)'i seçmişti. Onun yerinde bulunan Rus asıllı Oleg Semjonovic Miroşkin ise meçhul bir göreve nakledilmişti. 60 yaşındaki Kubaş (ev)'in aslen Kazak olup olmadığı bilinmemekte ise de onun Türkî asıllı olduğuna şüphe yoktur. Veteriner olan Kubaş (ev) beşcilik ile ilgili sorumlu mevkilerde bulunmuşken son görev aldığı Kızıl Orda'da son zamanlarda inşaat ve başka sektörlerde yolsuzluk olduğuna dair haberler dağılmıştı. Kubaş (ev)'in bu şaibelere rağmen Kazakıstan Komünist Partisi Merkezi Komitesi 2. sekreterliği görevine getirilmesi onun bu yolsuzluklara karışmamış olduğu şeklinde de yorumlanabilir.

Olaylar Hakkında Rejimin Görüşü

Kazakıstan'daki yolsuzluk söylentileri ve suçlamaları daha eski tarihlere dayanmakta olup, hatta 1985 yılının Ağustos'unda cumhuriyetin ulaşım bakanı

Anatoli Karavayev tevkif edilmişti. Ayrıca Kazakıstan'ın liderleri köy ekonomisindeki gerileme için sorumlu tutulmuşlar. 1985 yılında ise Kazakıstan Politbürosunun üç üyesi vazifelerinden uzaklaştırılmıştı. Alma Ata'nın tersini bildirmesine rağmen takriben son on yılda Kazakıstan'da sosyal ve ekonomik kalkınma plânları gerçekleştirilememişti. 5. Kazakıstan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı (Başbakan) Nazarbay (ev)'inde belirttiği üzere ülkedeki bir hayli iş yeri verimli çalışamamakta, çok düşük evsafta mal üretilmekte, bu mallar tüketicileri tatminden uzak olmaktadır. Ayrıca köy ekonomisi de en problemli sektörlerden birini teşkil etmekteydi. 1986 yılında patates, şeker, pancar ve pamuk üretimi düşük olmuştu. Aynı şekilde besicilikte de gerileme oldu. Tarım ürünleri, nakliye ve ambarlamadaki hatalar dolayısıyle kayıplara uğramaktaydı. Bunun dışında konut inşaatında ciddi eksiklikler bulunmakta, inşaat plânları zamanında gerçekleşmemekteydi. Bunun dışında halkın günlük ihtiyaçları gereğince karşılanamamakta, sağlık konusunda da bir hayli problemleri çıkmaktaydı. Kısacası başbakanın bu itiraflarından ülkede halkın ekonomik ve sosyal hizmetler yönünden bir hayli sıkıntıya maruz kaldığı anlaşılmaktaydı. Fakat Kazakıstan'daki huzursuzluğu rejimin göstermek istediği gibi ancak milliyet farkı gözetmeksizin herkesi rahatsız eden bu ekonomik ve sosyal eksikliklerle izah etmek acaba ne kadar doğru olur? Moskova'nın da itiraf ettiği üzere çıkan olaylarda millî huzursuzluk daha ağır basmaktaydı.

Olayların Gelişmesi Hakkında Resmî Bilgiler

Kazakıstan'daki olayların dünya kamu oyuna duyurulması ile Sovyetler Birliği'nde belki de son 25 yılda ilk defa olarak rejime karşı bir protesto hareketinin düzenlendiği ilân edilmiş oldu. Rejimin bunu duyurmaya neden ihtiyaç hissettiği hakkında ancak tahmin yürütmek mümkün. Gorbaçev'un "Glasnost" (açıklık) politikasının bir gereği veya olayların ciddi boyutlara ulaşması dolayısıyla alınacak sert tedbirleri aklamak için de yapılmış olabilirdi.

Kazakıstan'daki resmî Sovyet haber ajansı APN'in muhabiri ilk olarak Alma-Ata'daki öğrencilerin protestosu hakkında haber verdiyse de bu haber daha sonra batıya ulaştı. Muhabir Valeri Novikov'un bildirdiğine göre, bir sürü bozguncu üniversiteye girerek talebeleri protesto mitingleri düzenlemeye zorladılar,karşı koyanları ise tehdit ettiler. Bazılarının elinde tahta veya demir sopalar bulunan protestocular "Kazakıstan ancak Kazaklar'ındır" şeklinde sloganlar atarak masum insanlara saldırdılar, evlerin camlarını kırdılar, içki dükkânlarını yağmaladılar, arabaları tarhip ettiler. Şehrin ileri gelenleri, bu gurup meseleleri tartışarak çözüm çağrısında bulunduklarında ise onlara milliyetçi sloganlarla

Olaylar Hakında Gayrı Resmi Haberler

Gayrı resmî haberler ise Alma-Ata'daki olayların ciddiyeti hakkında daha açık fikir vermektedir. Bu haberlere göre 200'den fazla kişi bu gösterilerde yaralanmış olup hastahanelerde bulunmakta ve sarhoşlar enterne etmek için kullanılan iki hapishane boşaltılarak buraya olaylar esnasında yakalanan binden fazla kişi hapsedilmişti. Alma-Ata sokaklarına dağılan protestocular milliyetçi sloganlar atarak ellerinde "Muhtariyet", "Kazakıstan'a Birleşmiş Milletlerde vekillik verilsin" "Çin'e katılmak istiyoruz" "Amerika bizimle, Ruslar bize karşı" "Kolbin Rusya'ya geri dön" "Kazakıstan Kazaklar'ındır" yazılı pankartlar taşıyorlardı. Şehir radyosu olayların ikinci gününde dahi Rusların sokağa çıkmamalarını tavsiye ediyordu. Bazı yüksek öğretim kuruluşlarında barikatlar kurulmuştu. Bazı görgü şahitlerine göre, Kazaklar şehrin dışından otobüslerle olay yerine getirilmekte idi. Protestocuları otobüslerine almayan şoförlerin bir kısmı ise katledildiler. Protesto gösterilerinin ilk gününde (Çarşamba 17 Aralık 1986) 10 binden fazla kişi Komünist Partisinin merkezine yürüyerek binaya üç noktadan saldırmış ve bazı ofis bürolarını tahrip etmişlerdir. Bir başka habere göre, Rus aleyhtarları gösterilere 300 bin kişi katılmıştır. Güvenlik kuvvetleri ile protestocular arasında çıkan çatışmalar neticesinde en azından 15 talebe ve 7 polisin öldüğü haberi dolaşmaktadır. Olaylar esnasında iki hapishane de göstericilerin eline geçmiş olup, buradaki mahkumlar serbest bırakılmıştı. Bu olaylar neticesinde şehirde yiyecek sıkıntısı da baş göstermişti. Olayların bu safhaya ulaşmasından ve şehirdeki kolluk güçlerinin olaylarla baş edememesi üzerine bölgedeki 70 binlik bir kuvvet şehre sevk edilmiş ve Moskova'dan da 15 uçak dolusu yetkili Alma-Ata'ya göndermiş bulunmaktaydı. Yukarıdaki haberlerden de anlaşılacağı üzere olaylar çok vahim boyutlara ulaşmıştı.

Kazakıstan Olaylarının İç Yüzü

Kazakıstan'daki olaylar Kunay (ev)'in yerinden uzaklaştırılması neticesinde patlak vermiş olmasına rağmen bunun sebepleri hiç şüphesiz daha derinlerde yatmaktaydı. Bazı gözlemciler yeni parti lideri Kolbin'in yapacağı politik temizlikler neticesinde kendi pozisyonlarını kaybetmek endişesine düşen Kunay (ev) taraftarlarının bu olayları başlatmış olması ihtimalinden de bahsetmektedirler. Bazı gözlemciler Kunay (ev)'in belli bir Kazak urugu üyesi olduğunu ve partinin mühim mevkilerine, kendi urugüna mensup olan şahısları doldurduğunu, başka bir ifade ile bunların "güney mafyası" diye adlandırılan bir menfaat zincirini meydana getirdiklerini ve son siyasî temizlik hareketinden aşırı derecede etkilenerek bu olayların başlamasında rol oynadıklarına işaret etmektedirler. Bu yürütülen tahminlerde de şüphesiz kendine göre bir hakikat payı bulunmaktadır.

Çünkü XXVII. SBKP Kurultayı'ndan önce (Mart 1986) Kazakıstan'da 500 kadar ileri gelen partili lider görevlerinden uzaklaştırılmıştı. Fakat sayıları birkaç yüzü geçmeyen bu kişileri Kazak Üniversite gençliğini harekete geçirecek, daha doğrusu gayri kanuni protesto hareketlerine sevk edecek kadar halkta büyük tesire sahip kimseler diye yorumlamak pek gerçekçi olmaz. Çünkü Kazak ve Rus sürtüşmesi aslında tarihin derinliklerinde yatmaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nde esas yönetimi elinde tutan Ruslarla diğer milletler arasındaki sürtüşmeler zaman zaman sosyal patlamalar şeklinde kendini gösterdiği de bilinen bir gerçektir. 1959'da Kazakıstan'ın Temir Tau kentindeki demir çelik fabrikasında işçilerin olaylar çıkardığı bilinmektedir. Bu ayaklanmada millî faktörlerden ziyade kötü çalışma şartları ana rolü oynamıştı. 1963 yılında Güney Rusya'da meydana gelen olaylarda ise halkın üstüne yollanan tanklar 120 kişinin ölümüne sebep olmuştu. 1970'lerde ise Gürcistan'da milliyetçi ruhta protestolar düzenlenmişti. Daha sonraları Litvanya ve Estonya'da da Rus aleyhtarı olayların meydana geldiği haberleri yayıldı. 1982'de Alma-Ata'da bazı olayların meydana geldiği belirtilmişti. Sovyet basını 1985'te de Sibirya'da Yakutlarla Ruslar arasında millî çatışmalar çıktığını ve Belarusya'da eğitim bakanlığına hücum edildiğini dolaylı bir şekilde ifade etmişti. Yukarda bahsedilen olayların hiçbiri resmi olarak Sovyet basınına aksettirilmemişti, dış basın tarafından haber edilmişti. Kazakıstan'daki son olayların resmî olarak halka duyurulması bir istisna olup Gorbaçev'in yeni yönetim tarzının gereği olsa gerekti. Fakat Alma-Ata'daki olaylar ne şekilde duyurulmuş olursa olsun Sovyetler Birliği'nde Ruslarla gayri Ruslar arasında sürtüşmelerin ciddi bir şekil aldığına işaret etmekteydiler.

Daha önce de belirtildiği üzere bu sürtüşmelerin kökleri derinlerde yatmaktadır. Rusya dünyada sınırlarını komşuları aleyhine genişletmiş olan ve bu hususiyetleri ile de diğer koloniyalist ülkelerden ayrılan bir ülkedir. Bugün yeryüzünde başka bir milletin topraklarını kendi hakimiyeti altında tutan hemen hiçbir ülke kalmadığından eski SSCB bu yönüyle de olağanüstü bir örneği teşkil ediyordu. Rusya'nın Türkî ülkeler aleyhine genişlemeye başlaması tâ 1552 yılına dayanır. Bu tarihte Rusya, Kazan Hanlığını ele geçirerek milli devletten koloniyal bir devlete dönüşmüş ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra da bu genişlemesini sürdürmüştür. Afganistanı da sahası içine dahil etmeyi planlamış, ancak başarılı olamamıştı.

İşte tarihinin her döneminde topraklarına yeni topraklar katan Rus yönetimi, her işgal ettiği ülkede kendi hakimiyetini kurmak ve sağlamlaştırmak için çeşitli tedbirler almıştı. Bu tedbirlerin ilki askerî ise diğerleri ve daha kalıcı olanları

siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel olmuştur.

1917 Şubat ihtilâline kadar Sibirya ile Türkistan'a 6,5 milyon Rus ve Ukraynalı göçmen yerleştirilmişti. Bunun yaklaşık olarak üçte biri Bozkır Genel Valiliğine isabet ediyordu. Bu şekilde rejim Avrupa Rusyası'ndaki topraksız köylüyü topraklı hâle getirmiş ve Avrupa bölgesindeki huzursuzluğu azaltmış oluyordu. 1897 ile 1916 yılları arasında Kazakıstan'daki Rus göçmenlerin sayısı 1.257.952 kişiye yükselirken, Kazak nüfusu ancak 351.051 artmıştı. 1916 yılında göçmenler eyalet nüfusunun % 35'ini teşkil ediyorlardı. Bilhassa hayvancılıkla geçinen Kazaklar'ın topraklarının büyük bir kısmı Ruslar'a devredilmiş ve Kazaklar büyük sıkıntıya düşmüşlerdi. 1916 yılının Haziran'ında Çar Orta Asya'daki azınlıklardan da ordu hizmetine yardımcı güçler toplanacağını ilân edince çeşitli isyanlar çıkmış ve bilhassa Bozkır Eyâletinin Tugay oblastındaki Kıpçak, Argun ve Nayman uruğları Rus ordusu ile silahlı mücadeleye girişmişlerdi. Rus ordusunun modern gücüne dayanamayan bu Kazaklar kısa zamanda bertaraf edildi ve üçyüz bin kadar Kazak Çin'e kaçmak zorunda kaldı. İsyana katılanlar ise şiddetle cezalandırıldı. 1916 ile 1920 yılları arasında Kazakıstan'da, başta I. Dünya Harbi, daha sonra bolşevikler ile Beyaz Ruslar (çarlık tarafları) arasındaki hakimiyet için süren mücadelelerde ve bundan sonra meydana gelen açlık yıllarında (1921-1922) takriben 1 milyon Kazak açlıktan öldü. 1927'lere doğru ülke kendini biraz toparlamaya başladıysa da 1927 ile 1936 yılları arasında konar-göçer Kazakları devlet zoru ile devlet çiftliklerine (sovhoz) ve kollektif çiftliklere (kolhoz) yerleştirme ise Kazaklar'ın kalan üçte birinin ölmesine yol açtı. Rus düşmanlığı için tarihî sebepler işte zihinlerde yaşayan bu katliamlarda yatmaktadır. Kazakları kendi ülkelerinde yabancılaşma korkusuna iten diğer gelişmeleri ise şöyle özetleyebiliriz: Stalin döneminde Kazakıstan'ın kuzey-batısında kurulan sanayii buralara çok sayıda yeni Rus göçmenini gelip yerleşmesine yol açtı. Daha sonra ise Hrusçov döneminde, o dönemde Kazakıstan KP I. sekreteri olan Brejnev'in marifeti ile "bâkir toprakları" tanım alanlarına çevirme faaliyetleri de büyük bir miktar yabancının gelmesine yol açtı. Demografik durumun yukarda bahsettiğimiz sebepler dolayısıyla Kazaklar aleyhine gelişmesi de Kazakları rahatsız eden hususlardan birini teşkil etmekte idi.

Kazaklar 1924 yılında komünist partisi üyelerinin ancak % 8'ini teşkil ederlerken, 1965 yılında bu oran % 40'a ulaşmıştı (450 bin üye). Aynı şekilde Kazaklar, Kazakıstan Yüksek Sovyeti'nde (parlamento) nüfuslarına oranla daha fazla temsilci bulundurmaktaydılar (% 40). 1955 ile1964 yılları arasındaki Kazakıstan Komünist Partisi'nin yapısını inceleyen bir araştırmaya göre, parti

üst düzey yöneticiileri arasındaki Kazak oranı da nüfuslarına oranla yüksek idi. Obkom (Bölge komitesi), Gorkom (Şehir komitesi) ve Raykom (Mahalle komitesi) sekreterlerinin yarısını Kazaklar teşkil ediyordu. Kazaklar gerek komünist partisinde ve gerek hükümet organlarında kendi nüfuslarından daha fazla oranda yüksek mevkilere sahiptiler.

Kunay (ev) için ne kadar Ruslaşmış derlerse desinler onun döneminde mühim mevkilerin bir haylisine Kazak asıllılar tayin ediliyordu. Mesela birkaç yıl öncesine kadar Kazakıstan KGB başkanı bile bir Kazaktı. Bu durum Rusların kendilerini ikinci sınıf vatandaş olarak görmelerine bile yol açmıştı. Kazak SSC'nden göçenlerin bildirdiğine göre Kazaklar cumhuriyetteki en iyi işleri ve resmî mevkileri ellerine geçirmekte idiler.

Hiç şüphesiz Kazaklarda milli şuur tahsilin arttığı oranda artmakta idi. Dolayısıyla da bilhassa Kazak aydınları kendi cumhuriyetlerinde üstünlüğe sahip olmaları gerektiği görüşünü savunmaktadırlar. 1983 yılında Kazakıstan Yazarlar Birliği başkanlığına seçilmiş olan tanınmış Kazak yazarı Olcas Süleyman (ov) milli meselelere eğilmekte ve Kazakların geçmişini incelemek gerektiğini vurgulamaktaydı. O 1985 Moskova'da SSCB Yazarlar Birliği'nin toplantısında yaptığı konuşmada Kazaklara Stalin dönemindeki kolhozlaştırma (zorla devlet çiftliklerine yerleştirme) hakkında yazma hürriyetinden yoksun edilmesini tenkit etmişti. Bilindiği üzere Sovyet yönetimi son 15-20 yılda Rusların kendi geçmişleri çarlık dönemi hakkında gururla yazmaya imkanlar tanımaya başlamıştı. Fakat gayri Ruslar ancak mutluluklarını Rusların kollan arasında bulduklarını ifade etmek zorundaydılar. Başka bir ifade ile gayri Ruslar tarihi gerçekleri yansıtmaktan mahrum edilmekteydiler. Bu durum bilhassa gayri Rus aydınlarda büyük hoşnutsuzluklara sebep olmaktaydı. Son yıllarda Kazak basınında dil açısından ana dilin muhafazasının ehemmiyeti ve gelişmesi, tarihi açıdan ise cedlerinin olmalarına rağmen Rusların hakimiyetine girmeden önce de yüksek kültürel değerlere sahip olduklarını işleyen bir hayli makale yayınlandı. Dinmuhammed Kunay (ev)'in kardeşi Kazakıstan İlimler Akademisi başkanı Askar Kunay (ev) de Kazak milli tarihinin ortaya çıkarılmasında mühim rol oynamıştı. Bu yüzden hatta 1986 yılının Şubat'ında Kazak halkının tarihi geçmişini inceleyen eserleri yayınlamaya ağırlık vermekle suçlanmış ve Nisan ayında bu mevkiden uzaklaştırılmıştı. Kısacası son yıllarda Kazak milli şuuru imkânları elverdiğince canlanmış ve Kazaklar geçmişleri ile haklı olarak gururlanmaya başlamışlardı.

Genel olarak gayri Ruslara ve özellikle Türklere karşı eski sovyet yönetimin uyguladığı politikada ana hedef Sovyetler Birliği'ni birbirine kaynaşmış, kenet-

lenmiş bir topluluk haline getirmeye yönelikti. Bu da millet, milliyet ve ana dili gibi insanları bir topluluğa ruhen bağlayan unsurların ortadan kalkmasıyla, yâni Rus sosyalizminin ideali olan "sovyet insanı"nın meydana getirmekle mümkün olacaktır. Bu "sovyet insanı" aynı şekilde düşünecek ve en önemlisi aynı dili "milletlerin dostluk ve işbirliği dili" olan Rusça konuşacaktı.

Siyasi Durum (1991)

Ülkenin kuzeyindeki gayrı Kazak nüfus Nazarbay (ev)'i başka liderlerden daha temkinli hareket etmeye mecbur etti. Nursultan Nazarbay (ev) uzlaşmacı akıllı politikası sayesinde Rusların da desteğini alarak 1 Aralık 1991'de cumhurbaşkanı seçilebildi. Ayrılma eğilimleri kuzey bölgelerinde Kazaklarla Ruslar arasında iç savaş çıkmasına sebep olabilirdi. Her ne kadar 1991 yılında iki büyük etnik gurup arasında herhangi bir kanlı olay çıkmadıysa da, Kasım ayında Kazaklara karşı "Edinstvo (Birlik)" hareketinin teşviki ile siyasi bir partinin ortaya çıkması etnik sürtüşmelerin artmasına sebep oldu.

Ruslarla Kazaklar arasında bu sürtüşmeler devam ederken pazar ekonomisine geçmek için radikal ekonomik tedbirler aldı. Ancak bu tedbirlerin günlük hayatta müsbet etkileri görülmedi. Alma-Ata'daki muhalif guruplar reform programını hayata geçirecek resmî şahısların, eskiden beri ekonomi için sorumlu olan aynı şahısların olmasını tenkit ettiler. Nazarbay (ev) Ekim 1991'de yeni bir şahsı Sergei Tereşçenko'yu başbakan seçti ve reformların uygulanması için sorumluluğu ona verdi. Tereşçenko daha önce Çimkent oblastı. Komünist Partisi I. sekreteri olmasına rağmen pazar ekonomisini desteklemekle tanınıyordu.

1991 yılının başlarında Nazarbay (ev) kendisini ekonomide radikal, siyasette ise uzlaşmacı olarak lanse etti. Muhalifler ise onun cumhuriyetteki Komünist Partisi ile sıkı bağları olan konservatif bir politikacı olduğunu iddia ettiler. Ancak Ağustos darbesinden sonra Kazak Komünist Partisinden istifa etti. O her ne kadar Komünist Partisi'ni yasaklamışsa da, onun Kazakıstan Sosyalist Partisi adıyla tekrar teşekkülüne müsaade etti ve bu parti kendi gözetiminde herhangi bir başka siyasî teşekkülden daha güçlü olmaya devam etti.

Ağustos darbesinden sonra Semipalatinsk (Semey) oblastındaki nükleer denemeler en nihayet yasaklandı. Bu koru Kazakıstan'daki herkesi rahatsız eden bir konuydu. Nazarbay (ev)'in bu başarısı popülaritesinin artmasına neden oldu. Bu gelişmeden sonra ülkedeki (gayrı komünist) en büyük teşkilatı anti-nükleer "Nevada-Semipalatinsk Hareketi" siyasi partiye dönüştü. Lideri olan meşhur Kazak yazarı Olcas Süleyman (ov) da diğer bir milliyetçi yazar Muhtar Şahan (ov) ile birlikte partinin liderlik kadrosuna seçildiler. Nazarbay (ev) de bu

gelişmeyi desteklediğini belirtti. Yıl sonunda "Milli Kurultay" Kazakıstan'ın politik sahnesinde yerini aldı. "Milli Kurultay" teşkil edilmeden önce en büyük gayri komünist parti olan "Azat" partisi demokratik programı ile Kazak olmayanları da kendine celp etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Ağustos darbesinden önce Nazarbay (ev)'i komünist kalmakla ve bakanlar kurulunu komünist partisinin nomenklatura (yüksek sınıfına mensup olanlar) üyeleri ile doldurmakta suçladıysa da, Ağustos darbesinden sonra "Milli Kurultay" ve Sosyalistler (eski komünistler) ile birlikte Nazarbay (ev)'in tekrar seçilmesini desteklediler.

"Ciltuksan (Yıl Doksan)" ve "Alaş" partileri Nazarbay (ev)'i Kazak halkının menfaatlerini kollamamakla suçluyorlardı. Ufak bir parti olduğu için "Ciltuksan"ın lideri Hasan Kocaahmet (ov) cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Nazarbay (ev)'e rakip olabilmek için gerekli olan 100 bin imzayı toplayamadı.

1991 yılında Kazakıstan yönetimi diğer cumhuriyetler (BDT) ve dış dünya ile ekonomik ilişkilerini geliştirdi. Zengin petrol yataklarını geliştirmek üzere Amerikan "Chevron" firması ile antlaşma imzalandı. İngiliz "British Petroleum" da ilgi gösterdi.

Nazarbay (ev) 1991'de İngiltere'ye gitti. Aynı yılda T.C. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la Alman dışişleri bakanı Hans Dietrich Genscher Kazakıstan'a geldiler. Eylül ayında ABD dışişleri James Baker ülkeyi ziyaret etti. 1992 yılının 2. yarısında ise İngiltere ve Almanya'ya gitti. Bu ülkelerde büyük ilgi gördü. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 69 yıldönümünde Türkiye'ye de resmî ziyarette bulundu. Kısacası Kazakıstan Nazarbay (ev) yönetiminde dünya platformunda tanınmış bir ülkeye dönüştü.

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ

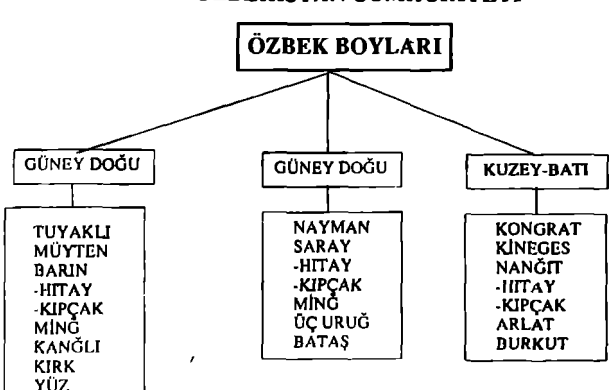

SSCB Merkezi Komitesinin 27 Ekim 1924 tarihli kararı ile kurulan Özbekistan SSC'nin yüzölçümü bugünkü günde 449.600 km^2 dir. Pek büyük bir sahayı kaplamamakla birlikte Amu-Derya ile Sır-Derya arasındaki tarihi Buhara, Semerkand, Hive, Hokand, Andican, Urgenç, Taşkent ve Hocent gibi şehirleri içine almıştır. Başta Semerkand olan başkent 1930'tan sonra Taşkent'e taşınmıştır. Bu seçime bu şehrin daha merkezi olması ve çar döneminden kalma idareci Rusların burada yaşamaları sebep olmuştur.

Özbekistan'ın teşekkülü esnasında Tacikistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Özbekistan'a dahil edilmiş idi. Dolayısıyla da o tarihlerde Özbekistan'ın sınırları Pamir'den Amu-Derya ile Sır-Derya'ya ve Fergana vadisinin Andican şehrine kadar uzanıyordu. 1929'da ise Tacikistan'a ittifak cumhuriyet statüsü ve-

rildi ve böylece Tacikistan Özbekistan'dan ayrılmış oldu. Ayrıca Hocent bölgesi de Tacikistan'a devredildi. 1936 yılında ise Karakalpakıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Özbekistan'a devredilerek, Özbek SSC bugünkü sınırlarına ulaştı.

Bugün Özbekistan Kazakıstan, Kırgızıstan, Tacikistan, Türkmenistan ve güneyde Afganıstan ile sınırdaştır. Özbekistan'da bir hayli dağ silsilise mevcut olmakla birlikte ülkenin % 80'i ovalıktır. Özbekistan kuzeyde Tanrı dağlarının uçlarından güneyde Hisar ve Altay dağlarına kadar uzanır. Ülkede irili-ufaklı 600 kadar nehir bulunur ve bunlardan en mühimleri hiç şüphesiz Amu-Derya ile Sır-Derya'dır. Özbekistan Cumhuriyetinde 80'den fazla şehir mevcut olup, idari yönden aşağıda belirtilen 12 vilayete (oblast) ayrılmaktadır:

Andican, Buhara, Cizak, Kaşkadar, Namangan, Semerkand, Surhandar, Sırderya, Taşkent, Fergana, Harezm ve Navoi oblastları.

Navoi oblastı Özbek SSC Yüksek Sovyeti Prezidiumunun 20 Nisan 1982 tarihli kararı ile ülkenin 12. vilayeti olarak teşekkül ettirilmişti. Bu yeni teşekkül ettirilen bölge eski Sovyetler Birliğinin en mühim altın ve uranyum istihsal eden bölgesi olup, muhtemelen bu bölgenin geliştirilmesi için Buhara oblastından ayrılmıştı. Yeni Navoi (Nevai) vilayetinin merkezi de gene aynı addaki Navoi'dir. Bu yeni oblasta Navoi, Zarafşan, ve Üçkuduk adlı belli başlı üç şehir bulunmaktadır. Navoi oblastı Buhara oblastının altı rayonu (Kanimek, Kızıltepa, Navoi, Navbahor, Tamdu ve Üçkuduk) ve Semerkand oblastının iki rayonundan (Hatırcı ve Nurata) teşkil edilmiştir. Bölgenin en büyük bölümünü ise Kızıl Kum çölü kaplamaktadır. Aslında 1950'li yıllarda zengin tabii gaz, altın ve uranyum yataklarına rastlanması bu bölgenin süratle gelişmesine ve bölgenin merkezi durumundaki Navoi (1958'e kadar Kermine) şehrinin çabuk büyümesine yol açmıştı. 1960'lı yıllardan itibaren burada gelişmeyi teşvik maksadıyla çimento fabrikası, daha sonra ise büyük kimya sanayi ve elektrik santralı kuruldu. Modern bir Sovyet şehri görünümünü kazanan Navoi'nin 1981'de nüfusu 50 binin üzerinde idi. İşte bu bölgenin diğer mühim şehri Zarafşan'daki Muruntau'da ise bin metre kadar derinlikte altın madenine rastlandı ve tahminlere göre yılda 80 ton kadar altın çıkarılmakta olup, bu miktar dünyadaki en büyük altın ocaklarının istihsalinden çok fazladır. Üçkuduk'ta ise uranyum istihsali yapılmakta olup, ocaklarda bilhassa mahkumlar kullanılmaktadır. Üçkuduk'taki stratejik bir madde olan uranyum istihsali hakkındaki herhangi bir istatistik mevcut değildir. Üçkuduk'ta çıkarılan uranyum ve Zarafşan'da çıkarılan altın tren yoluyla merkez Navoi'ye sevkedilmektedir.

Bugün Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent, 1865'te Rus hakimiyeti altına

girmiş olup, daha ziyade bir Rus şehri görünümündedir. Aslında şehir Türk-İslâm görüntüsündeki eski ve modern yapılardan müteşekkil yeni şehir bölümünden ibarettir. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere kozmopolit bir şehir görünümünde olan Taşkent'in nüfusunun çoğunluğunu Ruslar teşkil ederken, bu durum son yıllarda Özbekler lehine değişmiştir

Yıl	Özbek Nüfusu	%	Rus Nüfusu	%	Toplam nüfus
1959	311.000	33,6	409.000	44,1	927.000
1970	512.962	37,1	564.584	40,8	1.384.509
1979	718.477	40,8	676.219	38,4	1.759.419

Nüfus Demografi

1989 nüfus sayımna göre, Özbekistan'ın genel nüfusu 19.808.077 idi. Özbekler BDT'nda nüfusu hızla artan toplulukların en başında gelirler. 1959 nüfus sayımı ile 1979 nüfus sayımı arasında, yani 20 yılda nüfusları iki misli artarak 6.015.000'den 12.456.000'e ulaşmıştır. Özbeklerin nüfusu 1959 ile 1979 arası % 35, 1979 ile 1989 arası % 34 artış göstermiştir. Her geçen yıl nüfus artış hızında çok az bir azalma sözkonusu ise de, bu şimdilik o kadar mühim değildir.

Özbekistan'ın Nüfus Dağılımı

Topluluk	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	1979-89 artışı (%)-Cumhuriyetteki oran (%)
Genel	15.389.307	19.808.077	28,7 (100)
Özbek	10.569.007	14.123.626	33,6 (71,3)
Rus	1.665.658	1.652.179	----- (8,3)
Ukrain	113.826	154.105	35,4 (0,7)
Tacik	594.627	931.547	56,7 (4,7)
Kazak	620.136	808.090	30,3 (4,0)
Tatar	531.205	467.676	----- (2,7)
Karakalpak	297.788	411.187	38,1 (2,0)
Kırım Tatarı	117.559	188.365	60,2 (0,95)
Koreli	163.062	182.446	11,9 (0,92)
Kırgız	142.182	174.899	23 (0,83)
Türkmen	92.285	122.566	32,8 (0,61)
Meshet Türkü	48.726	106.240	----- (0,53)

Yahudi	73.920	65.369	------
Orta Asya Yah.	25.643	28.289	------
Azeri	59.779	44.393	------
Başkurt	25.879	34.766	------
Kumuk	395	745	------
Nogay	99	91	------
Tuvalı	267	84	------
Çuvaş	9.389	10.087	------
Yakut	119	212	------
Altaylı	125	191	------
Karaçay	289	364	------
Hakas	231	299	------
Gagauz	111	240	------
Karaim	29	110	------
Kırımçak	72	278	------
Şor	198	301	------
Uygur	29.104	35.751	------

BDT'ndaki Türk cumhuriyetleri arasında yerli halkın en yüksek nüfus oranına sahip olduğu ikinci ülkenin (Azerbaycan'dan sonra) Özbekistan olduğunu görüyoruz. 1989 nüfus sayımının verilerine göre, Özbeklerin büyük çoğunluğu kendi cumhuriyetinde yaşamakta olup, ancak % 15,36'sı cumhuriyet sınırlarının dışında ve ekserisi komşu cumhuriyetlerde yaşamaktadır.

Özbeklerin Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Oran (%)
Genel	12.459.978	16.686.240	100
Özbekistan	10.569.007	14.123.626	84,64
Tacikistan	873.199	1.197.091	7,2
Kırgızıstan	426.194	550.095	3,3
Kazakıstan	263.295	332.016	2,0
Türkmenistan	233.730	317.252	1,9
Rusya Fed.	72.385	127.160	0,8
Diğer	-----	39.000	0,23

Özbekler kendi cumhuriyetlerinde % 71,3'lük bir oranda mutlak çoğunluğa sahiptirler. Özbekistan'daki hayat şartlarının ağırlaşması yabancılara (gayri Özbeklere) karşı artan tepki neticesinde göçlerin artması neticesinde bu oran Özbekler lehine daha da artacaktır. Ruslar, Özbekler'den sonra ikinci kalabalık gurubu teşkil etmekte olup, yukarıda belirtilen sebeplerden ülkeyi terk etmeye başlamışlardır. Üçüncü büyük etnik gurup ise Tacikler'dir. Tacikistan'da ise 1 milyonun üstünde Özbeğin yaşadığı düşünülürse, bu bölgelerdeki cumhuriyetlerde demografik girift bir problemin mevcudiyeti, anlaşılır. Özbekistan'da sürgüne yollanan 400 binin üzerinde Koreli, Kırım Tatarı ve Meshet Türklerinin yaşadığını da görmekteyiz. Özbekistan'ın durumu azınlıklar yönünden Kazakıstan kadar karmaşık olmadığı halde Özbekler azınlıklardan, bunlar Türkî asıllı olsalar dahi hoşnut değillerdir. 1989 nüfus sayımına göre Özbekistan'da 14 milyon Özbeğin dışında 2.406.935 değişik Türkî halkların üyeleri bulunmaktadır. Bunlar cumhuriyet nüfusunun % 12,15'ini teşkil ederler. Türkîler Özbeklerle birlikte nüfuslan 16.530.561 veya cumhuriyet genel nüfusunun % 83,45'lik oranına ulaşmaktadırlar. Ancak değişik Türkî topluluklar arasında dayanışma güçlü veya hiç olmadığı için bu faktör tesirli bir etken olmaktan uzaktır.

Ruslar cumhuriyet nüfusunun % 8,3'ünü teşkil etmekte olup, genellikle Taşkent Şehri (% 38,4), Taşkent oblastı (% 17,5) Surhandar oblastı (% 14,9) ve Andican oblastındaki (% 10,8) idari ve sınaî bölgelerde yoğun halde bulunurlar.

Demografik Tarihçe

1960'lı yılların başında Özbekistan ahalisinin sentez ve miktarında iki esaslı değişiklik oldu. İlk olarak genel nüfusta artış kaydedildi ve ikinci olarak bu nüfusta yerli halkın oranında büyük bir artış gözlendi. Bu gelişmeye yerli halktaki tabî büyüme oranın yüksek ve yer değiştirme olayının ise düşük olması sebep olmuştu. Slavlar'da ise doğurganlık düşük, fakat yer değiştirme, göç yüksek olmuştu. Gerçi 1970'li yıllarda yerli halkın nüfusunda bir düşüş sezilmekle beraber bu düşüş artış eğilimini durduracak kadar hızlı olmadı. Dolayısıyla 1980'li yılların başında Özbekistan'ın demografik yapısı yakın geleceğe kadar genel artışın devam edeceğine işaret etmektedir.

Sovyetler Birliği genel olarak iki dünya savaşı, açlık, zorla kollektifleştirme, siyasi temizlikler ve başka demografik felâketler neticesinde nüfus kaybına uğrarken Özbekistan demografik anlamda bu olaylardan etkilenmemişe benzedi. Tersine yaş ve cinsiyet yapısı yüksek ölçüde nüfus artışını gerçekleştirecek yapıya kavuştu ve ölüm oranı düşmeye başladı ve neticede Özbekistan'ın nüfusu arttı. 1960'lı ile 1970'li yıllarda Özbekistan'ın genel nüfusu ondan önceki 20 yıl

ile mukayese edildiğinde neredeyse üç misli daha hızlı artmıştı. 1939'dan 1959'a kadarki yirmi yıllık dönemde Özbekistan'ın genel nüfusu % 28 (6.300.000'den 8.100.000'e) artarken 1959 ile 1979 arasındaki ondan sonraki yirmi yılda 8.100.00'den 15.400.000'e artu. Bu artışta Sovyet genelinin çok üstünde idi. Sovyetler Birliği genel nüfusu 1959 ile 1970 arasında takriben % 16 ve 1970 ile 1979 yılları arasında ise takriben % 9 artarken, Özbekistan'ın aynı dönemlerdeki nüfus artışı % 45 ile % 36 olmuştu.

Özbekistan'da yerli halkta nüfus artışının en mühim sebebi doğum oranının yüksek olması ile izah edilmektedir. İstatistiklere göre 1970'li yıllarda Özbeklerdeki nüfus artışı Ruslara nazaran neredeyse 2,5 mislinden fazla idi. Bu durum büyük aile geleneğinin sürdürülmesine de yol açmakta ve Özbeklerde büyük aile oranı da artmıştı. Meselâ 1959'da Özbekistan'da aile fertlerine göre ortalama % 4,6 iken 1979'da bu 5,5 kişiye yükselmiştir. Özbekler'de ise aile fertlerine göre ortalama 6,2 olmuş ve Özbek ailelerin % 43 yedi veya daha fazla üyeden müteşekkil idi. Bu durum aşağıdaki tablodan daha iyi incelenebilir.

SSCB'nde milliyetlere göre aile yapısı (1979-bir. aile)

Ailede fert sayısı	Özbek	(%)	Rus	%	SSCB Ort.ala. Sayı	%
2	164	9,1	11.031	33,5	19.664	29,7
3	172	9,5	10.662	32,4	19.128	28,8
4	217	12,0	7.592	23,1	15.239	23,0
5	228	12,7	2.534	7,7	6.321	9,5
6	239	13,3	758	2,3	2.741	4,1
7 ve üstü	780	43,2	343	1,0	3.224	4,9
Ailelerin toplam sayısı	1.802	100.0	32.920	100.0	66,307	100.0
Aile fertleri ortalaması	6,2		3,2		3,5	

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Özbekistan'ın nüfus artışında ve milletler oranının değişmesinde yer değiştirmenin, yani bu cumhuriyete göç edenlerin veya buradan başka cumhuriyetlere gidenlerin de tesiri olmuştur.

İhtilali müteakip yıllarda yerli halkta tabii nüfus artışı çok yüksek olmakla birlikte Avrupalı (başlıca Slav) nüfus da iç göç dolayısıyla hayli artmıştır. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Özbekistan'da yeni Sovyet rejimini sağlamlaştırmak, yeni okullar kurmak ve bunlarla birlikte yeni kültürle ve siyasi kuruluşları kad-

rolarla doldurmak veya ülkenin tabii yeraltı ve yerüstü zenginliklerini işlemek ve bunları sömürmek, ayrıca kollektifleştirmek için çok sayıda insan Özbekistan'a yollanmış veya kendileri göç etmişti. II. Dünya Savaşı'nda Avrupa kısımındaki fabrikaların sökülerek personeli ile birlikte Özbekistan'a yerleştirilmesi ikinci defa Avrupalı nüfusunun artışına yol açmıştı. Ancak 1950'li ve 1960'lı yıllarda Özbekistan'a iç göç çok azalmaya başladı. Bu durum aşağıdaki tabloda daha açık görünmektedir:

Özbekistan'ın tabii nüfus artışına ve iç göçe göre nüfus artışı (bin)

	Yerli Halk	Yabancı	Toplam	Yüzde (%)
Nüfus (17 Ocak 1939)	5.133	1.204	6.336	
Nüfus (15 Ocak 1959)	6.039	2.067	8.106	
1939-59 genel artış	907	863	1.770	100.0
Tabiî nüfus artışına göre	907	115	1.022	57,7
Diğer cumhuriyetlerden göçe göre	-	748	748	42,3
Nüfus (15 Ocak 1970)	9.225	2.705	11.960	
1959-70 genel artış	3.216	683	3.854	100,0
Tabii nüfus artışına göre	3.216	218	3.434	89,1
Diğer cumhuriyetlerden göçe göre	-	420	420	10,9

Kısacası tabiî nüfus artışı ve iç göçle birlikte hesaplandığı takdirde, Özbekistan'ın nüfusu en düşük tahminle 2000 yılında 26 milyona, en yüksek tahminle 30 milyona ulaşacaktır. Ayrıca bu nüfus genç bir nüfus olacaktır.

Özbekistan Ekonomisi

Ağır endüstride genelde çoğunluğu Ruslar alırken, Orta Asyalılar'ın ekseriyeti hafif endüstride, yiyecek ve yerli endüstrilerinde bulunmaktadırlar. Aşağıdaki istatistik rakamlar bu durumu daha açık göz önüne serecektir:

Özbekistan'ın bazı işyerlerinde yerli halk yüzdesi

Endüstriyel kuruluşun adı	Yıl	Özbeklerin yüzdesi (%)
Çırçık Tarım Aletleri Fabrikası		
Memurlar	1978	3,5
İşçiler	1978	2

Taşkent Tarım Aletleri Fabrikası	1975	10
Taşkent Tekstil Makinaları Fab.	1971	12,8
Taşkent Traktör Fabrikası	1971	7,8
Özbek Kimya Makinaları Fab.	1971	5,5
Navoi Kimya Kombinası	1971	14,5
Özbek Metal Kombinesi	1975	13,7
Taşkent Tekstil Kombinası	1975	15
Fergana Tekstil Kombinası	1975	27
Kokand Mobilya Fabrikası	1979	59
Andican Dikiş Fabrikası	1979	85

Yerli halk arasından işçi yetiştirmek hususunda bazı başarılara ulaşılmışsa da, yerli halktan olan işçilerin -bilhassa endüstriel ve teknik sektörlerde- sayısının artışı çok ağır olmaktadır. Sovyetler Birliği'nde iş gücü genelde işçiler, memurlar ve kolhoz işçileri olarak üç kısımda mütalaa edilir. Memurlar ise gene üç kısımda mütalaa edilir: Mühendis ve Teknik Personel (injinemiye-tehniçeksie rabotniki) ve bu guruba ayrıca yönetim personeli, bazı teknik personel (âlim, tıp personeli, mühendisler, teknisyenler vb.); maaşlı memurlar (slujasçie) ki bunlara büro memurları dahildir. Üçüncü kategoride ise üretimle doğrudan doğruya alâkası olmayan personel, şöför kapıcı v.s. gibiler dahildir.

Orta Asyalı yerli halkların seviyelerinin yükseltilmeye çalışılmasına rağmen ihtisas gerektiren görevlerin ekseriyetini SSCB'nin diğer bölgelerinden gelenler elde etmekteydiler. Genel olarak incelediğimizde Özbekistan ekonomisinde yerli milletler endüstriel olmayan sektörlerdeki pozisyonlarda üstünlüğe sahip-ken endüstriel sahalarda düşük seviyeli işlere sahiptirler. Entellüktüel görevlerde de aynı durum söz konusudur. Aşağıdaki tablo bunu ortaya koymaktadır:

Özbek ve Rus aydınlarının meslek yapısı
(Her onbin kişide olmak üzere)

Milliyet	İdari görev		Produktif görev		İlmî görev		Artistik görev		Basın görevi		Genel Aydın	
	1939	1970	1939	1970	1939	1970	1939	1970	1939	1970	1939	1970
Özbek	173	181	63	357	2	45	20	20	189	641	447	1241
Rus	261	269	493	1160	10	71	23	35	304	640	1091	2175

Endüstriel kuruluşlarda gerek düşük gerek yüksek mevkilerde Ruslar hakim-dirler. Bilhassa yönetici pozisyonundakilerde Ruslar ezici çoğunluğa sahiptirler.

Bu durum aşağıdaki rakamlarda kendini daha açık göstermektedir:

Çırçık Tarımı Aletleri Fabrikası (Çirçekselmaş). Görevlerin milliyete göre tasnifi (1979)

Bölüm ve görev	Milliyet
Müdür	Rus
Baş mühendis	Rus
Baş mühendis muavini	Rus
Personel: 19 kişi	Rus (19)
Ana motor mütehassısı	Yahudi
Ana motor mütehassısı muavini	Rus
Personel: 15 kişi	Rus (14)
	Özbek (1)
Ana imal bölümü müdürü	Rus
Ana imal bölümü müdürü muavini	Rus
Personel: 8 kişi	Rus (7)
	Özbek (1)
Levazım müdür muavini	Yahudi
Baş muhasebeci	Rus
Muhasebe bölümü: 40 kişi	Rus (39)
	Özbek (1)
Bölüm müdürleri: 11 Bölüm	Rus (11)
Motor mütehassısları: 11 kişi	Rus (10)
	Özbek (1)
İşçiler: Takriben 15 bin	Rus (% 98)
Güvenlik personeli: Müdür	Rus
Personel : 20 kişi	Rus (10)
	Özbek (10)
İmal ve Tamir bölümü Müdür	Yahudi

Müdür yardımcısı	Yahudi
Baş mühendis	Rus
Teknik İmalat bölümü müdürü	Rus
Baş muhasebeci	Rus
Personel işleri: 18 kişi	Rus (17)
	Özbek (1)
İşçi: 160 kişi	Rus (% 85)
	Özbek (% 15)

Özbekistan'da endüstriden ziyade köy ekonomisinin geliştirilmesine ehemmiyet verildiğine şahit olmaktayız. Başka bir ifade ile Özbekistan SSC gelirini başlıca köy ekonomisinin ürünleri ile temin eden bir ülke durumundaydı. Köy ekonomisinin % 75'ini de toprağa bağlı ekincilik ve başta da pamukçuluk teşkil eder. Eski Sovyetler Birliği'nde yetiştirilen pamuğun 2/3'si Özbekistan'da üretilmekte olup, son yıllarda pamuk istihsali yılda 8 milyon tonu geçmişti. "Beyaz altın"diye adlandırılan pamuğun bir tonundan 3 bin metre pamuklu kumaş, 100 litre yağ, 200-250 kg. hayvan yemi ve başka değişik mahsuller elde edildiğinden pamuk çok mühim bir sınaî ham maddedir. Eski Sovyet yönetimi de bu değerli ham maddenin üretimi artırmak için tahıl ekilen arazileri de pamuk tarlasına çevirmekle meşguldü. Böylece Özbekistan'da tahıl üretimi her geçen yıl azalmaktaydı.

Özbekistan'da pamuk üretiminin dışında en mühim ürün olarak pirinçe rastlamaktayız. Pirinç üretimi genel Sovyet üretiminin takriben % 50'ini karşılamaktadır diye tahmin edilmektedir. Bunun dışında sebze, mısır, tütün ve şeftali, kayısı, incir, elma gibi değişik meyvalar yetiştirilmektedir. Özbekistan'da sunî sulamaya ehemmiyet verilmekte olup, takriben 3.500.000 ha yer sulanmakta ve buralarda ekim yapılmaktadır. Özbekistan'ın en mühim ürünlerinden birini de ipek teşkil eder. Fergana ve Zeravşan vadilerinde yetiştirilen ipek genel Sovyet istihsalinin % 50'sini teşkil ederdi.

Ülkede tarım dışında besiciliğe de büyük yer verilmekte, 200 milyon ha'lık kıraç alanlarda koyun yetiştirilmektedir. 1970'lerde 8 milyon kadar olan koyunun 5 milyonunu meşhur "Karakul" koyunu teşkil ediyordu. Bunun dışında 3 milyon kadar sığır (bunun 1.200.000'i sağlam) 500 bin keçi, 350 bin kadar da domuz bulunmaktadır.

Özbekistan yer altı zenginlikleri yönünden de mühim bir ülkedir. Gazlı, Carkak, Mubarak'ta tabii gaz, Fergana vadisi ve Aşağı Surhan-Derya'da petrol, Angran'da kömür, Almalık ve Koytaş'ta bakır, çinko, kurşun, molibden ve Mu-

runtau'da bol miktarda altın (yk. bk) çıkarılmaktadır. 1971 yılındaki tabii gaz istihsali 33.6 milyar m^3 olmuş olup, o yılda bu miktar Sovyet genelinin % 16'sını teşkil ediyordu.

Özbekistan'ın Sır Derya, Çırcık ve Zeravşan gibi şehirlerinde hidroelektrik santralleri mevcuttur. Ülkenin en gelişmiş sanayisini traktör, tarım makinaları, pamuk toplama makinaları, motor, tabii gaz ve petrol aletleri fabrikaları teşkil eder. Görüleceği üzere sanayi de tarıma yöneliktir. Bu fabrikalar Taşkent, Çırçık, Andican, Semerkand, Katta, Kurgan gibi şehirlerde yerleşmiştir. Bekabad (eski Begovat) şehrinde bir de çelik fabrikası mevcuttur. Bunun dışında Taşkent, Buhara ve Margalan'da gıda sanayii mevcuttur. Tabii gaz Gazlı'dan Buhara'ya ve Gazlı-Taşkent-Fergana vadisi-Saratov ve Çelyabinsk olmak üzere başlıca iki hat üzerinden nakledilmektedir.

Özbekistan'da ulaşım başlıca Taşkent-Semerkand-Buhara-Çarçoy ve Fergana arasındaki 3 bin km'lik demiryolu, 21.500 km'lik şose ve Amu Derya üzerinde 1.200 km'lik su yolu üzerinden yapılmaktadır. Tabii ki ulaşımda hava yolları da mühim bir rol oynamaktadır.

Sovyet hükümeti son on yılda az nüfusa sahip köy ve mezraları birleştirme politikasını uygulamaya başlamıştı. Bu plana göre, 38 bin mezra ve ufak yerleşim yeri 3.500 merkezi köy içinde birleştirilmişti. Bu yeni merkezlere halkı cezpetmek için de buralarda sosyal tesisler, okullar kurulmakta ve tabii gaz getirilmekteydi. Bu tedbirler bir yerde dağınık şekilde yaşayan köy halkının hayat standartını yükseltmek için alındığı tahmin edilmekle birlikte bu adımın dağınık şekilde yaşayan ahalinin merkez tarafından kontrolünü kolaylaştırmak ve bu halkı Sovyet ekonomisinin planlarına göre tarımcılıkta kullanmak için de atılmış olduğu düşünülebilir.

Özbekistan'da köy ekonomisinin dışında plan ekonomisinin pek başarılığı olduğu söylenemez. Mesela onuncu 5 yıllık (1976-1980) planda Özbekistan'da gayri safi milli hasıla (GSMH) % 31,7 artması gerekirken ancak % 23 (1976-1979) olarak gerçekleşmişti. Aynı şekilde endüstri istihsalinde de artış % 36 olması gerekirken bu da % 20 (1976-1979) dolaylarında gerçekleşti. Başka bir ifade ile Özbekistan bir tarım ülkesi olarak kalmaya devam etmektedir.

ORTA ASYA'NIN GENEL EKONOMİK DURUMU

Kollektifleştirme ve Neticeleri

İhtilâlin patlak vermesi ile Orta Asya ekonomisi tamamen karma-karışık bir durum arz etmeye başladı. Bir hayli bölgede üretim ihtilâl öncesi üretimin %

20'sine idi. Fakat "Yeni Ekonomik Politika (NEP)" diye adlandırılan liberal yönetim "Basmacı" ayaklanmalarına rağmen yeniden canlandı. Sovyet rejiminin yerleşmesinden sonra iki toprak reformu yapıldı. İlk olarak yerli *bey*'lere ait olan araziler müsadere edildi ve su kullanma hakları ellerinden alındı ve bunlar *dehkan*'lara (köylülere) dağıtıldı. 1921'de başlayan bu reformları, 1925-27'de tekrar genişletildi, fakat beklenen neticeyi vermedi. Çünkü yerli halk bu değişiklikleri benimsememişti. Çiftçi kooperatifler veya *Kuşçu Birlikleri* 1927'de teşkil edilmeye başlandı ve köylülerin % 60'ı buraya dahil edildi. Bu kooperatifler köylülere gerekli tarım aletlerini almada ve ürünlerini pazarlamada yardımcı oldular. Fakat bu gelişmeler 1929'da başlayan kollektifleştirme hareketi sosyal ve ekonomik ihtilâle dönüştü. Yerleşik köylüler kollektifleşmeye zorlandı, göçebeler ise yerleşik hayata geçmeye ve kollektif çiftliklere katılmaya zorlandı. Bu zorla kollektifleştirme devrinde milyonlarca hayvan, köylüler ve göçebeler tarafından kesilmiş, milyonlarcası ise çıkan düzensizlikler esnasında yok olmuştu. Kollektifleştirme öncesi mevcut olan davar miktarına ancak Hruşcov döneminde ulaşıldı:

Orta Asya'daki sürüler (bin)

	1929	1932-33	1941	1960	1981
Kazakıstan	36.000	5.029	11.488	33.633	44.774
Orta Asya	23.151	9.120	16.167	24.623	33.687
Toplam	59.151	14.149	27.655	58.256	78.461

Aynı zamanda Kazakıstan'da genelde hektar başına 285 ile 315 kg. ürün alınırken 1931'de 200 ve 1932de 220 kg. olmuştu. Hakimiyetler bu gerileme için beylen, Basmacıları ve başka şahısları suçladılar. Yerli komünistler beceriksizlik ve ihmâlde suçlanarak mevkilerinden uzaklaştırıldılar. Diğerleri ise kollektifleştirmeye karşı çıktıkları için "burjuva milliyetçilikte" suçlanarak idam edildiler. Rejim bütün zorluklara rağmen bütün toprakları kollektifleştirdi. 1942'de önceki göçebe hayvan besleyicilerine eski hayat tarzlarına dönme imkânı verildi.

Pamuk ve tahıl üretim politikası

Orta Asya ihtiladen önce ve sonra SSCB'nin pamuk üretiminin takriben % 90'ını karşılayan bir bölge olmuştu. Pamuk sulama yapılan arazilerde, vadilerde ve vahalarda yetiştirilir. Bu ülkede pamuk yetiştirilen esas merkez Fergana vadisidir. Lenin çarlığı, İngilizlerin Mısır'a yaptığı gibi, Orta Asya'yı bir pamuk ülkesi haline çevirmekle suçlamıştı. Fakat Sovyet hükümeti de aynı siyaseti devam ettirdi. Bu durum aşağıdaki tablodan daha açık anlaşılmaktadır:

Özbekistan'da tahıl ve pamuk ekili tarlalar (1.000 hektar)

	1913	1938	1950	1961	1978
Pamuk	423.5	917.2	955	1.549.9	1.824.0
Diğer Tahıllar	1.521	1.452.7	1.371	1.252.6	1.194.5
Yalnız prinç	161	80.4	52.8	55.3	94.2

Orta Asya'da Pamuk ve Tahıl Üretimi (1.000 ton)

Tahıl	1913	1940	1961	1971-75	Ortalama 1976-78
Kazakıstan	2.162	2.516	14.672	21.662	25.412
Diğer bölg.	1.822	1.637	1.242	2.494	3.142
Pamuk					
Kazakıstan	15	93	216	305	298
Diğer bölg.	646	1.864	4.029	6.921	7.667

Pamuk ekim alanları tahıl ve bilhassa halkın ana yiyeceği olan pirinç ekim alanlarının aleyhine geliştirilmektedir. Özbek hükümetinin eski başkanı Fayzullah Hoca (ev) pamuk ekim alanlarını artırma politikasına karşı çıktığı için Stalin dönemi siyasi temizliklerinden ortadan kaldırılmıştı. 1970'li yıllarda Özbekistan'da üretilen pamuğun ancak çok ehemmiyetsiz bir kısmı ülkede işlenmekte (% 4-5) kalan hepsi Rusya'daki tekstil fabrikalarına yollanmakta idi.

Sovyet Orta Asyası'nda pamuk üretimi tahıl üretimi aleyhine artırılırken Kuzey Kazakıstan'da Sibirya tipi kara toprakta yetiştirilen buğday üretimine ehemmiyet verilmekte idi. Bilhassa Hruşcov döneminde yüzbinlerce parti üyesi ve konsomollar ağır iklim şartlarında yeni açılan tarlalarda çalışmaya yollanmışlardı.

İktisadi kalkınma

Orta Asya'nın endüstriel kalkınması henüz çok yenidir. Ekim 1917 ihtilaline kadar bu bölge tamamen tarım ürünleri üreten ve hayvan besleyen bir ülke idi ve çok az sayıda çırçık ve ipek imalathaneleri mevcuttu. Sovyet beş yıl planları, II. Dünya Savaşı esnasında bu bölgeye birkaç mühim endüstri kuruluşunun nakl edilmesi ve savaştan sonra endüstrileşme Orta Asya'da endüstri devrini başlattı. Bu gelişme aşağıdaki tablodan da anlaşılmaktadır:

Orta Asya'daki Endüstriel Üretim

	1913		1940		1976	
	(bin ton)	SB geneli %	(bin ton)	SB geneli %	(bin ton)	SB gen. %
Çelik	-	0	11	0,06	6.010	4,15
Kömür	131	0.45	1.689	1,02	104.182	14,64
Petrol	260	2.52	1.433	4,61	39.864	7,68
Çimento	-	0	267	4,6	13.662	11
Suni gübre	-	0	2	0.06	13.874	13,35 (1980)
Elektr. enerj. (milyon kwH)	7	0,35	1.310	2,7	124.900	9,64 (1980)

Fakat su kaynaklarının az olması, Sovyetler Birliği'nin ana endüstri merkezinden uzaklığı, sosyo-ekonomik yetersizlikler burada endüstrinin istenen seviyeye ulaşmasına mani teşkil etmektedirler. Bu yetersizliklerin sebepleri yerli müslüman halkın endüstri işçisi olmayı arzulamamasında, iş veriminin düşük performansta gerçekleşmesinde, teknik eğitimden ziyade sosyal eğitime alâkanın fazla olmasında, başka endüstri ülkelerine göç etmeye direnmede, kadınların endüstriye ilgi göstermemesinde vb. aranabilir.

Yerli işçi sınıfı

Orta Asya'daki endüstriel gelişme, şehirlerde büyük bir işçi sınıfının meydana gelmesine yol açtı. Orta Asya'da köy ekonomisi dışında çalışan işçilerin çoğunluğunu yerli halktan olmayanlar teşkil etmektedir. Fabrika müdürleri, endüstrideki teknik kadro, memurlar ve vasıflı işçiler arasında ekresiyeti gene yabancılar teşkil eder. Yerliler ise tüketim maddeleri imal eden kuruluşlarda ve kooperatiflerde yönetici kadrosunda lokal endüstrilerde sürücü ve el gücü ile çalışan işçiler olarak üstünlüğü ellerinde tutarlar. Fakat gene de tarım aletlerini kullananlar arasında yerli halk temsilcileri azınlığı teşkil ederler. 1959'da onların oranı % 4,3 ile 1970'te ancak % 6,7 yükselmiştir.

Özel teşebbüste Özbekistan örneği

Orta Asya'da özel arazilerden ve aile başına elde edilen gelir RSFSC kollektif çiftliklerinde çalışanların gelirlerinden yüksektir. Özbekistan'ın zirai üretiminde özel arazilerin rolü artmaktadır. Resmî rakamlar toplam zirai üretimini 1965'te % 15,2si, 1970'te % 18,8'i ve 1978'de % 20,9'nun özel arazilerde elde edildiğini belirtiyorlar. Fakat daha gerçekçi Sovyet Özbek tahminleri bunu % 26 ile 28,8 arasında olduğunu belirtmekteydiler.

Özel teşebbüsün diğer bir dalını kollektif çiftliklerin (kolhoz) serbest pazarda yaptıkları ticaret teşkil eder. 1965 ile 1974 yılları arasında büyük Özbek kentlerinde satılan et, sebze ve meyvanın miktarı iki misline çıkmıştır. Bilhassa Taşkent şehrinde "ikinci elden eşyalarla" yapılan ticaret özel sektörün başka bir kazancını teşkil eder ve bu istatistikçilerin gözünden kaçmaktadır.

Buna ilaveten 1974'te Özbekistan kolhozlarında ödenen ücret RSFSC'da ödenen ücretten yüksekti (% 3) ve geçim giderleri % 16,8 daha azdı. Özbekistan sebze ve meyvaya zengin ülke olup, ılıman iklim şartları hava, az giyecek ve daha az ısınma gerektirdiği için masraflar da azalmaktadır.

1977 yılından itibaren kolhoz çiftçilerine özel bir ev inşası için on yılda geri ödemek kaydıyla 1.500 Ruble kredi verilmeye başlanmıştı. Bugün Orta Asya'da eski SSCB'nin diğer bölgelerine nazaran şehirde şahıs başına düşen özel ikamet alanı daha geniştir. Bu durum aşağıdaki tablodan daha açık anlaşılmaktadır:

İskanda Özel Sektör

Cumhuriyetler	Şehirlerde özel iskan yüzdesi (%)	Özel ev inşası	Ev inşası için özel yatırım yüzdesi (1980) şahıs başına (Ruble olarak)
RSFSC	16,9	12,2	2,74
Ukrayna	35,6	29,9	9,37
Belarusya	23,7	21,4	5,72
Litvanya	22,8	34,2	13,16
Letonya	19,0	23,5	4,74
Estonya	20,5	20,6	4,75
Moldovya	31,7	44,6	14,87
Gürcistan	38,8	33,3	11,50
Ermenistan	25,7	21,9	6,83
Azerbaycan	27,6	35,8	7,69
Kazakıstan	25,6	11,6	3,85
Özbekistan	34,1	42,4	13,86
Türkmenistan	26,7	51,4	15,53
Kırgızıstan	36,6	47,2	11,77
Kırgızıstan	36,6	47,2	11,77
Tacikistan	27,4	47,2	9,98

Kırsal kesimde özel mülkiyet (veya SSCB'ndeki tabiri ile "şahsi mülkiyet") hususunda en iyi durumda olan gene Orta Asya cumhuriyetleridir. Orta Asya'da kendi "şahsi" evlerinde yaşayan kolhoz işçileri özel arazilerinden ortalama olarak daha iyi gelir elde etmekteydiler.

Özbekistan'da özel arazilerde ziraat (1978)

	Özel mülkiyet yüzdesi (%)	
	Özbekistan	SSCB Geneli
Çiftlik hayvanları	52,9	20,2
Büyükbaş	68,1	30,9
Küçükbaş	26,0	19,7
Tahıl	5	1
Patates	35	61
Meyva	63	58
Üzüm	31	22
Sebze	49	29
Et	49	29
Süt	62	29
Yumurta	41	34
Yün	45	19
Ekili alanlarda özel arazilerin yüzdesi (%)	3,02	2,77

Eğitim ve Kültür

Sovyet yönetimi Özbeklere eğitim konusunda diğer Türkî boylardan daha fazla ehemmiyet vermekteydi. Bilhassa yerli halktan tahsilli insan yetiştirme konusu eğitimde mühim bir yer işgal etmekteydi. Özbek öğretmeni yeni ile eski arasında köprü vazifesini oynamakta, Ruslarla Özbekler arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırmaya çalışarak yeni tip Sovyet insanı meydana getirmeye büyük katkıda bulunmaktaydı.

Özbekistan'a ve Özbeklere eski rejim tarafından verilen ehemmiyet Taşkent'in beynelmilel bir şehre çevrilmiş olmasından da anlaşılmaktadır. Bu şehir hemen her sene bir milletlerarası veya Soyvet çapındaki ilmî, dinî veya kültürel bir toplantıya sahne olmaktaydı. Taşkent uluslararası filim festivali buna bir örnek teşkil eder. Bunun dışında Sovyetler Birliği'ndeki dört dini idare-

nin birisi ve belki de en önemlisi olan "Orta Asya ve Kazakıstan dini idaresi" de buradaydı ve dolayısıyla Taşkent çeşitli İslâm ülkelerinin dini temsilcilerinin ziyaretgâhı durumuna gelmişti. 1986 yılında gene Taşkent'te gerçekleştirilen 28. Milletler arası Altaystler Konferansı (PIAC) da ilmi toplantılara bir örnek teşkil etmektedir. Bunun dışında Buhara, Semerkand ve Taşkent'in de Sovyetler Birliği'nde turistlere açık olan az yerlerden olduğunu da hatırda tutmak gerekir. Kısacası Özbekistan ve onun başkenti Taşkent Orta Asya'nın merkezi durumuna getirilmiştir. Özbekistan'a ve Özbeklere tanınan bu haklar ve verilen ehemmiyet aslında Moskova'nın bu ülkeyi ve insanlarını Sovyetler Birliği'nin İslâm ülkeleri ve 3.dünya ülkeleri ile olan münasebetlerinde aracı rolünü yüklenmesinden kaynaklanmaktaydı. Bir zamanlar çarlık Rusyası, Tatarları kendi kültürel ve politik ve askeri tesirini yaymak ve hatta başka ülkeleri işgal etmek için kullanmışsa, Sovyet yönetimi de Özbeklere aynı rolü yüklemişti. İşte bu sebepten de Moskova, Özbekistan'ın ekonomik alanda tek yönlü gelişmesini sağlayarak kendine daha fazla bağlamak ve tam manasıyla kendine muhtaç durumda bırakmıştı ve diğer yönden ise yeni bir Sovyet-Özbek topluluğu meydana getirilerek bunları kendi menfaati doğrultusunda kullanmaya çalışmıştı. Bu gayeye ulaşmak için ise ekonominin dışında değişik eğitim metodlarından faydalanılmıştı.

Özbekistan'da okuma-yazma problemi eski Sovyetler Birliği'nin diğer yörelerinde olduğu gibi hemen-hemen çözülmüştür. Mesela 1970/71 ders yılında Özbekistan'da 9.353 ilkokul, 165 Orta okul ve 38 tane yüksek okul mevcuttu. Bunlarda sırasıyla 3.324.000, 165.000 ve 232.900 talebe okumakta idi. Her milli cumhuriyette olduğu gibi burada da ilk ve orta öğretimde genelde anadili kullanılmakta ise de Rusça ilk sınıflardan itibaren okutulmaktadır. Yani çocuklar ufak yaştan itibaren iki dilli olarak yetişmeye başlamaktadırlar.

Rejimin Özbeklere sağladığı bir takım üstünlükler arasında Özbeklerden daha fazla sayıda yüksek tahsilli yetiştirmeye yönelik eğitim politikası da sayılabilir. Bu nevi bir politika ile Moskova kendine medyun bir aydın kadrosu yetiştireceği kanaatindedir. Bu politikayı rakamlarla ifade edersek, aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere, Özbeklere, diğer halklara oranla, nüfuslarının çok üstünde yüksek tahsilli insana sahip olma imkanı verilmişti.

Özbek SSC Yüksek tahsil talebelerinin milli yapısı (1958/59 ders yılı)

Millet adı	Miktarı	Talebelerin yüzdesi	Toplam nüfusa oranı
Özbek	41.001	46.5	62.2
Rus	23.261	24.4	13.5

Tatar	5.350	6,1	5,5
Kazak	4.354	4,9	4,1
Yahudi	3.076	3,5	1,2
Ukrain	2.038	2,3	1,1
Tacik	1.832	2,1	3,9
Karakalpak	1.798	2,0	2,1
Başka	5.450	6,2	6,4
Toplam	88.160	100,0	100,0

Özbekistan eğitiminde belki de en mühim problemlerden birini Özbek dili ve alfabesi teşkil etmektedir. Rus müsteşriki ve misyoneri Ostromuov bolşevik ihtilâlinden çok önce yayınlamaya başladığı *Türkistan vilayetini gazeti* (1887-1917) adlı yayın organı ile bir taraftan Rus menfaatlerini koruyacak şahıslar oluşturmaya çalışırken, diğer yandan da gazetede kullandığı "Sart dili" adını verdiği karmaşık bir dille yeni Özbek aydınını meydana getirmeyi ve kendi gazetesinde kullandığı dili de edebi dil seviyesine yükseltmeye uğraşıyordu. Fakat bolşevik ihtilalinden sonra Özbekistan'ın yerli aydınları bilhassa Abdürrauf Fıtrat'ın liderliğinde bütün Türkistanlıların ortak dili diye kabul edebilecek eski Çağataycayı kullanmaya başladılar. Türk Birliğini yerleştirme fikrinden çıkarak uygulamaya konulan Çağatayca 1922'de yasaklandı ve Sovyet yönetimi tarafından bugün kullanılan Özbek lehçesi edebi dil olarak empoze edildi. Tabii ki ihtilalden 65 yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra bu edebi dil artık yerini bulmuş ve bütün Özbek aydınları tarafından kullanılmaktadır. Fakat gene de dil konusunda bilhassa alfabe konusunda mühim bir problem hala mevcuttur. Bugünkü Özbek yazı dili Türkçe'deki genel ses uyumundan mahrumdur. Yani yazı dilinde Türk lehçelerindeki ses uyumu ifade edilememektedir. Tabii ki bu Sovyetlerin yeni milletler ve yeni halklar teşekkül ettirme politikası prensiplerine göre yapıldı.

Başta Özbek aydınları yeni Özbekçe alfabede yapılan ciddi hatalara dikkati çekmişler, diğer Türkî diller ile ortak bir alfabe yapılmasını talep etmişlerdi. Fakat 1940'larda değişik Türkî boylar için Rus harfleri esasında yeni alfabeler kabul edilirken, Türkî dillerde olupta Rusçada olmayan harfler için her boya değişik işaretlere havi değişik harfler kabul edildi. Mesela Özbekçe'de "c" harfi için müstakil bir harf bulunmamaktadır. Bu da Özbekçeyi yeni öğrenenlerin kelimeleri yanlış telaffuz etmesine yol açmaktadır. Bu problemi ortadan kaldırmak için bazen "dj" harfleri kullanılmaktadır. Arap harfleri kullanıldığı devirlerde her Türk boyu bir diğerininkini, lehçe, şive farkları olmasına rağmen rahatlıkla

okuyor ve anlıyordu. Bugün ise bu imkan tamamen ortadan kalkmış durumdadır.

Özbekçe'deki bu gayri müsbet gelişmeye rağmen Özbek edebiyatı süratle inkişaf etmektedir. Sovyet öncesi Çağatay edebiyatının, Alpamış, Köroğlu gibi destanların, Firdevsi'nin *Şehname*"gibi eserlerinin te'siri ile edebî eserler getiren Furkat (1858-1909) ve Fıtrat (1886-1938) gibi edip, ve şairler büyük şöhret kazanmışlardı. Sovyet döneminde ise Hamza Hakimzade (1903-1966), Musa Aybek (1907-1968), Abdullah Kahhar (1907-1968) gibi yazarlar ve Kamil Yaşen gibi tiyatro eseri yazarları temayüz ettiler. Özbek kültürüne verilen ehemmiyeti 1917 ile 1980 yılları arasında 14 cilde yayınlanan Özbek-Sovyet Ansiklopedisinde görmekteyiz. 50 bin tirajda ve toplam olarak 9.040 sahifede yayınlanan bu ansiklopedi Rus *(BSE)* modeline göre hazırlanmışsa da içinde bir hayli millî maddelerin bulunması yönünden ehemmiyete haizdir.

Son yıllarda genel olarak bütün Türkî boylarda, ayrı olarak ise Özbek yazar ve şâirlerinde geçmişe, tarihe olan ilginin arttığını müşahade ediyoruz. Buna Sovyet propogandasının Türkîlere "herşeyi bize borçlusunuz, geçmişinizde hiçbir şey yok idi" mealindeki propogandalarının da etkisi olmuş olabilir. Başka bir ifade ile Türkîler geçmişlerini aramaya başladılar. Tabii ki bu arama rejimin müsaade ettiği oranda olmaktaydı. Bu arayiş kendini yazar ve ediplerin tarihi konuları işleyen eserlerinde sezilmektedir. Mesela Özbek yazarlarından Aksad Muhtar, *Çınara* (Çınar) (Moskova, Sovyetsky Pisatel Serisi, 1977) adlı eserinde bin yıllık bir Çınar'ı işliyor ve romanın kahramanı Akil "tarih ancak bugün başlamadı" diyerek geçmişi kötüleyenlere cevap veriyordu. Başka bir Özbek yazarı Mirmuhşin, *Zodçiy* (Zatçı-Mimar) (Moskova, Sovyetsky Pisateli Serisi, 1978) adlı tarihi romanında Timurlular devrini canlandırarak ortak Türk kültüründen bahsediyordu. Diğer bir Özbek yazarı Mamadali Mahmud (ov) 1981 yılında *Şark Yıldızı* adlı edebi dergide yayınlanan romanında ise Orta Asya'nın Rus işgali altına girme devrini canlandırmıştı. Bu eser çok tutulunca tarihi gerçekleri tahrifle suçlandı. Diğer Türkî boylardaki tarihi roman akımlarına örnek olarak Kazak romancısı Olcas Süleyman (ov)'un *Az'i ya* (Az ve ben) (Alma Ata 1975), meşhur Kırgız yazarı Çıngız Aymat (ov)'un *I dolşe veka dlitsya den* (Bir gün bir asırdan fazla sürer) (Frunze 1981) ve Tatar yazarı Nurihan Fettah'ın *İtil suu aka torur* (Kazan 1980)'unu gösterebiliriz.

Tabii ki, eski Sovyet Rus yöneticileri Türklerdeki bu millî şuur canlanmasından haberdardırlar ve her türlü metodla bu şuuru ortadan kaldırmaya gayret etmişlerdi. Bu metodlar arasında baskının dışında kullanılan en yaygın metod Ruslaştırma metoduydu. Ruslaştırma metodu ise önce Rus dilini çok

yaygın hale getirmek şeklinde yürütülmekteydi. Bu ise hemen her yaştaki kişiye Rusça öğretilmesi gerektiği fikri aşılanarak, bunun için yeni eğitim metodları geliştirilerek uygulamaya konulmaktaydı. Meselâ 1979 yılının Mayısında "SSCB halklarının dostluk ve işbirliği dili-Rusça"nın öğretilmesini geliştirmek için bir konferans Taşkent'te yapılmıştır. Yani Taşkent gayrı Ruslan Ruslaştırmak için de bir merkez olarak seçilmişti.

Siyasi Durum (1991)

1991 yılında da Özbekistan Komünist Partisi ülkenin hayatının her sahasını kontrole devam etti.

Özbek Cumhurbaşkanı İslam Kerim(ov) siyasi hayatı liberalleştirmek çatışmalara neden olur iddiasını ileri sürdü. Ağustos darbesinden sonra Özbekistan Komünist Partisi SSCB Komünist Partisi ile münasebetlerini kestiyse de ve Eylül 1991'de adını Milli Demokratik Parti'ye değiştirmekten başka bir şey yapmadı.

31 Ağustos 1991 Özbekistan Orta Asya cumhuriyetleri arasında bağımsızlığını ilan eden ilk iki cumhuriyetten biri idi. Kerim (ov) Özbekistan'ın muhafazakarlığını tenkit eden daha liberal Moskova basınını cumhuriyetin içişlerine karışmakla suçladı. Her ne kadar Özbekistan yönetimi politik muhaliflere tahammülü yoksa da 1991'de "Erk" partisinin resmen tasdik edilmesine izin verdi. "Erk" partisinin 5 bin kadar üyesi mevcut olup, Yüksek Sovyet (parlamento) üyesi yazar Muhammed Salih tarafından yönetilmektedir. 29 Aralık 1991'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de tekbir "Erk" partisinin adayı Kerim (ov) muhalif aday olma hakkına sahip oldu. Özbekistan'ın en büyük muhalif gurubu olan "Birlik" ise siyasi bir parti değilde bir hareket olarak faaliyet gösterdi.

"İslami Yenilik Partisi" de 1991 yılı sonunda resmi parti olarak kaydedildi. Bu partinin muhafazakar komünistlerle işbirliği yapacaklan endişesi ise bir faraziyeden ileri gidemedi.

1991 yılında Taşkent'teki "Orta Asya müslümanları ruhani idaresi" (müftülük)ni ortadan kaldırma veya yönetimi ele geçirmek için bazı teşebbüsler oldu. Kısacası halk, hükümeti destekleyenler ve daha geniş dinî hürriyetler talep edenler olmak üzere ikiye ayrılır. Diğer Orta Asya cumhuriyetleri gibi ciddi çevre problemlerine sahip Özbekistan'da gerekli maddi kaynaklar bulunmadığı için hiç bir şey yapılamadı. Cumhurbaşkanı Kerim (ov) 1991 ve 1992 yıllarında ülkemizi ziyaret eden Türkî liderlerin başında gelmektedir.

Özbeklerde Din

Eski Sovyetler Birliği'nde Özbekistan İslamiyet meselesinde merkezi planda durmaktaydı. Özbekistan'da Sovyetler Birliği'nde mevcut olan iki medrese (Buhara'da Mir Arab ve Taşkent'te İsmail el-Buhari) ve en mühim müslüman dini idaresi "Orta Asya ve Kazakıstan müslümanları Ruhani İdaresi" (Taşkent) burada bulunmaktaydı. Ayrıca Sovyetler Birliği'nde basılarak yurt dışına dağıtılan tek dini neşriyat da bu dini idare tarafından hazırlanmaktaydı. *Sovyet Şarkı Müslümanları* adlı bu dergi beş ayrı dilde yayınlanmıştı (Özbek, İngiliz, Fransız, Arap ve Urdu). Ayrıca Özbekistan'da diğer müslüman ülkelerinden daha fazla sayıda cami ibadete açıktı. En son olarakta Taşkent müftüsü gerek hükümet gerek yabancı ülkeler önünde Sovyetler Birliği'ndeki İslamiyetin resmi lideri gibi hareket etmekteydi. Kaide olarak Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden müslüman delagasyonlar Taşkent müftüsü tarafından karşılanırlardı. Milletlerarası İslâmî konferanslar, toplantılar da genel olarak Taşkent, Semerkand ve Buhara'da düzenlenirdi.

Özbeklerin ezici çoğunluğu Sünni ve Hanefi mezhebindendir. Buhara ve Semerkand civarında çok az bir Şii topluluğu da mevcuttur.

İslamiyet oldukça iyi organizasyona sahip olup takriben 150 cami ibadete açıktır. 1979'da Sovyet kaynaklarının verdiği bilgilere göre (Müftü Ziyaüddin Babahan'ın 1 Nisan 1979'da Moskova radyosunun Arapça yayınında yaptığı konuşmasında) 12 cami ve yüz mescit ibadete açıktı. Adları bilinen camiler şunlardır: Tilla-Şeyh, Navas, Çapan-Ata, Mirza Yusuf, Şeyh Zeynutay, Yakka Saray Barak Han, Allan ve Hoca Alambardar. İbadete açık olan camilerinekserisi Fergana vadisinde bulunmaktadır. Bunun dışında Çizak ve Sır Derya'da da çok sayıda cami mevcuttur. Hiç şüphesiz her şehirde ibadete açık olan bir cami veya mescit mevcuttur.

İslamiyet resmen güçlü bir duruma sahipi olmakla birlikte bir hayli tarikatlerin de gayrı resmi olarak faaliyet yürüttükleri bilinmektedir. Bunlar sırasıyla şunlardır:

Nakşibendi (sessiz zikir): XIV. yy'da ortaya çıkan bu tarikatın merkezi Buhara olup, tesiri bütün Özbekistan'dadır

Kubrevi (sesli zikir): Tarihi XII. yy.'a dayanan bu tarikatın merkezi Harezm'dir ve Harezm oblastında, Karakalpak MC'nde ve Türkmenistan'ın Taşauz oblastında tesirlidir.

Yesevi (sesli zikir): XII. y.y.'a ait olan bu tarikatın merkezi güney

Kazakıstan'dır ve son yıllarda zikirlere kadınları da katılmasına müsaade ederek kendini yenilemiştir ve bilhassa kuzey Özbekistan'da tesirlidir.

Kadıriye (sesli zikir): XII. yy.'ait bir tarikat olmakla birlikte Özbekistan'a II. Dünya Harbindensonra sürülen Çeçen-İnguşlar tarafından getirilmişti.

Kalenderi (zikir yok): XVI-XVII. yy.'larda Şeyh Safa Semerkandi tarafından kurulan bu tarikat bütün Özbekistan'da yaygındır.

Özbekistan'da kutsal addedilen bir hayli ziyaretgah bulunmaktadır. Bazıları resmi dini idarenin kontrolü altındadır. (Hoca Ahrar, veya Nakşıbendi şeyhi İsmail el-Buhari gibi). Bazı ziyaretgahlar ise din aleyhtarı müzelere çevrilmişlerse de hala hacıları celpetmekteydi.

Sovyet araştırmalarına göre Orta Asya müslümanları arasında en dindar olanlarını Özbekler (bilhassa şehirdekiler) teşkil eder. Bunun dışında dinî ve millî adet-örfler en sıkı burada karışmıştır.

Resmî müslüman kuruluşları ile Sovyet yöneticileri arasındaki münâsebetlerin çok iyi olmasına rağmen Özbekistan'da da çok güçlü bir din aleyhtarı propaganda yürütülmekteydi. 1948 ile 1976 yılları arasında en azından 177 anti- İslâm kitap Özbekçe olarak yayınlanmıştır. 1935 yılında 66 bin din aleyhtarı konferans verilmişse, bu rakam 1959'da 146.500'e yükselmiştir.

Son yıllarda dini yasakların kalkmasıyla bir hayli cami, mescit ve medrese açılmış ve dinî faaliyetler çok belirgin şekilde artmıştır.

KARAKALPAK MUHTAR CUMHURİYETİ

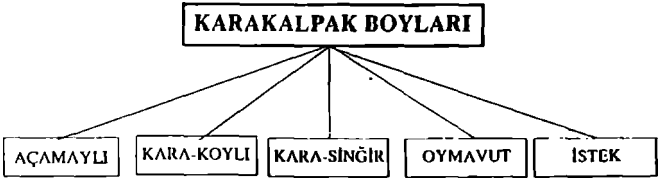

Aslında Kazaklara yakın olan Karakalpak Türkî boyunun yaşadığı bölge olan Karakalpakıstan 1925 yılının Nisan'ında o devirdeki Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin bir muhtar bölgesi durumunda idi. Ancak bu muhtar bölge 20 Temmuz 1930'da RSFSC'ye devredildi iki yıl sonra (20 Mart 1932) Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazandı ve Aralık 1936'da Özbek SSC'ne dahil edildi. Böylece bir zamanlar Kazak Cumhuriyeti'ne dahil olan Karakalpakıstan bugün Özbekistan'a aittir.

Nüfus

Karakalpakıstan'ın yüzölçümü 165.000 km^2 olup, başkenti, Nukus'tur.

1989 nüfus sayımına göre Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nin nüfusu 1.212.207'ye ulaşmıştır. Karakalpakıstandaki nüfus dağılımı ile aşağıdaki gibidir.

Karakalpakıstanda Nüfus Dağılımı

Topluluk	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	902.817	1.212.207	100
Özbek	284.422	397.388	32,78
Karakalpak	280.968	388.614	32,05
Kazak	243.312	318.611	26.28

Türkmen	48.427	60.244	4,96
Rus	28.422	19.846	1,63
Koreli	8.078	9.143	0,75
Tatar	7.611	7.766	0,64
Başkurt	919	1.090	0,08
Diğer	------	9.505	0,78

1989 nüfus sayımına göre toplam nüfusları 411.187'e ulaşan Karakalpaklar % 91,8'i kendi cumhuriyetlerinde yaşamalarına rağmen burada Özbeklerle aynı orana (% 32) sahip olup ülkede çoğunluğa sahip değildirler. Bu durum onlar adına kurulan muhtar cumhuriyetin sunî bir kuruluş olduğunu gösterir. Kendilerini Kazaklara yakın hissettikleri halde Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde % 58,3'lük bir orana, Özbeklere yakın hissettikleri takdirde ise % 65,'lik bir orana ulaşmaktadırlar. Kısaca Karakalpakıstan konusu ilerki tarihlerde bir sürtüşme nedeni olacağa benzemektedir.

Karakalpakıstan'ın diğer mühim sorunu ise dünyanın en büyük ekolojik probleminin yaşadığı Aral gölü teşkil etmektedir. **(bk. Aral Çevre Felâketi)**

Karakalpaklarda Din

Karakalpak MSSC Sovyetler Birliği'nin en dindar bölgesi addedilmekteydi. 1914'te bu bölgede 553 cami mevcuttu. Bugün bu bölgedeki resmi dini faaliyetler Taşkent'teki müftülüğün kontrolü altındaydı. İbadete açık olan camilerin sayısı hakkında her hangi bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, son yıllarda açılanlarla bir hayli olduğu tahmin edilmektedir. Nukus, Turtkul, Hoceyli ve Çimbay'da camiler mevcuttur.

Sünniliğin Hanefi mezhebine mensup olan Karakalpaklar arasında İslamiyet çok canlı olarak kendini muhafaza etmektedir. Karakalpakıstan'ın bilhassa kuzey kısmı Orta Asya sufizminin belli başlı merkezlerinden biridir. Burada dört tarikatın faal olduğunu görürüz: Nakşıbendi (sessiz zikir), Kubrevî (sesli zikir; merkezi Harezm) Yesevi (sesli zikir; merkezi güney Kazakıstan) ve Kalenderi.

Sovyet araştırmacısı J. Bazarbaev *(Opıt otsiologiçeskogo izuçeniya Karakalpakii*, Nukus 1973) yaptığı sosyolojik araştırmasında Karakalpak cemiyetini dini inanç yönünden aşağıdaki kategorilere bölmektedir:

- Katı inançlılar, "hoşgörüsü olmayan fanatikler", % 11,4.

- Aileden (gelenekten) dindar olanlar % 14,4.

- Müterediddiler, İslâm'ın ancak dış görünüşü ile ilgilenenler ve onun kurallarını milli bir gelenek olduğu için yerine getirenler % 13,6.

- Lakayıtlar, sünnet, namaz ve oruç gibi bazı İslâmî adetleri yerine getirenler, % 39,1

- Ateistler, % 21,5

18 ile 30 yaşındaki gençler (42-54 yaşlan arasındakilerde ateistler % 13,2;54 yaşın yukarıdakilerde % 6,8 iken gençlerde bu oran % 47,8 idi), aydınlar (tahsilsizler arasında ateistlerin oranı % 4,3 iken entellektüeller arasında % 89) ve erkekler (kadınlarda % 20,3 iken erkeklerde % 23,4) arasında ateistlerin oranı daha yüksek olmaktadır. Fakat, ateistlerin ekseriyeti erkek çocuklarını sünnet ettirmekte ve ölülerini cenaze namazı kıldırarak müslüman mezarlıklarına gömdürmektedirler.

Karakalpak MC'nde din aleyhtarı neşriyat halk oranına göre incelendiğinde çok yüksekti. 1948 ile 1975 yılları arasında ana dilde 11 din aleyhtarı kitap yayınlanmıştı (1970'de 236 binlik bir nüfus için). Başka bir ifadeyle bu binde 21'lik oran teşkil eder (Tacikler için binde 30, Türkmenler için binde 34 ve Özbekler için binde 51).

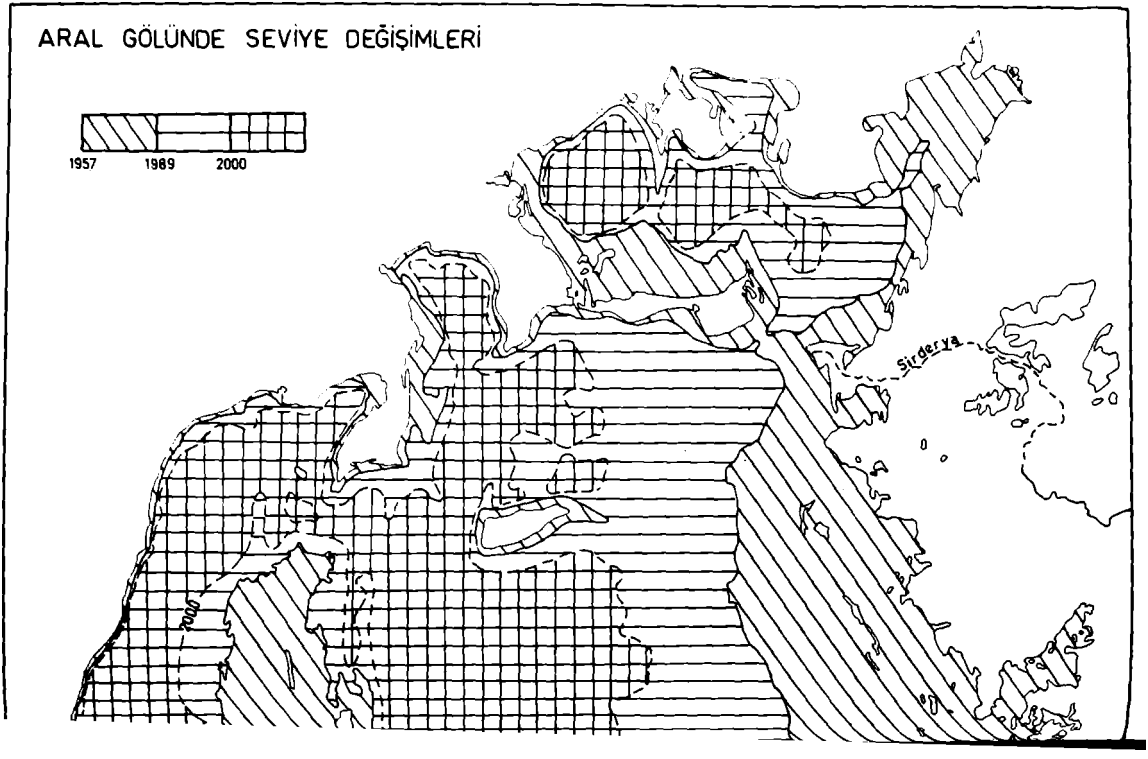
ARAL GÖLÜNDE SEVİYE DEĞİŞİMLERİ
1957
1989
2000
Sirderya

N. Günal

ARAL ÇEVRE FELAKETİ

Aral Gölü (denizi) Hazar, Superior-Michigan-Huron (Amerika) ve Viktorya (Afrika) göllerinden sonra dünyadaki en büyük dördüncü göldür. Deniz seviyesinden yüksekliği 53 m. olan Aral gölü, Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti ile Kazakistan arasındadır. Gölü, Orta Asya'nın en uzun-büyük nehirlerinden olan Amu Derya ile Sır Derya beslemektedir. Aral 1950'li yıllardan itibaren küçülmeye başlamıştır. Dünyadaki en büyük çevre felaketlerinden birini oluşturan bu olay Sovyet döneminin yanlış ekonomik politikalarının bir neticesidir. Aral gölünün yüzölçümü 1961'de 66.000 km^2 iken bu gün 40.000 km^2 dolayına düşmüş ve 2000 yılında bu alan 35.000 km^2 den az olacaktır. 1987'den sonra ise suyun azalması neticesinde teşekkül eden adacıklar Aral, büyük göl ve Küçük göl olmak üzere ikiye bölmüştür. Sır Derya ise şimdi ancak Küçük gölü beslemektedir. Amu Derya'nın 1985 ile 1989 yılları arasında Büyük göle döktüğü su miktarı 5,7 km^3 idi. Ve bu miktar her geçen yıl azalmaktadır.

Sır Derya ile Amu Derya'nın Aral'a Yılda Ortalama Döktüğü Su Miktarı

Yıllar	Miktar (km^3)
1910 ile 1960	61,9
1961 ile 1970	49,7
1971 ile 1980	19,6
1981 ile 1984	4,1
1984 ile 1989	8,9

Göle akan su miktarının azalmasına bağlı olarak göldeki su seviyesi düşmekte, su miktarı azalmaktadır.

Aral'ın Su Miktarı

Yıl	Su Seviyesi (m)	Su Hacmi (km^3)
1957	53,16	1.075
1977	47,64	735
1984	43,10	508
1989	Büyük Göl 39,07	350
	Küçük Göl 40.60	20

Aral gölünün kurumasının esas sebebini Amu Derya ve Sır Derya sularının göle varmadan önce aşırı derecede tüketilmesi teşkil etmektedir. Amu Deryanın suyunun büyük miktarının Türkmen kanalına sevki, aynı zamanda bölgedeki pamuk üretimi için suni sulama kanallarına yollanması, ekili alanların devamlı genişletilmesi hem Amu Derya hem de Sır Derya'nın Aral'a akıtacak su miktarını aşırı derecede azaltmıştır. Bu arada topraktan fazla ürün almak gayesi ile aşırı derecede suni gübre ve diğer kimyevi maddelerin kullanılması neticesinde toprak ve su sağlığa zararlı olacak derecede zehirlenmiştir.

Aşağıdaki tablo Aral'ın nasıl bir çevre felaketine uğradığını daha açık bir şekilde gözler önüne serecektir.

	1961	1985	2000 Yılı Tahmin
Su Yüzölçümü (km^2)	66.000	46.000	35.000
Boyu (km)	492	360	330
Eni (km)	290	210	195
Sahil Şeridi (km)	3.000	1.150	1.000
Ortalama Derinlik (m)	16	12	-------
Maksimum Derinlik (m)	69	58	52
Amu Derya'nın yıllık Akıttığı su (km^3)			
Maksimum	98	5	Yok
Minumum	49	5	Yok
Sır Derya'nın yıllık akıttığı su (km^3)			
Maksimum	45,4	Yok	Yok
Minumum	22,5	-------	-------

Yıllık Buharlaşma ton (km^3)	60	40	30
Tuzlulanma oranı (g/lt.)	11,28	20	40

Felaket öncesi (başlarında) gölde 67.000 ton balık (sazan vb.) avlanırken, 1992'de bu miktar 1.500-1.800 tona düşmüştür. Son 30 yılda su seviyesi takriben 15 m. azaldı. Başka bir ifade ile gölün su miktarında %60'a varan bir eksilme söz konusudur. Bunun neticesinde göl geri çekilmekte ve çöllenme başlamaktadır. 100 milyon ton tuz ve diğer kimyasal atıklarla yoğrulmuş olan kum verimli toprakları da istila etmektedir. Bu tuzlu kumla mücadele için ise hesaplara göre 30-35 milyar m^3 suya ihtiyaç vardır. Ancak buna imkân gözükmemektedir. 1988 yılındaki sel felaketinde dahi Amu Derya ile Sır Derya'dan ancak 22 milyar m^3 su gelebilmiştir. Bir zamanlar Aral sahilinde bulunan Muynak şimdi gölün sahilinden 35 km. ileride kalmış bulunuyor. Önceleri 40 bin kişilik bir şehir olan Muynak'ta şimdi ancak 20 bin kişi yaşıyor. 1960'lı yıllarda felaket başlayınca başta Rus kökenliler şehri terketti. Gerek merkez gerekse yerel yöneticiler acz içindeler. Bu acı komik tablolar şeklinde kendini gösteriyor. Msl. Muynak'ta eskiden balıkçılık yapan 1500 kadar kişi konserve fabrikalarında çalışıyor, bu balık konserve fabrikaları ise ihtiyaçlarının çoğunu Baltık denizinden getirilen balıkla karşılıyorlar. Bu durum ise eski Sovyet ekonomik sisteminin çarpıklığına güzel bir örnek teşkil ediyor.

Konu yıllarca bilimsel olarak da tartışıldı. Siyasî platforma da getirildi. Ancak hiç bir çözüm getirilemedi. Tek çözüm Sır Derya ile Amu Derya'nın sularını eskisi gibi buraya akıtılmasıdır. O da suni sulama kanallarında veya Türkmen kanalında kullanılmaması demektir ki şu anda hiç bir güç bunu gerçekleştiremeyeceğe benzemektedir.

Aral'ın kuruması, çevresinin zehirli çöllerle kaplanması ve kumların rüzgarlarla bir yerden diğer yere taşınması çevre halkında çeşitli hastalıklara da neden oluyor. Bu bölgedeki aneminin çok yaygın olduğu, bilhassa kadınların % 80'nin bu hastalıktan muzdarip olduğu biliniyor. Verem de eskiye nazaran 2/3'i artmış durumdadır. Ayrıca kanser vakaları da artıyor. Taşauz, Nukus gibi büyük yerleşim merkezlerinde de suyun kirli olmasını (suni gübre ve kimyevi madde artıklarının suya karışmasıyla) sebep olduğu çeşitli hastalıklar var. Taşauz'da halkın takriben % 70'i çeşitli iç hastalıklara yakalanmış bulunuyor. Hepatitis (sarılık) ve Malarya (sıtma) yaygındır. Halkın direncinin (imunitet) az olması bu yerlerde "ekolojik aids" tabirinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu hastalıklara bağlı olarak bebek, çocuk ve hamile kadın ölümlerinin oranı yüksektir. Nukus hastahanelerinde yatanların % 90'ın böbreklerinde kum ve taş bulunuyor. Suyu kaynatarak içmek bile bir çözüm getirmiyor. Çünkü kum kaynatılarak yok

edilemiyor. Şu anda geçici tek çözüm çaresi temiz içme suyu getirtmek ki bunun mali portesini karşılayacak hiç bir kuruluş bulunmuyor. Kısacası Aral'ın kuruması Türkmenistan, Karakalpakıstan ve Özbekistan'da hem ekolojik hem de sağlık yönünden büyük problemler yaratmış bulunuyor. Ancak bu problemleri çözmeye kimsenin gücü yok gibi görülüyor. Eski Sovyetler Birliği'nde bir hayli felaket için olduğu gibi bu Aral faciası için de tek bir sorumlu bulunamıyor.

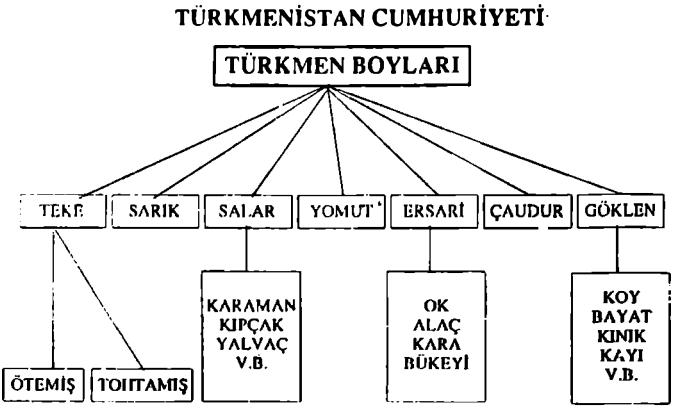

Not: Teke Akhal ve Merv vadilerinde Sarık orta Murgap'ta, Salar Merv civarı ve kuzey İran'da, Yomut Hazar denizinin güney sahilleri ile Hive'nin güney batısında, Ersari Amu Derya orta mecrası ile Hoca Salih civarında, Çaudur Hive ile Hazar arasında, Göklen ise İran' da bulunur.

Coğrafya

27.10.1924'te kurulmuş olan Türkmenistan'ın yüzölçümü Belçika, Hollanda, Danimarka, Portekiz, İsviçre, Avusturya ve Yunanistan'ın toplam yüzölçümlerinden fazla olup 488.100 km^2 dir. Fakat ülkenin 4/5'ünü Karakum çölü (350.000 km^2) kapladığından nüfusu buna nisbetle az olup 1989 nüfus sayımına göre ancak 3.512.190 idi. Başkenti Aşhabad olan Türkmenistan batıda Hazar denizi ve doğuda Amu Derya vadisi arasında yerleşmiştir. Doğudan batıya 1.100 km. güneyden kuzeye ise 650 km. uzunluğundaki bir alanı kaplayan Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan, güneyde ise İran ve Afganistan'la sınırdaştır. Kuzeyinden Kara-Boğaz gölün kuzey sahilleri ile Ust-Urt platosunun Amu Derya'ya doğru olan güney kısmı geçer. Güneyinde ise Atrek nehri ve

Kopet-Dağ silsilesi İran'la olan sınırı belirler. Güneybatıya doğru ise belirtilen istikamete doğru 600-100 m. yükselen Bacus ve Karapul yaylaları bulunmaktadır. Kuzey doğuda ise Kopet dağının devamını teşkil eden Küçük (772 m.) ve Büyük Balhan (1.880 m.) ile Krasnovodsk (308 m.) yaylası bulunur. Ülkenin en güney doğusunda ise 3.319 m. yükseklikte olan Kugintau sıradağları mevcuttur.

İklim sert ve karasal olup, genellikle yazları kuru ve sıcaktır, gece ile gündüz arasında büyük hararet farklılığı görülmektedir. Temmuz ortalaması 28°-32°C (en yüksek 44°-49°C), Ocak ortalaması ise, 4,8° ile -4,9°C arasındadır (en düşük -8° ile -21°C). Türkmenistan çok az yağış almakta olup ilkbahardaki yağışlarda kuzeybatı 80 mm, çöle yakın bölgeler 100-150 mm, güneybatıdaki yaylalar 200-300 mm yağış alırlar. Mevsim dönemlerinde ülke İran ve Afganistan yönünden esen kum fırtınalarına sahne olur. Türkmenistan coğrafi yapısından da anlaşılacağı üzere nehirleri çok azdır. Belli başlı nehirler Hazar'a dökülen Atrek (kolu Sumbar), Karakum çölünde kaybolan Tecen ile Murgap ve Türkmenistan'ın doğusunda bir kısmı geçen (Orta) Amu Derya'dır. Türkmenistan bu nehirlerin dışında su ihtiyacını 900 km. uzunluğundaki Karakum (Türkmen) kanalından temin etmektedir.

Ekonomi

Türkmenistan'ın da ekonomisi başlıca köy ekonomisine dayanır. Köy ekonomisinde pamukçuluk mühim yer tutar, ayrıca kavun karpuz yetiştirilmekte ve üzüm bağları bulunmaktadır. Ekili yerlerin 9/10'ın suni sulamadan yararlanmaktadırlar. Murgap, Tecen ve Kopet Dağ eteklerinde pamuk (1970'te 397.000 ha alanda, istihsal; 869.000 ton), kavun-karpuz ise bilhassa Çarcuy'da yetiştirilmekte olup, üzüm bağları da Aşhabad, Gök-Tepe ve Merv'de bulunmaktadır. Bunun dışında bir miktar buğday, arpa, mısır ve tütün de yetiştirilir. Köy ekonomisinde besicilik mühim bir yer işgal eder ve başlıca meşhur Karakul koyunları yetiştirilir. 1970'te Karakul mevcudu 4.300.000 adet idi. Koyun dışında sığır (440.000) ve tavuk beslenir. Bir miktarda domuz bulunmaktadır.

Türkmenistan yeraltı zenginlikleri yönünden oldukça mühim bir ülkedir. Çeleken yarımadasında Nebit Dağ, Kum Dağ ve Okarem'de mühim bir miktarda petrol çıkmaktadır (mesl. 1970'te 14,5 milyon ton) Burada elde edilen petrol borularla Krasnovodsk rafinerisine götürülmektedir. Aynı bölgelerde ve bunun dışında Karakum'da (Darvaza ile Bayram Ali) çıkan tabii gaz (1970'te 13,1 milyar m^3) Buhara ve Ural'a sevk edilmektedir. Petrolün dışında kükürt, kurşun (Gaurdak), kalium, madeni tuz (Kara Boğaz Göl), iyod, brom gibi madenler de elde edilmektedir.

Türkmenistan'da başlıca tekstil endüstrisi gelişmiş olup, Aşhabad, Man, Çarcuy, Taşauz ve Saya gibi fabrikalar mevcuttur. Bu fabrikalarda başta pamuk olmak üzere sırasıyla yün ve ipekli kumaşlar dokunur. Gıda sanayii ise Bayram Ali, Taşauz, Aşhabad ve Krasnovodsk'ta yerleşmiştir. Ufak bir makina inşa ve elektroteknik sanayii bulunmakta olup bunlar da gene Aşhabad, Çarcuy, Krasnovodsk gibi Türkmenistan'ın belli başlı şehirlerinde faaliyet göstermektedirler. Kimya endüstrisi ise Çeleken, Bekdaş, Çarcuy da bulunmaktadır.

Ulaşım ancak belli başlı yerleşim noktalarına yapılmakta olup, tâ çarlık döneminde yapılmış olan Krasnovodsk-Çarcuy arasındaki Transkafkas (Kafkasötesi) demiryolu ve Marı-Kuşka, Çarcuy-Kungrak ve Karşı-Termes arasındaki demiryolları 1970'te toplam 2.110 km idi. Bunun dışında 8.700 km'lik bir şose bağlantısı mevcut olup, bunun dışındaki ulaşım nehirlerde ve bilhassa Türkmen kanalında yapılır.

Nüfus

Türkmenistan'ın 1989 nüfus sayımı 3.512.190'idi. Türkmenler arasındaki nüfus artışına paralel olarak cumhuriyetin nüfusu da artmaktadır.

Türkmenistan'ın Nüfusu

Millet adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	2.764.748	3.512.190	100
Türkmen	1.891.695	2.524.136	71,89
Rus	349.170	334.477	9,52
Özbek	233.730	317.252	9,03
Kazak	79.539	87.595	2,49
Tatar	40.321	39.243	1,11
Azeri	23.548	33.334	0,94
Ermeni	26.605	31.838	0,9
Beluci	18.584	28.156	0,8
Lezgin	7.562	10.427	0,29
Diğer	--------	102.732	2,92

Türkmenler kendi cumhuriyetlerinde % 71'in üzerinde bir nüfusa sahip olup büyük bir çoğunluğu elde tutmaktadırlar. Bu oran yukarıda belirtilenlerin dışında Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Çuvaş, Meshet Türkü ve Uygurlarla birlikte (490.002) % 85,84'e yükselmektedir. Bu şekliyle

Türkmenistan tam anlamda Türkî bir cumhuriyet görünümündedir. Slav kökenlilerin oranı % 10,5'u aşmamaktadır.

1989 nüfus sayımına göre BDT'nda yaşayan Türkmenlerin % 92,9'u kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Diğerleri ise aşağıda belirtilen komşu cumhuriyetlerde bulunmaktadırlar.

Türkmenlerin Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Oran %
Genel	2.027.913	2.718.297	100
Türkmenistan	1.891.695	2.524.136	92,9
Özbekistan	92.285	122.566	4,51
Rusya Fed.	22.979	39.738	1,5
Tacikistan	13.991	20.527	0,8
Diğer	-------	11.330	0,41

BDT'unun dışında da Türkmenler mevcut olup, Türkmenistan'ın sınır komşusu İran'ın kuzeyinde ve aynı şekilde Afganistan'ın kuzeyinde yarımşar milyon, Irak'ta 200 bin, Türkiye ile yakın Doğu ülkelerinde 300 binden fazla Türkmen mevcuttur.

Aşhabad, Marı (Merv), Taşauz, Krasnovodsk (Kızıl Su) bölümlerine ayrılan Türkmenistan'da 21 rayon (mahalle) ve 14 şehir mevcuttur. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere Türkmenler cumhuriyette çoğunluğu teşkil etmelerine rağmen başkentleri Aşhabad'ta azınlıktadırlar.

Aşhabad nüfusu (1970)

Milliyet	Nüfus	Oranı (%)
Toplam	253.118	100
Rus	108.144	42,7
Türkmen	96.752	38,2
Ermeni	11.722	4,6
Ukrain	10.994	4,3
Başka	25.506	10,2

Genelde bu durum bütün şehirler için geçerlidir. Çünkü Türkmenlerin % 65'i kırsal alanlarda yaşamaktadırlar.

Eğitim-Kültür

Türkmenistan'da 1970/71 ders yılında 1.648 ilkokul, 29 ortaokul ve 5 yüksekokul ve bu okullarda sırasıyla 560.000, 28.700 ve 29.100 talebe okumakta idi. Türkmenistan İlimler Akademisi ise 1956'da kurulmuş olup 56 enstitüsü mevcuttur.

Sovyet döneminde kitap basma işine ehemmiyet verilmişti. Fakat gene de ana dilde neşriyat Türkmenlerin ümit ettikleri seviyeye ulaşamamıştı.

Msl. 1978 yılında Türkmenistan'da 8.865.000 tirajda 727 kitap yayınlanmış olmasına rağmen bunun az bir kısmı Türkmenceye ayrılmıştı. Türkmenistan Komünist Partisi 1. sekreteri Gapur (ov)un 20 Temmuz 1979'da belirttiğine göre, Devlet Yayın Komitesi 1978 yılındaki planının ancak % 37,7'sini gerçekleştirebilmiştir. Buna göre "Türkmenistan" yayınevinin planladığı 162 kitaptan ancak 49'u, "Maarif" yayınevinin planladığı 160 kitaptan 73'ü ve planlanan 60 çocuk kitabından topu-topu dört tanesi yayınlanabilmiştir. Kısacası basın- yayında aksaklıklar göze çarpmakta ve bu bilhassa milli ana dilde edebiyetin aleyhinde olmaktadır.

Fakat herşeye rağmen modern Türkmen edebiyatı gelişmektedir. Bugün 1925'te kabul edilen Türkmen-Yomut ağzı edebi dil olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türkmenlerin eski bir edebi gelenekleri mevcut olup, en meşhur örneği Köroğlu destanı teşkil eder. Bunun dışında Şahseven ve Garip destanları da kayda değer. Eski dönem yazarları arasında Mahdum Kulı (XVIII yy.) ve onun eserini geliştiren Molla Nepes (XIX. yy.) en meşhur ediplerdendir. Sovyet devrinde ise Berdi Kerbay (ev) 1894-1951), Aman Kekil (ov) (doğ. 1912) ve şâir Beki Seytek (ov) (doğ. 1914) en temayüz etmiş olanlardır.

Kısacası bugün çoğunluğu Türkmenistan'da ülkenin tabii ve suni (Karakum kanalı) sulamaya müsait bölgelerinde yaşayan Türkmenler başlıca tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Ülkenin petrol, tabii gaz gibi ekonomik projelerinde ise başlıca yabancılar, yani Ruslarla Ukraynalılar çalışmaktadırlar.

Siyasi Durum (1991)

Orta Asya cumhuriyetleri arasında tek bir Türkmenistan bağımsızlık kararını Yüksek Sovyet'te almayarak, bunu referandumna bıraktı. Tabii ki bu Türkmen yönetiminin demokratik olduğu manasına gelmez. Çünkü komünist hakimiyet cumhurbaşkanı Sapanmurad Niyaz (ov)'un yönetiminde 1991 yılında da eski gücünü muhafaza etti. Niyaz (ov) Orta Asya liderleri arasında muhalefete karşı en acımasız olanı olarak kabul edilmektedir.

Batı yönlü aydınların "Ağızbirlik" ve "Türkmenistan Demokratik Partisi" tasdik edilmediler ve liderleri takibata uğradılar. 1990'nda tevkif edilen "Ağızbirlik" liderini kurtarma çabaları boşa çıktı. Türkmen muhalifler o kadar güçsüzler ki Rus liberallerin yardımına muhtaç durumdadırlar.

1991 yılında Niyaz (ov) Sovyet hükümetinden ve dış dünyadan ekonomisine yatırımcılar aradı. Türkmenistan petrol ve doğal gaz endüstrilerine sahip olduğu için dış ülkeleri celp etmesi Tacikistan veya Kırgızistan gibi endüstrilerini kurma işini sıfırdan başlayacak olanlardan daha kolay gözükmektedir. Niyaz (ov) 1991 yılında İtalya, Türkiye (1992'de de) ve İran'da bulundu ve bu ülkeleri yatırıma davet etti. İran kuzeydeki komşusu Türkmenistan'la yakın ekonomik ve kültürel münasebetler kurmaya hevesli gözükmektedir.

Türkmenlerde Din

Sünni ve Hanefi mezhebindendirler. Şiilik Türkmenistan'da buradaki Azeri göçmenler tarafından temsil edilmektedir. Türkmenistan'daki İslamiyetin karakteri Orta Asya'nın diğer bölgelerine nazaran değişiklik arz eder. Buna Türkmen kabileleri arasında İslamiyet'in yayılmasında XII. ve XIV. yy.'lar arasında bilhassa Yesevi ve Kubrevî tarikatları dervişlerinin oynadıkları rol sebep olmuştur. Bilindiği üzere Yesevi tarikatının kurucusu Ahmed Yesevi (ölm. 1166)'nin mezarı güney Kazakistan'daki Türkistan şehrinde bulunmaktadır. Kubreviye tarikatının kurucusu Necmeddin Kübra (1145-1221)'in mezarı ise Kuna-Urgenç civarında, batı Harezm'de, Türkmenistan'ın Taşauz oblastında bulunmaktadır. Üçüncü büyük tarikat olan ve merkezi Buhara'da bulunan Nakşibendi tarikatı Türkmenistan'da ancak XIX. yy.'da tesirini göstermiştir.

Sovyet yönetimi 1928'de Türkmenler arasında İslamiyeti tamamen bitirmek maksadıyla din aleyhtarı büyük bir kampanya başlatmışlardı. Bu Orta Asya'da yürütülen belki de en sert İslâm aleyhtarı kampanya idi ve 1941 yılına kadar sürmüştü. II. Dünya Harbi yıllarında bu kampanya durdurulmuşsa da 1948'de yeniden başlatıldı ve son yıllara kadar devam ettirildi. Neticede resmi dinî makamlar zayıfladı, fakat gayrı resmi İslamî hareketler güç kazandı.

Türkmenistan'ta resmî olarak 30'dan az imam bulunmakta ve 1979 da ibadete açık camilerin sayısı dördü geçmemekte idi. Bu camilerin ikisi güney Türkmenistan'da Merv oblastında, ilki Bayram Ali köyündeki Hoca Yusuf Baba Hamadanî'dir. Ahmed Yesevi'nin hocası olan bu zatın adına kurulan cami Orta Asya'da'ki en kutsal yerlerden biri sayılmaktadır. İkinci cami ise Yolatan köyündeki Talhatan Baba camiidir. Kuzey Türkmenistan'ın Taşauz oblastında da iki cami ibadete açıktır. Bunlar Taşauz şehrindeki Şalikar ile Iliali şehrindeki

Bilal Baba camileridir. Son yıllarda bunların sayısı artmıştır.

Son Sovyet araştırmalarına göre dinî duygunun hâlen yaşamasına beş sebep mevcuttur.

a) Tarikat dervişlerinin faaliyetlerinin artması;

b) Dini ve milli özelliklerin birbirine karışması (mesl. Kurban Bayramı) ve dolayısıyla "müslüman" ve "Türkmen" tabirlerinin birbirine eş değer olması;

c) Muhafazakar insanların varlığı;

d) Özbekistan'dan gelen te'sir. Bir Sovyet sosyolojik araştırmasına göre, 1961 yılının Ramazan'ında Deynav (Çarcuy oblast) havalisinde Özbek mollaların tesiri ile oruç tutanların sayısı iki misline çıkmıştı;

e) Bilhassa Gurcan radyosunun Türkmen dilinde yaptığı yayınlarla İran propagandasının tesiri, bütün bunlar Türkmenistan'da İslâmiyet'in tesir ve gücünün artmasına sebep olmaktadır.

Son sosyolojik araştırmalara (1977, 1978, 1979) göre, sünnet yaptırma, cenaze namazı kıldırma ve büyük dini bayramları (Kurban gibi) kutlama Taşauz ve Çarcuy gibi oblastlarda (kuzey ve doğu Türkmenistan'da) neredeyse halkın % 100'ü tarafından uygulanmaktaydı.

Türkmenistan'da tarikatlerin de hâlâ faal halde oldukları bilinmektedir. (Yesevi, Kubrevî ve Nakşıbendi). Türkmenistan kutsal yerleri, ziyaretgâhlan yönünden çok zengindir. Bir Sovyet araştırmasına göre 1978 yılında faal durumda bulunan 62 kutsal yer binlerce ziyaretçiyi kendine celp etmişti. Türkmenistan'da sufizm ısrarlı bir şamanist uygulama içindedir. Gerçi bu durum Sünni müslümanlar tarafından tenkit edilmekteyse de halk buna sıkıca bağlıdır. Sufi tarikatları bilhassa Kubrevî tarikatı mensupları ekseri şamanlar gibi hareket etmektedirler. 1948 ile 1975 yılları arasında Türkmenistan'da basılan din aleyhtarı kitapların ekseriyeti de işte bu sufi adetlerine karşı yöneltilmişti.

Kırgız adı Türkçe kır-gez'mekten gelir. 1979'da Sovyetler Birliği'ndeki Kırgızların toplam sayısı 1.906.000'idi. Eski Sovyetler Birliği'nin dışında Kırgızlar, Çin (Doğu Türkistan) ve Afganistan'da mevcuttur. Eskiden yanlış olarak Kara-Kırgız denilen Kırgızlar (eskiden kendilerine hatalı olarak Kırgız denilen) Kazaklarla akrabadırlar. Kırgızlar çok eski tarihlerden beri adları Çin kayıtlarına geçen bir Türk boyudur. Çinliler onları M.Ö. 2. yy.'dan önce tanımışlardı. 840'ta diğer bir Türk boyu olan Uygurların devletini yıkmışlardı. X. yy'da Yukarı Yenisey'den bugün yaşadıkları bölgelere gelip yerleştiler. Sol ve Onğ (Sağ) gruplara ayrılan Kırgızlar daha sonra 1207 yılında Moğol hakimiyetine, daha sonra Kalmuk ile Kazak ve en sonunda 1864'te Rus hakimiyeti

altına girdiler.

Nüfus

1989 nüfusu 2.530.998'e ulaşmıştı. Kırgızların büyük çoğunluğu kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar (% 88) ve cumhuriyette salt çoğunluğa ulaşmışlardır.

Kırgızistan'ın Nüfusu

Topluluk	Nüfus (1979)	Nüfus (1989	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	3.522.832	4.257.755	100
Kırgız	1.687.382	2.228.482	52,34
Rus	911.703	916.543	21,52
Ukrain	109.324	108.027	2,53
Özbek	426.194	550.095	12,92
Alman	101.057	101.198	2,37
Tatar	71.744	70.068	1,64
Kazak	27.442	37.318	0,87
Uygur	29.817	36.779	0,86
Tacik	23.209	33.842	0,79
Meshet Türkü	5.160	21.294	0,50
Diğer	------	154.109	3,61

Kırgızlar diğer Türkî topluluklar ile (744.638) % 17,48'lik artış sağlayarak % 70 oranına ulaşmaktadırlar. Ancak Kırgızlarla bölgelerinde Özbekler arasındaki sürtüşme bariz şekilde göze çarpınaktadır.

BDT'nda Kırgızların % 88'i kendi cumhuriyetinde yaşamakta olup kalanlar başta Özbekistan ile Tacikistan'da bulunmaktadırlar.

Kırgızlar'ın Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran %
Genel	1.906.271	2.530.998	100
Kırgızistan	1.687.382	2.228.482	88,0
Özbekistan	142.182	174.899	6,9
Tacikistan	48.376	63.831	2,5

Rusya Fed.	15.011	43.038	1,7
Kazakıstan	9.352	14.271	0,6
Diğer	-------	6.477	0,25

Kırgızıstan'ın yüzölçümü 198.500 km^2 olup, 1989 nüfus sayımına göre nüfusu 4.257.755'idi. Başkenti Bişkek (eski adı Fruhze) 1924 yılına kadar Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil olmuş, 1926'da Kara-Kırgız Muhtar Oblastı adını almış, 1925'te ise Kara-Kırgız adı Kırgız'la değiştirilmiş ve 1 Şubat 1926'da Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti diye adlandırılarak RSFSC'ye dahil edilmişti. Nihayet 5 Aralık 1936'da Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazanarak SSCB'nin 15 ittifak cumhuriyetinden biri olmuştu.

Coğrafya

Kırgızıstan'ın 1/2'sinden fazlası bin ile üç bin metre ve 1/4'i ise üç bin ile dört bin metre yüksekliktedir. Fergana vadisi, Tanrı ve Altay sıradağları silsilesi Kırgızıstan'ın coğrafi konumunu belirler. Güneydoğusunda Atbaşı sıradağları, Fergana sıradağları, güneyinde Susamırtau sıradağları, kuzeyinde Kırgız sıradağları (Tanrı dağlarının kuzey uzantısı), kuzeydoğusunda Kuzey-Alatau sıradağları ve doğusunda ise Kırgızıstan'ın deniz seviyesinden en yüksek bölgesini teşkil eden Alatau bulunmakta olup, Pobedi (7439 m.) ve Han Tengri (6995 m.) zirveleri vardır. Bu sıradağlar birbirlerinden yüksek yayla ve vadilerle ayrılırlar. Bunların deniz seviyesinden en yükseğini merkezdeki Narın vadisi (1.300-3.200 m. yükseklikte, 300 km. uzunlukta ve takriben 50 km. genişlikte), güneydeki Alay vadisi (2.500-3.000 m. yükseklikte, 100 km. uzunlukta ve takriben 20 km. genişlikte) ve kuzeydeki Susamır vadisi teşkil eder. Yüksek dağlardan çıkan nehirler düzensiz ve hızlı akıntılı olduğu için ulaşıma değil fakat elektrik enerjisi elde etmeye yaramaktadırlar. Bu elektrik enerjisi sağlamaya yarayan belli-başlı nehirler olarak şunları sayabiliriz: Narın (616 km), Tar, Kurşab (Sır Derya'ya kavuşur), Kızılsu (Amu Derya'ya kavuşur), Sarıcas-Aksu, Aksay-Kokşul (Tarım'a akar) ve Mucun. Çu ve Talas (bunlar kuru gölüne karışırlar)tır. Bu nehirler üzerine kurulan hidroelektrik santrallerden yılda ortalama 165 milyar KW enerji elde edilir. Bu enerji Kırgızıstan'ın ihtiyacını karşılamanın dışında Kazakıstan, Tacikistan ve Özbekistan'a da nakledilir.

Dağlık bir yöreye yerleşmiş olan Kırgızıstan'da çeşitli göller de mevcuttur. Kırgızıstan'da dünyadaki ikinci en büyük krater gölü Issık Göl bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1.609 m. yükseklikte yerleşmiş olan Issık Köl 6.202 km^2'lik bir alana sahip olup en derin yeri 702 m.'dir ve büyük bir su rezervuarıdır.

Bunun dışında Son Köl ve Çatır Kırgızıstan'da kayda değer göllerdendir. Kırgızıstan'da hem iklimce hem de tabiat olarak en mükemmel yerleşim yeri Fergana vadisidir (72.000 km. uzunluğunda ve ülkenin % 37,5'unu teşkil eder) ve halkın % 42'sinden fazlası bu bölgede yerleşmiştir.

Kırgızıstan; Kazakıstan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin Halk Cumhuriyeti (Doğu Türkistan) ile komşu olup, batıdan doğuya 900 km, kuzeyden güneye 410 km. uzunluğundadır. Ülkenin deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 2.750 m.dir.

Kırgızıstan'da karasal bir iklim hüküm sürer. Yağış oldukça azdır. Batı ve kuzeydeki sıradağlar yılda ortalama 600-900 mm., güney etekleri 200-335 mm., yüksek vadiler ise 100-150 mm., yağış alırlar. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki ısı farkı çok fazladır. Yerleşime müsait ve ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü bölümlerde Temmuz ayı ortalaması 25°C ile 6°C arasında, Ocak ayı ortalaması ise -5°C ile -38°C arasında değişir. Bitki örtüsü iklim ve coğrafik yapıya göre çok değişkendir. Denizden 2.000 m. yükseklikte ormanlar ve otlar mevcuttur, 3.200 m. civarında ise bozkır başlar. Ülkenin ancak % 6'sı ormanlarla kaplıdır.

Ekonomi

Kırgızıstan'ın ekonomisi denilince akla köy ekonomisi gelir. Kayda değer ağır sanayii yoktur. Köy ekonomisi aslında besiciliğe dayalıdır. (1967) 8,5 milyon koyun ve keçi ve bir miktarda domuz mevcuttur. Tarım faaliyetleri pek kayda değer olmayıp, bir miktar buğday, pamuk, şeker pancarı, mısır, tütün yetiştirilir.

Ülkenin ulaşılabilen kuzey ve güneybatıda Fergana vadisinde değişik maden ocakları bulunmakta olup, bunlarda civa, antimon (SSCB'nde ilk sırada), kömür, petrol, çinko, kükürt (bilhassa Issık Göl civarında) çıkarılır. Gıda sanayi oldukça gelişmiş olup, konservecilikte SSSR'nde dördüncü sırayı alır. Başlıca Bişkek, Oş, Tokmak, Ribaçiye, Prjevalsk gibi şehirlerde konserve fabrikaları mevcuttur.

Nehirler ulaşıma müsait olmayıp, bu demiryolu, kara yolu ve hava yolundan yapılır. Kırgızıstan'da 3 bin km'lik bir şose yolu ve ancak 376 km.'lik demiryolu mevcuttur. Bu demiryolu da Bişkek ile Oş'u, Oş ile Horog'u (Tacikistan'da) ve Bişkek ile Ribaçiye'yi birbirine bağlar.

Eğitim ve Kültür

1934'ten sonra Kırgızıstan'da 7 yıllık okul bitirme mecburiyeti konuldu.

Bütün kız çocuklarının okula yollanması ise ancak 1959'dan sonra gerçekleştirildi. Kırgızıstan'da 8 yüksek okul mevcut olup, Kırgızıstan İlimler Akademesi oldukça geç (1965 yılında) kurulmuştur. Bugün 17 araştırma enstitüsü mevcuttur.

Her ne kadar Sovyet literatüründe Kırgızların ihtilalden önce edipleri yoktu, yazılı edebiyatları yoktu şeklinde bilgiler mevcutsa da, bu pek doğru değildir. Çünkü 1911'de bir Kırgız yazarı olan Kılıç Mamurkan'ın *Zelzele* adlı bir eseri yayınlanmıştı. 1913 yılında ise Esenkalı Arabay Kırgızlar için bir alfabe kaleme aldı. Aynı yılda Osman Saduk'un *Kırgız Tarihi* adlı bir eseri yayınlandı. 1914'te ise Manap Sabdan'ın kitabı neşredildi.

Kırgız halk edebiyatında *Manas* destanı çok mühim bir yer alır. Binlerce beyitten oluşan bu destan Manasçı tabir edilen halk şâirleri tarafından nesilden nesile aktarıla gelmiştir. Kırgız Sovyet edebiyatının kurucusu olarak ise Toktogul Satılgan (ov) (1864-1933) kabul edilir. Kırgız edebiyatının en büyük şahsı ise dünyaca tanınmış, eserleri Rusça'nın dışında, Almanca, İngilizce gibi Avrupa dillerine çevrilmiş ve Türkçe'ye de aktarılmış olan Çıngız Aytmat (ov)'tur. En meşhur eserlerinden biri *Cemile* adlı romanıdır.

Kırgızıstan Çin'e komşu olduğu ve orada da bir miktar Kırgız bulunduğu için Moskova Pekin arasındaki sürtüşmeden uzak kalmamaktaydı. Çin Urumçi (Doğu Türkistan) radyosu vasıtasıyla Kırgızıstan'a yönelik yaptığı yayınlarında orada yaşayan Uygurlar ve aynı zamanda Kırgızları da celpetmeye çalışmaktaydı. Çinliler Kırgızıstan'ın da dahil olduğu geniş bir sahayı, çarların Çin'in zayıflığından faydalanarak haksız antlaşmalarla gaspettikleri yer olarak mütalaa etmekte ve bu arazinin kendilerine devrini talep etmekteydiler. Bu talep ise Moskova'yı oldukça sinirlendinnekte ve Kırgızlar vasıtasıyla da bu iddianın geçersizliğini ispatlamaya çalışmaktaydı. Tabii ki Kırgız âlim, yazar ve gazetecileri Moskova'nın bu talebini yerine getirirken; Kırgızlarla ilgili bazı gerçekleri de gün ışığına çıkarmaktaydılar. Mesela "... Bu bölgeler tarihi yönden hiç bir zaman Çin'in olmadı. Ülkeye Türkistan, yani «Türklerin ülkesi» denilmesi de bunun apaçık delilidir" gibi ifadeler kullanılmaktaydı. Bu şekilde Kırgızların da bu ortak Türk birliğine katılmış olduğu fikrinin işlenmesi Sovyet yöneticileri tarafından da milliyetçilik olarak değerlendirilmekte ve onları rahatsız etmekteydi. Bu rahatsızlığın açık delilini Kırgızıstan Komünist Partisi I. sekreteri Turdakun Usubali(ev)'in 19 Mayıs 1983'te yaptığı konuşmada da görmekteyiz. O meşhur Kırgız yazarı Tolögön Kasımbek'in *Sıngan* (kırık) *kılıç* adlı tarihi romanını ideolojik ve tarihi hatalarla dolu olmakla suçlamış ve yazarın bu hataları tashih etmesi gerektiğini söylemişti. Aslında bu tenkit çok geç yapılmış olu-

yordu. Çünkü eser 1966, 1971 ve 1979'da (40 bin nüsha) üç defa Kırgızca, ayrıca Kazakça, Türkmence, Rusça,Ukraince olarak basılmıştı. *Sınğan Kılıç* adlı tarihi roman Hokand Hanlığı dönemini işlemekte olup, Rusya'nın Orta Asya'yı işgalini canlandırmakta idi. 1. Sekreter Usabali (ev) aynı konuşmasında bununla da yetinmeyerek Kırgız İlimler Akademisi Tarih enstitüsü başkanı Kuşmek Usenbay (ev)'in eserini de tenkit etti. Bu nevi tenkitler rejimin Kırgızlarda milli şuurun uyanmasından duydukları huzursuzluğu göstermekteydi.

Kısacası Çin sınırında bulunan Kırgızıstan'da ufak çapta olsa dahi bir milliyetçiliğin söz konusu olduğu şüphesiz. Kırgızıstan'da siyasi ortamın stabil olmadığı 1980 yılının Aralığında başbakan Sultan İbrahim (ov)'un öldürülmesinden de sezilmişti.

Siyasi Durum (1991)

Kırgızıstan Orta Asya cumhuriyetleri içinde batı demokrasilerine en yakın sistemi yerleştirmeye çalışması ile dikkati çekti. Bu bilhassa fizikçi cumhurbaşkanı Askar Aka (yev) ve taraftarlarının gayreti ile gerçekleşti.

1991 yılının başında hükümet yapısında bir reform gerçekleştirerek kendisinin reform programına pasif karşılık gösteren muhafazakar komünist yöneticilerinin gücünü azalttı. Nisan ayında Aka (yev)'in siyasi hayatı ve ekonomiyi liberalleştirme planına karşı çıkanların başında gelen Kırgız Komünist Partisinin 1. sekreteri görevinden uzaklaştırıldı ve ülkeden gitti.

Nomenklatura (Yüksek KP yöneticileri) Aka (yev)'in ülkeyi liberalleştirme planlarını sabote etmeye çalıştı. Aka (yev)'in Kırgız milliyetçileri arasındaki taraftarları ise onu Kırgız meselesini yeterince desteklememekle suçluyorlardı. Eylül ayında Aka (yev) ülkedeki toprakların Kırgız halkına ait olduğu hakkındaki Yüksek Sovyetin (parlamento) kararını veto etti. O böyle bir kanunun etnik düşmanlığı körükleyeceği görüşünde idi.

Moskova'daki Ağustos darbesinden sonra Kırgızıstan'daki komünistler de Aka (yev)i ufak bir darbe ile uzaklaştırmak istediler. Ancak çevresindeki demokratik yönelişteki resmî şahıslar, bu meyanda Rus yardımcısı German Kuznetsov ve İçişleri Bakanı Feliks Kulov'ların da yardımı ile o bu darbeden kurtuldu. Bu olay Aka (yev)'e Kırgızıstan'ın muhafazakar Komünist Partisi'ni yasaklama ve gayrı menkul ve menkullerine el koyma fırsatı verdi. Ağustos darbesinden sonra Moskova'da SSCB Yüksek Sovyeti'nde yaptığı konuşmasında komünizme çok şiddetli çatarak dikkatleri kendine çekti.

Ekim 1991'de cumhurbaşkanlığı seçimlerinde tek aday olarak seçildi.

Dolayısıyla da daha önce kendisini destekleyen "Demokratik Kırgızıstan Hareketi" onu cumhurbaşkanlığı seçim kanununu kendi lehine değiştirmiş olmakla suçladı. 1991 yılında ülkedeki demokratik hareketler etnik bölünmelere uğradılar. "Demokratik Kırgızıstan Hareketi" Kırgızıstan dışındaki etnik grupları kendine celp edemedi. Diğer yandan liberal hükümet temsilcileri tarafından kurulan "Milli Birlik" adlı hareket çok milletli siyasi bir parti olarak ortaya çıktı. 1991 yılının Kasım ayının ortalarında eski komünistler "Sosyal Demokrat Partisini" kurarak Aka (yev)'e ve demokratik kurallara bağlı olduklarını beyan ettiler.

Her ne kadar Aka (yev) 1990 yılında cumhurbaşkanı seçildikten sonra pazar ekonomisine dönük reformlar yapacağını belirtmişse de, 1991 yılında en büyük endişesini Kırgızıstan'ın ekonomisinin iflas eşiğine gelmesi ve dış yatırımları nasıl teşvik edeceği idi. Değişik cumhuriyetlerle (BDT) bu meyanda Ukrayna, Belarusya ve Orta Asya cumhuriyetleriyle ikili antlaşmalar imzalandıysa da, bunlar beklenilen müsbet neticeler vermediler. Kırgız resmi şahısları Uzak Doğu ülkeleri, bilhassa Güney Kore ile münasebetler kurmayı arzuladılar. Yıllardan beri inşa edilmekte olan altın maden ocağı ABD yatırımcısı bulmak için gerçekleştirilen teşebbüs bir Amerikalı araştırmacı ile başbakan Nasreddin Isanov'un araba kazasında ölmeleri nedeniyle suya düştü. O Aka (yev)'in reformlarını destekleyen mühim biri idi.

Kırgızıstan Özbekistan ile birlikte bağımsızlığını ilan eden ilk Orta Asya cumhuriyetlerinden biri idi. Kırgız resmi şahıslarının ekseriyeti ülkenin kaynakları ve altyapısının yetersizliği nedeniyle ülkenin bağımsızlığını koruyamayacağını ve dolayısıyla bir birliğe dahil olması gerektiği görüşünü ileri sürüyorlar. Cumhurbaşkanı Aka(yev) de ülkemizi ziyaret eden Türkî liderler arasındadır. En son olmak Ekim 1992 sonunda resmî ziyaret yaptı.

Kırgızlarda Din

Kırgızlar müslüman olup, Sünni ve Hanefi mezhebindendirler. İslamiyet bugünkü Kırgızıstan'a XVI. yy.'ın sonları ile XVII. yy.'ın başlarında Fergana vadisinden girmeye başlamıştır. Merkezi ve kuzey Kırgızıstan ancak XVIII. yy.'ın başında müslüman olmuştur. Kırgızların İslâmiyeti kabulünde sufi tarikatları mühim rol oynamışlardır. Çünkü Kırgızlarda mevcut olan güçlü kabile sistemi tarikatlerin hareketlerini kolaylaştırmıştı.

Kırgızıstan'da geleneksel olarak dört tarikat vardı ve bugün de mevcuttur. Eski bir Buhara tarikatı olsa Nakşibendilik bilhassa Kırgızıstan'da oldukça yaygındır. Bu tarikat Budist Oyrot'lara karşı cihad hareketini organize etmiştir.

İkinci eski tarikat ise Fergana vadisinde XVIII. yy'ın sonlarında ortaya çıkan ve II. Dünya Harbi'nden sonra buraya sürülen Kuzey Kafkasyalılar tarafından tekrar canlandırılan Kadiriye'dir. Üçüncü tarikat ise güney Kazakıstan'dan gelen Yeseviye ve dördüncü tarikat ta Harezm'den ithal edilen Kubreviye'dir. Bunun dışında XIX. yy.'ın sonlarında çıkan Laçi ve Çactuu İşander (Saçlı İşanlar) tarikatleri mevcuttur.

Dinî yönden incelendiğinde Kırgızıstan iki ayrı bölgede mütalaa edilmelidir. İlki merkezi kuzey ve doğudaki dağlık yöreler (Issık-Göl) oblast ile Narın'ın doğu kısımları olup, buradaki ahali fazla islamlaşmamış ve hâlâ eski şamanist adetler yaşamaktadır. Bu bölgelerde ibadete açık ancak dört cami tesbit edilebilmiştir: Bişkek (Frunze), Panfilov, Çolpan-Ata (Issık-Köl) ve Prejevlask ki bu sonuncusu Dungan camiidir (Çin müslümanları). İkinci bölgeyi Kırgızıstan'ın güneyi teşkil eder (Oş oblastı ve Narın oblastının batı kısımları-Fergana vadisi). Burasının yerli ahalisi Kırgızlar ve Özbekler XVI. yy'da Hokand'ın tesiri ile müslümanlığı kabul etmiştir. Oş şehri ibadete açık dört camii ile Orta Asya'nın dini merkezlerinden biridir. Bu bölgede en azından yirmi cami tesbit edilebildi: Oş (Dört), Koşkor-Ata (Narın), Suzak (Oş), Aleksandrösk (Oş), Palas (Narın), Kazarman (Narın),İski-Naukat (Oş), Uzgun (Oş), Yangi Bazar (Narın), Sulukta (Oş), Alay-Gulca (Oş), Raboçe-Dehanskoe (Oş), Kuşrab (Oş).

Kırgızıstan'da eski resmi makamların tahammül edemediği, fakat halkın kutsal diye kabul ettiği bir hayli yer mevuttu. Buralara her zaman dini seferler yapılmaktadır. Bu yerler bir nevi hac merkezleridir. Kırgızıstan'da dini hayatın çok canlı olması Orta Asya cumhuriyetleri içinde Özbekistan'ın dışında en çok Kırgızıstan'da din aleyhtarı (ateist) propagandanın yürütülmesine sebep olmuştu. 1948 ile 1975 yılları arasında Bişkek'te 69 İslamiyet aleyhtarı kitap yayınlanmıştı. Aynı zamanda devamlı din aleyhtarı konferanslar verilmekteydi. 1955 yılında Kırgızıstan'da bu nevi 17.200 ateist konferans verilmişse bunun sayısı 1975'te 45 bine yükselmiştir (aynı yılda Tacikistan'da 40.500 konferans verilmişti).

TACİKİSTAN CUMHURİYETİ

Aslında İran ırkından olmalarına ve Farsçanın değişik bir şivesini konuşmalarına rağmen burada bir kaç satırla da olsa Taciklerden bahsetmeden geçmeyi doğru bulmadık. Çünkü Tacikler de diğer Türk boyları gibi ortak bir coğrafi bölgeyi (Batı Türkistan) asırlardan beri paylaşa gelmektedirler. Bilhassa Özbeklerle sıkı temasları olan Taciklerin dilinde bir hayli Türkçe kelime ve aynı şekilde Özbeklerin dilinde bir hayli Farsça kelime bulunmaktadır. Özbeklerle Tacikler aynı din ve mezhebe (Sünni-Hanefi) bağlı olduklarından aralarında kız alış verişi de olmuştur. Dolayısıyla ve müşterek bölgelerde Özbeklerin Tacikçe, Taciklerin Özbekçe konuşması normal addedilmektedir. Taciklerin Türkleşmiş olanlarına eskiden tüccar manasına gelen Sart tabiri kullanılırdı. Hatta Özbekler de bu adla tanımlanırdı. Fakat Sart tabiri (bir anlamda da hakaret addedildiği) için yasaklanmıştı. Sartlar Orta Asya'nın şehir halkını teşkil etmekte olup bilhassa Buhara ve Fergana'da çokça idiler. Şimdi hepsi Özbek diye adlandırılmaktadırlar. Önceleri Özbekistan'a dahil olan Tacik MSSC 5 Aralık 1929'da ittifak statüsünü alarak SB'nin 15 ittifak cumhuriyetinden biri oldu. Şimdi ise bağımsız bir cumhuriyettir.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre BDT'nda 4.216.693 Tacik yaşamaktadır. Bu bölgedeki en yüksek nüfus artışı da Tacikler arasındadır. 1979'da nüfusları 2.897.697 iken on yılda % 45,5'lik bir artışı göstererek yukarıdaki rakama ulaşmışlardır. Bunun dışındaki Tacikler Afganistan, Çin (Pamir)'de de bulunurlar. Tacikistan'ın yüzölçümü 143.100 km^2 olup, 1989 yılında toplam nüfusu 5.089.593 idi.

Tacikistan'ın Nüfusu

Topluluk Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	3.806.220	5.089.593	100

Tacik	2.237.048	3.168.193	62,24
Özbek	873.199	1.197.091	23,52
Rus	395.089	386.630	7,59
Tatar	78.179	72.169	1,41
Kırgız	48.376	63.831	1,25
Ukrain	35.826	40.646	0,79
Alman	38.853	32.493	0,63
Türkmen	13.991	20.527	0,40
Diğer	-------	108.014	2,12

Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere Tacikler kendi cumhuriyetlerinde salt bir çoğunluğa sahiptirler. Ülkedeki en büyük azınlık ise Özbekler'dir. Kendi ülkelerinin dışındaki Taciklerin % 22,1'i ise komşu Özbekistan'da yaşamaktadır.

Tacikler'in Nüfus Dağılımı

Bölge Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	2.897.697	4.216.693	100
Tacikistan	2.237.048	3.168.193	75,1
Özbekistan	594.627	931.547	22,1
Rusya Fed.	17.863	38.327	0,9
Kazakıstan	19.293	25.514	0,6
Diğer	--------	53.112	1,25

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Taciklerin % 75'i kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır. Ancak bir milyona yakın Tacik'in Özbekistan'da, bir milyondan biraz fazla Özbeğin Tacikistan'da yaşaması iki ülke arasındaki münasebetlerde problem noktalarından birini teşkil etmektedir. Mesela her iki ülkede kendindeki azınlığı (Özbekler Tacikleri, Tacikler Özbekleri) kendi milliyetine mensup olarak kaydederek, bir diğerinin oranını düşük göstermeye çalışmaktadır. Böylece oranlar milli, kültürel haklardan mahrum etme fırsatını bulmaktadırlar. Msl. Semerkand Üniversitesinde bir hayli Tacik talebe ve öğretim üyesi olmasına rağmen onlar Özbekçe veya Rusça eğitim görmektedirler. Kısacası etnik konularda Taciklerle Özbekler arasında sürtüşme devam edegelmektedir.

Ekonomi

Tacikistan'da Özbekistan'da olduğu gibi köy ekonomisi birinci planda gelir

ve burada en mühim ürün pamuktur. Pamuk yaklaşık olarak 250.000 ha yetiştirilir. Pamuk ekiminin yansı sulama ile gerçekleştirilir. Pamukçuluğun dışında besicilik de mühim yer tutar. 3-4 milyon koyun ve keçi, 1 milyon kadar sığır ve az miktarda domuz beslenir. En mühim geçim kaynaklarından birini de ipekçilik teşkil eder (Hocent). Bu arada giyim, tekstil sanayini ve halıcılığı da saymak gerekir. Tacikistan'da 642 km'lik bir demiryolu ağı mevcuttur.

Eğitim

3.088 ilk, 36 orta ve biri üniversite olmak üzere 7 yüksek okulu mevcuttur ve bunlar da sırasıyla 774.000, 35.300 ve 44.500 talebe okumaktadır. 1951'de Tacikistan İlimler Akademisi kurulmuş olup, bugün 18 enstitüsü mevcuttur.

Siyasi Durum (1991)

Eylül 1991 Tacikistan Orta Asya'da muhafazakar komünist hakimiyet yapısı ile kendilerini demokrat zanneden güçler arasında mühim mücadelenin sahnesi oldu. Muhalefet muhafazakar cumhurbaşkanı Kahar Mahkam (ov)'u Moskova cuntasını aktif olarak desteklemekle suçlaması üzerine istifa etmek zorunda kaldı. Yerine Yüksek Sovyet (Parlamentosu) başkanı Kadriddin Aslan (ov) seçildi. O iktidara gelir gelmez Komünist Partisini yasaklayınca Tacikistan'da anti komünist dalgalar hasıl oldu. Bunun üzerine genelde muhafazakarlardan müteşekkil Yüksek Sovyet, Aslan (ov)'u yerinden uzaklaştırdı ve Komünist Parti üzerine konulan yasağı kaldırarak "Sosyalist Parti" adıyla tekrar faaliyete geçmesine müsaade etti. Cumhurbaşkanlığı ise 1985'ta hakimiyetten uzaklaştırılan Tacikistan Komünist Partisinin önceki 1. sekreteri Rahman Nabi(yev)'i getirdi.

Tacikistan bağımsızlığını ilan eder etmez, ülkedeki belli başlı üç muhalif gurup yüksek Sovyetle sürtüşmeye girdiler. Bunlar batı yönlü "Demokratik Parti", "Rastohez Milli Cephesi" (Programı Tacikistan'da İslami geleneği yeniden getirmek) ve "İslami Yenilik Partisi" (bu da 1990'da kurulur kurulmaz yasaklanmıştı). Yüksek Sovyet (Parlamento) binası önünde protesto gösterileri düzenlediler. Neticede muhalefetin bazı arzuları kabul edildi. Komünist Partisi tekrar yasaklandı. İslami yenilik Partisi kanuni statüye kavuştu ve seçimler esnasında Nabi (yev) cumhurbaşkanlığı görevinden uzaklaştırıldı. Ancak buna rağmen 24 Kasım 1991'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini Nabi (yev) kazandı. Üç muhalif parti tarafından desteklenen aday eski SSCB Sinema İşçileri Sendikası başkanı Davlat Hudonaza(ov) seçimlere hile karıştığı iddiasında bulundu. Orta Asya cumhuriyetleri arasında en fakiri olan Tacikistan'da ekonimisinin kötü durumu tekrar huzursuzluklara sahne olmaktadır. Ülkede huzurun daha uzun yıllar yerleşmesi zor gibi gözükmektedir.

NOTLAR

E. Allworth, *The modern Uzbeks: from the fourteenthcentury to the present: a cultural history*, Stanford 1990.

R.R. Arat, «Kazakistan», *İA*, VI, s. 494-505.

R.R. Arat, «Kırgızistan», *İA*, VI.

E. Beckherm, «A Deserted Kazak Steppe Turned into a Granady», *DPA* (26 Kasım 1979).

A. Bennigsen (çev. Kemal Aytaç), «Çarlık ve Sovyet hakimiyeti altındaki Türkler», *TDA*, sayı 41 (1986), s. 159-181.

A. Bennigsen-S.E. Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire*, İngiltere 1985.

B. Brown, «Economic requets of the Central Aslan republics and Kazakistan presented at USSR Supreme Soviet Session,» *RLR*, (19 Kasım 1980).

B. Brown, «Uzbekistan and the Uzbeks in the USSR: Nationality and language aspects of census of 1979», *RLR* (28 Mart 1980).

B. Brown, «First Secretary Gapurov Assesses Ideological Situation in Turkmenistan», *RLR*, (4 Eylül 1979).

Brown, «Tajikistan and the Tajiks in the USSR: Nationality and Language Aspects of Census of 1979, *RLR*, (16 Mayıs 1980).

G.I. Broydo, *Vosstanie Kirgizi v 1916 g.*, Moskova 1925.

Carlson/Orallay, «Threat seen to the purity on the Kazak language», *RLR* (5 Mart 1982).

N. Devlet, «Kazak Türklerinin Ayaklanması», *TDA*, sayı 48 (Haziran 1987), s. 151-162.

K. Gimius, «The draft recommendations to the Tashkent confrence: a new wave of russification», *RLR*, (19 Haziran 1979).

H. Baymirza, *Turkestan in Herzen Eurousiens*, Köln 1980.

H. Baymirza, *Türkistan Zwischen Russland und China*, Amsterdam 1971, s. 25-36.

A. Hetmanek, «National Renascence in Soviet Kazakhstan: The Brezhnev Era», *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin*, Detroit 1977, s. 295-305.

Itogivsesoyuznoyerepis6SSR,Moskova 1973.

«Kazakhstan Grain Sale Down on Average», *R* (22 Ekim 1981).

«Kasachen», *B*, IX (1970), s. 808-809.

Kazak ve Tatar Türkleri, İstanbul 1976.

«Kırgızistandan Tarihinin aynm aspektleri Kitaylık falsifikatorlordun tetiri bolmaloloruhda», *KM*, No. 37, (1983).

«Kirgisen», *B*, (1970), s. 204.

«Korkıt Ata Eskertkişi», *SK*, (19.9.1976).

Çornıy Yanvar, *Dokumenti Metariali*, Baku 1990.

N. Lubin, *Labour and Nationality in Soviet Central Asia*, Hong Kong 1984.

D.C. Matuszewski, «The Turkic Past in the Soviet Future», *PC*, sayı 4 (1982), s. 76-82.

W.K. Medlin-W.M. Cave-Carpenter, *Education and Development in Central Asia*, Leiden 1971.

«Modernizing rural Uzbekistan», *RLR*, (23 Mart 1977).

A.B. Mural-G.W. Simnods, «Nationalism in Turkmenistan since 1964», *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin*, s. 316-321.

Narodnoe Hozyaystvo, SSSR v 1978, Moskova 1979.

Narodnoe Hozyaystvo, SSSR 1922-1982, Moskova 1982.

Narodnoe Hozyaystvo, SSSR 1922-1982, Moskova 1982.

«Nationalism in Kirghizia reported Worrying Officals», *R*, (26 Mayıs 1983).

M.Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge-Soviet Central Asia*, New York 1983.

«Sarten», *B*, XVI, s. 476.

T. Shabad, Etnic results of the 1979 census» *SG*, (Eylül 1980), s. 440-488.

A. Sheey, «Demographic trends moving in Uzbeks favor», *RLR*, (20 Kasım 1980).

«New Oblast created in Uzbekistan», *RLR*, (19 Mayıs 1982).

«Uzbek Novel found ideologically unsound», *RLR*, (20 Ağustos 1982).

«New Agriculture Secretary in Uzbekisan: A Gorbachev Protege», *RLR*, (7 Eylül 1988).

A. Sheey «Usubaliev Scoros Kirghiz Historians and Cultural Figures for Nationatilistic Errors», *RLR*, (1 Haziran 1983).

«A Soviet Wiesdom Where two Worlds Clash», *US N WR* (19 Temmuz 1982).

«Tadschiken», *B*, XVIII, s. 422.

«Turkmenische Sozialistische Sowjetrepublik», *B*, XIX, (1974), s. 140 vd.

Usbekische Sozialistische Sowjetrepublik», *B*, XIX (1974), s. 331 vd.

Uygun, «Horzirgi uzbek imlosi hakida bazi mulohazalar», *ŞV*, sayı 10 (1982), s. 202-204.

«Ünlü Sovyet yazarı Cengiz Aytmatov konuğumuz....», *C*, 22.11.1983).

Geologiya Aral's kogo Morya, Taşkent 1987, 247 s.

Dinamika Aral's kogo Morya s 1957 do 1989 gg. s prognozom do 2000 g., (harita) Moskova 1990.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SİBİRYA TÜRKİLERİ

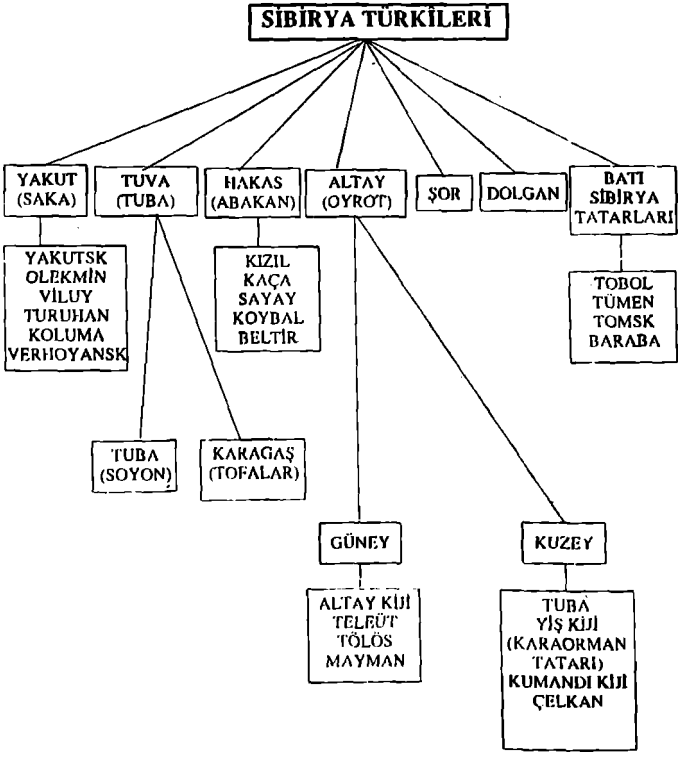

Eski Sovyetler Birliği'nde dördüncü coğrafî bölümde inceleyeceğimiz Türkîleri toplu olarak "Sibirya Türkîleri" diye adlandırıyoruz. Tabii ki bunlar kendi aralarında alt guruplara ayrılmaktadırlar.

XVI. yy.'da Sibirya coğrafi adı Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi ırmaklarını içine alarak Altay dağlarına kadar uzanan saha için kullanılırdı. XVI. yy.'da başlayan Rus istilâsından sonra "Sibir" Rusya'nın Türkistan ve Kafkas sömürgelerinden başka Asya'daki bütün sömürgelerini ifade eden coğrafi bir terim oldu.

Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde, Ob-Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan muhtelif Türkî boylarına da genel olarak Sibirya Türkîleri denilebilirse de özel olarak "Altay Türkleri" de denir. Altay-Sayan dağları eski Türk yurdu idi ve burada proto-Türkler de yaşamışlardı. İşte bu bölgede yani Altay'da yaşayan halkları incelemek için şarkiyatın (orientalistik) özel bir dalı olan Altaistik (Altai) ilim dalı meydana gelmiştir. Bu tabir artık genel olarak Asya kavimlerinin hepsini birden ifade için kullanmaya başlanmıştır. Fakat bizim için en doğrusu Türkoloji, yani Türklük bilimi olmalıdır. Çünkü Türkler yalnız Altay'da değil başka yerlerde de mevcuttur. Zaten M.Ö. VII. yy'dan itibaren proto Türkler-Altan-Sayan dağlarının batısındaki (Tuva, Minusinks, Abakan) bozkırlarını boşaltarak doğu ve batıya olmak üzere iki yöne göç etmişlerdi.Bugün biz İdil-Ural,Türkistan ve Kafkasya'nın dışında kalan bölgeye Sibirya ve buradaki Türkîleri de genel adla Sibirya Türkîleri diye adlandırıyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz üzere ve Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde eski Türk yurduna yakın bölgede ve Ob, Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan muhtelif Türk boylarına ise "Altay Türkleri" demeyi uygun buluyoruz. İşte bu Altay Türkleri'nin işgal ettiği saha 45° -55° kuzey enlemi ile 93° -98° doğu boylamı arasındadır.

Sibirya Türkîlerinin toplam sayısı 1 milyon civarındadır ve nüfus yoğunluklarına göre, Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan boylarına ve Sibirya Tatarları ile Sibirya Buharalılarına ayrılırlar.

YAKUTLAR

Kendilerine Saka veya Saha diyen kuzeydoğu Sibirya'da bilhassa Yakut MC'nde yaşarlar.

Yakut Muhtar Cumhuriyeti

Yüzölçümü bakımından eski Sovyetler Birliği'ndeki en büyük muhtar cum-

huriyeti olup, 3.103.000 km^2'dir. Başkenti Yakutsk olan Yakutistan'ın genel nüfusu 1.094.005 (1989) dir. Doğusunda orta Sibir dağları ve kuzeybatısında doğu Sibir dağları bulunmaktadır. Yakutistan'da Anabar, Olenek, Lena, Yaba, İndigirka ve Koluma nehirleri bulunur. Ülkenin % 20'sinden fazla bölümü kuzey kutbundadır ve 2/3'si dağlarla kaplıdır. Güneydeki göller yöresi hariç toprak tamamen buzlarla kaplıdır. Kış 180 ile 220 gün arası sürer. Ocak ayı ortalaması - 34° ile -45°C (en fazla -68°C) derece arasındadır. Yaz çok kısa sürmekte olup, 85 ile 100 gün arasındadır. Temmuz ayı ortalaması 18° -19°C'dir (en fazla 38°C).

Ülkenin 4/5'ünü kutup bölgesine has iğne yapraklı ağaçlar kaplar ve Yakutistan'ın ancak % 1'i tarıma elverişlidir. Genellikle nehirlerde balıkçılık yapılır, ormanlarda kürk hayvanları avlanır. Bunun dışında soğuğa dayanıklı Ren geyikleri ve at beslenir. Bu sert iklim şartlarına rağmen Yakutistan yeraltı madenleri yönünden zengin bir ülkedir. Aldan, İndigirka ve Koluma'da bol miktarda altın elde edilir. Bunun dışında Vilcuc ve Olenek'te elmas madenleri bulunmaktadır. Bu iki kıymetli madenin dışında kurşun, çinko, volfram, molibden de elde edilmektedir. Yakutistan'da 2.500 milyon tonluk çok zengin kömür rezervinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Tabiat şartları çok elverişsiz olduğu için demiryolu ulaşımı olmadığı gibi diğer neviden ulaşımlar da zor yapılmaktadır. Halk bilhassa yaşamaya daha elverişli olan Orta Lena-Aldan ve Vilcuc havzalarında yerleşmiştir.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre Yakut Muhtar Cumhuriyeti'nin genel nüfusu 1.094.065'e ulaşmıştı.

Yakut Muhtar Cumhuriyetinin Nüfus Dağılımı

Topluluk adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran (%)
Genel	851.840	1.094.065	100
Rus	429.588	550.263	50,29
Yakut	313.917	365.236	33,38
Ukrain	46.326	77.114	7,04
Kuzey Halkları	18.445	24.817	2,26
Tatar	10.976	17.415	1,59
Evenki	11.584	14.428	1,31

Belarus	6.769	9.900	0,9
Diğer Türkîler	-------	13.366	1,22

Yakutların % 95,5'nin kendi cumhuriyetlerinde yaşamalarına rağmen ancak % 38,4'lük bir orana sahip olduklan görülür. Aslında yaşamaya pek elverişli olmayan bu topraklar yeraltı zenginlikleri dolayısıyla Rusları celbetmiş olup, onlar genel nüfusun % 50'sini ellerinde tutmaktadırlar. Son yıllarda cumhuriyet nüfusunun artışı ise nüfus artışından ziyade bu yörelere çalışmaya gelenlerin artışından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Kültür

Tarihi olarak Tuvacaya yakın olan Yakutça kuzeyde kendi içine kapalı olarak geliştiği için bugün diğer Türk lehçeler ile benzerliği yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla da Yakutça konuşan biri ile anlaşmak çok zordur. Dilin % 50'si eski Türkçe kelimeler ihtiva etmekle birlikte bir hayli kelime de komşularından, bilhassa Moğolcadan alınmıştır. XIX. yy.'dan itibaren Kril harfleri ile yazılan Yakutça, 1920'den 1938'e kadar Latin harfleri ile yazılmış sonra bütün Türkî lehçelerde olduğu gibi Krilce kullanılmaya başlanmıştır. Bugün Yakut edebiyatı bir hayli gelişmiş olup, Sovyet döneminden önce A. Kulakoskay (1879-1926), A.I. Sofron (ov) (1886-1936), P. Oyun (ski) (1839-1939) gibi Sovyet döneminde ise S.P. Kulaç (ikov)- Elley (doğ. 1904), A Künde-İvanov (1898-1954) gibi yazar ve A. Açugiya Mordinov (doğ. 1906) gibi şairler yetişmiştir. Yukarıda adını belirttiğimiz P. Oyun (ski) 20 yıllık bir çalışma ile *Olongho* adı verilen, ekseri on-onbeş mısradan ibaret ve kahramanının adı ile anılan destanları toplamıştır. Yakut şair ve yazarları Türkîlerden bilhassa Kazak edip ve şairleri ile edebi temas halindedirler. Bu da her iki tarafın bir kökten geldiğinin şuuruna varmış olmanın bir örneğini teşkil eder. Bir hayli Kazak eseri Yakut okuyucusuna takdim edilmiştir. Gerek Yakutıstan'da ve gerek Kazakıstan'da bir diğerinin "edebiyat günleri" kutlanmakta ve bu vesile ile her iki ülkenin edipleri bir araya gelmektedir. Buna benzer faaliyet 1980'nde Kazakıstan'da yapılmıştı. 1983 yılında ise Yakutıstan'da "Kazak edebiyatı günleri"(24 Haziran-4 Temmuz) düzenlendi. Kazak yazar ve şairleri Yakutıstan'da pek büyük bir sevgi ve hürmetle Orta Asya Türk kültürünün ortak bir ürünü olan kımız (at sütü) kâseleri ile karşılandılar.

Kısacası diğer Türkî boylardan hayli uzakta kalan Yakutlar sayıca fazla olmamakla birlikte bütün güçleri ile kendi kültürlerini, örf ve adetlerini yaşamaktadırlar. Hatta bir Kazak yazarının ifadesine göre Yakutıstan'ın Rusların büyük sayıda bulunduğu başkenti Yakutsk'ta bile çocuklar Yakutça konuşmaktadırlar.

TUVALAR

Tuva daha doğrusu Tuba adına Çin'in Su sülalesinin (581-618) kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu kayıtlara göre Tubalar Kırgızların doğusunda "Küçük Deniz"in (muhtemelen Baykal gölünün) güneyinde ve Uygurların kuzeyinde bulunmaktadırlar. Buna göre Çin kayıtlarında yazılış şekliyle Dubo-Tubalar Sayan dağlarının geniş vadilerinde ve güneyde Tannu-Ola'da meskun idiler. Bugün de Tuvaların oturdukları yerler eskisinden pek farklı değildir ve buraya Tannu-Tuva denilmektedir. Kullandıkları dil Sibir Türk dilinin bir kolu olup, Soyonca veya Uranhayca da denilmişti. Bunların bir kolu olan Karagaslar ise bugün tamamen Tuvalılar içinde kaydedilmektedir. Karagaslar'a aynı zamanda Tofalar da denilmişti.

Tuva Muhtar Cumhuriyeti

1938 yılında Sovyetler Birliği'nin yüzölçümü 21.258.970 km^2 idi. 1945'ten sonra ise ve 1990 sonunda 22.402.200 km^2 'ye ulaşmıştı. Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Harbi'ndeki bu toprak kazancı neredeyse bugün Fransa, İspanya ve Portekiz'in toplam yüzölçümlerine eşitti. Moskova'nın kazançları arasında bugünkü Tuva cumhuriyeti de dahildi.

Sovyetler Birliği henüz II. Dünya Savaşı devam ederken yarı bağımsız Tannu (yüksek dağ)- Tuva devletini işgal ederek bu ülkenin 170.500 km^2'lik yerini kendi topraklarına katmıştı. Tannu-Tuva'nın zengin yeraltı zenginliklerine, ormanlara ve ekine çok elverişli topraklara sahip olmasına rağmen halkı çok az idi. II. Dünya Harbi yıllarında halkı 70 binden fazla olmayıp bunun 50 binin Tuvalıların kendileri ve 16 binini de Ruslar teşkil ediyordu. XVIII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Moğolistan'ın hakimiyeti altında bulunan Tuva daha sonraları Çin hakimiyetine geçmişti. 1860'ta Çin-Rus antlaşması gereğince Rus tüccar ve göçmenlerine o günkü adı ile Uranhay-Uygurların ülkesinde yerleşme müsaadesi verilmişti. Milliyetçi Tuva halkı nüfusunun azlığına bakmayarak, 1911'de Çin'de Sun Yat Sen liderliğinde yapılan ihtilali fırsat bilerek bağımsızlığını ilan etmişti. Fakat bu bağımsızlık uzun ömürlü olmadı ve 3 yıldan sonra Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Rusya'daki bolşevik ihtilalinden sonra ise komünistlerin tesiri ile 1921'de Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti ilan edildi. İşte 1944'e kadar yarı bağımsız kalan bu Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti tamamen Sovyetler Birliği'ne dahil edilerek kendisine RSFSC'in bir muhtar bölgesi (Otonom oblast) statüsü verildi. 1961'de bu statü değiştirilerek gene de RSFSC'ye bağlı olan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (MSSC) statüsü verildi.

Tuva MS'in yüzölçümü 170.500 km^2 olup, 1989 nüfus sayımına göre nüfusu 308.557 dir. Yenisey'in aşağı mecrasındaki Tuva'ya güneyde Sibirya, batıda Sayan, Altay, Tannu-Ola, Sangilen ve doğu Tuva dağları çevreler. Kuzeyinde Krasnoyarsk Kray'ı, kuzeybatısında ise aynı kraya bağlı Hakas Muhtar Bölgesi (MOb.) batısında Altay Kray'ı ve buna bağlı Gorno-Altay Muhtar Bölgesi, güneyinde Moğol Cumhuriyeti ve doğusunda Buryat Muhtar cumhuriyeti bulunmaktadır. Başkenti Kızıl (daha önce Kızıl Hoto, ondan da önce Hem Beldiri) olup, belli başlı Turan ve Ersin adlı iki şehir de mevcuttur.

İklimi çok sert olup karasaldır. Temmuz ayı ortalaması 17° -20°C arasında ve Ocak ortalaması ise - 25 ile 35°C derece arasındadır. Vadiler yılda -150 mm ile 300 mm arasında yağış alırken, dağ yamaçları 400 ile 600 mm yağış alırlar. Ülkenin yarısı ormanlarla kaplıdır.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre Tuvalıların nüfusu 206.924'e ulaşmıştı. Tuvalılar ezici çoğunluğu (% 95,9) kendi muhtar cumhuriyetinde yaşamaktadır. Bir miktarı ise komşudaki Moğolistan Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır.

Tuva Cumhuriyeti'nin Nüfus Dağılımı

Topluluk Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Cumhuriyetteki Oran %
Genel	267.599	308.557	100
Tuvalı	161.888	198.360	64,29
Rus	96.793	98.831	32,03
Hakas	2.193	2.258	0,73
Ukrain	1.729	2.208	0,71
Tatar	988	1.071	0,34
Diğer	------	5.829	1,88

Tuvalıların % 95,9'u kendi cumhuriyetlerinde yaşayan gururlu bir Türkî topluluktur. Nüfusları az olmasına rağmen benliklerini iyi korumaktadırlar.

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Tuva ülkesinde diğer bir Türk boyu olan Hakaslardan da bir miktar mevcuttur.

Ekonomi

Ekonomisi esasta köy ekonomisine dayanmakta olup, başlıca besicilik yapılır. Koyun, sığır ve domuz gibi (1970'te 1,1 milyon koyun, 194 bin sığır ve 27 bin domuz) hayvanların dışında at, deve ve Ren geyiği beslenir. Ülkenin

yarısının ormanlık olması buralarda vahşi kürk hayvanların avlanmasına müsaittir. Besiciliğin dışında bir miktar ziraat de yapılır. Başlıca buğday ve arpa üretilir. Yeraltı zenginlikleri yönünden mühim bir ülke olup başlıca asbest, kobalt, nikel, bakır, cıva, çinko, kurşun, demiş, taş kömürü ve madeni tuz çıkarılır. Başkent Kızıl'da ağaç, deri ve gıda sanayileri mevcuttur. 433 km'lik bir şose yolu mevcut olup ana yollar Kızıl ile Abakan ve Teli ile Kızıl arasındadır.

Kültür

Tuva dili bugün işlenmiş bir hâle gelmek üzeredir. 1930'da yazı dili Latin harfleri esasına göre düzenlenmişti, fakat 1941'de diğer Türkî lehçelerde olduğu gibi Tuvaca için de Kril harfleri icat edildi. Zengin destanlara sahip olan Tuva halkının en meşhur destanı *Keser* olup, 1963 yılında neşredilmiştir (Kızıl). Diğer destanlarında olduğu gibi bu destanda da Tibet-Moğol tesiri kuvvetle sezilmektedir. Sovyet devri yazarları arasında Salçak Toka (doğ. 1901) en meşhurlarındandır. Tuvalılar eski Türkler gibi Şamanist idiler, sonraları Moğolistan'ın tesiri ile Lamaizm de girmişti.

Kısacası ufak bir Türkî topluluk olan Tuvalılar büyük topluluklarından uzak kendilerine has olan kültürlerini muhafaza etmeye gayret etmektedirler. Şu anda sayıları az olmakla birlikte Ruslar arasında erime tehlikesinden uzak gibi gözükmektedirler.

BATI SİBİRYA TATARLARI

Sibirya halkalarını 1) Ugro-Fin, 2) Türkî, 3) Moğol, 4) Tunguz ve 5) Diğer olmak üzere beş grupta inceliyoruz. Biz daha önce bu Sibirya Türkîleri arasından ikisini Yakutlarla Tuvalıları incelemiştik. Şimdi Batı Sibirya'da (Altay-Sayan) kalan (Sibirya) Tatar, Altay, Hakas, Şor ve Kuzeydoğu Sibirya'da kalan Dolganlar hakkında da birkaç satır yazmayı uygun bulduk.

Bu Tatarlar Obi ve İrtiş nehirlerinin vadilerinde yaşarlar. XV-XVI. yy'dan beri siyasi varlıklarını hissettiren bu Tatarlar sayıca bilhassa Tobolsk, Tümen, Tomsk ve Baraba'da fazla olduklarından bu şehir adları ile de anılmışlardı. Mesela Baraba Tatarları gibi, nüfuslarının 100 bin civarında olduğu tahmin edilen Sibirya Tatarları, Kazan Tatarları ile de karışarak ve onların tesiri ile Kazan Tatarcasına çok yakın bir dil kullanmaktadırlar. Eskiden Togus, Kurdak, Yaskal, İştek, Turalı gibi kabilelere de ayrılırlardı. Fakat bugünkü günde bu sistem unutulmuştur. Bu bölgede ayrıca hangi tarihte geldikleri belli olmayan Buharalılar da mevcuttur. Bunlara Sibirya Buharalıları da denilmekte olup, 1929'da

nüfusları 30 bin civarında idi. Bu bölge bilhassa Tümen çok zengin petrol ve tabii gaz madenlerine sahip olduğundan bir hayli yeni Rus göçmeninin istilasına da uğramaya başlamıştı.

Hakaslar ve Hakas Muhtar Oblastı

1989 nüfus sayımına göre nüfusları 81.428 olan Hakaslar başlıca Krasnoyarsk Kray'ına bağlı olan Hakas Muhtar Bölgesinde (oblast) yaşamaktadırlar. Hakasların Kırgız ve Sagay gibi iki mühim kolun bulunmaktadır. Çin kaynaklarında bu Kırgız boyuna "Heges" denildiği için aydınlar kendi ülkelerine dolayısıyla Hakas adını vermişlerdir. Meşhur müsteşrik Katan (ov), etnograflar Maynagaş (ov) ve Kızlas(ov) ta Hakas asıllıdırlar. Bunlardan Katan(ov)'un kütüphanesi Türkiye'ye getirilerek Türkiyat enstitüsünün temelini teşkil etmiştir. Hakasca, Uygur şivesine yakındır. Hakas halk edebiyatının ürünleri Kastren, Radloff ve Katan (ov) tarafından toplanmıştır. Bugünkü günde yazı diline sahip olan Hakasların dil ve edebiyat enstitüleri mevcuttur.

Hakasların topluca yaşadıkları Krasnoyarsk, Kray'ına bağlı Hakas Muhtar Bölgesi batıda Kemerovsk Oblastı, güneybatı ve güneyde Altay Muhtar Bölgesi ve Tuva ile sınırdaştır. Ülkenin 2/3 dağlıktır. Bu ülkenin yüzölçümü 64.400 km^2. olup, idari merkezi Abakan'ın dışında Minusinsk adlı bir şehri daha bulunmaktadır.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre BDT'nda 81.428 Hakas mevcuttu. Yoğun olarak (% 77,2) Hakas Muhtar Bölgesinde yaşarlar. Ancak aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere burada da ufak bir azınlık durumundadırlar.

Hakas Muhtar Bölgesinin Nüfus Dağılımı

Topluluk Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Bölgedeki Oran (%)
Genel	498.384	566.861	100
Rus	395.953	450.018	79,39
Hakas	57.281	62.875	11,09
Ukrain	10.398	13.222	2,33
Alman	11.130	11.229	1,98
Diğer	-------	29.517	5,2

Hakaslar bölgelerindeki % 2'lik (veya 12.568 kişi) diğer Türk boylarına mensup olanlar da dahil etkili bir topluluk olmaktan uzaktırlar. Bölge tamamen

bir Rus yerleşim merkezi görünümündedir. 16.379 Hakas, Rusya Federasyonu'nun başta Hakas muhtar bölgelerine komşu olan bölgelerine yerleşmişlerdir.

Altaylılar ve Gorno-Altay Muhtar Oblastı

Başlıca Altay Kray'ına bağlı Gorno (Dağlık)-Altay Muhtar Bölgesi'nde (oblast) yaşayan bu Türkî boyun 1979 nüfus sayımına göre toplam nüfusu 60.015'tir. Şamanist inanca sahip olan Altaylılar dış görünüşte hıristiyan Ortodoksturlar. Bilhassa Ren geyiği, sığır besiciliği yaparlar. Bunun dışında balıkçılık, avcılık ve arıcılık da yapmaktadırlar.

1922-1947 yılları arasında Oyrot dili diye adlandırılan Altayca yazı dili bugün Altay Kiçi (Kiji) diyalektini esas olarak almıştır. Çok zengin masal, halk şarkıları ve destanları mevcut olup Altaylı yazar N. Ulagaş (ev) (1861-1946) bunları toplamaya çalışmıştır. Sovyet devri yazarlarından F. Kuciyak (1897-1943) te Altay halk edebiyatını derlemeye çalışan mühim şahıslardan biridir. T. Encin (ov) (doğ. 1914) tanınmış Altaylı yazarlardan biridir.

Altay Kray'ına bağlı Gorno (Dağlık)-Altay Muhtar Bölgesinin yüzölçümü 92.600 km^2 olup, Başkenti Gorno-Altaysk'tır (eski adı Ulala, 1948'e kadar da Oyrot-Tura adını taşıdı). Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere Altaylıların büyük çoğunluğu (% 82,9) kendi muhtar bölgelerinde yaşarlar.

Dağlık Altay Muhtar Bölgesinin Nüfus Dağılımı

Topluluk Adı	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Bölgedeki Oran %
Genel	172.040	190.831	100
Rus	108.795	115.188	60,37
Altaylı	50.203	59.130	30,99
Kazak	8.677	10.692	5,6
Ukrain	1.305	1.714	0,89
Alman	720	829	0,43
Tatar	334	388	0,20
Diğer	-------	2.890	1,51

Bu bölgede Altaylılar Hakaslardan demografik yönden daha iyi bir yüzdeye sahiptirler. Kazaklarla birlikte % 45'lik bir orana kavuşurlar. Ancak genelde burada Rusların etkisi gözükmektedir. Kendi bölgelerinin dışındaki Altaylılar komşu bölgelerde ve Kazakıstan'da bulunurlar.

Gorno-Altay Muhtar Bölgesi, Altaylılar'ın en dağlık bölgesine yerleşmiştir.

Kuzeyinde Kemerovsk oblastı, kuzey-batısında ve doğusunda Hakas Muhtar Bölgesi ile Tuva MC, güneyinde Moğolistan'la Çin, ve güneybatısında ise Kazakıstan bulunmaktadır.

Şorlar

1989 nüfus sayımına göre nüfusları 16.572 olan Şorlar topluca Kemerov eyaletinde Novokuznetsk civarında yaşamaktadırlar. Şorlar çok eski zamandan beri demircilik sanatı ile meşhurdurlar. Yerleşik bir hayat sürmekte olup tarım ve hayvan beslemekle geçinirler.

Dolganlar

1979 ve 1989 nüfus sayımlarında nüfusları ayrı olarak belirtilmeye gerek duyulmayacak kadar ufak bir Türkî topluluktur. 1970 nüfus sayımında 3 bin nüfusa sahiptirler diye belirtilmişti. Bugünkü sayıları 6 bini geçmiş olması gerekir. Çünkü Krasnoyarsk Kray'ına bağlı Taymır (Dolgan-Nenets) Milli Okrug (idarî bölüm)'de sayıları 4.940 olarak verilmektedir. Ayrıca bir miktar Yakutistan'da ve Hakas Muhtar Bölgesinde bulunmaktadır. Yakutların bir boyu olan Dolganlar kendilerine "Saha", yani Yakut demektedirler. Kuzey denizine açılan bu ülke doğuda Yakut MC ile güneyde Evenki Milli Okrugu batıda ise Tümen Oblastı ile sınırdaştır. Bu ülkenin yüzölçümü 820.000 km^2 olup, 1989 nüfus sayımına göre toplam nüfus 55.803'dür. Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere çok geniş bir sahayı, yani Türkiye'den daha geniş bir sahayı kapladığı halde insanların yerleşmesine müsait değildir. Yalnız burada zengin kömür yataklarının bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ilerisi için mühim bir yakacak ve enerji rezervi ihtiva etmektedir.

Kısacası Sibirya Türklerini incelediğimiz zaman bu 1 milyon kadar Türk'ün yaşamaya elverişli olmayan, fakat altında bir hayli tabii zenginliklerin yattığı bir bölümde yerleşmiş olduğunu görürüz. Bu Türkler eski anavatanlarından uzaklaşmadan kalanların torunudurlar. Türk'ün geçmişi hakkında daha fazla bilgi edinmemiz hiç şüphesiz bu yöre Türk boylarının lehçelerini ve kültürünü öğrenmekle mümkün olacaktır.

NOTLAR

«Altaior, altai-sajanische Türkstaemme», *B*, I, (1966), s. 384.

Atlas SSSR, Moskova 1963.

Alfred Bohmann, «Tuwa, Süd-Sachalin und Kurilen (Die Gebietsgewinne der Sowjetunion in Zentral-und Ostasien)», *FAZ*, (25.9.1979).

C. Carlson, «Kazak Writers Wishful about Greater Cultural Autonomy in Yakutia» *RLR* (16 Eylül 1983).

A. İnan, «Sibirya Türkleri», *TDEK*, Ankara 1976, s. 1272-1282.

Tokarev, *Etnografiya Narodov SSSR*, Moskova 1958.

A. İnan, «Sibirya Türkleri», *TDEK*, s. 1273-1275.

İtogi perepisi VS sayı 7, (1980).

«Jakuten», *B*, IX, (1970), s. 369.

«Jakutische Autonome Sowjet Republik», *B*, IX, (1970), s. 369 vd.

«Karagassen -Tofa- Tofalaren», *B* X (1970), s. 744.

M.F. Köprülü, «Altaylılar», *İA*, I, 1950.

Karl H. Menges, «Die Türkische Sprachen Süd-Sibiriens». III: Tuba (Soyon und Karagas), *C.A.R.*, IV, (1958/59), s. 90-129.

Narodnoe Hozyaystvo SSSR 1922-1982. Moskova 1982. VS, sayı 7, (1980).

«Schoren», *B* (1973), s. 820.

TSSU SSSR Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 godu. Moskova 1973.

S.A. Tokarev, *Etnografiya Narodov SSSR*, Moskova 1958.

«Tuwiner», *B*, XIX, (1974).

«Tuwinische Autonome Sozialistische Sowjetrepublik», *B*, XIX, (1974).

© Springer Nature Switzerland AG

ONUNCU BÖLÜM
MESHET (AHISKA) TÜRKLERİ

Bu Türk boyu 1944'ten önce bugünkü Gürcistan'ın Acar MC'nde, Meshet sıradağlarının bulunduğu yörelerde ve Türkiye sınırına komşu bölgelerde yaşamakta idiler. Bir tahmine göre bunlar bu bölgenin XVI. yy.'da Osmanlı hakimiyeti altına girmesinden sonra İslamiyeti kabul eden ve Türkleşen bir zümresini teşkil etmektedirler. Fakat bu görüş pek doğru olmasa gerek, çünkü aynı bölgede bulunan ve İslâmiyeti kabul eden Acarlar eskisi gibi Gürcü olarak kalmışlardır. Yani İslamiyeti kabul etmek milliyeti unutmağa sebep olmamıştır. Bilhassa o dönemde milliyet faktörü mühim rol oynamadığı gibi Osmanlılar'ın hakimiyetleri altına aldıkları bölgelerdeki yerli halkları Türkleştirmek gibi bir endişe ve programlarının olmadığı bilinen bir gerçektir. Bu duruma en iyi örneklerden birini bugünkü günde Yugoslav müslümanları teşkil eder. Mesela Hırvat ve Sırpların bir kısmı ve Arnavutlar'ın çoğunluğu Osmanlı hakimiyeti altına girdikten sonra İslamiyeti kabul etmiş olmalarına rağmen milliyetlerini unutarak Türkleşmemişlerdir. Dolayısıyla da Meshet Türkleri de ırkî yönden de Türk olmaları icap eder. Zaten kullandıklan dil Anadolu Türkçesine çok yakındır ve kendilerine değişik bir boy adı alınamış olup doğrudan, doğru "Türküz" demektedirler. İşte bu Meshet Türkleri 1926 nüfus sayımında da Türk adı altında belirtilmiş olup, sayıları 137.921 idi. O devirde onlar Gürcistan cumhuriyetinin nüfusunun % 5,2'sini teşkil ediyorlardı. O devirde okuma-yazma oranları oldukça düşük olmasına rağmen Anadolu Türkçesinde eğitim görmeye başlamışlardı. Fakat 1935/36 yıllarında bilinmeyen sebeplerden dolayı Meshet Türklerine, Türk değil Azerbaycanlı denilmeye ve okullarda da ana dil eğitimi Azeri şivesi ile yapılmaya başlandı. 15 Aralık 1944'te top yekün sürgüne maruz tutuldukları gün ise aniden tekrar Türk diye adlandırıldılar.

Meshet Türkleri'nin dışında Meshi Türkleri, Karapapah, Türkmen ve Hemşin

gibi Gürcistan ile Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nde yaşayan diğer ufak Türk guruplan da genel olarak toptan Türk adı altında sınıflandırıldılar ve Meshet Türkleri ile birlikte sürgün edildiler. Savaşın sona ereceği belli olduğu günlerde topyekün sürgüne duçar edilen bu Türklerin toplam sayısının 200 bin olduğu tahmin edilmektedir.

Meshet Türkleri 15 Kasım 1944'te Sovyetler Birliği'nde sürgüne uğrayan halkların kervanına sonuncu olarak katılmak zorunda bırakıldılar. Diğer sürgün edilen halklar (Kırım Tatarları, Almanlar, Karaçay, Balkarlar, Çeçen-İnguşlar) müstevli Alman ordularıyla işbirliği yapmakla suçlanmışlardı. Fakat Meshet Türkleri bu nevi bir suçlamaya maruz tutulamadılar ve tutulmalarının imkânı da yoktur, çünkü onların bulunduğu bölge ile Almanlar'ın hiç bir şekilde teması olmamıştı. Sürgün edilmelerinin sebebi bugün de anlaşılmamışsa da, en büyük ihtimal bunların Türkiye'ye sınır bir bölgede yaşayarak Türkiye'ye muhabetle bakmaları ve herhangi bir Türk müdahalesinde bu bölgede Türkiye'ye yardımcı olacak bir zümrenin ortadan kaldırılması ayrıca yüzyıllar boyu bu bölgeyi Türkler'den temizlemek isteyen Ermeniler'in Moskova'ya uyguladıkları baskı idi. Mesela Kırım'ı Türksüz bırakmak kastıyla yapılan sürgün de Kırım'ın bir gün Türkiye'nin sıçrama tahtası olma ihtimali idi diye düşünülebilir. Kısacası Sovyet yönetiminin Meshet Türkler'ini Almanlar'la işbirliği yaptıklarından dolayı ibret ve cezalandırma için sürmediklerini kolaylıkla söyleyebiliriz, bu sürgünün ardında hiç şüphesiz başka sebepler gizlenmektedir.

Meshet Türkleri sürülürken onlara "sizleri Alman tehlikesinden korumak için başka yere nakletliyoruz" gibi bir bahanenin öne sürüldüğü de bilinmektedir. Meshet Türkleri bundan sonra Orta Asya'daki Türkî cumhuriyetlere (Kazakistan ve Özbekistan) sürüldüler ve sürgün şartlarının gayrı insanî olması ve yerleştirildikleri yerdeki çok kötü şartlar neticesinde tek bir Özbekistan'daki Mesketlerin 50 bini açlık ve soğuktan öldüler. Başta kendilerinin Alman tehlikesi geçince anavatana döneceklerine dair söz verilmişse de Kırım Tatarları gibi özel kamplara yerleştirilerek, katı bir rejime tabi tutuldular. Hatta Sovyet ordusu saflarında savaşan Meshet Türkleri terhis olduktan sonra yeni sürgün yerlerine yollandılar.

Sovyet rejimi 1945 ile 1968 yılları arasında Meshet Türkleri hakkındaki her çeşit malumata katı bir sansür uyguladı. Ancak Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti Prezidiumu'nun 28 Nisan 1956 ve 31 Ekim 1957 tarihli yayınlanmamış kararları Kırım Tatarlarını kamp kontrolünden kurtardığı gibi Meshet Türklerini de kurtarmıştı. Meshet Türkleri ne diğer sürgüne uğrayan halklar gibi aklanmışlar ne de anavatana geri dönme ve tazminat alma hakkına kavuşmuşlardı. Bunun

üzerine onlar da Kırım Tatarları gibi (1956-57) Moskova'ya kendi delegasyonlarını yollayarak uğradıkları haksızlığı Sovyet yöneticileri önünde anlatmaya çalıştılar. Dünya kamu oyunun dikkati dışında kalan bu mücadelenin bir neticesi olarak bir kısmı Meshet Türküne Azerbaycan'daki yaşama şartları pek elverişsiz olan Saatlı adlı mevkiiye yerleşmelerine müsaade edildi. Fakat Gürcistan'a ulaşan bir kaç yüz aile ise Gürcü resmi şahıslarını büyük takibine uğradılar, kendilerine çok eziyet edildi. Bunun üzerine Orta Asya cumhuriyetlerinden ve Kafkasya'dan gelen Meshet Türkleri'nin 600 kişiden fazla bir delegasyonu 1964 yılının Şubat'ında Taşkent'te toplanarak "Milli hakları korumak için Türk Birliği" adlı bir komite teşkil ettiler. Bu hareketin liderliğine de savaş gazisi ve tarihçi Enver Odabaş (ev) getirildi. O bu görevinde 1971'de tevkif edilene kadar kaldı.

Bu arada yapılan mücadelelerin ve protestoların bir neticesi olsa gerek, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti Prezidiumunun 30 Mayıs 1968 tarihli bir kararnamesi ile ilk defa olarak Meshet Türkleri resmi olarak dile alınmış oldu. Bu karamamede "daha önce Gürcistan'ın Acar MSSC ile Ahaltsih-Ahalkalahi, Adigeni, Aspindza ve Bogdanovka bölgelerinin sakinleri olan Türkler, Kürtler, Hemşinler ve Azerbaycanlılar ve bunların aileleri Sovyetler Birliği'nin başka vatandaşları gibi, yürürlükteki istihdam ve yerleşme kanunlarına uyum sağlama şartıyla, Sovyetler Birliği'nin herhangi bir yerinde yerleşebilirler" denilmekte idi. Fakat bu karamame "bu halklar sürgünde bulundukları yerlerde kök saldıkları için onların milli menfaatlerinin ve özelliklerini muhafaza için şartlar hasıl edilmesi gerekmektedir" diye sonuçlanmakta idi. Bu karamameden çıkarılacak hukuki sonuç ise şuydu: Bu halklar her ne kadar diledikleri yerde yerleşme hakkına sahiplerse de bulundukları yerde kalmaları sağlanmalıydı. Yani vatana dönmeleri böylece engelleniyordu. Ayrıca karamamede kullanılan Azerbaycanlılar tabiri Meshet Türklerini tekrar Azeri olarak adlandırmanın bir delili idi. Neticede bu karamame Meshet Türklerini tatmin etmemiş, tersine büyük tepkiye sebep olmuştu. Çünkü onlar sürgünde Türklüklerini muhafaza için bütün güçlerini kullanmışlar ve bundan vazgeçmeye hiç niyetleri yoktu. Bunun dışında atalarının yurduna yerleşmeyi de arzuluyorlardı. Neticede Meshetler daha büyük bir protesto kampanyasına giriştiler. Şayet kendilerine anayurtta yerleşme imkanı tanınmayacaksa Türkiye'ye göçetmek istediklerini belirttiler. 6 Nisan 1970'te Meshet Türkleri'nin M. Niyaz (ov), İ. Kerim (ov) ve T. İlyas (ov)'tan müteşekkil üç kişilik delagasyona Moskova'daki Türkiye Cumhuriyeti elçiliğine müracaatla toplu olarak Türkiye'ye göç etmek istediklerini resmen bildirdiler. 15 Mart 1971'de de Türkiye'ye göçe hazır olan Meshetlerin listesi elçiliğe teslim edildi. Aynı zamanda Odabaş (ev)'in tevkifinden sonra

Meshet Türkleri'nin liderliğine getirilen Reşit Seyfat (ov) SBKP genel sekreteri ve devlet başkanı Brejnev'e, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın o devirdeki genel sekreteri Waldheim'a ve devrin T.C. başbakanı Ferit Melen'e dilekçeler yollayarak Meshet Türkleri'nin bu arzusu tekrar dile getirildi. Ferit Melen'e yollanan dilekçede Meshet Türkleri'nin sayısı yarım milyona yaklaşmaktadır deniliyordu. Bugün Meshet Türkleri'nin mücadelesi, büyük baskılar neticesinde zayıflamış gibi gözükmektedir. Fakat bu onların arzu ve isteklerinden vazgeçtikleri anlamına gelmemektedir.

Kısacası eski Sovyetler Birliği'nin Orta Asya cumhuriyetlerinde Kırım Türkleri'nin dışında bir de Meshet Türkleri adıyla bilinen ikinci bir Türk boyu sürgünde yaşamaktadır ve bunların nüfusu da birkaç yüz binin üstündedir.

Nüfus

1926'da nüfusları 137.921 olarak verilen Meshet (Ahıska) Türkleri'nin 1935'lerde Azerbaycan nüfusu içinde gösterilmeye başlaması 1944 yılında topyekün sürgüne yollanmaları neticesinde kayıtlarının yapılmaması veya gizli tutulması neticesinde nüfusları hakkında sıhhatli bilgiler yoktur. Ancak 1979 ve 1989 nüfus sayımlarında nüfus istatistiklerinde, "Türk" hanesi altında, tekrar belirtilmeye başlandılar.

1989 nüfus verilerine göre BDT'nda, 262.199 Meshet Türk'ü yaşamaktadır.

Meshet Türkleri'nin Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Oran(%)
Genel	92.689	207.369	100
Özbekistan	48.726	106.240	51,24
Kazakıstan	25.820	49.266	23,76
Kırgızıstan	7.926	21.294	10,27
Azerbaycan	7.926	17.705	8,54
Rusya Fed.	5.561	9.926	4,78
Gürcistan	917	1.372	0,66
Diğer	------	1.566	0,75

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere 1979 ile 1989 nüfus sayımı arasında Meshet Türkleri'nin nüfusu % 100'ün çok üstünde bir artış göstermektedir ve bu artış tabii artış ile izah edilemez. Kırım Tatarları'nda olduğu gibi burada bazı çarpıklıklar vardı. Önceki nüfus sayımlarında başka bir millete mensup olarak kaydedilenler son nüfus sayımında gerçek milli kimlikle-

ri ile kaydedilmiş olmaları gerekir. Belki bir kısmı hâlâ değişik millî kimlik altında istatistiklere geçmişlerdir. Dolayısıyla Meshet Türklerinin'de genel nüfusunun 300-350 bin dolayında olduğunu tahmin edebiliriz.

Yukarıdaki tablodan bazı başka sonuçlar çıkarmakta mümkündür. İlki Ahıska Türkleri'nin esas vatanları olan Gürcistan Acar Muhtar cumhuriyeti'ne geri dönmelerine müsaade edilmemiştir. Ancak büyük zorluklarla bir kısmı eski vatana dönebilmişlerdir. Fakat kendi nüfuslarının % 1'ine dahi ulaşamamışlardır. İkinci husus ise bilhassa Özbekistan'daki huzursuzluklardan sonra Kazakıstan, Kırgızıstan gibi komşu cumhuriyetlere sığınmışlardır. Ancak Kazakıstan'da da huzur ve güvenliği bulamamışlardır. Özbekistan olaylarından sonra bir kısmına Azerbaycan sığınma hakkı verilmiştir. Ancak onların bir hayli çatışmalı bölge Dağlık Karabağ'a yerleştirildikleri için buralarda da güvensezlikte kalmışlardır.

Rusya Federasyonun'dakilerin % 50'si veya 5 bin kadarı ise Kabarda-Balkar Muhtar Cumhuriyeti'ne yerleştirilmiştir. Kısacası Meshet Türkleri'nin büyük bir kısım Türkiye'ye göçmeyi arzulamaktadır. Çünkü BDT'undan hiç bir cumhuriyet onların vatanı, yerleşim alanı olamaz hâle gelmiştir. Çalışkanlıkları dolayısıyla yerleştikleri ve yerleştirildikleri bölgelerin yerli ahalisinin husumetini çekmektedirler. Onların bu acı durumuna acil bir çözüm gerekmektedir.

NOTLAR

R. Conquest (çev. E. Özbilen), «Kayıp bir halk: Rusya Meskelyalıları», *TDA*, sayı 50 (Ekim 1987), s. 183-188.

S.Enders Wimbush-Ronald Wixman, «The Meskhetian Turks: A New Voice in Soviet Central Asia», *CSP*, XVII, sayı 2-3, (1975), s. 320-340.

Ann Sheehy, «The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: Soviet Treatment of Some National Minorities», *MRÖR*, (1973), s. 31-35.

Ann Sheehy, «Tenth Anniversary of the Decree on the Meskhetians», *RLR*, (31 Mayıs 1978).

ONBİRİNCİ BÖLÜM

BDT'NDAKİ UYGURLAR

Uygurların esas vatanı Çin Halk Cumhuriyeti'nin hakimiyeti altında olan Doğu Türkistan'dır. Bu bölge bugün resmî olarak "Şinciang-Uygur Muhtar Bölgesi" diye adlandırılmaktadır. Eski Sovyetler Birliği'nin başlıca Kazakıstan, bir miktar Özbekistan ile Kırgızıstan Cumhuriyetlerinde yaşayan Uygurlar bu bölgelere çeşitli zamanlarda göç etmişlerdir.

Nüfus

1989 nüfus verilerine göre BDT'ndaki Uygurların toplam sayısı 262.199 idi. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere başlıca Kazakıstan'da yaşamaktadırlar.

Uygurlar'ın Nüfus Dağılımı

Bölge	Nüfus (1979)	Nüfus (1989)	Oran %
Genel	210.612	262.199	100
Kazakıstan	147.943	184.582	70,40
Kırgızıstan	29.817	36.779	14,03
Özbekistan	29.104	35.751	13,64
Rusya Fed.	1.707	2.573	0,98
Diğer	------	2.514	0,95

Kazakıstan'da yaşayan Uygurlar'ın büyük kısmı Alma-Ata ve çevresine yerleştirilmişlerdir. 1979'da buradaki Uygurlar'ın nüfusu 90 bine ulaşmıştı. Bu uyulamanın bir neticesi olarak Uygurlar'ın % 13,5'i anadillerini konuşamaz hâle gelmiş ve Rusça bilenlerin oranı da % 60'lara ulaşmıştır. Mesela Kazakıstan'da yaşayan Uygurlar'ın % 4,4'ü (6.173) Rus dilini, % 1,3'ü (1.823) ise Kazakça'yı anadili olarak göstermiştir. Benliklerini unutan veya unutturulan

Uygurlar'ın yüzdesi fazla olmamakla birlikte azınlıkta olmanın getirdiği bu şartlar düşündürücüdür.

Eski Sovyetler Birliği'ndeki Uygurların diğer Türkî boylardan tamamen ayrı bir statüleri mevcuttu. Çünkü Moskova, aslında Doğu Türkistan'ın sakini olan bu Türkî boyu kendi politikası doğrultusunda Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı kullanmayı planlamıştı. Bilindiği üzere 1949'da Çin'de komünistler hakimiyeti ele geçirince Pekin ile Moskova'nın münasebetleri çok gelişmiş ve SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti'nde rejimin oturması için çok yardımcı olmuştu. Fakat bu iyi münasebetler bir on yıl kadar sürdükten sonra bozuldu. Çin çarlık Rusya'sı döneminde kendinden haksız olarak büyük bir arazinin gasp edildiği iddiasında bulunmaya başladı. Neticede ikili münasebetler o derecede bozuldu ki 1962 yılında Doğu Türkistan'da bulunan beş Sovyet konsolosluğu da kapatıldı. İki ülke arasındaki gerginlik bununla da sınırlanmadı. 13 Ağustos 1969, Ağustos 1977 ve Temmuz 1979'da Çin-Sovyet sınırında askeri çatışmalar da oldu.

İşte Moskova da bu gerginlikte Çin'in, daha doğrusu Doğu Türkistan'ın yerli halkları olan Uygularla Kazakları kendi politikası doğrultusunda kullanmak için bazı tedbirler almıştı. Bilhassa Rusya'daki Uygurlar Çin'e karşı yürütülen propaganda savaşında kullanılmıştı. Meselâ Alma-Ata radyosu Çin'e yönelik Uygurca ve Kazakça yayınlar yaparak Doğu Türkistan'ın yerli halkını Çin yönetimi aleyhine kışkırtmakta idi. Tanınmış Uygur yazarı Ziya Samedi yönetiminde "Doğu Türkistan'ı kurtarma şurası" kurdurulmuştu ve bu teşkilatın silahlı güçleri olduğu da söylenmekteydi.

Çin ile SSCB'nin aralarının bugüne nazaran daha gergin olduğu 1980 yılının Ocak ayında Alma-Ata şehrinde Uygurlar'ın bir gösterisi yapılmış ve bu gösteriye katılanlar kendi ülkelerini kurtarmak için Sovyet yönetiminden yardım istemişlerdi. Totaliter bir rejimde bu nevi nümayişlerin izinsiz yapılamayacağını düşünmek hiç de zor değildir. Anlaşılan Moskova Çin'i istila için bir bahanenin provasını yaptırmıştı. Afganistan örneğin de de buna benzer bir bahane bulunduğu akıllardan henüz silinmemiştir.

Sovyet yönetimi döneminde ileriye matuf planlarında kullanmak gayesi ile Sovyetler Birliği'nde yaşayan Uygurlar diğer Türkî boylardan daha özel bir münasebet göstermekte onların bir yerde günlünü hoş tutmaya çalışmaktaydı. Henüz 1970'lerde Sovyetler Birliği'nde 60 okulda Uygurca tedrisat yapılmakta ve bu okullarda 3 bin ilk, 15 bin orta okul talebesi bulunmakta idi. Bu Uygur çocukları için 130 bin ders kitabının basılmış olmasının da, Uygurca eğitime verilen ehemmiyetin başka bir delil idi. 1970'de nüfusları 170-180 bin olan Sovyet Uygurları için tek bir 1970 yılında anadilde 18 edebi eser basılmıştı. Bu Sovyet-

ler Birliği'nde bir hayli Türk boyunun hayal bile edemeyeceği bir durumdu. Bunun dışında 1949'da Kazak İlimler Akademisinin bir şubesi olarak açıları Uygur-Tungan (Çin müslümanı) bölümünün Uygur şubesi 1963'te bir hayli genişletildi ve bu seksiyonda 20'den fazla alim çalışmaya başladı. Bütün bunlann dışında *Uygur Avazı* (eski adı; *Komünizm Tuğı*) adlı Uygurca bir gazete de yayınlanmaktadır. Sovyet yönetimi kendi ülkesindeki Uygurları Çin'e karşı kullanmakla yetinmeyip, Türkiye, Pakistan, Suudî Arabistan vb. gibi ülkelerdeki Uygurları da kendine celp etmek, Çin'e karşı uyguladığı politikayı benimsetmek maksadıyla 1979 yılında *Şarki Türkistan Avazı* (sesi) adıyla bir gazete yayınlanmaya başlamıştı. Yusuf Muhlisi tarafından çıkarılan bu gazetenin özelliği ise Arap harflerinin yayınlanması idi. Böylece bu gazetenin yalnız dış ülkelerdeki değil belki Doğu Türkistan'dakilerin okuyabilmesi sağlanıyordu. Çünkü Sovyetler Birliği'deki Uygurlar Kril harflerini fakat Doğu Türkistan'dakiler ise Arap harfleriyle kullanıyorlardı. Kısacası eski Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar er veya geç Moskova'nın Çin'i istila planlarının bir aleti olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı. Tabii ki Uygurlar bunun şuurundaydılar, fakat Çin'le mücadelelerinde "düşmanının düşmanı dostumdur" felsefesi ile hareket etme durumundaydılar.

Çin ise şimdi komşusunda esen hürriyet rüzgarlarından tedirgindir. Kazakıstan'daki Uygurların ve Doğu Türkistan'dan göç eden Kazakların Sincang-Uygur muhtar bölgelerine etkisinden endişe eunektedir.

NOTLAR

Erkin Alptekin, *Uygur Türkleri*, İstanbul 1978.

Ernst Kux, «Sinkiang: Chinas Grenzgau im Westen», *NZZ*, (21 Mart 1981).

David Staats, «The Ughur Press and Sino-Soviet Conflict», *RLR*, (15 Haziran 1977)

Zunun Teyipov, «Azatlık ve milliy mustekillik üçün Küreş», *KT*, (3 Ocak 1980).

M.E. Ughur, «Şerki Türkistan Evazı (The Voice of Eastern Turkestan)», *CAS*, I, sayı 2/3 (1982), s. 61

ONBİRİNCİ BÖLÜM
BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU'NDAKİ TÜRKİLERE TOPLU BAKIŞ

ORTAK HUSUSLAR

BDT'ndaki mühim bir demografik ve buna bağlı olarak sosyal, politik ekonomik ve hatta askeri faktör olan Türkleri incelediğimizde aşağıdaki genel hatlan tesbit etmemiz mümkündür. Ancak bu hususların bütün Türkîler tarafından şuurlu bir şekilde benimsenmediğini gösteren bazı olaylar da olmaktadır.

a- Soy Birliği

Bugün değişik boy adları ile bilinen (Özbek, Kazak, Tatar, Azeri, Türkmen, Kırgız, Başkurt vb.) Türkîlerin hepsinin bir soydan bir kökten geldiği bilinmektedir. Bu gerçek ancak bir ilmî faraziye olmakla kalmamakta, genelde bir şuur olarak yerleşmiş durumdadır.

b- Dil Birliği

Bugün BDT'ndaki Türklerin ortak bir edebî dili olduğunu iddia etmek doğru olmaz. Çünkü bilhassa bolşevik ihtilâl'inden sonra ve hatta daha önce (XIX. yy.'ın sonlarından itibaren) değişik Türk şive, lehçe ve dilleri işlenmeye başlamış ve bu lehçe ve şivelerin birer edebi dil olarak teşekkül etmesi sağlanmıştır. Bugün bir Özbek, Kazak, Tatar veya Azeri edebiyatından bahsedilir olmuştur. Fakat bunların hiçbiri bütün problemlerini çözmüş mükemmel işlenmiş bir duruma getirilmemişlerdir. Dolayısıyla da Türkiye'de şive-lehçe veya eski Sovyetler Birliği'nde kullanılan tabirle dilleri birbirinden tamamen ayrı diller olamamışlardır. Meselâ bugün aynı Slav ırkından olan bir Sırpla bir Rus'un veya aynı Germen ırkından olan bir Almanla bir Hollandalı'nın anlaşması mümkün değildir, fakat Türkîler için bu söylenemez, yani Kaşgar'daki bir Uygurla İstanbul'daki bir Türk veya Kazan'daki bir Tatarla Taşkent'teki bir Özbek çok basit konularda anlaşabilirler. Dolayısıyla da bir

"Tarihi Ortak Türk Dili"nden bahsedebiliriz. Çünkü Türkler eski devirlerden beri bu "Tarihi Ortak Türk Dili"nden konuşmamış olsalardı, bugün aralarında hayli asırlık tarihî, coğrafî ve siyasî kopukluk olması sebebiyle hiçbir şekilde anlaşamazlardı.

c- Ortak Tarih

Bugün BDT'nun siyasi sınırları içine dahil edilmiş olan değişik Türk boylarının yaşadıkları sahalar belki de M.Ö. V.-IV y.y.'lardan itibaren irili-ufaklı siyasi kuruluşların teşekkülüne sahne olmuşlardır. Bu siyasî kuruluşları en bilineni ve mühimi hiç şüphesiz Hunlar idi. Bundan sonraki en büyük siyasî kuruluş olan Göktürk İmparatorluğu Türkler'in yaşadığı hemen hemen bütün sahaları kaplamıştı. Daha sonra batıda (Avrupa) Batı Hunları, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar), Kıpçaklar, İdil ve Tuna Bulgarları bu sahalara Türk'ün damgasını vurmuşlardı. Cengiz Han'ın imparatorluğundan meydana gelen Altın Ordu devleti de bu sahalarda Türklüğün yaşamasını sağladılar. Kısacası BDT'nun bugünkü bölgesi değişik Türkî zümrelerinin hakimiyet sahası oldu. Bu durum 1552'de Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından yıkılmasına kadar devam etti. Çünkü bu olayla Ruslar artık Türk hakimiyetinden, tesirinden çıkmış ve kendileri büyük bir devlet olma yoluna adım atmış oldular. XVI. yüzyılda başlayan Rus istilâsı, XIX. yy.'da Çin sınırlarına dayandı. Böylece bu yörenin bütün Türkleri tekrar ortak bir tarihi kaderi, yani Rus istilasını paylaşmak durumunda kaldılar. Başta birinin başına gelen felâketin sonradan kendisine geleceği şuurunda olmayan çeşitli Türkî boylar şimdi bu tedbirsizliğin bir neticesi olarak aynı kaderin yolcuları oldular.

d- Din Birliği

Gerek Türk Dünyasını ve gerek Sovyetler Birliği'ndeki Türkîleri birleştiren mühim unsurlardan birini de din teşkil etmektedir. Çünkü Türk'lerin çoğunluğu müslümandır ve Azerilerin (bir kısmı sünnî) dışında Sünnî ve Hanefî mezhebindendir. Türkiler arasında ilk defa olarak İdil Bulgarları 922'de resmen İslâmiyeti kabul etmiş ve aynı yüzyılda da başka Türk boyları da hızla İslamiyete geçmişlerdir. Yeni bir dünya görüşü getiren İslâmiyet Rus istilâsına karşı koymada ve ondan sonra milli benliği korumada da mühim bir faktör olmuştur. Bugün de İslâmiyet belli bir ölçüde hergün artan bir canlılıkla yaşamaktadır.

Kısacası BDT'nda yaşayan Türkî halkları soy, dil, din, tarih ve kader birliği, henüz çoğu bunun şuurunda değilse de, birbirine pekiştirilmiş durumdadır.

ESKİ REJİMDE TÜRK NÜFUSUNUN ARTIŞI SORUNU

a- Demografik Problem

1926 ile 1939 yılları arasında Sovyetler Birliği'ndeki Slavlarda nüfus artışı % 47 iken, aynı yıllarda Türkîler'deki nüfus artışı ancak % 41 olmuştu. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın, hayat şartlarının değilmesi ve başka faktörler neticesinde bu durum tersine döndü. 1970 ile 1979 nüfus sayımları arasında Ruslar ancak % 6,5 artarken Türkîler % 22'lik, bazı boylarda ise % 30'un üstünde bir artış kaydedildiği tesbit edildi. Son tahminlere göre Türkî ve müslüman nüfus 2000 yılında en az 65 ve en fazla 100 milyon sınırına ulaşmış olacaktır.

Başka bir ifade ile her dört-beş Sovyet vatandaşından biri Türkî soydan olacaktı. Bu durumda Sovyet yöneticilerini başlıca üç husus endişelendirmeye ve düşündürmeye itmekteydi. İlk olarak Orta Asya cumhuriyetlerindeki iş gücü Slavlara nazaran hızla artacak ve problemi çözmek için ya bu iş gücünü işçi sıkıntısı çekilen batı veya Sibirya'da kullanmak için tedbirler alacak veya işgücünün bol olduğu Orta Asya'da yeni endüstriler kurarak bunları burada kullanacaklardı.

Türkîlerdeki hızlı nüfus artışı bilhassa Orta Asya Türkî cumhuriyetlerindeki müslüman Türk nüfusunun "gençleşmesine" sebep olmuştu. Slavlarda ise nüfus artışı fazla olmadığı için onlar gelecekte imparatorluğun "yaşlı" nüfusunu teşkil edeceklerdi. Bunun en mühim neticesi ise bir kaç on yıldan sonra ordudaki Türkî asıllı askerlerin oranının çok yükselmesinde kendini gösterecekti.

Türkiler lehindeki demografik değişiklik belli başlı Türkî ülke ve şehirlerindeki Rus çoğunluğunun azınlık haline düşmesine de yol açmıştır. Bugüne kadar Slavların çoğunlukta bulunduğu Türkî başkentleri Taşkent (Özbekistan), Aşhabad (Türkmenistan) ve Baku'da (Azerbaycan) da çoğunluk Türkîler'in eline geçmiş bulunmaktadır.

b- Sınır Ülkeler

Eski Sovyet Orta Asya'sının sınırları tamamen siyasî sınırlar olup, bu sınırlar tesbit edilirken etnik, dil, kültürel veya tarihî gerçekler göz önünde tutulmamıştı. Neticede sınır bölgelerindeki Türkîler bazen iki hatta üç ülke arasında kalmışlardı. Bu durumu aşağıdaki tablo ile daha iyi izah edebiliriz:

Türk boyunun adı	SSCB'ndeki nüfus (1979)	Komşu ülkedeki nüfusu	
Azeri	5.500.000	6.000.000	(İran ve Türkiye)
Türkmen	2.000.000	1.000.000	(İran, Afganistan, Türkiye, Irak)

Özbek	12.500.000	1.500.000	(Afganistan)
Kazak	6.500.000	1.000.000	(Çin-Doğu Türkistan)
Kırgız	2.000.000	100.000	(Çin-Doğu Türkistan)
Uygur	210.000	6.000.000	(Çin-Doğu Türkistan)

Moskova kendi topraklarındaki Türkîleri komşularındaki Türkîlere tesir etmek için de kullanmayı planlamıştı. Fakat Moskova Humeyni ihtilâlinin Sovyet Azerbaycan'ını da tesir etme ihtimalinden bir hayli endişelenmişti. Her ne kadar Moskova kendi topraklarındaki Türkîleri komşularındaki Türkîlere tesir için kullanmaya çalışsa da bunun aksi de olmuştu. Meselâ Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a yolladığı ordulan içindeki Türkî ve müslüman asıllı askerlerin (bir kısmı ırkdaşlan) dindaşlan Afgan mücahitlerine karşı savaşmayı pek arzu etmemeleri neticesinde bu askerleri değiştirmek zorunda kalması tatbik edilen planlann her zaman gerçekleşmediğini göstermesi bakımından çok mühimdir.

c- Din Problemi

Takriben 70 yıla yakın bir zaman süre gelmekte olan resmî ateizm propaganda ve çalışmalan istenilen başarıya ulaşmamıştır. Dolayısıyla da bilhassa müslümanlann yaşadıklan bölgelerde İslâmiyete karşı olan baskı Stalin ve ondan sonraki Hruşçov devrinde olduğu gibi şiddetli bir şekilde devam etmişti. Fakat herşeye rağmen İslâm dini Türkîlerin mühim bir özelliği olarak yaşamaktadır. Milleti millet yapan unsurlardan biri olan din Türkîler'in benliğini muhafazada da rol oynamaktadır. Eski Sovyetler Birliği'nde yapılan sosyolojik çalışmalann neticelerine göre, inançlıların, camiye gidenlerin ve dinî adet-örfleri yerine getirenlerin sayısında düşüş görülmüştü, fakat gene de bu oran Ruslann kiliseyi ziyareti ile karşılaştırıldığında daha yüksekti.

İslâmiyet kendisi ile birlikte bir yaşayış ve düşünce felsefesini de birlikte getirmekte ve dolayısıyla da bu durum müslüman Türklerle başka inançtakiler bilhassa ortodoks Ruslarla münasebetlerine de tesir etmektedir. Her ikisi arasında evlilikler çok az olmakta iş yerinin dışında Ruslarla ahbaplık pek edilmemekte, İslâmın haram kıldığı domuz eti yenilmemekte, erkek çocukların büyük çoğunluğu sünnet ettirilmekte, dini bayramlar kutlanmakta ve bilhassa ölüler dinî merasimle gömülmektedir. Bu dini geleneklere hatta tam anlamda ateist olmaları gereken komünist partisi üyeleri de dikkat etmekteydiler. Ateist olduklannı bildiren şahısların bayram namazlarına katılmalarını tarihî-millî gelenekleri izah etmeleri dikkate şayandır. Sovyet kaynakları dahi Özbeklerin % 87'sinin kendi millî yemeklerini tercih ettiklerini % 80'nin evliliklerini dini nikahla da pekiştirdiklerini, şehir halkının % 88'nin köy halkının ise % 92'sinin

evliliklerde ebeveynlerinin muvafakatini almalan bu dinî ve millî hayatın ne kadar canlı olarak muhafaza edildiğine örnek teşkil etmektedirler. Tabii ki Sovyetler Birliği'nin şartlarında bu çocuklara açıktan açık dini eğitim vermek, İslamın bütün şartlarını yerine getirmek (msl. günde 5 vakit namaz kılmak) mümkün değildi. Fakat bu engeller Türkîlerin kendilerini en azından kalben olsa da müslüman diye kabul etmesine mani olamamıştı.

d- Sovyet Türkî Aydınları

Eski Sovyet kaynaklan, akademikler, SBKP üyeleri ve Sovyet hükümetinin temsilcileri, mühendisler, yazar ve şairler, ordu ve KGB subayları ve her türlü mütehassıslardan oluşan "yüksek ve orta sınıf milli kadrolara" aydın (inteligentsia) tabirini kullanmaktaydı. Tabii ki bu entellektüellerin (aydın) büyük çoğunluğu Komünist Partisi üyesi idi.

Burada eski Türkî aydınlar ile şimdiki Türkî aydınları mukayese etmeyi yararlı buluyoruz. Bugünkü Türkî aydınlarının selefleri olan eski Türkî aydınları Komünist Partisi'ne 1920'lerde Rusya'da iç savaş sürerken girmişlerdi. 1930'larda bunların hepsi Stalin'in temizliklerinin kurbanı oldular. Bu gurup sayıca azdı ve ekseriyeti asil, burjuva ve memur sınıfından geliyordu. Aralarında işçi kökenli kimse yoktu. Ekseriyeti de en iyi Rus, Türk veya Avrupa yüksek okul ve üniversitelerinde eğitim görmüş, oldukça batılaşmışlardı. Çoğunluğunu da inanmış marksistler teşkil etmiyordu.

Sovyet aydınları ise seleflerine hiç benzememekte, ekseriyetle köylü bir aileden gelmekte ve 1930 ile 1940'larda Komünist Partisi'ne dahil olmuşlardı. Hemen hepsi Stalin devrinde doğmuşlar, o devirde büyümüşler, eğitim görmüşler ve Stalinizm teröründen kurtulabilmişlerdi. Çoğunluğu kendi bulunduğu eğitim düzeyi pek yüksek olmayan üniversitelerde, az bir sayısı ise Moskova ve Leningrad gibi gelişmiş üniversitelerde eğitim görmüşler, fakat hiçbiri dış ülkelerde yüksek tahsil yapmamışlardı. Bu aydınların hepsi en azından iki dillidir; yani Rusça onlann ikinci "ana dili"dir. Bütün Sovyet aydınları gibi bunlar hayat standartını yüksek tutmaya yönelik özel haklardan yararlanmaktaydılar. Fakat gene de Sovyet Türkî aydınları ile Sovyet Rus aydınları arasında farklılıklar mevcuttur.

Bir Sovyet Türkî aydınının bir Rus meslekdaşı gibi yükselmesi kolay değildi. Bu durum gizli sürtüşmelere sebep olmaktaydı. Orta Asya'daki bir Rus aydını yerli aydınlar tarafından daima bir yabancı olarak kabul edilmekteydi.

Fakat buna rağmen Türkî aydınlar Rus aydınlarına açıktan açığa karşı çıkamamaktaydılar. İlk olarak katı rejim buna müsade etmemekte, ikinci faktör

ise bilhassa Stalin terörünü yaşayanların içlerine Rus korkusu sinmişti. Bu korku belki yersiz de değildi. Çünkü 1930'larda Türkî aydınlar arasında yapılan temizlikler, II. Dünya Harbi esnasında 100 binlerce Türkînin sürgün edilmesi gibi olaylar bilhassa yaşlıların hâlâ hatırlarındadır.

e- Sovyet Ordusu

Eski Sovyetler Birliği belki de dünyanın en güçlü silahlı kuvvetlerine sahip bir ülkedir. SSCB'nin dış politikasında da mühim bir faktör olan bu gücün oynadığı mühim bir rol son yıllarda kendini Afganistan olayında da çok bariz bir şekilde göstermişti. SSCB, NATO gibi bir caydırıcı bloğa dahil olmayan Afganistan'ı askeri gücü ile yutmuştu (Ancak son çağlardaki en büyük mağlubiyetini alarak buradan çekilmek zorunda kaldı). Bir yerde bugün Sovyet halkının çektiği ekonomik sıkıntılar Sovyet ordusunu ve bu orduda kullanılan askeri teknolojiyi çok üstün derecede tutmak kaygusundan kaynaklandı. İşte bu muazzam askeri teşkilatta hiç şüphesiz Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkîler'in de bir rolü bulunmuştu. Rus-Türk askeri işbirliği çok eski tarihlere dayanmakta idi.

İlk olarak Kazan Hanlığı'nın yıkılmasında (1552) Kasım Hanlığı'nın askerleri de Ruslar safında dövüşerek bir rol oynamışlardı. İdil-Ural bölgesinin Rus hakimiyeti altına girmesinden sonra bu yörenin yerli halkları olan Tatar ve Başkurtlar Ruslar'ın safında değişik savaşlara katılmışlardı. Ancak çarlığa bağlılıklarından şüphelenilen diğer Türkîler (Kırım Tatarları ve Türkistanlılar) I. Dünya Savaşı'nın yarısına kadar Rus ordusu saflarına alınmadılar. Türkistanlılar 1916 yılının ikinci yarısından sonra geri hizmette kullanılmak kaydıyla orduya alınmak isteyince isyanlar çıktı, fakat bu isyanlar bastırıldı ve yarım milyon kadar Türkî asker hizmete alındı. Bolşevik ihtilalinde 1918 ve 1919 yıllarında bir hayli Türkî kendi subaylarının yönetiminde Kızıl Ordu saflarında çarpıştı. 1925'te gayri Ruslar'ın milli askeri bölüklerini oluşturmaya imkan verildi ve bunlar genel Sovyet ordusunun takriben % 10'unu teşkil ediyorlardı.Fakat 1938'de bu uygulamadan vazgeçildi. II. Dünya Harbi esnasında da ufak çapta olmakla birlikte milli veya yarı milli askeri birlikler oluşturuldu. II. Dünya Harbi esnasında Sovyet ordusundaki Türkîler'in sayısı hakkında çok kesin rakamlar mevcut değildir. Fakat bir kaynak piyade birliklerindeki milletlerin oranı hakkında şu aşağıdaki rakamları vermektedir ve oranlardan da bir takım sonuçlar çıkarmak mümkündür:

Piyade birliklerindeki milletlerin yüzdesi (%) (200'den fazla piyade biliği veya bir milyondan fazla asker)

Millet adı	1 Ocak 1943'e göre (%)	1939 yılında o milletin genel nüfusa oranı (%)
Rus	64,60	58,41
Ukrain	11,80	16,56
Belarus	1,90	3,11
Kazak	3,05	1,83
Tatar	2,69	2,54
Özbek	2,42	2,86
Azeri	1,75	1,34
Çuvaş	0,90	0,81
Başkurt	0,60	0,50
Kırgız	0,52	0,52
Türkmen	0,30	0,48
Balkar	0,07	0,13

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Sovyet piyade birliklerinde Türkîler % 12,5'ü veya 250 binden fazla kişiyi teşkil etmişlerdi. Tabii ki bu rakamlara başka askerî birliklerdeki Türkîlerin sayısı dahil değildir.

II. Dünya Savaşı'nda Türkler'in kaderi sırf Sovyet ordusu saflarında savaşarak kurban olmakla sınırlanmamış harp esiri olarak düştükleri Alman ordusu saflarında da dövüşmek zorunda kalmışlardı.

II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanlar'ın beklemedik başarıları neticesinde Almanlar, SSCB topraklarını işgale başlamışlar ve bir-kaç milyon Sovyet askerini esir etmişlerdi. Stalin'in esir düşen Sovyet askerlerini vatan haini olarak ilan etmesi neticesinde bu Sovyet esirleri tamamen sahipsiz kalmışlar ve Almanlar'ın bu harp esirlerini gayrı insanî şartlarda muhafazası neticesinde savaşın ilk yıllarında esir düşenlerin 100 binlercesini ölümüne sebep olmuştu. Meselâ 1941'de Almanlara esir düşen 100 bin Türkî'nin ancak 6 bini kişi sağsalim atlatabilmişti. Aynı şekilde Polonya cephesinde esir olan 30 bin Türk'ün 2 bini hayatta kalmıştı. Savaşın beklenilenden uzun sürmesi, Alman genel kurmayının hesapladığından fazla kayıplar vermesi ve belki de 1941 yılının Ekiminde Hitlerle görüşen iki Türk generalinin tavsiyesiyle Türk asıllı harp esirlerinden milli birlikler kurma fikri ortaya atılmış ve 1943'te uygulamaya konulmaya başlanmıştır. İlk olarak Mayıs 1943'te bir Türk Tümeni (162. piyade

tümeni) oluşturulmuştu. Bundan sonra Nazi Partisi'nin askeri gücü olan SS (Sturmstaffel)'in bünyesinde Doğu Türk Askeri Birliği ve Kafkasya Askeri Birliği oluşturulmuştur. Bu birliklere başlıca gönüllülerden oluşan milli birlikler dahil edilmişti. Tahminen 250 bin Türkî'nin katıldığı bu askeri birlikler Türkistan, İdil-Ural, Kafkasya ve Kırım Türk legionları diye bilinmekte olup bunlarda sırasıyla 100-180 bin (Türkistan), 100-110 bin (Kafkasya), 35-40 bin (İdil-Ural) 20 bin (Kırım) kişiden müteşekkil idi. Savaşın son yıllarına doğru gerek Ruslar (Vlasov ordusu), gerek Ermeni, Gürcü Kalmuk ve gerek Türkîler'den oluşan bu yabancı askerlerin sayısı bir milyonu geçiyordu. Başka bir tahmine göre bunların sayısı 600 bin ile 1 milyon 400 bin arasında idi. Doğu cephesindeki Alman ordusunun hiç bir zaman 3,5 milyonu aşamadığı düşünülürse, eski Sovyet vatandaşlarından oluşan ordular % 20'ye yakın bir insan gücünü teşkil ediyorlardı. Fakat bu milli birliklere Almanlar ikinci sınıf muamele etmekte ve iyi techiz etmemekte idiler, bu yüzden de bu milli birlikler savaşlarda çok kayıp verdiler. Almanlar mağlup olunca da bu sefer müteffiklere (Amerikan, İngiliz, Fransız ve Rus) esir düşenler, ekseriyetinin geri dönmek istememesine rağmen, insan haklarına bir nebze bile dikkat edilmeyerek, zorla geri Sovyetler Birliği'ne yollandılar. Bu geriye yollanan askerlerin çoğu kurşuna dizildi, verilen en hafif ceza ise 10 yıl çalışma kampına mahkumiyet idi.

Bugün ise Sovyet (BDT) ordusunda milli bölükler yoktur, askerlik yaşına gelen Türkî gençler değişik birlikler içine dağıtılmaktadır. Türkîlerin eski Sovyet ordusu içinde işgal ettikleri mevki ve oranları hakkında herhangi resmi bilgi mevcut değildir. Fakat Türkîler'deki yüksek nüfus artışına denk olarak Sovyet ordusundaki Türk asıllı askerlerin sayısı da hiç şüphesiz artmaktadır. 1970 ile 1979 nüfus sayımları arasında SSCB'nin Slav (Rus, Ukrain, Belarus) nüfusu % 19 artarken, aynı dönemde gayri Rus ve bilhassa Türklerin (başta Özbek, Kazak, Kırgız, ve Türkmen) nüfusu % 47 artmıştır. Başka bir ifade ile Slavlara oranla Türkîler'deki artış % 100'e yakındır. 18 yaşına basmış olan Rus gençleri 1980 yılında % 50'ye yakını teşkil ederken 1995'te bu oran % 46'a düşecektir. Toplam Slav nüfusunda ise bu oran % 67'den % 62'e düşecektir. 18 yaşını dolduran, yani askerlik çağına gelen Türkî gençler ise 1980'inde % 23,5'i teşkil ederlerken bu oran 1995'te % 38'7'ye yükselecektir.

2000 yılına yaklaştığında BDT eski Sovyet ordusunu aynen muhafaza ederlerse ordusunun en azından 1/4'i Türkî asıllılardan oluşmak zorunda kalacak. Tabii ki ordu da milli azınlıklar diye adlandırılan gayri Ruslara karşı itimatsızlığını Sovyet ordusunu Rus ve Slav ağırlıklı bir ordu olarak muhafaza etmesinden de anlaşılmıştı. Tahminlere göre ordudaki subayların % 80'ini Ruslar,

% 10-15'ini Ukrain ve Belaruslar ve ancak % 5-10'nu diğer milletler teşkil etmekteydi. Türkîlere gelişmiş silahların kullandırılmadığı hava kuvvetlerinin ise ancak % 5 kadar gayri Rus personele sahip olduğu hakkında iddialar mevcuttur. Sınır muhafaza birlikleri ise tamamen Slavlardan oluşmaktaydı. Sovyet genel kurmayının bilhassa müslüman Türkîler'e itimatsızlığı Afganistan savaşında kendini belli etmişti. Buraya yollanan Türk asıllı askerler savaşın ilk yılında Slav ve Baltık boyundan getirilen askerlerle değiştirilmişti.

Kısacası Türkîler'in nüfuslarının ve böylece ordudaki oranlarını son yıllarda artması dolayısıyla geniş tedbirlerin alınmaya başlanması Türkîler'in Sovyet ordusunda da mühim bir faktöre döndüğüne işaret etmekteydi.

Hiç şüphesiz yukarıda sayılan problemler ve faktörler eski Sovyet yöneticilerin de dikkatinden kaçmamış ve problemlerin üstesinden gelebilmek için yoğun programlar ve çalışmalar yapmaktaydılar.

TÜRKİLERE KARŞI ALINAN TEDBİRLER

Emperyalist SSCB devletinin ve daha doğrusu Rus milletinin bekasını sağlamak için eski Sovyet yöneticilerinin almış olduğu tedbirleri özel ve genel olmak üzere aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

a- Siyasi Tedbirler

Bu çalışmanın başında da kaydettiğimiz gibi soy ve dil birliğini parçalamak maksadıyla değişik hukuki statülere sahip muhtar oblastlar, muhtar cumhuriyetler ve ittifak cumhuriyetler meydana getirilmiştir. Bu sahada büyük değişiklikler 1945 yılına kadar sürmüştü (msl. Kırım MSSC'nin ortadan kaldırılması).

Bu siyasi uygulamaların hemen hemen hepsinde bir ard niyet yatmaktaydı. Mesela İdil-Ural'da tek bir cumhuriyet yerine Tatar ve Başkurt cumhuriyetlerinin meydana getirilmesi ile iki kaynaşmış Türkî topluluk parçalanmıştı. Aynı şekilde tek bir Türkistan cumhuriyeti yerine 4-5 değişik cumhuriyet tesisi de aynı maksatla yapılmıştı. Bunun dışında bazı Türkî boyların sayıları az olmasına rağmen daha fazla haklar tanıyan ittifak cumhuriyet statüsü verilmesi de boylar arasında husumet yaratmaya yönelikti.

b- Kültürel Tedbirler

Bolşevikler iktidara geldiklerinde millî farklılıkları bilhassa diller arasındaki farklılıkları birinin diğerine nazaran üstünlüğünü ortadan kaldırmayı vaad etmişlerdi. Bu vaadin ışığında hazırlanan programın neticesinde SSCB'nde 100'den fazla millet ve halk meydana getirildi, fakat milletler ve diller

arasındaki eşitlik sağlanamadı. Bilhassa Türkîler arasında kurulabilecek bir birlik parçalanmış oldu. Moskova bununla da yetinmedi, çünkü her ne kadar yeni diller meydana getirilmişse de, bir Kırgız da Arap harfleri kullanıyor bir Azeri de aynı harfle yazdığı ve esasta aynı dili kullandıkları için birbirinin basınını anlıyordu. Mesele bununla da sınırlanmıyor, Sovyetler Birliği'ndeki Türk, Türkiye'deki ve İran'daki Türkçe bir neşriyatı anlamak imkanına sahip oluyordu. İşte Moskova kendisindeki Türkîleri dıştaki Türklerin etkisinden korumak gayesiyle olsa gerek (başta 1922 yılında Azerbaycan'da olmak üzere) 1926'da bütün Türkîler için Latin harfleri kabul etti. Latin harfleri de aslında esas gayeye, yani Türkîleri Ruslaştırmaya hizmet etmiyordu ve ayrıca 1928'de Türkiye de Latin harfleri kabul etmişti. Yani dış etki tehlikesi bertaraf edilememişti. Bu tehlikeyi bertarf etmek ve en mühimi Türkîleri Rusça'ya yatkın hale getirmek ve aynı zamanda değişik Türkî boyların birbirlerini anlamasına set çekmek için bu sefer 1938'lerden başlayarak bütün Türkîler için ve Türkî boy için hatta aynı sesleri ifade eden harfler için bile değişik harfler kullanılmak şartı ile yeni alfabeler icat edildi. Burada şu hususta kayda değer. Sovyet yöneticileri, Türkî boyları kendi alfabelerinde de Kril harflerini kullanarak Rusçayı daha iyi öğreneceklerdir gerekçesini kullanırken, Sovyetler Birliği'nin diğer milletlerine (Ermeni, Gürcü, Letonyalı ve Estonyalılara) bu mecburiyeti getirmediler. Bu uygulamanın bir neticesi olarak da değişik Türkî sözlüklerde Rusça kelimelerin oranı arttı.

1940'a kadar Altay, Azeri, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Karçay-Balkar, Karaim, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kırım, Tatar, Kreşin Tatar, Kumuk, Nogaybek, Nogay, Özbek, Şor, Tatar, Türkmen Uygur ve Yakut olmak üzere 21 çeşit alfabe mevcut olduğu belirtilirse de, bunların büyük çoğunluğu 1928'lere kadar Arap harflerini kullanıyorlardı. 1928'den sonra ise hepsi Latin harflerine geçtiler. Bu Latin harfleri esasına göre düzenlenen yeni alfabelerde de lehçeler arasında herhangi bir karışıklık olmuyordu. Çünkü esasta hepsi aynı harfleri kullanmış oluyorlardı. Ancak 1940'larda gerçekleştirilen uygulama ile yani her boy için Kril (Rus) harfleri esasına göre düzenlenen (ancak Karaim, Kreşin Tatar, Nogaybek ve Şorlar için yeni alfabe yapılmadı) alfabeler ve yeni yazım kaideleri bu boyları birbirlerinin yazılarını okuyamaz hale getirdi.

Yeni uygulama neticesinde meydana gelen değişiklikleri incelersek (sesli harflerde) bütün Türk boyları «ö» harfini Rusça'da mevcut olan «o» harfi ile ifade ederlerken, Altaylar ve Kırgızlar bu harfi bildiğimiz «ö» harfi ile belirtmektedirler. Kumuklarla Nogaylar için icat edilen alfabeden «ö» harfi «o» şeklinde ifade edilmek zorundadır.«Ö»nün dışında diğer yuvarlak-ince «ü ve i»

seslilerinde de aynı problem mevcuttu. Bunun dışında Türkiye Türkçesinde kullanılmayan fakat kuzey Türkîlerinde mevcut olan Arapça'da «gayın» (غ) harfi ile ifade edilen harfte, aynı şekilde kaf (ق) ve sağır kef (ڭ) te bu problemle karşı karşıya kalmaktayız. Kısacası değişik Türk dil, lehçe ve şivelerinde Kril harfleri ile yapılan eserleri doğru, akılcı bir şekilde okumak mümkün olmayıp, bu iş ihtisas sahiplerine kalmış durumdadır. Normal bir vatandaşın kendi lehçesinin dışında diğer bir Türkî boyun lehçesi ve alfabesi ile yazılan bir eseri rahatlıkla okuma imkanı ortadan kalkmıştır. Böylece dil birliğine suni bir set çekilmiştir Bunun dışında her boy, edebi üslub ve dili geliştirilmiş bulunmakta ve dolayısıyla eserler bir Türkî lehçe veya şivesinden diğerine tercüme ettirilmek durumundadırlar. Buna ilaveten belli bir zamanlar ortak olan tarihi Türkçe gerek Türkiye'de ve gerek diğer yerlerde hızlı değişime uğraması da boylar arasındaki kopukluğu daha da arttırmaktadır. Bu inkarı zor bir gerçektir.

Türkîlere karşı alınan kültürel tedbirler alfabe değiştirmekle sınırlanmadı eğitim, basın-yayın ve kültür hayatının başka yönlerine de teşmil edildi. Eğitim konusunda alınan tedbirler Tatarıstan bahsinde ele alındığı için burada tekrarlamayı gerekli bulmuyoruz. Moskova'nın uyguladığı basın-yayın politikasında, bütün halkların eşitliği prensibine pek fazla kulak asılmadığı, bu politikada başka gayelerin göz önünde tutulduğu Moskova'nın kendi verdiği rakamlardan da anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere değişik Türkî dil ve lehçelerde neşr edilen eserlerin sayısından da her bir boya karşı hemen-hemen değişik bir neşriyat politikasının uygulandığını göstermektedir.

Yayın dili	Adet (1913)	Tiraj (bin)	Adet (1940)	Tiraj (bin)	Adet (1980)	Tiraj (bin)	Adet (1990)	Tiraj (bin)
Özbekçe	37	86	687	9.509	980	22.912	1.043	34.673
Kazakça	40	161	387	4.244	760	13.831	669	13.953
Azerice	91	112	622	3968	801	9.429	817	10.821
Türkmence	Yok	Yok	280	2015	313	5.390	287	4.547
Kırgızca	Yok	Yok	177	1015	484	3.577	384	3.313
Tatarca	340	1.671	329	922	183	2.156	192	2.411
Başkurtça	Yok	Yok	187	914	113	1.013	111	784
Yakutça	Yok	Yok	143	1.111	75	714	72	733
Çuvaşça	56	93	125	1024	84	730	66	428
Tuvaca	Yok	Yok	Yok	Yok	45	271	35	189

Yukarıdaki tabloyu değerlendirdiğimiz takdirde Bolşevik ihtilâlinden (1917)

önce Kırgız, Türkmen ve Başkurtların yazılı edebiyatının olmadığı ve ancak Sovyet döneminde yazı diline sahip oldukları neticesine varabiliriz. Fakat bu gerçeğin ancak bir yönüdür.

Çünkü böyle bir neticeye vardığımız takdirde bu Türkî boyların Bolşevik ihtilalinden önce okuma-yazma bilmediklerini, bunların kara cahil olduklarını kabul etmemiz gerekir ki, bu gerçekle bağdaşmamaktadır. Bu Türkî boylar ihtilâl öncesinde de tahsil almışlar, okumuşlar ve yazmışlardır. Mesela Başkurtlar, Tatarca tahsil görmüşler ve içlerinden bir hayli aydın yetişmişti. Bugün Altayca, Balkarca, Kumukça, Karakalpakça, Nogayca, Tuvaca v.b. Türk şivelerinde de kitaplar yayınlanmaktadır. Bu Türkî boylar da ihtilal öncesi kendilerine en yakın dilde okuyup-yazmakta idiler ve bugünkü gibi bir keşmekeş mevcut değildi. Yani bugün hatta fazla yaygınlığı olmayan şive ve ağızları edebi dil derecesine getirmek, aslında Türk dil birliğini gerçekleştirmemeye yönelik bir tedbirden başka bir şey değildir şeklinde bir yorum getirebiliriz.

Yukarıdaki tablodan eski Sovyet yayın politikası hakkındaki başka gerçekleri de ortaya çıkarmak mümkündür. Mesela Tatarlar ihtilal öncesi hem de kendi imkanları ile daha fazla sayıda kitap basmışken, merkezi Sovyet neşriyatı, başka Türkî boyların lehçelerindeki kitap sayısını arttırırken Tatarlarınkini % 50 kadar kısmıştı. Aynca son yıllarda yaklaşık olarak aynı nüfusa sahip olmalarına rağmen Kırgız kitapları ile Türkmen kitaplarının adedi arasında büyük farklar göze çarpmaktaydı. Kazakça neşriyat 40 yıl içinde % 50 artırılmışken, Özbekçe neşriyattaki artış çok daha düşük olmuştu.

Moskova'nın değişik Türkî boylarına karşı uyguladığı milli politikasında da eşitlik prensibine dikkat edilmemişti. Daha doğrusu her Türkî boya değişik kriterler-ölçüler uygulamaktaydı. Mesela işin başından muhtar cumhuriyet statüsüne sahip boylar bir takım haklardan mahrum edilmişlerdi. Eski Sovyetler Birliği'nde 20 İlimler Akademisi mevcut olup, bunların ancak beşi (Özbek, Kazak, Kırgız, Azerbaycan, Türkmen) birer Türkî cumhuriyetin adını taşımaktaydı. Fakat mesl, Tatar, Başkurt, Çuvaş vb. boyların adını taşıyan İlimler Akademisi mevcut değildi. Tabii ki birer Türkî cumhuriyetin adını taşıyan İlimler Akademileri arasında bu cumhuriyetlerin yerli halkının kendi malı sayılmamakta, yani bu ilmi müesseselerde mutlak çoğunluk ve mutlak idare o yerli halka ait olmamakla birlikte, gene de bir takım kültürel üstünlüklere sahip olmaktaydı.

Eski Sovyetler Birliği'ndeki merkeziyetçi eğitim de her Türkî boya karşı değişik maarif politikası uygulamaktaydı. Yani o Türkî boyun nüfusuna göre değil, Moskova'nın o boya verdiği ehemmiyete veya uygulamak istediği politi-

kaya uygun olarak yüksek veya özel orta okullara talebe kabul edilmekteydi. Bu uygulama Sovyet millî politikasının temelini oluşturmuştu.

Özel Orta Eğitim Görenlerin Sayısı
(1974 / 75-1984 / 85)

Millet adı	Miktar (bin 1974 / 75	Miktar (bin) 1984 / 85
Toplam	4477,8	4512,4
Rus	2719,7	2409,6
Ukrain	656,0	702,3
Belarus	157,0	158,7
Tatar	114,1	132,2
Özbek	106,7	197,2
Kazak	86,0	169,2
Ermeni	66,9	63,9
Azeri	60,6	77,9
Litvanyalı	59,4	54,2
Gürcü	44,8	52,7
Yahudi	35,5	?
Moldovyalı	33,7	44,8
Çuvaş	24,2	32,0
Tacik	20,8	30,6
Letonyalı	20,5	20,3
Başkurt	20,1	30,0
Mordva	18,5	18,7
Kırgız	17,7	36,0
Türkmen	16,4	30,4
Eston	15,4	13,8
Udmurt	10,1	11,1
Komi	9,3	7,2
Buryat	8,1	9,6
Mari	8,0	10,1
Osetin	7,9	9,2
Çeçen	7,5	9,8
Yakut	6,1	7,9
Karakalpak	5,3	10,2

Yukarıdaki tablonun incelenmesinden nüfusun milli eğitim politikasına nasıl uygulandığını iyi bir şekilde görebiliriz. Mesela 4,1 milyonluk Ermeniler'de 66.900 kişi özel orta eğitim görürken, 5,5 milyonluk Azerilerden ancak 60.600 talebe aynı şekilde bir eğitim görebilmekteydi. Yüksek eğitim politikasında bu uygulama rejimin tercihlerini daha bariz şekilde göstermekteydi. Tabii ki burada milli toplulukların kültürel seviyesinin de, yani eğitime verdiği ehemmiyetin de bir rolü vardı.

Yüksek ve özel orta eğitim gören talebe sayısı

(1980/81 ders yılı)

Millet adı	Yüksek Eğ.	Ö. Orta. Eğ.	Millet adı	Yüksek Eğ.	Ö. Orta Eğ
Toplam	5235,2	4611,7	Tacik	42,0	27,4
Rus	3016,4	2608,9	Kırgız	39,8	28,1
Ukrain	701,6	685,8	Moldovyalı	38,3	41,7
Özbek	199,6	159,5	Türkmen	29,7	25,2
Belarus	167,9	165,3	Letonyalı	25,6	20,5
Kazak	155,5	135,7	Çuvaş	23,9	30,9
Tatar	120,2	133,5	Başkurt	22,2	27,3
Azeri	102,0	72,8	Eston	20,4	14,8
Gürcü	90,0	50,0	Buryat	16,0	9,3
Ermeni	89,5	68,7	Mordva	15,3	20,6
Litvanyalı	64,7	59,8			

Yukarıdaki tablolardan da görüleceği üzere Sovyet rejiminin milletler bu meyanda Türkî boylar ile ilgili tercihinde bir değişiklik olmamıştı. Ermeni ve Gürcüler sayıca fazla olmamalarına rağmen Kırgız, Türkmen, Çuvaş veya Başkurtlara nazaran daha fazla tercih edilmişlerdi. Başka bir tabirle bu iki halka belki rejim haklı da olarak daha fazla güvenmekte ve dayanmaktaydı. Bu durum aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere, milletlere göre ilmi kadroların dağılımında daha bariz göze çarpmaktadır.

Milletlere göre ilmi kadrolar (1979)

Millet adı	Miktar	Millet adı	Miktar
Toplam	1.340.579	Litvanyalı	7.410
Rus	902.784	Letonyalı	12.319
Ukrain	149.527	Eston	5.760
Yahudi (1975)	69.374	Moldovyalı	4.120

Belarus	30.398	Tacik	3.172
Ermeni	28.375	Kırgız	3.297
Gürcü	23.695	Türkmen	2.953
Özbek	18.925	Çuvaş	2.844
Tatar	18.244	Ossetin	2.444
Azeri	17.560	Başkurt	2.287
Kazak	14.087		

Eski SSCB'nin ilmî kadrosunun bel kemiğini hiç şüphesiz başta Ruslar olmak üzere Slav halkları teşkil etmekteydi. Slavlar'dan sonra ise en mühim yeri nüfuslarının ancak 1.811.000 (1979) olmasına rağmen Yahudiler almıştı. Bolşevik ihtilalinde büyük rol oynayan Yahudiler son yıllarda Sovyetler Birliği'nden göç etmiş olması ve büyük bir kısmının göç etmek istemesi yüzünden gözden düşmüşlerdi. Bu son istatistiklerde onlarla ilgili bilgilerin verilmemeye başlaması ile de anlaşılmaktaydı. Bunlara rağmen Slavlar'dan sonra en mühim ilmi kadroları ve idari kadroları hâlâ onların işgal ettiği bir gerçektir. Çünkü yetişkin bir kadroyu bir-iki yıl içinde değiştirmek mümkün değildir. Buna rağmen Moskova'nın gözünden düşmeye başlayan Yahudilerin yerini Ermeni ve Gürcülerin aldığı yukarıdaki tablodan da kolaylıkla anlaşılmaktadır. Memleket ekonomisinde iş gücü dağılımında da aşağıdaki tablodan görüleceği üzere aynı durum mevcuttu.

Milli Ekonomide Yüksek ve Özel Orta Eğitimlilerin Dağılımı (1975)

Millet adı	Yüksek Eğ. mikt. (bin)	Ö. Orta Eğ. mikt. (bin)	Millet adı	Yüksek Eğ. mikt. (bin)	Ö. Orta Eğ mikt. (bin)
Toplam	9.477,0	13.319,3	Letonyalı	53,9	73,4
Rus	5.570,4	8.477,1	Tacik	47,0	38,7
Ukrain	1.409,1	2.178,3	Eston	46,4	61,0
Yahudi	385,0	180,7	Türkmen	39,7	31,3
Belarus	287,7	470,3	Kırgız	39,4	33,8
Özbek	240,6	210,1	Çuvaş	35,0	61,5
Gürcü	195,6	142,0	Ossetin	25,1	24,4
Ermeni	178,7	138,8	Başkurt	22,5	35,7
Tatar	160,1	251,3	Mordva	18,9	38,7
Kazak	152,1	160,4	Buryat	17,1	13,9

Azerî	150,1	137,8	Yakut	12,0	15,3
Litvanyalı	97,2	143,6	Udmurt	11,9	23,1
Moldovyalı	54,7	73,9	Komi	11,6	25,5

Eski Sovyetler Birliği'nde milli ekonomide uygulanan kadro politikasında da Türkîler'in ikinci planda bırakıldığı kolaylıkla anlaşılmaktaydı. Tabii ki, toplam olarak alındığında Türkîler gerek Yahudi, gerek Ermeni ve Gürcü ve diğer halklardan daha fazla bir kadroyu işgal etmekteydiler, fakat gene de kadro politikasında nüfusları ile orantılı bir pozisyona sahip değildiler.

Kısacası Moskova'nın uyguladığı milli politika da eğitim, neşriyat, ilmî ve ekonomik kadrolarda bir ayrıcalık yapıldığını göstermekteydi ve bu politikanın Türkler lehine olduğu söylenemezdi.

Başlıca iki noktada değerlendirdiğimiz Türkîler'e karşı uygulanan bu siyasî ve kültürel tedbirlerin dışında bütün gayrı Ruslara karşı uygulanan diğer tedbirleri de iki ana başlıkta (Ruslaştırma ve ateizm) incelememiz mümkündür.

c- Ruslaştırma

Çarlık döneminde gayrı Ruslan daha doğrusu Türkîleri eritme politikası onları başta zorla hıristiyanlaştırma ve daha sonraları onlar arasında misyoner tedbirleri yürütme şeklinde kendini göstermişti. Ateist prensipler temeline oturtulan yeni Rus devleti bu yöntemi uygulamayacağı için değişik bir metod bulmak zorunda idi. Bu ise onları Rus kültürü içinde eritme şeklinde olabilirdi. Bunun için ise ilk olarak Türkîler'in Rus dilini iyi bir şekilde öğrenmelerini sağlayarak ulaşmak icap ediyordu. İşte bu kültür yoluyla başlatılan Ruslaştırma faaliyetleri, yukarıda da gördüğümüz gibi Türkîler'in kendi dillerini yazarken bile Kril harfleri kullanmaya itecek olan harf devrimi ile başlatıldı. Bundan sonra ise Rusça dil eğitimine büyük ehemmiyet verildi. Bugün hâlâ uygulamada olan ana okullarından başlayarak öğretilen Rus dili Türkîler'in ana dilini arka planda bırakmaya yönelikti. Rus diline olan ilgiyi artırmak için son yıllarda "Rus Dili-SSCB halklarının dostluk ve işbirliği dilidir" şeklinde bir teori geliştirildi. 1979 Mayıs'ında Taşkent'te yapılan ilmi bir kongreden sonra Rus dilini yayma hususunda tekrar bir hayli yeni tedbirler alındı. Sovyetler Birliği'nde gayrı Rus unsurları Ruslaştırma politikası yeni "Sovyet insanı" modeli teorisi adı altında yürütülmektedir ki, genel sekreter Hruşçov tarafından ileri sürülmüş olup, halefi Brejnev tarafındanda desteklenmişti. Zaten Lenin'in milli politikası Sovyet halklarının bir birine yakınlaşmasını (sbiljenie) ve son safhada Ruslar içinde asimile (erime-sliyanie) olmasını öngörüyordu. Rejimin temel felsefesi

de bu esasta yattığından kültürel ve siyasi ve idari faaliyetler bu politikayı destekler mahiyettedir. Bu politika istisnasız bütün gayri Ruslara karşı uygulanmakla beraber kullanılan metod ve dozlar biraz değişmekteydi. Biz burada konumuz olan Türkîleri Ruslaştırmadan bahsetmeyi uygun buluyoruz. 1953 yılında Rusça "çok milletli Sovyet Devleti'nin haberleşme dili" diye ilan edilmişken, 1960'lı yıllarda Hruşçov bu dili "Sovyet vatandaşlarının ikinci ana dili" derecesine yükseltti.

13 Ekim 1973'te yüksek ve orta teknik eğitim bakanlığının karan ile kabul edilen yeni eğitim programı Ruslaştırmanın ikinci basamağını teşkil etti. Bu yeni programa göre, Rus dilini öğretmede yeni uygulamaya geçilmiş ve o güne kadar milli ittifak, muhtar cumhuriyet ve bölgelerde ana dilde okutulan dersler de Rusça okutulmaya başlanmıştı. Ayrıca bu yeni eğitim programına göre, milli okulların 1-4. sınıflan ile şehirlerdeki okulların 4-10. sınıflarında anadiline ayrılan ders saatleri Rus dili ve edebiyatı dersleri lehine kısaltılmıştı.

Rus dilini öğretme ve yayma için atılan mühim adımlardan birini de Ekim 1975'te Taşkent'te toplanan "Rus dilini öğretmek için bütün cumhuriyetler konferansı" teşkil etti. Bu konferansın açılış konuşmasını yapan Özbekistan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin birinci sekreteri Reşid (ov) "Rus dili, büyük Lenin'in... modern ilim, teknik ve kültürün dilidir.. Rusça-eşitlik, kardeşlik ve halkların dostluğa, barış ve sosyal gelişme adına onların gayretlerini birleştirmeye davet eden bir dildir" diyerek bu programı desteklemek zorunda kaldı.

Moskova Rus dilini yaymak için çalışmalarını büyük hızla sürdürmekteydi. Msl. 21-23 Mayıs 1983 tarihlerinde Semerkand'ta "(Özbekistan) cumhuriyetindeki eğitim kuruluşlarında Rus dili eğitimini ve askere alınacak gençlere Rus dilini öğretme işini geliştirme" adlı bir konferans düzenlenmişti. Bu konferans ordu da Rusça bilmeyen bir hayli askerin bulunduğuna işaret etmekteydi. Moskova Rus dili ve edebiyatına ilgiyi artırmak için Türkî ileri gelenlerini, belli başlı politikacı, gazeteci, yazar ve şairlerini de kullanmakta, onların ağzından bu işin ehemmiyetini duyurmaya ve yaymaya çalışmaktaydı. Tabii ki, yabancı bir dil öğrenmekle fertler kendi benliklerini kaybetmeyeceklerdir. Fakat anadilini ikinci plana itecek bir yabancı dil tutkusu mutlaka milli kültür aleyhine olacaktır. Moskova bunun şuurunda olduğu için gayri Rusları asimilede Rusçanın büyük rol oynayacağını bilmekte ve bu dili öğretmeye çalışmaktaydı. Uygulanan bu politikanın başarısız olduğu söylenemez. Aşağıdaki rakamlar da bu politikanın başarısını göstermektedirler.

Ana dili ve Rus dili bilenler oranı

Türk boyunun adı	Ana dili (%)		2. dil olarak Rusça (%)	
	1970	1989	1970	1989
Özbek	98,6	98,3	14,5	23,8
Kazak	98,0	97,0	41,8	60,4
Tatar	89,2	83,2	62,5	70,8
Azeri	98,2	97,6	16,6	34,4
Başkurt	66,2	72,3	53,3	71,8
Türkmen	98,8	98,5	19,1	27,8
Karakalpak	96,6	94,1	10,4	20,7

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde 1970 ile 1989 nüfus sayımları arasında ana dilini iyi bilenlerin sayısında az bir eksilme ve ikinci dil olarak Rusçayı iyi derecede bilenlerin oranında artış görmekteyiz. Bu da Rusça dil eğitiminin çok başarılı olduğunun bir delilidir.

Yukarıdaki tablodan Türkî boylar arasında Rusçayı en fazla bilenlerin Tatarlarla Başkurtlar olduğunu görmekteyiz. Bunu uygulanan Sovyet politikası ve en mühimi bu iki Türkî boyun XVI. yy'ın ikinci yarısından beri Rus hakimiyeti altına girmiş olması ile izah edilebilir. Bu hakimiyetin izleri ana dilini bilmeyenlerin oranında da kendini göstermektedir. Ancak Başkurtlar'da ana dilini bilenlerin oranının çok düşük gözükmesi aslında kalanların başka bir dili konuşmasından değil Tatarca konuşmalarından ileri gelmektedir.

Kısacası Sovyet yönetimi, eğitim, ana dilde neşriyat ve Rus dilini yaymada kullandığı değişik kültür politikaları ile Türkî boyların Rus potası içinde eritmeye çalışmıştı.

d- Ateizm

Ateizmi Tanrı ve din düşüncesine karşı çıkma olarak yorumlayabiliriz. Sovyetler Birliği'ni kuran yeni lider Lenin de dini halkları uyutan afyon diye belirterek, marksizm prensiplerine dayanan yeni rejimin dini inanca karşı olan görüşünü açıkça ortaya koymuştu. Yani Rusya'da kurulan yeni sosyalist rejimde herhangi bir dine yer yoktu. Tabii ki, bunu gerçekleştirmek teoride söylendiği gibi kolay değildi. Dolayısıyla da Sovyet rejimi yerine oturunca bütün dinlere, dini inançlara ve din adamlarına karşı aleyhte büyük bir kampanya başlatıldı. Bu uygulamadan en mağdur olanlar da hiç şüphesiz müslüman Türkîlerdi. Çünkü onlar Rus toplumuna yabancı bir inanca bağlı idiler. Zaten ihtilal öncesinde müslümanlar ikinci veya hatta üçüncü sınıf vatandaş statüsüne sahiptiler.

Rusların boyunduruğu altına giren ilk Türk ili Kazan Hanlığı hıristiyan Rus'un büyük vahşetine sahne olmuştu. Bu yörenin Türkî sakinleri o devirde mallarını, canlarını kaybetmekle kalmamışlar, her türlü kültürel yapılarının yanında ibadethaneleri de bu terörün büyük tahribatına uğramıştı. İslâm dini aleyhine sürdürülen kampanya XVIII. yy'ın yarısına kadar devam etmiş. 1756 yılında tek bir Kazan vilâyetinde 536 camiden 418'i yıkılmıştı. Ancak 1789'da Rusya'daki müslümanlara bir takım haklar tanınmaya başlandı ve ibadetteki kısıtlamalar hayli yumuşatıldı. Neticede İslâmiyet ve onun müesseseleri müslümanların kendi katkılarıyla 1917 yılına kadar ayakta durabildiler. Bolşevik ihtilalinin patlak verdiği 1917 yılında Rusya müslümanlarının 25 binden fazla camii mevcut bulunuyordu (Bu rakamlara Rusya'nın himayesinde olan Hive ve Buhara Hanlıklarındaki camiiler dahil değildir). Yeni rejim ateizm faaliyetlerini başlatınca ilk olarak işe camileri kapayarak, bunların büyük kısmını ambar, kulüp, ve işyerine çevirerek veya yıkarak başladı. Tabii ki rejim ancak ibadethaneleri kapayarak din adamlarını ortadan kaldırarak dini, bilhassa İslamiyeti ortadan kaldırmayacağını biliyordu. Çünkü hıristiyanların ibadet yapabilmesi için bir ibadethane esasta şart olduğu halde, İslamiyet cami veya mescitsiz yaşayabilmektedir. Dolayısıyla da rejim yerli halktan da ateistler yetiştirerek müslüman halk arasında din aleyhtarı propagandasını yürütmeye başladı. Mesela 1926'ta Tatar MSSC'nde kurulan "Militan Allahsızlar Birliği"nin 2 bin kadar üyesi varken 1930'da bunların sayısı 25 bine yükselmişti. Bu durum her Türkî bölge için aynı idi. Kısacası yeni Sovyet rejimi bir yandan camileri kapatırken, diğer yandan da ateistlerin sayısını artırma faaliyetlerini yürütüyordu. 1942 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği'nde ancak 1.200 resmi cami kalmıştı. Hruşçov döneminde (1950-1960) yürütülen ateist kampanya neticesinde ise bu camilerin sayısı takriben 400'e düştü. Sovyet Devleti'nin bütün imkanları ile yürütülen propaganda faaliyetleri ve yasaklamalar neticesinde (msl. dini eğitim vermek yasaktır) kendini müslüman olarak kabul edenlerin sayısında da büyük azalma oldu. Gerçi bu konuda ancak birkaç sosyolojik araştırma yapılmış olup, halkın yüzde kaçının kendini müslüman olarak kabul ettiği hususunda istatistiki rakamlar mevcut olmamasına rağmen İslamiyetin hala mühim bir rol oynadığı, son yıllarda İslam aleyhtarı neşriyatın artmasından da anlaşılmaktaydı. Yani rejim takriben 70 yıllık bir dönemden sonra din mefhumunu ortadan kaldırmada başarılı olmamıştı.

Moskova İslâmiyeti kısa zamanda tamamen ortadan kaldıramayacağını bildiğinden ve müslümanları kontrolü altında tutmayı gerekli bulduğundan dört resmi müftülük ihdas etmişti. Bunlar sırasıyla Ufa'da "Avrupa Rusyası ve Sibirya müslümanları" Mahaçkala'da "Kuzey Kafkasya ve Dağıstan müslümanları"

Baku'de "Şiiler ve Kafkas-ötesi Sünnileri" ve Taşkent'te "Kazakıstan ve Orta Asya müslümanları" müftülükleri idi. Bu dört müftülük 2 bin kadar resmi imamı kontrol etmekte Moskova bu müftülükleri başta kendindeki müslümanları kontrol için kullanmakta, bunun dışında ise bu müftülükler vasıtasıyla müslüman ülkelerle olan münasebetlerini geliştirmekteydi. Sovyetler Birliği'nde bu resmi imam ve müftülüklerin dışında araştırmacıların "paralel İslâm" dedikleri, gayri resmi din adamlarının çalışmaları ile yürütülen bir İslâmi akım mevcuttu. Bu da resmi cami ve imamların ihtiyaca kafi gelmemesinden kaynaklanmaktaydı.

Gorbaçev'un iktidara geçmesinden sonra, bilhassa 1990'larda din serbesti, getirilmesi neticesinde bir hayli yeni mescit, cami ve medreseler açıldı. Ancak yetişmiş din adamı ve din eğitimi konusunda hâlâ çok problemler mevcuttur.

NOTLAR

A. Alexiev, *Soviet Nationalities in German Wartime Starategy 1941-1945*, 1982.

A. Bennigsen/S.E. Wimbush, *Mystic and Commissars*, Londra 1985.

Central Asia in the 1980's: *Strategic Dynamics in the Decade Ahead*, Wisconsin 1984.

S.L. Curan-D. Ponomareff, *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces*, 1982.

N. Devlet, «Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada yeni adımlar», *TDA*, sayı 28 (1982), s. 38-47.

ayn. mlf., «A Speciemen of Russification the Kazan Turks (Tatars)», *CAS*, II, sayı 3 (Kasım 1983), s. 79-88.

ayn. mlf., «The Present Situation of the Soviet Muslims», *Papers and Lectures International Conference of World Assembly of Muslim Youth*, 22-27 Ocak Riyad.

ayn. mlf., «Islam in Tatarıstan», *JIMMA*, V, sayı 2 (1985), s. 336-344.

A.B. Ercilasun, *Bugünkü Türk Alfabeleri*, I, II, Ankara 1977.

Narodnoe Hozyaystvo SSSR 1922-1982, Moskova 1982.

Narodnoe Obrazovaniye, Nauk i Kultura v SSSR, Moskova 1977.

Narodnoe Hozyaystvo SSSR za 60 let, Moskova 1977.

Narodnoe Hozyaystvo SSSR v 1978, Moskova 1979.

T. Rakowska-Harmstone, «Die aktuelle Problematik sowjetischer Nationalitaeten-politik», *O*, XXXV, sayı 7/8 (Ağustos 1985), s. 488-505.

Y.Ro'i (nşr), *The USSR and the Muslim World*, Londra 1984.

S.A. Tokarev, *Etnografiya Narodov SSSR*, Moskova 1958.

S.E. Wimbush (nşr), *Soviet Nationalities in Strategic Perspective*, Londra, 1985.

S.E. Wimbush-A. Alexiev, *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces*, 1982.

Narodnoe obrazovanie i kul'tura v SSSR, Moskova 1989.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDEKİ TÜRKİLER

Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılında Maocuların iktidarı ele geçirmesi ile kurulmuş bir sosyalist ülkedir. Başka bir ifade ile büyük komşusu eski Sovyetler Birliği'ne eşdeğer bir rejime sahiptir. Çin'in diğer ve belki de en mühim özelliğini nüfusu teşkil etmektedir. Çin dünyada en fazla nüfusa sahip bir ülke durumundadır. Dolayısıyla da Çin'in bu muazzam nüfusundan korkanlar bir «sarı tehlikeden» bahsetmektedirler. Şüphesiz Çin Halk Cumhuriyeti ve Çin halkı dünyada mühim demografik, ekonomik ve stratejik faktörü ihtiva etmektedirler. Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılındaki kuruluşundan 1960'lara kadar aynı sistemi paylaştığı Sovyetler Birliği ile gayet sıkı-fıkı bir işbirliğinde iken sonradan münâsebetleri ciddi bir şekilde bozulmuş ve dünya basınında «Sovyet-Çin çatışma- sından» söz edilmeye başlanmıştı. Çin ayrıca kendi içinde 1966 yılından 1976 yılına kadar süren «kültür ihtilâli» ile dikkatleri çekmiştir. Bu on yıllık dönemde aşırı sol guruplann liderliği'nde ülkede tam bir terör yaşanmış, bir hayli kültürel değerler yakıp-yıkılmıştı. Ancak yeni yöneticilerin iktidara gelmesiyle Çin kapılarını dünyaya açmaya ve ülkeyi modernleştirme faaliyetlerine girişmeye başlamıştır.

İşte çok eski bir tarih ve zengin medeniyete sahip olan Çinliler ile Türkler arasında münâsebetler M.Ö. devirlere dayanmaktadır. Hatta İslâmiyet öncesi Türk tarihini incelemek ancak eski Çin kaynaklarını taramakla mümkün olmaktadır. Aynı coğrafî bölgeyi paylaşmış olan Türkîlerle Çinliler arasında menfaat çatışmalarının olması gayet tabii idi ve bu çatışmalar çok ufak çapta olmakla birlikte bugün de devam etmektedir. Bugün Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Türkîler aslında demografik yönden kayda değer bir faktör olmaktan çok uzaktırlar. Yani Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Türkîler Çinliler için herhangi bir tehlike olmakdan çok uzaktırlar. Ancak Türkler'in çoğunlukla yaşadığı Doğu

Türkistan (Şincang-Uygur Muhtar Bölgesi) Çin ile Sovyetler Birliği arasında yerleştiği için mühim bir stratejiye sahiptir. Pekin bu bölgeye ve dolayısıyla bu yörenin yerli ahalisini teşkil eden Türkîlere ehemmiyet verir gözükmektedir.

ŞİNCANG-UYGUR MUHTAR BÖLGESİ (DOĞU TÜRKİSTAN)

1955 yılında tesis edilen Şincang-Uygur Muhtar Bölgesi (Çince: Şin-ciang Vey-vu-ır Cu-çi-çü) Batı Avrupa kadar bir yüzölçümüne sahip olup, 1.710.000 km^2'dir ve Çin'in toplam yüzölçümünün 1/6'sını teşkil etmektedir. Kuzey doğusunda Moğolistan Cumhuriyeti, kuzey-batısında 3 bin km.'lik bir hudutla sınırlanan eski Sovyetler Birliği'nin ittifak cumhuriyetleri Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güney-batısında Afganistan güneyinde Pakistan'la Hindistan'ın paylaşamadıkları Keşmir ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan gibi muhtar bir bölgesi olan Tibet ve doğusunda Çinhay ve Gansu eyaletleri bulunmaktadır. Başka bir ifade ile Doğu Türkistan 73° 40' ile 96°20' doğu enlemi ile 35°10' ile 49°20' kuzey boylamı arasında yerleşmiştir. Doğudan batıya doğru uzanan Tanrı dağları ülkeyi kuzeydeki ufak ve güneydeki büyük parçaya bölmektedir. Ülkenin kuzey kısmı Çungarya ve güney kısmı Kaşgarya olarak bilinir. Ülkenin kuzeyinde büyük Takla Makan çölü bulunmaktadır. Tanrı Dağları ülkenin kuzeyi ile güneyi arasındaki ulaşımı zorlaştırmaktadır. Tabiat şartlarının hayli zor olduğu Türkistan'da halkın % 90'ı sulak bölgeler olan Hami, Urumçi, Korla, Aksu, Kaşgar ve Hotan gibi yörelerinde yerleşmiştir.

Doğu Türkistan'da sert bir kara iklimi hüküm sürmekte olup yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise yağışlı ve soğuk geçmekte, gece ile gündüz arasında yüksek ısı farkı bulunmaktadır.

Nüfus

Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1982 yılındaki resmî istatistik bilgilere göre genel nüfusu 1.031.882.511'dir. 1964 yılından bu yana Çin nüfusu yılda ortalama olarak 17 milyon artış gelmiştir. Yetişkin erkekler kadınlardan 30 milyon fazla bir nüfusu teşkil etmektedirler. Pekin bu nüfus sayımlarında gerek hukuken ve gerek politik olarakta henüz kendine ait olmayan Tayvan (Milliyetçi Çin) (18.270.749), İngiliz idaresindeki Hong Kong ve Portekiz yönetimindeki Macao adasındaki (5.378.627) nüfusu da genel nüfusu içinde göstermektedir. Resmî verilere göre, Çin Halk Cumhuriyeti'nin genel nüfusunun % 93,3'ni (936.703.824) «Han» diye adlandırılan esas Çinliler kalan % 6,7'yi (67.233.254)

azınlıklar teşkil etmektedir. Bu rakamlara göre azınlıkların nüfusu 1964'ten 1982 yılına kadar % 68,4'lük (27.309.518) bir artış göstermiştir. Bütün buna rağmen azınlıklar genel Çin nüfusu arasında herhangi bir etkiye sahip olmaktan çok uzaktırlar.

İdarî yönden 29 eyalete bölünen ÇHC'nde nüfus dağılımı aşağıdaki şekildedir.

Eyaletin adı	Nüfus (1982)
ÇHC Toplam	1.031.852.511
Beicing	9.230.687
Tiancin	7.764.141
Hebei	53.005.875
Shanşi	25.291.389
İç Moğolistan Muhtar Böl.	19.274.279
Liaoning	35.721.693
Yilling	22.560.053
Heilongyiang	32.665.546
Şanghai	11.859.748
Ciangsu	60.521.114
Jeyiang	38.884.603
Anhui	49.665.724
Fucian	25.931.106
Cianşi	33.184.827
Shandong	74.419.054
Henan	74.422.739
Hubei	47.804.150
Hunan	54.008.851
Guangdong	59.299.220
Guangşi Juang Muh. Böl.	36.420.960
Siçuan	99.713.310
Guijou	28.552.997
Yunnan	32.553.817
Şizang	1.892.393
Shaanşi	28.904.423
Gansu	19.569.261

Çinhai	3.895.706
Ningşia Hui Muh. Böl.	3.895.578
Şinciang Uygur Muh. Böl.	13.081.681
Tayvan (Milliyetçi Çin)	18.270.749
Hongkong-Makao	5.378.627
Silahlı Kuvvetler	4.238.210

Çin'in genel nüfusu incelendiğinde son yıllardaki yüksek nüfus artışından da anlaşılacağı üzere Çin Halk Cumhuriyeti genç bir nüfusa sahiptir. Halkın % 39,7'sini 14 yaşından aşağı olanlar teşkil etmektedir.

Konumuz olan Çin'deki Türkî nüfusa gelince bu nüfus Çin Halk Cumhuriyeti'nin azınlıklar nüfusu içinde mütalaa edilmektedir. 31 Mayıs 1979 tarihinde yapılan bir tesbite göre ÇHC'nde 55 adet millî azınlık bulunmaktadır. Bunlan nüfuslann çoğunluğuna göre Juang, Hui (Çin müslümanı), Uygur, Yi, Miao, Tibetli, Mançu, Moğol, Bouyei, Koreli, Yao, Dong ve Bai olarak sıralamak mümkündür. Yukarıda adı geçen millî azınlıkların nüfusu bir milyonun üstündedir. 1982 nüfus sayımına göre ise Türkî ve müslümanların toplam nüfusu 14.598.654 olup aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi dağılmaktadır.

Millet adı	Nüfus	Bulundukları bölgeler
Hui (Çin müslümanları)	7.219.352	ÇHC'nin her yerinde bilhassa Ningşia, Gansu, Henan, Şinciang, Çinghai, Yunnan v.b.
Uygur	5.957.112	Şinciang, Honan
Kazak	5.957.112	Şinciang, Gansu, Çinghai
Dongşiang	279.397	Gansu, Şinciang
Kırgız	113.999	Şinciang, Hellongyang
Salar	69.503	Çinghai, Gansu
Tacik	26.503	Şincang
Özbek	12.503	Şincang
Baoan	9.027	Gansu
Tatar	4.127	Şinciang

Yukandaki resmî istatistik rakamlara göre, Çin'de ve bilhassa Türklerin yoğun olduğu Doğu Türkistan'da Türkî nüfus (Uygur, Kazak, Kırgız, Salar,

Özbek, Tatar) 7.064.826'dır. Buna rağmen bu resmî rakamlara şüphe ile bakan bazı araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu araştırmacıların birine göre, Çin'deki müslümanların toplam sayısı 115 milyon olup, Doğu Türkistan'daki müslümanların sayısı 10 milyona yaklaşmıştır. Bu nüfusun % 80'ni Uygurlar (çin. Vey-Vu-ır), % 10'nu Kazak (çin. Ha-sa-ko), Tacik (çin. Ta-çi-ko), Özbek (çin. Va-tzu-ko) ve Tatarlar (çin. Ta-ta-ır) ve % 5'ni Han Hui'lar yani Çinli müslümanlar teşkil etmektedir. Bu tahmine göre Doğu Türkistan'ın esas halkını teşkil eden Uygurların nüfusu 8 milyona ulaşmış olmalıdır. İşte bu Uygurların (Kazakıstan, Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan, Türkiye'nin dışında) % 90-95'i kendi adlarını taşıyan Şinciang-Uygur Muhtar Bölgesi'nde yaşamaktadırlar. Resmî istatistikleri incelediğimizde Çin'liler Doğu Türkistan'da azınlık durumunda olmakla birlikte sayıları son on yılda çok artmış ve yeni göçmenler yerleştirme uygulaması hâlâ devam etmektedir. Böylece bir Türk ülkesi olan Doğu Türkistan'ın demografik çehresi Türkîler aleyhine değiştirilmeye uğraşılmaktadır. 1949'da Mao iktidarı aldığı yılda Doğu Türkistan'ın genel nüfusu 3,5 milyon ve Çinli nüfusu ise ancak 300 bin olarak tahmin ediliyordu. Fakat 1943'te henüz milliyetçi Çin (Çan-kay Şek) hükümeti tarafından başlatılan Doğu Türkistan'a Çinlileri yerleştirme politikası 1949'dan sonra iktidara gelen sosyalist Çin hükümeti tarafından çok daha iyi bir şekilde uygulanmaya başlandı ve 1967'de bunların nüfusu 2 milyonu aştı. Bugün ise Doğu Türkistan'da Çinli nüfus 6-10 milyona ulaştı diye tahmin edilmektedir. Buna göre, Şinciang-Uygur Muhtar Bölgesindeki esas Türk halkını teşkil eden Uygurlarla Kazaklar azınlık durumu düşmüşlerdir. Kısacası Pekin'in güttüğü politika bu Türk ülkesine tam bir Çin karakteri vermek doğrultusundadır.

Resmî istatistikler olmamakla birlikte eski verilere göre son on yılda Doğu Türkistan'daki tabiî nüfus artışını tahmin etmemiz mümkündür. Ort yılda % 35'lik bir tabiî artış öngörüldüğü takdirde aşağıdaki tabloda gösterilen rakamlara ulaşabiliriz.

Şinciang-Uygur Muhtar Bölgenin 1992 Nüfus Tahmini

Topluluk	1982 Nüfusu	1992 Nüfus tahmini	Bölgedeki Oran %
Çinli	6.000.000	8.100.000	45,87
Uygur	5.957.112	8.042.097	45,55
Kazak	907.582	1.225.235	6,94
Kırgız	113.999	153.899	0,87
Tacik	26.503	35.779	0,20

Özbek	12.503	16.879	0,09
Tatar	4.127	4.376	0,02
Diğer	56.855	76.754	0,43
Toplam	**13.078.682**	**17.655.019**	

Yukarıda tablodan Uygurların ancak diğer Türkî topluluklarla birlikte bu bölgede salt çoğunluğa ulaşabildikleri görülmektedir. Ancak son yıllarda bu bölgeye ne kadar yeni göçmen yerleştirildiği bilinmediğinden bu tahminler maalesef fazla sıhhatli değildir. Bu bölgenin dışında yaşayan (Çinghai ve Gansu eyaletlerinde) Salarlar ise 1982 nüfus sayımında 69.503 nüfusa sahipken şimdi 75-80.000 dolaylarındadırlar. Kısacası ÇHC'ndeki Türkî boyların toplam nüfusu 10 milyon sınırını aştığını kolaylıkla söylemek mümkündür.

Kısa Tarihçe

Genel Türk tarihinde kurdukları medeniyetle mühim bir yer almakta olan Uygur devleti X-XI- yy.'da İslâmiyet'in yayılması neticesinde tarihi adını kaybetti. Bu devirden sonra yerli ahali kendini bulundukları şehir adlarına göre anmaya başladı (Kaşgarlık, Turpanlık, Hotenlik vb. şeklinde). Çinliler de bunlara Çan-to veya Çan-hui (sarıklı başlar veya sarıklı müslümanlar) Ruslarla Avrupalılar Sart veya Tarançi adını veriyordu. Ancak Batı Türkistan'da yaşayan Doğu Türkleri 1921 Taşkent'te yaptıkları bir toplantıda tekrar tarihi adlarının, yani Uygur adının kullanılması gerektiği kararına vardılar. Neticede bu ad 1955'te Şinciang-Uygur Muhtar Bölgesinin kurulması ile resmileşmiş oldu. Bir hayli Uygur, bilhassa değişik ülkelerde yaşayan Uygurlar Şinciang adına, bunun Çince "yeni eyalet" veya "yeni domünyon" mânâsına geldiği içir karşı çıkmaktadırlar. Zaten Çinliler ile Doğu Türkistan'ın Türkî ahalisi arasındaki sürtüşme ve çatışmalar bugüne kadar sürmüş olup, yerli ahali en ufak fırsatta Çin yönetimine karşı ayaklanmaktadır. Doğu Türkistan XVIII. yy.'ın sonunda resmen Çin hakimiyetine girdikten sonra Çin'de komünist rejimin yerleştiği döneme kadar irili ufaklı bir hayli ayaklanmaya sahne olmuştur. Ruslar rakipleri Çin'in hakimiyetindeki Doğu Türkistan'daki ayaklanmaları kendi menfaatleri doğrultularında kullanmayı da başarmışlardır. Çünkü Ruslar Çinlilerle yaptıkları anlaşmalar gereği Doğu Türkistan'ın Kulca, Urumçi, Kaşgar, Çugucak ve Şarasume gibi şehirlerinde konsolosluklar açmışlar ve ticarethâneler bulundurma hakkına sahip olmuşlardı. Böylece 1882'den 1917'e kadar ki dönemde Doğu Türkistan'daki Rus nüfuzu bir hayli idi. 1917 döneminden sonra ise yeni bolşevik rejimi çarlık döneminde kazanılan bu haklarını tekrar elde edebildi ve Kulca, Urumçi, Kaşgar, Kuçar, Aksu, Yarkend ve

Hoten'de Sovyet konsoloslukları açıldı. 1931'de Hami'de Türkler ayaklanınca Çinli genel vali Çin-Şu-Yen isyancılarla başa çıkamadı ve Sovyetler'den yardım istemek zorunda kaldı. Ve 1933'te Doğu Türkistan'a giren Sovyet orduları bu isyanı bastırdılar. Fakat bir on yıl sonra Kulca'da çıkan ayaklanmada ise Sovyetler Çin safında değil isyancılar safında yer aldılar. Kulca isyanı neticesinde Tarbagatay ve Altay vilayetlerinde 12 Kasım 1944'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilan edilmiş Alihan Türe cumhurbaşkanı seçilmişti. İşte bu cumhuriyete Sovyetler askeri ve politik yardımda bulundular. Fakat daha sonraları Sovyetler'in tam kontrolü altına giren bu cumhuriyet Ekim 1949'da Çin'de komünist ihtilali galebe gelince ortadan kaldırıldı ve siyasi liderler de temizlendi. Çin yönetimi Doğu Türkistan'ın yerli Türkî ahalisini bir derece hoşnut etmek maksadıyla başta İli'de Kazak Muhtar Eyaletini (25 Kasım 1954) bir yıldan sonra ise Şinciang-Uygur Muhtar Bölgesi'ni tesis etti. Bu muhtar bölge ise aşağıdaki beş muhtar eyalete bölündü.

1. İli Kazak Muhtar Eyaleti
2. Boro Tala Moğol Muhtar Eyaleti
3. Çang-çi "Hui" Muhtar Eyaleti
4. Bayan Gol Moğol Muhtar Eyaleti
5. Kızıl-Su Kırgız Muhtar Eyaleti

Pekin'in bu uygulaması aslında göz boyamaktan başka bir şey olmamış 1958 ile 1961 yılları arasında bilhassa Türkîlere karşı büyük bir terör uygulanmaya başlamıştı. Bunun neticesinde ancak İli bölgesinden 60 bin kadar Kazak ve Uygur, Sovyetler Birliği'ne kaçmıştı. 1959 yılında Çinle Sovyetler Birliği'nin arasının açılmış olması neticesinde bu sığınanlar geri iade edilmekten kurtulmuş oldular. Doğu Türkistan halkının sıkıntıları bununla da bitmemiş kültür ihtilali devrinde (1966-76) daha da büyük ızıraplar çekmiştir. Pekin bu bölgede adil bir idari sistem kuramadığı için Doğu Türkistan her zaman bir ayaklanmaya hazır durumdadır. Hoşnutsuzluk kendini değişik vesilelerle göstermektedir. Son yıllarda Doğu Türkistan'da Çin yönetimine karşı olan hoşnutsuzluk Nisan 1980'inde Aksu'da, 31 Ekim 1981'de Kaşkar'da çıkan çatışmalarda ve 1985'te Kaşkar ve Urumçi ve hatta Pekin gibi şehirlerde yapılan protesto yürüyüşlerinde kendini göstermektedir. Fakat herşeye rağmen Türkîler'in büyük Çin devleti karşısında ulaşacakları fazla bir şey yoktur. Ancak Çin'de gerçek anlamda bir demokratik rejim yerleşirse (ki şu anda bunun belirtileri gözükmemektedir), azınlıkların ve Türkîlerin daha iyi şartlar elde etmeleri muhtemeldir. **(Osmanlı-Çin ilişkileri için bk. 13. cilt Çin mad).**

Kültür ve Eğitim

Doğu Türkistan ÇHC'nin geri kalmış yörelerinden birini teşkil etmektedir. Çin ülkesindeki okuma-yazma problemini çözememiş ülkelerden biridir. Buna Çin hiyoglaliflerini öğrenememenin zorluğu yanında, 1 milyarlık bir nüfusu eğitmek için gerekli bütçenin temin edilememesi de sebep teşkil etmektedir.

Eğitim konusunda faaliyetler sürdürülmektedir. Ancak gene de 1982 nüfus sayımının neticelerine göre 1 milyarlık ÇHC 235 milyon kişi yani takriben % 25'i okuma yazma bilmemektedir. Son bilgilere göre 335 milyon ilkokul, 178 milyon orta okul, 66 milyon lise ve 4,5 milyon üniversite talebesi bulunmaktadır. Doğu Türkistan ise eğitim alanında Çin'in geri kalmış yörelerinden sayılmaktadır. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere Doğu Türkistan üniversite mezunları yönünden Çin ortalamasının bir parça üstündedir. Fakat Çin'in gelişmiş yöreleri ile kıyaslandığında çok düşüktür.

	Üniversite	Lise	Meslekî Okl.	Orta Okl.	İlk Okl.	Her 10 bin düşen Üniv.mezun.
Pekin	330.308	119.020	1.628.336	3.684.962	2.417.372	3.578
Doğu Türk.	61.033	21.896	841.680	2.289.284	4.423.855	467
Toplam	4.414.495	1.602.474	66.478.028	178.277.141	355.160.310	440

Doğu Türkistan'ın Urumçi şehrinde 1 üniversite bulunmakta ve bu üniversitenin 10 fakültesinde 3154 talebe okumaktadır. Bu talebelerin ancak yansından biraz fazlası (% 54,8), yani 1.727'sini Türkîler teşkil etmektedir. Türkîler'in Çince eğitim yapan okullarda tahsil görmesi Çinceyi iyi bilmedikleri için bir hayli zor olmaktadır. Yukarıda adı geçen Urumçi Üniversitesi'nin dışında Doğu Türkistan'da 12 yüksek okul, 800 orta ve 14 bin orta okul bulunmakta ve bunlara 1.200.000 öğrenci devam etmektedir. 1982 yılında kabul edilen yeni Çin anayasası milli azınlıkların haklarını korumak için bir takım tedbirler de düşünmekteydi. Buna göre bilhassa Doğu Türkistan'da ki okullardaki Türkî öğrencilerin sayısı arttırılacaktı. Resmî bilgilere göre 1981/82 ders yılında yüksek okullara kayıt olanların % 70'ni Türkîler teşkil etmiştir. Bunun dışında Pekin milli azınlıkların kendilerinden öğretmen ve yönetici yetiştirme faaliyetine de girişmiş olup, 1980/81 ders yılında milli azınlıklara mensup 446 talebe Pekin, Çinhua üniversitelerine kayd ettirilmişlerdir. Azınlıkların toplu olarak bulundukları bölgelerde ise 83 öğretmen okulu açılmıştır. Doğu Türkistan'da ise 4 yüksek öğretmen okulu faaliyete geçmiş bulunmaktadır. Bütün bunlar yeni tedbirler olup henüz ürünlerini vermemişlerdir. Zaten Çin'in Doğu Türkistan'da

uyguladığı kültür politikası neticesinde, aynı Sovyet örneğinde olduğu gibi gençlerle yaşlılar arasında bir kültür kopukluğu meydana getirilmiştir. Bugünkü günde Doğu Türkistan'da kuzeydeki ağızlar esas alınarak hazırlanan edebi Uygurca kullanılmaktadır. İslâmiyeti kabul ettikleri döneme kadar kendilerine has Uygur harflerini kullanan Uygurlar 1970'lere kadar ise Arap harflerini kullandılar. Fakat Ocak 1965'te Çinceyi Latin harfleri ile yazmak için geliştirilen orfografik alfabenin (pin-yin) Uygur ve Kazaklar için de kullanılması ön görüldü. 33 harften müteşekkil bu Latin esaslı alfabedeki bazı harfler Türkçe aslına uymakta idi. Fakat 1965'te karar alınmış olmasına rağmen uygulama pek başarılı olmadı. 1974'lere kadar Latin harflerinin yanında Arap harfleri de kullanılmaya devam etti. Fakat öğrenciler yeni alfabeyi öğrenmekte idiler. Ancak 1974'ten sonra Latin uygulaması çok yaygınlaştı. Fakat 1980'de Çin'deki reform hareketinin bir neticesi olarak tekrar Arap harfleri kullanılmaya başlandı. Böylece en azından bir nesil bilmediği eski Arap harflerini yeniden öğrenmek durumunda kaldı. Böylece bugün eski Sovyetler Birliği'ndeki Türkiler değişik şekildeki Kril, Türkiye'dekiler Latin, Çin ve İran'dakiler Arap harflerini kullanmaktalar. Doğu Türkistan'daki gerek Uygurlar ve gerek Kazaklar ilkokullarda kendi şivelerinde eğitim görebilmektedirler. Fakat yüksek eğitim Çince yapıldığından Çince eğitimine de büyük ehemmiyet vermek zorunda kalmaktadırlar. Son yıllarda moden Uygur edebiyatında bir takım gelişmeler kaydedilmiş olup, Yusuf Has Hacib'in *Kutad-gu Bilik* adlı Türk tarihinin mühim eseri de neşredilmiştir. Bu da Pekin'in kültür politikasındaki bir parça yumuşaması ile izah edilebilir. Fakat eski Sovyetler Birliği'ndeki Türkilerin kültürel faaliyetleri ile mukayese edildiğinde bu durum tatmin edici olmaktan çok çok uzaktır.

Doğu Türkistan'da yerli halkın, yani Uygur, Kazak ve Kırgızların dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili çalışmalara son yıllarda ehemmiyet verilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. İlk olarak 1949'da Pekin Üniversitesi'nin Şark Dilleri bölümünde Uygurca dersler verilmeye başlanmış, 1951'de Milletler Merkezi Enstitüsünün Azınlık Diller Şubesi'nde de Uygurca okutulmaya başlanmıştı. Bu şube 1952'de Doğu Türkistan'daki dilleri öğrenmek ve incelemek üzere üç seksiyon (Uygur, Kazak-Kırgız) oluşturdu ve burada takriben yarısını Türkîler teşkil eden 20 ilim adamı çalışmaya başladı. Bu arada Pekin Üniversitesi'nin tarih bölümünde de bazı ferdi çalışmalar yapılmaya başlandı. 1957'de Çin İlimler Akademisi kurulunca, burada da Türk dillerini araştırma gurubu adlı bir araştırma gurubu teşkil edildi. İlimler Akademisi'nin Tarih Enstitüsü'nde ise Kuzey-Batı milletleri gurubu teşkil edilerek Türkîler'in tarihi incelenmeye başlandı. Çin Sosyal İlimler Akademisinin Arkeoloji Araştırma Merkezince Sinciang şubesi açıldı. Fakat bu çalışmalar Çin'deki kültür ihtilali neticesinde ta-

mamen durdu. Ancak 1980'lere doğru kurulan iki cemiyet (Çin Orta Asya Kültürlerini Araştırma ve Türk Dilleri Araştırma Cemiyetleri) Türkîlerle ilgili çalışmaları yürütmeye başladı. Bu çalışmalar neticesinde 1980'inde Çince olarak iki ciltlik *Şingciang Tarihi* (Doğu Türkistan) yayınlandı. Bunun dışında müsbet bir gelişme ise Şinciang Üniversitesi'nin Çin Dili ve Edebiyatı bölümünde bir Uygur Dili ve Edebiyatı seksiyonunun açılmasında oldu. Bugüne kadar Çince-Uygurca, Çince - Kazakça ve Kazakça-Çince sözlükler, Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lugat-it Türk* adlı eseri ve Pekin'de Hotanlı İsmail Muciz'in (XVIII.y.y) Çağatayca kaleme aldığı *Tarih-i Musikiyun* adlı eserinin tıpkı basımı yapıldı. Doğu Türkistan'da Uygurca *Bulak* adlı süresiz bir dergi de yayınlanmaktadır. Bunun dışında pek fazla bir neşriyat faaliyeti bulunmamaktadır. (İslâmi faaliyetler ve dinî kurumlar için bk. 13. cilt Çin mad).

Ekonomi

Çin başkanı Jao Zi Yang'ın belirttiği üzere Doğu Türkistan ekonomik olmaktan ziyade stratejik ehemmiyete haizdir. Fakat gene de kayda değer enerji, maden, tarım ve hayvan zenginliklerine sahiptir. Ve kısa zamanda petrol, hayvancılık ve tarım merkezi olacaktır. Bugünkü günde hane başına 1.500 kg. ürün alınmakta olup, bu standartlara göre oldukça düşüktür. Bunun dışında haberleşme zayıf ve ulaşım da yetersizdir. Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Çungarya bölümü bozkırları bilhassa hayvan besiciliğine müsait olup, güney kısmında sulama ile tarım yapılmaktadır. Bağcılık merkezi olan meşhur Turfan'da yılda 1.250 ton üzüm elde edilmektedir. Doğu Türkistan'da zengin petrol, kömür, volfram, molibden, manganez, uran, nikel ve altın yatakları bulunmaktadır. 1983 yılında petrol istihsali 4 milyon ton idi ve 1990'da bu miktarın 20 milyon tona çıkarılması planlanmıştır. Petrol bilhassa Karamay'da çıkarılmaktadır. Doğu Türkistan'da petrol yataklarının bulunması ve istihsale başlanması Sovyet-Çin işbirliği ile gelişmiştir. Rus mütehassısları 1935'te izinsiz olarak başladıkları araştırmalar neticesinde petrol yataklarına rastlamışlar ve 1939'da ilk rafineri kurulmuş ve 1942'de 35 petrol kuyusu faaliyete başlamıştı. Mao'nun hakimiyete geçmesinden sonra Moskova ile Pekin arasında 27 Mart 1950'de yapılan bir ekonomik anlaşma gereğince Doğu Türkistan'dan elde edilen petrol ve madenlerinin yarısının Sovyetler Birliği'ne devri öngörülüyordu. Fakat 1960'larda iki ülkenin arası bozulunca bu antlaşma yürürlükten kalkmış oldu. Bu sürtüşmeden önce Doğu Türkistan'ın esas ticareti de Rusya (sonra Sovyetler Birliği) ile olmuştu. Bugünkü BDT ile mübadele yapılmaktadır. Doğu Türkistan'da endüstri gelişmemiş olup, ancak dört bin kadar imalathane mevcut olup, bunun 40 kadarı büyük çaptadır. Dolayısıyla da halkın büyük çoğunluğu

tarım ve hayvancılıkla (% 70) geçimini sağlamaktadır. Ülkedeki küçük ve büyükbaş hayvanların sayısı 30 milyon diye tahmin edilmektedir. Son yıllarda ufak çapta serbest ticarete de izin verilmiştir. Mesela Kaşgar'da 3 bin kadar kişi geçimini bu nevi ufak ticaretle sağlamaktadır. 1982 yılının Ağustos'unda Doğu Türkistan (Kaşgar) ile Pakistan arasında mübadele sistemine dayanan ufak çapta ticaret başlamıştır.

Ulaşım fazla gelişmemiş olup, bu büyük ülkede toplam 24 bin km. şose yolu (5.200 km. asfalt), Korla-Urumçi ve Kaşgar arasında ise 2350 km. demiryolu mevcuttur. Bunun dışında İli-Korla-Kuçar-Aksu-Kaşgar ve Hoten arasında uçak bağlantısı da bulunmaktadır.

Kısacası Doğu Türkistan'da ekonomik hayat fazla gelişmemiş olup hayat standartı oldukça düşüktür. Çin yönetimi hayat standartını yükseltemediğinden mi, veya eski Sovyet propagandasına karşı koyabilmek için mi manevi ve bilhassa dinî hayatta bir takım serbestiler getirerek, halkı en azından bu yönden tatmin etme yöntemini uygulamaya başlamıştı. Neticede son yıllarda komünist yönetimi esnasında kapatılan bir hayli cami ibadete açılmıştı. Bazı tahminlere göre bugünkü günde ibadete açılan camilerin sayısı 12 bini geçmiştir.

Özetlersek Doğu Türkistan Çinlilerin sömürüsüne açık Türk ülkesi durumundadır. Türkistan halkının karşılaştığı diğer bir tehlikeyi de Lop Nor'da yapılan atom denemeleri teşkil etmektedir. Pekin bu bölgede bugüne kadar yeraltı ve yer üstü olmak üzere en azından 20 atom denemesi yapmış bulunmaktadır. En son deneme ise Ekim 1980'de gerçekleştirilmişti. Bu denemelerin neticesinde yöre ahalisinde kanser hastalıklarının oranı çok fazla miktarda artmış bulunmaktadır. Hatta bu durum Uygur gençlerinin en son protestolarında (1985) dile getirilmişti. Son yıllarda gene çatışma haberleri gelmeye başlamıştır.

NOTLAR

E.Alptekin, *Uygur Türkleri*, İstanbul 1978.

İ.Y. Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, 3. bsk. İstanbul 1981.

J.S. Aird, «The Preliminary Results of China's 1982 Census», *CQ*, (Aralık 1983), s. 613-640.

«Age distibution of China's Population», *BR*, sayı 1, (16 Ocak 1984).

H. Dreaker, *Die islamischen Turkvölker Zentralisien und die sowjetisch-chinesische Beziehungen*, Köln 1984.

M.E. Bığra, *Doğu Türkistan*, İstanbul 1952.

«Century Old Chines», *BR*, (13 Şubat 1984).

R.Crabb, «China's Wilde West Hopes to Attract Foreign Business Investments», R, (9 Haziran 1983).

W.JI. Drew, «Sinkiang: The Land and the People», *CAR*, XVI, (1968), s. 205-216.

J.T. Dreyer, «The Islamic Community of China», *CAS*, I, sayı 2/3, (1982), s. 31-60.

«Educational Level of Population», *BR*, sayı 14, (2 Nisan 1984).

«Educational for National Minorities», *BR*, sayı 48, (29 Aralık 1982).

«Es gibt mehr als ein Milliarde Chinesen» *FAZ*, (28 Ekim 1982).

P. Humphrey, «Islam in China Today», *RCL*, (1982), s. 168-179.

R. Israeli, «The Muslim Minority in the People's Republic of China», *AS*, XXI, sayı 8, (Ağustos 1981), s. 901-909.

G. Jarring, *The new romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and some Observations on the Uighur Dialect of Kasghar*, s. 230-245.

P. Kazak, *Ostturkistan zwischen den Grossmaechten*, Berlin 1937.

B.A. Litvinsky, «Izuçeniye drevney istorii i kultun vostoçnogo Turkestana v oteçestvennoy i zarubejnoy nauke» *NAA*, sayı 1, (1982), s. 69-79.

«More Cadres of Minority Nationalities», *BR*, sayı 40, (3 Ekim 1983).

D.H. Millen, «The Urumqi Military Region: Defense and Security in China's West», *As*, XXII, sayı 8, (Ağustos 1982), s. 705-731.

H Opteal, «Das Wortn Allahs klingt aus allen Lautsprechern», *FR*, (30.11.1981).

H.Opteal, «Drei Welten treffen sich im fernen Westen», *FR*, (7 Aralık 1981).

B.L.K. Pillsbury, «Muslim Population in China to the 1982 Census», *JIMMA*, V, sayı 1, (1983/84), s. 231-233.

«Premier Zhao or Developing Xingiang», *BR*, sayı 39, (26 Eylül 1983).

«Radiation in Xinjiang», *A*, sayı 3, (Kasım 1981), s. 29.

W.E. Scharlipp, *Auxiliarfurtüiorer von Hauptverben nach Kunverb in der neuuigurischen Schriftsprache von Sinkiang* Berlin 1984.

G. Shimin, «Recent Research in Turkic Studies», *CAS*, I, sayı 1, (1982), s. 105-109.

R. Sadri, «The Islamic Republics of Eastern Turkestan: A Commemorative Review, *DTS*, III, sayı 9 (Nisan 1986), s. 33-45.

G. Saltikov, «Musulmane v Kitaye», *NR*, sayı 9, (1981), s. 59-63.

Z. Teyipov, «Azatlik ve milliy mustekillik üçün küreş», *KT*, (3 Ocak 1980).

T. Terzani, «*Kasghar*», S, sayı 7, (1983).

«The 1982 Census Results», *BR*, sayı 45, (8 Aralık 1982).

A.Ş. Turan (Haz.), *Türkistan Bibliyografyası*, 2. bsk Ankara 1979.

M.Tetimov, «Royhet melumatliri ve Uygur ahalisi», *KT*, (13 Haziran 1980).

Ulanhu, «National Regional Autonomy», *BR*, sayı 46, (16 Kasım 1981), s. 15-20.

«Urumçi Radyosu, Yayını», (Orta Avrupa Saati 13.00-21 Şubat 1984).

M.Veisskopf, «China's Vast Census Shows Population Over 1 Billion», *WP*, (28 Ekim 1982).

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFGANISTAN TÜRKİLERİ

Türkiler'in oldukça mühim sayıda yaşadıkları ülkelerden birini de Afganıstan teşkil eder. 1979 yılının Aralık ayında SSCB ordularının işgaline uğrayan Afganıstan'da Moskova'nın yardımı ile Sovyet modeline benzer bir sosyalist rejim yerleştirilmeye çalışılmıştı. Afganıstan İngiliz ve Rus tesir bölgeleri içinde olduğu için son asırlarda tarafsız bir ülke statüsüne sahip idiyse de, İngilizlerin Hindistan'ı terk etmesi ile burada meydana gelen stratejik boşluktan SSCB faydalanmaya başlamış ve 1960'lı yıllarda Kabil ile Moskova'nın ekonomik ve askeri münasebetleri artmaya başlamıştı. Bu ikili işbirliği Sovyet ordularının Afganıstan'ı işgali ile neticelendi. Fakat, devlet ve hükümet organlarının bütün mekanizmalarını Sovyet kontrolüne bırakan Afganıstan'a bağımsız devlet demek hayli güçtü. Dünyanın en fakir ülkelerinden biri olan Afganıstan ülkenin Sovyet işgaline uğraması halkının büyük kısmının bu işgale karşı silahlı mücadele başlatması, 3,5-4 milyon insanın Pakistan ve İran gibi komşu ülkelere kaçması neticesinde dünya kamu oyunun dikkatini çekti. 1985 yılının sonunda Afgan mültecilerinin sayısı, dünyadaki en büyük mülteci sayısını teşkil etmekte idi. Dünyanın hiç bir yerinde Afgan mültecileri kadar çok sayıda mülteci bulunmamaktaydı. Pakistan'a sığınan Afgan mültecilerinin sayısı 1985 yılının sonunda 2.800.000'e ulaşmış ve İran'a sığınmaların sayısı da 1,5 milyon diye tahmin edilmekteydi. Bunun dışında on binlerce Afgan mültecisi Türkiye ve Hindistan'da kendilerine sığınacak yer bulmuşlardır. Bunun dışında değişik Avrupa ülkelerinde, Kuzey Amerika'da Avustralya'da ve Arap yarımadasında da Afgan mültecileri mevcuttu. Tek bir Batı Almanya'da resmi kayıtlı olan Afgan mültecisinin sayısı 10 bini geçmekteydi. Bu rakamları topladığımız zaman 5 milyon limitine yaklaşmış oluruz ki, bu da yaklaşık olarak Afganıstan'ın toplam nüfusunun 1/3'ne eşit olmaktadır (1978 önesi Afganıstanla ilgili nüfus tahminleri 15 ile 17 milyon arası idi).

İşgalden 9-10 yıl sonra da silahlı direnişin devam etmesi Moskova'nın ve

onun himayesindeki hükümet güçlerinin ülkeye tamamen hakim olamadığını göstermişti. Ve neticede 1990 sonunda Sovyet askerleri Afganistan'dan çekildiler ve 1992'de Necibullah rejimi yıkıldı. Şimdi burada eski mücahitlerin İslami bir devleti kurulmuş bulunuyor.

Coğrafi Yapı

Afganistan'ın yüzölçümü 650 bin km^2 olup, nüfusu 15 ile 17 milyon diye tahmin edilmektedir. Şimdiye kadar nüfus sayımı yapılmadığı için ancak nüfus hakkında bir takım tahminler yürütmek durumundayız. Afganistan'ın kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan bulunmaktadır. Doğusunda Çin (Doğu Türkistan), Keşmir, güney doğusunda ve güneyinde Pakistan ve batıda da İran bulunmaktadır. Çok dağlık olan Afganistan'ın Sefid Kûh, Kûh-i Baba ve Hindi Kuş dağları ülkeyi doğudan-batıya doğru ikiye böler. Kûh-i Baba'nın kuzeyinden Amu Derya nehrine kadar uzanan bölgeye Türkistan (Afganistan Türkistan'ı) da denilmektedir. Bilhassa Türklerle meskun olan bu bölgenin önceden merkezi Belh ise de, bugün eski ehemmiyetini kaybetmiş olup, idare merkezleri olarak Mazar-i Şerif, Taş-Kurgan ve Maymana şehirlerine rastlanız.

Afganistan'ın başkenti Kabul (Kabil) olup, Kandahar, Herat, Gazne, Celalabad gibi şehirleri mevcuttur.

Çok dağlık olan Afganistan topraklarının ancak % 10 kadarı tarım için kullanılır. En mühim geçim kaynağı büyük ve küçük baş hayvan besiciliğidir. Dolayısıyla da Afganistan halkının büyük bir kısmı konar-göçer hayat sürdürmektedir. Ekonomisi gelişmemiş olup, kayda değer bir endüstrisi yoktur.

Etnik Yapı

Afganistan milli kültür birliği olmayan değişik etnik grupların yerleştiği siyasi ve coğrafi bir bölgedir. Dolayısıyla da mütecanis bir "Afgan" milletinden bahsetmek mümkün değildir. Afgan adı daha ziyade değişik ırk halk ve kabilelerin siyasi birliğini ifade eder. Birkaçının hariç hemen bütün etnik grupların ülke dışında uzantıları bulunmaktadır. Afganistan'da çoğunluğu teşkil etmelerine rağmen Paştunların (Peştular) ancak yarısı Afganistan'da yaşarlar. Kalanları ise komşudaki Pakistan'ın kuzey-batı vilayetinde yerleşmiştir.

Afganistan'ın etnik yapısını 5 grupta inceleme mümkündür (Afganlar, Farslar, Türkiler, Moğollar ve Hindular). Halkının ezici çoğunluğunu müslümanlar teşkil eder ve bunların da ekseriyeti Sünni ve Hanefi mezhebindendir. Halkın çoğunluğu Farsçanın değişik şivelerini konuşur.

Ülkede Farsça ve Peştucca olmak üzere iki resmi dil bulunmakta olup, 1923 yılı anayasasına göre halkının resmi adı Afgan'dır. İşte bu Afgan vatandaşları başlıca aşağıdaki etnik guruplardan oluşmaktadırlar:

Paştunlar

Afganistan halkının takriben % 40'ını teşkil eden Paştunlar başlıca ülkenin doğu ve güneyinde bulundular. Afgan krallığını kuranlar da bunlardır ve geçmişte Afgan tabiri sırf bunlar için kullanılırdı. Paştunlar Sünni olup, Peştuca denilen dilleri kuzey Hindistan dillerine yakındır. 6 milyon kadar Paştun da Pakistan'da mevcuttur. Anglo-Hind literatüründe bunlara Pathan da denilmektedir.

Tacikler

Bunlar da Afganistan nüfusunun takriben % 40'ını teşkil ederler. Çoğunlukla ülkenin kuzey-doğusu ve batısında yerleşmişlerdir. Ekseriyeti Sünnî'dir. Fakat Şii mezhebinden olanları da mevcuttur ve bilhassa batıda yaşarlar (Herat ve civarında ve Kabil'de). Dilleri Farsça olup, İran'da konuşulan Farsça'dan şive olarak ayrılır. 3,5 milyon Tacik de Tacikistan ile komşu cumhuriyetlerde yaşar.

Hazarlar

Afganistan nüfusunun takriben % 10'unu teşkil ederler. XIII. yy.'da Cengiz Han'ın ordularıyla gelip yerleştikleri tahmin edilmektedir. Moğol asıllı olup, Şiiliği kabul etmişler ve Farsçanın Dari şivesini konuşurlar.

Beluci

Afganistan'daki Belucilerin nüfusu 100 bin kadar tahmin edilmektedir. Afganistan'ın güney-batı köşesinde yaşarlar. Bunun dışında Pakistan'ın kuzey-batısında, İran'ın güney-doğusunda ve bir miktar da Türkmenistan'da mevcutturlar.

Brahui

Afganistan'ın güney-batısındaki bu etnik gurubun nüfusu 200 bin civarındadır. Kendilerine Beluci de demektedirler.

Yukarıdaki etnik grupların *Nuristani, Kohistani* gibi guruplar ve *Hindular* mevcuttur. Bunların dışındaki en mühim topluluğu ise bilhassa Afganistan'ın kuzeyinde, Orta Asya cumhuriyetlerine sınırdaş bölgelerde yani, Türkistan'da yerleşmiş olan Türkler teşkil eder. Bunlar sırasıyla Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar, Kazaklar, Karakalpaklar ve bir miktarda Uygurlar'dan ibarettir.

Özbekler

Afganistan'daki en kalabalık Türk topluluğunu teşkil eden Özbekler Herat'ın

dışında Bala Murgap, Maymana, Şıbırgan, Ser-i Pul, Akça, Belh, Mazar-i Şerif ve Tükurgan gibi şehirlerde yaşarlar. En kalabalık olarak Maymana ve Şıbırgan'da bulunurlar. Bugünkü nüfusları 1,5 milyonun üstünde olarak tahmin edilmektedir. Özbekler'in büyük çoğunluğu köy ve şehirlerde yerleşmiş olup, tarım, hayvancılık ve çeşitli el sanatları ile uğraşırlar. Bunun dışında Türk boyları arasında en iyi ticaret yapan Özbekler'dir.

Türkmenler

Herat bölgesinde Tekke, Yomud, Sarık; Lakay, Ak Çah yöresinde Tekke ve Ersari; Ândhui'da Sarık ve Çakra; Maymana'da Salur; Devletabad'ta Ersari ve Mavri ve ayrıca Maruçak'ta Salur boyları bulunmaktadır. Afganıstan'daki Türkmenler boy teşkilatlarını Türkmenistan Türkmenler'den daha iyi koruyabilmişlerdir. Türkmenler'in çoğunluğu konar-göçer veya yarı konar-göçerdir. Afganıstan'da meşhur "karakul" koyunu işte bu Türkmenler tarafından beslenmektedir. Halıcılık da çok gelişmiştir. Bir hayli Türkistan'daki "Basmacı" isyanı diye bilinen, bolşeviklerle mücadele devrinde (1920-30) buralara göçmüşlerdir. Nüfusları en düşük olarak 125 bin ve en yüksek olarak 640 bin olarak verilmektedir.

Kırgızlar

Afgan Pamiri veya Vahan denilen bölgede yaşarlar. Bunlar da Türkmenler gibi konar-göçer bir hayat sürdürmektedirler. Nüfusları 40 binin üzerindedir.

Kazaklar

Bunlar da Sovyetler Birliği'nden kaçarak bilhassa Hanadab bölgesine yerleşmiş bir Türk boyudur. Bunlar yerleşik hayata geçmiştir. Nüfusları bilinmemektedir.

Karakalpaklar

Afganıstan'da bir miktar bulunan Karakalpakların sayısı 3-4 bini geçmemektedir diye tahmin ediliyor. Değişik bölgelerde bulunmaktadırlar.

Yukarıdaki Türk boylarının dışında XVIII. yy.'da Nadir Şah'ın getirdiği *Kızılbaşlar* ve *Aymaklar* mevcuttur. Fakat her ikisi de Türkçe'yi unutmuştur. Ancak Aymaklar'ın kullandığı Darice'de bir hayli Türkçe kelime bulunmaktadır.

Afganıstan'daki Türkler'in toplam nüfusunun 2 ile 2,5 milyon veya daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bazı meslektaşlarımız bu rakamı 10 milyona çıkarmaktalarsa da bu biraz mübalağalı olmalıdır.

10 yıl süreyle Sovyet işgaline maruz kalan 650.000 km^2'lik Afganıstan'ın de-

mografik yapısı hakkında kesin neticeler çıkarmak hayli zordur. Ancak araştırmacılar bu ülkenin nüfusunu 12 ile 15.5 milyon civarında tahmin etmektedirler. Bu tahminlere savaşlar esnasında ölen 1.240.000 Afganıstan vatandaşının dahil edildiği düşünülebilir. Fakat gene de (+/-) % 15 hata ihtimali de dikkate alınmalıdır. Sovyet işgali neticesinde Afgan halkının büyük bir çoğunluğu da canını komşu Pakistan ve İran'a sığınırak kurtarmıştır. Ülke dışında 3-4 milyon Afgan mültecisinin olduğu tahmin edilmektedir. Bunun büyük bir kısmı Pakistan'a yerleşmiştir. 1979 öncesi Afganıstan'da en büyük nüfusu Paştunlar teşkil etmekte olup, tahminen % 40'lık bir orana sahipler. Ancak göçmenler arasında % 85'lere varan oranı teşkil ettiklerinden şu anda genel nüfus oranında % 20'lere düşmüşlerdir. Aşağıdaki tablo hakkında bir fikir verebilir.

Afganıstan'ın Etnik Yapısı

Etnik Gurubun adı	1978 Oranı (%)	1987 Göçmen Oranı (%)	Afganıstan 1987 Oranı (%)
Paştun	39	84.6	22
Tacik	26	6.0	34
Hazar	10	0.1	14
Özbek	10	0.5	14
Türkmen	3	1.0	4
Nuristani	1	1.5	-
Beluci	1	3.6	-
Diğer	11	2.7	12

Afgan resmi şahıslarının ifadelerine göre ülkede bugün 12 milyon insan bulunmaktadır. Yukandaki tabloyla bu rakamın mukayesesinden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz:

Millet adı	Nüfus
Tacik	4.080.000
Paştun	2.640.000
Hazari	1.680.000
Özbek	1.680.000
Türkmen	480.000
Diğer	1.440.000

Yukarda diğerler hanesinde gösterilen rakamın içinde Türkî boylar Kırgız, Kazak ve Karakalpaklar da dahildir.

Afganistan'ın Sovyet orduları tarafından işgâli sonunda işgalcilere karşı direniş gösteren değişik etnik guruplar içinde Türkler de bulunmaktaydı. Sovyet sınırının içlerine kadar sızmayı da başarmış ve bazen Türkî cumhuriyetlerde bilhassa broşürler dağıtmışlardı. Fakat gene de bir kısmı Sovyet ordularının mezalimine dayanamayarak Pakistan'a kaçmıştı. Bunların 6-7 bin kadarı zamanın Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in himmeti ile Türkiye'mize getirilip yerleştirilmişlerdir.

Kısacası Afganistan'daki Türkîler ülkenin en azından % 10'luk bir nüfusunu teşkil etmekte olup, bilhassa ülkenin kuzeyinde mühim bir faktörü oluşturmaktadırlar. Afganistan'da yeni İslami rejimin yerleşmesi ile göçmenler ülkelerine dönmeye başlanmışlardır. Başka ifade ile 5-10 yılda ülkenin demografik yapısı tekrar değişecektir.

NOTLAR

«*Afganistan*», *IA*, IV, 1964.

«*Afghanistan*», *AS*, *IPS*, sayı 4, Paris (1986).

«*International Humanitarian Enquiry Commission on Displaced Persons in* S.B. Majrouh «The Russian Intervention in Afghanistan: The Economic War, *CAS*, IV, sayı 4, (1984), s. 97-109.

E. Merçil, «Afganistan Türkleri», *TDEK*, s. 1154-1159.

M. Saray, *Dünden bugüne Afganistan*, İstanbul 1981.

M. Slivinski, «Afganistan 1978-1987» *war Demography and Society Series*, sayı 6 (Londra 1988).

ONBEŞİNCİ BÖLÜM
İRAN TÜRKİLERİ

İran büyük sayıdaki gayn Fars unsurlann bile Fars dili, edebiyatı kısacası kültürü ile yoğurulduğu, Şiilerin büyük çoğunluk teşkil ettiği bir ülkedir. Bu ülkede kendilerini, Kürt, Arap ve Beluci olarak kabul eden azınlıkların dışında Farslar'dan sonra en büyük çoğunluğu Türkîler teşkil ederler. İran kuzeyde kuzey Azerbaycan, Hazar Denizi, Türkmenistan, doğuda Afganıstan, güneydoğuda Pakistan, batıda Türkiye ve Irak'la komşudur. Yüzölçümü 1.648.000 km^2 olup, nüfusu 50 milyonu geçmiştir diye tahmin edilmektedir. Başkenti Tahran olan İran'ın Tebriz, İsfahan, Hemedan, Kermanşah, Reşt, Kum, Abadan gibi belli başlı şehirleri bulunmaktadır. Ülkenin güneyinde Zagros dağları kuzeyinde ise Hazar'ın yumuşak ikliminin iç kısımlara girmesine mani olan Elbruz dağları bulunmaktadır. İran Doğu Anadolunun bir devamı ve iklim şartları bakımından bir benzeridir.

Aslında bir tarım ve hayvancılık ülkesi olan İran son İran şahı Rıza Pehlevi zamanında modern bir orduya sahip olmuştur. Avrupalılar Şah Rıza Pehlevi'ye İngilizlerin bu bölgeyi boşaltmasından sonra bekçilik rolünü yüklemişlerdi. Şah Rıza Pehlevi ülkenin en büyük gelir kaynağını teşkil eden petrol sayesinde bu rolü yüklenmişse de, 1978 yılında dini liderler tarafından devrildi ve ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Dini ve siyasi lider Ayetullah Humeyni tarafından başlatılan ihtilal Şii din adamlarının, şahın devrilmesinden kendilerine çıkar uman komünistlerinden başlayarak en liberal guruplara kadar yelpazenin değişik yerlerindeki siyasi gurupların ve halkın da desteği ile başarıya ulaştı. İran'da monarşi rejimi değişerek İslami diye adlandırılan yeni rejim yerleşti ve "İran İslam Cumhuriyeti" adını aldı. Ayetullah Humeyni rejimi sağlamlaştırınca kendisine yardımcı olan grupları ve hatta kendi çevresindekileri birer-birer ortadan kaldırdı. Bu arada ihtilalin Moskova tarafından desteklenmesinde büyük

rol oynayan İran Komünist Partisi Tudeh lağv edildi ve liderleri temizlendi. Bu arada Irak ihtilalden zayıf düşen İran'ın bir kısım petrol bölgelerini ele geçirmek için askeri harekete geçtiyse de, umut ettiğine erişemedi. Zayıf gibi gözüken İran'ın yeni rejimi buna karşı koyabildi ve iki devlet arasındaki bu savaş sekiz yıldan fazla bir zaman devam etti. Kısacası gerek şahlık rejimi gerek Humeyni rejimi İran'ın can damarı olan petrol sayesinde varlıklarını sürdürebilmişler ve sürdürmektedirler. İşte bu son yarım yüzyılda gerçek manada bir istikrarın yerleşmediği söylenebilir. İran'da yaşayan Türklere gelince onların durumu da şöyledir:

Azeriler

Hiç şüphesiz İran'ın büyük Türkî topluluğu Kuzey Azerbaycan ve Azerbaycan denilen Türkî cumhuriyetin güneyinde bulunan ve Güney Azerbaycan veya İran Azerbaycan'ı olarak da bilinen bölgede yaşayan Azeriler teşkil eder. Azeri Türkleri'nin bin yıldan beri vatan edindikleri Azerbaycan'ın kuzey kısmı 150 yıldan fazla bir dönem Rusya (veya SSCB)'ya ve güneyi ise İran'a bağlı kalmıştır. Bu iki ülke halkı arasındaki benzerlik dil ve kültür bakımından birbirinden ayrılmayacak kadar kuvvetlidir. Fakat bu iki topluluk farklı iki medeniyetin tesiri altında kalmışlardır.

Azerilerin büyük çoğunluğunun yaşadığı Güney Azerbaycan 107.000 km^2'lik bir saha kaplar ve Tebriz, Edebil, Hoy, Urmiye, Selmas,Maku, Meraga, Astara, Culfa, Merend, Halhal, Soğukbulak gibi şehir ve kasabaları içine alır. Güney Azerbaycan'ın tarihi İran tarihi içinde mütalaa edilir. Azerbaycan Şah İsmail'den sonra çeşitli siyasi olaylara sahne olmuştur. Bundan sonra meşhur Nadir Şah İran'da iktidarı almıştır. İran'da en uzun iktidar da kalan Kaçar sülalesidir (1796-1920). Bundan sonra iktidar Humeyni dönemine kadar Pehlevi sülalesinin eline geçmiştir. İkinci Dünya Harbi esnasında 25 Ağustos 1941'de İran o devirde Almanlar'a karşı müttefik olan Ruslar (kuzeyden) ve İngilizler (güneyden) tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. Bu işgalin neticesinde İran Şahı Rıza Pehlevi 16 Eylül 1941'de tahtı oğlu Muhammed Rıza şaha bırakmak zorunda kalmış ve kendisi de İngiltere'ye sürgün edilmişti. İşte bu dönem Güney Azerbaycan'daki Türkler'in de istiklal mücadelesi devri olmuştu. Neticede Güney Azerbaycan'da istiklal ilan edildi, askerlik ve kültür işleri Türkleştirildi, derebeylik nizamı kaldırılarak topraksız köylüye toprak dağıtılmaya başlandı. Bu faaliyetlerin yanında da en mühim iş olarak milli Azerbaycan ordusu teşkiline girişildi. Bunun üzerine o devrin başbakanı olan Kıvam el-Saltana Moskova'ya giderek muhtar Azerbaycan devletini tanımayacaklarını bildirdi. Moskova, müteffiklerinin de baskısı neticesinde

1946'de Güney Azerbaycan'da bulunan askerlerini çekmek zorunda kaldı. Tahran da bunu fırsat bilerek yeni kurulmakta olan Azerbaycan cumhuriyetini tasfiye işine girişti ve Zencan-Kazvin bölgesinde derme çatma silahlarla donatılmış Azerilerle, İran ordusu arasında kanlı çatışmalar oldu ve sonunda Tebriz düştü, bir hayli Azeri siyasetçisi, aydını idam edildi. Bundan sonra Güney Azerbaycan'daki Türkler için tekrar karanlık bir dönem başlamış oldu. Azeriler için yeni bir fırsatı beklemekten başka çare kalmamıştı. Azeriler beklenilen bu fırsatı İran'da 1978/79'da rejim değişikliği için çıkan çatışmalar devrinde elde ettiklerini zannettiler. Ayetullah Humeyni liderliğinde başlatılan ihtilal hareketinde diğer etnik unsurlar gibi Azeriler de aktif rol oynamaya başladılar. Her ihtilal rejimi gibi Humeyni rejimi de gayrı memnun unsurlara bir takım vaatlerde bulunmak zorunda kalmıştı. Azerilere verilen tavizlerden birini de, şimdiye kadar yasaklanan Azerice neşriyat serbestisi idi. Fakat Azeriler bu ihtilalin neticesinde de fazla bir şey elde edemeyeceklerini anladılar. Çünkü 1979'un sonunda referanduma sunulan yeni anayasada Azerilere herhangi bir hak tanımadı anlaşılmıştı. Bunun üzerine Azerilerin % 80'ne yakını referandumda oy vermediler ve Güney Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'de resmi binaları ele geçirdiler. On binlerin katıldığı büyük protesto hareketleri düzenlendi. Bu hareketleri Azerilerin kurduğu "Müslüman Halk Partisi" düzenlemekte idi. Bu siyasi parti İran ihtilalinin liderlerinden biri olan Azeri asıllı Ayetullah Şeriat Medari'nin ruhani liderliğini kabul ediyordu. Zaten Azeriler'in başta ihtilali desteklemeleri ılımlı bir şahıs olan Medari'nin de ihtilal konseyinde bulunmasından ileri geliyordu. Fars rejimi ülkedeki Türkler'in çoğunluğunu ve tesirini bildiği için başta değişik Azeri liderlerden faydalanmasını bilmişti. Mesela, o devrin başbakanlarından Mehdi Bazargan da bir Azeri idi. Zaten Tahran da Güney Azerbaycan'da başlayan ayaklanmayı gerek Ayetullah Şeriat Medari ve gerek Mehdi Bazargan ve Azerbaycan vilayetinin eski valisi Rahmetullah Maragi ve İran petrol şirketinin başkanı Hasan Nezih gibi Azeri asıllı ileri gelen şahısların aracılıkları ile bastırmaya muvaffak oldu. Azeriler bu şekilde yatıştırılınca, bu olayda büyük rol oynayan Azeri liderleri birbiri ardından tesirsiz hale getirildi. En sonuncu olarak rejimde mühim yer tutan ve hatta Humeyni'nin yerine geçmesi bile muhtemel olan Kum şehrinde yaşayan Şeriat Medari tamamen izole edildi ve Azeriler'in yeni yönetimde güçlü şahısları kalmamış oldu.

Nüfus

İran İslâm Cumhuriyeti'nin nüfusu 50 milyon civarında diye tahmin edilmekte olup, bunun en düşük tahminle 16, en yüksek tahminle 18 milyonunu Azeriler teşkil eder. İran'daki ikinci mühim Türkî topluluk Fars eyaletinde yoğun

halde bulunan Kaşgaylar'dır. Nüfusları 500 bin üzerinde diye tahmin edilmektedir. Bunun dışındaki en büyük Türkî topluluk 500 bin dolayındaki Türkmenlerdir. Afşar, Kaçar, Şahseven, Karakalpak, Hamse, Kengürlü, Karadağlı gibi değişik adlardaki diğer Türklerin toplam nüfusu 1 milyon civarındadır. Özetlersek İran'daki Türk soyundan gelenlerin toplam nüfusu 18-20 milyon civarındadır. Bu nüfusta İran'ın takriben % 40'ı demektir ki, çok mühim bir demografik unsurdur.

Edebiyat ve Kültür

Azeriler kendi dilinde eğitimden mahrum edilmiş durumdadırlar. Bütün eğitim safhalarında Farsça kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan gerek Azerbaycan (Kuzey Azerbaycan) ve gerek Türkiye ile hiç bir edebi kontak kuramamış tam bir izolasyonda kalmıştır. Zaten İran şahı Pehlevi döneminde katı bir Fars milliyetçiliği uygulanmış herhangi bir Türkî okula veya Türkî neşriyata müsaade edilmemiştir. Hatta yurt dışına tahsile gidebilen Azeri gençleri dahi, İran gizli emniyet teşkilatından korkularından, asıllarını Azeri olduğunu söylemeye cesaret edemezlerdi.

XIX. yy.'da Azerbaycan, İran ile Rusya arasında paylaşıldıktan 1920'lere kadar ki dönemlerde Kuzey ve Güney Azerbaycan'da ortak bir edebiyattan bahsedilebilir. Bu dönemde yetişen Sabir'in *Hop-Hop namesi* ortak bir kültür ömeğidir. Ancak 1920'den sonra Kuzey Azerbaycan'da Sovyet rejiminin yerleşmesi, burada başta Latin daha sonra (1940) Kril harflerinin kullanılması, neticesinde Kuzey Azerbaycan da basılan eserlerin Arap harfleri kullanan Güney Azerbaycan'da anlaşılmamasına sebep oldular. Aynı şekilde Türkiye'de Latin harflerinin kullanılmaya başlanması Türkiye kanalı ile gelecek kitapları anlamaya set çekmiştir. Zaten İranla-Türkiye ve İranla SSCB arasında kültürel mübadelenin olmaması tam bir kopukluk yaratmıştı.

Tahran'ın Fars milliyetçiliğine dayanan kültür politikası da 1941'lere kadar yani Güney Azerbaycan'a Sovyet ordusunun girmesine kadar dönemde Azeri neşriyatına imkan vermemişti. 1941 ile 1945 yılları arasında Azeriler için nisbeten serbest olan yıllarda bazı gazeteler ve kitaplar yayınlanabilmişti. Bundan sonra ise 1978'e kadar Azeri kültür ve edebiyatı için tekrar karanlık bir dönem başlamıştı. 1978'de Türkçe neşriyat yasağı kalktıktan sonra Azeri bilhassa Güney Azerbaycan'da Türkçe neşriyatın canlanmaya başladığına şahit oluyoruz. Fakat çıkan dergi ve gazetelerin çoğunun ömrü kısa olmuştur. Ancak Tahran'da çıkan *Varlık* dergisi takriben 10 yıldan beri yayın hayatını sürdürmektedir.

Kısacası Güney Azerbaycan'da kültür faaliyetleri istenilen düzeyde olmayıp,

Azeriler nüfuslarının gerektirdiği bir muhtariyete sahip değildirler. Bunun başlıca sebepleri uzun asırlar Fars kültür baskısında yaşamalarından ve gene İslâmiyet adı altında Fars milliyetçiliğini yaşatan yeni Humeyni rejiminin tedbirlerinde yatmaktadır. İran-Irak savaşı Azerilerin gelişmesine mani olduğu gibi bir hayli Azerinin ve Irak tarafında da Türkmenlerin savaş cephesinde kurban olmasına yol açmıştır.

Kaşgaylar

Azeri Türkleri'nden sonra sayıca ve siyasi nüfusça İran Türkîleri'nin en kalabalığını Kaşgaylar teşkil eder. Kısmen konar-göçer bir hayat sürmektedirler. Güney İran'ın Fars eyaleti tamamen bunların nüfusu altındadır. Bugün bile kendi örflerine göre, muayyen bir idare nizamını yürütmektedirler. Kaşgay uruğu elliyi aşkın çeşitli boy ve soya ayrılmaktadır. Başlıcaları Derşuri, Altıbölük (Şeşbölük), Keşkuli, Farsimaden (Farsça bilmeyen), Amele, Bayat, vb.'lardır. Nüfusları hakkında ancak tahminler yürütülebilmektedir. Bu tahminlere göre 500 ile 600 bin arasındadır.

Afşarlar

Dağınık ve düzensiz bir halde bir çok bölgelere serpilmiş durumdadırlar. Aslen Türkmenistan'dan olan Afşarlar, Moğol istilası devrinde (XIII. yy.) Azerbaycan'a göç etmişlerdir. Bir çok boy ve soylara ayrılırlar. Türklüklerini muhafaza etmekle beraber, siyasi bir nüfus temin etmekten uzaktırlar. Nüfusları 400 bin ile 500 bin arasındadır.

Kaçarlar

Uzun bir devir İran devlet idaresini elinde tutmuş olan Kaçarlar Türkistan'dan gelmiş olup, Görgan'ın Sovar-Şaku ve Mazenderan eyaletinin Hezar-Cebir bölgesinde yaşarlar. Kendileri asıllarının Moğol olduğu iddiasındadırlar. Nüfusları 25-30 bin kadardır.

Şahsevenler

Etnik ad olmaktan ziyade bir siyasî ada sahip olan Şahsevenler İran tahtını korumada oynadıkları rol dolayısıyla bu adı almışlardır. İran Azerbaycan'ının kuzey-doğusunda yaşarlar. Göçebedirler. Nüfusları 180-200 bin diye tahmin edilmektedir.

Türkmenler

İran'ın kuzey-doğusundaki Türkmenistan sınırı boyunca uzanan ve Türkmen bozkırı adını taşıyan, güneyde Karasu, batıda Hazar Denizi ile sınırlanmış

bölgede yaşamaktadırlar. Temel soyları Yomut, Göklen, Salur ve Sarık'tan ibarettir. Bunları İran'daki diğer Türkîlerden ayıran bir hususta Sünnî ve Hanefî mezhebinden olmalarıdır. Türkmenler de 1979 İran ihtilalinden yararlanarak bir takım haklar talep etmişlerdi. Yeni rejime karşı ayaklanan Türkmenler son asırda Türkmen topraklarının şah tarafından başka milletlere satıldığını iddia ederek bunların kendilerine geri verilmesini talep etmişlerdi. Yüzlerce silahlı Türkmen 1979 yılının Mart'ında Gonbad Kavus şehrini ele geçirmişlerdi.

Türkmenler bu şehri başkent ilan edilerek kendilerine muhtar bir bölgenin verilmesini talep etmişlerdir. Fakat iyi bir askeri teşkilattan mahrum olan Türkmenler üstün İran güçleri karşısında dayanamamışlardı. Başlıca Horasan'da yaşayan bu Türkmenler'in nüfusu 500 bine yaklasmıştır diye tahmin edilmektedir.

İran'da yukarıda sayılan Türkî boyların dışında Karakalpak, Hamse, Kengerlü, Karadağlı, Horasani, Boçağçı, Karayi gibi değişik isimlerde anılan Türk boyları da mevcuttur. Bunların toplam nüfusu 100 ile 150 bin arasındadır.

Bugün İran İslam Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkîler'in toplam nüfusu en düşük tahminle 18 milyon ve yüksek bir tahminle 20 milyon arasındadır. Bu Türkler hiç şüphesiz İran devletinde mühim bir potansiyele sahiptirler. Fakat bugüne kadar iyi incelenmemiş Türkî topluluklara örnek teşkil ederler. Bu konuda ciddi araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

NOTLAR

A. Caferoğlu-T. Yücel, «Güney Azerbaycan ve İran Türkleri», *TDEK*, s. 1111-1120.

A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara 1983.

A.Çay «İran Türkleri'nden Kaşgaylar», *OR*, sayı 3, (Kasım 1981), s. 13-14. «Persiens Minderheiten melden sich», *SDZ*, (28 Mart 1979).

P.B. Gupte, «Azerbaijanis Protest Killing of Bodyguard», *NYT*, (Aralık 1979).

C. Heyet, «20. Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı» *ATKD*, XXXIV, sayı 253, s. 25-30.

R. Wallis, «Minorities in Iran», (28 Mart 1979). «İran», *İA*, V/2, s. 1013-1020. «The Scene iz Azerbaijan», *AP*, (7 Aralık 1979).

Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri, Baku 1989.

Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerki (1928-1917). Baku 1985.

T.E. İbrahimov, *Gaşgaylar*, Baku 1988.

ONALTINCI BÖLÜM
IRAK TÜRKÎLERİ

Ülkemizde çıkan Dicle ve Fırat'ın hayat verdiği Irak'ın yüzölçümü 434 bin km^2 olup, nüfusu 10 milyonun üstündedir. Başkenti Bağdad ve önemli şehirleri Basra, Musul, Kerkük, Erbil, ve Kerbela'dır. Kuzey'de Türkiye, batıda Suriye, güney-batıda Ürdün, güneyde Suudi Arabistan ve doğudan da İran'la komşudur. Ülkenin ana gelirini İran'ın da olduğu gibi petrol teşkil eder. Irak'ta Kürtler'den sonra en mühim azınlığı Türkîler teşkil eder ve Türkmen adıyla bilinirler.

Irak IX. yy.'dan beri Türkler'in yurdu olmaya başlamıştır. Bu yüzyılda Halife Me'mun ve Mutasım'ın ordularında bir hayli Türk bulunuyordu. İkinci büyük Türk akımı ise XI. yy.'da Selçuklu hakimiyeti devrinde, daha sonra Türkmen Karakoyunlu (1360-1469) devirlerinde oldu. 1534'ten 8 Kasım 1918'e kadar ise Irak, Musul, Kerkük, Erbil vilayetleri olarak Osmanlı hakimiyeti altında kaldı. Bu devirde Rumeli, Urfa, Diyarbakır ve Tokat'tan da bir hayli Türk boyu buralara sevk edildi. I. Dünya Savaşı'nı müteakip eski Musul vilayeti (Kuzey Irak) İngilizlerle Türk devleti arasında çekişmelere de sebep oldu. Bundan sonra Irak 1932 yılına kadar İngiliz mandasında kaldı ve bağımsız krallık ilan edildi. 1950'li yılların sonlannda kral Faysal kanlı bir ihtilalle devrilerek Sosyalist Baas rejimi kuruldu.

Nüfus

Irak'taki Türkî nüfus 1 ile 1,5 milyon arasında tahmin edilmekte olup, Türkîler kuzeyden güneye doğru Telafer, Yunus Peygamber, Erbil, Kuştepe, Altınköprü, Kerkük, Taze Hurmata, Tuz Hurmata, Daduk, Kifri, Kara Tepe, Karahan, Kızrabat, Şahraban, Mendeli, Bedre gibi şehir ve kasabalarda ve bunların etrafındaki köylerde yaşamaktadırlar.

Sosyal ve Kültür Hayat

Türkmenler, Araplarla Kürtler arasında sıkışmış bir durumdadırlar. Türkmenler su boylarında, ırmak kenarlarında, şehirlerde ve yaylalarda, tarihi Musul-Bağdad yolu üzerinde yaşarlar. Irak Türkîleri'nin baş meşgalesi çiftçiliktir.

Irak'ta Araplar hakimiyeti ele aldıktan sonra Türkmenlere çeşitli dönemlerde bir hayli mezalimde bulunmuşlardır. Bu baskı ve katliamların bir kaçını şöylece sıralayabiliriz: 24 Mayıs 1924'te Kerkük'teki büyük katliam, 1926'da Türkîler'in ileri gelenleri arasında yapılan top yekün temizlik, 1941'de Türkîler'in bir kısmının sürgün edilmesi, 14 Temmuz 1959'da başlayıp üç gün süren kanlı çatışmalar, 1967'de Baas rejiminin düzenlediği katliam, 1980'de ve 1986'da ileri gelen Türkmen liderlerinin idamları. Kısacası gerek krallık döneminde gerek Sosyalist Baas partisinin döneminde çeşitli vesilelerle Türkler'e karşı toplu katliamlar düzenlenmiş, ileri gelenleri ya hapsedilmiş ya da idam edilmiştir.

Kültür

Osmanlı hakimiyeti döneminde herhangi bir kültürel problemleri olmayan Türkîler, Irak'ın İngiliz mandası altında olduğu 1933 yılına kadar olan dönemde de bir takım haklara sahip idiler. Bu dönemde Arap harfleri ile olmak şartı ile ilk ve orta okul tedrisatı yapılmasına müsaade ediliyordu. Fakat bu dönemden sonra yeni Irak yönetimi Araplaştırma politikasını güderek Türkçe tedrisata son verdi ve Türkî çocuklar ve gençler ancak Arapça eğitim görebildiler. Ancak 24 Ocak 1970'te tanınan bir takım kültürel haklar çerçevesinde Türkmen Kültür İşleri Müdürlüğü açıldı, fakat hükümet bu merkezi kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaktadır. 1961 yılında *Kardeşlik (El-Aha)* adlı bir dergi çıkarılmaya başlanmıştı. Uzun yıllar neşredilen bu derginin son durumu hakkında elimizde bir bilgi mevcut değildir.

Kısacası Irak'taki Türkmenler de rejimin katı baskısı altında bulunmakta olup, İran'daki Türkîler Fars, Irak'taki Türkîler ise Arap menfaatleri için kurban edilmek zorunda kalmaktadırlar.

NOTLAR

N.Esin; «Irak Türkleri», *TDEK*, s. 1125-1131.

S.Saatçi, «Irak Türklerinin bugünkü meseleleri», *ATKD*, XXIV, sayı 254, s. 99-106.

ONYEDİNCİ BÖLÜM
SURİYE TÜRKİLERİ

Türkiye ile en uzun sınırı olan komşu Suriye'nin yüzölçümü 185.180 km^2 dir. Bu ülkenin de komşu ülkeleri ile olan en uzun kara sınırını Türkiye sınırı teşkil eder. Nüfusu 7 milyon civarındadır diye tahmin edilmektedir. Başkenti Şam (Damaskus) ve başlıca şehirleri Akdeniz sahilindeki Lazkiye, iç kısımlardaki Halep, Hama ve Humus'tur. Kuzey'de Türkiye, doğu ve güneydoğuda Irak, güneyde Ürdün, batıda Lübnan ve İsrail ile komşudur. Türkiye'den doğan ve Suriye'nin can damarı Fırat bu ülkeden geçerek Irak'a akar. Bunun dışında Suriye'nin ikinci mühim ırmağı olan Asi nehri de Türkiye'den doğarak Suriye'ye akar. Tarım da başlıca bu iki nehrin geçtiği bölgelerde yapılmaktadır.

Birinci Dünya Harbi'nin sonuna kadar Osmanlı hakimiyetinde ve bir vilayet statüsüne sahip olan Suriye resmen 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr muadehesi ile Türkiye'den koparılmış oldu. Birinci Dünya Harbi'nin sonunda Fransızlar sahil bölgesini işgal ederken, İngilizler ülkenin kalan kısımlarını işgal etmişlerdi. 7 Mart 1920'de ise toplanan Suriye Kongresinde, işgalcilerin görüşü alınmadan Emir Faysal, kendini Suriye kralı ilan ettirdi. Bu duruma Fransızlar Şam'ı işgalle cevap verdiler. Kral Faysal kaçmak zorunda kaldı. Eylül 1920'de Fransızlar Lübnan devletini kurdurdular ve Şam, Halep ve başka bölgeleri içine alan "Suriye Devletleri İttihadı" adıyla siyasi bir birlik meydana getirdiler. Her iki devlette uzun yıllar Fransız kontrolünde kaldı. Bu ittihada dahil olan Hatay halkı ise kendi arzusu ile 29 Haziran 1939'da Türkiye'ye katıldı. Araplar bu gelişmeyi kabul etmek istemediler ve halen bugün de Suriye'deki ders kitaplarında Hatay bölgesi (Antakya) Suriye hudutları içinde gösterilmektedir. İkinci Dünya Harbi esnasında ise Suriye'deki Almanya ile mütareke imzalamış olan Vichy hükümetini tutanlarla bu antlaşmaya karşı olan Fransız birlikleri arasında çıkan çatışmalara sahne oldu. İkinci Dünya Harbi'nden sonra hakimiyet tama-

men Araplara bırakılınca da ülkede huzur ortamı sağlanamadı. 1949'da iki ve 1954'te bir isyan oldu. Suriye Şubat 1958'de Mısır'la birleştiyse de bu çok kısa ömürlü bir birlik oldu ve bu ittifak Eylül 1961'de çözüldü. 1963'te Baas Partisi hakimiyeti ele geçirdi ve 1966'daki bir darbe sonunda Emin el-Hafız iktidarı ele aldı. Bugün Yakın doğuda bir zamanlar Sovyetler Birliği'nin en yakın dostu rolünde olan Suriye, Lübnan'ın içişlerine karışmaktadır. Irak'ta da Suriye'de de aynı ideolojiye sahip Baas partileri hüküm sürmelerine rağmen Bağdat'la Şam'ın arasında da sürtüşme mevcuttur. Suriye'de de bir hayli Türk yaşamaktadır.

Nüfusları 100 binden biraz fazla olan Türkler, Lazkiye ve çevresinde Halep ve çevresinde ve bir miktar da Hama ile Humus'ta bulunmaktadırlar. Ekseriyeti geçimini ziraatle temin ederler. Suriye rejimi son devirlerde Türklere kültürel faaliyetlerde bulunmaya imkân tanımamaktadır.

NOTLAR

H. Lammens-F Işıltan, «Suriye», *İA*, XI, s. 51-66.

C. Orhonlu, «Suriye Türkleri», *TDEK*, s. 1132-1139.

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM
DAĞILAN YUGOSLAVYA'DA TÜRKLER

Bugün burada kalan Türklerin sayısı belki 200 bin civarındadır. Kesin nüfusları hakkında maalesef güvenilir rakamlar elde etmek çok zor olduğu için biz bu 200 bin rakamını vermekle yetineceğiz. Bugünkü Yugoslavya toprakları, Türkleri ta Hunlar devrinden beri tanımış, başta Hunlar olmak üzere daha sonra Avarların, Tuna Bulgarlarının en son ise Osmanlılar'ın hakimiyeti altına girmişti. 1364 Sırp Sındığı zaferinden 1912-13 Balkan Savaşına kadar, takriben 5 asır Yugoslavya topraklarının büyük kısmı Türk hakimiyeti altında olduğu için buradaki Türk nüfusu da bir hayli idi. Fakat şimdiki durum oldukça değişmiştir. Türkler ufak bir azınlığı teşkil etmekten ileri gidememektedirler.

Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti

Daha önce Yugoslavya Krallığı şeklinde mevcut olan Yugoslavya bir müddet Alman işgali altında kaldıktan sonra İkinci Dünya Harbi'nden sonra bağımsızlığını kazanmıştı. Yugoslavya devleti resmen 23 Ağustos 1945'te bir sosyalist devlet olarak ilan edildi. Yüzölçümü 225.804 km^2. olup, nüfusu 22.352.000 (1981) ve başkenti Belgrad'tı. Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti kuzey-doğuda Macaristan ve Romanya, doğuda Bulgaristan, güneyde Yunanistan, güney-batıda Arnavutluk, kuzey-batıda İtalya ve kuzeyde Avusturya ile komşu idi. Batısında ise Adriatik denizi bulunmaktadır. Şeklen eski SSCB'ni andıran çok milletli Yugoslavya'nın Bosna-Hersek (Herzogovina), Makedonya, Slovenya, Sırbistan, Hırvatistan ve Karadağ (Montenegro) adlı altı ittifak cumhuriyeti bulunmaktaydı. Ancak Sırbistan'ın Voyvodina ile Kosova adlı muhtar ülkeleri bulunmaktaydı. Nüfus çoğunluğunu Sırplar'ın teşkil ettiği Yugoslavya'da Sırpça-Hırvatça, Slovence ve Makedonca resmi diller olarak sayılırlardı.

Ülkenin en yüksek organı olarak Federal Meclis (Savezna Skupşina)

sayılırdı. Bu meclis şu aşağıdaki 5 şuradan oluşmaktaydı: 1. Halklar şurası 2. Ekonomi şurası 3. Eğitim-kültür şurası 4. Sosyal ve sağlık şurası, 5. Siyasi şura. Bu şuraların ilkine her cumhuriyetten 20'şer ve her muhtar ülkeden 10'ar toplam 140 mebus kendi hükümetlerince tayin edilir. Kalan dört şuraya ise karışık bir sistemle 120'şer kişi seçilir. Ancak sonuncusu için her dört yılda bir seçim yapılırdı.

Nüfus

31 Mart 1971'de yapılan nüfus sayımına göre Yugoslavya'da çoğunluk % 39,7 oranla Sırplar'a aitti. Bundan sonra sırasıyla Hırvatlar (% 22,1) gelmekte idi. Aynı nüfus sayımında Türkler'in genel nüfustaki oranı % 0,6, başka bir ifade ile 120 bin civarında olarak verilmişti. Tabii ki bu oran 20 milyonluluk bir devlet içinde hiç denilecek kadar azdı.

Türk Nüfusu

Türkler 1683 Viyana Muhasarasından başarısız çıkınca birbiri ardından Avrupa'daki topraklarını kaybetmeye başlamışlardı. İşte Yugoslavya'daki Türk nüfusu da bu tarihten itibaren gerilemeye başladı. Bilhassa 1878'den sonra Bosna'dan 1912'den sonra ise Kosova vilayeti, Novi Pazar ve Makedonya sancaklarından göç eden Türkler'in sayısı bir hayli artmıştı. Osmanlılar döneminde yapılan nüfus sayımları millete göre değil de dini inanca göre yapıldığından ve Türkler de diğer Slav müslümanları ile birlikte müslüman nüfus içinde mütalaa edildiğinden o devirdeki rakamlar hakkında kesin bir şey söylemek hayli zor olmaktadır.

Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti kurulduktan sonra 1953'te yapılan nüfus sayımına göre o tarihte 260 bin Türk bulunuyordu. Bu Türkler Makedonya (Yugoslav Makedonyası) nüfusunun % 15,6'sını ve Kosova vilayetinin % 4,3'ünü teşkil ediyorlardı. 1971'de bu oran % 6,5 ve % 1'e düşmüştü. Türkler'in nüfuslarının azalmasında en mühim etkeni büyük sayıda Türkiye'ye göç teşkil etmektedir. Resmi bilgilere göre 1961 yılına kadar 183 bin ve 1971 yılına kadar ise 129 bin Türk göç etmişti.

Bugün Türkler topluca Kosova Muhtar bölgesinin Priştina, Dragaş ve Makedonya'nın Üsküp (Skopje), Bitola, Gostiva, Devar, Kiçevo, Kruşevo gibi şehirlerinde yaşamaktadırlar. Üsküp'teki Türklerin sayısı 30 binin üzerindedir.

Bugün Yugoslavya'daki Türkler'in sayısını tesbit etmek oldukça zordur. 1971 nüfus sayımına göre, Yugoslavya'da müslümanlar 1.728 bin, Arnavutlar 1.309 bin, Türkler ise 129.000 idi. 1981 nüfus sayımına göre ise ülkede 140.000

Türk mevcut olup, 100.000'i Makedonya'da 12.500 Kosova Muhtar bölgesinde diğerleri Sırbistan ile Bosna-Hersek'te yaşamaktaydılar. Yugoslavya'nın parçalanmasından ve 1992'de Bosna-Hersek'te patlak veren Sırp katliamından sonra bir milyon üzerinde insan başka bölgelere (bir kısmı Türkiye'ye) göç etti. Dolayısıyla demografik veriler de karmakarışık oldu ve sıhhatli bir bilgiden mahrumuz.

Eğitim ve Kültür

Türkler'in sayıca daha çok olduğu 1959/60 ders yılında Yugoslavya'da 50 (40'ı Makednoya) Türk ilkokulu ve 3 lisesi ve bunların 27 bin talebesi mevcuttu. Şimdi bu sayı oldukça azalmıştır. Yugoslavya'daki Türkler için üç günde çıkan *Birlik* gazetesi, aylık çocuk dergileri *Sevinç* ve *Tomurcuk* ve aylık san'at dergisi *Sesler* yayınlanmaktadır. Tabii ki, bu gazete ve dergiler rejimin doğrultusunda yayında bulunurlardı.

20 Mart 1990'nda Gilon'da (Kosova) "Türk Halk Demeği" ve Kosova'da "Türk Demokratik Birliği" adlı birbirine rakip teşkilatlar kurulmuştur. Bu yöredeki Türkler Arnavutluk milliyetçiliğinin baskısı altındadırlar. Makedonya'da 100.000 kadar Türk mevcutsa da onlar da çevrenin baskısı altındadırlar.

Kısacası Yugoslavya'daki Türkler çok ufak bir azınlığı teşkil eden ve herhangi bir politik ağırlığı olamayan bir topluluğu teşkil ederler. Yugoslavya'nın dağılmasından sonra çıkan kanlı çatışmalar nedeni ile gelecekleri meçhuldür.

NOTLAR

K.F. Cviic, «Yugoslavia's Moslem Problem», *WT*, sayı 3, (1980), s. 108-112.

R. Grulich, «Der türkische Volksgruppe in Yugoslavien», *MT*. I, (1975), s. 22-34.

H. Günther, «Erste Ergebnisse der Volkszaehlung in Jugoslawien 1981», *O*, sayı 4, (1982), s. 322-324.

WN, (9 Mayıs 1978).

«Jugoslavien», *B*, IX, s. 544-551.

W.P. Robinson, (der.), «Selected Demokraphic and Economic Data on Eastern Europe», *RFE* Research, (29 Nisan 1977).

Ş. Yücelden, «Yugoslavya Türkleri», *TDEK*, s. 1086-1098.

T.Vardar, «Yugoslavya Türkleri», *Yeni Forum*, XIII, sayı 274 (Mart 1992).

P.Moore, «The Minorities Plight Amid Civil War», *Report on Eastern Europe*, II, sayı 50 (13 Aralık 1991), s. 29-30.

\

ONDOKUZUNCU BÖLÜM
YUNANİSTAN TÜRKLERİ

Yunanistan'da yaşayan Türkler başlıca Batı Trakya ile On iki adalarda yaşamakta olup nüfusları en fazla 150 bin civarındadır diye tahmin edilmektedir.

Yunanistan Cumhuriyeti

1971 nüfus sayımına göre 8.769.000 nüfusa sahip olan Yunanistan'ın yüzölçümü 131.944 km^2.dir. Başkenti Atina'dır. Yunanistan doğudan Türkiye, kuzeyde Bulgaristan, eski Yugoslavya ve Arnavutluk ile komşudur. Güney ve doğusunda Akdeniz bulunmaktadır. Balkan ülkeleri arasında Türkiye gibi çok partili demokrasi ile yönetilen Yunanistan'ın azınlıklar konusunda tek Türkiye ile değil Yugoslavya (Makedonya), Arnavutluk ve Bulgaristan'la da problemleri mevcuttur. Yunanistan dağlık bir coğrafi yapıya sahiptir. Kara sularının yüzölçümü 23.096 km^2 olup içinde irili ufaklı 166 ada bulunmaktadır. Bu adalann bazıları Türkiye'den çıplak gözle bile görülmektedir. Bu adalar arasında en büyüğü Girit olup, 8.331 km^2 yüzölçümüne ve 457 bin nüfusa sahiptir (1971). Yunanistan'ın 9 milyona yaklaşan nüfusunun 2,5 milyondan fazlası başkent Atina ve civarında yerleşmiştir.

Türk Nüfusu

XIV. y.y.'ın sonunda ve XV. yy.'ın yansında tamamen Osmanlı hakimiyeti altına giren Yunanistan ancak 1828'de bağımsızlığını kazanmıştı. O tarihten 1922 yılına kadar Osmanlı ve daha sonra Türkiye aleyhine topraklarını genişletmekle meşgul oldu. İşte şimdi Türkler'in başlıca yerleşim yeri olan Batı Trakya'da 560 yıl Türk hakimiyeti sürmüştü. 1922 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan mübadele antlaşması ile 1.200.000 Türk Yunanistan'dan Türkiye'ye, 1.300.000 Rum da Türkiye'den Yunanistan'a göç ettirildi.

Yunanistan'ın Batı Trakya (Mesta Karasu ile Meriç arasındaki bölge) bölgesinin yüzölçümü 8.758 km^2 olup, 1971 yılında 329.583 nüfusu mevcuttu. Bu bölgede sırasıyla Gümülcine (Komotini), İskeçe (Ksanti) ve Dedeağaç (Aleksandropolis) adlı üç vilayeti bulunmaktadır. İşte Türkler'in büyük çoğunluğu da bu vilayetlerde yaşamaktadırlar. Bunun dışında Dimetoka ve Sofu'da da bir hayli Türk nüfusu bulunmaktadır. Türkler'in yaşadıkları ikinci mühim yerleşim bölgesini Rodos'la İstanköy (Kas) adaları teşkil eder. Rodos'un nüfusunun % 15'ini teşkil eden Türkler Batı Trakya'dakilerden daha kötü izole edilmiş durumdadırlar.

Eğitim ve Kültür

Yunanistan'daki Türklere millî olmaktan ziyade dinî haklar tanınmıştır. Bugün Batı Trakya'da 300 kadar camî mevcuttur. İlkokulların dışında 2 orta ve iki dinî (el-Reşadiye ve el-Hayriye) okul mevcut bulunmaktadır. Bunun dışında Türk gneçleri yüksek eğitimi Yunanca yapmak zorundadırlar.

Basın yayın hayatı çok canlı olmuştur. Bilhassa İskeçe ile Gümülcine iki merkez rolünü oynamışlardır. Gazeteler devamlı yayınlanamamışlarsa da biri kapanınca bir ikincisi intişar etmişti. Bu da Batı Trakya Türkleri'nin Türk basınına ilgisini yansıtması bakımından çok mühimdir. Türkler'in ufak çapta da olsa politik bağımsızlık kazanmak için gayretleri olmuş ve çok kısa süreler olsa da bir takım haklar elde edebilmişlerdir. Fakat Türkler'in her fırsatta Türkiye'ye göçleri neticesinde Yunanistan'daki Türk nüfusu gittikçe azalmaktadır.

Son yıllarda Yunanistan'daki Türklere karşı çeşitli baskılar uygulanmaya başlanmış, bir takım hakları kısıtlanmıştır. Eğitim, seyahat, mal-mülk edinme ve hatta dinî haklarına çeşitli bahanelerle kısıtlamalar getirilmektedir. Bu hareketler Papandreu ve hükûmetinin Türk düşmanı politikası ile daha da kuvvetlenmiştir. Resmî şahıslar da hükûmetlerinin felsefesi doğrultusunda Türk azınlığına çeşitli baskıları rahatlıkla uygulama imkânına kavuşmuşlardır.

Kısacası Yunanistan'ın genel nüfusunda ancak % 1.5'luk bir paya sahip olan 150 bin kadar Türk azınlığı Yunan-Türk münasebetleri gerginleştikçe daha fazla sıkıntı ve baskıya maruz kalan bir topluluk görünümendedirler.

NOTLAR

K.Ş. Balıbey, *Batı Trakya Türk Devleti*, İstanbul 1979. *Human Rights Violations in Western Thrace.*

R.Grulich, «Die türkische Minderheit in Griechenland», *MT*, III, (1977), s. 83-88.

M.A. Keteni, «Muslims in Greece», *Human Rights Violations in the Western Thrace*, s. 10-18.

C. Orhonlu, «Yunanistan Türkleri», *TDEK*, s. 1099-1104.

B.Oran, «The İnhanlı Land Dispate and the satutus of the Turks in Western Thrace», *JIMMA*, V, sayı, (1984), s. 360-372.

YİRMİNCİ BÖLÜM
ROMANYA TÜRKLERİ

Romanya Türkleri denilince akla üç Türkî gurup, Anadolu ile Kırım Türkleri ve Gagauzlar gelir. Bunlara, bilhassa Kırım Türklerin Doburca Türkleri veya Tatarları da denilmektedir. Bugünkü sayılan hakkında kesin bilgiler olmamakla birlekte 100 bin civarında diye tahmin edilmektedir.

Romanya Cumhuriyeti

İkinci Dünya Harbi'nden sonra krallık lağv edilmiş ve 6 Mart 1945'te Sosyalist Romanya devleti kurulmuştu. Yüzölçümü 237.500 km^2 olup, nüfusu 22.760.449'dir (1992). Başkenti Bükreş (Bukarest)'tir. Nüfusun % 89,4'ünü Romenler teşkil eder (20.353.980). 1977 ile 1992 yılları arasında nüfus 1.200.539 artmış ve 15 yıllık artış % 5,6 olmuştur. Ülkede en büyük azınlığı % 7,1 (1.620.199) oranı ile Macarlar oluşturur. Bu ikisinin dışında Alman, Çingene, Ukrain, Rus, Sırp, Hırvat, Sloven, ve Türk azınlıklar bulunmaktadır. 1991'de Romanya'da sosyalist rejim ortadan kalkmıştır.

Türk Nüfusu

Romanya'da Türkler'in meskûn olduğu Dobruca bölgesi V. yy.'dan itibaren sırasıyla Hun, Avar-Hazar, Peçenek, Bulgar, Uz ve Kuman gibi Türk boylarının hakimiyeti altına girmişti. 1471'de ise kesin olarak Osmanlı topraklarına dahil edildi. Kuzey Dobruca (Köstence ve Tulça sancakları) Berlin muahedesi (1878) ile Balkan harbinden (1913) sonra ise Güney Dobruca Romanya'nın hakimiyeti aluna girdi. 1920 nüfus sayımına göre Dobruca'da 222.480 Türk bulunuyordu. 1930'da ise 145 bin Anadolu, 22 bin Kırım Türkü ve 105 bin Gagauz, yani toplam olarak 275 bin Türkî bulunuyordu. Bu Türkîler'in sayısı bir haylisinin Türkiye'ye göç etmesi ve 1940'ta Besarabya'nın Sovyetler Birliği'ne Güney Dobruca'nın Bulgaristan'a verilmesi neticesinde (175 bini Sovyet 150 bini Bul-

gar vatandaşı oldu) Romanya'daki Türkîler'in sayısı bir hayli azaldı. 1956 resmi nüfus sayımına göre 20.469 Tatar (Kırım Türkü) ve 14.329 Türk (Anadolu Türkü) bulunuyordu. Bir araştırmacıya göre ise 1965 yılında Kuzey Dobruca'da 50 bin, Güney Dobruca'da 150 bine kadar Türk bulunmaktaydı. Aynı araştırmacıya göre Gagauzların sayısı ise 200 bin civarındaydı. 1992 nüfus sayımına göre Türkler 29.933 ve gene Türkî asıllı Tatarlar 24.649 nüfus ile toplam 54.582 nüfusa ulaşmış gözükmektedirler.

Azınlıkların nüfuslarının ne kadar gerçekçi olduğu meselesi tartışmalıdır. Bilhassa ülkedeki Macar azınlığın 1977 nüfus sayımı neticelerinin yanlış olduğu iddiası ve 1992 nüfus sayımından sonra da sayımın yapılış usulüne olan itirazları bazı şüpheleri doğurmaktadır. Çingeneler de (Roman) aynı iddialarda bulunmaktadırlar. Buna rağmen Romanya'nın Türkî nüfusunun 100 bine ulaşmadığını söyleyebiliriz.

Kültür ve Eğitim

Romanya, Türklere ancak 1912'den sonra siyasi ve kültürel haklar tanımıştı. İşte bu haklar çerçevesinde merkezi Kötence'de olan başmüftülük ve Silistre, Pazarcık ve Tulça sancak merkezlerinde de müftü ve kadılıklar kuruldu. Romanya'da ilk Türkçe gazete 1888 yılında yayınlanan *Dobruca Gazetesi* olmuştu, bundan sonra yayın hayatı 1941'e kadar sürmüş ve değişik gazete ve dergiler çıkmıştır. Bunlar arasında en uzun ömürlülerinden biri 1930 ile 1941 yılları arasında çıkan Kırım Tatarları'nın *Emel* dergisi idi (Bu dergi 1961'den itibaren Türkiye'de çıkmaya başladı ve halen de yayın hayatını sürdürmektedir). Türkler yayın faaliyetlerinin dışında değişik dernekler de kurmuşlardı. Bütün bu faaliyetler İkinci Dünya Harbi'nde ve ondan sonra Romanya'da sosyalist bir rejim kurulunca tamamen durdu. Romanya burada kalan Kırım Türklerini Romenleştirmek için çeşitli tedbirler almaya başladı. Son on yılda Tatar kökenli Türkloglar "milliyetçilik" yapmakla suçlanarak ilim yuvalarından uzaklaştırıldılar. Bu nevi suçlamalar başka meslekteki Türkîler'e karşı da kullanılmaya başladı. Kısacası Romanya'daki Türklerin belki adları değiştirilmemekte, fakat günlük yaşayışlarına büyük baskılar uygulanmaktaydı. Ancak sosyalist rejimin 1990'larda yıkılmasıyla azınlıklar daha rahat nefes almaya başlamışlardır.

NOTLAR

R. Gralich, «Die Türken in Rumaenien», *MT*, I. (1975), s. 105-112.

K.H. Karpat, Ottoman Urbanism: The Crimean Egigration to Dobruca ant the Foundation of Mecidiye»

1856-1878, *IJTS*, III/I (1984/85), s. 1-25.

«Rumeanien», XVI, s. 223-231.

M.Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara 1966.

M.Ülküsal, «Romanya Türkleri» *TDEK*, s.1082-1085.

Michael Shafir, «Preliminary Results of the 1992 Romanian Census», *RFE/RL Research Report*, I, sayı 30 (24 Temmuz 1992), s. 62-68.

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM
BULGARISTAN TÜRKLERİ

1984-1985 yılları Bulgar hükümeti için bir yüz karası, Bulgaristan Türklüğü için de acı bir matem olarak kalacaktır. Modern dünya tarihinde milletler Bulgar hükümetinin sayesinde yeni bir uygulamaya şahit oldular. Bu uygulama da bir milleti, yani Türkleri tamamen ortadan kaldırmaya yönelikti. Moskova bile bu kadarına cesaret etmemişti. Fakat Sofya ne kendi halkından ne dünya kamu oyundan çekindi ve Türkleri bir-iki yıl içinde zorla isimlerini değiştirerek (Bulgarlaştırarak) en basit insan haklarına bile ehemmiyet vermediğini gösterdi. Tabii ki, bu acı olay dinmemiş ve akisleri bugün de devam etmekte ve yarın da edecektir. 1990'da sosyalist rejim yıkılınca Sofya Türklere karşı haksız uygulamasından vazgeçti.

Bulgaristan Cumhuriyeti

Bugünkü Bulgaristan toprakları ta V. y.y.'dan X. yy.'a kadar değişik Türk boylarının hakimiyeti altında kalmıştı. En son olarak da burada bugünkü Bulgar milletine ve devletine isim veren Tuna Bulgarları hükümran olmuşlardı.X. yy' ın sonlarına doğru Bulgar hanları Bizans'ın da etkisi ile Ortodoks'luğu kabul edince buradaki Slav ve Bizans tesiri çok arttı ve hakim Türk zümresi kendi benliğini kaybetti.Bundan sonraki 2-3 asırlık boşluk döneminden sonra ise 1393 yılında Bulgaristan bu sefer müslüman Türk (Osmanlı) yönetimi altına girdi.Bu bölge Anadolu'dan getirilen göçmenlerle yeniden Türkleştirilmeye başlandı. Bu hakimiyet 1878 Berlin muahedesine kadar yani beş asıra yakın bir devre sürdü. Berlin antlaşması ile Tuna vilayetinin beş sancağı üzerinde Muhtar Bulgar Prensliği kuruldu. Aynı antlaşmaya göre Edime vilayetinin Filibe (Plovdiv) ve İslimye (Sliven) sancakları üzerinde de Doğu Rumeli vilayeti kurulmuştu. Bu vilayet de 1885'te Bulgaristan'a katıldı. 1912-1913 Balkan Savaşı'nın sonunda Bulgaristan Batı Trakya ile Rodoplar bölgesindeki dokuz Türk ilçesini de kendi

topraklarına kattı.Bulgaristan Berlin antlaşması ile 63.000 km^2.bir toprağa sahipken, 1895'te bunu 96.000 km^2'ye 1913'te 110.000 km^2 çıkarmayı başardı. En son olarak ise İkinci Dünya Harbi'nde Romanya'dan Güney Dobruca' yı kendi sınırları içine kattı. Bugünkü günde Bulgaristan'ın yüzölçümü 110.928 km.^{2}dir.

Önce krallıkla idare edilen Bulgaristan İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Romanya gibi Sovyetler Birliği'nin güçlü tesiri altında sosyalist sistem kurdu (8.9.1946). Buradaki sosyalist sistem belki Romanya ve Sovyetler Birliği'nkinden daha katıydı. Başkenti Sofya ve belli başlı şehirleri Filibe, Varna, Ruse ve Burgaz'dır. 1975 istatistiklerine göre nüfusu 8.730.000 olup, 1 Aralık 1965'te Bulgarın nüfusu % 88,2'yi Türkler'in ise % 9,1'i teşkil ediyordu.

Türk Nüfusu

1877-78 Osmanlı-Rus Harbine kadar Bulgaristan'daki Türk nüfusu büyük bir yekûn tutuyordu. Fakat bundan sonra denge Türkler aleyhine bozuldu, Türkler büyük sayıda göç etmeye başladılar. Bu göçlerde, 350.000 Türk çeşitli sebeplerden öldü. Bulgaristan'da Türkler ana dilleri ve dinlerine göre Türk ve müslüman olarak ayrılmaktadır. Müslünlar içine gene Türkî olan Tatarlar, Pomaklar ve müslüman Çingeneler dahil edilmişti. Buna göre Türk ve müslüman nüfus aşağıdaki değişimi göstermişti:

Resmi Bulgar sayımlarına göre

Yıllar	Türk nüfusu	Müslüman nüfusu
1887	603.331	676.215
1926	577.555	825.774
1934	618.268	821.298
1940	705.000	910.000
1949	850.000	1.170.000

Bu rakamlar Bulgar yöneticilerini bazı tedbirler almaya yöneltti ve 1948 ile 1950 yıllarında müslümanları eritmek gayesi ile zorunlu bir yerden diğer bir yere nakledilmeye başlandı. Meselâ 1948 yılının Haziran'ında Rodop bölgesindeki Türkler 50 katara yüklenerek Dobruca'ya; 1949 yılının Ekim'inde Mestanlı, Kosukavak ve Darıdere'deki Türkler 28 katara doldurularak ülkenin kuzeyine; 1950 yılının Eylül'ünde Kosukavak'taki Türkler 63 katara zorla yüklenerek Troyan, Razgard ve Şumnu havalisine sürüldüler. Bu sürgünler "iş, kalkınma ve gelişme" adına yapılmakta olup, gençler ailelerinden koparılarak Bulgar gençleri arasına katılmakta idi. Rodop ve Deliorman bölgesinden zorla alınan Türk gençleri hemen hemen hiç Türk nüfusu olmayan Sofya, Burgaz ve

Kayacık (Dimitovgrad) şehirlerinde yerleştirildiler. Türk ve müslümanları eritmek için bu tedbirleri kâfi görmeyen Bulgar yönetimi 1950 ile 1951 yıllarında 156 bin Türk'ü Türkiye'ye göç ettirdi. Fakat iş gücü kaybı korkusu ile bu uygulamadan ani olarak vazgeçildi. Zaten isim değiştirerek, Türkçe konuşmayı yasaklayarak yapılan Bulgarlaştırmanın ardında da aynı korku yatıyordu olsa gerek. Rejimi korkutan ikinci husus ise Türk ve müslümanların sayısının % 10 limitine yaklaşarak ülkede etkili bir hale gelmesinden de kaynaklanmaktadır. Mesela 1965'te 8.760.000 olan genel nüfusun % 9,1'ni, yani 797.160'nı Türkler teşkil ediyordu

Bulgaristan'ın nüfusunun 1/4'ni azınlıklar teşkil eder. Dolayısıyla da 1992 yılında da Bulgar yönetiminin iç politikasının en ciddi meselesini azınlıklar, bilhassa Türkler teşkil etti. Çünkü ülkenin huzuru hükümetin yabancı aleyhtarı akımları kontrolüne ve azınlık haklarına hürmet etmesine bağlı olacaktır.

Bulgaristan'ın takriben 9 milyonluk nüfusunun yaklaşık olarak % 10-15'ni Türkler teşkil etmektedir. Son istatistik verilere göre 1989 yılında Bulgaristan'ın nüfusu ancak 6.000 kişi artmıştır. Bu ise her 1.000 kişide 0,75'lik bir artış oranına tekabul eder. 1990 yılının Haziran'ında yapılan ilk serbest seçimlerde 6.976.620 seçmen mevcut olup, Türkler % 6,6'lık bir oy potansiyeli ile 400 kişilik parlamentoya 24 milletvekili seçtirebilmişlerdir. Bulgaristan'ın nüfusundaki bu olağandışı gelişmede çok kişinin ülkeyi terketmesinin de rolü vardır. Avrupa topluluğunun raporlarına göre 300.000 Bulgar vatandaşı illegal olarak İspanya'da çalışmaktadır. Son yıllarda Almanya, Kanada, İsveç, Avusturya gibi ülkelere göçler başlamıştır. 1984'de başlayan Bulgarlaştırma hareketinden sonra 350 binin üzerinde Türk Türkiye'ye sığınmışsa da 200 bin kadarı tekrar geri dönmüştür. Bazı veriler Bulgaristan'daki Türklerin genel nüfustaki oranlarını % 8,4 olarak göstermektedir. Bu durumda 1990'da Türkler 760.000 civarında olmaları gerekirdi. Fakat daha doğru oran % 10'dan aşağı olamayacağına göre bugün Bulgaristan'da 900 bin % 15 oranında iseler 1.220.000 civarında Türkün olması icap etmektedir.

Bunun dışında kendilerine "Roma" diyen ve genel nüfusta % 6'lık orana sahip çingenelerin islâm dinine bağlı olan 180.000'ni Türkçe konuşmakta olup, kendilerini Türk kabul etmektedirler.Bunların dışında Türkî asıllı bir miktar Gagauz ve Kırım Tatarı da Bulgaristan'da yaşamaktadır. Türklerin genelde kırsal kesimde yaşamaları ve gelenekleri nedeniyle doğum oranları yüksektir. Mesela, 1974 yılında yıllık nüfus artışı Bulgarlarda binde 6 iken Türkler'de bu oran binde 18'e ulaşıyordu. Kısacası Türkler ileri de Bulgaristan'ın en mühim millî azınlığı durumunda olacaklardır.

Bulgarlaştırma

Bulgaristan'da Türkler'e karşı uygulanan baskılar burada sosyalist hükümetin iktidara geçmesinden sonra da devam etmiştir. 1946'da çıkarılan bir kanunla Türk cemaatine ve vakıflara ait 2 bini aşkın Türk azınlık okulları devletleştirilmişti. 1951-1952 ders yılında Türkçe okutulan derslerin oranı 1/3'e indirilmiş, 1959'da ise Türk azınlık okullarının hepsine son verilmişti. 1960'tan itibaren Türk çocuklarına haftada birkaç saat Türkçe dersi verilmesine müsaade edilmesine de 1974'te vazgeçilmişti.

Bulgaristan'daki yeni rejim 1949 ile 1955 yıllarında uyguladığı devleştirme politikası ile bilhassa Türk çiftçisine büyük darbe vurulmuştu. Müslümanların çoğunluğunu ufak çiftçiler teşkil etmekte idi ve bu devletleştirme politikası neticesinde işsiz kalmışlar devlet çiftliklerinde çobanlık, çöpçülük v.s. gibi alışmadıkları işleri yapmak ve az maaş almak zorunda bırakılmışlardı.

Bulgar hükümeti yukarıda sayılan bütün tedbirlere rağmen müslüman ve Türk problemini çözememişti. Bunun üzerine bu problemi hal etmek için hukuki bir kılıf arandı ve 1985'in sonunda tamamlanan Bulgarlaştırma kampanyası başlatıldı. Bu uygulama için gerekli hukuki kılıf şu idi:

Bulgarlaştırmanın Hukuki Kılıfı

Bulgaristan Bakanlar Kurulu'nun 56/1978 sayılı kararnamesi ile 1 Ocak 1981'den başlayarak Bulgar vatandaşlarına yeni kimlikler (nüfus cüzdanı) verilmeye başlandı. Kimlikleri değiştirme işlemlerinin 21 Aralık1985'te tamamlanması gerekiyordu. Eski kimlikleri yenileri ile değiştirmede doğum yıllarına göre bir düzenleme getirildi. Buna göre 1958 ile 1964 doğumlular 1981'de, 1949 ile 1957 doğumlular 1982'de, 1940 ile 1948 doğumlular 1983'te, 1930 ile 1939 doğumlular 1984'te ve 1930'dan önce doğanlar 1985 yılında yeni nüfus cüzdanlarını alacaklardı. Esasta bu plan programa uygun olarak uygulandı, fakat Türkler'in nüfus kağıtları değiştirilirken kuvvetli bir reaksionla karşılaşıldı.

Çünkü yeni kimliklerde (1965 yılında dağıtılan kimliklerde olduğu gibi) milliyet hanesi mevcut değildi, ancak vatandaşlık hanesi bulunuyordu. Yani önceden Bulgaristan vatandaşlarının kimliklerinde onların hangi milletten olduklarını anlamak mümkündü. Bulgar yönetimi bu uygulama ile Bulgaristan'daki herkesi milliyeti ne olursa olsun Bulgar yapma imkanını elde etti. Yani yeni kimlikler verilirken bunlarda kolaylıkla isim değişikliği (Bulgar adı takma) imkanını da elde edilmiş oldu.(tive obslujvane na naselenieto; Vatandaşlık tasdiki için ortak sistem ve halkı idari olarak gözetme) adı verilen ortak kayıt sistemi ile yeni kimlik alanların tekrardan değişik bir nüfus cüzdanı alma-

ları da ortadan kaldırılmış oldu.

Kısacası yukarıda belirtilen hukuki kılıf hazırlandıktan sonra yeni kimlik dağıtımı sistemli olarak uygulanmaya başlandı. Başta bu uygulama nüfusları az olan azınlıklar üzerinde tatbik edildi. Hatta bundan öncede müslüman Pomakların adları Bulgar adları ile değiştirilmişti. 1981 ile 1983 yıllarında Türkçe konuşan müslüman çingenelerin adları değiştirildi. 1984'ün yaz aylarında ise Tatar, Arnavut gibi Türk ve müslüman topluluklarının adları Bulgar adlarıyla değiştirildi. 1984 sonbaharında ise sıra Türkler'e gelmişti ve bu uygulamaya ülkenin güneyinde başlandı. Kocaali, Mestanlı, Eğridere, Dandere bölgeleri yasak bölge ilan edilerek, silahlı kuvvetler tarafından çevrildi. Her kasabaya, her köye, her Türk evine baskınlar düzenlenerek her aile reisine önceden bastırılmış dilekçeler verildi. Bu dilekçe formlarında adlarının Bulgar adları olarak nüfusa geçirilmesi isteniyordu. Bu formları imzalamak istemeyenler dayaktan geçirildi, işkenceye tabi tutuldu, hücrelere kapatıldı ve hatta öldürüldü.

1984 sonuna kadar güney Bulgaristan'da Kırcaali, Mestanlı, Dandere, Eğridere ve Hasköy yörelerinde 129 bin Türk'ün adı Bulgar adları ile değiştirildi diye tahmin edilmektedir. Bugüne kadar toplam olarak Kırcaali'de 213 bin, Hasköy'de 120 bin Türk'e zorla Bulgar adları verildi. Bulgar hükümeti bu uygulamayı her türlü direnişe rağmen son Türk ferdine Bulgar adı takana kadar devam etmeye kararlı olduğunu göstermişti. Ancak 1990'da rejim değişikliği bu insanlık dışı uygulamayı durdurdu.

NOTLAR

Ankara Üniversitesi Bulgaristan'daki Türkler Semineri, Ankara 1985.

Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Derneği, Bulgaristan'da Türk Soykırımı (bildiri), (24 Eylül 1985).

Bulgaristan'da Türk varlığı, Ankara 1985.

Bulgarien, *B S*, III, s. 434-443.

E. Krepiev, «Turkologie in Bulgarien», *MT*, III (1977), s. 89-92.

W.F. Robinson, «Selected Demokraphic and Economic Data on Eastern Europe», *RFE Research*, (29 Nisan 1977).

B. Şimşir, *Rumeli'den Türk göçleri*, I, Ankara 1968.

«Bulgaristan Türkleri», *TDEK*, s. 1070-1081.

Türk Basınında Bulgaristan Türkleri, Ankara 1985.

Umtausch der Personalausweise, WDS (1980), sayı 12, s. 283.

D.M.Peryy, «Minorities and Bulgarian Nationalism», *Report on Eastern Europe* II, sayı 50 (13 Aralık

1991), s. 5-8.

R. Nikolaev, «Results of the National Elections», *Report on Eastern Europa*, I sayı 26 (19 Ocak 199:), s. 16-18.

S.Simomov, «The Gypsies A Re-Emerging Minority» *Report on Eastern Europa*, I, sayı 21 (25 Mayıs 1990), s. 12-16.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM
DÜNYADAKİ DİĞER TÜRKLER

Buraya kadar saydığımız Türkîler'in hepsi de değişik ülkelerin vatandaşlığına sahip olan soydaşlarımızdı. Şimdi size bir kaç kelime ile Türkiye dışında olmalarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türklerden bahsedeceğiz. 1960'lı yıllarda Batı Avrupa'nın değişik ülkelerine esas olarak bu ülkelerde çalışmaya giden Türkler'in sayısı bugün 2 milyon civarındadır. Bu Türk vatandaşları başta Federal Almanya olmak üzere Fransa, Hollanda, Belçika, Avusturya, Danimarka ve İsveç gibi Batı Avrupa ülkelerine yerleşmiş durumdadırlar. Bunların bir kısmı kati dönüş yaparak yeniden Türkiye'ye yerleşmekle beraber, yeni gidenlerle bu ülkelerdeki Türkler'in sayısı pek değişmemektedir. Bu Türkler hür ve demokratik ülkelerde çalışmalarına rağmen hiç şüphesiz başta bulundukları ülkelere uyum sağlamak üzere değişik zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Ekonomik sebeplerle Türkiye'den ayrılan ve bu Batı Avrupa ülkelerinde kök salmaya başlayan Türkler'in belli başlı sorunları ağır işlerde çalışmaları, dil, inanç ve gelenek farklılığı sebebiyle meydana gelen problemler ve bulunduklan topluluklarda ön yargı ve anlayışsızlıkla karşılaşmaları şeklinde özetleyebiliriz. Bu ülkelerde doğan Türk çocuklarının eğitim meseleleri genellikle çözülmemiştir. Bu çocuklar bulundukları ülkelerdeki değişik eğitim sistemleri içinde kendi kültür ve dillerine yabancılaşmaktadırlar. Dolayısıyla da ebeveyni ile Türkiye'ye dönmek zorunda kalan bir çocuk (bilhassa ileri yaştakiler) büyük ihtimalle Türkiye'deki çevresine uyum gösterememekte ve hatta bunalıma düşmektedir. Batı Avrupa ülkelerindeki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkler aslında o ülkeler tarafından ancak iş gücü olarak değerlendirilmektedirler, bulundukları ülkelerin vatandaşları ile aynı vergiyi ödedikleri halde realitede aynı haklardan yararlanamamaktadırlar. Kısacası Batı Avrupa ülkeleri kendilerindeki yabancı işçilerden

belli bir süre yararlanmaktan başka bir şey düşünmemekte eninde sonunda bunları Türkiye'ye geri yollayacaklarına inanmaktadırlar.

FEDERAL ALMANYA CUMHURİYETİ'NDEKİ TÜRKLER

Batı Avrupa ülkeleri arasında Federal Almanya 1960'lı yıllardan sonra Türkiye Türkleri'nin yurt dışında en fazla yerleştiği ülke durumuna gelmişti. Buna ilk sebep ekonomisi süratle gelişmekte olan Almanya'nın iş gücüne olan talebinin artması, ikincisi ise Türkiye'deki yoğun işsizlikti. Batı Almanya 1960'lı yıllarda büyük ekonomik hamle yaparken kalifiye olmayan eleman ihtiyacını kalkınmakta olan ülkelerden sağlama yoluna gitmiş ve böylece başta Türkiye olmak üzere Yugoslavya, Yunanistan, Portekiz, İspanya ve hatta İtalya'dan da yabancı işçiler getirilmişti. Tabii ki, bu işçiler bir müddet sonra kendi eşlerini, çocuklarını yanlarına aldırmaya başlamışlar ve Almanya'da da yeni çocukları dünyaya gelerek büyük bir yabancı nüfusu oluşmuştu. Aslında tarihinin hiçbir döneminde yabancılarla yaşamaya alışmamış Alman milleti (Hitler dönemini bu hesaba katmıyoruz. Çünkü o devirde Almanya'daki yabancıların ekseriyetini Alman toplumu ile temasta tutulmayan harp esirleri veya "Ostarbeiter" adıyla anılan bir nevi esir işçiler teşkil ediyordu) için resmi tabiri ile "Aslaendische Arbeitnehmer" veya halk arasındaki yaygın tabiri ile "Gastarbeiter"ler Almanya'nın ekonomisine bir hayli faydalar sağlamakla birlikte, kendileri ile birlikte bir takım sosyal problemleri de getirmişlerdi. 1980'li yılların başında ise Almanlar arasında işsizlik artarak 2 milyon civarına dayanınca, halk ve bazı politikacılar aslında yabancılar Almanlar'ın tercih etmediği ağır ve pis işleri yapmalarına rağmen, işsizliğin sebebini yabancılarda görmeye başladılar. Neticede şimdi ülkedeki yabancı işçi sayısını azaltmak için bazı zorlayıcı ve bazı cezbedici tedbirler alınmaya başladı.

Almanya Federal İstatistik Müdürlüğü'nün 1987 yılı için verdiği rakamlara göre, Federal Almanya'da kayıtlı olarak 4.630.200 yabancı bulunmaktaydı. Bu 4.5 milyonun üstündeki yabancılar arasında Türkler 1.481.400 (1982: 1.580.700) nüfusla birinci sırayı almaktadırlar. Türkleri sırasıyla aşağıdaki topluluklar takip etmektedir: Yugoslavlar 597.600 (1982: 631.700), İtalyanlar 544.400 (1982: 601.600), Yunanlılar 279.900 (1982: 300.800), Avusturyalılar 177.000 (1982: 175.000), İspanyollar 147.100 (1982: 173.500), Polonyalılar 142.200, Hollandalılar 109.300 (1982: 109.000) ve Portekizliler 79.200 (1982: 106.000) Federal Almanya'daki belli başlı yabancıları teşkil etmektedirler. Federal Almanya'da bulunan Türkler'in % 56,8'ni (841.200) erkekler % 43,2'ni (640.200) kadınlar teşkil etmektedir. Bu Türkler'in Almanya'daki eyaletlere

göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Yabancıların federal eyaletlere göre dağılımı (1982-1987)

Federal eyaletin adı	Toplam yabancı sayısı (bin)		Alman nüfusa göre oranı		Türk nüfus (bin)	
	1982	1987	1982	1987	1982	1987
Schleswig-Holstein	94,5	87,5	2,0	1,9	39,2	31,5
Hamburg	172,6	181,0	3,7	3,9	57,7	55,1
Niedersachsen	300,6	289,5	6,4	6,3	109,4	94,5
Bremen	51,7	50,5	1,1	1,1	28,2	24,4
Nordrhein-Westhalen	1443,6	1401,7	30,9	30,3	555,5	517,0
Hessen	522,8	539,4	11,2	11.7	140,4	144,2
Rheinland-Pfalz	17,9	172,3	3,7	3,7	55,5	51,2
Baden-Wüttenberg	919,8	887,7	19,7	19,2	265,3	250,7
Bayern	709,7	716,1	15,2	15,5	220,0	197,6
Saarland	46,0	47,9	1,0	1,0	7,3	8,0
Berlin (Batı)	243,7	256,4	5,0	5,5	102,0	107,3

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere yabancıların en fazla bulunduğu Nordrhein-Westhalen eyaletinde Türkler'in sayısı yarım milyonu geçmiş durumdadır. Bunun dışında Türkler'in hemen her eyalette yabancı nüfusun yaklaşık 1/3'ni teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Federal Almanya'da bu kadar çok sayıda yabancının bulunması burada yabancı sorunu yerine "Türk sorunu"ndan bahsedilmesine yol açmıştır. Bu sorun bazı hallerde "Türk düşmanlığı" şeklinde de kendini göstermektedir. Bu düşmanlığın politikada da aksini görmekteyiz. Mesela 29 Ocak 1989'da Berlin Eyalet Meclisine yapılan seçimlerde açıkça yabancı (Türk) düşmanlığı yapan "Rebuplikaner Partei" (Cumhuriyetçiler Partisi) beklenmedik şekilde % 8'in üzerinde oy alarak parlementoya 11 mebus sokmuştur. Her ne kadar Batı Almanya'nın ileri gelen politik partileri bu gelişmeye esef bildirmişlerse de yabancıları ülkelerinde istemeyenlerin belli bir potansiyele eriştikleri bir gerçek olup, bunun da sosyal ve siyasi problemler doğurması beklenir.

Federal Almanya'daki Türkler'de tabii nüfus artışı gerek Almanlar'dan ve gerek diğer yabancılardan çok yüksek olmaktadır. Bu durum aşağıdaki tablodan daha iyi anlaşılmaktadır:

Türk nüfusunun yaşlara göre dağılımı (1982-1987)

Yaş	Yabancıların toplamı (bin)		Yabancı nüfus içindeki oranı		Türk nüfusu	
	1982	1987	1982	1987	1982	1987
6'dan ufak	400,0	323,4	8,6	7,0	194,9	153,3
6-10	328,2	260,7	7,0	5,6	159,5	121,2
10-15	387,4	368,7	8,3	8,0	186,3	169,8
15-18	217,9	236,5	4,7	5,1	109,8	109,9
18-21	227,2	234,1	4,9	5,1	106,1	97,8
21-35	1362,2	1249,1	29,2	27,0	331,9	354,7
35-45	959,5	947,1	20,6	20,5	331,0	232,1
45-55	502,1	630,5	10,8	13,6	139,9	197,9
55-65	182,3	254,2	3,9	5,5	17,5	39,7
65'ten yukarı	99,9	125,8	2,1	2,7	3,8	5,0

Federal Almanya'daki Türk nüfusunu 0 ile 18 yaş arasındakilerin 554.200'lük (% 37,4) bir nüfusu, 18 ile 65 yaşındakilerin yani, çalışma yaşındakilerin ise 927.200'lük (% 62,6) bir nüfusa sahip olduklan görünmektedir. Bu rakamlar Batı Almanya'daki Türkler'in esasta çalışan bir nüfusa sahip olduklarını göstermektedir. 65 yaşından yukarı olanların, yani emeklilik hakkı kazananların oranının (% 0,33) çok düşük olması, bu yaşın üstündekilerde yüksek ölüm oranı veya emekli olduktan sonra Türkiye'ye geri dönmüş olmaları ile izah edilebilir.

Federal Almanya'daki Türkler'in adı geçen ülkede ikâmet sürelerini incelediğimizde % 71,3'nün (1.055.300) bu ülkede 8 yıldan fazla bir süre kaldıklarını anlamaktayız. Bir insan ömründe oldukça uzun bir süre olan bu ikâmet müddetinden sonra bu şahısların Türkiye'ye dönerek yeni bir başlangıç yapmaları oldukça zor olacaktır. Aşağıdaki tablodan Türkler'in Federal Almanya'daki ikâmet süreleri hakkında daha geniş bilgi edinebiliriz:

Türk nüfusunun ikâmet süresi (1982)

Müddet (yıl)	Nüfus (bin)	1987
1'den az	52,2	55,8
1-4	343,3	127,2
4-6	171,3	72,1

6-8	164,2	171,1
8-10	275,3	176,4
10-15	474,6	419,3
15-20	87,0	384,7
20'den fazla	12,7	74,9

Kısacası Federal Almanya'daki Türkler'in büyük çoğunluğunu 25 ile 45 yaş arasındaki gurup, yani en verimli çalışma çağında olan gurup teşkil etmekte ve Türk nüfusunun büyük bir çoğunluğu da 10 yıldan fazla o ülkede ikâmet etmiş olup, ülkenin şartlarına alışmış durumdadır. Tabii ki, insanın doğup büyüdüğü yeri araması, sıla hasreti çekmesi normaldir. Bu daha ziyade ileri yaştakiler için geçerlidir. Ama Almanya'da doğup büyümüş ve oranın şartlarına intibak etmiş olanlarda bu sorun olmaktan çıkmıştır diyebiliriz. Fakat Federal Almanya'da zuhur olacak herhangi bir olağan üstü durumda, msl. büyük bir işsizlik krizinde ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkler'in geri yollanmaları kuvvetle muhtemeldir. 1991'de iki Almanya'nın birleşmesi ile çıkan işsizlik problemi "Türk düşmanlığı"nı daha da artırmış durumdadır.

Batı Avrupa'nın diğer ülkelerinde (Fransa, İngiltere, İsviçre, Avusturya, Hollanda, İsveç vb.) yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkler aşağıyukarı Federal Almanya'daki soydaşları ile aynı dert ve problemlere sahiptirler. Bu saydığımız kategoriye Libya, Suudi Arabistan gibi Arap ülkelerinde ve hatta Avustralya gibi çok uzak ülkelere işçi olarak gitmiş olan Türkleri katabiliriz. Bilhassa Arap ülkelerindeki Türkler o ülkelerdeki şartlara bağlı olarak daha az iş ve sosyal hak garantisine sahiptirler ve Batı Avrupa'daki soydaşlardan daha fazla problemleri mevcuttur.

1988 yılına Göre Yurt Dışındaki T.C. Vatandaşları

Ülke	Nüfus
Federal Almanya	1.481.400
Fransa	180.147
Hollanda	156.396
Belçika	78.039
Avusturya	49.259
Danimarka	22.313
İsveç	21.538
İngiltere	16.000
Norveç	3.574

Avustralya	87.000
S. Arabistan	160.000
Libya	24.000
Irak	4.345
Kuveyt	3.300
Diğer	10.660
Toplam	2.297.971

Yukarıda saydığımız Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan ve esasta istihdam maksadıyla adı geçen ülkelere gidip yerleşenlerin dışında *Finlandiya*'da da bir miktar soydaşımız bulunmaktadır. Bunlar aslen Kazan Tatarı olup, XIX. yy.'ın sonlarında ticaret maksadıyla bu ülkeye gelmiş ve yerleşmişlerdir. Finlandiya Rusya'dan bağımsızlığını kazanınca bu Türkîler de Finlandiya vatandaşı olmuşlardı. Sayıları bin kadar olan bu Finlandiya Türkleri başlıca Helsinki, Tampere ve Turku gibi şehirlerde yaşarlar ve ticaretle geçinirler. Avrupa kıtasında bir de *Polonya*'da Türk asıllı bir zümre yaşamakta olup, bunlara Polonya Tatarları da denilmektedir. XIV-XV. yy.'larda Lehistan'a gelip yerleşen bu Türkîler sayılarının da azlığı neticesinde dillerini unutmuşlar ancak İslâmiyeti muhafaza etmişlerdir. Bugünkü sayıları 5-10 bin arasındadır diye tahmin edilmektedir. Polonya hükümeti bu ufak topluluğu azınlık haklarından faydalandırmaktadır.

Avrupa kıtasının dışında da bilhassa *Amerika Birleşik Devletleri*'nde ve bir miktar da *Kanada*'da Türk soylular bulunmaktadır. Türkler'in büyük bir kısmı ABD'nin New York ve Los Angeles şehirlerinde yerleşmiş olup, bunları da üç ana kategoride inceleme mümkündür. İlk sırayı Türkiye'den göç ederek bu ülkeye yerleşenler teşkil eder. İkinci sırada Kırım ve Kazan Tatarları üçüncü sırada topluca Türkistanlılar diye anılan Özbek, Uygur, Kazak, Kırgız ve Türkmenler almaktadır. Bu ufak Türkî topluluklar değişik cemiyetler kurarak kültür hayatlarını yaşatmaya çalışmaktadırlar. Süreli olmamakla birlikte bazı yayın faaliyetleri de yapılmaktadır. ABD'ndeki Türkler'in toplam sayısı 100 bin civarındadır diye tahmin edilmektedir. Oradaki Türkler, Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin politikasını desteklemek için bir takım faaliyetlere girişmiş olmalarına, rağmen sayıca kendilerinden binlerce misli fazla olan diğer Ermeni ve Rum gibi diğer azınlıkların Türkiye aleyhindeki faaliyetlerini durduramamaktadır.

Uzak Doğu'ya geldiğimizde ise *Avustralya* ve *Japonya*'da da bir miktar Türk soyundan olan insana rastlarız. Avustralya'da daha önce de bahsettiğimiz gibi

50 bin kadar Türkiye'den buraya çalışmak maksadıyla gelen bir Türk nüfusu mevcuttur. Bunların dışında ise bilhassa son on yılda Çin Halk Cumhuriyeti'nden göçüp Avustralya'ya yerleşmiş olan aslen Kazan Tatarı olan başka bir Türkî toplum da mevcuttu. Bunların sayısı bin civarında diye tahmin edilmektedir. Japonya'ya geldiğimizde ise Tokyo ve Kore şehirlerinde sayıları 100'ü bile geçmeyen ufak bir Türk topluluğu vardır. Bunlar da aslen Kazan Tatarı'dır. Buraya Birinci Dünya Harbi'nden sonra yerleşmişler ve İkinci Dünya Harbi'nden sonra çoğunluğu Türkiye ve ABD'ne göç etmiştir. Japonya'daki bu ufak Türk topluluğuna Kore Savaşı yıllarında Türk askerlerine gösterdikleri yardım dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı da verilmişti. Böyle bir uygulama cumhuriyet tarihimizde belki de ilk defa olmuştu.

Yukarıda saydıklarımızın dışında büyükçe bir Türkî topluluk da *Suudi Arabistan Krallığı*'nda yaşamaktadır. Suudi Arabistan vatandaşı olan bu Türkler'in büyük çoğunluğu Uygur'dur ve bir miktar da Özbek bulunmaktadır. Bu Türkler bundan 20-30 yıl önce bu ülkeye yerleşmeye başlamışlar ve çalışkanlıkları neticesinde kısa zamanda oldukça varlıklı bir duruma gelmişlerdir. Nüfusları 5-10 bin arasındadır. Gene de son yıllarda Afganistan'dan kaçan bir miktar Türk asıllı Hac dolayısıyla Suudi Arabistan'a gelmiş ve geri dönmeden buralarda kaçak olarak çok zor şartlarda yaşamaktadır.

Mutlaka dünyanın başka ülkelerinde, bilhassa Osmanlı hakimiyeti altında olan Lübnan, Mısır, Tunus, Cezayir gibi ülkelerde de çok az sayıda olmakla beraber Türk asıllılar mevcuttur. Fakat bunlar hakkında elimizde bilgi mevcut olmadığı için ancak tahmin yürütmekle yetiniyoruz. Kısacası dünyanın Asya, Avrupa kıtaları başta olmak üzere, Amerika ve Avustralya kıtalarında da benliklerini az veya çok muhafaza edebilmiş irili-ufaklı Türk topluluklarına rastlamak mümkündür.

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SONUÇ

Dünyadaki soydaşlarımızın kat'i ve kesin nüfusunu belirlemek hayli zor ve belki de imkansız bir iştir. Eski Sosyalist ve demokrasinin hüküm sürmediği ülkelerin vatandaşı olan Türkler hakkında, çeşitli siyasi sebeplerle, kesin rakam ve bilgilerin verilmediği kanaatındayız. Fakat resmi istatistiki bilgiler ilan eden bu ülkelerin verdiği rakamlar doğrultusunda hareket etmenin dışında çaremiz yoktu. Dolayısıyla da, kendini devletleri içindeki Türkîler'in nüfuslarını ilan eden ülkelerin verdiği bu resmi rakamları "devletler yalan beyanda bulunmaz" prensibinden hareketle, aynen almak ve bu rakamları ilan etmeyen ülkelerdekiler için ise bir takım tahminler yürüterek dünyadaki genel Türkî nüfusunu tesbite çalışmaktayız. Türkler'in toplam sayısı, aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere, çok basit ve kabaca bir hesapla en az 140 milyon ve en çok 160 milyon civarında diye tahmin edebiliriz:

1992 Yılına Göre Türkîlerin Tahmini Nüfusu

Ülke	Nüfus (bin)
Türkiye	50.000
Yurtdışı T.C.Vatandaşı	2.500
BDT	53.500
İran	18.000
Çin	10.000
Afganistan	2.500
Irak	1.000
Suriye	100
KKTC	200
Bulgaristan	1.200
Romanya	100

Yugoslavya	140
Yunanistan	150
ABD	100
Diğer	250
Toplam	**139.470**

Yukandaki tahminlerde en fazla % 10'luk bir hata yapıldığı düşünülürse Türkler'in toplam nüfusu en fazla 153.714.000 olması icap eder. Tabii ki, bu işin halli demografiara kalmıştır.

Türkî nüfusunun en yoğun olduğu bölge Bağımsız Devletler Topluluğu (Rusya+diğer Cumh.) dur. Türkî nüfus çoğunluğu yönünden ikinci sırayı T.C. almaktadır. Üçüncü sırada İran İslâm Cumhuriyeti dördüncü sırada ise Çin Halk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Türkiye dışında en büyük Türk potansiyeline sırasıyla BDT, İran, ÇHC, Afganistan, Bulgaristan ve Irak sahip oldukları için başta bu ülkelerdeki Türkleri değerlendirmekte büyük yarar vardır. Bu Türkler'in yaşadıkları bölgeler ancak demografik yönden değil, ekonomik, stratejik ve kültürel yönden ehemmiyet arz ederler.

Genelde Türkler'in yaşadıkları bölgelerin, yani değişik devletlerin hakimiyeti altındaki Türkî ülkelerin çok zengin yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olduklarını müşahade ediyoruz. Mesela "kara altın" diye de tabir edilen petrol ve tabii gaz yatakları BDT'nun İdil-Ural bölgesinde (Tatarıstan ve Başkurdıstan MC'nde yılda ortalama 40-50 milyon ton), Kafkasya'da (Azerbaycan'da yılda ortalama 10 milyon ton), Sibirya'da (yılda ortalama 150 milyon ton), Batı Türkistan'da (Türkmenistan ve Özbekistan'da 20-30 milyon ton) çıkarılan petrol eski Sovyetler Birliği'nin tüm ihtiyacını karşılamakla kalmamakta aynı zamanda dünyanın en büyük petrol ihraç eden ülkeler arasında yer almasına da sebep olmaktaydı.

Bunun dışında İran, Irak ve Çin'deki (Doğu Türkistan'da yılda ortalama 15 milyon ton) petrol yataklarının büyük çoğunluğu Türk bölgelerinde bulunmaktadır. Petrolün dışında bu yörelerde bir hayli kıymetli (altın, gümüş), stratejik (uran) ve kömür, demir, bakır, çinko, molibden gibi madenler de bol miktarda elde edilmektedir. Geleneksel besicilik ve ziraat, modern teknolojinin de yardımı ile çok gelişmiş durumda olup, mesela Kazakıstan tahıl ve canlı hayvan, Özbekıstan pamuk ambarı durumundadırlar.

Dünyanın iki büyük ülkesi olan BDT ile ÇHC arasında herhangi bir silahlı çatışma çıktığı takdirde, savaş Türkî nüfusunun yoğun olduğu Türkistan'da (Batı ve Doğu) cereyan edebilir. Geçmişte iki ülke SSCB ile ÇHC arasında bun-

dan önce de ufak çapta sınır çatışmalarının olduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla Çin'e komşu olan cumhuriyetler Pekin için stratejik açıdan mühim bölge rolünü oynamaktadırlar. Aynı şekilde Afganistan'ın işgalinde Türkmenistan ile Özbekistan en azından coğrafi konumları itibariyle önemli rol oynamışlardı. İran ve Irak savaşında her iki tarafın da Türk asıllı askerleri kullandığı da bir gerçekti. Gelecekte Türkiye üzerinde emelleri olabilecek komşu ülkelerin sınır bölgelerinde Türkîler'in bulunduğu da bilinmektedir. Muhtemel bir çatışmadan bunların da kendine göre bir rolü olacağı düşünülebilir. Dolayısıyla bu stratejik faktörler ilmi analize muhtaçtırlar.

1980 ile 1992 yılları arasında dünya uzmanlarının tahmin edemediği hızlı bir değişime girerek bir hayli ülkede tek partili sosyalist rejimlerin yıkılmasına şahit olduk. Bunun en bariz örneğini SSCB'nin değişiminde gördük. Polonya'da "Solidarnost" hareketi ile başlayan, sosyalist rejimlere kafa tutma, Berlin utanç duvarının yıkılması ve 1992 başında SSCB'nin BDT'na dönüşmesine kadar devam etti. Bu değişim tek bir Yugoslavya'da kanlı bir şekle dönüştüyse de, eski SSCB'de geçiş dönemini oldukça sakin ve kansız şekilde girdi. Bu değişim Bulgaristan'da Türk varlığını tekrar (bu sefer müsbet bir yönden) gündeme getirirken, BDT'nun kurulmasıyla Türkî cumhuriyetlerden Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan bağımsızlık kazandılar. Böylece yeryüzünde bağımsız Türkî devletlerin sayısı Türkiye ve K.K.T.C. ile birlikte yediye yükselmiş oldu. Şu anda yoğun Türkî nüfusun bulunduğu Rusya'ya dahil Tatarıstan, Başkurdıstan ve Çuvaşıstan gibi ülkeler, Çin'e dahil Uygurıstan, İran'a dahil Güney Azerbaycan vb. henüz bağımsız değiller. Fakat beklenmedik bir anda 5 yeni Türk cumhuriyetinin ortaya çıkması bütün dünyada Türklük konusuna dikkatleri çekti.

Ancak şimdiye kadar Türkiye dışındaki soydaşlarımızla ilgili yeterli bilimsel çalışmalar yapılmadığı için onları tanıyamamak gibi bir sorunla karşı-karşıyayız. "21. yüzyıl Türk yüzyılı" olacaksa hızla bu eksikliğimizi tamamlamamız gerekecektir. Türkiye'de bu konuda artan ilginin akademik düzeydeki çalışmaları da hızlandıracağını göstermeye başlamıştır.

Gerek bağımsızlığa kavuşan, gerekse kavuşamayan soydaşlarımız kıbleleri olarak kabul ettikleri Türkiye'den her türlü yardımı beklemektedirler. Onlara gücümüz elverdiğince yardım etmek hem insanlık hem de soydaşlık, borcudur. Bugün onlara vereceğimiz desteğin ilerde bize de yarar sağlayacağını tahmin etmek için kahin olmaya gerek yoktur. Ancak münasebetlerimizde dikkatli, duyarlı ve akılcı davranmamız her iki tarafında menfaatine olacaktır. Dikkat etmemiz gereken önemli bir hususta münasebetlerimizde onları gücendirecek

adımlardan kaçınmamız, eşitlik prensibine fazlasıyla dikkat etmemizdir. Şu anda atacağımız yanlış adımlar veya hatalar ilerdeki ilişkilerimize zarar verebilir. Bu ise en son isteyeceğiz şey olmalıdır. Bilindiği üzere geçmiş tarihimiz değişik Türk boy veya devletlerinin birbirleriyle çatışmaları ile doludur. Buna benzer olayları son yıllarda Özbekistan'da ve Kırgızistan'da da şahit olduk.

Bağımsızlığa kavuşan değişik Türkî cumhuriyetlerinin mensuplarının gerek kendi içlerinde gerekse komşu cumhuriyetlerle başta sınır olmak üzere değişik sorunları vardır. Moskova tarafından çizilen suni sınırların değişmesi mukadderdir. Dolayısıyla 21. yüzyıl yalnız eski Sovyet cumhuriyetlerinde değil, Yugoslavya gibi Avrupa ülkelerinde de ve dünyanın başka yerlerinde etnik-demografi yapıya bağlı olarak bir takım sınır değişikliklerine sahne olacaktır. Milli azınlıkların hukukları daha fazla gündeme gelmekle birlikte ülkelerin refah seviyelerinin yükselmediği ve sosyal dengelerin kurulmadığı takdirde aşırı milliyetçi akımların (gerek azınlığın, gerek ise çoğunluğun) saldırganca bir tutum içine girmeleri de kuvvetle muhtemeldir.

Kısacası bizleri doğrudan doğruya ilgilendiren Türk Dünyası'nın sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısını en ince teferruatına kadar incelememiz ve bu konularda Avrupa'dakilerden de üstün uzmanlar yetiştirmemiz, çıkması muhtemel bazı problemleri zamanından önce teşhis etme ve ona göre tedbirler alma imkanını sağlayacak hem de Türk Dünyası'nda ve ona komşu olan bölgelerde barışın ve dostluğun sağlamasına yararlı olacaktır. Şüphesiz 21. yy. Türk yüzyılı olacaktır, ancak bunun insanlık için yararlı bir dünya olması bir parça da bizim elimizdedir.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİ LEHÇELERDEN ÖRNEKLER

Bu ek kısımda değişik Türkî şive, lehçe veya dillerden örnekler vererek, okuyucularımıza çeşitli Türkî toplulukların edebi dilleri hakkında bir fikir vermeyi uygun bulduk. Çünkü Türkiye'de bu konuda örnekler bulmak hayli zordur. Türk okuyucusu herhangi bir Türkî lehçede bazı metinler elde ettiği halde de büyük ihtimalle Kril (Rus alfabesi) harflerine veya (Çin, İran veya Arap ülkelerinde basılan metinler için Arap harflerine vakıf olamayacağından bu metini okuyamayacaktır. Biz burada değişik Türkî lehçelerden örnekler vererek ve bunları latin harflerine aktararak hem değişik Türkî lehçelerden örnekler bulma hem de bunları okuma sıkıntısını bir parça ortadan kaldırmaya çalıştık. Ancak bunu yaparken, yânî herhangi şive, lehçe veya dili Latin harflerine aktarırken, o dilin tam anlamda fonetik değerini veremedik. Çünkü biz bu aktarma işlemini yaparken her ayrı Türkî topluluk tarafından hâlâ kullanılmakta olan, biri diğerinden ayrılıklar arz eden kendi Kril alfabelerini esas olarak aldık.

Kril esasına dayanan, fakat birbirlerinden farklı olan bu alfabelerde bazı ünlüler (sesliler) veya bazı ünsüzler (sessizler) değişik harflerle ifade edilmektedir. Bunun dışında Kril harfli değişik Türkî alfabelerin hemen hepsinde Türkiye Türkçesindeki alfabeden farklı olarak iki-üç ayrı (e) harfi vardır. Bunun dışında Türkiye Türkçesinde nasal n (ñ), hırıltılı h (x), gırtlaktan çıkan g (ğ) ve kalın k (q) mevcut değilken değişik Türkî lehçelerde bunlar kullanılmaktadır. Kısacası Türkiye Türkçesinin Latin esaslı alfabesinde mevcut olmayan bu harfleri ifade etmek için, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 18-20 Kasım 1991'de gerçekleştirilen "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"nda kabul edilen 34 harfli Latin alfabesini esas alarak belirtilen ek harfleri de metinlerimizde kullandık. Ancak her Türkî dilde bu 34 harfin hepsinin kullanılmasına gerek olmadığını da belirtmekte yarar vardır. Bu yüzden de o

lehçeyle ilgili metin (ler) başında o dilin (lehçe, şive) esasları ve kullandıkları alfabe hakkında kısa bir bilgi verdik.

Metinlerde anlaşılmayan kelimeler için herhangi bir sözlükçeyi biraz da kasdî olarak hazırlamadık. Çünkü bu şekliyle okuyucumuz hangi metni ne kadar anlayabildiğine kendisi kolayca karar verebilecektir. Türkiye'de değişik Türkî lehçeler için sözlükler mevcut değildir. Ancak okuyucularımız gene de Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun yönetiminde düzenlenen ve Kültür Bakanlığı'nın kaynak eserler serisinde yayınlanan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (Ankara 1991) adlı eserden yararlanabilirler. Değişik Türkî şive, lehçe veya dillerdeki metinleri eldeki mevcutlar içinden seçmeye gayret ettik. Metinlerde dil, lehçe veya şivelerin birbirlerine yakınlık derecesine göre sıralanmıştır. Buna göre Oğuz grubundan Azerî, Türkmen ve Kırım Tatarca (Oğuz ve Kıpçak grupları) metinleri, Kıpçak grubundan Tatar-Başkurt ve Kazak-Kırgız metinleri, Kaşgar grubundan ise Özbek ve Uygur metinlerini ardarda sıraladık. Bu seçimi yaparken toplulukların nüfuslarının bir milyonun üzerinde (Kırım Tatarları hariç) olan topluluklardan olmasına dikkat ettik. Tabii ki eski SSCB'de Karakalpak, Kumuk, Karaçay-Balkar v.b. gibi edebî dili mevcut olan Türkî topluluklar da bulunmaktadır. Ancak ekimizin hacmini fazla genişletmemek için bunlardan örnekler vermedik. Çuvaşça, Yakutça gibi diller ise her ne kadar Türkî diller grubunda mütalaa edilirse de bunları uzmanlarının dışındakilerin anlaması hayli zordur. Dolayısıyla da bunlardan örnek vermedik.

Kısacası değişik Türkî şive, lehçe veya dillerde Latin harflerine aktarılan bu metinlerin okuyucumuza bir fikir vereceğini ümid ediyoruz. Bu konuda yapılan belki de ilk deneme olduğu için bazı hata ve eksiklerin olduğunu da kabul ediyoruz. Burada metinlerin Latin harflerine aktarılmasında emeği geçen M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü araştırma görevlilerinden Giray Saynur Altuğ, Mehmet Süreyya Er, Şule Güngör, Sinan Oğan, Ayşe Gün Soysal ve Gülzade Tanrıdağlı'ya şükranlarımı sunarım.

AZERBAYCANCA

Azerbaycan Kril alfabesinde dokuz ünlü (sesli), 23 ünsüz (sessiz) vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki (e) bulunmaktadır. Ünsüzler (sessizler) içinde Türkiye Türkçesinde mevcut olmayan hııltılı (h) ile girtlaktan gelen (ğ) harfleri bulunmaktadır.

GİRİŞ

İran çoxmillətli ölkədir. Bu ölkədə fars, Türk (azərbaycanlı), ərəb, türkmən, kürd, lor, bəxtiyarlı, gilək, mazandaranlı, bəluc, az miqdar ermənı, aysorı, yəhudi, və s. xalqlar və etnik qruplar yaşayır.Kürd, bəluc, lor, bəxtiyarlı, gilək, mazandaranlı farslarla etnik və dil cəhətdən qohum olsalar da, onlardan kürd və bəluclar içtimai və siyasi həyat sahəsində xüsusi mögsədlərə malikdir.

Azərbaycanlılara və ərəblərə, gəldikdə, *geyd etmək* lazımdır ki, İran yaxın və Orta şərq ölkələri əhalisindən üç böyük xalqın (Farsların, Türklərin (azərbaycanlıların) və ərəblərin) müəyyən hissələrinin əsrlər boyu yanaşı yaşadığı ölkədir. Bu hissələrin İran ərazisində yerləşməsi, sakin olub yaşamaqlarının cəryanı tədqiq edilərək, bu əsərdə müxtəsər surətdə şərh edilmişdir.

Farslar və onlarla ümumi mənşəyə malik olan xalqlar İranın şimal-qərb, əyalətləri istisna olmaqla, ölkənin bütün ərazisində bə'zi yerlərdə sıx və bə'zi vilayətlərdə isə pərakəndə halda yaşayırlar. Ərəblər İranın cənub-qərb və cənub rayonlarında yerləşirlər. Azərbaycanlılar isə İranın şimal-qərbindən Xəmsə və Həmədan əyalətlərinə qədər olan ərazidə tam sıx sürətdə, ölkənin mərkəz, cənub, cənub-şərq, şimal-şərq əyalət və vilayətlərində pərakəndə şəkildə yaşayırlar. İranın məşhur hərbi coğrafi mütəxəssisi General Əli Rəzmaranın tədqigatına əsasən *geyd ətmək* lazımdır ki, bu ölkənin elə əyalətü və vilayətlərini tapmag olmaz ki, orada Türklərdən, yə'ni Azərbaycan mənşəli əhalidən az-çox köçəri və ya oturag halda sakin olmamış olsun.

Burada İranda yaşayan müxtəlif xalqların, azlıqların ölkənin hansı nahiyələrində və nə şəraitdə yaşamaları kimi mühüm problemi işləmək və müəyyənləşdirmək əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmamışdır. Məqsəd yalnız fars əyalətində sakin olan azərbaycanlılardan qaşqay adlanan, köçərilərin içtimai, iqtisadi və siyasi həyatının aydınlaşdırılmasından xüsusilə onların milli mənsubiyətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Qaşqayların tarixi tədqiq edilərkən İran xalqlarının içtimai və siyasi həyatında baş verən dərin dəyişikliklərlə əlaqədar bu tarixin üç dövrə ayrılması zəruri hesab edilir:

179 illik bir müddəti əhatə edən birinci dövr Qaşqay elinin yaranmasından XX. əsrin üçüncü onilliyinin ortalarına, yə'ni Qəcər sülaləsi hakimiyyətinin son illərinə qədəri ikinci dövr Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti illərini, üçüncü dövr isə 1978-79 cu illər inqilabı və ondan sonrakı illəri əhatə edir. Oxuculara təqdim etdiyimiz bu monoqrafiya Qaşqay eli tarixinin birinci dövrünün tədqiqinə və işıqlandırılmasına həsr edilmişdir. Bu dövrdə qaşqayların nə vaxt, harda nə şəraitdə, hansı tayfa, qəbilə və qollardan bir el kimi təşəkkül tapmaları, onların qəbilə quruluşu, iqtisadi həyat və məişəti, milli mənşəyi, adı, dili, ədəbiyyatı, musiqisi, adət-ənənəsi, İran xalqlarının içtimai həyatında tutduğu mövqe tədqiq edilmiş, onların 1918-1920 ci illər üsyanı işıqlandırılmışdır.

İkinci dövrün yəni qaşqay həyatının 60 ilə yaxın daha ağır macəralarla dolu olan dövrünün ayrıca işlənilməsi və hamısının üçüncü dövrünün tədqiqi gələcək tədqiqatların və axtarışların öhdəsinə buraxılmışdır. Eyni zamanda qaşqay tarixinin birinci dövrü işlənilərkən bə'zi məsələlərin aydınlaşdırılmasında ikinci dövrün hadisələrindən də istifadə olunmuşdur.

Qaşqay eli tarixinin tədqiqi bir sıra mühüm elmi səbəblərə görə çox aktualdır. Bu vaxta qədər müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış əsərlərdə İran və Azərbaycan köçərilərindən, yəni qədikdə isə qaşqaylardan da bəhs edilərək muəyyən məlumat verilmişdir. Bunlardan ən mühümləri M.S. İvanovun (1), N.B. Kislyakovun (2), A.A. Romaskeviçin (3), M.H. Vəlili Baharlının (4), B.N. Balayanın (5) əsərləri, Böyük Oktyabr sosialist inqilabından əvvəl rus müəlliflərindən və sayyahlarından kapitan Tumanskinin (6), B.M. Millerin (7) və başqalarının əsərləri, səyahətnamələri; Qərb səyyahları, diplomatları, hərbi nümayəndələrindən Lord Kərzon (8) Perci Sayks (9), Hanri Fild (10), B. Duglas (11), M.T. Olläns Şuttən (12), Ricard Tayper (13), Lorans Lakhart (14), Bertold Şpuller (15) və başqalarının əsərlərində İran köçərilərindən bəhs edilmiş və müəyyən məlumat verilmişdir.

M.C. İvanov Fars əyalətində yaşayan köçərilərdən bəhs etdiyi əsərində qaşqaylardan da ətraflı məlumat vermişdir (1,5) M.C. İvanov 1944 cü ildə həmin əyalətdə olmuş, köçərilərə aid material toplamışdır. O, özündən qabaqkı bir çox müəlliflərin, xüsusil Qərb müəlliflərinin əsərlərindən geniş istifadə etmişdir.

B.N. Balayan da İranda olduğu zaman fars əyalətində qaşqaylarla, cənubi Azərbaycanın Ərdəbil rayonunda şahsevənlərlə görüşmüş (5,331) 1960 cı ildə nəşr etdirdiği əsəri üçün material toplamışdır. M.S. İvanovun N.B. Balayanın və b. müəlliflərin müşahizələri və yazılan haqqında əsərin üçüncü fəslinin birinci bölməsində bəhs edilmişdir.

Mövzunun işlənilməsində adları yuxarıda çəkilən qərb müəlliflərinin əsərlərindən əlavə ədəbiyyat siyahısında gəyd olunan müvafiq müəlliflərin əsərləri da nəzərdən keçirilmiş, bir çox məsələlərin aydınlaşdırılmasında onlardan ətraflı, lakin təngidi surətdə istifadə olunmuşdur.

İran müəlliflərinin əsərlərində İran köçəriləri, o cümlədən qaşqaylar haqqında daha geniş və ətraflı məlumat vardır. Monografiyanın hazırlanmasında əsas və ilk mənbə kimi istifadə olunan bu əsərlərdən XIX. əsrin ikinci yarısında Rizagulu Xan Hidayət (16) tərəfindən İranın məşhur tarixçilərindən Mir Xund Bəlxinin «Rövzətüssəfa» əsərinin yenidən çap olunan müxtəlif cildləri, R.G. Hidayətin bu əsərə əlavələri, Mirzə Tağı Xan Əsanulmülkün (17) «Nasexüttəvarix» əsərinin Qaçarlar dövrünün üç cildlik mükəmməl tarixi, Şirazlı Mirzə Həsən Fəsainin iki cildlik «Farsnaməyi Naseri» (18) XX.əsr müəlliflərindən, naşirlərindən Məs'ud Keyhanın (19) iki cildlik «İranın Mükəmməl Coğrafyası», M.B. Bəhmənbəyinin «Fars Köçərilərinin adətən'ənələri» (20): General Rəzmaranın başçılığı ilə İran hərbi nazirliyinin coğrafiya idarəsinin müxtəlif qruplar tərəfindən istənilən çoxcildlik «İranın Hərbi Coğrafiyası» (21) yenə də həmin kollektiv tərəfindən işlənib nəşr ədilən 10 cildlik «İran Türklərinin Coğrafiyası» (22) General Mahmud Pənahiyanın dörd cildlik «İran Türklərinin Coğrafiyası» M.Ç. Məskurun «Azərbaycan Tarixinə Bir Nəzər» (24); «İran Azərbaycanın Tarixi Sərxədləri» (25), «Sovət Azərbaycanının Gəbilələri» (26), «Oğuz Türkləri və Onların İrana Köçmələri» (27), Kazım Vədinin «İranın İnzibati Erazi Bölgüsü» (28), Əhmad Kəspəvinin «Xuzistanın 500 İllik Tarixi» (29), «Namə'lum Şahlar» (30), «Qaçarlar Hakimiyətinin Başlangıcında Kə'bi Tayfası» (31), «İranın Məşrutə İngilabı Tarixi» (32), Rükunzadə Adəmiyyətin iki cildlik «Fars və bəynəlxas müharibə» (33), «Təngistan və Dəşistan İgidləri» (34), Müşiriddövlə Pirniyanın «İranın Qədim Tarixi» (35), Rəşid Yasəminin «Kürd, onun İrgi və Tarixi Əlaqələri» (37),

Ebülfəzl Gasiminin «Gara Hökumət vəya Suallər Tarixi» (38), Səid Məfsinin «Müasir İranın İçtimai-Siyasi Tarixi» (39), Mahmud İskəndərinin «Gaşgay Elində Poəziya Tarixindən» (40), «Mahə Nur» jurnalının tədqigatçı grupunun «Gaşgaylarda Musigi» (41) Məgaləsi və s. xüsusi əhəmmiyyət kəsb edir.

Bu kimi mənbələrdən əlavə mövzunun işlənilməsində yardımçı vasitə kimi, xüsusilə fars əyalətinin və Azərbaycanın coğrafi viziyyətini, hüdudunu və mövgəyini dəgigləşdirməkdə, köçəri tayfa və gəbilələrdən bəhslərinin mənsubiyyətini aydınlaşdırmagda məşhur ərəb səyyahlarından və islam coğrafiyaşunaslarından bir neçəsinin əsərlərindən, cümlədən, Əhmədibn Yəhya Əl-Bəlazurinin «Fütyhəlbüldan» (42), Ebu İshag İbrahim İstərxrinin «məsələkülməsəlek» (43), İbn Vazəh Yəgybinin «Əlbüldan» (44), Əbülfədanın «Təgvimülbüldan» (45), İbn Həvgəlin «Surətülərz» (46), Yagut Həməvinin «Mö'cəmülbüldan» (47), Həmdullah Gazvininin «Nezhətülqlub» (48), İbn Bəlxinin «Farsnamə» (49), Gazan Xan və Olcayto sarayının dövlət xadimi və tarixçilərindən Xəçə Rəşidəddin Fəzlyllahın «Camələttəvarix» (51), Səfəvilər Dövrünün tarixçilərindən İskəndər Münşinin «Tarihə aləmarayə-Abbasi» (52) və Həsən Rumlunun iki cildlik «Əhsənnüttəvarix» (53) əsərlərindən istifadə edilmişdir. Bunlardan əlavə başga ədəbiyyat, həmçinin jurnal, gəzet və dövlət sənədlərindən də təngidi surətdə istifadə olunmuşdur.

İlk mənbələrin və yardımçı mənbə kimi istifadə olunan əsərlərin heç birində gaşgayların nə vaxt, harada, nə şəraitdə bir əl kimi yaranmaları, onların milli mənsubiyyətləri, dili ədəbiyyatı, musigisi və s. haggında məlumat verilməmişdir. Yalnız M.B. Məhmənbəyinin əsərində gaşgayların dili və musigisinin Azərbaycan dili və musigisi olması hagda bir neçə cümləyə ümumi və çox müxtəsər, lakin düzgün geydlərə təsadüf olunur. M.B. Məhmənbəyindən 20 il sonra, 1965 ci ildə səid nəfisi öz tədgigatında gaşgayların Şah Abbas Səfəvi tərəfindən Azərbaycandan Fars əyalətinə köçürülmələrinə işarə edilmişdir. B.N. Balayan isə Şahsevənlərlə gaşgayları eyniləşdirərək, onların hər ikisinin səfəvinin səfəvilər hakimiyyəti dövründə meydana çıxmaları mülahizəsini irəli sürmüşdür. Əlbəttə, bu yazıların bəzilərində müəyyən uygunluq vardır, lakin bu cür ümumi, sübutsuz xəbər vəya mülahizə kimi verilən cümlələr milli mənsubiyyətlərin kökümət dairələri tərəfindən inkar olunduğu bir ölkədə gaşgayların mənşə və mənsubiyyətini isbat edən və gətiləşdirən səviyyədə dəgildir. Ona görə də, gaşgaylar probleminin işlənməsi siyasi cəhətdən də maraglı və faydalıdır.

Uzun illərdən bəridir ki, fars dili İran'da rəsmi dövlət dili hesab edilir. Çox millətli ölkələrdə müəyyən bir dildən ümumi dil kimi istifadə olunması

lazımdır. Lakin bu da mə'lumdur ki, çox millətli bir ölkədə müəyyən bir dilin dövlət vəya ümumi dil e'lan edilməsi ilə yanaşı həmin ölkədə yaşayan başqa xalqların və milli azlıqların dilləri inkar olunmamışdır. Hər bir xalqın vəya azlığın, harada və nə şəraitdə yaşayırsa yaşasın, özünə məhsus dili, ədəbiyyatı, adət-ən'ənəsi vardır. Lakin İranda bu yaxınlara gədən hökm sürən şahlıq üsul-idarəsi, xüsusilə Pəhləvi sülaləsi hakimiyyətinin 60 ilə yaxın boğucu istibdad üsulu şəraitində şovinist dairələr İranda yaşayan bütün müxtəlif xalqları və azlıqları "Vahid İran milləti" çərçizəsinə daxil etməklə, fars dilini nəinki təkcə dövlət dili, həmçinin bütün İran xalqlarının dili, Azərbaycan, ərəb bəluc, kürd, türkmən və s. dilləri isə fars dilinin yərli ləhçəsi "ləhçəyə məhəlli" adlandırıb, fars dilini zorla başqalarına qəbul etdirməklə, İran xalqlarının dilini, ədəbiyyatını, adət-ən'ənəsini, ümumiyətlə milli hüqugunu, milliyyətini danmaq və sıradan çıxarmagla "İran milləti" adı ilə yəni bir millət, daha doğrusu, "böyük fars milləti" yaratmağa can atırdılar.

Xalqların milli hüqugunu, mənsubiyyətini inkar etməkdə şovinist dairələrin əsas bəhanələri bundan ibarətdir ki, əgər, xalqlar öz mədəniyyətini hüqugunu eldə ədərlərsə İran xalqlarının zəhdəti, pozular, ölkə ərazi cəhətdən parçalanar.

Məlumdur ki, bunlar elmi dəlillərə və məntigə zidd olan mə'nasız müddəa və puç bəhanələdir. Dünyanın bir çox ölkələrində iki, üç bəlkə də daha çox mühtəlif xalq və millət birgə və yanaşı yaşayır. Məsələn, Avropa ölkələrindən İsveçrədə dörd rəsmi dil, Yugoslaviyada beş rəsmi dil vardır. Göründüyü kimi, bu ölkələr həinki ərazi cəhətdən parçalanmamış, onların sərhədləri daxilində yaşayan xalqların zəhdəti də pozulmur.

Dünyada ən müttərəggi içtimai- igtisadi formasiyaya malik olan Sovetlər ölkəsində onlarla müxtəlif xalq və millət yaşayır. Hər bir xalq öz dilinə, öz adət-ən'ənəsinə, özünün milli hüquguna və mədəniyyətinə malikdir. Türkdili xalqların bu ölkədə mühüm mövgələri vardır. 1976 cı il sentyabr ayında Alma-Ata şəhərində Sovet İttifaqı Elmlər Akademiyasının, Gazaxıstan rəspublikasının təşəbbüsü ilə təşkil ədilmiş Sovet ittifaqı Türkşunaslarının konfransında Sovet Türkşunaslarının sədri akadəmik A.L. Kononov öz nitgində belə dəmişdir. «Türk sistemli dillər özlərinin yayılmasilə sovət ölkəsində slavyan dillərindən sonra ikinci yeri tutur. Ölkəmizdə beş rəspublikanın və bir neçə muxtar əyalətin yərli əhalisi Türk dillərində danışır. Bu dillərin öyrənilməsinin dərinləşdirilməsi, onların rus və digər dillərlə əlagələrinin öyrənilməsi ciddi surətdə əlmi və əməli əhəmmiyyətə malikdir.» (55)

Oxuculara təgdim edilən bu monografiyada İranda yaşayan çoxmillətli (50 milyonluq) əhalinin milli problemlərindən, yerli Şovinistlərin elmə, həgigətə

zidd olan müddəalarından, hərəkətlərindən, ölkədə onların həyata keçirdikləri milli zülm və məhrumiyyətlərdən bəhs etmək məqsədi qarşıya qoyulmamışdır.

Yuxarıda şərh edildiyi kimi monografiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd hazırda fars əyalətində sakin olan Qəşqay elinin Azərbaycan mənşəli Türklərə mənsub olmasını, Qəşqayların ad, dil, ədəbiyyat, musiqi, adət-ən'ənəsinin bütün milli xüsusiyyətlərinin Azərbaycan mənşəli olduğunu dəqiqləşdirmək və bu elin iki əsrə qədər davam edən içtimai və siyasi tarixini tədqiq etməkdir.

Monografiya Marksizm-Leninizm nəzəriyyəsi və metodologiyalı mənbə, mö'təbər sənədlər əsasında işlənilmişdir.

T.Ə. İbrahimov (Şahir), *Qəşqaylar*, (Bakı 1988), s. 3-9.

TÜRKMENCE

Türkmen Kril alfabesinde dokuz ünlü (sesli), 23 ünsüz (sessiz) vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki (e) vardır. Ünsüzler (sessizler) içinde Türkiye Türkçesinde mevcut olmayan nasal n (ñ) mevcuttur. Bugünkü Türkmen yazısında dokuz ünlünün uzun şekilleri gösterilmemiştir. Kalın ve ince (g) ile, kalın ve ince (k) tek harfle gösterilmiştir.

GOCAMAN ŞÄHER

Gadımı Horezm dövleti hakında käbir maglumatlar Eyrandakı dag kayalarındakı yazgılarda, Z ratuştra dininiñ esası kitabı bolan Avestada, pählevi edebiyatında, grek-latın, hıtay ve ermeni yazuv çeşmelerinde duş gelyär. Emma diñe bu maglumatlar Horezmiñ şöhratlı ozalkı keşbini dikeltmek üçin asla yeterlik däldir. Orta Aziya, Yakın ve Orta Gündoganñ gadımkı halklarınıñ döreden dövletleriniñ ıkbalında uly rol oynan Horezmiñ bay tarıhınıñ ençeme sahıpaları nämälim bolanı üçin, barıp 1937.nci yılda SSSR Ilımlar akademiyasınıñ "Horezm arheologik ekspeditsiyası" döredilipdi.

Horezmiñ uly ve gadımı şäherleriniñ biri -Könеürgenç barada maglumat has hem az. Araplar yurdı basıp almazından öñki Ürgenç (Gürgenç, Curcanıya) hakda hiç hili yazgı yok diymek bolar. Dogrı, Avesta kitabında agzalyan Urva şäherini käbir alımlar Ürgenç diyip düşündiryär. Eger bu çaklama ılmı taydan dogrı hasap edilse, onda Ürgenç biziñ eramızdan öñki 6 asırda hem şäher görnüşinde bolupdır diyip tassıklamak mümkin. Alımlanıñ bir topary 1 asıra degişli hıtay maglumatlarında gürrüñi edilyän Yuegen şäherini häzirki Könеürgenç bolsa gerek diyip çaklayarlar. Emma merhum özbek arheologı Ya Gulamov bolsa şol magulmatdakı Yuegen şäheriniñ Sırderyanıñ orta akımındakı Uzgen diyip hasap edyärdi.

Şeyle yagdayda Ürgenciñ biziñ eramızdan hem öñ şäher bolandıgını ya-da soñra düybi tutulandıgını diñe arheologik agtarışlar subut edip biler.Emma

häzirki wagtda Köneürgençde geçirilen gazuw-agtarış işleriniň materialları diňe biziň eramyzyn 10 asyrynda öňki döwre degişli materiallar heniz duş gelenok. Arap kitaplarynda bu şäheriň käbir imaratlary ayratyn görkezilyär. Mysal üçin, geograf al-Mukaddasi (10 asyr) Ürgenç hakda:

"Ol gün-günden rowaçlanyan, gülleyji şäher. Şäheriň al- Hallac atly derwezesiniň öňünde Mamunyň bina etdiren köşgi bar. Bu köşgüň derwezesi yalı haşamly derweze bütin Horasanda yok.Oniň ogly Alı bu köşgüň öňünde öz köşgüni bina etdirdi hem-de derwezesiniň garşısında Buharanyň meydany yalı meydan döredi.Ol yerde goyun satyarlar.Şäheriň dört derwezesi bar." diyip yazyar.

Tarihy çeşmelerden mälim bolşuna görä, araplar gelmeziniň öňüsyrası horezmşalar hökümeti gatı pese düşüpdir. Tagt üçin edilyän dawa we dürli sınplaryň içki agzalalygy hatda horezmşanyň duşmandan kömek sorap Orta Aziya aralaşan arap basybalıcılarına yüz tutmagına getiripdir. Güýçden gaçan şa 712.nci yılda arap serkerdesi Kuteybanyň kömegi bilen öz tagtynda galıpdır. Harezmşanyň adynyň Çagan bolandygyny we oňa inici Hurzadyn (Hurrazad) köp azar berendigini tarihçi at-Tabari (923.ncü yıl) yazyar. onuň yazmagına görä, Hurzad öz nökerlerini iberip kimiň baylygy bolsa ya-da ovadan ayalı,ayal doganı, gızı bolsa zor bilen alıpdır. Haray isläp arap serkerdesi Kut yba yüzlenip, Horezmşa Çagan öz doganyna garşı çykıpdır. Şeydip Çagan Kuteybanyň kömegi bilen inisi Hurzatdan halas bolupdır.Araplar Horezmi doly eyeleyärler.

Emma yurtda Horezm şasyndan närazalyk köp bolup, araplar bilen dil düwşüp olan yurda getireni üçin ony öldüryärler. Yöne Kuteyba Horezme ikinci gezek gelip, köp gırgınçylyk edyär. Çaganyň ogly Askacamugy Horezme şa edip belleyär. Şanyň üstünden garap, öňki häkim İyas ibn Abdıllanı aýyp, onuň yerine öz ininci Ubeydılla ibn Muslim al-Bahilini goyyar.

Şeylelikde, Horezmde iki hökümetlilik peyda bolyar. Askacamuk Amıeryanyň sag kenarynda dıryadan gündogarda, Kät şäherinde bolsa,häkim ve emirler çepde, Ürgence yakın bir yerde, ya-da hut Ürgenciň özünde bolyarlar.Arap dini hadymı İbn Fadlan 922.nci yılda bu yerleriň üsti bilen Volgadaky bulgarlara tarap geçende, Horezmiň paytagty Kät eken. Emma Ürgenç veli günsayın güýçlenip ugrapdır. 922.nci yılda Kät şäheriniň yerleşen yerini Amıderya kövüp yıkıpdır. Bu wak dan bir yıl geçenden soň, gadymı horezmşalar neslinin düýbüni tutan Afrig patşanyň iň soňky vekili Abu Abdılla Muhammet öldürilyär. Ürgenciň emiri Mamun iki bölekden duran Horezmi birdöwlete birleşdiryär. 995.nci yıldan başlap tä 17 asyra çenli "Horezmiň paytagty"diylende diňe Ürgenç göz öňünde tutulyar. Mamunyň ogulları Alı (997-1004.nci yıllar) ve Mamun II (1004-1017.nci yıllar) döwründe Horezm doly özbaşdak bolyar.

Şol vagtlar Ürgenç bütin Gündoganñ iñ uli şäherine övrülipdir. Şäherde sövda, senetçilik, sungat we ilım ösüpdir. Emiriñ köşgi köp sanlı akıldarlarıñ cemlenen merkezine övrülüpdir. Käbir avtorlar Mamun II köşgünde işlän alımlar topanna "Akademiya" diyip hem atlandıryar. Sebäbi dövrüñ belli alımlarınıñ köpüsi Horezmiñ köşgünde cemlenipdirler. Horezmiñ baylıgına Gazna şäheriniñ soltanı Mahmudıñ gözi gidip ve güyç toplap, 1017.nci yılda Ürgenci basıp alıpdır.

Şeydip Ürgenç ilki gaznevilere, soñ bolsa oları tarıh meydanından gısıp çıkaran selcuklara tabınlıkda bolupdır. Selcuk Melikşa (1072-1092) aslı Garçistanlı bir adamdan Anuştegin atlı türk gulamını satın alyar. Ol özüniñ akıl payhası bilen beyleki gulamlardan üz saylanyar. Soltan Sa canñ (1118-1157) höküm süren dövründe Anuştegin Horezme häkim edilip bellenyär. Anuşteginiñ agtıgı Atsız (1097-1127) dövründe Horezmiñ özbaşdaklıgı üçin yene-de hereket başlanyar. Yöne tiz vagtdan Atsız bilen Sancanñ arasına tov düşyär. Bu iki soltanıñ arasında birnäçe uruşlar bolup geçyär. Şol uruşlar hakında giñräk maglumat İbn al-Asiriñ "Kämil" tanhında ve Şihabeddin an-Neseviniñ "Soltan Celaleddin Mangburnınıñ ömür beyanı" kitabında aydılyar.

Atsızıñ ogli İlarslan 17 yıl şalık edenden soñ, 1172.nci yılda aradan çıkyar. Yöne onuñ uli ogli Tekeş däl-de, kiçisi Soltanşa tagtı eyeleyär. İki doganıñ arasında turan ceñ 1200.nci yılda Tekeş vepat bolyança dovam edyär, tagta bolsa Tekeşiñ ogli Alaeddin lakamlı Muhammet çıkyar.

Köp yerleri basıp alıp, uli imperiya döreden Alaeddin Muhammetşa yurda mongollar çozanda alcıraññılıga düşyär. Olardan gaçıp gutulmak isläp "beyik horezmşa" 1220.nci yılda Kaspi deñziniñ Abeskun adasında gözgını yagdayda "amanadını tabşıryar", şonda hatda onuñ cesedini dolamaga kepen hem tapılmansoñ, nökerleriñ biri öz köynegini beryär. Muhammediñ ogli Celale diniñ mongollar bilen eden merdana söveşleri Ürgenç bilen gos-goni dahılı hem yok diymek bolar.

Mongollar çozmazından sähel öñräk arap alımı Yakut Ürgence gelip görüpdir. "Men oni 1219.ncı yılda tatarlar (yaŋgı mongollar) almazından öñ görüpdim. Mundan bay ve govı şäheri öñ görenim yadıma düşenok.Oni tatarlar yıkandan soñ, bu sözlerimiñ yalan yalı yañlanmagı hem mümkin, sebäbi meniñ soñ-soñlar eşidişime görä, şäherden nam-nışan galmandır. Şäherde yaşan adamlarıñ barısı öldürilipdir...Baylıkda, ululıkda, ilatınıñ köplügünde ve milakatlılıgında Horezmiñ baş şäheri yalı şäher älemde yokmuka diyyärin" diyip, Yakut yazyar.

Şol yıllarda Ürgenci suv basmak hovpundan saklap duran bolan bendiñ bolandıgını Yakut yatlayar. Şäherin bir bölegi suvuñ sag tarapında, beylekisi çep tarapda bolupdır. Amıderyanıñ suvunı belli bir derecede saklap duran bendi halk her yılda abadanlaştırıp durupdır. Bendi mongollarıñ yıkandıgını ya-da gözegçiliksiz galansoñ, onuñ öz-özünden yıkılandıgını kesgitlemek kın. Tarihçi İbn al-Asır bendi mongollar veyran etdiler diyip tassıklayar. Her halda Ürgenci suv basıpdır. Şäheriñ sag, yangı demirgazık tarapı birneme belendräk bolanı üçin, ondan üç sanı imarat abat saklanıp galıpdır.

Ürgenciñ (Horezmin) halkınıñ käbir özboluşlı ayratınlıklarını tarihçilar belläpdirler. "Olar oguzlar bilen uruşmaga ökde ve hiç haçan yan bermeyärler." diyip al-İstahri yazyar. "Oturışıp-turuşmanı govı göryän, çenden aşa mıhmansöyer, batır ve söveşde edermen adamlar" diyip al-Mukaddesi olan tarıplayar. Şäheriñ ilatı söveşçeñlikde ve yaydan ok atmakda meşhurdır" diyip, avtor näbelli "Hudud el-älem" kitabında bellenyär.

Özüniñ örän zahmetsöyerligi bilen tanalyan Ürgenç ilatı mongollarıñ eden veyrançdıgını yüz yıl geçip-geçmän düzedipdir. Altın Ordanıñ tabınlıgına düşende bolsa, häkim Kutlug Temiriñ ve onuñ ayalı Törebeg hanımıñ dövründe şäherde birnäçe kaşañ imaratlar peyda bolyar.

Gadımkı Ürgence bagışlanıp yazılan yörite kitap bolmasa-da ayrı-ayrı kitaplarda gısgaçık ve üzñe habarlar duş gelyär. Kitap düzüci Fasih Havafi öziniñ "Mucmali Fasihi" ("Fasihiñ yıgındısı") atlı eserinde her yılda yüze çıkan hadısaları gısgaça belläpdir. 707.nci hicri yılında (1307-1308.nci m ladi yılı) Ürgençde bolup geçen vakalar hakda Fasih Havafi şeyle yazyar: Horezmiñ Curcaniyesinde emir Toluk ibn Kuç-Temir öldi. Soltan Muhammet Hudabende Ulcaytu han Necmeddin Kutlug Temiri horezmşa edip belledi ve onı Horezme yolladı".

Bu magulmatdan Ürgençde birnäçe imarat ve Orta Aziyada iñ beyik minaranı bina etdiren Kutlug Temiriñ şähere haysı wagtda gelendigi mälim bolyar. İlat kem-kemden özüni tutup, yene-de şäher gurluşıgına giñ gerim beripdir. Ürgençliler häkimi hem özleriniñ yokarı medeniyetine çekipdirler. Her halda Kutlug Temir halkıñ döredicilik başlangıçlarını goldapdır. Şäherde uly gurluşık gidipdir. Ürgenci 1333.nci yılda gören Marokkolı syahatçı İbn Battuta şeyle yatlayar:

"Ol ilatıñ gürlüginden yaña tolkun atyan deñzi yada salyar. Bir gezek men bazarıñ Şur atlı merkez ne atlı girdim. Mürekäniñ şeyle gür yerine yetdim veli, ızıma dolanıp bilmän köp eglendim. Birnäçe wagtdan soñ zordan ızıma

övrüldim. Şäheriñ çetinden uçmahdan baş alıp gaydyan dört d ryanıñ biri - Ceyhun deryası akyar. Ol İtil (Volga) yalı doñyar. Adamlar buzuñ üsti bilen bäş aylap iki yana geçyärler.".....

Ülkeniñ 17 asıra ve ondan soñkı dövre degişli resmi hatlarında "Horezm paytagı" diylende, eyyäm Ürgenç däl-de, Hıva göz öñünde tutulyar. "Hıva hanlıgı" diylen at diñe rus ve günbatar Yevropa edebiyatına mahsusdır. Öz resmi hatlarında ülkeniñ adınıñ Horezm diylip tutulandıgı üçin 1920.nci yılıñ revolyutsiyası neticesinde onuñ territoriyasında dörän respublika Horezm Halk Sovyet Respublikası adı dakılıpdır.

Nazar Halimov, *Gadımı Ürgence Sıyahat* (Aşhabat 1986), s. 5-9 ve 12.

KIRİM TATARCASI

Kırım Tatar Kril alfabesinde altı ünlü (sesli), 29 ünsüz (sessiz) vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak (o) ile (ö) ve (u) ile (ü) tek harfle gösterilmiştir.

QRIMTATAR XALQINIÑ QURULTAYI

Ertemi-keç bu qurultay olacaq edi. Ta eki yüz yıldan ziyade vaqıt evelsi devletçiligi yemen yeksan etilgen, lyakin bu devir içinde keçmiş tozuna çevirilmegen millet öz vatanınıñ saibi olğanını kesen-kes ve bar sesnen episi bir aytacaq edi.

Serbestlik ğaesi, milliy azatlıq ğaesi ne suvda bata,ne de ateşte yana. Qrımtatar xalqı vekilleriniñ iyün 26-30-da olıp keçken II qurultayı bunı açıqaydın kösterdi.

Öz milliy degerligini imae etip olamağan millet milletlikten çıqa, insan sürüsine çevirilip qala. Lakin qrımtatarlar öz milliy mustaqilligi, degerligi, milliy aq-uquqları içyun kureşni iç bir vaqıt toqtatmadılar. II qurultay ise öz maietince qanuniy bir ceryanıñ alyameti olmaqnen birlikte bu kureşte muim ve ğaet emietli bir basamaq oldı.

Kerçek, bazı bir arqadaşlar bu xususta başqa bir fikirde olabileler. Bu olamıñ aqqı. Lyakin quru tay-fakt. Bu faktnıñ özü qrımtatar xalqınıñ eki yol arasında şaşmalap qalğan başsız xalq degil de özüniñ tarixiy aq-uquqları içyun kureşken, öz ana-yurtuna qaytıp kelip, milliy devletçiligini ğayndan tiklemegence kureşini toqtatmaycağını bir daa isbatladı.

Ya, qurultaynıñ özü nasıl keçti?

Ekilenmeyip ayta bilem: pek kergin keçti. Em de onıñ böyle kergin keçeceginı, men bellesem, er keç is ete edi.

O ya da bu problemağa nisbeten qapa-qarşı, çeşit türlü noqtaiy-nazarlar

deysiñizmi, qurultaynıñ baqımına çıqarılğan qararlarnıñ er bir maddesini, bazı allarda ise er bir cümlesini, er bir sözüni çeltekten keçirmekler deysiñizmi, bom-boş, "Laf olsun mollaqam" tarzında yapılğan çıqışlar deysiñizmi, qırımtatar xalqınıñ bugunki ağır vazietini teren tahlilden keçirgen, bu vazietten çıqmaq yollarını köstergen çıqışlar deysiñizmi, bugunki reallikni koz ogyune almayıp, ogge "Çapıp" keuvler deysiñizmi-episi bar edi. Em bu oluci şeydir. Qurultaynıñ kun tertibinde milletniñ taqdiri çıqarılır eken, bunda G. Xazanovnıñ "Odobriyam- s"ları keçmey. Qurultaynıñ işini alıp barmaq içyun prezidiumınıñ saylanması kibi ufaçıq bir detalden buni açıq-aydın añlamaq mumkyun. Qrultaynı azırlav boyunca teşkiliy komitet işçi prezidiumınıñ erkyanına edi adamnı teklif etti. Lyakin delegatlar bu namzetlerni red ettiler. Ve işçi prezidiumınıñ azalarını zaldan sayladılar. Bu protsedura dört saatke yaqın vaqıtnı aldı.

İyün 26. Aqmescit. Profsoyuzlarnıñ medeniet sarayı. Saba saat on buçuq. Qurultaynı azırlav ve otkeryuv boyunca teşkiliy komitetniñ reisi Servet Omerov eyecanlı qısqa kiriş sözünen çıqışta bulunıp, qurultaynı açıq dep ilyan etti, forumğa oğurlı yollar,delegatlarğa muvafaqietler tiledi.

Ulu şeitimiz Numan Çelebicixannıñ sözlerine yazılğan ve qırımtatarlarnıñ milliy gimnine çevirilgen "Ant etkenmen" yırınıñ nağmeleri yañğıray. Qurultay iştirakçileri ön ayaq üstüne tunp diñleyler.

S. Omerov sözni Qırım qadısı Seitcelil efendige bere. Seitcelil efendi elfatixa oqup, qurultayğa oğurlı yollar tiley.

Minberge qırımtatar milliy areketiniñ eñ qart iştirakçisi Mustafa Xalilov koterile. Mustafa ağa mi liy areketniñ nasıl meydanğa ketirilgenini tafsilyatlı aytıp keçerken, öz meslekdeşleri, milletni sürgünlik zulumından qurtarıp, Qırımğa qaytarmaq içyun canlarını ayamağan insanlarnı- Ceppar Akimovnı, Bekir Osmanovnı, Bolşevik Abduramannı, Murtaza Velievni, Bekir Umerovnı, T. İzmaylovnı, diger bir çoq vatanperverlerimizni añdı.

Kunniñ ekinci yarısında sekretariat, redaktsion ve mandat komissiyaları saylanğan soñ delegatlar kun tertibiniñ leyxasını muzakere ettiler. Qızğın muzakerelerden son qurultaynıñ kun tertibi tasdiqlandı. Kun tertibine aşağıdaki meseleler kirsetildi:

1. Qırımtatar xalqınıñ vatanğa qaytuv, devletçilikni tiklev ve milliy ğayrıdan doğuv problemaları.

2. Qurultaynıñ organları-Meclis ve Revizion komissiyasınıñ maqsadı ve vazifeleri. Meclis aqqındaki Nizamnameni tasdiqlav.

3. Qırımtatar xalqınıñ milliy suvereniteti aqqında qurultaynıñ Deklaratsiyası.

4. Qurultaynıñ qararları ve rezolyutsiyalarını qabul etüv.

5. "Qırım" fondunu tesis etyuv.

6. Meclis ve Revizion komissiya azalarını saylav.

7. Meclisniñ reisini, onıñ muavinini ve revizion komissiyanıñ reisini saylav.

Kün tertibindeki birinci mesele boyunca esas dokladnen Server Omerov çıqışta bulundı. Esas do ladda qırımtatar meselesiniñ umumiy pozitsiyaları talil etilgen olsa qurultayda yapılğan yardımcı dokladlarda qırımtatar meselesiniñ ayrı problemaları aydınlatıldı. "Qırımtatar xalqınıñ problemaları boyunca devlet komissiyasınıñ işi aqqında" qoşma dokladnen şu komissiyanıñ azası, moskvalı professor Refat Appazov çıqışta bulundı ve onıñ işini keskin tenqid etti.

Fikret Xalilov özüniñ qoşma dokladını al-azırda Qırımnıñ devlet akimiet organları yolbaşçılıq alayatqan SSSR Ministrler Sovetiniñ 666 nomerli qararı ve Qırım oblast icra komitetiniñ 210 nomerli qararları nasıl eda etileyatqanı aqqında aytı. Qırımtatarlarnı Qırımğa qaytaruv boyunca birinci nebette eda etilecek tedbirlerge ayırılğan sermiya qırımtatarlarnı anayurtlarında tezce yerleştirmege degil de, mesyulietsizlik ve pervasızlıq neticesinde Qırımnıñ iqtisadiyatında meydanğa kelgen "Teşiklerni" yamamağa doğrultıla, dep qayd etti dokladçı.

"Qırımtatar xalqınıñ sotsial-iqtisadiy vazieti aqqında" qoşma dokladnı iqtisadiyatçı, "Qırım" komertsiya bankı idarecisiniñ birinci muavini Xalil Mustafaev yaptı. Dokladçı meselege bu noqtaiynazadan yanaşıp, sürgün etilgen xalqlarnıñ işleri boyunca komitetniñ keçken devir içinde qırımtatar xalqını Qırımğa yerleştiruv boyunca işlerini talil etti ve komitetniñ statusını deñiştiruv meselesini koterdi.

Qırımtatar milliy areketi teşkilyatınıñ reisi Mustafa Cemilev "Qırımtatar milliy areketiniñ esasbasqıçları" serlevalı qoşma dokladnen çıqışta bulundı.

Sürgün etilgen xalqlarnıñ işleri boyunca Qırım ASSR Ministrler Soveti yanındaki reisi Lentun Bazaziev komitetniñ faalieti aqqında çıqış yaptı.

Qurultayda qırımtatar xalqınıñ medenieti aqqında da mesele koterildi. Qırımtatar grafikasını latin elifbesine keçiruv aqqında ayrıca çıqış yapıldı. Bu meseleler boyunca Vildan Şemi-zade ve SDU nıñ dotsenti Enver Aqmollaev çıqış yaptılar.

Qurultayda yardımcı dokladlar ve bildiryuvlemen Enver Ametov (Xerson

obl.), Nadir Bekirov(Bağçasaray), Reşat Cemilev (Aqmescit), İzzet Xairov (Almalıq), Arif Abduramanov (Saq), VecieQaşqa (Qarasuvbazar rayonı), Valeriy Vozgrin (Leningrad), Qrım ASSR Ministrler Soveti Reisiniñ muavini A. İ. Balagura ve diger bir çoq arqadaşlar çıqışta bulundılar.

Qurultayda mandat komissiyasınıñ dokladı dıñlenildi. Mandat komissiyasınıñ reisi Culvem Ablymitov qayd etkenine köre qurultayğa 268 delegat saylanğan. Delegatlarnıñ 52,2 protsenti Qrımdan, 37,6 protsenti memleketniñ diger regionlarında yaşağan qrımtatarlar arasından saylanğan.

Qurultay, dep qayd etti o, memleket ve çetel cemaatçılığınıñ diqqatını özüne celp etti. Qurultayğa 86 muxbir, bu cümleden 38 muxbir çetelden keldi. Olar arasında TASS, "İzvestiya", "Komsomolkaya pravda", Merkeziy televidenie, "En-Eyç-Key" yapon telekompaniyası, "Reyter", "Kanaden press" ve "Doyçe algemayne", "Assoşieydet-press" infonnatsion agentliklerinıñ, "Golos Ameriki" ve "Svoboda" radiostantsiyalarınıñ muxbirleri barlar.

Qrımtatar xalqınıñ qurultayını selyamlağanlar arasında USSR xalq deputatı Genrix Altunyan, "Vozrojdenie" cemietiniñ etekçisi, Volgaboyu nemselerinıñ respublikasını ğayrıdan tüklev boyunca muvaqqat Sovetniñ reisi Genrix Groot, Bağçasaray rayonındaki Tavbadraq köyüniñ sakini OlgaKornienko, Tatarstandaki Tatar içtimaiy merkeziniñ vekili Gontelbar Faizraxmanov, insan uquqları içyun kureşçiler Aleksandr Podrabennik, Aleksandr Laut, Grigoriy Aleksandrov, "Vidergiburd" nemse aktsioner cemietiniñ vekili V. A. Dorin, litvalı Tatarlarnıñ vekili Adas Yakubauskas, Yaltalı ressam Feyodor Jukov, Gagauz Respublikası Yuqarı Sovetiniñ mesyul xadimi İvan Kurguji, ruminiyali qrımtatarlarnıñ vekili Enver Maxmud, SSSR xalq deputatı V. P. Grişuk, Tyurk xalqları assambleyasınıñ reisi Rafael Muxammetdinov, qrımtatar milliy areketiniñ koryumli vekili, AQŞ grajdanı Ayşe Seitnuratova, Simferopol devlet üniversitesiniñ dotsenti Yuriy Gorbunov, Qumıq milliy areketiniñ vekili Veliulla Kubite, Azerbaycan xalq cebesi idaresiniñ azası Niyazi-bey İbragimov, RUX ukrain milliy areketi Sovetiniñ reisi Vyaçeslav Geyçenko, "Qaraylar" karaim cemietiniñ reisi V. Lebedev, Veli İbraimovnıñ oğlu Timur Velieviç Maryanoviç ve diger musafirler çıqışta bulundılar.

İnsan uquqlarını imae etici general Pyotr Grikorenkonıñ oğlu Andrey Grigorenko (AQŞ), sürgün etilgen xalqlar konferentsiyasınıñ reisi İsmail Aliev, yazıcı Anatoliy Pristavkin, butunsoyuz çuvaş içtimaiy merkezi, insan uquqlarını imae etici Aleksandr Ginzburg, bunıñ kibi de Tyurkiede, Nyu-Yorkta, Parijde, Sovetler Birliginiñ çeşit koşelerinde bulunğan bir çoq teşkilyatlardan selyamlavmektuplari ve telegrammalar keldi.

Qurultay qrımtatar xalqınıñ milliy suvereniteti aqqında Deklaratsiya qabul etti. Bu Deklaratsiyada qrımtatar xalqınıñ yekyane aliy nufuzlı organı olğan Meclis meydanğa ketirilgeni ilyan etildi. Delaratsiyada Qrım qrımtatar xalqınıñ milliy territoriyası olğanı. Qrımda tek qrımtatar xalqı öz yolum özü belgilev uquqına malik olğanı aytıla. Qrımnıñ toprağı ve tabiat resurslan qrımtatar xalqınıñ milliy zenginliginiñ temelli ve Qrımnıñ butyun sakinleriniñ eyiallılığınıñ menbası olğanı qayd etile. Qrımnıñ toprağı ve tabiat resurslan qrımtatar xalqınıñ razılığı olmadan qullanılmaz. denileDeklaratsiada. Eger devlet ve diger organlar qurultaynıñ ilyan etken maqsadlarına qarşı areket etsler qrımtatar xalqı öz milliy azatlığı içyun kureş alıp barğan xalq statusına malik olmaq içyun mıntılacaq.

Qurultay 33 adamdan ibaret Meclis ve yedi adamdan ibaret revizion komissiyanı sayladı.

Meclisniñ reisi olaraq Mustafa Cemilev saylandı. Meclis reisiniñ muavini olaraq Refat Çubarov saylandı.

Qurultayda Meclis aqqında Nizamname qabul etildi.

Qurultay "Qrımtatar xalqınıñ Birleşken milletler Teşkilyatına, cian xalqlarına, devletlemiñ parlamentleri ve ukyumetlerine, xalqara teşkilyatlarğa muracaatı" nı qabul etti. Bunıñ kibi de Qurulta da SSSR Prezidentine, SSR ve USSR Yuqarı Sovetlerine Muracaat, Qrım sakinlerine Muracaat qabul etildi.

Qurultay "Qrımğa qrımtatarlamıñ qaytıp kelmesi munasebetinen devlet organlarınıñ qararlan nasıl eda etileyatqanı aqqında", "Latin elifbesine keçyuv aqqında", "Qrımtatarlamıñ milliy gimni, bayrağı aqqında", "Numan Çelebicixannıñ xatırasını ebediyleştiriv aqqında", "Ukrayna SSRniñ bazı bir qanuncılıq aktlarını Qrım territoriyasındatoqtatuv aqqında" rezolyutsiyalar ve qararlar qabul etti.

Qrımtatar Xalqınıñ Qurultayında Meydanga Ketirilgen Meclisniñ Erkyanı

Abduramanov Arif	Muzaffarov Refiq
Ablaev Reşat	Muratov Dilyaver
Ablyamitov Culvern	Mustafaev Dilyaver
Ablyamitov Fuat	Mustafaev Xalil
Amitov Emil	Omerov Server
Appazov Refat	Osmanov Lütfi

Bekirov Nadir	Sofu Seyyar
Bucurova Lilya	Umerov İlmi
Vozgrin Valeriy	Fazılov Riza
İbraimov Seitcelil	Xalilov Fikret
İzedinov Sabri	Çegertma İbraim
Kence Reşat	Çobanov Mamedi
Kerimov Server	Çubarov Refat
Qadırov Sinaver	Cemilev Mustafa
Qaybullaev Şevket	Cemilev Reşat
Qurtiev Enver	Cepparov Abdureşit
Qurtiev Refat	

Yu. Kandımov, "Qırımtatar xalqınıñ qurultayı", *Yañı Dyunya* (24 Temmuz 1991), s. 3

TATARCA

Tatar Kril alfabesinde dokuz ünlü (sesli), 27 ünsüz (sessiz) vardır. Metinde (ä) ile gösterilen (e) Türkiye Türkçesinden daha açık ve geniş söylenir. (E) ile gösterilen harf (e'ye kaçan) ancak (i) ile(e) arasında telaffuz edilir. (O) ile (ö) ünlüleri bizdeki (o-u-ı) veya (ö-ü-i) arasındadır. Tatarcada Türkiye Türkçesinde mevcut olmayan nasal n (ñ), hırıltılı h (x) ve gırtlaktan gelen g (ğ) bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesindeki (o), Tatarcada (u), (ö) ise (ü) olur. Aynı şekilde (u), (o) ve (ü) ise (ö) olur. Birinci hecedeki (e), Tatarca (i) olur. Türkçe asıllı kelimeler başındaki (g)'ler (k)'dır.

SÄYÄXÄTÇELÄR HÄM BOLĞAR TARİXI

921 yılnıñ may urtalarında Bağdad şähärenä yıraq Tönyaqtan, Bolğar cirennän Ğabdulla Baştu uğlı atlı ilçe kilep töşä häm Bolğar belğuan Almastan berniçä xat tapşıra. Bağdad xälifäse Cälğfär äl Möqtädirgä yazğan xatında Almas Bolğar ilendä islam dine taratu häm mäçet saldıru öçen belgeç sonv, şulay uq doşmannardan saqlanu öçen nığıtma qoruda yardäm itüne ütenä. Xälifäneñ yaqını Nazır äl Xäramigä yazğan xatında Almas nindider darular cibärüne sorap yaza.

Bu vaqıtta inde Bağdadta İdel buyı bolğarları xaqında, belğuarnıñ islam qabul itüe turında işetkän bulalar. Almasnıñ xatı xälifä sarayında zur qızıqsınu tudıra häm ğaräplär öçen kiñ politik mömkinleklär aça. X yöz başına taba Bağdad xälifälege üzeneñ elekke köçen yuğalta başlağan bula. Azärbäycan, Samanilär däüläte häm Xaräzem xälifäne räsmi räveştä tanulanın dävam itsälär dä, çınında möstäqyllekkä yul alalar. Xazar (Kasbıy) diñgeze buylannda, Täbaristanda tınıçsızlıq başlana; yıraq Tönyaq belän säüdä yullarnın Xazar kağanatı kaplap tora. Ämma şul uq Xazarda hälmalarnıñ kürşeläre bulğan uğızlarda islamğa yakınaya tendentsiyaläre köçäyä başlıy. Şuña kürä saraykeşeläre Yevropa häm Aziya arasındağı ähämiyätle säüdä yulların üz

qullarında totıp toruçı xazarlar, uğızlar häm bolğarlar arasında islam dine taratu xälifälekneñ xalıqara xälen häm politik nigezen nığıtaçaq, älege törki xalıqlarnı ğaräplär imperiyasenä buysındıracaq dip ömetlänälär.

Menä şulamı istä totıp, Bağdadta bolğarlarga ilçelek cibärergä qarar birälär. İlçelekneñ başlığı itepSusan är Rassi... bilgelenä. Kiñäşçe häm sekretar vazifası ... (bunçı) Äxmad ibn Fadlan äl Ğabbas ibn Räşid ibn Xämmadqa yöklänä...

921 yılnıñ iyün ayında Bağdadtan çığıp kitkän ilçelek, Xaräzemneñ başqalası Cörcanda qışlıkärep, uğız, bäçänäk, başqort cirläre aşa ütep, küp avırlıqlar kiçerep, ber yıl digändä, 922 yılnıñ mayında Bolğar xanınıñ cäyge toraq cirenä, xäzerge Tatarstan cömhuriäteneñ Kuybışev rayonı Öç Kül avılınınına kilep citä (Öç Kül avılı Bolğar xärabälärennäñ 5 çaqrım Könyaqta urnaşqan). İlçelek Almas häm anıñ yaqınnarı tarafınnan bik cılı häm tantanalı räveştä, böten yolaların ütäp qarşı alına, şunnan soñğı könnärdä härtörle qabul itüler, diplomatik söyläşüllär, mäcleslär ütkärelä; dini bäxäslär dä urın alalar.

İbn Fadlan Almas stavkasında iyün urtalarına qadär tora. Bolğar cire anıñ keşeläre, alarnıñ tormış könküreşe, ğoref- ğadätläre belän tanışa, geografik küzätülär alıp bara, bolğarlarnıñ başqa xalıqlar häm qabilälär belän mönäsäbätte turında qızıqsına; İdel buyındağı pristanğa kilep, rus säüdägären kümü yolasın tamaşa qıla, ruslar turında soraşa.

Şunnan soñ İbn Fadlan belğuar belän bergä Cauşir yılğası buyına küçenep kitä (xäzerge Çistay rayonı Yauşinnä avılı aşa ağuçı Yauşirmä yaki Keçe Baxta isemle yılğa). Anda böten bolğar qabiläläre cıyılıp, räsmi räveştä islam qabul itälär. İke ay buyına suzlığan şul eşlär tämam bulğaç, İbn Fadlan häm ilçelek kire Bağdadqa qaytıp kitälär. Ämma ilçelekneñ näticäse Bağdad xökümäte öçen quandırırlıq bulmıy: uğızlar islam qabul itmilär, Xazarda möselmannar partiyase tarqatılа; nığıtma qoru öçen soralğan aqça kilep citmäü arqasında, Almas xälifägä bulğan işanıçın yuğalta häm Urta Aziya belän elekke elemtäsendä qala.

Menä şuña kürä ekspeditsiya häm ul alıp qaytqan xäbärlär tiz arada onıtıla. İbn Fadlan xälifägä räsmi otçot yazıp birsä dä, yıraq Tönyaq xälläre inde beräüne dä qızıqsındırmıy, häm bezneñ säyäxätçebezgä bar tik memuarlar belän genä şöğıllännergä qala...

Ğaräplär imperiyase öçen ilçelekneñ älläni näticäse bulmağan digän idem. Ämma tarix öçen, bigräktä tatar xalqınıñ boringı tarixı öçen, bu ilçelekneñ ähämiyäten berni belän dä bäyälläp bulmıy. Kiñ eruditsiyele diplomat häm osta küzätüçän keşe bularaq, İbn Fadlan törki xalıqlarnıñ (uğızlar, bäçänäklär, başqortlar, bigräk tä bolğarlar), şulay uq ruslarnıñ politik tözeleşenä, ekonomi-

kasına, kultura-könküreşenä qağılışlı bik ğıymätle xäbärlär qaldıra. Anıñ yazmalarınıñ iñ zur öleşe bolğarlar tunında...

Bolğar ilendä bu vaqıtta feodalizmnıñ başlanğıç etabındağı sınfıy cämğıyät xökem sörä; qabiläara ızğışlar berqadär unn alsa da, Almas alarnı üz qulı astına berläşterä häm Bağdad ilçelege kilgeç uzdırılğan qonıltay berdäm däülät tözüdä xälitkeç rol uynıy. Tatar xalqınıñ meñ yıldan artıq bulğan däülätcelek tarixınä nigez salına.

Bolğar däläte zur, baylığı küp, kereme mul. Xucalığınıñ nigeze-igençelek: tarı, boday, arpa çäçälär. Xayvan asrauçılıqqa da şaqtıy unn birelgän. Qıymmätle cänleklär dä aulıylar. Däülät qaznası här yorttan alına torğan keş tirese faydasına tutınla. Qırğıy umartaçılıq belän dä şöğıllänälär.

Almas häm anıñ ırıı İbn Fadlanğa qadär uq inde islam qabul itkän. Dini yolalar ütäü öçen mäçet häm manaralar bulsa da, şähärlär tunında açıq mäğlümatlar yuq. Xalıq nigezdä kiyez tirmälärdä tora (cäy ayları küz aldında totıla). Xan tirmäse ğaçäyep zur, meñär keşe sıyışlı, eçke yağı ärmän palaslar belän bizälgän. Urtada Vizantiya parçaları belän qaplanğan täxet.

Mäcüsilek qanunnarı da betep citmägän. Bala tusa, anı berençe çiratta atası tügel, ä anasınıñ atası üz öyenä ala. Ülgän keşeneñ mirası ulına tügel, ä tuğanına küçä. Yağnı, qan qardäşlek digän närsä östönlek itä. Xoquq normaları bik qatğıy: ülemgä ülem tärtibe xökem sörä. Beräü beräüne yalğış qına ütersä dä, anı, ärcägä salıp, ağaçqa asıp quyalar. Qaraqlıq häm uynaş qılu da ülem cäzasına xökem itelä: qullarınnan häm ayaqlarınnan ağaçlarğa bäylap, urtalay balta belän çabalar...

İbn Rüstäneñ bolğarlar xaqındağı xäbärläre, qısqaça äytkändä, tübändägelärdän ğıybarät: alar İdel yılgası buyında bortaslar belän kürşe bulıp yäşilär. Araları öç könlek yul. Patşaları Almas atlı, ul inde islam qabul itkän. Alay ğına da tügel, xalıqnıñ küpçelege islam dinendä, avıllarında mäçet häm mäktäplar, mäzin häm imamnar bar. Kiyemnäre dä, qaberläre dä möselmança. Bolğarlar öç qabilägä-birsula, iskil (esegel) häm bolğar qabilälärenä bülengän, här qabiläneñ yäşäyeş urını bergä. Kürşe xalıqlar, bigräk tä ruslar belän sätüdä iteşälär. Bolğarlar cir eşkärtügä, igen igügä äväs xalıq: boday, arpa, tarı häm başqa aşlıq üsterälär (äl Ğardizi, bularga östäp, yasnıq, çumiza, yäşelçälärdän qabaq isemnären sanap kitä). Bolğarlar yış qına bortaslarğa höcüm itälär, alarnı äsir alalar. Küberäk at östendä suğışalar, baştanayaq qorallanğannar, timer külmäk-köbä kiyälär. Patşağa at birep yasaq tülilär, här öylängän keşe dä at tülärgä tiyeş bula. Korablar belän kilgän çit il säüdägärlärenniñ 10 protsentlı

goşer (poşlina) alalar. Bolğarlamıñ iñ zur baylığı- susar tirese. Här tire ike dirhäm yarım tora häm ul aqca berämlege bulıp ta xezmät itä. Bolğarlamıñ üz aqçaları yuq, alar kömeş dirhämnäme möselman illärennän alalar... Ravil

Fäxretdinov, *Taşlar moñı* (Qazan 1978), s. 48-55.

ALLA YORTINDA

Sudtan soñ mine ikençe törmä qarşındağı qızıl çirkäügä küçerdelär. Ni öçen çirkäügä, diyärsez. Şähämeñ barlıq törmälärе totqınlar belän lıq tulğan. Totqınlarnıñ şaqtıyın atarğa xökem itälär. Törmä işegaldındağı bağanağa berketelgän "qara tabaq" - radio bertuqtausız iğlan itä:

- Kotlas'qa! Aq diñgez qanalına! Noril'ski'ğa!

- Solovki'ğa! Tayşet-Abaqan yulına!.. Kolıma'ğa!

Şul taraflarğa Qazannan eşelonnar, barjalar, stolıpin vagonnarı ağıla.

Şulay da, şähär törmälärendä xalıq doşmannarına urın citeşmi. Ä Kreml' astındağı ikençe törmäneñ näq qarşında, uram arqılı ğına çirkäü bar. Stenaları qolaç citmäs qalın, idännäre, işekläre timerdän, täräzäläre şulay uq timer räşätkäle. Äyterseñ lä xoday üze äzerläp quyğan!

Totqınnarnıñ ber brigadası atna-un kön eçendä bu çirkäüne taqta kirtä belän äyländerep, qoyma östennän çäneçkele timerçıbıqlar suzıp, çat-çatqa biyek manaralar utırtıp birä.

Törmä başlığı, nadziratel'lär, ber vzvod konvoy-yaña törmä äzer. Räxim itegez!

Menä şuşı ör-yaña törmäneñ-qızıl çirkäüneñ avır timer işekläre şığırdap-çinap açılgaç, "alla yortı" na berençe atlap kergändä, xäyran qıldım.

Ya xoday, bu nindi mäxşär!

Iğı-zığı, şau-şu. Kamera tügel, nindider zur yänninkä! Qaydan bu xätle xalıq.

- Qara äle, İbrahim, bu sinme?

Kemder cilkämä törtte. Tanış tavış. Borıldım. Qoçaqlaştıq. Bik ozaq berberebezdän aynıla almıybız.

- Qara, bu sinme, Söbbuxmı?

- Ä min sine atqannardır dip uylağan idem.

Söyäklär çıtırdıy...

- Älegä bez isän! İsän!!!

- Äydä, aulağraq cirgä barıyq äle, min sina ber närsä söylim, - dip, Söbbux mine altar'ğa taba alıp kitte. Qayda monda aulağraq urın-här çirdä qırmısqa oyası. Şulay da türdäge ber poçmaqqa çüktek.

- Sudtan soñ mine podvalga alıp töştelär dä zur ğına ber kameraga kerttelär, - dip Söbbux pışıldap qına söyli başladı. - İsem kitte. Bezneñ, obkom sekretar'ları, narkomnar barısı da şunda...

- Berence sekretar' da barmı?

- Ul da, Lepa da, Razumov ta. Bezneñ Lätbib, Fatix ağa Qazanlı, Şamil Usmanov, tağı ällä kemnär. Min qauşap qaldım. Qaysı yılıy, qaysı: "Bu nindi xaqsızlıq, Stalinğa , Stalinğa yazam", - dip qıçqıra. Lätbib yögerep kilep mine qoçaqlap balavız sığa başladı: "Söbbux, cankisägem, sine dä atarğa xökem ittelärme?" -di. Ul arada kameranıñ işege açıldı da mine kiredän tartıp aldılar...

Dañ-doñ! Dañ-doñ!

Qızıl çirkläüneñ bu çañı bügen inde ğıybadätkä tügel, totqınnar qaçmağannarını, asılınıp ülmägännärme ikänen beler öçen kiçke barlauğa-safqa tezelergä quşa. Qıyamät könemeni, çirkäü eçeneñ öste-astına kilde. Iğı-zığı, şau-şu, sügenü, aqıru, yılau. Ul arada şaldır-şoldır işeklär açıldı unlap nadziratel' häm bozau xätle öç et işelep kerde. Totqınnarnı kürüğä, etlär tağın da yarsıp ürsälänep öra başladılar. Yaqınnanraq uzğan berniçä mäxbüsneñ ciñnärenbalaqların da talap aldılar.

- Citär, şau-şunı beteregez! - Konvoy başlığı, bar tavışına qıçqırıp cikerenü östenä, ütemleräk bulsın öçen, axrı, näq blatnoylarça, öç-dürt qatlı itep sügenep tä quydı.

Yözär-yözärdän biş safqa tezeldek. Nadziratel'lär här safnı ikeşär-öçär tapqır sanap çıqtılar, annan sünderällärgä menep, barlıq xäzinäläreme tuzdırdılar-berniçä qapçıqtan karta, inä, biş tiyenlek baqır aqçadan kisep, şomartıp eşlängän britva, közge kebek çüp-çarnı qazıp çıqardılar. Konvoy başlığı:

- Törmä tärtiben bozğan öçen ärtägä barğızını da progulkadan mäxrum itäm. Ägär dä küğaz-qarandaş tabılsa, kartser rejimına quyam! -dip qatı ğına kisätte häm tağın ber qat sügende dä komandasın alıp çığıp kitte. Etlär, örüne onıtıp, aldan atıldılar, küräseñ, kameradağı hava alarğa oşamadı. Çirkäü kinät çayqalıp kitkändäy buldı-biş yöz mäxbus beryulı quzğalıp, härqaysı aldanraq urın alıp

qalırğa tırışıp, säkelärgä ürmäläde. Tağın ığı-zığı, sügenü, etü-tertü kitte. Ul arada berälüne bişençe qat sünderädän atıp ta bärdelär. Timer idängä qan cäyelde.

İşek açıldı. Tağın etlär, nadziratel'lär...

Tege mäyetne alıp çığıp, beraz şau-şu tınğaç, Söbbux minem yanğa kilep:

- Ä bez qaya yatabız ikän? -dide.

Çirkälüne yörep çıqtıq, ber buş urın yuq.

- Äydä, bulmasa, säke astına-idängä yatıyq! Salgınçaraq ta bulır.

Söbbuxnıñ biştärendä ber cäymä kisäge dä bar ikän. Mükälläp säke astına kerdek tä, cäymäne cäyep, ikäü yänäşä yattıq. İnde ike-öç kön rätläp yoqlamağanlıqtan, yatuğa küzlär-kerfeklär bäylänä başladı. Ämma Söbbux ta, min dä yoqlap kitä almıybız, arlı-birle äylänäbez. Östäge säkedän närsäder qom tösle şıbır- şıbır qoyıla. Böten tän qızışıp qıçıta.

- Sin yoklıysıñmı?

- Qayda yoqlau, ällä närsä çemetä.

- Min dä çıdıy almıym. Qaşısañ, närsäder sıtıla. Quldan sası is kilä.

- Yuq, bulmas, äydä işek töbenä barıp beraz utırıyq.

- Sindä tartırğa yukımı?

- Min sud aldınnan birelgän papirosnıñ bersen kesägä törep salgan idem.

- Buldırgansıñ!

Säke astınnan ürmäläp çıgıp, cäymäbezne tartıp alsaq-isebez kitte. Ul qıpqızıl töskä kergän! Säkedan qom tügel, qandala qoyılğan ikän. Menä kem bezne yoqlatmağan.

Kamera ğınldıy, ınışnıy, sügenä, sataşa. Ä bez Söbbux belän ikäü paraşa töbendä utırıp ikebezgä ber papirosnı tötäräbez. Şulay da monda yapa-yalğız kamerada yatuğa qarağanda küñelleräk.

Kemnär genä yuq, nilär genä eşlämilär bu ğıybadätxanädä.

Altar' poçmağındağı säke-sünderälärneñ iñ tübängesenä ciran çäçläre iñnärenä xätle töşep torğan ber pop tezlängän dä, Ğaysä päyğambärneñ täregä qadaqlanğan surätenä qarap, bertuqtausız çuqına, yal-çäçläre äle ber, äle ikençe yaqqa çayqala. Söylälülärenä qarağanda, pop, yal-çäçlären qırdırmas öçen ällä niqadär cäfalar çikkän - qınalğan, atnadan artıq kartserda utırğan. Ämma çäçen

aldırğa birmäğän. İrtägä ul etapka ozatılaçaq, di. Xäzer menä ixlas çuqınıp, Ğaysädän ozın ozaq yulğa köç-mädäd yalvara, küräseñ.

Yazmışnıñ mısqıllap kölüeme, näq menä şul pop çuqınıp yatqan säke östendäge sänderädä ap-aq saqallı ber Tatar qartı, tastımalın namazlıq itep cäyep utırğan da, qulların kükrägenä quşırıp, küzlären yoma töşep-bu dön'ya şau-şuınnan kitep-pışıldap qına doğa uqıy, ara-tirä säcdägä kitä. Ä alar östendäge säkedä ber törkem külmäk - ıştantsız totqın aqınp-baqırıp kartasuğa. Kiyemnär ottunlğan inde, çiratta-un, unbiş kön alda bireläçäk payıq, balandalar... Ä qarşıdağı ber säkedä qart partizan üzeneñ Grajdannar suğışındağı macaraların söyli. Beräülär yoqlıy, ikençelär yılıy, öçençelär tıyıla almıy kölä. Qaysı aqıldan yazğan-hiç töşenerlek tügel.

Altar' qarşındağı mäydanda alış-bireş, säüdä. Ni genä satmıylar! Täüllekkä birelä torğan biş yöz grammlı payıq ikmäk- "kibän başı" diseñme, suıngan anş çuman-balanda diseñme. Qayandır şikär, konfet, xälvä kebek läzzätle niğmätlär dä tabqannar. Tämäke, papiros-berämläp, uçlap, töremläp canıñ nindiyen teli. Monda külmäk-ıştan-gimnasterka, itek-botinka, oyıq, tämäke yançığı kebek kiräk-yaraqlar da alırga bula. Bu bazarnıñ bilha nigeze dollar da tügel, funt-sterling ta tügel, sum da tügel. Töp ülçäü-payıq. Ber payıq, yartı payıq, çirek payıq... Menä şulay satulaşalar häm şuşı bäyläğä alış-bireş yasıylar.

Täräzägä yaqınraq töştä-könküreş xezmäte kürsätüçelär: yamauçılar, tegüçelär, itekçelär. Xätta monda ber törem tämäkegä saqal-mıyığınnı qırıp, yäşärtep cibärälär.

Monda üteneç yazıp birüçe advokatlar da, zakonnı yattan belüçe prokurorlar da bar.

Cırçılar, biyüçelär, taraqta uynauçı muzıkantlar...

Soñğıları-häväskär artistlar kübräk türdäge iñ kiñ, iñ yaqtı säke tiräsendä äylänä. Çönki monda k meranıñ patşası-starosta yata. Urta buylı, tığız bädänle, qap-qara saqallı, tuzğan bödrä çäçle çegän-at qarağı. Unbiş yılnı algan. Törmä türäläreneñ tayanıçı. Ul monda xuca-teläsä, xökem itä: yatqızıp suqtıra yaki tuygançı ikmäk, balanda belän sıylıy ala. Starostağa aş-sunı aşxanädän aynım savıtta, qapqaçlı keçeräk camayaqta kiterälär.

İbrahim Salaxov, *Kolıma xikäyäläre* (Kazan 1989), s. 70-74.

BAŞKURTÇA

Başkurt Kril alfabesinde dokuz ünlü (sesli), 29 ünsüz (sessiz) vardır. Tatarcanın aynı özelliklerini taşır. Başkurtçanın tipik ünsüzleri dişler arasından çıkan peltek (z) ve (s)'dir. Tatarcadan farklı ol arak Başkurtçada (s)'ler (h) olmuştur. Aynı şekilde (ç)'ler de (s) olmuştur.

BAŞQORTTARZA DVORYANDAR BULĞANMI?

Xakimlıq iteüse sınıftarğa qarata bezzeñ rәsmi ideologiya tarafınan kösläp tağılğan mısqıllı mönäsäbät xöküm hörüe arqahında tege yäki bıl xalıqtıñ sotsial strukturahın öyrängändä töp iğtibar oşoğasa krästiän massahına la promışlennost proletariatınıñ bulıu-bulmau mäs'älähenä genä yänältelde, ä yämğiättäge başqa sınıftar, sotsial törkömdär, qatlamdar yä bik az öyränelde, yä bötönläy telgä alınmanı. Şuğa la, äytäyek, başqorttarza dvoryandar bulğanmı, tigän horauğa, mäsälän, xatta belgestär arahında la anıq qına yauap bireüsene tabıuı qıyın. Bığa yauaptı arxiv sığanaqtarınnan tabırğa mömkin. Min, mäsälän, Başqort SSR-ınıñ Üzäk däülät arxivında (artaban: TSGA BSSR) tabılğan mäğlümättärgä tayanıp, bıl horauğa iñğay yauap biräm. Mäqälälä başqort dvoryandarınıñ tarixına qağılışlı oşo mäğlümättärze uqıusığa yetkermäksemen.

Täüzä, gömümän, Rossiya dvoryandarı turahında ber nisä büz. Dvoryanlıq-feodal' sınıftıñ xakimlıq iteüse qatlamı sifatında xoquqi tanıqlıq alğan häm, şuğa yaraşlı räüeştä, bildäle ber östönlöktär menän fayzalanğan ölöşö ul. Kenäzdärzeñ yäki ere bayarzarzıñ bilämälärendäge feodal' xärbi xezmätkärzär törkömönöñ iñ tübänge qatlamı bularaq, ul XII-XIII bıuattarza barlıqqa kilä. Huñğaraq dvoryanlıq zvanieht däülät, batşa aldında ayrıusa zur xezmät kürhätkän keşelärgä birelä başlay. Ekonomik yaqtan da, politik yaqtan da dvoryanlıq yergä milekselekkä nigezlänä, häm unıñ qeüäte lä oşo milekselekteñ kösö menän bildälänä.

Başqort dvoryandanıniñ tarixı 1785 yılda imperatritsa Yekaterina II ukazı menän Rossiya dvorya danına birelgän gramotanan başlana. Bıl gramotağa yaraşlı räweştä, dvoryanlıqqa alıu häm ul zvanieanan mäxrüm iteü xoquğı gubernalarzağı dvoryandar deputattarı yıyılışına birelä. Şuğa la 1850 yılğa tiklem, mäsälän, Ornmbur gubernahınıñ dvoryandar yıyılışı üz allı räweştä başqort feodaldarına la dvoryanlıq zvanieht birep kilgän. Ornmbur gubernahı dvoryandarınıñ näsel kenägähenän küreneünsä, unda başqorttar arahınan berenselärzän bulıp 1793 yılda Küsärbay Aqsulpanov menän unıñ ulı Aralbay yazılğan. Oşonan alıp XIX bıuattıñ 40-sı yıldarı azağına tiklem bıl kenägägä Başqort gäskärenän yämğehe 19 çinovnik inderelgän: ... Läkin bıl kenägägä bötä dvoryandar za inep bötmägän bulha käräk. Unda, mäsälän, Nağaybäkovtarzıñ, Rafiqovtarzıñ h.b. ısınbarlıqta bildäle bulğan dvoryandarzıñ familyahı yuq. Här xäldä, 1850 yılğı mäğlümättärgä qarağanda, başqorttar arahınan sıqqañ 590 dvoryan bulıu bildäle.

Başqort dvoryandarı bıl tituläa, başlısa, tik üzzäre genä eyä bulğan, yäğni ularzıñ dvoryanlığı näsel buyınsa varistarğa miras bulıp küsmägän. Dökümanttarzan küreneünsä, Başqort gäskärenän tik 3 ğailägä genä näsel buyınsa miras bulıp küseüse dvoryanlıq xoquğı birelgän, häm ularzıñ bıl xoquğı xökümät Senatınıñ Ukazı menän raslanğan. Ular-poruçik Yahüzin uldan Sälimgäräy häm Säyetgäräy menän (1844 yıldıñ 7 iyün Ukazı); poruçik Äbdelzälim Soltanov ulı Möxämmäträxim, yeyändäre Şäyxislam, Şahimärzän häm yeyänsäre Bibixösniziyada, bülärzäre Şäyhizaman, Ämirtimer häm büläsärzäre Bibinifäsbanıu, Bibixösniyihan menän (1850 yıldıñ 17 may Ukazı); 2 se häm 3-sö mişär kantondarı başlığı Fazulla Räcäpov uldarı Şahibäk, ... başqort dvoryandan arahında iñ abruylılarzan bulğan. Rus dvoryanlığınıñ saflığın qayğırtqan batşa xökümäte unda başqort aqhöyäktäreneñ ütep ineüenä törlösä qarşılıq kürhätkän. Senattıñ 1808 yıldıñ mayında sığarğan Ukazına yaraşlı räweştä, mäsälän ülgän yäki xäbärhez yuğalğan dvoryandarzıñ, äğär ularnıñ bıl tituldı balalarına miras itep qaldırıu xoquğı bulmaha, dvoryanlığın raslausı gramotahı Xärbi kollegiyağa qaytarıp birelergä teyeş bula. Ä 1828 yıldıñ 5 iyül' Ukazı buyınsa ihä kazaçiy gäskär ofitserzarı tik oşonday şäxsi dvoryanlıq menän genä fayzalana alğandar. Bığa östäp, 1831 yıldıñ 6 mayında yänä ber Ukaz sığanla. Unda binday dvoryandarzıñ gramotaları balalarına "dvoryanlıq xoquğı däğüläläp yörörgä hiltau birmäs ösön", üzzäre ülgändän huñ motlaq kire Kapitulğa yebärelergä teyeş, tip qältği äytelä (Räsäy impepiyahı zakondarınıñ tulı yıyıntığı. - T. 6 - No. 4547)". ...

1851-1865 yıldar arauğındağı başqort çinovniktarınan berälü zä dvoryanlıq

zvanieht ala almağan. Başqort dvoryanlığına qağılışlı ber nindäy zä konkret zakon bulmauına hiltanıp, Irımbur general gubernatorı V.A. Perovskiyzıñ täqdime buyınsa, xärbi ministr 1853 yılda "başqort çinovniktarınnan ... dvoryanlıq yullap kileüe ixtimal bulğan ütenestärze qarauzı administrativ tärtiptä tuqtatıp totorğa, bığa tiklem kilgändären dä Deputattar yıyılışına tiklem yetkermäskä quşıp kürhätmä birä...

1863 yıldıñ 14 martında qabul itelgän Polejenie menän başqort dvoryandarınıñ xoquqi xäle rus dvoryandarınıqına tiñläşterelä. Bığasa xezmättä deystvitel'nıy häm zauryad - çindarğa layıq bulğan başqorttar şäxsi dvoryanlıq häm bıl tituldı näsel buyınsa miras itep qaldırıu xoquğına eyä bulğan dvoryanlıq zvaniehında raslana. Dvoryandar, deystvitel'nıy häm zauryad-çinlı keşelär här törlö n tural' halımdarzan, aqsalata yıyımdarzan azat itelä. Batşa xökümäte, küreneüensä, başqort dvorya darınıñ mänfäğäten dä nıq yaqlağan. Rossiya xalqınıñ isäben alıu buyınsa 1897 yılda utkärelgän täüge döyöm kampaniya mäğlümättärenä qarağanda, Öfö gubernalında üz titulın näsel buyınsa miras itep qaldırıu xoquğına eyä bulğan 512 (ğäiläläre menän) dvoryan häm 133 keşe şäxsi dvor an isäplängän. Irımbur gubernahı buyınsa bıl kürhätkes 452-gä häm 207-gä tigez. Yäğni yämğehe 1304 dvoryan bulğan. ...

Rim Yanğujin, "Başqorttarza dvoryandar bulğanmı?", Ağizel, sayı 11 (1991), s. 147-149

"BAŞQORTOSTAN" YÄMĞİÄTE TÖZÖLDÖ

Mäskäüzä "Başqortostan" milli oyoşmahı tözöldö. Ul-40 milli oyoşmanıñ berehe, xalıq deputa tarınıñ Mäskäü qala Sovetında 39- sı milli oyoşma bulıp terkälde. Mäskäüzä 6 meñ başqort yäşäy; yabay eşselär zä, injener-texnik xezmätkärzär, uqıtıusılar, vraçtar, ğalimdar za, yetäkselär zä bar.

"Başqortostan" milli oyoşmanıñ täüge yıyını "İzmaylovo" xalıq-ara kompleksınıñ kontsert zalında ütte. Östäl äzerlängän, hıy tüläühez. Kemdär kilä, terkälep bara. Oyoşma ağzalığına şunda uq ğariza yazalar. Quray, milli teldäge jurnaldar hatıldı...

Yıyındı Mäskäüzä yäşäüse abruylı yazıusıbız Äxiär Xäkimov astı. I yıyınğa kesköy balalarzan alıp veterandarğa tiklem (bigeräk tä studenttar küp ine), Başqortostandan sängät, mäzäniät eşmäkärzäre, yazıusılar kilgäyne. Olo äzibäbez Zäynäb Hşeva, Rauil Bikbaev, Änisä Tahirova, Gölfiä Yunısovalarzıñ şiğır höyläuzäre, Räşizä Tuysinanıñ beyeüe, Ğäli Xämzindıñ yırzarı Mäskäü

başqorttann ixlas şatlandırzı.

Başqort xalıq üzäge räyese Marat Qolşäripov älege tantana bayram ğına tügel, kiläsäktä säselep yäşäüse başqorttarzı berläşergä saqırıu buliuı, BXÜ-neñ bığa yarzam itergä teyeşlege, nıqlı bäyläneş buldırıu käräklege xaqında höyläne.

Bıl qorğa älege köndä Mäskäüzä yäşäüselär: Stanislavskiy isemendäge RSFSR Däülät premiyahı laureatı Şäürä Musa qızı Mortazina, SSSR-zıñ Avtomobil häm auıl xucalığı maşinaları eşläü mi nistrı unnbasarı Rif Qarasurin, 1-se rang kapitanı, Baş Xärbi- Dingez Flotı ştabında idaralıq naçalnıgı unnbasarı Valeriy Bulatov, Başqortostannıñ Mäskäüzäge daimi väkälätlege räyese Abrar Yarlıqapov, yazıusı Azat Abdullin, kompozitor Morat Äxmätov, rässam Rail Nazarov. Oborona ministerstvohınıñ Qızıl Bayraq ordenlı xärbi institutınıñ III kursın tamamlağan Ansar Rafikov, unıñ nabaqtaşı Bulat Fätqullindar häm Mäskäüzäge törle milli yämğiät väkildäre lä kilde.

Yämğiättä 10 komissiya tözölgän. Yıyında kiñ perspektivalı programma raslandı.

Sit ildäge vatandaştar menän bäyläneştär buyınsa "Vatan" Böta Soyız assotsiatsiahınıñ "Ataysal" Başqortostan respublika yämğiäten häm "Başqortostan-Törkiä" dusllıq häm xezmättäşlek respublika yämğiäten tözöü buyınsa Öfölä oyoştorou konferentsiyahı ütkärelde.

Konferentsiyanı Başqortostan tınıslıqtı haqlau komitet häm tınıslıq fondı respublika büleksähe predsedatele unnbasarı Ö. Yomağujin astı.

Feker alışlıuza yañı yämğiättärze oyoştorousılar-ğilmi, icadi, ictimağı oyoşmalarzıñ, uqıu yorttarı väkildäre qatnaştı.

Yañı oyoşqan yämğiät tınıslıqtı nığıtıuğa, xalıqtar arahında dusllıqtı, xezmättäşlekte kösäytelügä, küp millätle Başqortostan xalqınıñ sit illärzäge yaqtaşları menän ictimağı, sotsial'- ekonomik, fänni, mäzäni, turistik bäyläneştärze kinäyteügä, Başqortostan häm Törkiä arahında bäyläneştär unnlaştırıuğa xezmät itäsäk.

"Ataysal" Başqortostan respublika yämğiäte prezidentı itep "Başqortostan" gazetahı möxärrire T.N. Säğitov, "Başqortostan- Törkiä" respublika yämğiäte räyese itep Başqortostan fänni üzägeneñ Tarix, tel häm äzäbiät institutı direktorı, professor Z. Ğ. Uraqsin haylandı.

Ağizel, sayı II (1990), s. 192

KAZAKÇA

Kazak Kril alfabesinde dokuz ünlü (sesli), 31 ünsüz (sessiz) vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki (e) bulunmaktadır. Ünsüzler (sessizler) içinde Türkiye Türkçesinde mevcut olmayan hırıltılı h (x), gırtlaktan gelen g (ğ), kalın k (q), nasal n (ñ) ve iki dudak büzüllerek söylenen (v) bulunur.

Türkiye Türkçesindeki bütün (ş)'ler Kazakçada (s)'dir; (ç)'leri (ş)'dir. Kelime başındaki (y)'ler (j) olur. Türkçe asıllı kelimelerin başındaki (g)'ler (k)'dır.

KIRISPE

Xalqımızdıñ ecelden celisi üzilmey cetken köne salt- dästürleri men ädet-ğurıptan ruxani, mädeni cäne adamgerşilik düniemizdegi qımbat qazınalarımızdıñ biri. O basta adamzat balasınıñ özin qorşağan ortamen qarım-qatınası negizinde tumdağan xalıqtıq salt dästürler, dini ädet-ğurıptar, mausımdıq xalıqtıq merekeler cäne semyalıq toy-tomalaqtar dep üş topqa bölinedi. Dini ädet-ğurıptarğa öte erteden qalıptasqan türli ırım-sırım, nanım-senimdermen birge zoroastr, budda, şaman, İslam dinderinen engen räsimder catadı. Al mausımdıq merekelerge calpıxalıqtıq toylar-cıl bası toyı-Naurız, caz toyı- Qımızmurındıq, küz meyramı-Mizam (şopandar toyı men sabantoy), qıs toyı-Soğım enedi. Sonday-aq, biebay, tulaqşaşar, şaşıratqı, sirgetağar, sirgeciyar, qonıs toyı, küyek baylau, küyek şeşu, cün qırqar t.b. käsiptik meyramdar da mausımdıq merekege sanaladı. Al semyalıq toy-tomalaqtarğa kelsek, üylenu toyı (quda tüsu, cauşı ciberu, qız tañdau, qarğı bau, üki tağar, unn bam, esik-töp köpsetu, qınamende, car-car, beteşar, qız uzatu, kelin tüsiru, neke qiyu, otauğa tüsiru, otqa may quyu, ölitiri t.b.), qursaq şaşu, qırqınan şığaru, at qoyıp, aydar tağu, tusau keser, tilaşar, sündet toyı, müşel toyı, sapar toyı, cerleu salttarı (qara tigu, aza tutu, canaza şığaru, coqtau, tuldau, as beru t.b.) osı topqa kiredi. Adam balası şır etip cerge tüskennen bastap qartayıp dünieden ötgenge deyingi ömiri ünemi san ğasırlıq nanım-senimi, tanım-tüsinigi, qoğamdıq damu barısındağı iz-

denisteri cinaqtalğan salt-dästürler ayasında boladı.

"Xalqım qanday deseñ, saltımnan sınap bil" demekşi, salt- dästürlerden etnostıñ minez-qulqı, ülgi-önegesi, zeyin-zerdesi, danalığı men daralığı, şeşendigi men tapqırlığı, aqıl-oyı, sonday-aq, caratuşı men caratılısqa, özin qorşağan candı, cansız älemge degen moraldıq, tanımdıq, etikalıq közqarastarı körinedi. Yağni, salt-dästür degenimiz-xalıqtıñ ruxani özegi, mädenietiniñ diñgegi, tiliniñ tiregi.

Xalqımızdıñ salt-dästürleri, ädet-ğurıptarı, ırımdarı, cön- cosıqtarı, coralğıları, räsimderi, kädeleri, salt-sanası, nanım- senimi, tanım-tüsinigi äli tolıq cinalıp bolğan coq. Revolyutsiyadan burın ömir sürgen I. Altınsarin, Ş. Uälixanov, R. Kruts, A. Dobrumislov, V. Ballyuzek, N. Grodekov, A. Xarüzin, A. Divaev, A. Alektorov t.b. etnograftar men sovet däuirindegi Ä. Bökeyxanov, S. Asfandiyarov, M. Tınışpaev, X. Dosmuxambetov, Ä. Marğulan, X. Arğınbaev, E. Masanov, M. Muqanov, V. Vostrov, İ. Zaxarova t.b. ğalımdardıñ eñbekterinde qazaq salt-dästürleri men ädet-ğurıptarı är türli qırınan zertteuge tüsti. Tek revolyutsiyağa deyin qazaq etnografiyası boyınşa irili-uaqtı 1500-den astam eñbek bimeşe tilde canq köripti. Äytse de ata käsip, xalıq qolöneri, nanım-senimi, äsirese, qazaq semyası men nekesine baylanıstı sübeli eñbek cazğan belgili qazaq etnografı X. Arğınbaevtıñ ornı erkeşe. Onıñ "Qazaq xalqındağı seyya men neke" attı kitabı (Almatı, 1973 c.) bügingi tañda qazaq xalqınıñ salt- dästürlerin tereñirek tanıp-bilem deuşiler üşin qoldan tüspes birden-bir eñbek.

Al bizdiñ maqsatımız-osınşama uşan-teñiz xalıq murasınıñ işinen tek tuğannan ölgenge deyingi aralıqtağı salt- dästürlerimizge şolu casap, qalıñ köpşilikke tanıstıru. Bul eñbekte salt-dästürlerimizdiñ tildik körinisindegi mänmağınasın etnolingvistikanıñ täsilderin qoldana otırıp şeşuge tırıstıq.

Sonday-aq, köne salt-dästürlerimizdiñ ömirde qoldanılu cüyesin qayta qalpına keltirude Qazaqstannıñ tükpir-tükpirinde, Türikmenstan men Qaraqalpaqstan, Tacikstan men Özbekstanda turatın şecireli qariyalar men aqbastı äcelerdiñ mälimetteri, Qazaq SSR Memlekettik muzeyiniñ ekspeditsiyalar qorındağı bağalı derekter keñinen paydalanıldı.

Kitap üş bölimnen turadı: 1. "Ulıstıñ ulı küni-Ulıs kün". Bul bölimde 62 cıldan soñ xalqımızğa qayta oralğan Naurız meyramınıñ genezisi, damu tarixı etnolingvistikalıq turğıdan salıstırıla zertteledi. Naurız meyramın toylau xalıq cadınan şığa bastağandıqtan zertteudiñ sonında calpı qazaq xalqına tän räsimderi terilip, toylau cobası casaldı. 2. Torqalıtoy-topıraqtı ölim". Bul

bölimde dästürli üylenu toyı, näresteniñ düniege kelui, ercetip öskenşe beriletin xalıqtıq tärbiye, dästürli cerleu saltı köptegen xalıqtıq nanım-senim, ınımdardı söz ete otıra bayandaladı. 3. "Xalqım qanday deseñ-saltımnan sınap bil". Osı bölimdegi qazaq xalqınıñ qalıptasuına uytqı bolğan türki xalıqtarınıñ şecíresi, qazaq söziniñ şığu törkini turalı maqala berildi. Sonday-aq, küni büginge deyin cete zerttelip, amayı söz bolmağan dästürli sal-serilik, qonaq kütu dästüri t.b. osında toptastırılğan.

"Urpaq ulağatı" tarauın Ş. Kerimov men T. Ömirzaqov, "Sal- seriler saltanatı" tarauın Ş. Kerimov, "Dästürli cerlev saltı" tarauın Ğ. Änesov, al qalğan bölimderdi T. Ömirzaqov, "Börili bayraq" astında degen maqala türkolog-ğalım Q. Ömiräliev arxivinen alınıp usınılıp otır. Cinaqqa engen "Dästürli üylenu toyı" cäne "Dästürli cerleu saltına" baylanıstı etnografiyalıq materialdar köne salt-dästürlerdi nasixattau emes, büginği castarğa tanıstıru maqsatın közdeydi. Sondıqtan oqırman tarapınan keybir pikir qayşılıqtarın da tudıruı mümkin. "Atadan-balağa" bölimin cazuşı F. Kulaxmetov cazdı.

Muxtar Qazbekov (haz.), *Naurız: Jañgırğan saltdästürler* (Almatı 1991), s. 5-7

KIRGIZCA

Kırgız Kril alfabesinde sekiz ünlü (sesli), 26 ünsüz (sessiz) vardır. İnce ünlülerle yanyana gelen (g) ile kalın ünlülerle yanyana gelen (ğ) aynı harfle gösterilir. Kırgızcada Türkiye Türkçesinde olmayan nasal n (ñ) ve hırıltılı h (x) vardır.

Kırgızcanın en önemli ve tipik özelliği yuvarlaklaşmasıdır. Kelime başındaki (y)'ler Kırgızcada (c) olur. Türkiye Türkçesinde (g) ile başlayan kelimeler Kırgızcada (k) olur.

"MANAS" EPOSU-TARIXIY-ETNOGRAFİYALIK ESTELİK

"Manas" eposu kırgız elinin oozeki çıgarmaçılıgının uluu murası. Bul çıgarma kölömü cagınan düynödögü eñ çoñ çıgarma boluu menen anın aynım varianttan miñdegen ır saptardan turat. Ç. Valixanov tuura belgilegendey: "Manas"-kırgız comoktorun, mifterin, sancıraların bir mezgilge, bir adamdınbaatır Manastın aylanasına biriktirgen entsiklopediyalık cıynak. Al talaa İliadası sıyaktuu. Uluu epopeya kırgızdargın turmuş-şartın, urp- adatın, reografiyasın, dindik cana meditsinalık tüşünüktörün, el aralık mamilelerin özünün içine kamtıgan. "Manas" eposunun köönörbös saltanınan köptögön tarıxıyetnografiyalık maalımattardı da tabuuga bolot. Tömöndö uşul maalımattar revolyutsiyaga çeyinki kırgız elinin tarıxın cana madaniyatın ieildöödö bay tarıxıy bulak katarı kızmat kıların dalildeşke araket casadık.

"Manas" eposunun caralışı tuuralu ar türdüü köz karaştar bar. Sovettik belgilüü arxeolog cana tarıxçı A. N. Bernştamdın oyu boyunça bul baatırdık epostun bayırkı doorgo amalgan bölügü kırgız elinin 8-9 kılımdardagı tarıxın çagıldırgan. Oşondoy ele "Manas" eposunun kalıptanışı, tarıxı cönündö anın revolyutsiyaga çeyinki İeildööçülörü Ç. Valixanov, V. Radlov c. b. cazışkan.

İeildööçülör b. z. ç. I-miñ cıldıktan baştap, 19 kılımdın ayagına çeyin bir top türkün katmarlarga bölüşöt. Epostun kalıptanuu mezgiline kaynılgan R. Z. Kıdırbaeva cana E. Abdıldaevderdin emgekterinde birinçisi - epostun caraluu

dooru 9-13 kılımdarda bolgon dese, ekinçisi - 10-12 kılımga taandık dep belgileyt.

Tömöndö uluu eposko tanıxıy bulak katarı karap, anın poetikalık saptarındagı bay tanıxıy etnografiyalık maalımattarga toktolduk.

"Manas" eposun kırgız elinin özünün koñşu caşagan elder menen bolgon askerdik-sayasiy mamilelerin çagıldırgan tanıxıy-bulak katarı karaogo bolot. Misalı, "Kökötöydün aşı" cönündörü epieoddordu karasak bul cerde kırgızdardın tınçtık mamileleri menen birge ele soguştuk mamileleri da çagıldırılgan. Ç. Valixanovdun "Kökötöydün aşı" epieoduna arnalgan emgegininde ar türdüü uruulardın attarı colugat-argın, kalmak, kalça, kıtay, nogoy, sarı nogoy, oyrot, özbek, sart, solon. Uşul ele uruu attarı "Manas" eposunun kiyinki cazılgan varianttarında da uçurayt. Kökötöydün aşına katışkan bul uruular baarı kırgızdar menen dostuk mamilede bolgon. Kırgızdar menen kalmaktardın baatırlarının ortosundagı tireşuu eki eldin coolaşuusuna sebep bolot. Aştagı bul eki eldin uruşunun sebebi-kırgızdar üçün koyulgan başkı baygeni kalmaktar tartıp alışat. Mına uşintip, aşka çakırılgan kalmaktar menen kırgızdardın ortosunda arazdaşuu baştalat. Algaç eki tarap özdörünün baatırların er sayışka tüşüröt, akırında bul çoñ uruşka aylanat. Cogoruda aytılgan uruulardın baarı eki tarapka bölünüşöt. "Macmu-at-tavarixte" şive ("Manasta" şibet) kalmaktardı kolgop, kalgan uruular baarı kırgızdar tarapta boluşat. "Macmu-at-tavarixte" solon cana şive kalmak dep aytılat. "Coloy solon şibelerdi kalmaktarga cönöttü. Kalmaktardan köp kol cıynap Manaska tüşçi ciberdi".

"Macmu-at-tavarix" boyunça Manas baş bolgon kırgızdar ardayım Coloy menen kalmaktarga karşı mamilede bolgon.

Bul çıgarmanın avtoru oşol mezgilde caşagan çınıgı tanıxıy insandar menen legendarlık insandardı bir topko biriktirip, aralaştırgan. Oşonduktan "Madcmuat-tavarixtegi" "Manaska" tieşelüü epizoddorun epikalık bayandama katarı karaogo bolot, antkeni bul çıgarmanın özü da epikalık formada cazılgan emespi.

Mına uşunday özgöçölüktörgö karabastan kırgızdar kalmaktar, solon, şive cana mogoldor menen da soguştuk-sayasiy mamilede boluşkanına karabastan alar dostuk karım-katnaşya bolgondugun "Manastın" eeelki cana kiyinki varianttarında aytılat. Anın üstünö kırgızdar özdörünün cakın koñşulan cana soyuzdaştarı menen dagı karşılaşkan uçurlar bolgon. Misalı, eposto kırgızdar baştan ayak kazaktar cana kazak uruuları menen soyuzdaştar katarı çagıldırılgan. Birok, Manas menen kazaktın baatırı - Kökçö ekööntün soguşkanı da belgiluu. Bul arazdauşuu Almanbetten ulam çıkkan, al adegende kazaktarda Kökçönün

koşununda bolup, kiyin kırızdarga Manas karapga ötüp ketet.

Epos kırgızdardagı mamlekettik tüzülüştün elementterin da çagıldırgan.

Kee bir sotsialdık terminder menen katar feodaldık biylikti münözdögön "Xan" padışa, bek, biy, sultan, bay, törö, mırza cana el, bukara, curt, kul, küñ, uyçu, koyçu, cılkıçı, usta, c. b. köz karandı adamdardın kategoriyasın körüügö bolot. Mından sırtkan bay ce kedey üy-bülödön çıgışkan çeçen, çındı, akılman adamdar colugat. "Manas" eposu boyunça öz aldınça ayırmalangan askerdik katmarlar bar. Misalı: Çoro (epikalık baatırdın çardamçısı) Er. c. b.

"Manas" eposundagı kırgız elinin başka elder menen bolgon etnikalık baylanışına kırgız elinin tanxın izildöödögü baaluu bulak katarı toktolmokpuz. Misalı, Nogoy degen etnonimdi alsak, bul at "Manastın" bardık varianttarında ar kanday türdö colugat. "Madcmu-at-tavarixte" ak nogoy cana kara nogoy degen etnikalık atalış cönündö maalımattar bar. Al emi Ç. Valixanovdun cazgandarında sarı nogoy degen etnonim keziget. Epostun köpçülük varianttarında Manas nogoy uruusunan çıkkan dep berilet da, al emi Manastın atası Cakıptın bir tuuganın Nogoy dep ataşkan.

Mına oşonduktan bizdin oyubuzça nogoy degen etnonim öz aldınça izildööge arzıyt. Knm canım aralındagı türk-mongol cana kırgız toponimderinin coluguşu buga dalil (azırkı mezgildegi nogoylor da uşul regiongo cakın cerde caşaşat). Kee bir izildööçülör Bas-Terek, Malay, Barınköl, Bakalı, Bayanköl degen toponimderdi kırgızdardın beşterek, malay, baann, bakal, bayan degen uruu attarı menen baylanıştırat. Mından başka dagı bul regiondon bir top kırgızça etnotoponimderdin tabılgandıgı maalım.

Eposto nogoy degen etnonimden başka da kıpçak, katagan, noygut, nayman, cediger c. b. çoñ uruular cana uruu soyuzdarının attarı köp colugat. "Manas" eposundagı etnonimderdi kırgız elinin ebegeysiz keñ ölköbüzdün ar kanday elderi menen bolgon etnogenetikalık cana etnikalık baylanıştarın okup üyrönüüdögü eñ sonun tarıxıy bulak katarı paydalanuuga bolot. Epostogu duulat, abak, sarı uysun, alban, cediger, bagış, alçın, argın c. b. etnonimder menen birge ar kanday uruulardın calpı attarının çagıldırılışı kırgızdar menen kazaktardın ortosundagı cakşı etnikalık baylanışka cana uruuluk cakındıkka kübö. Calpı conunan kırgız menen kazakta attarı menen gana okşoş bolboston alardın uruu tamgaları da dal kelgen otuzdan aşuun uruulardın bar ekendigi taktalgan.

"Manas" eposunda özbekterde colukkan calpı attarı okşoş cıyırmadan aşuun etnonim bar. Alar abak (özbekçe - abaklı) alçın, argın, dalba, dorbon, (dormon), cediger, (cadıger), içki (eçki), kalça, kamçı (kanglı), kara kalmak, katagan, ko-

nurat, kurama, küntü, kızıldaş, kırgız, nayman, nogoy (nogoy), sarayman (saray), sart, tarak (taraklı), türk, çarkto (özbekçesi çarkaliya boluşu mümkün). Bul köpçülük uruu attarı eposto gana emes kırgız etnoniminde da kezdeşet. Özgöçö basa belgilep kete turgan nerse, "Manas" eposundagı eñ çoñ uruulardın biri katagan özbekterde, oşondoy ele kırgızdarda da bir top mayda uruularga bölüngön, birok eposto mayda uruular cönündö maalımat cok. Mümkün, kee bir mayda uruulardın attarı kiyinçereek payda bolso kerek.

"Manas" eposunda kıpçak, koñurat, kandı, katagan, kurama, uygur, türkmen, mañgıt cana eştek sıyaktuu uruular köp uçurayt. Eposto kırgız elinin sostavında kezdeşpegen bozek sıyaktuu etnonimder da colugat. Bozek (karakalpaktardabozak), karakalpaktardan başka bul etnonim nogoylordo da bar. Egerde epostun ramkasınan sırtkarı karasak, eki eldin etnikalık sostavında kezdeşken cıyırmaga cakın okşoştuktardı gabuuga bolot.

Orto Aziyadagı başka elder menen birge ele eposto kırgızdardın türkmömdör menen bolgon etnikalık baylanışın baykoogo bolot. S. Orozbakovdun varianti boyunça Manastın toguzunçu atası. Ögüz xan dep aytılat. Kee bir izildööçülör tuura belgilegendey "Örüzdördü türkmöndördün gana ata-babası dep aytuuga bolgoyt. Ögüzdördün orto kılımdardagı uruu birikmeleri sıyaktuu ele, bütkül Orto Aziya, Kazakstan elderinin ata-tegi dep koroogo bolot".

Kırgızdardın Borborduk Aziyanın eldegi menen, taktap aytkanda Sayan-Altay eldegi menen etnikalık cakındığı bardığı belgilüü. Eñ aldı menen "Manas" eposunda aytılganday altaylıktar menen bolgon cakındık bar. Epostun köpçülük varianttarında Manas Altayda törölgönü cönündö maalımat berilet. Eposto "altay" toponim katarı aytılsa, bizdin oyubuzça kee bir cerlerde etnonim katarı da kolugat. Mından sırtkarı kırgız cana altay etnoniminde okşoş uruu ("Manasta" aytılgan kıpçak, nayman, döölös, sart) attarı da keziget.

Eposton kırgızdar menen başkırlardın, tuvalıktardın, xakastardın etnikalık baylanışın çagıldırgan maalımattardı da tabuuga bolot. Eposto ongo cakın kırgızdardın etnonimi menen dal kelgen attar bar. Alar: argın, kandı (başkırlarda - kanglı), kızıl baş, kırgız, kıtay (katay), kıpçak, kalmak, kara kıtay (kara katay), nayman, nogoy, sart, türkmön, uysun, eştek (başkırlarda iştek ce itek). Oşentip, uluu epos kırgızdardın bardık türk elderinin cana mongol tilinde cüylögön kee bir uruular menen bolgon etnikalık baylanıştı tabuuda eñ çoñ baaluu bulak katarı kızmat kılat.

"Manasta" kırgızdar negizinen mal çarbaçılığı menen kesip kılgandığı çagıldırılat. Al emi kırgızdardın mal çarbaçılığında cılkı negizgi orunda tur-

gandıgın epostun tömönkü saptarınan baykoogo bolot.

Altay toonu cerdegen,

Tümöndögön cılkı bar,

Aydap beri kuu dedi,

Arkañdan salat oşondo

Nogoy degen çuu dedi.

Bul saptarda Manastın atası Cakıptın cılkısı cönündö söz bolup catat. Kırgızdardın turmuşunda mal çarbaçılıgının basımduuluk kılgandıgın mınday bir misaldan da körüügö bolot. Kanıkeydin atası kudası Cakıpka koroo-koroo koy, üyür-üyür cılkı alıp kelüüsün, oşonun içinde caşı cana türü boyunça ar kıl boluusun buyruyt. 60 ak töö, anın içinde 30 ingen, 30 atan bardıgının başı kara bolsun, andan kiyin 500 cılkı, anın içinde 100 cılkı kara kaşka, 100 cılkı ak kuyruk, kalgan 300 çaar cılkı bolsun deyt. Andan başka 50 ak uy - bir kara buka, bir ak buka, 2000 koy - miñ ak, miñ kara koy aydap bargandıgı aytılat.

Dagı özgöçö belgiley turgan nepse, canıbarlardın kadimiki atınan başka da atalganın bilebiz. Koy - kespant, uy-bakar, töö - şuudur. Bulardın içinde "bakar" degen termin gana murda tüştük kırgızdarda cıl eseptöödö uy kılın bakar dep koldongon. Oşentip epostogu uy cana capayı aybanattardın attarın izildöö onomastikalık cagdayda çoñ kızıguunu guudurat.

Eposton añçılık boyunça da bir top keñiri maalımat aluuga bolot. Misalı, eposto:

Meeley alıp boo gagıp

Salbuurundap cer çalıp

Babalardan kalgan iş... dep Manastın añçılıkka çıkkandıgın bayandayt. S. Orozbakovdun aytuusu boyunça añçılık üçün Altay toosu menen Urkun (mümkün Orxon) danyasının, Bara-Köldün cana Angir aşuusunun ortosun tandagan. Añçılıkka Manas menen birge 84 kişi çoguu çıkkanda alar bürkül, taygan, kural-caraktan menen al cerde bir neçe kün bolgon dep bayandayt.

Kırgızdar negizinen mal çarbaçılıgın kesip kılışkanına karabastan dıykançılık da bolgonu eposto çanıldırılat. Epostun özünçö çıkkan variantında Manas atasına taanıp ketip kalıp Anciandın tegereginde dıykançılık kılganı bayandalat. Kırgızdardın dıykançılık menen taanış bolgondugun epostogu tömönkü cer-cemişterdin atalışı da aygineleyt: alma, cañgak, incir, kurma, miste, alça, cüzüm. Alar cönündö Anciandın cana Kara-Suu tegeregindegi Alo-

okenin bagı süpöttölgöndö aytılat.

Kırgızdardın dıykançılık menen taanıştıgın epostogu aytılgan sugat kanaldarının kuruluşu cönündögü maalımattar dagı bir colu ırastayt. Ak-Suu darıyasınan suu alıp çıguu üçün kanaldın kuruluşu, bul kanaldın kuruluş işterin Neskara cetektegendigi bayandalat.

Bayırkı cana orto kılımdagı irrigatsiyalık sistemalardın kuruluşun, arxeologiyalık kazuulardan tabılgan kanaldardın kaldıktarınan bilebiz. Mınday arxeologiyalık estelikter kırgızstandın da köp kerlerinen gabılgan.

"Manas" eposunda kırgızdardın koñşu elder menen bolgon ar kanday çarbalık baylanıştann epostogu tömönkü saptardan körüügö bolot. Manas özü östürgön buudayga Akkulardı almaşıp alat.

Curt çurkurap kalganı,

Aştıgın çegirtge talap basıptır.

Tumar tuyak Kulatay,

Cañı asıyga toldu deyt.

Noyguttun kanı Karaça,

Tartar kezi boldu deyt.

Sözümö kulak salıñız,

Baarın berip buudaydın

Akkularu alıñız.

Epos üy-bülölük mamilelerdi da çagıldırat. Manas Kanıkeyge üylöngöngö çeyin eki colu ayal alsa da balaluu bolgon emes. Birinçi ayalı Kayıptın kızı Karabörk, ekinçisi Şooruktun kızı Akılay. Epostun kiyinki cazılgan variantlannda alardın kays uruudan ekendigi da aytılat.

Kalmaktan aldım Karabörk,

Kalçadan aldım Akılay.

Eköö teñ kabat töröböy,

Tuyaksız ötüp ketem dep,

Munu üçün bolboyt köönüm cay.

V. Radlovdun izildöösü boyunça Cakıp xan kelin izdep, Temirkanga barıp, anın kızı Kanıkeyge kuda tüşöt. Epostun kıskartılgan variantında Temirkan

kaysı elden ekendigi cönündö maalımat cok, birok al kırgız emes ekendigi maalım. Al cönündö Cakıp xandın Temirkanga karay mintip aytıp atkanı kübö: "Kıtay, sart, kalmak, kalça, kızıl-baş, tacik, kırgız, kazaktın curttarınan kız tandadım".

"Manastın" kiyinki varianttarında Temirkandın Buxara xanı bolgondugu cönündö aytılat.

Töötigi çoñ Buxardan Temirkan,

Anın ılakap atı Karakan

Karakandın kızı oşol

Manasıña caragan.

"Manas" eposunda kırgız elinin turmuş-tiriçilik madaniyatı da keñiri çagıldırılgan. Turak cayının tüzülüşünön baştap, tamak- aştın türlörünö çeyin maalımattar bar. Eposto boz üydün tüzülüşü, içki, tışkı, casalgası cönündö keñiri aytılat.

Kayıñdan tündük iydirgen,

Kaalga tayak bosogo.

Kança türdöp çiydirgen,

Uuktann nıldagan.

Kaalga menen kerege,

Kança türdöp sırdagan.

Çiyin cibek çırmagan.

Uluttuk kiyim-keçe cönündö söz kılsak, eposto baş kiyimden tartıp, ötükkö çeyin köp kiyimderdin türlörü süröttölöt. Eposto köpçülük uluttuk kiyimder azırkı ele attarı menen kezikse, ayrımdarı akırkı mezgilde bizge taanış emes. Misalga alsak "börk" dep calpı ele türk-mongol eposunda baş kiyim aytılat. Köbünçö kazak folklonında "börk" köp keziget.

Eposto nakeri ötük dep da colugat. Bul baatırlar kiyüüçü başı kaykalagan ötük. Bul kiyimder başka folklorduk canrlarda da bar.

"Manas" eposu baatırdık epos bolgonduktan, köbünçö cooker kiyimderi cönündö maalımattar bar. Misalga: beldemçi, badana, çopkut, karınçı, çarayna, soot, üpçün cana başkalar.

Eposto köp kezdeşken ar kanday kezdemelerdin attarı özünçö atayı izildöögö

arzıy turgan nepse, biz bul cönündö "Manastan" kiçinekey üzündü keltirüü menen ele çektelsek.

Buulum da bar buta bar,

Mınça düynö cüda bar.

Ugarmanga söz da bar,

Kadek da bar böz da bar.

Komuz tili şayı bar,

Kol cetkendin baarı bar.

Torgun tubar dagı bar,

Oşonçonun baarısı,

Tolup catkan çagı bar.

Soolan da bar, dürdün bar,

Alçın bayır atiles,

Alarıñdın baarı bar.

Mından körünüp turganday eposton ar türdüü kezdemeler attarın coluktu-rabız. Alardı atayın izildöö menen kırgız elinin turmuş- tiriçilik madaniyatı cönündögü tüşünügübüzdü dagı bir tepkiçke kötörgön bolor elek.

Baarıbızga belgilüü köçmön elderdin, anın içinde kırgızdardın turmuşunda da attın maanisi çoñ. Oşonduktan elibizde "at adamdın kanatı" degen söz bekerden kalbasa kerek. Oşonduktan at cabdıgın casalgaloo kırgız kol önöpçülügündö özgöçö orunda turat. Attın cabduuların casalgaloo üçün ar türdüü kımbat kezdemeler, kooz metalldar koldonulgan.

Miner atı şaylooluu,

Uruş çıksa kokus dep.

Birden tulpar baylanuu

Cem baştıgı manattan,

Cem üzgörböyt bir attan,

Kuyruk berip, may berip,

Kındırday kılıp caratkan.

Ürtügün torko captırgan,

Attanın moynuna,

Altından tumar taktırgan.

Kandagayga kaptagan,

Kara boyun çaptagan.

Tula boyu küymölüü,

Baan kümüş tüymölüü.

Közdöp atsa ok ötpöyt,

Keçip çapsa çok ötpöyt.

Eposto uluttuk tamak-aş cönündögü maalımattar da keñiri.

Eç bolboso er Manas

Elüüçö cılkı soyuptur.

Sarı kazı, cal berip,

Kımızga çaykap, bal berip...

...Şeker menen bal berip,

Kazı menen cal berip,

Kança türlüü may berip,

Kandıra kara çay berip...

Cogorku saptardan kırgızdar çaydı özdörü östürüşpösö da, koldongondugun köröbüz. Epikalık baatırlardın azıktarı bir türdüü bolup körünöt, birok köñül burup karaganıbızda ar kanday kızık maalımattardı tabuuga bolot.

Keçmen turmuş ıñgayına ılayık tamak-aş da uşuga münözdüü bolgondugun, "Manas" eposunan gana emes, başka folklorduk çıgarmalardan dagı colukturabız. Misalga, külazık alıskı coldo cürgöndö, cookerdik turmuşta baa cetkis tamak bolgon. Eposto koñşulaş elderdin turmuş-tiriçilik madaniyatın çagıldırgan saptardı da colukturabız.

Çorolor ala üyge kiret deyt,

Kan balası Kanıkey,

Çorogo sarpay cabam dep

Ak kurcundu oodardı,

Keñ Kaşkardan aldırgan,

Arabaga saldırgan,

On ekiden topçu kadagan,

Miltık ogu cadagan

Ak küröökö torgoy kez,

Cakası altın, ceñi cez,

Alıp captı sarpaydı.

Bul cerde "sarpay" degen sözgö köñül bursak, al iran tilinen kelip çıkkan kelin alçu adamdın kudalarına berçü kiyimi cönündö söz bolup catat. Kaşkar menen bolgon sooda baylanışın, al caktan ar kanday kezdemelerdi alıp kelişkenin köpöbüz. Kanıkeydin atası Temirkan kudası Cakıptı kabıl alganda, ar kanday tamak aştın, kezdeme, idiş-ayak c. b. meymandostuktun salttarı atalat.

Bulup menen butanı

Butuna çılgoo kılıñar!

Barça menen balkını

Atına terdik buzuñar.

Arakıga bal koşup

Altında kalgan ayakka

Aga kuyup sunuñar.

.....

Örük menen meyisi

Aldına barıp tartıñar.

Cogorudagı saptar oturuktaşkan eldin madaniy tunnuşun çagıldırat.

"Manas" eposundagı toponimderdi izildöö revolutsiyaga çeyinki doorlordo kırgızdardın caylanışkan cerlerin aniktoogo cardam berişi mümkün.

Epostogu geografiyalık attardın bardıgına toktoluunun kaceti cok, belgiley ketüüçü nerse eposto Amurdan baştap Krımga çeyinki köptögön cer-suu attarı keziget. "Manasta" cana başka kırgız elinin oozeki çıgannalarında Krım toponimi köp uçurayt. Al emi "Manas" eposunda Krım toponimi öz aldınça region, oblast katarı "Krım curtu" dep berilet. Cogoruda belgilegendey Krım canım aralında kırgızça etnonimderdin bolgondugu özgöçö kızıguunu tuudurat. Kırgız folklorunda Krım degen toponimdin aytılışı, kandaydır bir deñgeelde

kırgızdardın bul region menen taanıştığı, baylanışı bolgondugun aygineleyt. Eposto oşondoy ele kırgızdardın kosmologiyalık tüşünüktörün, eldik kalendarın çagıldırgan maalımattar bar.

Kırgızdar özdörünö koñşulaş caşagan elderdin salt-sanaasın cakşı bilgendigin tömönkü saptar aygineleyt.

Şibee eldin ırımı

Cañı katın törösö

Kindigin kesken kamıştan

Urugun şibee dep koygon.

Ce bolboso solondor cönündögü maalımat:

Solondun tübün surasañ

Sokuday süyrü başı bar.

Arkasında cayılgan,

Sok bilektey çaçı bar.

Epos kırgız elinin meditsinalık tüşünügün dagı keñiri çagıldırgan. Mında caraat ayıktıruu coldoru cönündö maalımattar bar. Kırgızdar bayırtadan ele oorunu ayıktıruuda ar kanday ösümdüktördü, aybanattardın mayların, mineraldardı koldongonu maalım. Eposto danloonun coldorunan başka da, darıgerler koldongon meditsinalık aspaptardı da atap ketkenibiz da oñ, misalı: tintüür, altar, ilmek c. b. Bul xirürgiyalık aspaptardı atoo menen birge eposto danloonun eldik xirurgiyalık coldoru da aytılat.

Epostun köp varianttarında kırgızdardın dindik işenüülörün çagıldırgan materialdardı tabuuga bolot. Orto kılımdarda Orto Aziyanın bardık elderine islam dini özünün tamın keñiri caygan. Oşondoy bolso da bul mezgilde kırgızdar şamanizm taasirinde kala bergen. Ç. Valixanovdun cazgan variantında minday dep aytılat:

Asa tayak kolunda

Özü kudaydın colunda...

Bul cerde aytılganday asa tayaktı kırgız dubanaları, bakşıları gana koldonnoston, bardık Borborduk Aziyanın elderinin şamandarında kezdeşken.

Şamandık işenüülördögü camgır caadıruuçu Deada-taş (kırgızdarda - cay taş) cönündögü minday misaldı keltirsek .

Arstan Almañ kök kaşka
Kayıptan algın cay taştı
Dubasın suuga maldı ele
Cılaandan algan cay taştı
.....
Eerdin başın kakkılap
Üzöngünü çapkılap
Asmanga karap Almakeñ
Üç kıykırıp, üç üylöp,
Kalmagınça kaldırap.

Etnografiyalık izildöö köz karaşı menen karaganda epostogu eldik oyundar cönündögü maalımattar özgöçö kızıktuu. Eldik oyundardın unutulgan cana azırkı mezgilde koldonup cürgön köp türlörü cönündö maalımat bar. Alar: cambı atmay, kökbörü, oodanş, er sayış, tıyın eñmey, toguz korgool, çatıraş Çatıraş - bul Orto Aziya elderine tarkagan şaxmat sıyaktuu oyundun bir türü, bizdin oyubuzça al toguz-korgooldun negizinde payda bolso kerek. Eposto bizge cetpey kalgan unutulgan o undun türlörü da bar. Misalga - "kişte".

Ruxiy baylıgıbızdın bir cagı bolgon muzıkalık madaniyatıbız, uluttuk muzıkalık aspaptar eposto özgöçö orunda turat. Alardı şarttuu türdö üç topko bölsök bolot. Üylömö aspaptar: kemey, sumay, sıbızgı, çoor, nay ce cez nay, çımıldak, çıñıroon. Kıl aspaptardan: komuz, kıl kıyak, ooz komuz. Urma aspaptar: dan, dool, dobul, dobulbas, nagıra, çilmardan c. b. - calpı ele muzıkalık aspaptar eposto cıyırmaga cakın.

Cıyıntıktap aytkanda "Manas" eposun kırgız elinin tarıxıy cana madaniyatın izildöödö negizgi tanxıy bulak katarı karoogo bolot. Uluu epos kamtıgan ar türdüü maseleler boyunça bul makalada uçkay gana söz boldu. Tereñden izildöö keleçektin mildeti. Biz bar bolgonu epostu tarıxıy-etnografiyalık bulak katarı okup üyrönüügö bolo turgandıgın dalildöögö gana dalalat casadık.

İmel Moldobaev,"Manas" eposu - tarıxıy-etnografiyalık estelik, *Ala-Too*, sayı.11, (1989) s.120-125.

ÖZBEKÇE

Bugünkü Özbek Kril alfabesinde altı ünlü (sesli), 27 ünsüz (sessiz) harf vardır. Çağdaş Özbekçeyi diğer Türk lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerden biri genişçe ve yuvarlakça (o'ya kaçan) (a) ünlüsünün bulunmasıdır. Özbekçede (ı) ile (i), (o) ile (ö) ve (u) ile (ü) tek birer harfle gösterilmektedir. Kısacası 10 ses altı harfle gösterilmiştir. Türkiye Türkçesinde mevcut olmayan hırıltılı h (x) ile nasal n (ñ) mevcuttur.

BOŞQARİŞ İLMİ VA BOZOR İQTİSODİYOTİ

Keyingi 15-20 yil mobaynida İttifoqimizda ham, cumhuriyatimizda ham iqtisodiy rivoclaniş korsatkiçlari pasayib bordi. Bu esa xalqniñ turmuş daracasiga salbiy ta'sir korsatdi. Milliy daromad kamayişi esa davlat byudcetidan madaniyat, xalq ta'limi, sport, uy-coy qurilişi, tibbiyotga acratiladigan mablağlamiñ qisqarişiga olib keldi.

Keyingi beş yilliqda İttifoqimizda yalpi mahsulot işlab çiqariş xalqniñ osiş sur'atiga nisbatan bir munça susayganligi ham taşvişli hodisadir. Bu hol con boşiga iste'mol yildan yilga pasayib, aholiniñ turmuş daracasi yomonlaşib borayotganliginiñ belgisidir.

Mamlakat iqtisodiy ahvoli yomonlaşuviniñ turli sabablari bor. Ularni şartli ravişda ikki guruhga boliş mumkin: Taşqi ve içki sabablar. Qator mamlakatlarga korsatilgan iqtisodiy, harbiy yordam taşqi sabablar sirasiga kirsa, mamlakatda samarali iqtisodiy siyosatniñ yoqligi, haddan taşqari markazlaştirib yuborilgan boşqariş sistemasi, boşqariş usullariniñ iqtisodiy rivoclanişga eidligi, kapital mablağlarni noorin sarf qiliş siyosati, qurollanişga, bağoyat keñ tarmoqli boşqaruv taşkilotlarini saqlab turiş uçun qilinayotgan kattadan-katta xaracatlar, fan-texnika taraqqiyotiniñ kam samaradorligi içki sabablar hisoblanadi. Mana

şu sabablar bir bolib iqtisodiy va ictimoiy rivoclaniş korsatkiçlariga salbiy ta'sir korsatdi.

Masalan, taşqi sabablami olaylik. Ma'lumki, Sovet hukumati yaqin vaqtlargaça sotsialistik davlatlar deb atalgan qator Şarqiy Ovropo mamlakatlariga neft' mahsulotlari, qora va rangli metallar, gaz, komir, yoğoç va boşqa xom aşyo mahsulotlami dunyo bozoridagidan birmunça arzon narxlarda berib keldi. Bizniñ mana şu qardoşligimizga va mustaqillik uçun kuraşayotgan xalqlarga korsatayotgan iqtisodiy va harbiy yordamimiz yiliga bir neça milliard somni taşkil qilardi. Mamlakatimiz iqtisodiy cihatdan har qança qudratli bolmasin, boyliklarimizni bu qadar sovuraveriş baribir bir kun kelib oziniñ salbiy oqibatlarini korsatmay qolmasdi. Aslida ham şunday boldi. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, Şarqiy Ovropo va uçinçi dunyo mamlakatlari Sovet İttifoqidan ca'mi bolib 87 milliard som qarz ekanlar.

Endi mamlakatniñ içki ahvoliga toxtaydigan bolsak, hozirgi kunga kelib şu narsa ma'lum boldiki, bizda iqtisodiyotni bir maromda rivoclantira oladigan oqilona siyosatniñ ozi bolmagan. Amalda qollanilgan iqtisodiy siyosatda esa barça iqtisodiy korsatkiçlar yuqoridan pastga qarab recalaştirilar edi. Eñ dahşatlisi şuki, recalar uçun erişilgan korsatkiçlar asos qilib olinib, keyin unga hocalik davriga molcallangan osiş sur'atlari (ya'ni 5-7 foiz) qoşib belgilanar edi.

Şu tufayli mamlakatda recaga siğiniş va recani ilohiylaştiriş paydo boldi. İqtisodni boşqariş usullari, texnikasi, boşqariş organlariniñ barça kuç va imkoniyatlari qanday qilib bolsa ham recani bacarişga safarbar etildi. Çunki recalarniñ bacariliş yoki bacarilmasligi boşliqlarniñ muvaffaqiyati yoki inqirozga yuz tutişini belgilar edi. Agar recalar dondirib bacarilsa boşliqlar maqtalar, barçaga omak qilib korsatilar, taqdirlanar edi. Aksinça, reca korsatkiçlari bacarilmasa, ularni tanqid qilişar, caz laşar va peşonasiga rahbarlik vazifasini eplay olmadi, degan tamğani bosib vazifasidan olib taşlar edilar. Bu holat, albatta, asabga tegar, sihat-salomatlikka salbiy ta'sir korsatar, kişini baxtsizlikka duçor etar edi. Oz holida mana şunday munosabat ma'muriy- buyruqbozlik davriniñ eñ kuçli boşqaruv mexanizmlaridan biri edi. Keyinroq aynan mana şu narsa paxtaçilikda qoşib yozişni avc oldirişniñ sabablaridan boldi. Xocalikni recali olib boriş, sirtdan qaraganda toğri yol bolib korinsa-da, aslida iqtisodiy rivoclantirişda qator eiddivatlarni keltirib çiqardi.

Birinçidan, recalarni tuzişda asosiy korsatkiç - sotiladigan mahsulot (yoki korsatiladigan xizmat) hacmi hamma vaqt (imkoniyatni hisobga olmagan holda) osiş tomoniga qarab recalaştirilar edi. İkkinçidan, ya'ni bir somlik tovar mahsuloti işlab çiqariş uçun qilinadigan sarf har yili kamaytiriliş tomoniga qarab reca-

laştirilar edi. Naticada yildan-yilga kop hacmdagi mahsulotlarni kam sarf bilan işlar çiqarişga toğri kelar edi. Rahbarlar ham qol qovuştirib otirmadilar. Ular bunga qarşi çora topdilar. Ya'ni recani iloci boriça kam olib, xom aşyo vositalarini kop olişga intila boşladilar. Çunki reca korsatkiçlari qança oşirib bacarilsa, keyingi yili mehnat camoasi yanada yomon ahvolga tuşib qolar edi. Recani oşirib bacarişdan mehnat ahli uçun deyarli heç qanday naf yoq edi.

Reca bacarilsa, bacarilmasa ham va hatto, bir neça marotaba oşirib bacarilsa ham oylik iş haqi birdek bolaverardi. Çunki şu kungaça qollanilib kelingan iş haqi tolaş sistemasida bacarilgan işniñ hacmi va sifati bilan tolanadigan iş haqi orasida iqtisodiy boğlaniş yoq edi. Şuniñ uçun ham işçilar va xodimlar işniñ sifati va son korsatkiçiga qiziqişmas edi. Bunday holatni yaxşi iş naticasini iqtisodiy cazolaş usuli deb atasa ham boladi. Şunday qilib, işçilar işlab çiqariş vositalaridan ham, oz mehnatlariniñ naticasidan ham mahrum bolib qoldilar. Bu holat iqtisodiy rivoclanişniñ susayişiga olib keldi. Kam hacmdagi işni iloci boriça kop sarf bilan bacarişga da'vat etdi. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda bizda işlab çiqariladigan tayyor mahsulotga rivoclangan mamlakatlardagiga qaraganda 2-4 barobar kop mehnat, xom aşyo va elektr quvvati ketar ekan. Oz yolida bu holat ictimoiy işlab çiqarişniñ samaradorligini yildan-yilga pasaytirib, xom aşyo mahsulotlarini behuda işlatişga olib kela boşladi.

Uçinçidan, recalar - recalaştiriş komitalari, boşqannalar va bolimlarda tuzilar, xom aşyo mahsulotlari esa moddiy-texnika ta'minoti taşkilotlarida taqsimlanar edi. Keyingi vaqtlarda recaga kora bacarilişi kerak bolgan iş hacmiga molcallangan xom aşyolamiñ, hatto normadagisi ham acratilmaydigan bolib qoldi. Yildan-yilga moddiy-texnika ta'minoti yomonlaşib bormoqda. Bu ahvol ham oziça iqtisodiy salbiy carayonlami keltirib çiqardi. Çunonçi korxonalar, birlaşmalar etişmovçilikdan qorqib, xom aşyo mahsulotlarni koplab, keragidan ortiqça sotib olib, omborlarida saqlay boşladilar. Dunyoda xom aşyoga eñ boy mamlakatda yoppasiga xom aşyo tanqisligi vucudga keltirildi. Bu holat iqtisodiyotda nihoyatda yomon hodisa hisoblanib, moddiy-texnika ta'minotiga işonçsizlikni kuçaytirib yubordi. Rivoclangan mamlakatlarda esa xom aşyoni omborda saqlamay, toğridan-toğri işlab çiqariş carayoniga calb qilib işlaş usuliga allaqaçonlar otişgan. Şu paytgaça bolgan iqtisodiy siyosatniñ yana bir salbiy tomoni şundaki, agar işlab çiqarilgan mahsulotni yuz foiz deb oladigan bolsak, uniñ 74,8 foizi işlab çiqariş vositalari, 24,2 foizi iste'mol buyumlaridir. Bu ahvol notoğri bolib, hozirgi kunda pul bilan tovar ortasidagi munosabatniñ bozilişiga olib keldi. Mehnatkaşlar işlab topgan pullariga kerakli buyumlami topa olmaydigan bolib qoldilar. Reca ketidan qurildiyu, lekin aholi ehtiyoci uçun ke-

rakli buyumlarni işlab çiqarişga durust e'tibor berilmadi, oqibatda recani bacariş uçun kam mehnat sarf qilib, qimmat buyumni işlab çiqariş maqsadga muvofiq bolib qoldi. Şu tufayli keyingi yillarda narx-navo ham sakrab ketdi.

Rivoclangan mamlakatlarda (AQŞ, Yaponiya) yaipi mahsulotniñ 46-48 foizi işlab çiqariş vositalari, 52-54 foizi xalq iste'mol buyumlaridir. Toğri, bizda mamlakatniñ industrlaştiriş davrida, uruş arafasida va undan keyingi yillarda işlab çiqariş vositalarini koplab işlaş zarur bolgan. Ammo 60, 70-yillarda dunyodagi kuçlar nisbatida keskin ozgariş yuz bergan edi-ku. Mamlakatimizniñ oşa davrdagi rahbarlari dunyodagi ozgarişlarga e'tibor bermadilar va xalq iste'moli mollarini işlab çiqarişni kopaytira borib, işlab çiqariş vositalarini kamaytiriş yolini tutmadilar. Oqibatda bu notoğri siyosat mamlakat iqtisodiyotini xonavayron qilib, xalqni muşkul ahvolga solib qoydi. Bu siyosatniñ yana bir yomon oqibati şuki, işlab çiqariş vositalarini eb, içib bolmaydi. Aholi qolidagi pul kopayib, uni sarf qiliş qiyinlaşib boradi. Boşqaça aytganda, har bir som iş haqiga toğri keladigan tovar qiymati kamayib boraverdi.

Xalq xocaligini rivoclantirişga acratilgan kapital mablağniñ kop qismi yoqilği, energiya va xom aşyo işlab çiqarişga, çuda oz qismi qişloq xocalik, oziq-ovqat, engil sanoatlarni rivoclantirişga sarf qilinib kelindi. Axir bu ahvolda qanday qilib xalq farovonligini oşiriş mumkin?!

Bundan taşqari, kapital mablağlarni sarf qiliş siyosati ham recani bacarişga qaratilgan bolib, oxirgi natica, ya'ni samaraga mutlaqo ta'siri bolmagan. Yildan yilga kapital mablağ miqdori oşib borgan, quvvatlar ortganu, ammo ulardan keladigan foyda kamayib boravergan. Bir yilda bir yola qurila boşlagan ob'ektlarniñ soni uç yuz mingdan ortib ketgan. Quriliş muddati uzayib, smetada belgilangan narxidan qimmatlaşib ketavergan. Uç - tort yilda qurilişi kerak bolgan ob'ektlar 8-10 yilga çozilgan. Masalan, hozirgi kunda mamlakatda nihoyasiga etmagan qurilişlarda 200 milliard somdan ortiq mablağ "olik kapital" holatda yotibdi. Bunday ahvol quriladigan ob'ektlarda işni yomon taşkil qiliş, ularni quriliş materiallari, boşqa zarur cihozlar bilan oz vaqtida ta'minlamasligi oqibatidir. Eñ katta kamçilik esa qurilişda yaqin davrgaça kapital mablağni ozlaştiriş recasi asosiy korsatkiç bolib kelganligidadir. Naticada şunday boldiki, pul miqdarida kapital mablağlarni ozlaştiriş recasi bacarilaverdi-ku, lekin ob'ektlarni nihoyasiga etkazib topşiriş recasi bacarilmadi.

Hozirgi kunda qurilayotgan ob'ektlar uçun mablağ asosan byudcetdan acratiladi. Şuniñ uçun ham momay, "begona" mablağniñ sovurilişiga heç kimniñ coni açimaydi.

Bunday ahvolni faqat bozor iqtisodi to'g'rilaşi mumkin, çunki bu şaroitda har bir quriliş davlat hisobidan emas, balki buyurtmaçiniñ mablaği bilan quriladi. Mamlakatni iqtisodiy tanglikka olib kelgan sabablardan yana bittasi qurollanişga qilingan haddan eiyod sarflardir. Turğunlik davrida Sovet İttifoqniñ AQŞ bilan harbiy tenglikka erişganligi tuğrisida kop yozildi. Bu teñlikka erişiş ozi bolg ni yoq. KPSS XXVIII s'ezdida yalpi mahsulotniñ 20 foizi mudofaaga sarf qilinadigan bolsa, heç qanday iqtisod bunday holga doş berolmasligi ta'kidlandi. Vaholanki, mamlakatimizda uzoq yillardan buyon yalpi mahsulotniñ 30 foizidan ortiği mudofaaga sarf qilinib kelingan. Bu xalq hocaligini rivoclantirişda oz ta'sirini korsatdi, albatta. Hozir zudlik bilan harbiy zavodlarga yaratilgan quvvatlardan xalq iste'moli buyumlari işlab çiqariş çoralari korilmoqda. .....

Hullas, bozor iqtisodiyoti hozirgi şaroitda xalq farovonligini oşiriş, mamlakat xalq xocaligini tanglikdan qutqarişniñ birdan-bir yolidir. Şuniñ uçun barça coylarda bu katta tadbirni amalga oşirişda lozim boladigan barça iqtisodiy, huquqiy, taşkiliy şart-şaroitlar yaratilişi kerak.

Har kim oz manfaatini kozlagan dasturlar yaratayotgan paytda cumhuriyatimiz rahbarlari ham Özbekiston xalq xocaligini barqarorlaştirişniñ asosiy yonalişlari va bozor iqtisodiyotiga otişniñ qoidalarini işlab çiqdilar. Bu xayrli va kerakli huccat. Zotan biz oz manfaatimizni ozimiz himoya qilmasak, yana avvalgidek cumhuriyat boyliklari talon-toroc qilinaveradi, xalqniñ biri ikki bolmaydi.

Cumhuriyat dasturida mustaqillik, mulkdan har xil şaklda foydalaniş, iş yuritiş erkinligi, aholini ictimoiy muhofaza qiliş to'g'risidagi yaxşi va to'g'ri fikrlar oz aksini topgan. Menimça cumhuriyatimizda bozor iqtisodiyotiga otiş uçun hozir qiyidagi işlarni bacariş muhim: er osti boyliklariniñ hammasini cumhuriyat mulki deb e'lon qiliş, yoqilği, rangli va qora metallar işlab çiqariş sanoatlarini boşqaradigan taşkilotlarni tuzib, cumhuriyatimizdagi şu tarmoqlarni boşqarib kelgan İttifoq taşkilotlarini darhol tugatiş lozim. Cumhuriyat aholisiniñ barça ehtiyoclarini hisoblar çiqib, şu ehtiyoclarni, avvalo oz imkoniyatlarimizga tayangan holda qondiriş yollarini izlab topiş zarur. Ehtiyoc tarkibiga qarab, iqtisod tarkibini modellaştiriş, talab va taklifniñ munosabatini hisobga olgan holda baho siyosatini, aholini ictimoiy muhofaza qiliş siyosatini işlab çiqiş lozim.

Bozor iqtisodiyotiga otiş davrida işlab çiqarişni kopaytiriş uçun barça çoratadbirlarni koriş kerak. Har qanday iqtisodiy aloqa, xoh ittifoqdoş cumhuriyatlar, xoh çet mamlakatlar bilan bolsin, har ikki tomonniñ manfaatlarini kozlab olib borilişi lozim.

Qisqasi, cumhuriyatimiz xalq farovonligini oşirişniñ katta imkoniyatlariga ega. Bozor iqtisodiyoti şaroitda bu imkoniyatlardan oqilona foydalanilsa, xalq hocaligimiz cadal sur'atlar bilan rivoclanib, xalqimixniñ turmuş daracasi yuksalişi muqarrar.

Sadir Salimov, "Boşqariş İlmi va Bozor İqtisodiyoti", *Şarq Yulduzi*, sayı 1 (1991), s. 197-198 ve 203.

UYGURCA

Bugün Uygurlar iki ayrı alfabe kullanmaktadırlar. Uygurların çoğunluğunun yaşadığı ve esas ülkeleri olan Doğu Türkistan'da bir müddet Latin harflerini (ancak bizimkinden daha değişik) kullandıktan sonra şimdi Arap harflerini kullanmaya başlamışlardır. Eski SSCB'de yaşayanlar ise Kril alfabesini kullanırlar. Uygurlarda sekiz ünlü (sesli), 24 ünsüz (sessiz) vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki (e) vardır. (ı) sesini gösteren harf yoktur.

Türkiye Türkçesinde (g) ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler Uygurcada (k) ile gösterilir.

KİRİŞ SÖZ

Sutuq Buğraxan toğnsıda bir roman yeziş, uzaqtın oylap kälgän arzuyum idi. Sutuq Buğraxannıñ mazari män tuğulup öskän Artuşta bolğanlıqı üçün, kiçikimdin tartıpla bu toğnda cıq hikaye vä rivayätlärni añlaydığan. Qäşqär boyıçıla ämäs, Şinciañ dairesidimu mäşhur bolğan bu mazarnı kişilär yıraq yeqınlardın kelip "Häzsultunum" däp tavap qılattı. Artuşluqlar bolsa bu mazarnı teximu uluğlaytti. Bu mazar astıda äbädi uyquğa kätkän Sultan Sutuq Buğraxannıñ şänigä toqulğan qoşaqlar zaman zamanlardın beri eytilip kälmäktä:

Artuş digän obdan yurt,

Düşänbä bazari bar.

Ğeriplärni qollaydu,

Häzsultan mazari bar

Häzsultanda tuğ äläm,

Qolıda qılıç-qälälm

Yığılmañlar ey dostlar,

Ötüp ketidu alăm.

"Häzsultän" digän söz "Häzreti Sultan" digän sözniñ canlıq tılda eytilişi bolup, "Häzreti Sutuq Buğraxan" digän sözniñ qısqartılmısı. "Sultan" digän söz Äräpçä "Sältänät igisi" digän bolup, Sutuq Buğraxan namığa unıñ ömrüniñ keyinki vaqıtlırında qoşulğan boluşi mümkin. Tarixi materiyallarda bolsa "Sultan Sutuq Buğraxan Abdulkerim" däp atılıp kälgän. "Abdulkerim" unıñ musulman bolğandın keyin qoyulğan ismi.

Kiçik vakitlarda aşu "Häzsultunum"ğa balılar bilän berip oynayttuq. Keyinräk mazarnıñ şäyxi aqsaqal bovaydın "häzsultunum" toğrısıda uzaq uzaq qızıqarlıq hikayelärni añlayttuq. Şundaq qılıp yaş vaqtımda Sutuq Buğraxan toğrısıda siñip qalğan bu täsir çoñ bolğandın keyin bir närsä yeziş arzusını peyda qılğan idi. Lekin bu arzu türlük säväplär vä işniñ aldıraşlıqı bilän ämälgä aşmay käldi. Emdiliktä 65 yaşımda tarix toğrısıda bir qädär täpsiliräk materiyal körüp tätqiq qılışqa vä bu romannı yezişqa pursät boldi.

Uygur tarixi uzaq, muräkkäp, bay mäzmunluq, şunıñdek siyasi ijtimai küräş paaliyätliri bilän tolğan tarix.

Uygurlar öz tarixıda qädämmu qädäm ösüş, birlişiş ceryanını besip ötkän. Yäni uruqlar birlişip qäbiligä, qäbilälär birlişip ulusqa, uluslar birlişip teximu çoñraq xälqlär türkümigä täräqqi qılğan. Andın keyin özigä xas alahidilikleri muäyyänlişip millät şäklini alğan. Bu ceryan 2000 yıldın artuğraq vaqıtnı öz içigä alıdu.

Orxun-Balqaştın Koinlonğıçä, Xeşi karidori Dünxuañdın Aınu däryasığıçä bolğan käñ teritoriyedä miladıdın burunqı 500-300 yıldın, miladıdın keyinki 5.äsirgiçä alahidiligi birbirigä yeqin bolğan nurğun Türki uruqlar, qäbilälär yaşığan. Yeqinqi zaman Alimliri şu vaqıtta nurğun qäbilä vä xälq täripidin qollınılğan tilğä tärip berip "Türki tillär" däp atığan.

... ...

5. Äsirdin keyin, siyasi väziyättiki ciddi özgürüş tüpäylidin bu dairediki ahalilär arqa arqıdın özigä layıq rayonlarğa köçüşti. Uygur qabilisiniñ asaslıq puxraliri Orxun, Tuğla, Selinga däryası vadiliriğa cuğlaştı. Bu mäzgildä Uygurlarnıñ äñ muhim tarixi paaliyiti 744-yıldın 840-yılğıçä bolğan Orxun Uygur xandanlıqı hesaplınıdu.

840-yılı, täbii apät vä başqa uluslar bilän uruşta mäğlup boluş aqivetidä Uygur xandanlıqınıñ birliki şikäst yidi. Orxun, Tuğla, Selinga däryası vadiliridi-

ki Uygurlar turmuş ihtiyaci üçün tört türkümgä bölünüp başqa caydiki qerindaşliri yeniğa köçüşti. Bir türkümi cänupqa köçüp, keyinki yıllarda bügünki Xe bey, Şänşi daireliridä olturaqlişip qalğan. Qalğan üç türkümi gärpkä yürüp, Xe şi(bügünki Gänsuniñ gärbi), Turpan vä orta Asiya yaylaqlirida orunlişip, şu cayda yaşap kälgän qerindaşliri vä başqa xälqlär bilän qoşulup, ilgiri-keyin bolup, Xe şi Uygurlin döliti, Qaraquçu-Ediqut Uygur döliti vä Qaraxanilar dölitini qurğan.

... ...

Dini etiqat cehättä, Quçu Uygurlin bilän Xe şi Uygurlin Budda diniğa etiqat qilatti.

Sutuq Buğraxanniñ birinci bolup İslam dinini qobul qilişi bilän bu din pütün Qaraxanilar Xandanliqiniñ dölät dini bolup qalğan. İqtisadi qurulmida bolsa, bu üç türküm Uygurlar ilgiri keyin bolup, köçmän çarviçiliqtin dihqançiliqqa ötkän.

... ...

Uygur tarixi toğrisidiki tarixi höccätlar az ämäs. "Kona Tañnamä" diki "Uygurlar" babida Tañ täyzuñ Lişiminniñ: "627--649 yıllında baş tekin başçiliğidiki 20 qabilä, Uygur Talas däryasiniñ cänubida yaşiğan." digän sözi yezilğan. Mahmut Qäşqäri: "Uygurlar eli, Ertiş, Yamar, Edil (Volga) boylında yaşiğan. Ularniñ tili yäñgil, toğra, yaxşi til" digän.

"Süynamä"dä : "Uygur qäbililiri Aral deñiziniñ şärqidin Evirğol (Qumul) niñ şärqiğiçä bolğan caylarda yaşiğan." diyilgän.

Parij Al: mäktäpiniñ Profisori Henri Massi: "10. äsirdä Ottura Asiya Uygur, Qarluq, Oğuzlamiñ makani idi." digän. Uygurlar qädimqi Türk qäbäliliriğä mänsup bolup qalmay, ular Türki xälqlär arisiğa käñ taralğan." (V.V.Radloff) Bartold Radloffnuñ qanşini quvvatläp: "Uygur-Türk" däp atiğan.

Orhun Uygur xaqani Moyunçurniñ qäbrisidiki 8. äsirniñ otturiliriğa munasibätlik mäñgü taşta "Qalmiş budun on Uygur, toqquz oğuz oza yüz yil olurup" diyilgän. Buniñ mänisi "Bu caydiki qalğan xälqlär - on Uygur, toqquz Oğuzlar yüz yildin artuq yaşidi" digän bolidu. Dimäk Uygurlar 3. äsirdin xeli ilgirila mävcut bolğan, köçme döliti bolğan, cämiyäti bolğan. 7-8- äsirlärda Uygurlamiñ räsmi döliti (xaqani) bolğan. Qädimqi budda dini kitabini Uygurça tercüme qilğan bir tekistte: "Uygur eli alik orton ulusta tosup balgorop" (Uygur dölitida ulusta ilk - xaqan bolğan") däp yazğan. Xänzu tarixçisi Xuan Venbiniñ "Turpan" digän äsärida "Uluğ Uygur döliti" diyilgän. Radloff bir qatar aptor-

lamıñ äsärlirídä yezilğan "Uygur", "on Uygur", "toqquz Uygur", "Oğuz", "toquz Oğuzlar" hämmisi oxsaş bir xälq - Uygurlar, däb yazğan.

Yuquridiki pakitlarğa asasän şuni muqimlaşturuş mümkinki, Uygurlar ottura äsirlärdä tuyuqsiz mäydanğa çıqıp qalğan yaki tamamän başqa yaqtın kelip qalğan xälq, ämäs ular qadimdin tarixi täräqqiyat ceryanını besip kiçiktin çoñğa, tövändin yuquriğa ösüp, ulğuyup kälgän bir xälq. Ular öz ämäliyatidä siyasi, iqtisadiy, mädäniyät (til yeziq) cähätlarda dävrmu dävr täräqqi qılıpla qalmasdın başqa Türkiy xälqlamıñ (ğärp vä şärqtiki Türkiy bolmığan xälqlamıñ mu) vä Xanzu xälqınıñ täräqqiyatığa täsir körsätkän.

Seypedin Äzizi, *Sutuq Buğraxan* (Becing 1987), s. 1008.

KISALTMALAR

(Dergiler, Gazeteler, Haber Ajansları, Ansiklopediler)

A	Arabia The Islamic World Review (London)
AFP	Agance France Press
AP	Associated Press
AS	Asian Survey (London)
ATKD	*Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* (Ankara)
B	Brockhaus (Wiesbaden)
BR	*Beijing Review* (Pekin)
BSE	Bolşoya Sovetskaya Entsiklopediya (Moskova)
C	*Cumhuriyet* (İstanbul)
CAR	Central Asian Review (London)
CAS	Central Asian Survey (Oxford)
CASIPS	Central Asian Survey Incidental Papers Series (Oxford)
CQ	The China Quarterly
CSP	Canadian Slovanic Papers
DPA	Deutsche Presse Agentur
DTS	Doğu Türkistan Sesi (İstanbul)
E	Emel (İstanbul - Ankara)
FAZ	Frankfurter Allgemeine Zeitung (Frankfurt)
FR	Frankfurter Rundschau (Frankfurt)

IJTS	International Journal of Turkish Studies (Wisconsin)
İA	İslâm Ansiklopedisi (İstanbul)
JIMMA	Journal Institute of Muslim Minority Affairs (Cidde - London)
K	Kazan (İstanbul)
KM	Kırgızıstan Madaniyatı (Frunze)
KP	Komsomolskaya Pravda (Moskova)
KT	Kommunizm Tugi (Alma Ata)
KU	Kazan Utlan (Kazan)
LB	Lenin Bayrağı (Taşkent)
MRGR	Minority Right Group Report (London)
MT	Materialia Turcica (Bochum)
NAA	Narodi Azii i Afriki (Moskova)
NR	Nauka i Religiya (Moskova)
NT	New Times (Moskova)
NYT	New York Times (New York)
NZZ	Neue Zürcher Zeitung (Zürih)
O	Osteuropa (München)
OB	Observer (London)
OR	Orkun (İstanbul)
PC	Problems of Communism
R	Reuter
RCL	Religion in Communist Lands
RFER	RFE Research (Münih)
RLR	Radio Liberty Research Bulletin (Münih)
S	Spiegel (Hamburg)
SDZ	Süddeutsche Zeitung (Münih)
SG	Soviet Geography

SK	Sotsialistik Kazakstan (Alma Ata)
ST	Sovyet Türkmenistanı (Aşhabad)
ŞY	Şark Yuldızi (Taşkent)
T	Time (New York)
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları (İstanbul)
TDEK	Türk Dünyası El Kitabı (Ankara)
TE	Türk Edebiyatı (İstanbul)
TK	Türk Kültürü (Ankara)
TS	Türkistan Sesi (Münih)
USNWR	U.S. News and World Report (Washington)
VN	Veçernie Novosti (Belgrad)
VS	Vestnik Statistiki (Moskova)
WDS	Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa
WP	Washington Post (Washington)
WT	The World Today

BİBLİYOGRAFYA

(Türkçe ve Diğer Türkî Lehçelerde Kitaplar)

Abdullin, M. - Batıev, S.,

-Tatarstan ASSR: Çınbarlık hem burjuaz uydırmalar, Kazan 1980.

Alptekin, E.,

-Uygur Türkleri, İstanbul 1978.

Alptekin, İ.Y.,

-Doğu Türkistan Davası, 3. bsk., İstanbul 1981.

Ankara Üniversitesi Bulgaristan'daki Türkler Semineri, Ankara 1985.

Bala, M.,

-Millî Azerbaycan Harekatı, Berlin 1938.

Batıbey, K.Ş.,

-Batı Trakya Türk Devleti, İstanbul 1979.

Buğra M.F.,

Doğu Türkistan, İstanbul 1952.

Bulgaristan'da Türk Varlığı, Ankara 1985.

Caferoğlu, A.,

-*Türk Kavimleri*, Ankara 1983.

Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri, Baku 1989.

Cenubi Azerbaycan Tarihinin Ogerki (1828-1917) Baku 1985

Devlet, N.,

-*Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi, 1905-1917*, Ankara 1985.

-*Çağdaş Türk Dünyası*, M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 12, İstanbul 1989.

-(haz.)*Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu 18-20 Kasım 1991*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No: 1, İstanbul 1992.

Devletşin, T.,

-*Sovyet Tatarıstan'ı*, Ankara 1981.

Ercilasun, A.B.,

-*Bugünkü Türk Alfabeleri*, I, II, Ankara 1977.

İbrahimov. T.E.,

-*Gaşgaylar*, Baku 1988.

Kazak ve Tatar Türkleri, İstanbul 1976.

Kurat. A.N.,

-*Rusya Tarihi*, Ankara 1948.

Kuzgun, Ş.,

-Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1985.

Oğan, S.,

-Pazar Ekonomisine Geçiş Süresince Azerbaycan'ın Bölgelere Göre İktisadî Yapısı ve Dış Ekonomik İlişkilerin Analizi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Bölümü Malî Hukuk Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1992.

Oder, K.,

-Azerbaycan, İstanbul 1982.

Saray, M.,

-Dünden Bugüne Afganistan, İstanbul 1981.

SSCB. Dış işleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri. Türkiye'deki Alman Politikası 1941-1943, İstanbul 1977.

Şimşir, B.,

-Rumeliden Türk Göçleri, I, Ankara 1968.

-Rumeliden Türk Göçleri, II, Ankara 1970.

- (der.),*Türk Basınında Bulgaristan Türkleri*, Ankara 1985.

Tatarstan ASSR Tarihi, Kazan 1970.

Taysin, E.,

-Tatarstan ASSR geografiyesi, 8. bsk. Kazan 1981.

TOBB İktisadî Rapor-1988, İstanbul 1988.

Togan, Z.V.,

-Hatıralar, İstanbul 1969.

Turan, Ş.

-Türkistan Bibliyografyası, 2. bsk., Ankara 1979.

Ülkütsal, M.,

-Dobruca ve Türkler, Ankara 1966.

-İkinci Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası, İstanbul 1978.

-Kırım Türk-Tatarları, İstanbul 1980.

Yuldaşbaev, B.,

-Başkort ASSRnıng Tözölüi, Ufa 1959.

(Yabancı Dillerdeki Kitaplar)

Abubakirov, K.-Yangurazov, A.,

- *Pyatiletka Başkirii*, Ufa 1966.

Alexiev, A.,

- *Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941-1945*, 1982.

Atlas SSSR, Moskova 1963.

Artamev, A.P.,

- *Bratskiy boevoy soyuz narodov SSSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne*, Moskova 1975.

Baymirza. H.,

- *Turkestan im Herzen Euroasiens*, Köln 1980.

- *Turkestan zwischen Russland und China*, Amsterdam 1971.

Bennigsen, A.-Wimbush, S.E.,

- *Mystics and Commisars*, London 1985.

-*Muslims of the Soviet Empire*, İngiltere 1985.

Braeker, H.,

-*Die islamischen Turkvolker Zentralasiens und die sowjetischine - sische Bezehungen*, Köln 1984.

Broydo, G.İ.,

-*Vosstanie Kirgizi v 1916 g.*, Moskova 1925.

Burbiel., G.,

-*The Tatars and the Tatar ASSR, Attitudes of Major Soviet Natio - nalities*, Massachusetts 1973.

Central Asia in the 1980's: Strategic Dynamics in the Decade Ahead, 1984.

Curran, S.L. - Ponomareff, D.,

-*Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces*, 1982.

Çavaşla-Virasla Slovar, Moskova 1985.

Çeneli, L-Gruber, A.,

-*Krimtatarische Chrestomatie aus Gegenwarttexten*, Wiesbaden 1980.

Çorniy Yanvar (Dokumenti i Materiali), Baku 1990.

Dinamika Aral'skogo Morya s 1957 do 1989 gg.s. prognozam do 2000 g. (harita), Moskova 1990.

Fisher, A.,

-*The Crimean Tatars*, Stanford 1978.

Geologiya Aral'skogo Morya, Taşkent 1987.

Hammer, D.P.,

-The USSR. The politics of Oligarchy, 2. bsk. Boukler-London 1986.

Hoffman, J.,

-Die Ostlegionen 1941-1943, Freiburg 1976.

Human Right Violations in Western Thrace.

İstoriçeskoe znaçeniedobrovolnogo prisoedineniya Başkirü k Russkomu gosudarstvu, Ufa 1982.

Kazak, F.,

-Ostturkistan zwischen den Grossmaechten, Berlin 1937.

Kırımal, E.,

-Der nationale Kampf der Krimtürken, Emsteden 1952.

Letopis periodiçeskih i prodoljayuşçihsya izdanü 1971-75, Moskova 1981.

Labin, M.,

-Labour and Nationality in Soviet Central Asia, Hong Kong 1984.

Medlin, W.K. - Cave, W.M. - Carpenter, F.,

-Education and Development in Central Asia, Leiden 1971.

Mühlen, P.V.Z.,

-Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern, Düsseldorf 1971.

Narodnoe Hozyaystvo Başkirskoy ASSR (1917-1967), Ufa 1967.

Narodnoe Hozyaystvo i kulturnoe stroitelstvo Başkirskoy ASSR, Ufa 1964.

Narodnoe Hozyaystvo SSSR za 60 let, Moskova 1977.

Narodnoe Hozyaystvo SSSR v 1978 g., Moskova 1979.

Narodnoe Ho: ʻaystvo SSSR, 1922-1982, Moskova 1982.

Narodnoe Obrazovaniye Nayka i Kultura v SSSR, Moskova 1977.

Narodnoe obrazovanie i kul'tura v SSSR, Moskova 1989.

Naselenie SSSR. Po dannım Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1979 goda, Moskova 1980

Naselenie SSSR. Po dannı Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989, Moskova 1991.

Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin, Detroit 1977.

Peçat SSSR v goda, Moskova 1981.

Neulen, H.W.,

-Europas Verratene Söhne, München 1980.

Raimov, R.M.,

-Obrazovanie Başkirskoy Avtçonomky Sovetskoy Sot sialistiçeskoy Respubliki., Moskova 1952.

A.A. Rorlich,

-The Volga Tatars, Califomia 1986.

M.Rywkin,

-Moscow's Muslim Challenge-Soviet Central Asia, New York 1982.

Ro'i,

-The USSR and the Muslim World, London 1984.

Politik im 20. Jahrhunert, 2. bsk., Braunschweig 1972.

RSFSR Administratiwno-territorialnoe delenie na I yanvarya 1972 goda, Moskova 1972.

Scharlipp, W.E.,

-Auxiliarfunktionen von Hauptverben nach Konverb in der neuui - gurischen Schriftsprache von Sinkiang, Berlin 1984.

Simon G.,

-Die nationale Bewegung der Krimtataren, Köln 1975.

Soljenitsin, A.İ.,

-Kak nam obstroit' Rossiyo, Paris 1990.

Slovo o Çuvaşii (albüm), Çeboksan 1990.

Soviet Military Power 1986, 5. bsk Washington 1986.

Statistisches Jahrbuch 1983 für die Bundespepublik Deutschland, Wiesbaden 1984.

Statistisches Jahrbuch 1988 für die Bundesrepublik Deutschland, Wiesbaden 1988.

Tokarev, S.A.,

-Etnografiya Narodov SSSR, Moskova 1958.

TSSU SSSR İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda, IV, Moskova 1973.

Wimbush, S.E., - Alexiev, A.,

-The Ethnic Factor in the Soviet Forces, 1982.

Wimbush, S.E.,

-Soviet Nationalities in Strategic Perspective, London 1985.

Yuldaşbaeva, B.H. (haz),

-Obrazovanie Başkirskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki , Ufa 1959.

Vonennıy Entsiklopediçeskiy Slovar, Moskova 1983.

(Türkçe ve Diğer Türkî Lehçelerde Makaleler)

Agizil, sayı 7 (1991), s. 187.

Alişev, S.,

-«Pugaçev Polkovnigı» *Kazan Utları*, sayı 1 (1967), s. 132.

«Amerika Haberleri» *K*, sayı 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18 (1973-1976), s. 61-62; 61-63; 59-60; 61-62; 61-62; 61-62; 60.

Arat, R.A.,

-«Astırahan Hanlığı», *İA*, I, s. 680-682.

-«Kazakıstan», *İA*, VI, s. 494-505.

-«Kasım Hanlığı», *İA*, VI, s. 281-386.

-«Kazan Hanlığı», *İA*, VI, s. 505-522.

-«Kırgızıstan», *İA*, VI, s. 735-741.

-«Sibir Hanlığı», *İA*, VI, s. 1071-1074.

Aslan, Y.,

-«Azerbaycan 1991», *Yeni Forum*, XIII, sayı 273 (Şubat 1992), s. 25-28.

-«Azerbaycan'da İktisadî Reform Sorunları», *Yeni Forum*, XIII, sayı 274, s. 39-43.

Bala, M.,

-«Buhârâ Hanlığı», *İA*, II, s. 761-771.

-«Hokand Hanlığı», *İA*, V/I, s. 556-559.

Bennigsen, A.,

-(çev. Kemal Aytaç), «Çarlık ve Sovyet hakimiyeti altındaki Türkler», *TDA*, sayı 41 (1980), s. 159-181.

Bulatov, F.,

-"General Yazmalan", *Sovyet Edebiyatı*, sayı 10 (1963) s. 103.

Caferoğlu, A.,

-«Kuzey Azerbaycan», *TDEK*, s. 1104-1153.

Caferoğlu, A. - Yücel, T.,

-«Güney Azerbaycan ve İran Türkleri», *TDEK*, s. 1111-1120.

Conquest, R.

-(çev. E.Özbilen) «Kayıp bir halk: Rusya Mesketyalıları», *TDA*, sayı 50 (Ekim 1987), 183-188.

Çanişev, Y.,

-"Tatar Yiğitleri Grajdannar sugışında", *Kazan Utları*, sayı 12 (1969), s. 151-160.

Çay, A.,

- «İran Türklerinden Kaşgaylar», *OR*, sayı 3, 1983, s. 13-14.

Devlet, N.,

-«Dış Türklerde büyük nüfus artışı», *TDA*, I, sayı 6, 1980, s. 45-51.

-«Ruslaştırmada Kazan Türkleri örneği», *TDA*, sayı 21, s. 87-95.

-«Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri Ruslaştırmada yeni adımlar», *TDA*, sayı 19, s. 1-10.

-«Lenin Bayrağı» gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk Kültürünün bugünkü durumu», *TK*, sayı 235, 1982, s. 49-55.

-«Topyekün sürgünün 40. yılı ve Kırım Türklerinin sürgünden sonraki faaliyetleri», *TDA*, sayı 24 (1983), s. 102-129.

-«Sovyet rejiminin eziyetlerine dayanamayan Mustafa Cemiloğlu göç etmek istiyor», sayı 136 (1983), s. 29-39.

-«Nurfet Murahas'ın mahkûmiyeti-Kırım Türklerinin Ruslaştırmaya karşı mücâdeleleri», *E*, sayı 137 (1983), s. 4-8.

-«Kırım Türkleri İslâm Konferansı Teşkilâtına müracaat ettiler», *E*, sayı 139 (1983), s. 8-14.

-«Araştırmacılar ışığında Tatarıstan'daki sosyal değişmeler», *Beşinci Milletlararası Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, Türk Tarihi, I, (İstanbul 1986), s. 191-196.

-«Kazak Türklerinin ayaklanması», *TDA*, sayı 48 (Haziran 1987), s. 151-162.

-«Karabağ Olayları», *TE*, sayı 175 (Mayıs 1988), s. 32-35.

-«Kırım Tatarlarında Çağdaş Kültürel Gelişmeler», *TDA*, sayı 57 (Aralık 1988), s. 1-16.

-«Rus ve Sovyet silahlı kuvvetlerindeki Türklerin rolü», *X. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 1991), s. 811-830.

-«Sovyetler Birliğinde Türk ve Müslümanların Nüfusu», *TK*, XXVIII, sayı 325 (Mayıs 1990), s. 265-272.

Esin, N.,

- «Irak Türkleri», *TDEK*, s. 1125-1131.

Eyüboğlu, N.,

-(haz), «Azerbaycan Halk Cephesinin Kuruluşu», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 71 (Şubat 1991), s. 25-28.

Heyet, C.,

-«20. Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı», *ATKD*, XXXIV, sayı 253, s. 25-30.

İnalcık, H.,

-«Kırım Hanlığı», *İA*, VI, s. 746-756.

İnan, A.,

-«Sibirya Türkleri», *TDEK*, s. 1272-1295.

«İran», *İA*, V/2, s. 1013-1020.

İshakov, V.,

-«Haumı General», *Agidil*, sayı 11 (1975), s. 85.

Karatay, Z.,

-«Kırım Türklerinin II. Kurultayı», *E*, sayı 184 (Mayıs-Haziran 1991), s. 28-36.

«Kırgıstandın Tarihının ayrım aspektleri Kıtaylık falsifikatorlardın tetiri bulmaloolorunda», *KM*, sayı 37 (1983).

Korkıt Ata Eskertisi, *SK*, (19.9.1976).

Lammers, H. - Işıltan, F.,

-«Suriye», *İA*, XI, s. 51-66.

Lütfullahoğlu,

-«Asya Taburu», *Yanğa Milli Yul*, III, sayı 12 (1931) s. 13, ve V, sayı 1 (1933), s. 14-18.

Mansur, R.,

-«Avustralya Haberleri», *K*, sayı 14 (1975), s. 53-54.

Merçil, E.,

-«Afganıstan Türkleri», *TDEK*, s. 1154-1159.

Orhonlu, C.,

-«Suriye Türkleri», *TDEK*, s. 1132-1139.

-«Yunanistan Türkleri», *TDEK*, 1099-1104.

Saatçi, S.,

-«Irak Türklerinin bugünkü mes'eleleri», *ATKD*, XXIV, sayı 254, s. 99-106.

Safiulla, A.,

-«Finlandiya'da Javrenpaa şehrinde kültür bayramı», *K*, sayı 12, 14 (1974-1975), s. 57-58; 42-43.

Safiullih, G.,

-«Dnepmi Küçü», *Kazan Utları*, sayı 2 (1967), s. 105-113.

Şimşir, B.,

-«Bulgaristan Türkleri», *TDEK*, s. 1070,1081.

Temir, A.,

-«İdil-Ural ve yöresi», *TDEK*, s. 1251-1257.

Tetimov, M.,

-«Royhet melumatliri ve Uygur ahalisi, *KT*, (13 Haziran 1980).

Teyipoz, Z.,

-«Azatlık ve milliy mustekillik üçün küreş», *KT*, (3 Ocak 1980).

Tuganay, C.,

-«Finlandiya Haberleri», *K*, sayı 16,18 (1975-1976), s. 58-61.

Uygun,

-«Hozırgi Uzbek imlosi hakida bazi mulohazalar», *ŞY*, sayı 10, (1982), s. 202-204.

Ülküsal, M.,

-«Romanya Türkleri, *TDEK*, s. 1082-1085.

«Ünlü sovyet yazarı Cengiz Aytmatov konuğumuz», *C*, (22.11 1983).

Vardar, T.,

-«Yugoslavya Türkleri», *Yeni Forum*, XIII, sayı 274 (Mart 1992).

Yücelden, Ş.,

-«Yugoslavya Türkleri», *TDEK*, s. 1086-1098.

Zakirov, E.,

-«Hak ve Nahak», *Şehr-i Kazan*, sayılar 11, 12, 13, 14 (1991)

(Yabancı Dillerdeki Makaleler)

«Age Distribution of China's Population», *BR*, sayı 1, (16 Ocak 1984).

Aird, J.S.,

-«The Preliminary Results of China's 1982 Census», *CQ*, (Aralık 1983), s. 613-614.

«A Soviet Wisdom Where Two Worlds Clash», *USNWR*, (19 Temmuz 1982)

Baker, J. - White,

-«Language Worries of the Generals», *Soviet Analyst*, XII, sayı 5 (7 Mart 1984), s. 7 vd.

«Baschkirien», *B*, II, s. 340.

Bauer, L.A.,

-«The Tatars in Poland», *JIMMA*, V, sayı 2, (1984), s. 345-359.

Beckherrn, E.,

-«A Deserted Kazakh Steppe Turned Into a Granady», *DPA*, (26 Kasım 1979).

Bennigsen, A., Henze, P.B., McNally, M., Broxup, Wimbush, S.E.,

-"Central Asia in the 1980's: Strategic Dynamics in the Decade

Ahead», *Foreign Area Research FAR*/NA-1001, Temmuz 1984.

Bohmann, A.,

-«Tuwa, Süd-Sahalin und Kurilen (Die Gebietsgewinne der Sowjetunion in Zentral-und Ostasien)», *FAZ*, (25.9.1979).

Brown, B.,

-«First Secratary Gapurov Assesses Ideological Situation in Turkmenistan», *RLR*, (4 Eylül 1979).

-«Uzbekistan and Uzbeks in the *USSR:* Nationality and Language Aspects of Census of 1979», *RLR*, (28 Mart 1980).

-«Further Efforts to Enroll Uzbeks in the Soviet Officer Corps», *RLR*, 3/84 (18 Ocak 1984).

-«Tajikistan ahd the Tajiks in the USSR: Nationality and Language Aspects of Census of 1979», *RLR*, (16 Mayıs 1980).

-«Economic requets of the Central Asian Republis and Kazakstan presented at USSR Supreme Soviet Session», *RLR*, (19 Kasım 1980).

«Bulgarian», *B*, III, s. 434-443.

Carlson-Oraltay,

-«Threat Seen to the Purity of the Kazak Language», *RLR*, (5 Mart 1982).

«Century Old Chinese», *BR*, (13 Şubat 1984).

Chisti, S.H.,

-«Muslim Population of Mainland China: As Estimate», *JIMMA*, II, sayı 1, s. 75-85.

Crabb,

-«China's Wild West Hopes to Attract Foreign Business Invest - ments», *R*, (9 Haziran 1983).

Clarke, D.L.,

-«Gorbachev Replies to Bush's Nuclear Arms Initiatives», *Report - on the USSR*, III, sayı 43 (25 Ekim 1991), s. 11-17.

-«Soviet Military Reform: A Moving Target», *Report on the USSR*, III, sayı 47 (22 Kasım 1991), s. 14-19.

-«The Saga of the Black Sea Fleet», *RFE/RL* Research Report, I, sayı 4 (24 Ocak 1992), s. 45-49.

Cviic, F.K.,

-«Yugoslavia's Moslem Problem», *WT*, sayı 3 (1980), s. 108-112.

Devlet, N.,

-«The Tatars and Bashirs After Glasnost», *Journal Institute of Muslim Minority*, X, sayı 2 (Temmuz 1989), s. 464-474.

-«Islamic Revival in the Volga-Ural Region», *Cahiers du monde Russe et Sovietigue*, XXXII, sayı 1 (Ocak-Mart 1991), s. 107-116.

-«Turkic Studies in Turkey» *Turkic Studies in the World and Tur - key*, (İstanbul 1987), s. 40-56.

-«The Situation of Islam in Tatarıstan after 70 years» (Basılmamış Tebliğ).

-«A Specimen of Russification: The Kazan Turks (Tatars)», *CAS*, II, sayı 3, 1983, s. 79-88.

-«Islam in Tatarstan», *JIMMA*, V, sayı 2(1985), s. 336-344.

-«The Present Situation of the Soviet Muslims in the Example Kazan Tatars».*Papers and Lectures the Sixth International Confe- rence of World Assembly of Muslim Youth* (22-27 Ocak 1986), Riyad.

Drew, W.J.,

-«Sinkiang: The Land and the People», *CAR*, XVI (1968), s. 205-216.

Dreyer, J.T.,

-«The Islamic Community of China», *CAS*, I, sayı 2/3 (1982), s. 31-60.

«Education for National Minorities», *BR*, sayı 48 (29 Aralık 1982).

«Educational Level of Population», *BR*, sayı 14, (2 Nisan 1984).

«Es gibt mehr als ein Milliarde Chinese, *FAZ*, (28 Ekim 1982).

Frankland, M.,

- «If looks could kill at the coctail party», *OB*, (30 Ekim 1983).

Girnius, K.,

-«The Draft Recommendation to the Tashkent Conference A New Wawe of Russification», *RLR*, (19 Haziran 1979).

Grulich, R.,

-«Die Türkische Volksgruppe in Jugoslawien», *MT*, (1975), s. 22-24.

-«Die Türken in Rumaenien», *MT*, I (1975), s. 105-112.

-«Die Türkische Minderheit in Griechenland, *MT*, III, s. 83-88.

Gupte, P.B.,

-«Khomeini's Opponents Gain Control of Provincial Capital», *NYT*, (7 Aralık 1979).

-«Azerbaijanis Protest Killing of Bodyguard», *NYT*, (8 Aralık 1979).

Günther, H.,

-«Erste Ergebnisse der Volkszaehlung in Jugoslawien 1981», *O*, sayı 4 (1982), s. 322-324.

Hetmaneh, A.,

-«National Rena sence in Soviet Kazakhstan: The Brezhnev Era», *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin* (Detroit 1977), s. 295-305.

Israeli, R.,

-«The Muslim Minorty in the People's Republic of China» *AS*, XXI, sayı 8 (1981), s. 901-909.

Jarring, G.,

-«The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashgar», s. 230-245.

«Jugoslawien», *B*, IX, s. 544-551.

Kamenka, P.,

-«Between Mohammed and Lenin. Shiites in the Soviet Union», *AFP*, (27 Aralık 1983).

«Karagassen, Tof, Tofalaren» *B* IX (1970), s. 744.

Karpat, K.H.,

-«Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Foundation of Mecidiye, 1856-1878», *IJTS*, III/1, (1984/85), s. 1-25.

«Kasachen», *B*, IX, s. 808-809.

«Kazakhstan Grain Sale Down on Average», *R*, (22 Ekim 1981).

Keteni, M.A.,

-«Muslims in Greece», *Human Rights Violations in the Western Thrace*, s. 10-18.

«Kirgisien» *B*, II, s. 204.

J. Kohan,

-«Perestroika Hits the KGB», *T*, sayı 42 (Ekim 1988), s. 131.

Kraus, H., (der.),

-«The Gowernment of the USSR», *RLR*, sayı 24, (11 Haziran 1986).

Krepiev, E.,

-«Turkologie in Bulgarien», *MT*, III, (1977), s. 89-92.

Kux, E.,

-«Sinkiang: Chinas Grenzgau im Westen», *NZZ*, (21 Mart 1981).

Litvinsky,

-«İzuçeniya drevney istorii i kultun vostoçnogo Turkestana v otecetvenoy i zarubejnoy nauk», *NAA*, sayı 1, (1982), s. 69-79.

Majrouh, S.B.,

-«The Russian Intervantion in Afghanistan: The Economic War», *CAS*, IV, sayı 4, (1984), s. 97-109.

Matuszewski, D.C,

-«The Turkic Past in the Soviet Future», *PC*, sayı 4, (1982), s. 76-82.

Mc Millen, D.H.,

-«The Unumqi Military Region: Defence and Security in China's West», *AS*, XXII, sayı 8, (1983), s. 705-731.

Meissner, B.,

-«Parteiführung, Parteiorganisation und soziale Struktur der KPdSU», *O*, sayı 9, (1981), s. 732-768.

Menges, K.H.,

-«Die Türkische Sprachen Süd-Sibiriens, III, Tuba (Soyon und a Kragas)», *CAR*, IV, (1958/59), s. 90-129.

«More Cadres of Minority Nationalities», *BR*, sayı 40, (3 Ekim 1983).

Moore, P.,

-«The Minorities Plight Amid Civil War» *Report on Eastren Europe*, II sayı 50 (13 Aralık 1991), s. 29-30.

Murat, A.B. - Simmonds, G.W.,

-«Nationalism in Turkmenistan since 1964», *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin*, Detroit 1977, s. 316-321.

«Nationalism in Kirghizia reported worrying Officials», *R*, 26 Mayıs 1983.

Opteal, H.,

-«Das Wort Allahs Klingt aus alen Lautsprechern», *FR*, (30 Kasım 1981).

-«Drei Welten treffen sich im fernen Westen», *FR*, (7 Aralık 1981).

Oran, B.,

-«The Land Dispute and the Status of the Turks in Western Thrace», JIMMA, V, sayı 2, (1984), s. 360-372.

«Persien Minderheiten melden sich», *SDZ*, (28 Mart 1979).

Petrov, N.P.,

-«Çuvaskiy Alfavit», *Voprost soveşenstveraniya alfavitov Tyurskih yazıkov SSR*, (Moskova 1972), s. 189-201.

Pillsburg,

-«Muslim Population in China to the 1982 Census», *JIMMA*, V,

sayı 1, (1983/84), s. 231-233.

A. Popov,

-«Time for resolute action», *NT*, sayı 41 (Ekim 1988) s. 5-7.

«Premier Zhao on Developing Xingians», *BR*, sayı 39 (26 Eylül 1983).

«Radiation in Xinjiang?», *A*, sayı 3, (1981), s. 29.

A. Rahr,

-«Restructing of the Kremlin Leadership», *RLR*, (4 Ekim 1988).

Rakowska-aHrmstone, T.,

-Die aktuelle Problematik sowjetischer Nationalitaeteppolitik, *O*, XXXV, sayı 7/8, (1985), s. 488-505.

Remnick, D.,

-«Native Son», *The New York Review of Bookes*, (14.2.1991) s. 6-10.

Robinson, W.F. (der.),

-«Selected Demographic and Economic Data on Eastern Europe», *RFER*, (28 Nisan 1977).

«Rumeanien», *B*, XVI, s. 223-231.

Sadri, R.,

-«The Islamic Republics of Eastern Turkestan: A Commemorative Review», *DTS*, III, sayı 9, (1968), s. 33-45.

Saltıkov, G.,

-«Musulmane v Kitaye», *NR*, sayı 9 (1981), s. 59-63.

«Sarten», *B*, XVL, s. 476.

«Schoren», *B*, XVI, 1973, s. 820.

Segbers,

-«Migration and Refugel Movements from the USSR Causes and Prospects». *Report on the USSR* III, sayı 46 (15 Kasım 1991), s. 6-14.

Shabad, T.,

-«Etnic Results of the 1979 Census», *SG*, (1980), s. 440-488.

Sheehy, A.,

-«The Crimean Tatars, Volga Germans and Meshetians: Soviet Treatment of some National Minorities», *MRGR*, sayı 6 (1973), s. 31-35.

-«Tenth Anniversary of the Decree on the Meskhetians», *RLR*, (31 Mayıs 1978).

-«Demographic Trends Moving in Uzbek Favor», *RLR*, (20 Kasım 1980).

-«A New Oblast Created in Uzbekistan», *RLR*, (19 Mayıs 1982).

-«Uzbek Novel Found Ideologically Unsound», *RLR*, (20 Ağustos 1982).

-«Usubaliev Scores Kirghiz Historians and Cultural Figures for Nationalistic Errors», *RLR*, (1 Haziran 1983).

-«New Agriculture Secretary in Uzbekistan: A Gorbachev Protege», *RLR* (7 Eylül 1988).

Shimin, G.,

-«Recent Research in Turkic Studies», *CAS*, I, sayı 1, (1982), s. 105-109.

Silvinski, M.,

-«Afganistan 1978-1987», *War, Demography and Society*, sayı 6, (London 1988).

«Soviet Azerbaijan's Southern Headache», *R*, (10 Kasım 1983).

«Soviet Forces Beset by the Ethnic Conflicts», *Usica* (21 Temmuz 1983).

Staar, R.F.,

-«Weltkommunismus 1981/82», *O*, sayı 6, (1982), s. 489-500.

Staats, D.,

-«The Uighur Press and Sino-Soviet Conflict», *RLR*, (15 Haziran 1977).

«Tadschiken», *B*, WVIII, s. 422.

Tagiyev, A.,

-«Questions and Answers. The Language of Lies and the Truth About Languages», *KP*, (25 Ekim 1984).

Terzani, T.,

-«Kashgar», *S*, sayı 7, (1983).

«The 1982 Census Results», *BR*, sayı 45, (8 Aralık 1982).

«The Scene in Azerbaijan», *AP*, (7 Aralık 1979).

«The Tatar Public Centre (TOTs)», *CAS* (Special Issue Idel-Ural), IX, sayı 2 (1990), s. 155-165.

Tolz, V.,

-«Solzhenitsyn proposes a plan for the reconstruction of Russia», *RL* 412/90, (25.9.1990).

-«New Information about the Deportation of Ethnic Groups Under Stalin», *Report on the USSR*, III (26 Nisan 1991), sayı 17, s. 16-20.

«Tschuwaschische Autonome Sozialistische Sowjetrepublik», *B*, s. 90.

«Turkmenen», *B*, XIX, s. 140.

«Turmenische Sozialistische Sowjetrepublik», *B*, XIX, s. 141-142.

«Tuwiner», *B*, XIX, s. 152.

«Tuwinische Autonome Sozialistische Sowjetrepublik», *B*, XIX, s. 152-153.

Uighur, M.E.,

-«Şerki Türkistan Evazı (The Voice of Eastern Turkestan), *CAS*, I, sayı 2/3, (1982), s. 61.

Ulahnu,

-«National Regional Autonomy», *BR*, sayı 46, (16 Kasım 1981), s. 15-20.

«Umtausch der Personelausweise», *WDS*, (1980), sayı 12, s. 283.

Wallis, R.,

-«Minorities in İran», *R*, (28 Mart 1979).

Wieland, L.,

-«In Baku gilt Ajatollah Chomeini als einunheimlicher Nachbar», *FAZ*, (31 Aralık 1983).

Wimbush, S.E., - Wixman, R.,

-«The Meskhetian Turks: A New Voice in Soviet Central Asia», *CSP*, XVII, sayı 2-3, (1975), s. 320-340.

Zamascikov, S.,

-«The Role of the Military in the social Integration of Ethnic Muslims in the USSR», *RLR*, 447/83 (23 Aralık 1983), s.1.

İNDEKS

-A-

A. Açugiya Mordinov :378
Abadan :437
Abakan :39,89,375,376,381,382
Abay Kunanbay(ev) :301,312,314
ABD : 17,20,109,111,112,131,132, 351,468,469, 472
Abdan :307
Abdullah Han II :298
Abdullah Kahhar :341
Abdürrauf Fıtrat :340
Abhaz(-lar) : 41,135,149,153,169,174, 193,213,282,288,289
ABM Füze :107
Abovyan :275
Acar :41,149,169,193,387,389,391
Acarıstan :141
Acarlar :282
Açamaylı :345
Adaberk :282
Adige :39,136,149,153,169,174,191, 210,288,289
Adigeni :389
Admiral Kuznetsov :110
Adriatik denizi :447
Afgan(-lı,-lar) :169,173,198,400,429, 433,435
Afganıstan :19,21,22,31,86,112,141, 295,297,299,305,318,324,354, 355,357,361,369,394,399,400, 402,405,418,421,428,429,434, 437, 469,471,472,473
Afgan Pamiri :434
Afşar :20,440,441
Afrika :112,351
Agidil :253
Agin-Buryat :39
Aginskoya :39
Agitasyon :71
Agul :149,153,169,174,195,213,289
Ağızbirlik :359
Ahaltşih-Ahalkalahi :389
Ahmed Baytursun :301
Ahmet Bican Ercilasun :476
Ahmet Temir :28
Ahmet Zeki Velidi :248
Ahmet(ov) :240
Ahsikent :299
Ahvah :289
A.I. Sofran :378
AKEL :130

Ak Nogay :287
Ak Rus :262
Aka(yev) :367
Akça :434
Ak Çah:434
Akdeniz :445
Akhal :354
Akil :341
A. Kiriçenko:51
Akmescit :263,265,266,302
Ak Mescit kalesi :299
Akmolinsk :296,301
Akmolla :296,310,311
Ak Nogay:287
A. Kulakoskay:378
Ak Rus:262
Aktübe :307,310,311
Aktübinsk :314
A. Künde İvanov :378
Aksad Muhtar :341
Aksay :363
Aksu :363,418,422,427
Aktübe :41
Aktübinsk :41
Aktyubinsk :307
Akus :423
Alabuga :85,237
Alaç :354
Alaeddin Aliev :28
Ala-Su :311
Alaş :322
Alaş Orda :248,302
Ala-Tav :311
Alatarı :257
Alatau :363
Alatır :86
Alay vadisi :363
Alay-Gulça :368
Aldan :90,377
III. Aleksandr :243
Aleksandr Biryukova :50
Aleksandropolis :452
Aleksandrösk :368
Aleksandr Solijenistsin :144
Aleksandr Vlasov :53
Aleksandr Yakovlev :50
Aleut :155
Algut :151
Ali :283
Alibiy Cangildi (n) :302
Ali Bükeyhan(ov) :301
Ali Çeçenov :28
Alihan Türe :423
Ali İllah :281
Ali Şîr Nevaî :297
Aliyev :65
Allan :343
Alma Ata : 38,41,50,96,144,299,307, 308,311,314,316,317,318,321, 341,393,394
Almalık :87,299,332
Alman(-lar) :18, 35, 37, 38,142,147, 150, 152, 161, 259, 262, 263,

308,322,362,365,382,383,388, 397, 403, 404, 447,453,438
Almanya :20,30,68,161,322,445,459, 464,465,466,467
Almanya Federal İstatistik Müdürlüğü :464
Almas Şayhulov :28
Alovset Abdullaev :28
Alpamış :341
Altai :376
Altaistik :376
Altay (-lı, -lar) : 20, 81,140, 152,154, 165,166,168,171,186,204,219, 309,311,326, 363, 375,376,380, 381, 383, 406,423
Altayca:383,408
Altay dağları :300,324,376
Altay Kiçi (Kiji) :150,375,383
Altay Kray :380,383
Altay Türkleri :376
Altay sıradağları :87
Altay-Sayan :89,376,381
Altıbölük :441
Altın Elbiseli Adam :24
Altınköprü :443
Altın Ordu : 20,21,227
Altın Ordu Devleti :287,398
Altın Ordu Hanı :297
Altın Ordu İmparatorluğu :219
Aman Kekil(ov) :358
Amangeldi İman (ov) :302
Amantay Torgaev :29
Amele :441
Amerikalı :237,240,367,404
Amu Derya :298,299,323,324,333, 351,352,354,355,363
Amur :80,111
Anabar :89,377
Anadır :40
Anadolu :297,387,453,454
Anatoli Dobrinin :50
Anatoli Karavayev :316
Andalal :289
Andhoy :299
Andhui :434
Andi :149,289
Andican :40,64,299,323,324,327,330, 333,332
Andigo-Abhaz :153
Andropov :49,50
Andrus antlaşması :140
Anglo-Hind :433
Anglo-Sakson :17,18
Angran :87,332
Anhui :419
Ankara :21
Antakya :445
Antonov :64
Antzuhi :289
Anuşa Han :298
Apas Cumagul(ov) :61
APN :316
Apparatçik :65
Apseron :279

Apseron İktisadi Bölgesi :279
Araks :272
Aral :89,296,307,308,353
Aral gölü :296,299,346,351
Arap(-lar) :20,24,25,26,30,150,169, 174,197,215,313,343,437,445, 446,447,475
Arapça :241,343,407,444
Arap harfleri :286,395,406,425,440, 444,475
Arap ülkeleri :31,112
Arap yarımadası :428
Aras :272
Arçinler :149
Argamak :242
Argayaş :248
Argı :307
Argın :307
Argun :319
Arhangelsk :79
Arhavi :289
Arjantin :131
Arkalık :137
Arlat :323
Arnavut (-lar) :68,174,217,387,448, 461
Arnavutluk :131,447,449,451
Arseryev :112
As :227
ASAT :107
Asbets :381
Asi nehri :445
Askar Aka(yev) :366
Askar Kunay(ev) :320
Aslaendische Arbeitnehmer :464
Asparuh Bulgarları :258
Aspindza :389
A.S. Sadık(ov):100
Astahan-Bazar :281
Astara :281,282,438
Astırahan : 80,219,220,227,229,233, 243, 299
Astırahan Hanlığı :139,220
Asya :48,376,469
Aşağı Bali :289
Aşağı Surhandar :87
Aşaktı :307
Aşhabad : 38,42,88,96,138,354,355, 356, 357, 399
Aşure Bayramı :283
Atina :289,451
Atrek :355
Avar :20,149,153,168,173,174,188, 207, 274,284,289,398,447,453
Avarlar :20,398,447
Avrupa(-lı) : 19,20,63,86,132,140, 151,163,230,253,254,258,303, 304, 319,328,329,365,398,401, 415,422,437 448, 459,464,468, 469,474
Avrupaî :228
Avrupa kısmı :112
Avustralya :30,428,467,468,469
Avusturya :20,130,131,354,447,459,

463,467
A.Yakovlev :275
Aydam :281
Ayetullah Şeriat Medari :439
Aymaklar :434
Ayşe Gün Soysal :476
Az'i ya :341
Azat Hatın :242
Azerbaycan :26,27,28,31,38,50,57,59, 62,65,86,93,94,96,101,105,115, 120,134,135,138,161,164,167, 282,266,271,272,273,276,278, 279,280,281,283,297,337,389, 390,399,472
Azerbaycan Demokrat Adalet Partisi: 279
Azerbaycan Gençleri :278
Azerbaycan Halk Cephesi :274
Azerî :18,19,20,326
Azerice :21,407

-B-

Baas Partisi :446
Babahan :343
Babayurt :285
Babur :299
Backfire :111
Badakşan :299
Baden-Wüttenberg :465
Badger :111
Bagış :361
Bağdad :297,443,444,446
Bai :420
Bağımsız Devletler :138
Bahailer :281
Bahçesaray :228,266
Baikal :111
Baki Muhammed :299
Bakinski raboçi :278
Baklanov :52
Baksan :286
Baku :25,38,42,86,96,140,271,272, 276,277,278,279,280, 281, 282, 416
Bala Murgap :434
Balahanı :281
Balaklava :110
Balhaç :311
Balkan :19,21,23,451
Balkan harbi :447,453,457
Balkar(-lar) :20,138,142,154,165,166, 168,170,184,202,262,284,285, 286,288,309,403,476
Balkara Emirliği :300
Balkarca :408
I. Balkar Halk Kongresi :138
Balkaş :296,308,31
Baltık :35,62 ,108,140,162,275,405,
Baltık Denizi :352
Baltık Filosu :108,109
BAM :90
Bangladeş :131
Baoan :420

Baraba :151,375,381
Barın :323
Baskakov :64
Basra :443
Başkalar :150
Başkurdıstan :28,246,247,248,249, 250,251,252,253,254,256,472, 473
Başkurdıstan Ukutısılu :253
Başkurdıstan Yazarlar Birliği :253
Başkurt :20,80,232,309,326,346,397, 403,405,406,408,409,411,414
Başkurt Dev Üniv. :95,252
Başkurtça :253,254,407
Başkurt Köy Endüstrisi Okulu :252
Başkurt Tıp Enstitüsü :252
Başkurtça :253,254
Bataş :323
Batı Almanya :130
Batı Anadolu :21
Batı Avrupa :30,35,130,418,463,467
Batı Belarusya :141
Batı Gürcistan :141
Batı Hunlan :398
Batı Kazakıstan :308
Batı Sibirya :81,90,307
Batı Sibirya Tatarlan :375
Batı Trakya :31,451,452,457
Batı Türkistan :21,141,295,296,369, 422
Batluh :289
Batsi :289
Batu :297
Batu Han :227
Batum :110
Batumi :41,282
Bauman :93
Bayan Gol Moğol Muhtar Eyaleti : 423
Bayat :354,441
Bayem :465
Baykal :140
Baykal gölü :379
Baymak :250
Bayram Ali :355,356,360
Bayuli :307
Bazar Cusi :272
BDT :19,23,27,30,36,37,38,43,79,81, 89,91,92,94,96,97,98,100,104, 106, 107,108,112,144,147,148, 156,160161,163,173,175,178, 187, 219, 230, 231,232,235, 236, 237, 238,239,240,245,258,363, 265, 267, 271,272,295,308, 310, 311,322,325,326,357,362,367, 382,391,393, 397,398,404, 426,473,471,472
BEAR :106,110,111
Bedi-üz-Zaman :297
Bedre :443
Begorod :79
Begovat :333
Beicing :419
Bejti :289
Bekabad :333

Bekdaş :356
Bekhozin(a) :
Beki Seytek(ov) :358
Belarus : 35,46,51,97,147,148,152, 166,176,247,266,274,308,378, 403,404,405,409, 410,411
Belarusya :36,38,40,43,59,62,81,94, 105,112,134,138,140,144,160, 162,164, 167,232,337,367
Belaya :247
Belçika :354,463,467
Belgrad :447
Belebey :248
Belh :299,429,434
Belh eyaletini :299
Beloret :248
Belskiy :64
Beltir :151,375
Beluci :150,169,173,196, 356,433, 435,437
Beraberlik :241
Berda :281
Berdi Kerbay(ev) :358
Berdiyar Yusupov :28
Berlin :465
Berlin antlaşması :453,457,458
Besarabya :141,453
Beşim Çariyarov :28
Bezengiy :286
Birdemlik :241
Birlik :342
Birlik gazetesi :449
Birobican :39
Birsk :112
Biryukova :52,53,54
Bison :110,111
Bişkek :38,42,96,363,364,368
Bitola :448
Bizans :457
Bizingi :286
Blackjack :106,111
Blinder :111
Boçağçı :442
Bogdanovka :389
Bolivya :131
Bolşevik : 24,45,69,70,73,141,225, 229,230,231,234,237,239, 246, 248, 262,271,307,340,379,397, 402 405,408,411,415,422,434
Boris Kevorkov :276
Boris Pugo :53
Boris Yeltsin :50,138,139,237
Boro tala Moğol Muhtar Eyaleti :423
Bosna Hersek :447,448,449
Botlih :289
Bouyei :420
Bozkır Genel Valiliği :296,307,319
Börü Devlet Pedagoji Enstitüsü :252
Brahui :433
Brejnev :49,50,51,63,130,280,310, 315,390,412
Bremen :465
Brest :138
Brezilya :131

Briansk :112
British Petroleum :322
Bryansk :79
Budist Oyrot :367
Buduh :289
Bugu :361
Buhara :40,64,88,282,295,296,298, 299,302,303,305,314,323,324, 333,339,343,355,359,367,369, 415
Buhara Emirliği :299
Buhara Hanlığı :141,220,298,305
Bukarest :453
Bukovina :141
Bulak :426
Bulganetse :258
Bulgar (-lar): : 20,142,152,225,227
Bügülme :243
Bulgar :286,453,461
Bulgar Devleti :227,228
Bulgar el-Cedid :236
Bulganstan :19,20,22,23,30,131,137, 259,447,451,457,458, 460, 471, 472
Burgaz :458
Bükreş :453
Burkut :323
Burma :131
Burnau :257
Burunduk Han :298
Buryat :39,81,135,140,151,154,380, 411
Buryat Mari :409
Buryatlar :151
Buynak :285
Buz denizi :308
Buzovna :282
Bükey Ordu :300
Bükeyi :354
Bükreş:453
Bükreş antlaşması :140
Bürcen :246
Bütün Rusya İcra Komitesi :230
Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayı :229
Bütün Rusya Sosyal Demokrat İşçiler Partisi :45
Büyük (Ulu) :298
Büyük Britanya :130
Büyük Ermenistan :275
Büyük göl :351
Büyük Ordu :300
Büyük Selçuklu İmparatorluğu :297

-C-

C.Cabbarlı :280
Caferilik :283
Calayır :307,313,314
Camaika :131
Cambul :41
Cani Bek Han :298
Capalak :361
Carkak :87,332

Cavah :289
C.Cabbarlı :280
Cebbar Göklenov :28
Cebir :441
Cebrail :281
Celalabad :429
Celkan :151
Cemile :365
Cemşit :150
Cengiz Han :227,287,398,433
Central Asia :295
Cetis :296
Cetiuruv :307
Cez-Kazgan :308,311
Cezayir :112,469
Cezkazgan :41
Chevron :322
Ciltuksan :322
Ciangsu :419
Cianşi :419
Cihangir :297
Citinsk :81
Cizak :40,64,324
Culfa :438
Cumhuriyetçiler Partisi :465

-Ç-

Çabucak :301
Çactuu İşander :368
Çadır :258
Çağatay :21,297,341,
Çağatayca :340,426
Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu :29
Çakra :434
Çamalal :289
Çançkılı :307
Çang-çi"Hui" Muhtar Eyaleti :423
Çan-hui :422
Çan-kay Şek :421
Çapan-Ata :343
Çarcuy :43,88,333,355,356,360
Çatır :364
Çaudur :354
Çavaş :255
Çavdur :288
Çayan :242
Çeboksarı :39,86,257
Çebrikov :52,53,54
Çeçen : 80,136,141,142,149,153,167, 168,173,188,207,237,261,262, 284, 285,287,288,289,308,309, 314,344, 388,409
Çegem :286
Çegemli :286
ÇEKA :73
Çekoslavakya :85,131,141,237
Çeleken :356
Çeleken yarımadası :88,355
Çelkan :375
Çeltar :314
Çelyabinsk :80,112,227,233,234,249,

307,333
Çerek :286
Çerik :361
Çerkass :80
Çerkes :289
Çerkesk :39,285
Çerkez :137,153,169,174,194,284, 285,286
Çernigovsk :80
Çernovitsk :80
Çetin Cumagulov :28
Çevsur :289
Çınar :341
Çınara :341
Çıngız Aymat(ov) :341,365
Çıngız Han :297
Çırcık :87,264,333
Çilebi :243,248,307
Çimbay :346
Çimkent :41,303,307,313,314,321
Çin :17,19,21,23,31,86,90,112,131, 155,193,216,228,295,302,307, 308,310,317,319,361,364,365, 366,368,369,379,395,398,400, 417,418,419,420,421,424,425, 426,429,469,472,473,475
Çince :422,424,426
Çin Dili ve Edebiyatı :426
Çingene(ler):149,150,152,169,192, 210,453,454, 458
Çin Sosyal İlimler Akademisi :425
Çin-Şu-Yen :423
Çinghai :422
Çinhay :418
Çinhua :424
Çinli :22,296,300,423
Çiragodbor :280
Çirmiş :228
Çisak :301
Çiştopal :227,243
Çizak :343
Çokan Velihan (ov) :301
Çolpan-Ata :368
Çöl :226
Çöp Bulğa :285
Çu :363
Çugucak :422
Çukçi :37,137,151,154
Çukostik. :40
Çulım :151
Çungarya :418,426
Çuvaş (-lar) :20,79,144,148,165,166, 167,168,170,172,180,198,219, 227,228,229,231,232,233,234, 239,249,253,309,326,356,403, 406,408,409,411
Çuvaş Dev. Üniv. :95
Çuvaşça :136,255,407,476
Çuvaşistan:28,86,230,255,256,473

-D-

Daduk :443
Dağıstan(-lı-lar) :80,136,140,153,167,

173,284,285,287,288,289,303, 314
Dağıstan-Çerkez :287
Dağlık Karabağ :44,137,273,391
Damaskus :445
Danimarka :354,463,467
Daniyal :299
Dargin(ler) :149,153,169,174,189, 208,289
Darıdere :461
Dari :433
Darice :434
Daridere :458
Darvasa :355
Davlat Hudonaza(ov) :371
Dedeağaç :452
Dede Korkut :312
Dehkan :334
Delhi :21
Delhi Türk İmparatorluğu :21
Delioman :458
Delta I :106
Delta II :106
Delta III :106
Delta IV :106
Demiçev :52,53,276
Demirciyan :276
Demokrasi Armağanı :139
Demokratik Kırgızıstan Hareketi :367
Demokratik Parti :371
Derbent :284
Derşuri :441
Devar :448
Devletabad :434
Deynav :360
Dicle :443
Dido :149,289
Dimetoka :452
Dimitovgrad :459
Dinester :137
Dinmuhammed Kunay(ev) :50,51
Dinyester :162
Divan-ı Lugat-ı Türk :426
Diyarbakır :443
Dnepr :296
Dnepropetrovsk :80,112
Dobrinin :52
Dobruca :226,258,453
Dobruca Gazetesi :454
Doğu Almanya :85,237
Doğu Asya :131
Doğu Avrupa :48
Doğu Berlin :141
Doğu Bloğu :133
Doğu Ermenistan :140
Doğu Kazakıstan :307
Doğu Prusya :141
Doğu Rumeli :457
Doğu Türk Askeri Birliği :404
Doğu Türkistan :19,20,21,24,86,220, 295,296,307,361,393,394,395, 400,418,420,421,422,423,424, 425, 426,427, 429,472
Dolgan :20,151,154,166,375,376,384

Dolgan-Nenets :384
Dolgih :52,53,276
I Dolşe Vaka dlitsya : 341
Dominikan Cumhuriyeti :131
Don Kozakları :306
Donets :80,81
Dong :420
Dongşnang :420
Dostluk Hatırı :85,237
Dostupnost :103
Doş Moğolistan :295
Dönya :241
Dragaş :448
Dubo :379
Dudin :64
Dungan(-lar) :155,169,174,193,216. 368
Dutof :248
Duvlat :307
Düdük :71
I. Dünya Savaşı : 161, 319,402,443, 445,469
II. Dünya Savaşı: 22,37,75,161,169, 258,261,283,287,314,318,329,33 5,344,359,368,379,402,403,438, 447,453,454,458,469,499
Düşenbe :38,42

-E-

Ebu'l-Gazi Bahadır Han :298
Ebu'l-Hayr :297,298
Edebil :438
Edigene :361
Edinstvo :321
Edime :457
Egorov :64
Eğitim-kültür şurası :448
Eğridere :461
Ejderhan :219
Ekoloji :236
Ekonomi şurası :448
Ekvador :131
El Salvador :131
Elbruz dağları :437
Elçibey :274,275,279
Elimulı :307
Elista :39
Elmet :85,237
Emel :454
Emin el-Hafız :446
Emir Faysal :445
Emir Nasrullah :300
Emir Said Haydar :299
E.M. Kaforov :279
Endican :87,264
Endonezya :131
Ents :151
Enver Odabaş(ev) :389
Erbil :443
Erden Kacibekov :29
Erivan :38,275,276,277,282
Erk :342

Ermeni :24,25,35,43,46,64,66,137, 142,149,152,272,273,274,275, 277,278,280,288,356,357,388, 404,406, 409,410,411,412,468
Ermenice :277
Ermeni Yazarlar Birliği :277
Ermenistan :38,55,59,62,65,105,112, 134,135,138,160,161,164,167, 272,273,274,276,278,281,282, 337,388
Ersari :354,434
Ersin :380
Esenkalı Arabay :365
Esin :64
Eski Kreşin :226,227
Eston :230
Eskimo :151,155
Esmimo-Aleut :155
Esti :307
Estonya :35,36,38,55,59,81,105,133, 134,140,60,164,167,232,318, 337
Estonyalı :148,153,406,409,411
Etiyopya :112
Evenki :151,154,377
Evini :154

-F-

Faizurrahman Sattar(ov) :243
Farabi:312
Fars :21,43,288,313,437,439,444
Farsça :21,369,429,433,437,440,441
Farsimaden :441
Parslar :429
Faysal :443
Fayzullah Hoca(ev) :335
Feliks Kulov :366
Feodosiya :110
Feraydan :289
Fergana :40,64,87,296,299,324,330, 332,333,334,369
Ferit Melen :390
Fergana sıradağ :363
Fergana vadisi :88,299,323,343,363, 364,367,368
Feridun Celilov :28
Ferit Melen :390
Fırat :341,443,445
Fikri Sertkaya :28
Filibe :457,458
Filipin :131,132
Fin :148,153,225,227,228,257,258
Fin Boyları :35
Fin gurubu :150
Finlandiya :20,130,468
Firdevsi :341
F. Kuciyak: 383
Fransa :20,130,379,463,467
Fransız :343,404,445
Frunze :341,363,368
Furkat :341
Fucian :419
Fuzulî :281

-G-

Gabrieliants :64
Gafer :283
Gagauz(-lar) :20,137,149,154,165, 168,170,184,206,258,309,326, 453,454,459
Gansi :418
Gansu :419,422
Gapur(ov) :358
Garip :358
Gaspralı İsmail :304
Gastarbeiter :464
Gaurdak :355
Gayrat Kadır(ov) :61
Gazlı :87,332,333
Gazne :429
Gazneliler :21
Gence :140,271,282
Genç Buharalılar :304
Genç Komünistler Ligi :48
Genç Leninci :241
Genç Türkler :304
General Çempyayevski :303
General Skobelyev :303
Gennadii Yanaev :138
Gennady Kolbin :315
Genrih Pogosyaria :276
Georgi Razumovskiy :50
Gerasimov :277
Gerçek :71
German Kuznetsov :366
Germen :17,22,152
Git sülalesi :299
G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü :240
Gilon :449
Gilyak :151
Giray Saynur Altuğ :476
Girey :246
Girit :451
Gizatull(in) :240
Glasnost :50,56
Glavlit :77
Gluhov :64
Godoberi :289
Golobaçev :64
Gonbad Kavus :442
Gorbaçev :49,50,51,52,53,54,55,56, 63,138,235,275,315,316,416
Gorki :82,85
Gorkiy :112,237,243
Gorkom :320
Gorkov :79
Gorno Altay :39,44,136,383
Gorno Altay muhtar oblastları :89
Gorno-Altay muhtar bölgesi :380
Gorno-Altaysk :39,383
Gorno-Badahşan :42
Goskino :102
Goskomzidat :102
Gosteleradio :102
Gostiva :448
Gökçay : 281,282

Gök İmam :282
Göklen :354,442
Gök-Tepe :355
Gök-Tepe vahası :303
Gök-Türk :296
Göktürk İmparatorluğu :398
Görgan :441
Gözleve :266
GPU :74
Grek :24,152
Grekov :63
Gromıyko :52,53
Groznıy :39
GRU :73
Guangdong :419
Guangşi Juang :419
Guatemala :131
Gudok :71
Gudolup :131
Guijou :419
Gurcan :360
Gurev :233
Guryev :41,307,314
Gusar :282
Guyana :131
Gülistan :264
Gülistan Antlaşması :140
Gülzade Tanrıdağlı :476
Gümülcine :452
Güney Afrika :132
Güney Asya :112
Güney Azerbaycan :272,438,439,440, 473
Güney Dobruca :453,454,458
Güney Kartvel gurubu :149
Güney Kırgızıstan :141
Güney Kore :367
Güney Ossetya :136,138
Güney Sahalin :141
Güney Slavlar :68
Güney-Doğu Asya :112
Gürcistan :36,38,59,62,65,66, 81, 105,110,134,138,140,142,160, 161,167,232,261,272,273,281, 282,318,337,387,388,389,390, 391
Gürcü :25,35,43,46,51,63,134,135, 149,153,164,280,288,289, 387, 389,404, 406,409, 410,411,412
Gürgenç :297

-H-

Habarovsk :80
Haber :71
Habibull(in) :240
Habibünnecar Öteki :247
Hacı Allah Şükür Paşa (yev) :282
Hacı Tarhan :219
Haçmas :282
Haiti :131
Hakas(-lar) :20,37,39,44,89,97,154, 165,166,168,170,184,202,309,

326,375,376,380,381,383,384, 406
Hakasca :382
Halefi Şir Gazi :298
Halep :445,446
Halhal :438
Halife :443
Halik(ov) :240
Halk Frontı :236
Halk Komiserleri Heyeti :230
Halk Vekilleri Kongresi :60
Halklar şurası :448
Hama :445,446
Hamburg :465
Hami :418,423
Hamse :20,440,442
Hamza Hakimzade :341
Hanabad :434
Hanefi :359,367
Hanefi mezhebi :281,343,346,398, 429,442
Han Hui:421
Hankendi :42
Hans Dietrich Genscher :322
Han Tengri :363
Hant-Mas :40
Hantı :151,154
Hantı-Mansi :234,250,257
Hanti-Mansıysk :40
Harezm :297,305,324,343,346,359, 368
Hasan Kocaahmet(ov) :322
Hatırcı :324
Harezm Hanlığı :298
Harezmşahlar :21,297
Harkov :80,82,112
Hartli :289
Hartvel :288,289
Hasan :283
Hasan Eren :28
Hasan Hasanov :279
Hasan Nezih :439
Hasan Seyit(ov) :61
Hasanyurt :285
Hasköy :461
Hatay :445
Haydar Ali(ev) :50,51
Haydar(ov) :64
Haymana :299
Hayriye:452
Hazar :259,284,286,351,354,355,435, 453
Hazarlar :398,433
Hazar Denizi :86,220,272,296,307, 308, 437,441
Hazar-ötesi :296
Hebei :419
Heges :382
Heilongyiang :419
Helsinki :468
Hem Beldiri :380
Hemedan :297,437
Hemşil :142
Hemşin :387,389

Hepatitis :352
Henan :419
Henek (Yaba) :253
Herat :297,429,434
Herson :81
Hessen :465
Hezar :441
Hezari :150
Hırvat :387,448,453
Hırvatistan :447
Hıtay :323
Hinalug :289
Hindi Kuş dağları :429
Hindistan :112,169,297,418,428,433
Hindular :429,433
Hint Grubu :152
Hintliler :150
Hisar :324
Hitomirsk :80
Hive :295,296,298,299,300,302,314, 323,415
Hive Hanlığı :141,220,298,305
Hmelintsk :80
Hoca Ahrar :344
Hoca Alambardar :343
Hoca Salih :354
Hoca Yusuf Baba Hamadani :360
Hocent :42,299,301,323,324,371
Hokand (Fergana) :300
Hokand :298,299,303,304,323,368
Hokand Hanlığı :220,300,302,303, 304,366
Holcigit Sanagulov :28
Hollanda(-lı) :20,130,354,397,463, 464,467
Honduras :131
Hong Kong :418,420
Hop-Hop namesi :440
Hope :289
Horasan :297,298
Horasani :442
Horezim :40
Horog :364
Hotan :418
Hotanlı İsmail Muciz :426
Hoten :423,427
Hotenlik :422
Hoy :438
Hruşcov :48,49,51,54,63,261,319, 334,335
Hubei :419
Huha:281
Humallı :286
Humeyni :400,438,439,441
Humus :445,446
Hun : 284,453
Hunan :419
Hunlar :20,296,447
Hunzahı :289
Hunzik :289
Huron:351
Hüseyin :283
Hüseyin Baykara :297
Hüseyin Feyizhanî :228

Hvarhi :289

-I-

Iaşin:64
Iğdır:288
Ijevsk:39,243
Iknehr:227
Inordtsi:300
Irak:19,20,23,24,31,112,283,297,357, 399,437,438,441,468,471,472, 473

-İ-

İbero-Kafkas :151
İbray Altınsarı :301
İçkilik :361
İç Moğolistan :295,419
İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının :229
İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Millet Meclisi :225
İdil :219,220,225,230,255,261,303, 305,307,313,398,404
İdil Bulgarları :255,398
İdil Dergisi :242
İdil nehri :307
İdil-Kama Bulgarları :227
İdil-Ural :19,21,84,172,219,225,230, 242,243,244,246,257,258,271, 376,402,404,405,472
İdil-Ural Devleti :229,234
İgiloi :282
İgor Muradyan :278
İlan :246
İli :423,427
İlialı :360
İli Kazak Muhtar Eyaleti :423
İlimler Akademisi : 98,100,101,236, 240,276,280,313,320,358,365, 366,371,395,408,425
İli nehri :300
İmam Şamil :303
İndigirka :89,90,377
İndo :151
İndo-Avrupa :151,152
İngiliz :334,343,404,418,428,437, 438,443,444,445
İngilizce :18,169,365
İngiloy :289
İngiltere :322,467,
İnguş(-lar) : 140,142,149,153,167, 169,174,190,209,261,262,284, 285,287,289,214,244,388
İnjelevskiy : 64
İran :19,21,24,86,151,152,169,173, 197,220,271,272,273,281,282, 283,288,297,298,354,355,357, 359,360,369,399,406,428,429, 433 435,437,438,439,440,441, 442 471, 472,473,475
İran Azerbaycanı :272
İran Komünist Partisi :438
İranlı :150,216

İrkutsk :81,112,234,244
İrlanda :130
İrtiş :88,89,307,308,376,381
İrtutsk :137
İsfahan :297,437
İsimli :281
İskandinav :63
İskeçe :452
İskender Fars :297
İski-Naukat :368
İskit :296
İslam Kerim(ov) :342,389
İslamî :300,303,371,429,436,437
İslâm :21,22,24,63,173,228,273,300, 303,304,325,339,347,359,400, 401,415, 416,429,436,437
İslâm Birliği :301
İslâmi Yenilik Partisi :342,371
İslâmiyet :243,244,253,258,286,297, 313,314,343,346,359,360,367, 368,387,398,400,422,425,468, 441
İslimye :457
İsmail Ahmed(ov) :281
İsmail el-Buhari :343,344
İstek :345
İsmail Gaspıralı :228,263
İsrail :259
İspanya :130,379,459,464
İspanyollar :464
İsrail :161,445
İstanbul :21,27,29,397
İstanköy :452
İsterbilibaş :247
İsveç :20,130,459,463,467
İsviçre :20,354,467
İşfara :299
İşim :89,376
İşimbay :85,243,247,248,250
İşorlar :148
İştek :381
İtalya :130,359,447,464
İtalyanlar :464
İtelmen :151,154
İtil suu aka torur :341
İttifak-Tatar Beysizlik (Bağımsızlık) Partisi :236
IV.İvan :220
İvano-Frankovsk :80
İvanov :79
İzlanda :130
İzmail :110
İzvestiya :71,278

-J-

James Baker :322
Jao Zi Yang :426
Japonlar :141
Japonya :20,131,304,468,469
J. Bazarbaev :346
Jeyiang :419
Juang Hui :420

-K-

Kabarda : 140,153,169,174,189,208, 289
Kabarda Balkar : 39,80,391
Kabardalar :149
Kabardin :284,285,286,
Kabil :428,429,433
Kaça :375
Kaçar :20,438,440
Kaçarlar :441
Kaçin :151
Kadıralı Konkobaev :29
Kadıriye :286,314344
Kadırsa :361
Kadriddin Aslan(ov) :371
Kafkas-ötesi Sünnileri :416
Kafkasya :19,21,62,65,84,86,219,220 261,277,280,281,282,284,285, 286,297,303,368,389,404,472
Kafkasya Askeri Birliği :404
Kafkasya Stavropol Türkmeni :284
Kafkasya Türkmeni :20,288
Kafkasya-Ötesi :271
Kah :281
Kahar Mahkam(ov) :371
Kahe :289
Kak nam obustroit Rossiyu :144
Kalenderi :346
Kalinin :79
Kaliningrad :81
Kalmuk(-lar) :39,80,135,136,142,148, 154,261,262,297,298, 361,404
Kalmuk Hanlığı :140
Kama :230,237
Kamal Akademik tiyatrosu :236
Kama nehirleri :257
Kamaz :85,237
Kamçatka :80
Kamil Yaşen :341
Kampuçya :131
Kanada :20,131,459,468
Kanaşa :86,257
Kandahar :429
Kanglı :287,307,323
Kanibadem :299
Kanimek :324
Kara :354
Kara Boğaz Göl :354,355
Kara-Koylı :345
Kara Nogay :287
Kara-Sinğir :345
Kara-Tav :311
Kara Tepe :443
Karabağ :42,275,276,277,278
Karabağ Hanlığı :140
Karabah :271
Karaçak kongresi :137
Karaçay :20,39,97,137,142,149,154, 165,166,168,170,184,201,261, 262,284,285,286,287,288,309, 326,388,476
Karaçay-Çerkez :44
Karaçaylar :285,286

Karadağ :447
Karadağlı :440,442
Karadeniz :108,110,296
Karadeniz Filosu :108,109,110
Karaganda :41,89,307,311,314
Karaganda Dev. Üniv :96
Karagaslar :151,379
Karagaş :227,375
Karahan :443
Karahanlılar :297
Karahi :289
Karaim(-ler) :20,154,165,167,168, 171,186,259,259,266,326,406
Karakalpak :20,64,97,165,168,170, 172,181,219,309, 325,333,334, 335,340,343,345, 346,347,351, 356,406,409,414,440,442,476
Karakalpakça :408
Karakalpakıstan :136,140,307,324, 353
Karakoyunlu :443
Karakul :332,434
Karakul koyunları :88,355
Karakum :88,358
Karakum Çölü :88,354,355
Karaman :354
Karamay :426
Karaorman Tatarı :375
Karapapah :20,166,387
Karasu :441
Karasubasar :266
Karati :289
Karay :298
Karayi :442
Karaylar :259
Karçay-Balkar :406
Kardeşlik :444
Karel :39,153
Karel Muhtar Cumhuriyeti :79
Karel-Fin :51,63
Kareller :148
Karelya :135,139,141
Kargalı :244,247,314
Karkaralı :311
Karluk :296
Karma nehirleri :247
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü :476
Karşi :40
Kartvel :153
Kas :452
Kasım :219,226
Kasım Han :298
Kasım Hanlığı :227,402
Kasım Tatarları :227
Kastren :382
Kaşan :299
Kaşgar :20,21,296,299,397,418,422, 423,427,476
Kaşgarlı Mahmud :426
Kaşgarlık :422
Kaşgarya :418
Kaşgaylar :440,441
Kaşka Darya :64

Kaşkadar :40,324
Kaşkay :20
Katan(ov) :382
Katay :246
II. Katerina:253
Katolikos Vazgen :276
Katta :299,333
Katta Kurgan :7
Kayacık :459
Kayakent :285
Kayı :354
Kaytak :285,289
Kaytarma :264,265
Kayyum Nasırî :228
Kazah :281
Kazak :18,19,20,22,23,24,248,282, 406
Kazakça :21,312,313,366,393,407, 408,426
Kazak Dev. Üniv. : 95,96
Kazakıstan:28,29,31,38,59,84,88,89, 93,94,100,101,105,127,161,162, 167,232,249,256,265,274,301, 309,310,311,312,313,314,315, 316,319,321,322,324,326,334, 335,337,339,343,363,364,370, 390,393,395
Kazakıstan Yazarlar Birliği :320
Kazalinsk :314
Kazan :26,27,39,82,85,112,139,219, 220,226,228,229,230,236,237, 240, 243,244,247,265,305,341
Kazan Devlet Üniversitesi :236,240
Kazan Hanlığı :139,220,225,228,230, 246,318,398,402,415
Kazan Tatar Cemiyeti :243
Kazan Tatarları :226,227,230,381,468
Kazan Türkçesi :242
Kazan Uçak Fabrikası :237
Kazan Utları (Alevleri) :241
Kazan Utları :241,250
Kazan Üniversitesi :240
Kazarman :368
Kazvin :439
Kekilbay(ev) :312
Kemanşah :437
Kemerov :81,112,233,256,384
Kemerovsk :382,384
Kenan Evren :22,436
Kenasarı :302
Kenesbay Musaev :29
Kengerlü :20,440,442
Kentau :314
Kentler :151
Kerbela :443
Kerç :110
Kerey :307
Kerkük :443,444
Kermine :324
Keser :381
Keşkuli :441
Keşmir :418,429
KET :155
KGB :48,53,56,65,73,74,138,320

Kıbrıs :19,130
Kılıç Mamurkan :365
Kımız :30
Kınık :354
Kıpçak :227,246
Kınım :219,220
Kirov :230,234
Kolçak :248
Kıpçak :287,298,307,319,323,354, 361, 398,476
Kırcaali :461
Kırgız :18,20,22,166
Kırgızca :366,407
Kırgız Dev. Üniv :95
Kırgızıstan:28,29,31,38,59,87,88,93, 94,100,101,105,116,161,164, 167,232,249,265,274,295,301, 310,324,326,337,359,361,362, 363,364,365,366,367,368,390, 393,474
Kırgız Tarihi :365
Kırım :81,110,165
Kırım Hanlığı :140,261,262
Kırım Savaşı :303
Kırım Tatarları: 261,262,263,264,265, 266,267,327
Kırım Tatarcası :265
Kırım Tatarları Milli Hareketi Teşkilatı :263
Kırımçak(-lar) :167,168,187,259,326
Kırk :323
Kırkogul :361
Kıtay :287,361
Kızıl :39,150,375,380,381
Kızıl Hoto :380
Kızıl Kum çölü :324
Kızıl Orda :41,308,313,314,315
Kızıl Ordu :75,271,305,402
Kızıl-Su Kırgız Muhtar Eyaleti :423
Kızılbaşlar :434
Kızılsu :357,363
Kızıltepe :324
Kızılyar :311,314
Kızılyıldız :71
Kızılyurt :285
Kızlas(ov) :382
Kızrabat :443
Kiçevo :448
Kiçi Cüz :307
Kidabek :280
Kieselev :51
Kiev :38,80,82,96,108,112
Kiev knezliği :140
Kifri :443
Kineges :323
Kiram el-Sultana :438
Kireit :307
Kireyit :287
Kirov :79,112,312
Kirovabad :277,280,281,282,283
Kirovograd :80
Kislov :64
Kistin :289

Kişinev :38
KKTC :31,471,473
Klemenov :64
Kocaali :461
Kohistani :433
Kokand (Hokand) Hanlığı :141
Kokçetav :41,308
Kokşul :363
Kolbin :50,317
Kolhoz :49,85,89,238,250,310,314, 319,330,337,338
Kolombiya :131
Koluma :90,375,377
Kolumna :89
Komi :39,79,135.139,144,148,153, 233,409,412
Komi :233
Komi-Permyak :40,137,153
Komotini :452
Komrat :258
Komsomalskaya Pravda :71
Komsomol :56,60,69,70,75
Komsomol Gerçeği :71
Komsomolsk :112
Komsomolskaya Pravda :144
Komünist Parti: 23,45,46,47,50,51,52, 55,58,60,61,67,68,69,70,72,73, 76,125,130,131,133,134,229, 235,236,242,261,263,274,275, 276,277,315,317,319,321,342, 358,365,366,371
Komünizm Tugı :395
Kongrat :287,298,323
Konsomollar :335
Kopetdağ,298,355
Kore :155,469
Kore Savaşı :469
Koreli(-ler) :141,150,155,309,325, 327,346,420
Korkov :112
Korkut Ata :312
Korla :418,427
Koryak :40,137,151,154
Koslovka :257
Kosova :447,449
Kosova vilayeti :448
Kostarika :131
Kostroma :79
Kosukavak :458
Koşkor-Ata :368
Kotov :64
Koy :354
Koybalı :151,375
Koytaş :87,322
Kozak :306
Köbey Husainov :29
Königsberg :141
Köpet :88
Köroğlu :341,358
Krasnovodsk :356,357
Köstence :453
Kral Faysal :445
Kransovodsk :43

Krasnaya Zvezda :71
Krasnodarsk :233,284
Krasnoyark :234,256
Krasnoyarsk :80,82,82,112
Krasnoyarsk Kray :380,382,384
Kray :36,39
Kreml :55
Kreşin :226
Kreşin Tatar :406
Kril harfleri :25,26,143,239,258,285, 286,287,378,381,395,406,412, 425,440
Kruşevo :448
Kruz :289
Ksanti :452
Kuba :271,282,288
Kuba Hanlıkları :140
Kubaçin :289
Kubaş(ev) :315
Kubrevî :343,346,359,360
Kubreviye :368
Kuçar :422,427
Kudımkar :40
Kuksenko :64
Kulca :422,423
Kum şehri :439
Kulyab :42
Kum :437
Kuman :227,286,453
Kumandi Kiji :375
Kumandin :151
Kumdağı :88,355
Kumuk :20,149,154,165,166,168,170, 182,201,284,285,287,288,309, 326,356,406,476
Kumukça :285,408,
Kuna :359
Kunay(ev) :65,312,317,320
Kundur :20,288
Kundur Tatarları :227
Kunduz :299
Kungrak :356
Kungrat :307
Kur'an :243,244,281,313
Kur'an-ı Kerim :26,243,244,281,313
Kura havzası :86
Kura nehri :272
Kurban Bayramı :244
Kurdak :381
Kurgan :112,233,234,249,299,333, 429
Kurgan-Töbe :42
Kurgun :80
Kuril takım adaları :141
Kursk :79
Kurşab :363,368
Kustanay :41,308,311
Kuşçı :361
Kuşçu Birlikleri :334
Kuşka :356
Kuşmek Usenbay(ev) :366
Kuşrab :368
Kuştepe :443
Kutad-gu Bilik :425

Kuveyt :468
Kuybişev :80,82,85,112,230,234,237, 244
Kuybişey :230
Kuyurgas :250
Kuzey-Alatau Sıradağları:363
Kuzey Amerika :428
Kuzey Atlantik :108,109
Kuzey Azerbaycan :272,440
Kuzey Dobruca :453,454
Kuzey Irak :443
Kuzey Filosu :108,110
Kuzey Halkları :377
Kuzey Irlanda :147
Kuzey Kafkasya :142,173,271
Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanları :415
Kuzey Kazakıstan :308
Kuzey Kırgızıstan :141
Kuzey Kore :112,131
Kuzey Ossetya :80,136,138,140,285
Kuzey Ural :81
Kuzey ve Güney Amerika :131
Küba :112,131
Küçük Deniz :379
Küçük-Cüz :298
Küçük göl :351
Küçük Kaynarca antlaşması :261
Küçük Ordu :300
Küçük (Kici cüz) :298
Küçükcüz Kazakları :140
Küh-i Baba :429
Kümirtav :248
Kürt (-ler) :142,149,152,169,173,190, 215,273,281,282,389,437,443, 444
Kvanod :289

-L-

Laçi :368
Lak :174
Lakay :434
Laklar :149
Laks :153,169,191,211
Lamaizm :381
Lamut :151
Laos :131
Laşhi :289
Latin :25,43,286
Latin Amerika :112
Latin Harfleri :29,239,258,280,285, 287, 378,381,406,425,440,475, 476
Lavrov :75
Laz (Çan) :289
Lazkiye :445,446
Leh :35,144,152
Lehistan :468
Lena :89,377
Lenin :45,55,76,87,248,334,412,413, 414
Lenin Bayrağı :264,265
Leningrad :79,82,93,109,148,243,401

Leningrad Politeknik Okulu :93
Leningrad Tatar Kültür Merkezi :241
Leningrad Üniversitesi :240
Leninogorsk :85,237
Lenkaran :279,281
Lentehi :289
Leonid Brejnev :275
Leonid Krauçuk :138
Lerik :281
Letonya :35,38,59,65,81,105,133,144, 160,161,164,167,232,337
Letonyalı :66,148,152,406,409,411
Letto-Litvan :152
Lezgin :149,153,168,173,174,189, 209,274,284,289,356
Liaoning :419
Libya :20,112,467,468
Lievler :148
Ligaçev :49,52,53,54
Lipets :79
Litvanya :35,38,59,81,105,133,134, 140,160,161,164,167,232,259, 318,337
Litvanyalı : 148,152,409,410,412
Lomokin :63
Lop Nor :427
Loparlar :148
Los Angeles :468
Luko'ani :64
Lukyanov :52,53,54,276
Lungak :258
Lübnan :445,446,469
Lüksemburg :130
Lvov :80

-M-

Maarif :242,358
Macar(-lar) :154,453,454
Macaristan :85,131,141,237,447
Madagaskar :112
Magadan :80
Magistral :111
Magnitogorsk :244
Mahaçkala :39,284,285415
Mahdum Kulı :358
Makedonca :447
Makedonya :447,448,449,451
Maku :438
Malarya :352
Malenkov :54
Malezya :131
Malki :286
Malta :130,136,144,79
Mamadali Mahmud(ov) :341
Manap Sabdan :365
Manas :365
Mançui :420
Mançur :152
Mangışlak :41,298,308
Mangut :64,227,298
Mansi :151,154
Mao :421,426

Maocu :417
Margalan :299,333
Man :39,43,148,153,225,228,230, 232,233,234,239,249,253,256, 258,356,357
Marice :136
Marifet :241
Markist-Leninist :49
Marks :45
Marksizm :45
Martinik :131
Maruçak :434
Maslyukov :52,54
Maştaga :282
Maveraünnehr :297
Mavn :434
Maykop :39
Mayman :151,375
Maymana :429,434
Maynagaş(ov) :382
Mazar-i Şerif :429,434
Mazenderan :441
Meçet-Aga :282
Medvedev :52,54
Megrifet :241
Mehdi Bazargan :439
Mehmet Süreyya Er :476
Meksika :131
Melkunov :64
Memorial Cemiyet :236
Me'mun :443
Mendelyevsk :85,237
Menşevik :45
Meraga :438
Merend :438
Mergen :314
Meriç :452
Merkezi Revizyon :48
Merv :88,297,354,355,357,360
Merv bölgesi :303
Mesh :289
Meshet :20,142,165,166,261
Meshet sıradağları :387
Meshet Türkleri :150,168,170,183, 206,262,263,282,274,309,325, 327,356,362,387,389,388,399,
Meshler :149
Mesta Karasu :452
Mestanlı :458,461
Meşçera :227
Mezar-ı Şerif :299
M.Hüseyin :280
Mısır :446,469
Miao :420
Michigan :351
Mihaylov :64
Mikolaiv :110
Milis :73
Militan Allahsızlar Birliği :415
Millet :241
Milletlerarası Türkoloji Kongresi :27
Milletlerarası Araştırmalar Enstitüsü :109
Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri

Sempozyumu :281
Milli Demokratik Parti :342
Mingeçevir :86,280
Mingrel :289
Minğ :323
Minsk :36,38,45,96,112
Minusinks :376,382
Mir Arab :343
Miranşah :297
Miras :242
Mirfatih Zekiev :28
Mirmuhşin :341
Mirsait Sultangali :229
Mirza Yusuf :343
Mişer :226,227
M.Niyaz(ov): 389
Mir-Yakup Dulat :301
Mittel Asien :295
Moğol(-lar) :21,35,150,152,154,226, 227,297,306,361,380,381,420, 429,441
Moğolistan :112,131,295,297,298, 379,380,381,384,418,
Mohe :289
Moldova :105,134,161,162,232,258
Moldovya(-lı,-lar): 35,38,43,59,62,63, 81,135,137,138,140,149,152,160, 164, 167,337,409,412
Molla Nepes :358
Mongul :361
Monguş :361
Mordova :39,79,136,144,148,154
Moro :132
Mordva :136,225,228,231,233,239, 253,256,409,411
Moskova :19,36,38,62,63 65, 71, 79, 82, 85, 87, 93, 96, 109 ,112,130, 131,133,138,145,162,220,228, 229,234,236,237,238,243,245, 250,254,258,276,277,278,279, 295,312,313,315, 316,317, 320, 339, 341,342,343,365,366,371, 388,389,394,395,400,401,406, 407,411,412,413,416,426,428, 437,438,457,474
Moskova knezliği :139
Motenegro :447
Mthiul :289
Mubarak :87,332
Mucun :363
Mugan :297
Muhammed :297
Muhammed Ali Han :299,300
Muhammed Muhammethanov :28
Muhammed Rahim Atalık :299
Muhammed Rıza :438
Muhammed Salih :342
Muhammed Şeybanî :21
Muhtar Avez(ov) :312
Muhtar Oblast :37, 39,58,59,59,68
Muhtar Okrug :58
Mundus :361
Murgap :88,354,355
Murmansk :79
Muruntau :324,332

Muruntav :87
Murzali(ev) :312
Musa Aybek :341
Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu :263
Mustafa Arifov :28
Mustafa Cemil(ev) :263
Musul :443,444
Mutasım :443
Muttalibov :279
Muynak :352
Muzaffer :299
Müslüman Halk Partisi :439
Müslüman İttifakı :228
Müşteri :240
M.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: 280
Müyten :323
MVD :73,74,75

-N-

Naberejini Çelni :237
Nadir Şah :298,434,438
Nagaybak :227
Nagorno :42
Nah :153,289
Nahçıvan : 42,44,282,283,271,272, 273,275,278,279,281
Nakşıbendi :244,282,313,314,343, 344,346,359,360,367
Nalçik :39,138,284
Namangan :40,64,324
Nanay :154
Nangıt :323
Narın :42,368
Narın vadisi :363
Naryan-Mar :40
Nasreddin Isanov :367
Nasrullah :299
NATO :109,111,402
Navas :343
Navbahor :324
Navoi :40,324,330
Nayman :227,287,307,319,323,361
Nazarbay(ev) :321,322
Nazi :142
Nazi Partisi :404
Nebit dağı :88,355
Necibullah :429
Necmeddin Kübra :359
Negidal :151
Nenets :40,151
Nentsı :154
NEP :73
Nepal :131
Nevada Semipatalinsk Hareketi :321
Nevai :324
New York :468
Nganasan :151,154
N.İ. Aşmarin:257
Niedersachsen :465
Nijnaya Tura :112
Nijni :243

Nijni Tagil :112
Nikaragua :112,131
Nikitin :64
Nikolaevsk :81
Nikolay Egorov :28
Nikolayev :110,112
Nikonov :52,54
Ningşia Hui :420
Nivhi :155
Niyaz(ov) :359
NKVD :74
Nogay(-lar) :20,149,154,165,166,168, 171,184,202,284,287,288,298, 307,309, 326, 356,406
Nogaybek :226,406
Nogayca :287,408
Nogay uruğları :220,228
Nomenklatura :322,366
Novokuznetsk :384
Nordrhein-Westhalen :465
Norveç :130,467
Novaya Priştina :250
Novgorod :79,243
Novi Pazar :448
Novokazalinsk :314
Novorossikysk :110
Novosbirsk :81,82,99,112,234,240, 243
Novosibirsk Oblastı :244
Nukus :346,352
N.Ulagaş (ev):383
Nukus Dev. Üniv :96
Nur :241
Nurata :324
Nurihan Fettah :341
Nuristanı :433,435
Nuritdin Muhitdin(ov) :51

-O-

Ob. :89
Ob-Abakan :376
Obi :88,89,308,376,381
Obkom :49,320
Oblast :36,40,41,42,64
Obugorlar :151
Odessa :81
Oğuz(-lar) :20,258,398,476
Ohakov :110
Ohamçire :110
Ok :354
Okarem :88,355
Oktaybirski : 244,248
Oktyabirskoe :110
Okunskil :64
Ola :379
Olcas Süleyman(ov) :312,320,321, 341
Oleg Semjonovic Miroşkin :315
Olekmin :375
Olenek :89,90,377
Olongho :378
Omsk :81,82,85,112,233,243,250,307

Ong Kol :361
On iki ada :451
Oput otsiologiçeskogo izuçeniya
Orcokinidze :39
Orenburg :80,228,229,230,233,234, 243,244,247,249,256,302,307
Orhun Alfabesi :24
Orlov :79
Oroç :154
Orok :154
Orta Asya : 21,30,219, 227, 228, 230, 233,235,243,249,261,264, 266, 282,295,296,297,303,305,314, 319,329,330,333,334,335,336 337, 338, 339,341,342,344,346, 351,358,359,366,367,368,369, 426, 433, 471,378, 388,390,399, 401,416
Orta Cüz :298,307
Orta Doğu :19,112
Orta İdil :230
Orta Lena-Aldan :377
Orta Ordu :300
Ortodoks :383,457
Osetrov :64
Osman Saduk :365
Osmanlı :21,139,220,261,284,387, 443,445,447,448,451,457
Osmanlı İmparatorluğu :20,219
Osmanlı Türkleri :24
Osmanlı-Rus Harbi :458
Osoboe soveşçanie :74
Ossetça :136
Ossetin(-ler) :149,152,169,173,191, 210,284,287,288,411
Ostarbeiter :464
Ostromuov :340
Oş :42,299,364,368
Otonom oblast :379
O.V. Kuussine:51
Oymavut :345
Oyratlar :297,298
Oyrot :298,375,383

-Ö-

Ömer :297
Ömer Şeyh :299
Ötemiş :354
Özbek :18,19,20,22
Özbekçe :21,23,314,340,344,369, 407,408
Özbek Hanlığı :297,298
Özbekistan : 26,28,31,38,50,59,63,87, 93,94,101,105,127,161,162,167, 232,244,249,264,2654,274,295, 310,323,324,325,326,327,328, 329,330,332,333,336,337,338, 339,340,342,343,344,357,360, 362,363,364,367,368,369,370, 390,393,399,472,474
Özbek-Sovyet Ansiklopedisi :341
Özel Danışma :74
Özgent :299

-P-

Pakistan :22,131,169,395,418,421, 427,428,429,435,436,437
Palana :40
Papandreu :452
Palas :368
Paleo Asya :150,154
Pamir :323,300,369
Pamir Tacikleri :152
Panama :131
Panfilov :368
Paraguay :131
Paris :144
Partiinıh organov :65
Partinost :103
Partkom :48
Pasifik :21,108,109
Pasifik Filosu :109
Pasifik Okyanus :111
Paştun :435
Pathan :433
Pavlodar :41,112,308,311,314
Peçenek :20,284,398,453,454
Pehlevi :440
Pekin :131,365,394,418,421,423,424, 425,426,427,473
Pekin Üniversitesi :425
Penza :80,233,234
Perayaslav Radası :140
Perestoryka :56,57,161
Perm :80,85,112,233,234,249
Plüton :240
Permyaklar :148
Peru :112,131
Peştuca :433
Peştular :429
Petrapavlovsk :314,41,311
I.Petro:140
Petrozavodsk :39
PIAC :339
Pin-yin :425
Pioner :69
Pir Muhammed :297
Pobedi :363
Politbüro :47,48,50,51,53,54,55,63, 65,73,75,235,275,278,316
Polonya :21,85,131,133,237,259,403, 468,473
Polonyalı : 37,141,144,148,309,464
Poltova :80
Pomaklar :458,461
Portekiz :130,354,379,418,464
Poti :110
P.Oyun (ski):378
Pravda :71
Prejevlask :364,368
Primor :80,234
Priştina :448
Pskov :79
Pşav :289
PTU :91
Puerto Rico :131
Pugaçev isyanı :228

-R-

Raboçe-Dehanskoe :368
Radloff :382
Rafael Muhammetdinov :28
Rahman Nabi(yev) :371
Rakip(ov) :240
Rastohez Milli Cephesi :371
Raykom :320
Razgard :458
Razil Veliev :28
Razumovski :52,53,54,276,315
Rebuplikaner Partei :465
Reşadiye:452
Reşid(ov) :51,65,413
Reşit Seyfat(ov) :390
Reşt :437
Rezan :237
Rheinland-Pfalz :465
Rıza :283
Rıza Pehlevi :437
Ribaçiye :364
Riga :38
Rijkov :52,54
Rippentrop-Molotov antlaşması :144
Rizaeddin Fahreddin :244
Rodoplar :457
Rodos :452
Rolan Sagdi(yev) :100
Roma :459
Roman :151,152
Romanya :19,23,63,131,226,258,447, 453,454,458,471
Romen :43
Rostov :50,80,82,112,234,243
Rovensk :80
R.Rıza:280
Rudenko :64
Rum :22,451,468
Rumeli :443
Runik :24
Rus(-lar) :46,63,65,66,75,97,98, 110, 137,143,145,148,152,160,161, 162,163,166,169,170,171,172, 175,228,229,231,232,238,239, 240,246,248,251,252,253,256, 258,262,266,273,274,286,298, 299,300,301,302,303,304,305, 308,309,311,314,315,317,318, 319,321,323,325,331,332,339, 340,341,346,352,356,359,361, 362,370,376,380,382,383,398, 399,401,403,404,405,409,410, 413,414,415,422,428,438,440, 453,468,473,
Rus Canı :143
Rusça :25,27,75,92,136,145, 170,172, 173,235,239,241,242,253,265, 278,312,321,339,340,342,365, 366,370, 393, 401,406,412,413, 414
Ruse:458
Rus Kayını :143
Rus Kışı :143

Rus-Leh savaşları :140
Rusya :36,38,39,41,43,65,86, 87,94, 98,138,140,144,147,167,172, 175,176,177,198,207,220,228, 233,243, 257,261,262,271,273, 280,300,301,303,304,306,317, 335,339,366,376,394,401,414, 415
Rusya Federasyonu : 31,92,94,97,100, 105,110,112,138,139,143,144, 160,161,162,167,230, 232,235, 237,326,357,363,383,390,391, 393, 248, 249, 256, 257,258,265, 266, 285,286,287,308,309,310,
Rusya Uzak Doğusu :37
Rutul :149,153,169,174,195,213,289
Ryazan :79,85,227

-S-

Saarland :465
Sabir :440
Sabirabad :282
Sabri Hasan :282
Saçlı İşanlar :368
Sadık :283
Sadri Maksudî (Arsal) :229
Saf İslâm :236
Safevî Henadanı :21
Sagay :151,382
Sağdi(yev) :240
Saha Evenki :376,384
Sahalin :80
Saka :296,375,376
Saka İmparatorluğu :296
Saki :110
Salar :20,354,420,422
Salatavi :289
Salavat :85,248,250
Salut :246
Salçak toka :381
Salehard :40
Saliani :281,282
Salur :434,442
SAM :107
Samagon :104
Samara :112,233,234,241,244,249, 256,233,234,243,256
Sibay :248
Samara Ülkesi :237
Samatay(ev) :312
Sami :153
Sami-Hami :151
Samodi Halkları :151
San Marina :130
Sanbay(ev) :312
Sangilen :380
Sapar Kurenov :28
Saparmurad Niyaz(ov) :358
Saransk :39
Saratov :80,233,234,243,256,307,333
Saray :323,361
San Bagış :361
Sarıcas :363

Sank :354,434,442
Sanlık :352
Sanüysin :307
Sart :369,422
Sart dili :340
Sart-Kalmaklar :150
Satık Bugra Han :297
Savezna Skupşina :447
Saya :356
Sayak :361
Sayan :380
Sayan dağları :379
Sayay :375
Sazan :352
SBKP 27. Kurultayı :47
Schleswig-Holstein :465
Şçerbitski :54
Sefid Küh :429
Sekreter Usabali(ev) :366
Selçuklu :20,21,284,443
I. Selim :21
Selkup :151,154
Selmas :438
Selo :36
Semerkand :21,40,64,87,264,296,297, 298,299,303,323,324,333,339, 343, 413
Semerkand Dev. Üniv. :96,370
Semey :296
Semipalat (Semey) :41
Semipalatinsk : 41,296,301,308, 314, 321
Semireçie :296
Sergei Tereşçenko :321
Ser-i Pul :434
Sero Hanzadyan :275
Sesler :449
Severo :39,41,284
Severovinsk :112
Sevinç :449
Sevr muadehesi :445
Seyçel :112
Shaanşi :419
Shandong :419
Sıktıvkar :39
Sındarya :40
Sıngan (kınk) kılıç :365,366
Sır Derya :21,64,87,296,298,299, 300, 302,307,312,323,333,343,351, 352
Sıtma :352
Sırbistan :447,449
Sırp(-lar) :387,397,448,453
Sırpça-Hırvatça :447
Sırp Sındığı Zaferi :447
Sibir :21,219,220,297,306,379
Sibir Dağları :377
Sibir Hanlığı :139,220,228
Sibirya :37,49,89,220,250,254,261, 318,319,335,376,380,381,384, 399,415,472
Sibirya Buharalıları :376
Siçuan :419
Sie-yen-to :296

Silistre :454
Silva Kaputikyan :276
Silven :457
Simferapol :109,263,265,266
Sinan Oğan :476
Sinkiang :307
Sino-Tibet :151,155
Sirgeli :307
Sirov:233
Sivastopal : 109,110
Siyasi şura :448
Siyempi :296
Skopje :448
Slav(-lar) :17,22,35,40,43,46,51,62, 63,94,138,147,151,152,175,243, 306,309,327,328,397,399,404, 405,411,457
Slav Birliği :144,147
Slovar Çuvaskogo Yazıka :257
Sloven :453
Slovence :447
Slovenya :447
Slyunkov :51,52,54
Smolensk :79
Sofu :452
Sofya :457,458
Sogdça :24
Soğukbulak :438
Sol Kol :361
Soleyman(ov) :312
Solidamost :473
Solidamoş :133
Solijenitsin :145
Solomentsev :52,53
Solovyev :52,54
Solto :361
Son Köl :364
Soomi :153
Sosyal Demokrat Partisi :367
Sosyal ve Sağlık Şurası :448
Sosyalist Baas :443,444
Sosyalist Parti :371
Sovar :441
Sovetski Tatarıstan :241
Sovhoz :85,89,238,250,310,319
Sovyetler Birliği :18,20,22,25,27,38, 47,50,51,56,58,66,67,69,70,72, 73,74,75,77,86,88,90,98,103, 104,112,130,172,219,229,233, 235,237,240,242,244,253,254, 258,261, 263, 264, 267, 271, 277,281, 282, 285,295, 308,313, 315,316, 318,320,327,328,330, 332,336,338,339,343,353,361, 376,379,388,389,390,393,394, 395,398,399,400 ,401,402,406, 408,412,414,415,417,418,423, 425,426,434,446,453, 458,472
Sovyet Mektebi :242
Sovyet Oboronı :75
Sovyet Şarkı Müslümanları :343
Spassk :227
Suriye Devletleri İttihadı :445
SSCB Avrupa Bölümü ve Sibirya Müslümanları Ruhani İdaresi :243

Sovyetskaya Türkologiya :280
Sovyetsky Pisatel Serisi :341
Soyon :375
Soyonca :379
Sönçhacı :288
Spenskran :77
S.P. Kulaç (ikov) :378
Sri Lanka :131
SSCB İlimler Akademisi :48
SSCB Yazarlar Birliği :48,320
St. Petersburg : 82,112,234,243,300
Stalin :37,54,73,74,141,230,248,261, 319,400,401,402
Stalingrad :307
Stanlinizm :313
Starye Urgan :244
Stavaropolsk krayı :287
Stavropol :80,286,288
Stavropolsk :285
Stavropolsk Krayları :284
Stepanakert :42,275,277
Stephan Kuroğlu :28
Sterlitamak :244,248
Sterlitamak Devlet Pedagoji Enstitüsü:252
Stumstaffel :404
Suhumi :41
Sultan Galiev :305
Sultan İbrahim(ov) :366
Sulukta :368
Sumgait :277,278,279,282
Sumsk :80
Sun Yat Sen :379
Superior :351
Sura :255
Surhan Derya :64,332
Surhandar :40,324,327
Suriye :19,20,21,23,31,112,297,443, 445,446,471
Suriye Kongresi :445
Susamır vadisi :363
Susamırtau sıradağları :363
Suslov :49
Su Sülalesi:379
Suudi Arabistan :20,395,421,467,468, 469
Suvan :307
Suverinitet :241
Suzak :368
Sünnî :398,281,283,346,359,360,367, 369,429,433,442,443
Süyümbike :242
Svan :289
Sverdlovsk : 50,80,112,224
Svigiya :255
Svigiya nehirleri :255
S.Vurgun: 280

-Ş-

Şah Abbas :282,298
Şahan(ov) :321
Şah İsmail :21,438
Şah Murad :299

Şahraban :443
Şahruh :297
Şahseven(-ler) :20,358,440,441
Şaku :441
Şalikar :360
Şam :445,446
Şanghai :419
Şamanist :360,381,383
Şark Yıldızı :341
Şamhir :277
Şapkaştı :307
Şarasume :422
Şarki Türkistan Avazı :395
Şçerbitsky :51,52
Şecere-i terakime :298
Şefkat :236
Şehname :341
Şehr-i Kazan :241
Şehr-i Sebz :299
Şeki :282
Şemahı :271,282
Şendrik :64
Şerif Şeref :240
Şeşbölük :441
Şevardnardze :51,52,54,63
Şeybani(-ler) :21,298,299
Şeyh Safa Semerkandi :344
Şeyh Şamil :141
Şeyh Zeytunay :343
Şeyhülislam Allahşükür Paşa :277, 281
Şeyhzade Babiç :247
Şıbırgan :299,434
Şibanî Muhammed :297
Şibe :20
Şihabeddin Mercanî :228
Şihabeddin Mercani Medeniyet Cemiyeti :236
Şii :281,282,288,343,359,416,433,437
Şili :131
Şinciang :393,420,422
Şinciang Üniversitesi :426
Şinciang-Uygur :418,421,423
Şingciang Tarihi :426
Şiraz :297
Şirvan :140
Şizang :419
Şkapovo :85
Şor (-lar):20,150,154,165,166,168, 171,186,205,326,375,376,381, 406
Şriyabin :64
Şubladze :64
Şule Güngör :476
Şumerliya :86,257
Şumnu :458

-T-

Tabasaran :149,153,169,174,192,211, 289
Tabin :246,307
Talat Taceddin :243

Tacik Dev. Üniv :95
Tacikistan:38,59,105,161,164,167, 232,249,265,295,323,324,326, 359,362,363,364,368,369,370, 371
Ta-çi-ko:421
Tagay :361
Tahran :437,439,440
Takla Makan :418
Tal :173
Talas :42,363
Taldı-Kurgan :41,308
Talhatan Baba :360
Talış :149,152,169,174,194,271,282
Talızin :52,54
Tallin :38
Talmas Garipov :28
Tamada :30
Tambov :79
Tamdu :324
Tampere :468
Tamu :379
Tamyan :246
Tangaur :246
Tannu-Ola :380
Tannu-Tuva :379
Tannu-Tuva Devleti :141
Tanrı :87,363
Tanrı dağları :311,363,418
Tar :363
Tarançi :422
Tarbagatay :423
Tarım :363
Tarih-i Musikiyun :426
TASS :138,315
Taş :429
Taşauz :43,352,356,357,359,360
Taşbolat Sadıkov :29
Taşkent :40,64,87,96,23,220,264,265, 282,299,303,304,324,325,330, 337,338,339,342,343,346,389, 397,399, 412,413,416
Taşkent Dev. Üniv. :96
Tat :149,152,169,196,214,281, 282, 288
Ta-ta-ır:421
Tatarca :21,23,135,227,235,239,241, 242,244,253,254,407,408,414
Tatar İçtimaî Üzeği :236
Tatar İli :241
Tatarıstan : 28,84,85,100,226,230, 231,232,233,235,236,237,238, 239,240,241,242,243,244,245, 249,250,256,305,472,473
Tatar Milli Kurultayı :237
Tatarıstan Haberleri :241
Taymur :384
Tatarıstan Komünisti :242
Tatarıstan Yazarlar Birliği :241
Tatarıstan Yeşleri :241
Tatarsk :244
Tatça :288
Taulı (Dağlı) :286
Taus :281

Tavgiyts :151
Taymırsk (Dolgan-Nenets) :40
Tayvan :420
Taze Hurmata :443
Taze Pir :282
Teberde :286
Tebriz :140,437,438,439
Tekke :434
Tecen :88,355
Teke :354
Tekeli :311
Telafer :443
Telengit :151
Teleüt :151,375
Teli :381
Temir Tau :311,318
T.Encin (ov):383
Terek :286,287
Terek nehri :220
Termez :40
Temopolsk :80
Thomsen :24
Thuşi :289
Tiancin :419
Tibet :295,418
Tibetli :420
Tiblis :38
Tiblisi :82
Tiflis :282
T.İlyas (ov): 389
Tilla-Şeyh:343
Timur :21,297
Timur İmparatorluğu :299
Timuri :298
Timurlular :21,341
Tindi :289
Tipter :226,227
Tobal :151
Tobol :89,226,375,376
Tobolsk :297
Tofalar :375,379
Togus :381
Tohtamış :354
Tokat :443
Tokmak :364
Toktogul Satılgan(ov) :365
Tokyo :469
Tolögön Kasımbek :365
Tomsk :49,81,151,233,375,381
Tomurcuk :449
Tonguz-Mançi :154
Töles :361
Töleygen :361
Tölös :375
Trahay :259
Trans-Sibirya :111
Troisk :229
Trotski :77
Troyan :458
Troyskiy :247
Tsahur :153,169,174,195,214,289
Tselinograd :41,308,310,311,314

Tshinvali :41
TU-22M Backfire :109
Tuapse :110
Tuba :151,375,379
Tubalar :379
Tudeh :438
Tugay :319
Tugan Yak :236
Tula :79
Tulça :453,454
Tuna :457
Tuna Bulgarları :398
Tuna Bulgarları :398,447,457
Tuna nehri :296
Tungan :395
Tunguz(-lar) :150,152,381
Tunus :469
Turalı :381
Turan :380
Turan Devleti :305
Turan Sosyalist Cumhuriyeti :229
Turdakun Usubali(ev) :365
Turgay :41,296,301
Turgay bölgesi :302,308
Turgaysk :296
Turgut Özal :322
Turk :17
Turke(n) :18
Turki :17
Turku :468
Turok :17
Turpanlık :422
Turtkul :346
Turuhan :375
Tuva(-lı) :20,81,89,97,141,151,154, 165,166,167,219,309,326,375, 376,379,379,380,381,382,384,
Tuvaca :378,381,407,408
Tuva dağları :380
Tuyaklı :323
Tuymasi :85,250
Tuz Hurmata :443
Tüben :237
Tüben Çallı :237
Tüben Kama :85
Tükurgan :434
Tümen :81,151,226,233,256,375,384
Tümen havzası :90
Türgeş :296
Türk Birliği :301
Türkçe :19,21,22,24,25, 255,258,259, 340,365,369,378,406,425,434, 440,444,454,459,460,461,421, 425,428,437,440,443,445,449, 451,452,453,459,463,464,467, 468, 469,471,473,475
Türk Demokratik Birliği :449
Türk Dünyası :474
Türk Halk Demeği :449
Türk-Hind Devleti :297
Türkçesi :23,26
Türkistan :220,228,297
Türkistan Genel Valiliği :295,296,303

Türkistan vilayetini gazeti :340
Türkiye :17,18,19,20,21,22,23, 25,27, 30,31,85,91,130,139,220,226, 228,258,261,264,279,281,306, 357,359,384,387,388,389,391, 395,397399, 406,407
Türklerin Ülkesi :295
Türkmen :18,20,22,366
Türkmençay Antlaşması 271
Türkmence:358,407
Türkmen Dev. Üniv :95
Türkmenistan :28,31,38,59,88,93,94, 101,105,161,164,167,232,249, 274,295,310,324,326,337,353, 354,355,356,357,358,359,360, 399,472,473
Türkmen Kültür İşleri Müdürlüğü : 444
Türkmen Yomut ağzı :358
Türkmenistan Demokratik Partisi :359
Türk-Moğol İmparatorluğu:21
Türkvölker :18
Typhoom :106
Tyurski :17

-U-

Ubuh :289
Uçkulan :286
Udegey :154
Udin :289
Udmurt(-lar) :39,80,135,144,148,153, 225,228,230,231,233,234,239, 253,258,409,412
Ufa :39,82,85,225,229,243,244,247, 248,250,253,254,415
Ufa Havacılık Enstitüsü :252
Ufa Petrol Enstitüsü :252
Ugor :154,257,258
Ugro-Fin :381
Ukrain :46,52,64,97,98,148,152,164, 166,167,231,249,256,257,262, 266,274,308,325,340,357,362, 377,380,382,383,403,404,405, 409,410, 411,453
Ukrainca :366
Ukrayna(-lı) :31,35,36,38,43,51,59, 62,65,94,105,110,112,135,137, 138,140,141,147,160,162,258, 259,265,266,274,308,311,319, 337,358,367
Ulu Cüz :307
Ulala :383
Ukraynalı :63,64,110,137,147
Ula Ude : 39,112
Ulçi :154
Ulyanov :80
Ulyanovsk :112,233,234,256
Umiye :438
Uranhayca :379
Ural :41,88,152,153,219,228,247,254, 296,298,302,335,404
Ural dağları :257,376
Ural-Enbağ havzası :89,311
Uralsk :41,229,296,314
Urmaraş :86,257

Urdu :343
Urfa :443
Uruguay :131
Urumçi :365,418,422,423,424,427
Urusbeyli :286
Ust-Kamenogorsk :41
Ust-Ordinsk :40
Ust-Ordinsk Buryat :40
Ust-Urt platosu :354
Uyanovsk :230
Uyar :281
Uygur(-lar) :20,21,22,24,150,154,165, 166,168,170,182,207,220295, 296,308,309,326,356,362,365, 379,382,393,394,395,397,400, 406,420,422,423,427,433,469, 476
Uygur Avazı :395
Uygurca :394,395,425,426
Uygur Dili ve Edebiyatı :426
Uygurıstan :473
Uz :258,284,453
Uzak Doğu :22,81,111,367
Uzlar :398

-Ü-

Üçkuduk :324
Üç Uruğ :323
Ürdün :445
Ürgenç :40,323,359
Üsküp :448
Üşergen :246

-V-

Vadim Medvedev :50
Vagif Aslanov :28
Vahan :434
Valeri Novikov :316
Vardanis :86
Varlık :440
Varna :458
Varşova :131
Varşova Paktı :112
Varuh :299
Varvarinsk :280
Varyog :110
Vatan Derneği :241
Vatanım Tatarıstan :241
Vatkinsk :112
Va-tzu-ko :421
Velinur Mahpirov :28
Venezuala :131
Vengı :154
Vens(l-ler) :148,153
Verem :352
Verhoyansk :375
Vey-Vu-ır 421
Viborg (Vipuri) şehri :141
Vichy hükümeti :445
Vietnam :112,131
Viktor Ambartsumyan :276

Viktor Grişin :50
Vilcuc :90,377
Vilnüs :38
Viluy :375
Vinnitsk :80
Vitse :289
Viyana Muhasarası :448
Vladimir Kruçkov :53,79
Vlasov :54
Vlasov ordusu :404
Vodlar :148
Volga :142,219,220,226,227,255,257
Volgarad :233
Volgograd :80,112,307
Volinsk :80
Vologodsk :79
Voronej :79
Voroşilovgrad :80
Vorotnikov :52,53,54
Vostoçno :41
Vot :228
Votiak :228
Voyvodina :447
VUZ :91,93

-W-

Waldheim :390

-Y-

Yaba :377
Yafet :151,152,284
Yahudi :37,39,46,144,149,150,153, 266,274,326,331,332,340,409, 410,411,412
Yakagir :151
Yakka Saray Barak Han :343
Yakovlev :52,53,54
Yakut(-lar) :20,80,89,135,144,151, 154,165,166,167,168,170,181, 200,219,309,318,326,375,378, 381,376,377,406,409,412
Yakutça :407,476
Yakutistan :140,377,378,384
Yakutsk :39,375,377
Yalı :226
Yalkın :242
Yalta :266
Yalvaç :354
Yamalo-Nenets :40,137,234,250,257
Yanga Avaz :241
Yangi Bazar :368
Yankee I :106
Yao :420
Yar Çallı :85,245
Yar Muhammed :299
Yardımlı :281
Yarkend :422
Yaroslav :85,237
Yarov :52,54
Yaskal :381
Yaş antlaşması :140
Yavuz Akpınar :28

Yedi-su :298
Yekaterinaburg :112,233,234
Yeni Kreş'in :226,227
Yena :89
Yeni Dünya :265
Yeni Ses :241
Yenisey :89,90,376,380
Yeni Zelanda :131
Yesenberli(n) :312
Yesevi :313,314,343,346,359,360
Yiş Kiji :375
Yesi :303
Yeş Leninci :241
Yevenki :40
Yevpatoria :266
Yevpatorya :259
Yezit :149
Yıldız :264
Yi :420
Yilling :419
YMCA Press :144
Yomud :434
Yomut :354,442
Yoşkar-Ola :39
Yugo-Ossetin :41
Yugoslav :387
Yugoslav Makedonyası :448
Yugoslavlar :464
Yugoslavya :19,23,68,131,447,448, 451,464,472,473
Yugoslavya Federasyonu :147
Yugoslavya Krallığı :447
Yukagir :154
Yukarı Bali :289
Yukarı Yenisey :220,361
Yukarı Ural rayonu :227
Yunan :142,152,309,464
Yunanistan :19,20,22,31,130,161,354, 451,452,464,472
Yunnan :419
Yunus Peygamber :443
Yurmatı :246
Yuroslav :79
Yusuf Has Hacib :425
Yusuf Muhlisi :395
Yusup(ov) :240

-Z-

Zagitiak :244
Zagorsk :112
Zagros dağları :437
Zahir-üd-Din Babür :297
Zakarpat :80
Zakatalı :281
Zakon :72
Zampolit :76
Zan :289
Zangelan :281
Zaparoje :80,112
Zarafşan :87,324,332,333
Zayko :64

Zaykov :52,54
Zeki Velidî :247
Zelençuk :286
Zelenodolsk :244
Zelzele :365
Zencan :439
Ziyaüddin :343
Zeynel :283
Ziryan :148
Zimyanin :50
Zire-Bulak Savaşı :303
Ziya Samedi :394
Znanie Cemiyeti :71
Zodçiy :341
Zori Balayan :276